A ZSIDÓK EGYETEMES TÖRTÉNETE

PHÖNIX IRODALMI R.T.
KIADÁSA

A ZSIDÓK EGYETEMES TÖRTÉNETE

6 KÖTETBEN

GRAETZ NAGY MŰVE ALAPJÁN
ÉS KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETÉRE

SZERKESZTETTE:

SZABOLCSI MIKSA.

FÜGGELÉK: A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETE

Dr. KOHN SÁMUEL KÖNYVE NYOMÁN

ÖSSZEÁLLITOTTA:

Dr. SEBESTYÉN KÁROLY.

MUNKATÁRSAK:

ACSÁDY IGNÁTZ dr.
ADLER ILLÉS dr.
BERNSTEIN BELA dr.
EDELSTEIN BERTALAN dr.
ENYEDI MÁTYÁS dr.
FRISCH ÁRMIN dr.
GÁBOR ANDOR
HEVESI SIMON dr.
KISS ARNOLD dr.
KELEMEN ADOLF dr.
KLEIN DEZSŐ dr.
KOMÁROMI SÁNDOR
MEZEI SÁNDOR dr.
NEUMANN EDE dr.
PATAI JÓZSEF dr.
POLLÁK MIKSA dr.
SEBESTYÉN KÁROLY dr.
SINGER BERNÁT dr.
VENETIANER LAJOS dr.
WELLESZ GYULA dr.
WEISZKOPF ARTHUR dr.

OOOO BUDAPEST, 1908 OOOO
PHÖNIX IRODALMI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

„JÓKAI" KÖNYVNYOMDAI =
MŰINTÉZET NYOMÁSA =
BUDAPEST, THÖKÖLY-ÚT 28.

IZRAEL NÉPÉNEK TÖRTÉNETE

AZ ÁLTALÁNOS ÜLDÖZÉS SZÁZADAI.

A KABALA FÖLTÜNÉSÉTŐL A SPANYOLORSZÁGI SZÁMÜZETÉSIG

(1230—1492)

FÜGGELÉKÜL:

A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETE

A VEGYES HÁZBÓL SZÁRMAZÓ KIRÁLYOK ALATT

(1301—1526)

TARTALOMJEGYZÉK.

V. KÖTET.

ELSŐ KÖNYV.

Oldal száma

Bevezetés 1

A HARMADIK KORSZAK HARMADIK PERIODUSA.

A TARTÓS SÜLYEDÉS KORA.

ELSŐ FEJEZET.

A KABALA.

A kabala eredete. Vak Rabbi Izsák és tanitványai: Azriel, Ezra és Jehuda ben Jakar. A kabala keletkezése. Tanainak tartalma. Az En-Szof és a tiz szefira. A lélek földöntuli hatalma. A kabala alkalmazása a gyakorlati zsidóságra. A jutalmazásról szóló tan és a lélekvándorlás. A messiási kor és a jövendő világ. Jakab ben Séset Gerundi. Gerona, a kabala ősfészke. A Bahir cimü kabalisztikus könyv. Nachmani a kabala hive. Német kabalistak. Wormsi Eleázár és tanitványa, Menachem. Az ujhéber költészet utolsó fellobbanása. A szatirikus regény. Alcharizi; József ben Szabara és Jehuda ben Szabbatái. Berachja Kriszpia, a meseköltő. A Széfer Hajasar. József Ezobi. Ibrahim ibn Szahal. A tudományok hanyatlása 5

MÁSODIK FEJEZET.

VESZEDELMES VITÁK; A TALMUDOT MÁGLYÁRA ITÉLIK.

A zsidóüldözések elharapódzása. A zsidók megvásárolják IX. Gergely pápa jóakaratát. II. Frigyes császár és udvari tudósai: Jehuda Ibn Matka és Jacob Anatoli. A császár szűkkeblüsége a zsidók iránt. Osztrák Frigyes zsidótörvénye. A fuldai vértanuk és a császári dekretum. Az aquitaniai vértanúk és IX. Gergely pápa. Szt. Lajos francia király

Oldal száma

gyülölete a zsidók iránt. Összeesküvés a talmud ellen. Donin Miklós, a hitehagyott. A talmud elitéltetése. Vitatkozás a királyi udvarban. A talmud nyilvános megégetése Párisban. Jona Gerundi bűnbánata. Zsidók és mongolok. A majnafrankfurti vértanúk. A rabbik gyülése. Az egyház fellépése a zsidó orvosok ellen. Mózes Ibn Tibbon és Tortosai Sem Tób. Pápai bulla védelmezi a zsidókat a vérvád ellen. A talmud ujabb elitéltetése. A zsidók kiüzetése Franciaország egy részéből. Ismét visszatérnek. Az utolsó francia toszafisták. Falaisei Sámuel, Touquesi Elieser, Evreuxi Mózes, Corbeili-i Izsák és Pereec. Az angol zsidók. A nagyrabbik, a zsidó parlament. A zsidók Spanyolországban. A sevillai hitközség. Meir de Malea és fiai. Bölcs Alfonso. Don Juda Kohen és don Cág Ibn Zajd, a csillagászok. Alfonso zsidóellenes törvényei. A zsidók Arragoniában. De Penjaforte, a Domonkos-rend generálisa és a hitehagyott Christiani Pablo. Nachmani és a barcelonai vallási viták. Christiani Pablo hittéritői utazásai és ujabb vádaskodásai a talmud ellen. Az első talmudcensura. Nachmani közzéteszi a vitatkozásnál követett eljárást. A király és a pápa üldözi. Nachmani kivándorol Palesztinába. A mongolok garázdálkodása a Szentföldön. Nachmani meggyászolja a pusztulást. Utolsó tevékenysége. A jeruzsálemi tanchum. A karaiták. Abulfadhel Salamon és a konstantinápolyi Áron ben Jehuda 25

HARMADIK FEJEZET.

BEN-ADRET ÉS ASÉRI KORA.

Uj vertanúk Németországban. Szent Lajos utolsó és fiának első zsidóellenes tettei. A zsidók Magyarországban és Lengyelországban. A budai zsinat. Spanyolország zsidósága. Bölcs Alfonso és don Zag de Malea. Don Sancho és a zsidóadók. A castiliai hitközségek lélekszáma. Portugália zsidósága. Salamon ben Adret. Jelleme és tekintélye. Maimuni Dávid és az egyptomi községek. Aaron Halévi. Raymundus Martin a zsidók ellen. Ben-Adret mint apologéta. Uj mozgalmak a Maimuni-féle iratok ellen. Mose Taku. Rothen-

Oldal száma

burgi Méir. Salamon Petit és lázitásai Maimuni iratai ellen. Jisáj ben Chizkija exilarcha. Az olasz zsidók. Farag és Maestro Gajo udvari orvosok. Itália rabbinikus tekintélyei. Jesaja de Trani és mások. A tudományos Paula asszony. Veronai Hillel. Zerachja ben Sealtiél. Maimuni iratainak ujból való kiközösitése Akkóban. A heves surlódások Akkóban az exilarcha által lecsendesitvék. Salamon Petit megbélyegeztetése 67

NEGYEDIK FEJEZET.

BEN-ADRET ÉS ASÉRI KORA. (Folytatás.)

Habsburgi Rudolf császár és a zsidók. A zsidók kivándorlása a Rajna vidékéről. Rothenburgi R. Méir. Argun nagykán és minisztere, Száád Addaula. Rothenburgi R. Méir elfogatása és a kivándorolt zsidók birtokainak elkobzása. A zsidók szenvedése Angliában. Robert de Redingge, a dominikánus prozelita és a zsidó hitre való áttérésének következményei. A zsidók kiüzése Angliából és a Gascogneból. Száád Addaula emelkedése és bukása. Bukásának szerencsétlen következményei a keleti zsidókra. Akkó pusztulása. Akkói Izsák 91

ÖTÖDIK FEJEZET.

A KABALA TOVÁBBFEJLŐDÉSE ÉS A TUDOMÁNY SZÁMÜZÉSE.

A kabala és haladása. Todrosz Halévi és fiai. Ábrahám Bedárézi, a költő. Izsák Allatif és kabalisztikus tanai. Ábrahám Abulafia; rajongásai és kalandjai; fellépése mint Messiás. Ben-Adret. Az ayloni és avilai próféták. Ben-Adret és az avilai próféták. József Gikatilla és kabalisztikus zürzavara. A Szohar keletkezése. Tartalma és jelentősége. Az allegoristák és az álfilozófusok. Sem-Tob Falaquera és működése. Izsák Albalag és jelentősége. Levi Villafrancheból és befolyása. Sámuel Sulami és Meiri. Abba Mári túlbuzgósága. Jakob ben Machir Profatius és a tudományok számüzésének vitája. Aséri és Spanyolországba való költözködése. A német zsidók üldöztetése Rindfleisch által. Aséri nagy befolyása. Átok és ellenátok. A költő Jedaja Bedarézi 107

HATODIK FEJEZET.

A ZSIDÓK ELSŐ KIÜZETÉSE FRANCIAORSZÁGBÓL ÉS KÖVETKEZMÉNYEI. IMÁNUEL ROMI (MANUELLO).

Oldal száma

Szép Fülöp és zsarnoki rendelete. A német császár sajátságos rokonszenve a zsidók iránt. Teljes kifosztás és kiüzés. A kiutasitottak szenvedései. Esztori Parchi. Áron Kohen. Bedarezi siralmai. Eliezer Chinonból. A francia zsidók gyakori kiüzetése és visszatérése. A tudomány körül támadt harc folytatása. Aba Mári ellenfelei. Aséri túlsulya. Ben-Adret halála. Szigoru rabbinikus irány Spanyolországban. II. Izsák Izraeli. Sámuel és Mária de Molina királynő. Kincstárnoka Don Mozé. Don Juan Emanuel és Jehuda Ibn Wakor. Franciaország visszahivja a zsidókat. A pásztorüldözés Franciaországban és Spanyolországban. A kutmérgezés vádja és a franciaországi zsidóüldözések. Kiutasitások és letartóztatások. Meles de Marseille és Astruc de Neves. A római zsidók. Róbert nápolyi király jóindulata a zsidók iránt. Az olasz és különösen a római zsidók helyzete. A római község és Maimuni Misnakommentárja. A római zsidók veszedelme. A pápa és nővére. A zsidók megmentése. Kalonymos ben Kalonymos és irodalmi működése. Imánuel, a szatirikus költő és Dante. Imánuel költészete. A pokol és a paradicsom. Imánuel pajkos muzsája. Imánuel méltatása. Jehuda Siciliano. Leone Romano és Róbert király. Semarja Ikriti és Róbert király. Engesztelődési kisérlet a rabbaniták és karaiták között. A karaizmus állása. Az idősebb Áron és a karaita imakönyv 149

HETEDIK FEJEZET.

AZ ASERIDÁK ÉS GERSONIDES KORA.

Palesztina állapota. A zarándokok és a bevándorlók. Sem-Tob Ibn-Gaon, Chélo Izsák és Aldabi Méir. A zsidók helyzete Castiliában XI. Alfonso alatt. A navarrai üldözés. De-Ecija József és Ibn-Vakar Sámuel. A zsidógyülölők erőfeszitései. Burgoszi Ábner Alfonso, az apostata, mint a zsidók vádlója. Gonzalo Martinez, a zsidófaló. A zsidó udvaroncok,

Oldal száma

De-Ecija József és Ibn-Vakar bukása. Martinez bukása és a zsidók megmenekülése. A tudományok sülyedése. Aséri Jakab és Jehuda, Chinoni Sámson, Pulgar Izsák, Ibn Albilja Dávid, Ibn-Kaspi, Leon de Banjalos és Narboni Vidal: a provencál filozófusok. A talmudtanulmány hanyatlása Németországban. Bajor Lajos császár és a zsidók . 189

NYOLCADIK FEJEZET.

A FEKETE HALÁL.

A kutmérgezés hazug vádja. A délfranciaországi és cataloniai mészárlások. VI. Kelemen pápa zsidóbarát bullája. A Genfi-tó mellékén lakó zsidók. Kinpadon kicsikart vallomások. A németországi vérfürdők. A flagellansok. Kázmér lengyel király. A brüsszeli üldözések. Barcelonában a helyzet javitásán tanácskoznak 227

KILENCEDIK FEJEZET.

A CASTILIAI ZSIDÓK DON PEDRO ALATT.

A fekete halál Toledóban. A zsidók kedvező helyzete Castiliában. Santób de Carrion, a zsidó troubadour. Don Samuel Abulafia pénzügyminiszter. A zsidók a királyné ellen és Mária de Padilla mellett. A toledói fényes zsinagóga. R. Niszim Gerundi. Don Samuel halála. A testvérharc. A zsidók Don Pedro mellett foglalnak állást. Borzalmas szenvedéseik. A toledói hitközség pusztulása. Don Pedro halála 245

V. KÖTET.

MÁSODIK KÖNYV.

A HARMADIK KORSZAK NEGYEDIK PERIODUSA.

A NYOMOR ÉS HANYATLÁS KORA.

▭ ○ ▭

ELSŐ FEJEZET.

A FEKETE HALÁL UTÓBAJAI.

Oldal száma

A zsidók megfogyatkozása. Általános visszatérés Német- és Franciaországba. A fejedelmek keresik a zsidókat. Az aranybulla és a zsidók. Menassier de Vesou. A francia zsidók privilegiuma V. Károly uralkodása idején. A talmudtudomány hanyatlása. Matthatia, a francia főrabbi. Méir Halévi és a Morenu-cim. Schlettstadt Sámuel élete. Az elszászi mészárlás. A mainzi szinódus. A kockaadó . 263

MÁSODIK FEJEZET.

CHASZDÁI CRESCAS ÉS IZSÁK BEN-SÉSET KORA.

A zsidók Castiliában a polgárháboru után. II. Henrik magatartása velük szemben. József Pichon és Sámuel Abrabanel. A zsidógyülölő cortesz és a még lelketlenebb klerus. Az apostaták; Johannes de Valladolid és a hitviták. Mose de Tordesillas és Sem-Tób Ibn Saprut: Ibn-Ezra magyarázói. Menachem B. Zerach, Chaszdái Crescas és Izsák ben-Séset. Chájim Galipapa és az ő józan elvei. A francia zsidók. Menassier de Vesou halála. Fiai. Páris lázadása a zsidók ellen. Aubriot, a prevot. Jochanan ben Matatia és Józsua ben Abba Mari vetélkedése a francia főrabbinátusért. Méir Halévi, Chaszdái Crescas és Ben-Séset beavatkozása. A spanyol zsidó nemesség elfajulása; árulások és vérbiróságok 275

HARMADIK FEJEZET.

CHASZDÁI CRESCAS ÉS IZSÁK BEN-SÉSET KORA. (Folytatás.)

Oldal száma

József Pichon és kivégeztetésének hatása Sevillában. I. Don Juan király haragja a zsidók és a rabbikollégium ellen. A castiliai zsidóktól megvonják a bűnfenyitő jogot. Ellenséges hangulat. Portugália zsidósága; községi szervezetek; az országos főrabbi és a kerületi rabbik. Juda és Dávid Negro. A főrabbiság betöltése mint államügy Spanyolország és Portugália között. Rabbinátus és klérus; zsinagóga és egyház. A rablólovagok és a zsidók. Zsidómészárlás Prágában. Venzel császár és a zsidók. A zsidók követeléseinek megsemmisitése egész Németországban. A sevillai véres események és az 1391-iki üldözés Spanyolországban. Üldözések Franciaországban. A zsidók második kiüzetése Franciaországból. A francia kivándorlók. Peszach-Péter, a konvertita és Mühlhauseni Lipmann . . 293

NEGYEDIK FEJEZET.

AZ 1391. ÉVI ÜLDÖZÉS HATÁSA. APOSTATÁK ÉS IRODALMI CSATÁROZÁSOK.

A zsidók szerencsétlen helyzete Spanyolországban. A Maranusok. A gúnyiratok. A spanyol költészet zsidózó hangja. Pero Ferrus és az alkalai hitközség. Diego de Valencia és Villasandino. Astrüc Raimuch, az ujkeresztény. Téritései és Boufed Salamon. Az apostata Paulus Salamon de Santa Mária és zsidóellenes cselekvései. Orabuena József. Józsua Lorqui Ibn Vives levele Paulus de Santa Máriához és ennek válasza. Chaszdái Crescas és vitázó értekezése. Profiat Duran gúnyirata. Irodalmi tevékenysége. Alguadez Méir főrabbi, III. Henrik udvari orvosa. Chaszdái Crescas bölcsészeti működése. III. Henrik halála. Paulus de Santa Mária a kormánytanácsban. Rendelet a zsidók ellen. Alguadez megöletése. A kabala folytatása. Ábrahám Granadából, Sem-Tób ibn Sem-Tób és Botarel Mózes, a cisnerosi messiási rajongó. Bevándorlás Berberiába. Izsák Ben-Séset Algériában. Az ujkeresztények. Simon Duran. Ruprecht császár és az első zsidó országos főrabbi Németországban 319

ÖTÖDIK FEJEZET.

A ZSIDÓGYÜLÖLŐK HÁROM UJ KÉPVISELŐJE ÉS A TORTOSAI HITVITA.

Oldal száma

Józsu Lorqui Geronimi de Santa-Fé, Vincente Ferrer és XIII. Benedek, az ellenpápa. Ferrer térítő buzgósága. A castiliai udvar rendeletei a zsidók ellen. Tömeges áttérések. A tortosai hitvita; a zsidó notabelek: Don Vidal, Albo József. Zerachja Szaladin, Mathatia Jichári. A hitvita programmja. Geronimi gonoszsága és vádja a talmud ellen. Szakadás a zsidó notabelek között. Bulla a talmud elégetésére; korlátozások és kényszerprédikációk. Benedek pápa vége. Márton pápa és Zsigmond császár viszonya a zsidókhoz. Márton pápa kedvező bullája 339

HATODIK FEJEZET.

A HUSSZITÁK ÉS A ZSIDÓK.

A dominikánusok a cseh eretnekek ellen prédikalnak; a prédikációk a zsidók ellen is irányulnak. Albrecht osztrák herceg és a zsidóüldözések. Az ennsi sekrestyés felesége. Keresztes csapatok a husszíták és zsidók ellen. A husszíták Saatz melletti győzelme megmenti a zsidókat. A kölni zsidók elüldöztetése és mészárlások más német tartományokban. Fejedelmek kineveznek német rabbinusokat; Möllin Jákob és Merseburgi Menachem. Zsidó orvosok Németországban 355

HETEDIK FEJEZET.

NYUGALMAS ÉVEK.

A zsidók nélkülözhetetlensége Spanyolországban. II. Juan és mindenható kegyence, Alvaro de Luna. Ábrahám Benveniste. Munkássága a züllő községek érdekében. A valladolidi szabályrendelet. Pablo de Santa Mária di Cartagena hozzátartozói a zsidók ellen. A baseli zsinat a zsidók ellen. Az ellenséges bullát visszavonják. Mozgalom a spanyol ujkeresztények ellen. Titkos harc az ujkeresztények és Don Alvaro de Luna között 365

NYOLCADIK FEJEZET.

A ZSIDÓ IRODALOM A XV. SZÁZADBAN.

Oldal száma

A mivelődés hanyatlása. A talmud-tudomány. Az uj-héber költészet. Dafiera. Vidal, a mesemondó. Bonfed, a szatirikus. Salomo Da Rieti, olasz verselő. A polemikus irodalom. Vidal, József Albo, Dávid Naszi, Izsák Náthán. A zsidó konkordancia. József ibn Sem-Tób 379

KILENCEDIK FEJEZET.

UJABB ZSIDÓELLENES IZGATÁSOK. CAPISTRANO.

A baseli zsinat határozatainak szerencsétlen következményei. A palmai zsidók ellen emelt őrületes vád. A palmai község pusztulása. Rendelet a zsidók javára. V. Miklós bullája. Egy bajor herceg zsidógyülölete. Cusanus Miklós a filozófus és viszonya a zsidókhoz. A maranusok és az inquisitio előjátéka. A ferencrendi Capistrano és dühöngése a zsidók ellen. A hatás Bajorországban. Számüzés Würzburgból. A boroszlói község. Ostya- és vérvád. A boroszlói embertelenségek. Más sziléziai városok utánozzák. Olmützből és Brünnből is kiüzik a zsidókat. A zsidók Lengyelországban. Kedvező helyzetük IV. Kázmér alatt. A megujitott privilégiumok. Capistrano tiltakozik ellenük. Vissza is vonják azokat. A zsidók szenvedésének kezdete Lengyelországban. Törökország, a zsidók uj menedéke. A zsidóság kedvező helyzete Törökországban. Kapsali Mózes, a főrabbi, a Diván tagja. A karaiták Törökországban. A német rabbinikus iskola. Wein Jakab és Iszerlein Izrael. A bingeni zsinat és a szakadás veszedelme. A rabbiméltóság megóvása 401

TIZEDIK FEJEZET.

UTOLSÓ FÉNYSUGARAK.

A spanyol zsidók hanyatlása. Az utolsó jelentékeny talmudisták. A tudomány képviselői. A kabala és túlkapásai. Kana és Pelia könyve. A kabala a kereszténység szolgálatában. Az utolsó évtizedek politikai helyzete. Castilia zsidó lakossága. Benveniste Ábrahám. A zsidók növekvő befolyása.

Oldal száma

Alfonso de Spina zsidóüldözései. A sepulvedai martirok. A lakosság elkeseredése a maranusok ellen. Pedro de Herrera terve a maranusok hátrányára üt ki 429

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK OLASZORSZÁGBAN.

A zsidók helyzete Olaszországban. A zsidó bankárok. Pisai Jechiel és Abrabanel. A zsidó orvosok: Guylielmo de Portaleone. A tudományok ápolása az olasz zsidók között. Az első héber nyomdák Itáliában. Messer Leon és Elia del Medigo; Pico di Mirandolához való viszonya. Jochanan Aleman és a keresztények rajongása a kabaláért. Del Medigo vallásrendszere. Aaron Alrabi. Obadja da Bertinoro. A zsidók Szicilia szigetén. Az Olaszországba bevándorolt német rabbik: Kolon József; jelleme és Messer Leonnal való ellenségeskedése. Juda Menz Elia del Medigo ellen. Az utóbbinak Olaszországot el kell hagynia. A barátok haragja az olasz zsidókra. Feltre Bernardino és a zsidók ellen irányuló mérges prédikációi 447

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK NÉMET- ÉS TÖRÖKORSZÁGBAN A SPANYOLORSZÁGI KIÜZETÉS ELŐTT.

Trienti Tóbiás Brunetta. Bernardinus izgatásai a zsidók ellen. Trienti Simon állitólagos vértanusága uj üldözésekre szolgáltat alkalmat különböző országokban. A velencei doge és IV. Sixtus pápa. A regensburgi zsidók. Schwarz Péter és Vayol János hitehagyók. Bruna Izrael élete és szenvedése. Frigyes császár és a cseh király pártját fogják. Üldözés Regensburgban. A zsidók kiüzetése Mainzból és a Rajna vidékéből. A zsidók Törökországban. Mardochái Comtino, Salomo Sarbit Zahab, Szabbatái Malkiél. Rabbaniták és karaiták viszálykodása. Elia Basjázi valláskodexe. Fondorkodás Mose Kapsali ellen. Palesztina és Jeruzsálem állapota. Ferrarai Elia. Az előljárók lelkiismeretlensége. Obadja di Bertinoro Jeruzsálemben. Mose Kapsali meggyanusitása. Kolon József indokolatlan támadása. Kibékülésük 463

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A SPANYOL INQUISITIO.

Oldal száma

A maranusok; ragaszkodásuk a zsidósághoz, legyőzhetetlen idegenkedésük a kereszténységtől. A dominikánusok szomja emberáldozatra. Alfonso de Ojeda, Diego de Merlo, Pedro de Solis. A maranusok katekizmusa. Polemikus irat a katholicizmus ellen, a zsarnokság kedvez az inquisitio behozatalának. Az itélőszék összeállitása. Az első inquisitorok, Miguel Morillo és Pedro de San Martin. Montoro Ropero, a maranus költő. Az első eretnekitélet Sevillában. Artikulusok a szakadár eretnekek felismerésére. Az autodafé körmenete. A vádlottak és kivégzettek sokasága. IV. Sixtus pápa majd az inquisitio mellett, majd ellene. Az inquisitio az első főinquisitor, Torquemada Tamás alatt. Ennek konstituciói. A maranusok Arragoniában. Összeesküvés Arbuez Péter inquisitor ellen. Ennek halála még elmérgesiti a helyzetet. Az összeesküvők és pártfogóik üldözése. A mészárlások. Peres eljárás két zsidó eredetü püspök: de Avila és Aranda ellen. Zsidó vér a spanyol nemesség ereiben 485

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK KIÜZETÉSE SPANYOLORSZÁGBÓL.

Maranusok és zsidók. Torquemada kényszeriti a rabbinusokat a maranusok denunciálására. Juda Ibn Verga. Zsidók az udvarnál Fernando és Isabella alatt. Izsák Abrabanel. Élete és irodalmi működése. A portugál zsidók V. Affonso alatt. Gedalja és József Ibn Jachja. Abrabanel menekülése Portugáliából és szereplése Spanyolországban. A zsidók Granadában. Izsák Hamon. A Gavison-család. Szádja Ibn Danan és művei. Malaga elesik. A zsidó foglyok. Ábrahám Senjor és Salamon Ibn Verga. Granada átadása és a zsidók szomoru sorsa. Fernando és Isabella kiutasitási rendelete. A rendelet hatása. Torquemada térítési eszközei. Kivándorlás Spanyolországból. Izsák Aboab. Bucsu a siroktól. Spanyolország hanyatlása a zsidók kivándorlása következtében. A zsinagógákat és tanházakat katholikus templo-

Oldal száma

mokká és kolostorokká változtatják. A visszamaradt maranusok sorsa. Az inquisitio áldozatai. Torquemada rettegése. Utódját, Dezát titkos zsidózással vádolják. Bajazid a zsidók kiüzéséről 515

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK KIÜZETÉSE NAVARRÁBÓL ÉS PORTUGÁLIÁBÓL.

Bevándorlás Navarrába. A zsidókat onnan is kiüzik. Bevándorlás Nápolyba. I. Ferdinánd nápolyi király és Abrabanel. Leon Abrabanel fájdalmn. A spanyol zsidók sorsa Berberországban, Fezben, Genuában, Rómában és a görög szigeteken. Bajazet szultán jóindulata a zsidók iránt. Mózes Kapsali buzgólkodása. A spanyol bevándorlók Portugáliában. Ábrahám Zakuto és Józé Bezino zsidó asztronómusok Portugáliában. Rabbi Ábrahám de Beja és József Zapeteiro zsidó utazók. Pestis a spanyol zsidók között Portugáliában. A portugál kivándorlók nyomora. Juda Chajjat és bajtársai. II. Juao király kegyetlensége a zsidók iránt. A zsidók helyzetének javulása Manoel alatt. Ábrahám Zakuto. Manoel király házassága a spanyol infansnővel. A királynő gyülölete a zsidók iránt. A zsidó gyermekek erőszakos megkeresztelése. Lévi ben Chabib, Izsák Karo és Ábrahám Zakuto. A kikeresztelkedett zsidók küldöttsége VI. Sándor pápánál. De Aranda püspök pöre. Manoel igérete a maranusok javára. Simon Majmi és Ábrahám Saba sorsa. A zsidók boszuja 541

FÜGGELÉK.

A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETE.

A vegyes házból származó királyok alatt (1301—1526) . . . 567

ELSŐ KÖNYV.

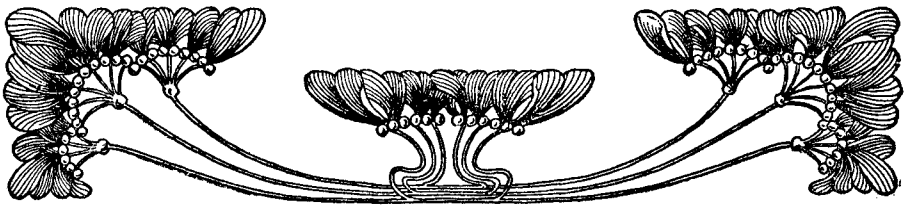

Bevezetés.

A zsidó törzs, állam nélküli állapota és szétszóratása ellenére is, megtartotta szerves egységét és abban a három évszázadban, mely Száádjától, az első középkori vallásfilozofustól Maimuniig, a nagy gondolatébresztőig terjed, a szellemi fejlődés és a tudományos és költői tevékenység oly magas fokára emelkedett, hogy szinte elfeledjük, hogy a középkorban vagyunk.

Ezt a gazdag szellemi aratást fagyasztó hideg, szörnyü tél követte.

Belső és külső események játszanak össze, hogy a zsidó történelmet megfosszák eddigi nagyszerüségétől és hogy a zsidó népre a szolgaság bélyegét nyomják. Egetverő magasságból a legmélyebb örvénybe sülyedt.

A jelenkor gyermeke nem alkothat magának fogalmat azokról a szenvedésekről és megaláztatásokról, amelyeken ez a nép keresztülment, attól az időtől fogva, amikor a pápaság és félrevezetett nyája, a fejedelmek és népek, szégyenfoltot aggattak a hátára, hogy minden száj leköphesse és minden ököl reá sujthasson, addig az időpontig, amidőn a pyreneusi félszigetből kiűzték és azontúl is, egészen odáig, amig a népek szabadsághajnala Izraelre is rávirradt.

Képzeljétek el mindazokat a gyötrelmeket, amiket világi és papi zsarnokság hóhérai valaha egyesekre és nemzedékekre zuditottak; mérjétek meg, ha tudjátok, mindazokat a könyzáporokat, miket emberek valaha pótolhatatlan veszteség, szétzuzott boldogság és meghiusult remények miatt hullattak; szedjétek össze mindazokat a kinszenvedéseket, amiket a túlcsigázott fantázia a hivők borzongatására szentek legendájában kiszinezett: és távolról sem szereztetek még fogalmat a nyomor ama fokáról, amelyet Izraelnek martyrnépe sok századon át csendes megadással viselt.

Úgy bántak vele, mintha a föld összes hatalmai összeesküdtek volna — és valóban össze is esküdtek — hogy a zsidó törzset kiirtsák az emberiség sorából, vagy hogy elállatiasitott csordává alacsonyitsák.

És ugyanazok, akik gyalázatra és máglyára itélték Izraelt, elismerték magas eredetét, dicsőitették multját, saját szentjeik mellé sorozták prófétáit; zsidó zsoltárokat énekeltek templomaikban és zsidó tanokból meritettek erőt és vigaszt; de ezeket a kincseket a magukénak mondották, mintha ősi tulajdonuk volna. Letépték a zsidó nép fejéről a koronát és saját fejeikre tették, osztozkodtak örökségén, holott a tulajdonos élt.

Ezeket a szenvedéseket nem hallgathatja el a történet. Sőt fel kell tárnia, be kell mutatnia minden borzalmasságukkal együtt; nem azért, hogy az agyonhajszolt áldozatok ivadékait boszura ingerelje, hanem hogy csodálatot keltsen e nép kitartása és türelme iránt és hogy bebizonyitsa a tényt, hogy Izrael, miként ősatyja, istenekkel és emberekkel vivott meg és diadalmaskodott.

A meggyalázással és lealázással párhuzamosan haladt a szellemi züllés.

A nagyszerü szellemi fellendülés dús lombjai és virágai lassankint a sárba hullottak; a bölcs gondolatok és mélyen átérzett dalok üde forrásai kiapadtak, az emelkedett hangulat elbágyadt és szellemi dermedtség és eltompultság állott be. A döntő fontosságu és hangadó tekintélyü egyéniségek eltüntek,

mintha a Száádjától Maimuniig terjedő századok alatt a történeti teremtő erő kimerült volna s nem tudott volna többé nagyságokat létrehozni. Az alkotási képesség helyett, amely uj eredeti szellemi termékek életbehivására törekszik, uralomra jutott a meglevő fentartásának és ápolásának ösztöne. A gondolkodók, akik a Maimuni utáni korban itt-ott feltünnek, nem haladtak uj csapásokon, hanem a régiekhez ragaszkodtak és itt-ott hamis utakra tévedtek. A tudomány nem maradt ugyan mívelők és ápolók nélkül, de mindinkább mesterséggé sülyedt. A forditásoknak és a meglévő munkák kommentárjainak száma messze túlhaladja az eredeti termékeket.

A külső elnyomatásnak teljesen megfelel a belső hanyatlás.

De akármilyen egyhangu a zsidóság története a Maimuni halálától Izrael megifjuhodásáig terjedő periodusban, bizonyos haladást mégis észlelünk benne.

A külső történet a zsidók szisztematikus elnyomatásával, a keresztény társadalomból való következetes kizáratásával kezdődik. A megalázás a fekete halál következtében általános zsidómészárlássá fokozódik. A régi hazugságokhoz egy ujabb járul, a kút- és levegőmérgezés meséje, amely a zsidókat általános utálat tárgyává tette. E rémdráma befejezéséül kikergetik a zsidókat a pyrenei félszigetről, Juda és Babylonia után harmadik hazájukból.

A belső hanyatlás szintén fokozatosan történt.

Azzal a harccal kezdődik, melyet a betüimádás a zsidóság filozofiai tisztulása ellen inditott; majd tovább halad, mig a gondolatkerülő igazhivőség és a kabalisztikus titokzatosság számkivetésre nem kárhoztat minden tudományos mozgalmat és végül eléri csúcspontját az egyedül boldogitó tudatlanság diadalrajutásával.

Igy kellett a termékeny gondolatnak, amely azelőtt a zsidóságban szülőhelyet vagy legalább hű ápolást talált, számkivetésbe mennie. Szabadgondolkodók, mint Gerzomdes, Narboni, Chaszdái Crescás és Elia del Medigo egyre ritkábban jelentkeznek és ha fellépnek, az eretnekség hirébe kerülnek. Sőt Albo és Abarbanel irányát is kárhoztatják, habár az

minden körülmények között a fennállóhoz csatlakozik és az elfogadottnak szószólója.

A biblia szava elvesziti üditő és emelő erejét, minthogy az erőszakosan belemagyarázott ferdeségeknél fogva nem az igazságot, hanem a tévedést tükrőzteti vissza. Ha nem lett volna a talmud keleten és nyugaton, északon és délen az egész zsidóság zászlaja, amelyet mindenki követett, az a sors érte volna utól, amit ellenségei szántak neki. A talmud mentette meg a zsidókat a szellemi eltompulástól és az erkölcsi zülléstől.

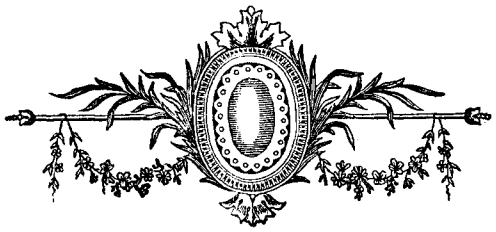

A HARMADIK KORSZAK HARMADIK PERIODUSA.

A TARTÓS SÜLYEDÉS KORA.

ELSŐ FEJEZET.

A KABALA.

A kabala eredete. Vak Rabbi Izsák és tanitványai: Azriel, Ezra és Jehuda ben Jakar. A kabala keletkezése. Tanainak tartalma. Az En-Szof és a tiz szefira. A lélek földöntuli hatalma. A kabala alkalmazása a gyakorlati zsidóságra. A jutalmazásról szóló tan és a lélekvándorlás. A messiási kor és a jövendő világ. Jakab ben Séset Gerundi. Gerona, a kabala ősfészke. A Bahir cimü kabalisztikus könyv. Nachmani a kabala hive. Német kabalisták. Wormsi Eleázár és tanitványa, Menachem. Az ujhéber költészet utolsó fellobbanása. A szatirikus regény. Alcharizi; József ben Szabara és Jehuda ben Szabbatái. Berachja Kriszpia, a meseköltő. A Széfer Hajasar. József Ezobi. Ibrahim ibn Szahal. A tudományok hanyatlása.

(1232—1236.)

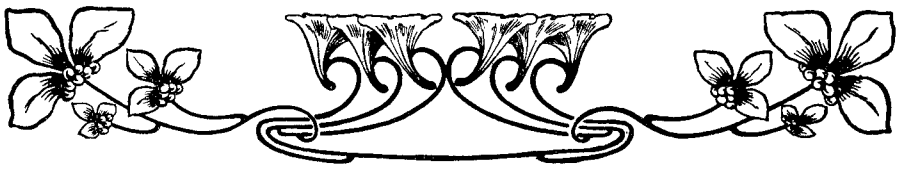

Maimuni minden kétségen felül álló egységes jelleget akart kölcsönözni a zsidóságnak és szakadást idézett elő benne. Átlátszó tisztaságot és könnyen átfogható egyszerüséget igyekezett beléje vinni és zavar és bonyodalom lett az eredménye. Békét akart szerezni és háborut szitott. Még a legbölcsebb halandó sem képes tehát tetteinek következményeit előre kiszámitani.

Maimuni vallásfilozofiai rendszere elválasztotta a naivhitü zsidókat gondolkodó hittestvéreiktől és annyira izgalomba hozta a kedélyeket, hogy a szenvedélyek hevében messze elhagyták a józanság minden határát. A Maimuni után keletkezett harcokba beleékelődött egy misztikus tan, mely fiatal kora és idegen eredete dacára, ősrégi zsidó bölcseségként lépett fel. A *kabala* (hagyomány), *vagy titkos tan* (chachema nisztara) ezeknek a harcoknak idejében jött felszinre. Harc volt a szülőanyja és ahol jelentkezett, harc és viszály támadt a nyomában.

A kabala első rendszeres fellépése nem nyul vissza tovább a tizenharmadik század kezdeténél. Ő maga sem hivatkozhatott ennél nagyobb korra. Ha kérdezték titkos művelőitől: ki hagyta reátok legelőször? azt felelték: Vak R. Izsák, vagy annak atyja, a Posquieresi Ábrahám ben Dávid, Maimuni támadója. Bevallották nyiltan, hogy a kabalisztikus tanból nincsen semmi sem, sem a pentateuchusban, sem a prófétákban, sem a hagiografiákban, sem a talmudban, csak alig észrevehető homályos célzások utalnak reá.

Vak R. Izsáknak (működött 1190—1210 között) kabalisztikus nyilatkozataiból csak apró töredékek maradtak ránk, amelyekből alig vehetünk ki valamit. Csak annyi bizonyos, hogy sokat foglalkozott a misztikus „Teremtés Könyvé"-vel (Szefer Jecira) és magyarázatokat fűzött

a homályos szöveghez. Amit vak szeme megtagadott tőle, azt, hivei szerint, sokszorosan pótolta belső érzéke. A zsidó gondolkodóktól annyira kigunyolt és kárhoztatott lélekvándorlást hittételnek fogadta el. Tanitványai azt beszélték róla, hogy meg tudja külömböztetni az egyes embereknél, vajjon egyenesen az égi szellemvilágból származó uj, friss lélek lakozik-e bennük, vagy olyan, mely már vándorutján testből-testbe szállott és még mindig tisztulásért küzd.

Összefüggő rendszerbe Vak R. Izsák két tanitványa foglalta a kabalát. A geronai származásu Azriél és Ezra, kik annyira egyetértettek, hogy gyakran összetévesztették egymással és egyes iratokat és tételeket majd az egyiknek, majd a másiknak tulajdonitották. Ez az ikerpár — talán csakugyan testvérek voltak — mint egyetlen személy szerepel a kabala történetében; kölcsönösen mintegy kiegészitik egymást. A kabalista Jehuda ben Jakar, Nachmani mestere, valószinüleg szintén ehhez az iskolához tartozott.

Azriel és Ezra életéről alig tudunk valamit. Csak az egyikről — ismét nem tudni, Ezráról vagy Azrielről — maradt fenn az egyetlen adat, hogy néhány évvel a Maimuni-harc kitörése után, hetven éves korában halt meg (1238). Gyanusak különben mind a ketten, mert egy vagy több művet, melyet maguk tákoltak össze, régi autoritások nevei alatt adtak ki, hogy a régiség tekintélyével védjék.

Azriel valamivel többet beszél magáról. Ifjukorától fogva — meséli — községből községbe vándorolt, kutatva a titkos bölcseséget, mely Istenről és a teremtésről kielégitő felvilágositást nyujthatna. Végre reátalált férfiakra, kik e titkos tanokat hagyományul kapták és ezek teljesen beavatták a miszteriumaikba és meggyőzték azoknak igazságairól. Erre ő maga is hirdetni kezdte a titkos tant mindazokban a városokban, melyeket további vándorlásai alatt érintett. Spanyolországban (Sevilla) azonban a filozofiai képzettségüek kinevették, mert ezek csak azt tartják igazságosnak, amit a szigoru logikai bizonyitás megdönthetetlennek állit, a hagyományos kabalát ellenben, minthogy gondolatai ujszerücknek látszanak, mellőzik és megvetik.

Az első misztikusok egyike bevallotta tehát, hogy a kabala első fellépésekor nagy ellentállásra talált és hogy tanai tartalmát réginek elismerni nem akarták.

Azrielt és Ezrát azonban nem zavarta ez az ellentállás, hanem igyekeztek tanaikat tovább fejleszteni és terjeszteni. Egyes agadikus helyekhez fűzött magyarázatokban, az imákhoz és az Énekek-Énekéhez, minden fajta miszticizmus eme kiapadhatatlan forrásához, kapcsolt fej-

tegetésekben teret szoritottak sajátságos teoriájuknak. Azriel megkisérelte, hogy a filozofiai műveltséggel birókat is meggyőzze a kabala igazságairól, melyeket logikával is igyekezett megerősiteni.

Annyi bizonyos, hogy a kabala eredetileg a maimunisták filozofiájának ellentéteként lépett fel. Azt a nézetet, hogy a zsidóság nem tanit egyebet, mint arisztoteleszi filozofiát, nem helyeselhették azok, kik mély vallásosságukban a biblia és a talmud minden egyes szavát szentnek vallották. Volt egy irány, amely teljesen ki akarta vonni Istent és a zsidóságot a filozofiai gondolkodás köréből, hogy mindent naiv hithűséggel fogadhasson el. Ezt az irányt követték a német és az északfranciaországi rabbik. A spanyol és délfranciaországi rabbik azonban, kik csaknem mindenütt félig-meddig filozofiai levegőt szivtak magukba, nem elégedtek meg a puszta betüimádással. A zsidóság csak ugy birt előttük értékkel, ha mély gondolatokat tartalmaz. A vallási törvényeknek, a rituáliáknak szerintük magasabb eszményi értelmük van, amelyet azonban csak a gondolkodó ismerhet meg, mig a nagy tömeg előtt rejtély marad. Annyit az antimaimunisták is elfogadtak Maimunitól, hogy a zsidóság törvényei nem lehetnek egy despota önkényes rendelkezései, hanem kell, hogy isteni eredetükhöz képest, mély eszmei hátterük is legyen.

És miként a látszólag homályos bibliai rendeletek és intézkedések, a talmud agadikus szentenciái is mélyebb értelmet rejtenek magukban, különben nem volna értékük.

A legrégibb misztikus irat, az angyallá vált Henoch-Metatron kinyilatkoztatásai, amelyek azelőtt csak egyeseknek voltak hozzáférhetők és amelyekkel ebben az időben nagy olvasókör foglalkozott. Nemcsak a „Teremtés Könyve“, hanem az a torzmunka is, amely Izrael istenét óriási méretü emberi testtagokkal ábrázolta (Siur koma), mint szentirás szerepelt ebben a körben. Maimuni az ő tisztult vallásosságában, megbotránkozással utasitotta vissza ezt az álirodalmat és reámutatott arra, hogy az nem egyéb, mint vallási tudatlanság és pogány világfelfogás keverékéből eredt fattyuhajtás, amelyet kiirtani kötelesség; de ez nem rettentette vissza Vak Izsák iskoláját attól, hogy tovább is ne foglalkozzék Isten óriási szerveinek leirásával. Hiszen a forrás R. Ismael nevét viseli és az ünnepelt R. Akiba is jót állott valódiságáért, — igy mondja el eredetét a mű maga.

Ez az iskola az agada alkatrészének, ősrégi kinyilatkoztatásnak, a zsidóság lényeges szervének tekintette ezeket a kabalisztikus iratokat. De mit kezdjen a tagmérésekkel? Vallási érzésük sokkal tisztultabb

volt, semhogy elfogadhatták volna azt a nevetséges gondolatot, hogy pl. isten szakállának hossza 10.500 paraszanga! Másrészt azzal a gondolattal sem barátkozhattak meg az Izsák-Ezra Azriel-féle provencálok és spanyolok, hogy mindezeket az érthetetlen dolgokat rationalisztikusan kell magyarázni, mint a maimunisták tették. Szerintük azért az agadában és a régi misztikus iratokban, valamint a rituáliákban nagyon mély, nagyjelentőségü, titkos értelmet kell keresnünk; eszméket kell tartalmazniok, amelyek átfogják a földet és az eget, a szellemi és testi világot.

A kabala egy zavaros helyzet szülöttje. Rendszere mintegy kitünő kibuvó volt a naiv antropomorfisztikus betüszerinti hitnek és a maimunisztikus rationalismus zsákutcájából.

A titkos tan nem éppen új, de mindenesetre sajátságos filozofiát vagy helyesebben teoszofiát állitott fel, amely az egyik érthetetlenségből a másikba tévelygett, végül homályos ködvallásba veszett, ahová sem a gondolkodás, sem a fantázia követni nem tudta. Egy olyan pontból indult ki, amelyet az akkori gondolkodók mindenesetre helyesnek tartottak, de olyan következtetéseket vont le belőle, amelyek az alapelvet teljesen megdöntik. Az egység többséggé változott, ami szellemi volt, érzékivé lett, nagy kárára a minden babonát kizáró tisztult hitnek.

Az eredeti kabala a következő tételeket állitotta fel:

Az istenség fölötte áll mindennek, fölötte áll a gondolkodásnak és a létnek is. Nem mondhatjuk tehát róla, hogy beszél vagy cselekszik, és épp oly kevéssé mondhatjuk róla, hogy gondolkodik, akar és tervez. Mindezek a tulajdonságok, melyek az emberhez füződnek, korlátozásokat tételeznek fel, az istenség pedig minden tekintetben korlátlan, mivelhogy tökéletes. Csak egyetlen sajátságot tulajdonithatunk neki: a korlátlanságot. A kabala ennek megfelelően *„Én Szof“*-nak, vagyis *korlátlannak, végtelennek* nevezi az istenséget.

Ez volt első ujitása.

Ebben az átfoghatatlan általánosságában Isten, vagy Én-Szof felismerhetetlenül rejtett, burkolt és igy szinte *nem létező.* Mert az, amit a gondolkodó szellem fel nem foghat, meg nem ismerhet, az ő számára nem is létezik. Az általános lét, az Én-Szof tehát a *semmihez* (Ajin) hasonlit. Hogy létét megismerhetővé tegye, meg kellett nyilatkoznia. Működnie, teremtenie kellett, hogy léte a megismerés körébe lépjen.

De ezt az alantos, gyarló világot nem teremthette az Én-Szof közvetlenül, mivelhogy a tökéletes és végtelen nem hozhat létre közvetlenül végest és tökéletlent. Az istenség tehát nem közvetlen teremtője

a világnak, hanem egészen másképen kell a teremtés aktusát elképzelni.

Az Én-Szof végtelen fényességének segitségével egy szellemi *substantiát*, egy *erőt* sugárzott ki magából, amely, minthogy közvetlenül az istenségből származik, tökéletességének és végtelenségének részese. De minthogy ez a kisugárzás még sem az Én-Szof maga, hanem csak leszármazottja, nem lehet minden tekintetben hasonló hozzá. Az Én-Szofból kisugárzott erő tehát nem egyenrangu az eredetével, hanem csak *hasonló* hozzá, vagyis nem teljesen minden korlát nélkül való.

A kabala az Én-Szof eme első szülöttjét *első szefirának* nevezi, aminél talán a *szám* (szefira) és a szférára (kör) gondolt.

Ez az első szellemi erő kisugárzott magából egy másodikat és ez ismét egy harmadikat, úgy hogy összesen *tiz szellemi substancia*, vagy *erő*, vagy *középlény*, vagy *orgánum* lépett működésbe. Ezt a tiz erőt nevezi a kabala a *tiz szefirának*.

Eme tiz substancia egymás között és az Én-Szoffal szoros egységet alkotnak és ugyanannak a lénynek különböző oldalait (vagy *arcait)* mutatják, amint pl. a tűz egyszerre szikrákat és lángokat szór, amelyek a szem előtt különbözőknek tünnek fel, lényegükben azonban ugyanazt jelentik. A tiz szefira, amelyek úgy különböznek egymástól, mint ugyanannak a lángnak különböző szinei, mivelhogy az Én-Szof kisugárzásai nem teljesen önállóak és ehhez képest nem lehetnek korlátlanok. Csak ha az Én-Szof az erő teljességével ruházza fel őket, működhetnek végtelenül. Ez a működésük abban nyilatkozik meg, hogy lelki és testi világot teremtenek, még pedig saját képmásaikra. Azonkivül pedig fenntartják a világot, amelylyel szoros összeköttetésben állanak és közvetitik neki az isteni kegyelem áldásait.

A tiz szefirát a kabala három csoportba osztja.

Az első, legmagasabb csoport a szellemi világot öleli át. Ebbe a csoportba három szefira tartozik, még pedig: *a legmagasabb fok* vagy a korona (Rum Mala, Kether), *a teremtő bölcseség* (chachma) és a megtermékenyülő *értelem* (Binah). Az első szefirából árad az isteni erő, a másodikból az angyali lények és a kinyilatkoztatás (a tóra), a harmadikból a prófétai ihlet.

A második csoportnak a lelki világra és az erkölcsi rendre van befolyása. Ennek a csoportnak első szefirája a végtelen isteni *szeretet* (Cheszed), a második a szigoru isteni *igazság*, az itélő és megsemmisitő erő (Gebura, Pachad) és a harmadik a két ellentét kiegyenlitője, a *szépség* (Tiferet).

A harmadik csoport a látható világra, a természetre hat. Eme csoport első szefirája a *szilárdság* (Necach), a második a *forma* (Hód) és a harmadik a kettő egyesitője, *az ősalap* (Jeszod).

E szerint elég lett volna kilenc szefira. De a kabala meg akarta tartani a tizes számot, amit nagyon fontosnak talált.

Tiz parancsolatot tartalmaz a kinyilatkoztatás s tiz mondással teremtette Isten a világot. Ennek megfelelően kell, hogy tiz szefira kormányozza. A „Teremtés Könyve" is felsorol már tiz szefirát, habár csak számokat ért alatta. Ibn Ezra szintén misztikus matematikai játékot űz a tizes számmal. A kabala sem mondhatott le tehát róla, habár a tizedik szellemi erőnek a szefirák közt helyet szoritani csak nagy nehezen tudott.

El is ágaztak a vélemények már elejétől fogva a tizedik szefira elhelyezése körül. Némelyek azonositották magával az Én-Szoffal; eszerint tulajdonképpen csak kilenc szefira volna. Mások feltételeztek egy erőt, amely magába egyesiti a többi kilenc potentia minden sajátságát. Ezt az erőt *uralomnak* (Malchut) nevezték és a gondviselést, vagy az Izraelt kisérő és oltalmazó Istenséget (Sechinah) akarták vele jelölni.

A tiz szefirát azonkivül három felső és hét alsóra osztja a kabala és az utóbbiak közül megkülönböztet még hármat vagy négyet, amelyeket középső oszlopnak nevez (Ammud emcai). Az isteni kegyelmet eme szellemi erők *tizenkét csatornán* (Cinorot) keresztül juttatják a látható világra.

A szefirák révén Isten láthatóvá is válhat, sőt testet is ölthet. Ha tehát a szentirásban azt olvassuk, hogy Isten szólt, Isten leszállt a földre, Isten kinyujtotta a karját, nem az istenségre magára, a mindenek fölött álló Én-Szofra vonatkozik az, amint a betűhöz ragaszkodók, vagy az agadisták hiszik, hanem a szefirákra. Az áldozat illata, mely az oltárról az égbe száll, nem Isten elé jut, hanem középlényekhez, a szefirákhoz. Igy akarta a kabala kiegyenliteni azt az ellentétet, amelyet Isten szellemi volta és a biblia antropomorfisztikus leirása mutat. Az istenség maga mindenesetre testetlen és végtelen, nem cselekedhetik semmit sem testileg; de a szefirák, minthogy Isten mellett véges és félig-meddig testi oldaluk is van, igenis végezhetnek testi funkciókat és összeköttetésbe léphetnek testiségekkel.

A kabala még tovább megy képzelgésében. A tiz alsó szefira koncentrálódott vagy megtestesedett a bibliai patriarkák személyében. A szeretet Ábrahámban, a szigoruság Izsákban, a szépség Jákobban, a

hetedik szefira Mózesben, a nyolcadik Áronban, a kilencedik Józsefben és a tizedik Dávidban. A szefirák alkotják Isten trónkocsiját (merkaba) és kabalisztikus fölfogás szerint erre vonatkozik az agadának ama kijelentése, hogy „az ősatyák alkotják Isten cherubtrónusát".

Miként szellemvilága, a kabala világteremtési elmélete is nagyon fantasztikus. Isten, vagy az Én-Szof nem közvetlenül teremtette a látható világot, hanem a szefirák közvetitésével. Minden dolognak, nemcsak a fajnak, hanem az egyednek is, megvan a maga ősalakja (Dugma, defusz, typus) a felsőbb világban és igy semmi sem közömbös, ami lent történik, mert mindennek megvan a maga magasabb jelentősége.

Az egész világegyetem sokágu, lombdus, óriási fához hasonlit, amelynek gyökereit a szefirák alkotják, vagy óriási lánchoz, amelynek utolsó gyürüjét a felső világ tartja, vagy végtelen tengerhez, amelybe kiapadhatatlan örök források vizei ömlenek. Az emberi lélek részese a felső világnak és közvetlen összeköttetésben áll az összes szefirákkal. Hatást gyakorolhat tehát ezekre, valamint magára az istenségre is. Erkölcsi és vallási magaviselete szerint előmozdithatja, vagy megakadályozhatja az isteni áldás áradását. Jó cselekedeteivel előidézheti, hogy az égi kegyelem bőségesen áradjon a közép lényeken és a csatornákon át, mig rossz erkölcsi életével a vezetékek bedugulását eredményezi.

A zsidó nép hivatása, hogy az áldás bőségének beáradását és igy a világ fentartását elősegitse. E célból kapta a kinyilatkoztatást és a 613 törvényt tartalmazó tórát, hogy minden egyes vallási aktussal hatást gyakoroljon a szefirákra és mintegy kényszeritse az áldás árasztására és közvetitésére. A rituáliáknak tehát mély misztikus jelentőségük és mulhatatlan értékük van; mintegy magikus eszközök, amelyek a világ fentartására szolgálnak. Ezt érti a kabala magyarázata szerint ama bibliai vers:

„A jámboréletű a világegyetem alapja."

Nagy jelentősége volt különösen a templomnak és az áldozati kultusznak; állandó összeköttetést tartott fenn az alsó és a felső világ között. A földi templom megfelelt a szefirák templomának. A papi áldás, amelyet felemelt tiz ujjal mondottak el, lekényszeritette az áldást a tiz szefirából. A templom elpusztulása után az ima lépett az áldozat helyébe, ennek is misztikus jelentősége van tehát. Az előirt imának nagy hatása lehet, ha az imádkozó tudja, miként kell minden alkalommal a megfelelő szefirához fordulnia. Mert ezekhez kell az imádságot intézni, nem közvetlenül Istenhez (ami homlokegyenest ellentmond a

biblia szellemének és betüjének). Az ima titka, (Szod hatefilla) egyáltalában fontos szerepet játszik a kabalában. Minden szót, minden szótagot, sőt minden mozdulatot, vagy szimbolumot a magasabb világ egy-egy jelenségére vezeti vissza a kabala. Minthogy az áhitatos elmerülés a szefirák lényébe a kabala gyakorlatilag alkalmazható részéhez tartozott, az első kabalisták kommentárt irtak az imákhoz és megadták a kellő utasitásokat.

A vallási törvények misztikus magyarázatáról is gondoskodtak a kabalisták. Ez volt teoriájuk sulypontja. Mert ezzel szembeszállhattak a maimunistákkal és egyáltalán a filozófiai fölfogásuakkal. Mig Maimuni követői és a filozófia hivei a zsidóság ama törvényeit, amelyeket filozófiailag igazolni nem tudtak, jelentékteleneknek, vagy elavultaknak mondották, a misztikusok éppen ezeknek emelték ki nagy fontosságukat és jelentőségüket. Ezért a zsidóság fentartóiként szerepeltek.

A tulvilági jutalmazásnak és a lélek földöntuli életének kérdését, amelyet Maimuni is a zsidóság fontos alkatrészének jelentett ki, természetesen a kabala sem kerülhette el. De egészen uj felfogást hirdetet, róla; természetesen ezt is ősréginek vallotta, de könnyen felismerhetni hogy nemcsak nem régi, hanem még idegen is.

Abból a tanból indul ki, hogy a lelkek még a világteremtés előtt léteztek fönt a szellemi világban. Minden lélek rendeltetése, tanitja a kabala, hogy földi pályára lépjen, testbe szálljon és ebben az állapotában maradjon hosszabb-rövidebb ideig. A lélek eme földi életében mintegy vizsgát tesz arról, hogy tisztán tud-e maradni a testtel és a földi salakkal való összeköttetésben is. Ha képes erre, a test elmulása után visszaszáll a szellemi birodalomba és örök részesévé lesz a szefirák világának. Ha ellenben foltot kap a földön, akkor kénytelen még egyszer és ismételten (legfölebb azonban háromszor) testbe vándorolni, mig teljesen meg nem tisztul.

A lélekvándorláson (Ibbur, Gilgul) a kabala eme fontos pontján épül föl a jutalmazásról szóló tana is. A szenvedések, amelyek a jámbort, látszólag ártatlanul és igazságtalanul érik, arra valók, hogy megtisztitsák a lelkét. Séth lelke pl. Mózesbe szállott. Nem vádolhatjuk tehát az isteni gondviselést, ha a jámbornak a sorsa mostoha, a gonoszt pedig szerencse kiséri.

A kabala igazolhatta lélekvándorlási teoriáját a zsidóság ama régi rendeletével, hogy a testvér vegye nőül gyermektelenül elhalt testvérének özvegyét, hogy eme sógorházasság által (jibbum) az elhalt lelke ujra születhessen és befejezhesse pályáját.

A házasélet általában misztikus szerepet játszik a kabalistáknál, minthogy az teszi lehetővé a lélek testi pályáját.

De minthogy a legtöbb lélek földi életének folyamán elérzékiesedik, megfeledkezik eredetéről és igy gyakori vándorlásra kényszerül, legtöbbnyire *régi* lelkek születnek, vagyis olyanok, amelyek már egyszer, vagy kétszer a földön voltak, és csak igen ritkán jön világra teljesen *uj* lélek. Az emberek bünei, amelyek uj meg uj vándorlásokra kényszeritik a lelket, megakadályozzák a világ megváltását. Mert az uj lelkek nem indulhatnak pályájukra, minthogy a világ tele van régi lelkekkel, a nagy kegyelem ideje, a világ szellemi tökéletesülése pedig csak ekkor érkezik el, ha az összes lelkek megtették földi utjukat. A Messiás lelke is ott várakozik a szefirák szellemi világában és nem jelenhet meg addig, mig az összes lelkek meg nem tették földi utjokat. Az ő lelke lesz az utolsó lélek. A messiás tehát csak az „idők végén" fog megjelenni. Akkor pedig bekövetkezik a nagy jubileum (Jóbél-Hagadól), midőn az összes lelkek megtisztultan térnek vissza az égbe.

A kegyelem idejének, a nagy megváltásnak bekövetkezése tehát a jámboroktól függ, az ő belátásuktól és magukviseletétől.

A kabalisták ilyen tanok mellett azzal dicsekedhettek, hogy a Tan titkaiba (Szód ha-tóra) sokkal mélyebbre hatoltak, mint a filozófia és a maimunisták és hogy összefüggését a magasabb világgal és a jövő alakulásával alaposabban mutatták ki, mint amazok.

Nagy és fontos szerephez jutottak ezáltal a kabala adeptusai, kik saját tanuk szerint nemcsak Izraelért, hanem az egész világrendért működnek, amidőn cselekedeteikkel és viselkedésükkel elősegitik a messiás-lélek születését, a földön való megjelenését.

Mekkora tér nyilt itt a szellemi játék számára!

A szentirás szövegének félremagyarázásában felül is multák a kabalisták az előttük föllépett összes magyarázókat. Tultettek az alexandriai allegoristákon, az agadistákon, az egyházatyákon és mind a zsidó és keresztény vallásfilozofusokon.

Azriel kacérkodott külömben a filozófiával is és azon volt, hogy a kabalát a gondolkodók számára is elfogadhatóvá tegye.

Egy másik kabalista kortársa ellenben, Jákob ben Seset Gerundi Geronából (1243 körül) egyenesen szembeállitotta misztikus tanait a filozófiai felvilágosodottsággal. Szemükre lobbantotta a filozofia hiveinek, hogy „lábbal tiporják azokat az igazságokat, minthogy azt állitják, hogy a vallási törvényeknek csak földi céljaik vannak, a testi jólétet akarják elősegiteni, az államrendet megállapitani, személyeket és javakat kártól

óvni. Tagadják a tulvilági jutalmazást és büntetést. Sőt azt hiszik, hogy az imának csak belső értéke van, tisztitja a gondolatokat és az érzelmeket és azért nem is kell azt hallhatóan elmondani."

Jakob Gerundi nem győzi eléggé szidni ezeket az „eretnekeket és vallástiprókat". A maimunisták ellen felhozott vádjaiban külömben is féktelen. Hogy a népet ezek tanaitól óvja, összeállitotta a kabalisztikus teoriát egy rimes prózában irt műben, amely azonban nem valami nagy szellemi tehetségről tesz tanuságot.

Gerona zsidó községe Ezrának, Azrielnek, Jákob ben Sésetnek, Nachmaninak és talán még Jehuda ben Jakarnak is születési helye volt, tehát a kabala első fészke, mielőtt az kibontotta volna szárnyait.

Ez a büszkén fellépő titkos tan ámitáson, vagy a legjobb esetben önámitáson alapult. Teoriája nem régi, mint önmaga elhitetni akarja, hanem uj és ami régi benne, nem zsidó eredetü, hanem a görög filozofia alkonyának idejéből származik. Az a feltevés, hogy a tökéletes istenség és a tökéletlen világ közt ideális erők közvetitik az összeköttetést, továbbá az a hit, hogy a lélek ősidőtől fogva él és földi vándorlásoknak van kitéve, szintugy az a tan, hogy az ember cselekedetei hatással vannak a felső világra: mind az alexandriai ujplatonikus világfelfogásból való.

De milyen módon jutottak az első kabalisták, akár Vak Izsák, akár Azriel és társai az ujplatonikus elemek ismeretéhez?

Az összeköttetés nem lehetett közvetlen és nem is kellett közvetlennek lennie.

Franciaországban sokat tudtak ebben az időben az ujplatonikus elméletből. Egy keresztény vallásfilozofus, Dávid de Dinanto Párisban, hasonló teoriát állitott fel, mint a kabala; hogy Isten három különböző szférákban nyilatkozik meg: a szellem, a lélek és az anyag világában. A keresztény filozofus, kinek „eretnek" iratait máglyatüzre itélték, *három* principium felvételét találta alkalmasnak, mert ez igazolta a keresztény egyháromságot. A kabalát más szempont vezette, neki jobban felelt meg a tizes szám. Ibn Gabirolnak ujplatonikus eszméktől terhes filozofiai rendszere szintén táplálta a kabalát. A lélekvándorlásról szóló tan meghonosodott a gaonikus korszakban néhány zsidó körben és igy a kabalának ezt az alkatrészét ennyiben réginek mondhatjuk; de annyira nem zsidó, hogy Szádja gaon megbotránkozással utasitotta vissza.

Azriel azon volt ugyan, hogy kimutassa az Én-Szof és a szefirák eszméjének eredetét a bibliából és a talmudból, de az értelmesek előtt éppen az ellenkezőjét mutatta ki.

Mintha a kabalistákat bántotta volna a lelkiismeret, hogy tanaikat ősréginek mondják, holott a talmud még mitsem tud róluk, agadikus mezbe öltöztetett iratot tettek közé, amelyben hires talmudszerzőknek R. Nechunja ben Hakanának és másoknak kabalisztikus eszméket adnak a szájukba. Ezt az iratot a kabalisták *Báhirnak* (Fénynek) vagy első elnevezése szerint R. Nechunja ben Hakana Midrásának nevezték. Hogy ki volt ennek a könyvnek a szerzője, megállapitani nem lehet. Talán a kabalisztikus testvérpár: Azriel és Ezra. Oly ügyesen burkolták el a csempészetet, hogy még a józan rabbik is valódi, ősrégi munkának tekintették és szavainak hitelt adtak. Hiába leplezte le a hamisitást egy igen tekintélyes férfiu: a narbonnei Méir ben Simon; hiába figyelmeztette a nagytudásu és igazvallásosságu: rabbi Mesullam ben Mózes Beziersből a zsidó községeket, hogy ne ámittassák magukat a kabalisztikus hamisitványnyal, hanem égessék el, minthogy eretnekséget tartalmaz: a Bahir könyve mégis terjedt és bizonyságul szolgált a későbbi kabalista tanok számára.

A miszticizmus csak becsempészéssel tarthatta fenn magát. Mivelhogy tanait világos megokolásokkal igazolni nem tudta, autoritásokra kellett hivatkoznia és ha nem talált ilyeneket, csempészethez fordult. A propagandát, amit Azriel és Ezra vándorutjokon a kabala érdekében kifejtettek, támogatta ez az apokryf irat, amely a kabalisták szerint Palesztinában keletkezett és ősrégi időben Németországba került és innen vándorolt a Provenceba. Tartalma a kabalisták szerint gaonról gaonra szállt, mig őhozzájuk jutott el. És ezt a mesét elhitték, habár a gaonok és a rabbinikus autoritások közül a tizenharmadik századig senki sem tesz említést egy ilyen misztikus irat létezéséről. Még Nachmani is talmudkorabelinek mondja a Bahirt és ennek alapján ő is belemerült a kabalába.

Azriel és Ezra igyekezete talán eredménytelen maradt volna, ha Nachmani nem áll a kabala zászlaja alá. Első pillanatra nehezen érthető ugyan, hogy az az éleseszü gondolkodó, aki talmudikus téren minden homályos helyre világosságot tudott árasztani, aki Ibn-Ezra és Maimuni vallásfilozófiai gondolataiban oly éles tekintettel ismerte fel azt, ami a zsidósággal össze nem egyeztethető, hogyan követhette a kabala tévelygéseit és hogyan szegődhetett a hivei közé. De ha mélyebben belepillantunk gondolkodásmódjába, meg tudjuk magyarázni a rejtélyes tüneményt.

Nachmani azok közé a gondolkodók közé tartozott, akik az egyes dolgokat helyesen meg tudják itélni, de az egészet átfogni nem képe-

sek. Maimuni filozófiai felfogását nagyon józannak találta, a kabala ellenben tetszett neki, minthogy igazolást talál benne a csodákban és az autoritásokban való rendületlen hite számára.

Minthogy Nachmani, mint jámbor rabbi és mély talmudtudós elismerte a kabala igaz voltát, egyszersmind biztositotta a titkos tan tekintélyét. Amiben Nachmani hitt, abban nem mertek kételkedni a kisebb tehetségüek.

A költő Mesullam En-Vidasz Dafiera, a maimunisták heves ellensége Nachmanit is Ezra és Azriel mellé sorolja, mint a kabala igazságainak védelmezőjét:

„Erős várunk Nachman fia,
Ezra és Azriel hű követője.
Ők a mi papjaink,
Tüzet gyujtanak oltárunkra,
Ők a mi csillagaink,
És nem homályosulnak el soha."

Igy lett Nachmani a kabala támasza. Azáltal, hogy sok odavetett megjegyzésben említést tesz a titkos tanról, de többet titkol el, mint amennyit mond, még nagyobb szolgálatot tett neki, mintha nyiltan kabalisztikus teoriákat hirdetett volna. Mint a költő Mesullam énekli:

„Félnek az eretnekektől,
S elrejtik a szent titkokat."

Tanitója a kabalában állitólag Azriel vagy Ezra volt. De lehet, hogy talmudi mestere, Jakob ben Jakar avatta be a kabalába, aki mint emlitettük, szintén szorgalmasan ápolta a titkos tant. Hiszen Geronában, Nachmani szülővárosában állott a kabala első sátra.

Később azt a mesét találták ki, hogy Nachmani eleinte határozott ellensége volt a kabalának és egy ősz kabalista hiába igyekezett őt meggyőzni; fáradozása sikertelen volt. Egyszer azonban ezt az öreg kabalistát valamely ráfogott vagy valóban elkövetett bűn következtében halálra itélték. Kivégeztetése előtt magához hivatta Nachmanit, de ez csak többszöri sürgetésre ment el hozzá. A kabalista Nachmani előtt azt igyekezett bizonyitani, hogy ártatlan és hogy erről meg is fogja győzni, de csak halála után. Nem is fogják kivégezni. Az csak látszólagos lesz. Ahogy a feje leesik a törzséről, már ott lesz, még pedig sértetlenül Nachmani házában és vele tölti a szombatot. A kabala ezt be is váltotta. Titkos tudományával úgy intézte a dolgot, hogy helyette

egy szamarat végeztek ki, mely a kabalista alakját vette föl, mig ő Nachmanihoz menekült. Ettől a pillanattól fogva Nachmani a kabala hive lett.

A geronai iskola titkos tanának, amint azt Azriel, Ezra, Jakob ben Séset és Nachmani fejlesztették, mindenesetre több alapja és jogosultsága volt, a zsidóság rovására menő, mindent agyonfilozofáló iránynál, melyet nehány maimunista nagyon is a tulságba vitt. A kabala tehát a miszticizmusra hajló kedélyeknél nagy tetszésre talált és elnémitotta azoknak a kételyeit, akik az elcsavart filozófia és a durva betüimádás között ingadoztak.

Másfajtáju titkos tan divott a német-zsidó körökben, amelynek főképviselője a wormsi Eleázár ben Jehuda volt (Mi-Garmiza, más néven Rockeach főművének neve után; szül. 1160 körül, meghalt 1230 körül). Ez a wormsi misztikus, a regensburgi Jehuda Chaszid tanitványa, nem követte a kabalisztikus eltévelyedést Istennek testi felfogásával, hanem hangsulyozta, miként Száádia és a többi zsidó gondolkodók, Isten tiszta szellemi voltát és ennek a gondolatnak a fejtegetésére külön munkát is irt az antropomorfisták ellen. Még sem volt tisztában azzal, hogy mit kezdjen az isteni tagok óriási méreteit tárgyaló kabalisztikus iratokkal. Ő maga úgy képzelte Istent, mint királyt, aki az égben trónol, körülvéve nagy udvartól, számtalan angyalseregtől. Misztikus rendszere abból állott, hogy Isten nevének és egyes bibliai verseknek és szavaknak betüit számmértékeikre oldotta fel, kombinációkat fűzött hozzájuk, vagy jelentős szavak röviditésének magyarázta azokat (Ciruf, Gimatria, Notarikon).[1]

A gyakorlati kabalát (Kabala mászijot), hogy bizonyos isten- vagy angyalnevek leirásával csodákat lehet mivelni, amiről a provencál és spanyol titkos tan mit sem tudott, szintén ápolta a wormsi Eleázár. Ellenben nem ismerte a német kabala a szefira-rendszert, sőt az Én-Szof kifejezésről nem is tudott.

A wormsi Eleázárnak nagy befolyása volt kartársaira, de nem annyira talmudikus tudása és mély gondolkodása révén, mint inkább szivhez szóló szónoklatai folytán. A talmudot nem szárazon tárgyalja, hanem meleg kedélyének bensőségével. Ő és tanitója, a regensburgi Jehuda Chászid, szerepeltek a német zsidóknál, mint a „kabala atyái“, miként Vak Izsák és atyja a provencáloknál és a spanyoloknál.

Midőn ez a kétféle titkos tan, a betükön és számokon alapuló és a szefirákból kiinduló rendszer, találkozott és egymásba olvadt, még nagyobb zürzavart támasztott az agyakban és szinte megöléssel fenyegetett meg minden józanságot.

Ezt az összeköttetést valószinüleg a wormsi Eleázár tanitványai, (köztük egy bizonyos Menachem) közvetitették.

Igy támadt Maimuni halála után alig négy évtizeddel három párt és ez volt a visszaeséshez, hanyatláshoz vezető mozgalomnak a kezdete.

Bizonyos elkülönödés fejlődött ki a filozófiai képzettségüek, a talmudisták és a kabalisták között. Az elsők, akik Maimunit választották mintául, rationalisztikusan magyarázták a zsidóságot; egy részük mereven ragaszkodott Maimuni tételeihez, mások azonban tovább mentek a kijelölt úton, az adott filozófiai eszméktől merész következtetéseket vontak le és félig-meddig szakitottak a talmuddal.

A szigoru talmudisták kizárólag a halachikus tételekkel foglalkoztak és filozófiai fejtegetésekről hallani sem akartak. Ha a vallásról volt szó, elfordultak minden tudománytól és kutatástól; az agadákat elfogadták szóról-szóra, úgy ahogy vannak és kerülték a kabalát is.

Végül a kabalisták egyformán itélték el úgy a betűhöz ragaszkodó talmudistákat, mint a filozófiai tévelygésekbe esett maimunistákat. De minthogy eleinte csak kevesen voltak és rendszerüknek ama következtetései, amelyek a zsidóság tanaival ellentétben állanak, még nem mentek át a köztudatba, inkább a talmudisták felé hajlottak és velük együtt küzdöttek a közös ellenség ellen. A kabalisták eleinte csak a maimunistákra irányitották nyilaikat. De még mielőtt egy évszázad lepergett, a kabalisták és a talmudisták mint elkeseredett ellenfelek állottak szemben egymással és oly hevesen támadták egymást, mint azelőtt közös ellenségüket, a maimunistákat.

A következmények, amelyeket egyrészt a pápáknak zsidóellenes rendeletei, másrészt a belső szakadások, maguk után vontak, csakhamar szomoru jelenségeket idéztek elő. A nyugalom, a béke, a derült hangulat, az alkotás öröme, amely szellemi mozgékonysággal kapcsolatosan oly szép virágokat hajtottak, hosszu időre letüntek. Borus, komor hangulat jutott uralomra ugy a spanyol, mint a provenci zsidók között és ólomsulylyal nehezedve a lelkekre, megakadályozott minden fellendülést. A vidám dalnokok elnémultak, mintha a jelen fagyos lehellete jéggé dermesztette volna meleg vérüket. Hogy is énekelhetett volna vig dalokat a zsidó, mikor a szégyenfolt ott sárgállott a mellén! Az ujhéber költészet, amely három évszázad óta oly szép termékeket hozott napvilágra, kihalt, vagy legfölebb hervadt leveleket hullatott aszott ágairól. A szatirák és epigrammák, amelyeket a maimunisták és antimaimunisták egymás ellen irányitottak, voltak az ujhéber-spanyol muzsa utolsó produktumai. De ezek sem nevetnek vagy pajzánkodnak többé, hanem

okoskodnak és bizonyitanak. A virágzás korának epigrammái kacérkodó fiatal leányokhoz hasonlitanak, mig ezek az epigrammák házsártos, zsémbes öregasszonyokra emlékeztetnek.

Az utolsó költők maguk is érezték, hogy az ujhéber költészet üde ereje kimerült és csak az aranykor emlékein merengtek.

Az ujhéber költészet utolsó képviselői, akik Maimuni korából a jelenbe nyultak át, első sorban Jehuda Alcharizi, a makámaköltő és buzgó műforditó. Nagy lelkesedéssel szállott sikra Maimuniért, leforditotta arabból héberre misnakommentárjának egy részét a bevezetéssel együtt, továbbá a Tévelygők utmutatóját teljesen. Alcharizi mellett József ben Szabbara és Jehuda ben Szabbatai virágoztak. Mind a hárman, mintha összebeszéltek volna, megteremtették a héber szatirikus regényt, amelyben álarcos tréfák alkotják a keretet és szónoki áradozások a tartalmat. Költeményeikben több a keresett élc, mint a kedélyből fakadó művészet.

Miként Alcharizi, aki „Tachkemoni" cimü regényében a kénita Chéber tréfáit és kalandjait, a költővel, az ezrachita Hémánnal való találkozásait és beszélgetéseit adja elő (rimes prózában és versben felváltva), József ben Szabbara is, aki valószinüleg mint orvos működött Barcelonában, „Gyönyörködések" cimü regényében egy Enam nevü démont szerepeltet, aki szintén külömböző átváltozásaiban találkozik a költővel és beszélgetéseket folytat vele. Mindaketten a talmudikus és az arab irodalomból származó novellák, mesék és szólások kifogyhatatlannak látszó varázsszaruját üritik ki az olvasó előtt. Ibn Szabara nemcsak kortársa és költőtársa volt Alcharizinek, hanem bajtársa is. Ő is kalandos életet élt, de nem jutott el olyan messzire mint Alcharizi. Egy gazdag barcellonai, Séset Benveniste, aki maga is költő és buzgó maimunista volt, állandó támogatásban részesitette. A költő hálából neki ajánlotta „Sansnim" cimü regényét.

A harmadik költő, Jehuda ben Izsák ben Szabbatai, szintén barcellonai volt. Alcharizi a költőt társai legjobbjai közé sorolja ugyan, de művei nem igen igazolják ezt az itéletet. Párbeszéde a bölcseség és a gazdagság között (Milchamót hachachema vehaóser) nem egyéb, mint komplimentum Todrosz Abulafia Halévinek és költői fordulatokban igen szegény. Nem sokkal jobb szatirikus regénye sem, a „Nőgyülölő" (Minchat Jehuda szóne hanásim), amelyben művészi kikerekités tekintetében nagyon mögötte marad két költőtársának. A mese nem nagy tehetségre vall. A regény hőse, Zerach megfogadja, hogy kerülni fogja a megátalkodott és minden rosszra csábitó női nemet. Egy ideig hű

marad fogadalmához és mindenki előtt eldicsekszik nőgyülöletével. Egy okos asszony azonban összeesküvést szervez ellene. Utasitása szerint nehány bájos szűz dalokkal csábitgatja és Zerach nem tud ellent állani. Beleszeret az egyikbe és nőgyülölete szerelmi vágyakozásra, szitkozódó gunyolódása epekedő fohászkodásra változik. A leány meghallgatja, de a találkánál a gyönyörü hajadon helyett egy csuf némbert lát maga előtt. Az asszonyok kárörömmel nézik Zerach vergődését.

A „Nőgyülölő" szatirája durva és faragatlan, a szinek pedig nagyon rikitók. De annyira elfajult az izlés, hogy egy meddő költő, Chajim ben Szanchun irodalmi lopást követett el ezen a szatyrikus regényen, plagizált belőle verseket és kiadta a saját neve alatt, a közönség pedig elismeréssel adózott neki.

Az ujhéber költészet végső hanyatlása gyorsan következett be azután. Ezeknek a költőknek halála után teljesen elárvult és egy évszázadig tartott, amig méltó utód jelentkezett.

Minthogy a költői alkotóerő kimerült, azok, akik a nyelv kezeléséhez és a rimek összehordásához némileg értettek, régi művek utánzására adták magukat. Ábrahám ben Chaszdai Barcelonából, Maimuni lelkes hive, átdolgozott egy népszerü arab regényt, amely erkölcsi párbeszédet tartalmazott (Barlaam és Josafat története, eredetileg görögül). A mű egy világfinak és egy remetének dialogját adja elő, és héber cime „Ben hamelech vehanazir", „a királyfi és a názireus".

Egy szegény délfranciaországi könyviró, Berachja ben Natronai Nakdan, akit az ország nyelvén Crispiának neveztek (működött 1230—1245 körül), a régi hébereknél kedvelt meseköltést elevenitette fel. De nem volt képes az állatok szájába eredeti párbeszédeket adni, hanem feldolgozta a régebbi meseköltők termékeit, az ind Bidpai, a görög Aeosopus, az arab Sakman meséit és néhány olyat, amely a talmudban fordul elő. Százhét rókameséje (Mislé Sualim) közül csak alig néhány eredeti.

Berachja tükröt akart tartani kortársai elé, „akik hátat forditanak az igazságnak és az arany jogart nyujtják a hazugságnak". A növények és az állatok az emberek ferdeségeit érzékitik meg.

A Berachja-féle mesék, valamint Ábrahám ben Chaszdai morálkönyvének az értéke csupán a bibliai stylus szerencsés utánzásában, a bibliai versek ügyes alkalmazásában rejlik. Ez kölcsönöz nyelvüknek bizonyos vonzerőt, elmésséget és érdekességet. Különösen Berachja tudott a bibliai stylussal bánni és ebben felülmulta összes elődeit a Charizikbeli korszakból. Nem ragadtatta el magát a szódagály árjá-

tól és óvakodott attól, hogy tulterhelje a stylusát, amit elődei és némely kortársai nehezen tudtak elkerülni, minthogy a biblia egész szó- és fordulatkincse folyton előttük lebegett. A délfranciaországi meseköltő a filozófiához is értett. Átdolgozta Száádja vallásfilozófiai rendszerét és rövid kivonatot készitett belőle.

Leleményesség hiján egy ismeretlen költő a bibliai elbeszéléseket utánozta és kiszinezte a szentirás tartalmát különböző mondákkal és legendákkal. A „Széfer Hajasar" szerzője chronológikus éposz-félébe öntötte a történetet Ádámtól a birák koráig, beleszőtte az agadákból, a koránból és más iratokból, különösen az ugynevezett Mózes-krónikából meritett mondákat és hősi vonásokat. A „Széfer Hajasar"-nak (más néven „Toldót Ádám") csak annyiban van némi értéke, hogy szerencsésen utánozza a bibliai elbeszélés stylusát.

Sorozzuk e kor költői közé József Ezobit is? Tulságos tiszteletet tanusitunk iránta, ha verseit költeményeknek nevezzük és tulajdonképpen hallgatni illenék róluk, amikor ujhéber költészetről beszélünk, ha a számos másolat, nyomtatásban való sokszorositás, latin és francia forditás reá nem vonta volna az irodalomtörténészek figyelmét.

Az Orangeból vagy Vaisonból (Avignon mellett) való József Ezobi ben Chanan (működött 1230—1250 körül), aki hazájából Perpignanba vándorolt, lakodalmi verset intézett fiához, Sámuelhez, amelyben intelmeket és életszabályokat nyujt neki a jövő számára. A versezet cime „Ezüst tál" (Kaarat keszef). Egyebek között inti benne a fiát, hogy „tartsa távol magát a görög filozófiától, amely Szodoma szőlőtőjéhez hasonlit, mert mérget olt a lelkekbe". Foglalkozzék inkább héber grammatikával és bibliával, de fő foglalkozása mindenesetre a talmud legyen. Ez magában is elég jellemző.

József Ezobi versei nyelvbeli jártasságáról tesznek ugyan tanuságot, de nélkülöznek minden költői sajátságot. Azok közé az ügyes rimelők közé tartozik, akik ebben az időben nagy számmal hemzsegtek a Provenceban.

Csak *egy* igazi költő lépett még fel ebben a korban, de dalai nem a zsidóságnak szóltak és nem a nemzeti nyelven iródtak. Neve Abu Iszchak Ibrahim Ibn Szanal, az izraelita (al-Izraeli) Sevillából (szül. 1211 körül, meghalt 1250 körül). Mohamedán irodalomtörténetirók az arab költészet egyik legnagyobb mestereként ünneplik és költeményeit nagy tisztelettel gyüjtötték össze. Ibn Szahal leginkább szerelmi verseket irt. Midőn egy mohamedán műbirálótól megkérdezték, hogy honnan vette Ibn Szahal azt a meginditó és szivet megejtő költői erőt, azt

felelte, hogy ő két dalos lelket egyesitett magában, a szerelmesét és a zsidóét. Verseit annyira becsülték, hogy az arabok tiz aranyat adtak egy-egy példányért, mig a korán egy aranyért lehetett megkapni. Averroes, a filozófus állitólag azt jegyezte volna meg erre, hogy egy olyan államnak, amelyben a szent könyvet ilyen potom áron, a könnyelmü dalokat pedig olyan drágán adják el, előbb-utóbb tönkre kell jutnia.

A későbbi arabok azon vitatkoztak, vajjon Ibn Szahal zsidó maradt-e, vagy áttért az izlamra. Igaza van mind a két véleménynek, mert Sevillában ebben az időben még az Almohádok uralkodtak, akik nem türtek meg maguk között sem zsidót, sem keresztényt. Azok, akik nem akartak vándorbothoz nyulni, szinleg az izlamra tértek át, lemorzsolták hitvallomását, jártak a mecsetekbe, de szivük belsejében hűek maradtak a zsidósághoz, titkosan betartották a zsidó vallási törvényeket és érintkeztek hitsorsosaikkal. Ibn Szahal tehát valószinüleg mohamedán volt a mohamedánok között, mig zsidó körben mint zsidó élt. Sőt megbizható adatunk van reá, hogy előljárója volt a sevillai titkos zsidó hitközségnek. Egyes hitközségi tagok állitólag szemrehányást tettek neki, hogy szerelmi verseket ir, és Ibn Szahal szép versben felelt. Haláláról ellentétes értesitések szólnak. Némelyek azt mondották, hogy egy hitsorsosa mérgezte meg vallásos buzgóságból, amiért könnyelmü dalokat szerzett; mások szerint tengeri uton hajótörést szenvedett és a hullámok nyelték el, amire egy költő azt a megjegyzést tette volna, hogy „a gyöngy visszatért a tenger fenekére“.

A költészetnél is mélyebben hanyatlott a tudomány a Maimuni utáni korszakban. Hogyan virulhatott volna egészséges exegézis egy olyan időszakban, amelyben filozófusok és kabalisták versenyezve ferditették el a szentirás szavainak értelmét, csakhogy teoriájukat a bibliával igazolhassák? És az exegézissel együtt hanyatlott a héber grammatika is. Menekült a filozófikus és kabalisztikus mesterkedések elől. Az elődök fényes munkái feledésbe jutottak. Dávid Kimchi maradt hosszu időre az utolsó exegeta és grammatikus. Nachmani foglalkozott ugyan az irásmagyarázattal, sokszor a grammatikához is fordult és nagy nyelvérzéket tanusitott, de ez nála nem öncél volt, hanem csak eszköz az ellentétes nézetek megcáfolására. Igy veszitette el leveleit a zsidó tudományok szép koszoruja, amelyet zsidó-spanyol kutatók és gondolkodók kötöttek.

MÁSODIK FEJEZET.

VESZEDELMES VITÁK; A TALMUDOT MÁGLYÁRA ITÉLIK.

A zsidóüldözések elharapódzása. A zsidók megvásárolják IX. Gergely pápa jóakaratát. II. Frigyes császár és udvari tudósai: Jehuda Ibn Matka és Jacob Anatoli. A császár szűkkeblüsége a zsidók iránt. Osztrák Frigyes zsidótörvénye. A fuldai vértanúk és a császári dekretum. Az aquitaniai vértanúk és IX. Gergely pápa. Szt. Lajos francia király gyülölete a zsidók iránt. Összeesküvés a talmud ellen. Donin Miklós, a hitehagyott. A talmud elitéltetése. Vitatkozás a királyi udvarban. A talmud nyilvános megégetése Párisban. Jona Gerundi bűnbánata. Zsidók és mongolok. A majnafrankfurti vértanúk. A rabbik gyülése. Az egyház fellépése a zsidó orvosok ellen. Mózes Ibn Tibbon és Tortosai Sem Tób. Pápai bulla védelmezi a zsidókat a vérvád ellen. A talmud ujabb elitéltetése. A zsidók kiüzetése Franciaország egy részéből. Ismét visszatérnek. Az utolsó francia toszafisták. Falaisei Sámuel, Touquesi Elieser, Evreuxi Mózes, Corbeili-i Izsák és Pereec. Az angol zsidók. A nagyrabbik, a zsidó parlament. A zsidók Spanyolországban. A sevillai hitközség. Meir de Malea és fiai. Bölcs Alfonso. Don Juda Kohen és don Cág Ibn Zajd, a csillagászok. Alfonso zsidóellenes törvényei. A zsidók Aragoniában. De Penjaforte, a Domonkos-rend generálisa és a hitehagyott Christiani Pablo. Nachmani és a barcelonai vallási viták. Christiani Pablo hittéritői utazásai és ujabb vádaskodásai a talmud ellen. Az első talmudcensura. Nachmani közzéteszi a vitatkozásnál követett eljárást. A király és a pápa üldözi. Nachmani kivándorol Palesztinába. A mongolok garázdálkodása a Szentföldön. Nachmani meggyászolja a pusztulást. Utolsó tevékenysége. A jeruzsálemi tanchum. A karaiták. Abulfadhel Salamon és a konstantinápolyi Áron ben Jehuda.

(1236—1270.)

Míg a zsidósag belső pártoskodásban emésztette fel magát, azalatt a pápaság elhintette mérges vetés dusan felburjánzott. Zsidóüldözések, melyek eddig csak szórványosan fordultak elő, most mind sürübben léptek fel, ragadós betegség módjára helységről helységre terjedtek el; évről évre nagyobb méreteket öltöttek és egyre több véres áldozatot követeltek. Igaz ugyan, hogy III. Ince pápa semmiképen sem kivánta a zsidók halálát, csak meg akarta őket alázni. „Csak“ a birodalmi rabszolgák sorába akarta őket leszoritani, hogy a fő és köznemességből, mindenféle rendfokozatu papságból, polgárságból és jobbágyságból összerótt középkori társadalom épülete egész sulyával nehezedjék rájuk és szánalmas, hitvány alakokká nyomoritsa őket. Csakhogy az alantas népet, mely annak örült, hogy láthatott egy magánál még alacsonyabb sorsu néposztályt, melylyel kénye-kedve szerint üzhette otromba tréfáit és mely védtelenül volt kiszolgáltatva durva ökleinek, éppenséggel nem elégitette ki a zsidók leláztatása. Az elbutitott nép az egyház és a társadalom megbélyegzettjeit olyan kivert teremtéseknek tekintette, kiket bárki minden lelkifurdalás nélkül leüthet. Akármilyen bünöket költöttek is a zsidókról, a mesék mindig hitelre találtak. Állitólagos gyermekölések miatt időrőlidőre, majd itt, majd ott voltak izgatások a zsidók ellen, és az izgatók oly magától értetődő határozottsággal léptek fel, hogy még a jobbérzelmü keresztények is tévedésbe estek és hitelt adtak a hazug koholmányoknak.

Lauda és Bischofsheim között (Badenban) keresztény hullájára bukkantak. Kik lehettek a gyilkosok? Természetesen a zsidók. Erre a semmiképpen sem igazolt puszta vádra a két városban a csőcselék a

pap vezetése alatt minden peres eljárás nélkül megrohanta a zsidókat, lemészárolva férfiakat, nőket és gyermekeket. Csak azután fogtak perbe nyolc „tudós és istenfélő férfiut egy keresztény emberen elkövetett gyilkosság miatt“ (1235 jan. 2. és 3-án), kinpadra feszitették és valószinüleg a kinpadon kierőszakolt vallomásuk alapján kivégezték őket. Az ilyen zsidómészárlásokkal karöltve járt mindig a zsidó lakások kifosztása is. A környékbeli zsidók erre könyörögve fordultak IX. Gergely pápához, adna nekik valami kiváltság levélfélét, mely megvédelmezné őket a csőcselék vérszomjától és elvakult birák önkényétől. A pápa ráállott kérelmükre és kiadott egy a kereszténységhez intézett bullát (1235 május 3.), mely megismételte és megerősitette III. Ince pápa ugynevezett konstitucióját. (Lásd az előző kötet 521. és 522. oldalát.) Jellemző ama kornak hiányzó jogérzékére, hogy tudni vélték, hogy Krisztus helytartója csak a zsidók részéről felajánlott jelentékeny pénzösszeg fejében adta ki az emlitett bullát, mert ingyen ilyet nem tett volna. De akár maga jószántából, akár kapzsiságból tette, annyi bizonyos, hogy a zsidók sorsa javitásának szempontjából ez a bulla is, mint előtte sok más, eredménytelen maradt. A türelmetlenség és zsidógyülölet, melyet az iskolában tanitottak és a dominikánusok a szószékről hirdettek, átment a nép vérébe és a legnemesebb lelküek sem birták magukat kivonni hatása alól. Mit használt a zsidóságnak, hogy aránylag a legtöbb tudóst szolgáltatta és hogy a tudományt, akik idegen nyelvü munkák forditása és magyarázása, akár — mint különösen az orvosi tudomány terén — önálló munkák által tette hozzáférhetővé a keresztény világ számára? Mit használt neki, hogy mint a vásártereket portékával, ugy látták el a könyvpiacot szellemi termékeikkel? A keresztények ezt soha meg nem köszönték nekik, vagy pedig igenis alaposan meghálálták, sőt beverték érte a zsidók fejeit.

Hogy a zsidókról egyáltalában minő felfogás uralkodott abban az időben, annak legkirivóbb bizonyitéka II. Frigyesnek, egyik legnagyobb és legműveltebb német császárnak velük szemben tanusitott magatartása. II. Frigyes, az utolsó hohenstaufi német császár, a XIII. század első felének legzseniálisabb és legszabadelvübb uralkodója volt. Inkább olasz, mint német s mint ilyen nagy kedvelője a tudománynak, melynek mivelőit fejedelmi bőkezüséggel pártfogolta. Gondja volt rá, hogy bölcsészeti és csillagászati könyveket arabból németre és olaszra forditasson és ehhez főképpen zsidó szaktudósok közreműködését vette igénybe. Levelezésben állott egy toledói származásu Jehuda ben Selómó Kóhén ibn Matka nevü fiatal zsidó tudóssal (szül. 1215 táján, irodalmi működése 1247 tájára

esik). Ámbár Jehuda Ibn Matka Meir Abulafia a nagy Maimuni-gyülölő tanitványa volt és hajlamai erősen vonzottak az akkoriban lábrakapott kabalához, mégis behatóan foglalkozott Maimuni „Tévelygők utmutatójával“, mely bölcsészeti tanulmányokra serkentette. Önállóságra a tudományban nem tudott szert tenni, inkább csak mint ügyes fordító szerzett érdemeket. Tudása mégis annyira imponált Frigyes császárnak, hogy gyakran terjesztett eléje tudományos kérdéseket és feleleteiben nagy gyönyörüsége lett. Valószinüleg a császár birta arra, hogy Olaszországba, Toscanába vándoroljon, ahol bejáratos volt Frigyes udvaránál. Valószinü, hogy főleg asztrologiai ismereteinek, melyeknek a császár nagyon hódolt, köszönhette, hogy az uralkodó közelébe jutott.

Egy másik zsidó tudóst, Anatoli Jakobot a császár a Provenceból hivta Nápolyba és évi járadékot utalt ki a számára, hogy gondtalanul foglalkozhasson tudományos arab művek forditásával. Ez a férfiu — teljes néven Jakob ben Abba Mári ben Simon: irodalmi működése 1200—1250 közé esik — veje volt Samuel Ibn Tibonnak, a nevezetes forditónak, kit a maimunisták áldottak (Maimuni arab műveit főképpen ő forditotta héberre), mig a megrögzött talmudisták ugyanez okból átkozták. Anatoli lelkileg annyira hasonlitott apósához, kinek mintegy folytatója lett, mintha nem is a veje, hanem a fia lett volna. Neki sem volt önálló alkotó szellemi ereje, de csaknem utólérhetetlen az arab művek átültetésében, amit apósától és egy Scotus Mihály nevü keresztény barátjától tanult el olyan alaposan.

Maimunit annyira tisztelte, hogy a prófétákkal egy sorba helyezte s igy természetes, hogy felháborodással volt tele Maimuni támadói ellen, kikről azt tartotta, hogy „a gonosz szenteskedők még Dávidot és Aszafot is kiátkozták volna, ha az ő idejükben éltek volna.“ Filozofiai műszavak segitségével iparkodott a szentirást Maimuni szellemében értelmezni, a csodákat lehetőleg nemzeti okokra igyekezett visszavezetni, szóval ama szentirásmagyarázókhoz tartozott, kiknek keze alatt a fenséges szöveg elvesztette ragyogó fényét, eredetiségét. Ilyen értelemben szombat és ünnepnapokon nyilvános előadásokat is tartott, prédikációi gyüjteményét „Malmed“ cimen adta ki. Könyve közepes mivoltának ellenére, kedvelt olvasmánya lett a szabadgondolkodás hiveinek a provencei hitközségekben.

A Provenceban Maimuni iratai fölött támadt élénk vita idején Anatoli már távol volt a harcok szinhelyétől. Ekkor már Nápolyban tartózkodott, hová Frigyes császár hivta meg Marseilleből. A császár megbizta azzal, hogy forditsa le Aristoteles műveit az akkor még keresz-

tények előtt ismeretlen Averroes (helyesen Ibn Rosd) kommentárjai kiséretében. Egy keresztény tudós, talán Scotus Mihály, a császár udvari astrologusa, 'Anatoli vezetése alatt ezeket a műveket azután latinra forditotta.

Ezek után azt várnók, hogy a császár a zsidók iránt barátságos érzelmeket táplált volna. Hiszen a keresztény tanoknak nem volt valami lelkes hive. Ha csak egy része igaz azoknak, melyeket kortársai ellene hitetlenség miatt emeltek, akkor nem igen lehetett meggyőződve a kereszténység igazságairól. IX. Gergely pápa — igaz, hogy halálos ellensége volt a császárnak — szemére lobbantja egy kijelentését, mely szerint a világot három csaló ámitotta: Mózes, Jézus és Mohammed, kik közül kettő tisztességesen halt meg, mig a harmadik akasztófán mult ki. Azt is mondta légyen a császár, hogy csak a balgák képesek elhinni, hogy az égnek és földnek szelleme egy leánynak testéből születhetett meg. A zsidók „hitetlen" mivolta tehát aligha botránykoztatta meg valami különösen a császárt. És II. Frigyes császár mégis csaknem olyan zsidógyülölő volt, mint ellenlábasa, a bigott Francia Szt. Lajos.

Bár halálos ellensége volt a pápaságnak, mely az ő vállalatai elé minduntalan akadályokat görditett, mégis érvényre juttatta saját országaiban is ama kánoni határozatot, mely szerint a zsidók közhivatalokból kizárandók. Kivételt csak egy messinai pénzverőt illetőleg tett. Székesvárosában, Palermóban a zsidókat ghettokba záratta, ami még az akkori pápák türelmetlenségét is felülmulta.

Ausztriában akkoriban a babenbergi hercegek uralma alatt a zsidók számára megnyitották a közhivatalokat. Harcias Frigyes, ki arra törekedett, hogy Európa, Velence és a Kelet közötti kereskedelmi forgalmat saját országa felé terelje, felismerte a zsidóknak, mint a jólét előmozditóinak közgazdasági értékét. Ezért a zsidó hivatalnokokra bizta a pénzügyek intézését és magas tisztségekkel és kitüntető cimekkel ruházta fel őket. Két testvér: Lublin és Mekelo hivatalosan viselte az „Ausztriai hercegi kamara grófjai cimet. (Comites camerae ilustris ducis Austriae.)

A bécsi zsidó hitközségnek adott ugyan Frigyes császár is valami kiváltság-félét (1238), de mit tartalmaz ez a kiváltságlevél, mely azt mondja, hogy a császár kegyelmébe fogadja a zsidókat? Első sorban azt, hogy a zsidók kamarai szolgák, továbbá, hogy agyonüttetés és erőszakos megkereszteltetés ellen védve legyenek. Ellenben nem emliti egyetlen szóval sem a zsidók szabadságát, még azt sem, hogy szabad lenne nekik keresztény cselédet vagy munkásokat tartani. Kirivóan feltünik a császár intolerans érzelme, ha levelét összehasonlitjuk azzal a

jogszabályzattal, melyet hat évvel később (1244) Frigyes herceg a saját országjabeli zsidók részére adott ki, melyen megérzik az emberiesség és az igazságérzet sugallata és mely mintául szolgált olyan uralkodóknak, kik zsidó alattvalóikat komolyan meg akarták óvni bántalmazásoktól. Ennek a harminc paragrafusból álló szabályrendeletnek első sorban az volt a főfeladata, hogy az osztrák zsidók életét és testi épségét biztositsa.

A szabályzat főbb pontjai ezek: Keresztény ember, ha zsidót megöl, halállal, ha megsebesiti, magas pénzbirsággal vagy kezének elvesztésével bünhődik. Ha egy zsidónak gyilkosára elégséges bizonyitékok hiján nem lehet rábizonyitani a büntettet, ugy jogukban áll a megölt zsidók rokonainak a vádlott ellen harci bajnokot állitani. Ha egy keresztény egy zsidónőt tettleg bántalmaz, annak keze vétessék. Zsidóknak személye avagy vagyona ellen irányuló sulyos természetü vádak nem intézhetők el pusztán keresztény tanuk vallomásai alapján, ha nem erősiti meg a vádat zsidó tanu vallomása is. Keresztény ember, ki zsidó gyermeket szöktet meg (erőszakos megkereszteltetés végett), tolvajként büntetendő.

Harcias Frigyes szabályrendelete saját igazságszolgáltatást biztosit a zsidóknak, ugy, hogy a világi biróságoknak semmi hatalmuk sem volt fölöttük. A zsidó templomokat és temetőket keresztények is kötelesek voltak tiszteletben tartani és ezek megsértésére sulyos büntetések voltak kiszabva. A szabályzat továbbá szabad költözködést engedett a zsidóknak az ország területén, ugyszintén megadja a kiváltságot a zálogkölcsön-üzletekre. Az uzsorát korlátozza ugyan, de elég magas mértékig engedélyezi. Zsidó hitelezők zálogjogát olyan gonddal védelmezi ez a rendelet, mintha ez lett volna a zsidóknak és a főhercegeknek legfontosabb érdeke. Még a halottaknak egyik helyről a másikra való szállitását is védelmezi a főherceg a keresztény hatóságok zsarolása ellenében. A főherceg ezek mellett megjegyzi, hogy a fölsorolt jogokat azért adja meg a zsidóknak, hogy „ők is részesüljenek kegyelmében és jóakaratában". Ennek a szabályrendeletnek más országok zsidói is sokat köszönhettek, mert már két évtizeddel később ugyanezt vezették be Magyar-, Cseh- és Lengyelországban, Meissenben és Türingiában, később Sziléziában is. Egy jelentéktelen herceg adott tehát példát arra, hogyan kell a zsidóságot törvényekkel védeni az önkény ellen. De a hatalmas II. Frigyes császár megtiltotta Harcias Frigyesnek a zsidóbarátságot, és ő, aki a keresztény egyházból ki volt közösitve, rendeletet bocsátott ki, miszerint az osztrák zsidók minden közhiva-

talból kizárassanak, nehogy ezek az örökös rabszolgaságra kárhoztatott szerencsétlenek hivatali hatalmukkal elnyomhassák a keresztényeket. Különös kedvteléssel hangsulyozza azt a tételt, miszerint a zsidók, bárhol tartózkodnak is, mindig a császár kamaraszolgáinak tekintendők. A laterani zsinat zsidóellenes határozataihoz olyan szorosan alkalmazkodott, hogy a külön jelvények viselését még sokkal szigorubban hagyta meg a saját örökös tartományaiban lakó zsidóknak, mint a spanyol királyok. A zsidókra általában nyomasztó terheket rótt. Az Almohadok fanatizmusa elől Afrikából Siciliába menekült zsidóknak megengedte ugyan a letelepedést, de amig más letelepülőknek tiz évi adómentességet adott, addig a zsidó letelepülőket rögtön megadóztatta és kizárólag a földműveléssel való foglalkozást engedte meg nekik. Kamarai rabszolgáinak különös védelmet igért ugyan, de hogy mennyit ért az a védelem, mutatja a szerencsétlen fuldai eset.

1235 karácsonyán egy molnárnak öt fiát találták meggyilkolva a városon kivül. A gyanu két zsidó emberre irányult, és a babona és a rágalom mindjárt azt is hozzátette, hogy a két zsidó a gyermekek vérét lecsapolták és összegyüjtötték egy viaszkos zsákban, hogy eltegyék a peszach ünnepre. — Szinte nehéz megmondani, kit kell jobban sajnálni: az őrülettől elvakult vádlókat vagy a bekövetkezett tömeges gyilkosság szerencsétlen áldozatait. A gyanutól ösztökélve, az összegyülekezett keresztesek és polgárok megrohanták a fuldai zsidó hitközséget (december 28.), megöltek 34 férfit és nőt, köztük olyanokat, kik Fülöp Ágost francia király üldözései elől épen Fuldába menekültek. Ha a városi elöljáróság és néhány emberséges érzelmü polgár nem fogta volna pártjukat, bizonyára még többen szenvedtek volna vértanuságot. A zsidók panaszra mentek a császárhoz, ki kénytelen lévén pártfogásába venni a neki busásan jövedelmező kamarai szolgáit, Conrad de Mulcoz apátot vonta felelősségre a vérontásért. Az apát védelmezni akarta a gyilkosokat és odavitette a megölt gyermekek holttesteit a császár szine elé Hagenauba. Minthogy a keresztények orgyilkossággal vádolták a zsidókat, a császár indittatva érezte magát arra, hogy tudós férfiakból bizottságot állitson össze, melynek feladata volt eldönteni a kérdést, vajjon csakugyan van-e szükségük a zsidóknak az ő peszach ünnepükhöz keresztény vérre, mint a hiresztelés szólt. Ez esetben ki akarta irtani a zsidókat birodalmából. A német és az olasz hitközségek sorsa tehát a birák pártatlanságától függött. Az itélet ugy szólt, hogy nem mondhatnak határozott véleményt, vajjon a zsidók csakugyan isznak-e keresztényvért. A császár haragja tehát lecsillapodott. A dolog vége mégis az lett, hogy az ártat-

lanul legyilkolt testvéreik miatt panaszt tett zsidóknak jelentékeny pénzbirságot kellett fizetniök a császári kincstár javára. A zsidó halotti ünnepeken a vértanuk régi sorozata egy ujabbal, a fuldai vértanukéval bővült. De még ezzel nem zárultak le a memorkönyvek pergamentlapjai. Sok, sok feljegyzésnek kellett még hozzájárulnia. Jákob szerencsétlen házának történetében itt kezdődnek még csak a legvéresebb lapok. Fejedelmek, az egyház és a nép, a három keresztény nagyhatalom összefogott a leggyengébb nép megrontására.

IX. Gergely pápa új keresztes háborut hirdetett, mire az Aquitaniában összegyülekezett szent harcosok megrohanták az Anjou, Poitou, Bordeaux, Angoulème, Saints és más városokban lakó zsidókat, hogy a keresztség fölvételére birják azokat. De mert állhatatosan megmaradtak hitükben, a keresztesek hallatlan kegyetlenséggel bántak el velük, sokakat lovaikkal gázoltattak el, nem kimélve sem gyermeket, sem áldott állapotban lévő nőket, a holttesteket temetetlenül hagyták heverni az utcán ragadozó állatok martalékául, a szentirás-példányokat elpusztitották, a zsidók házait kifosztották, felgyujtották. Háromezernél többen hullottak el (1236 nyarán), miközben ötszáznál többen tértek át a kereszténységre. A még életben maradt zsidók az elszenvedett kegyetlenségek miatt ismét panaszra mentek a pápához. Mire ez a bordeauxi, angoulèmei és más egyházfejedelmekhez, úgyszintén IX. Lajos francia királyhoz (1236 szeptemberében) levelet intézett, melyben rosszalását fejezte ki a történtek fölött és kijelenti, hogy az egyház nem kivánja sem a zsidók kiirtását, sem erőszakos megkeresztelését. De mit használhattak ilyen alkalmi intőlevelek amaz ellenszenvvel szemben, melyet maga az egyház szitott a zsidók ellen? IX. Lajos egyébként nemes és jólelkü király volt, de a zsidók iránti ellenszenv annyira hatalmába keritette, hogy zsidóra rá sem tudott nézni. Minden tőle telhető módon kedvezett a zsidók megtéritésének és a megtéritett apák gyermekeit elszakitotta a hitükhöz hű maradt anyák szivétől.

Egyetlen egy eszközük volt a zsidóknak az ellenük felszitott gyülölet lecsillapitására: a pénz. Ezzel tudták rávenni az angol zsidók III. Henriket, hogy heroldok által kihirdettette, hogy senki se merészelje a zsidókat bántalmazni. Csakhogy ez kétélü fegyver volt, mely gyakran fordult gazdája ellen. Hogy a sok pénzt összehozzák, kénytelenek voltak a zsidók mértéktelen kamatokat szedni, talán csalni is. Ezzel meg magukra vonták a lakosság haragját és igy ujabb bántalmazásoknak tették ki magukat. Az uzsora miatt való gyakori panaszok arra inditották IX. Lajost, hogy az uzsorát megszoritotta és gyakran fölmentette az

adósokat a fizetés alól. Mikor azonban a király komolyan hozzá akart látni az uzsora megszüntetéséhez, akkor a tanácskozásra egybehivott bárók kijelentették, hogy a parasztok és kereskedők nem lehetnek el a zsidó hitelezők nélkül és hogy jobb megtürni a zsidó, mint a keresztény uzsorásokat, kik keresztény adósaikat még sokkal nyomasztóbb uzsorával zaklatják.

Mind e gyötrelmek, gyülölködések és üldözések mellett volt még egy kis zuga a zsidónak, hol csaknem boldognak és szabadnak érezhette magát és elfelejtette szenvedéseit. Ez a zug az iskola volt, hol a zsidók ifja-véne összejött a talmudot tanulmányozni; valóságos menedékhely volt ez a számukra. A szellemvilágban elmerülve, megfeledkeztek a talmud buvárai az egész külvilágról, minden mérges gyülöletről, minden gonosz törvényről, minden kinszenvedésről. Itt ők királyfiak voltak, a gondolat fensége sugárzott homlokukról és a szellemi tevékenység boldog derüjében átszellemültek arcvonásaik. A talmudnak valamely nehézségét megoldani, egy homályos kérdést felderiteni, valami újat találni, ami az elődök figyelmét elkerülte, merő üdvösség volt számukra. Sem hivatalt, sem méltóságot nem vártak megerőltető szellemi munkásságukért, éjjeli virasztásukért nem kaptak semmi kézzelfogható jutalmat; csak sajat tudásvágyukat akarták kielégiteni, vallási kötelességüknek óhajtottak eleget tenni — és amennyiben jutalomról lehetett szó, — a mennyei jutalmat kiérdemelni.

Legfontosabb teendő volt náluk a tanitás, minden tudománynak virága pedig a talmud volt. Amint megtanult a gyermek gügyögni, máris vitték a legközelebbi sevuósz-ünnepen korán reggel — arcát eltakarva, nehogy valami szentségtelen tárgyra essék pillantása — egyenesen a templomba, azaz az iskolába. Itt megtanitották az alef-bétre és néhány odaillő bibliai versre. Egy mézeskalács és egy tojás, mindkettő teleirva bibliai versekkel, volt az első lecke megtanulásának jutalma. A nap, melyen a gyermeket először vezették a tóra tanulásához, a szülőknek is, a hitközségnek is örömnapja volt. Ha a gyermek nem volt éppenséggel tompaeszü, akkor a bibliából gyors átmenettel bevezették a talmudba is. A legtekintélyesebb társadalmi osztály volt a talmudistáké. Lenézés jutott osztályrészül a tudatlanoknak (amháárec). Az éleseszü ifjú sok évet töltött el az iskolában, legtöbbnyire a nősülésig és egész életfogytáig a kenyérkereset csak mellékfoglalkozás volt, főfoglalkozás a talmud tanulmányozása maradt. A talmuddal való ilyetén tulbuzgó foglalkozás bár egyoldalu volt, de volt benne bizonyos eszményiség. A zsidóságnak ebbe a belső szentélyébe addig nem nyult bele ellen-

séges kéz. A világi hatóságok nem ügyeltek rá, a papságnak nem volt hatalma a zsidóság belügyeire. Innen hatástalanul pattantak vissza az egyházi átok nyilai.

De a zsidóknak ez a belső boldogsága sem maradhatott zavartalanul, még a szellemi menedékhelyükből is ki kellett őket űzni. A gonosz terv egy hitehagyott zsidótól származott, ki nem átallotta a világiakat és papokat felizgatni egykori hittestvérei ellen. Egy Donin (Dunin) nevü volt talmudista La-Rochelleből (Észak-Franciaországból) kételkedni kezdett a talmudnak és egyáltalában a hagyománynak érvényességében. Ezért a francia rabbik kiközösitették a zsidó egyházból. Nem lévén támasza sem zsidó, sem keresztény körökben, rászánta magát a kereszténység felvételére, amikor a Nikolaus nevet kapta. A rabbik és a talmud iránt való gyülölettől eltelve, boszut akart állani mind a kettőn. Valószinüleg a papok ösztönzésére felizgatta a tömeget a zsidók és a zsidó irodalom ellen és a keresztesek segitségével vérfürdőket rendezett Anjouban és Poitouban. De ez még nem elégitette ki boszuvágyát. Elment IX. Gergely pápához és azzal a váddal lépett fel a talmud ellen, hogy teljesen elferditi a szentirás szavainak értelmét, agadikus részleteiben méltatlan képzeleteket tartalmaz Istenről, és végül, hogy elejétől végig csupa káromlása a kereszténység alapitójának és anyjának. Donin Miklós „bebizonyitotta“ a pápának, hogy egyedül a talmud erősiti meg a zsidókat a kereszténységtől való konok tartózkodásban, enélkül felhagynának hitetlenségükkel. A szenvedélyes Gergely pápa szivesen fogadta a vádat, anélkül, hogy meggondolta volna, hogy hitehagyottak nem lehetnek pártatlan tanuk egykori hittestvéreikkel szemben. Azonnal pápai kéziratot intézett a francia, angol, castiliai, aragoniai és portugáliai egyházfejedelmekhez. 25 pontozatban kifejtette a Donin emelte vádakat és meghagyta nekik, hogy az első bőjti szombaton, kora reggel, mikor a zsidók reggeli istentiszteletre gyülekeznek, kobozzanak el minden feltalálható talmudpéldányt és szolgáltassák át a Domonkos- és Ferencrendü szerzeteseknek. Ugyanazon országok királyainak is irt és felszólitotta őket, hogy a papságot karhatalommal támogassák. A két szerzetes rend provinciálisait, akik az inquisitiót gyakorolták könyvek és meggyőződések fölött, felszólitotta a pápa, hogy a talmudi irodalom tartalmát vizsgálják meg és ha Donin Miklós vádjai beigazolást nyernének, akkor égettessék el a talmudpéldányokat nyilvánosan (1239 május—junius). Ezzel egy ujabb csapás volt készülőben a zsidók ellen. Mert ha a pápának ez a rendelete következetesen végrehájtatott volna, akkor a zsidóság szellemi élete, melynek akkoriban

a talmud volt egyetlen alapja, komolyan veszélyeztettetett volna. Doninnak a pápa Vilmos párisi érseknek szóló külön levelet adott, melyben ez utóbbit arra inti, hogy Franciaországban, a talmud tudomány főfészkében, a toszafisták őshazájában erélyesen lépjen fel a talmud ellen.

A pápai rendelet végrehajtásánál aztán kiderült, hogy az Istennek állitólagos földi helytartója, hatalmának tetőpontján sem olyan mindenható, mint ahogy azt elhitetni szerették. Az uralkodók odaadták ugyan magukat vak eszközül a pápai erőszakosságnak, de csak akkor, ha magánérdekek és szenvedélyek is közrejátszottak; egyébként bizony a középkori uralkodók is csöndesen napirendre tértek a pápai rendeletek fölött. Spanyol- és Angolországban a talmud elkobzását elrendelő pápai parancsot egyáltalában figyelembe sem vették; legalább az egykoru kútfők nem emlitenek ezekből az országokból semminemü zsidóellenes aktust. Csak Franciaországban, a papok befolyása alatt elbutult IX. Lajosnak uralma alatt láttak hozzá komolyan a talmud elkobzásához. Egy Henrik nevü kölni dominikánus intézte az ügyet a rendjét jellemző buzgósággal. A zsidókat halálbüntetéssel megfélemlitve, kényszeritették, hogy kiadják a talmudpéldányokat. Azután megindult a per a talmud ellen. Az e célra összeállitott törvényszék tagjai voltak Walther (Gautier) sensi, Vilmos párisi érsek, Geoffroy belvelloi domonkos szerzetes, királyi udvari káplán és még néhány világi és szerzetes pap.

Az akkori keresztény teológusok annyit értettek a talmudhoz, mint a maiak, azaz semmit sem; hát hogyan győződhettek volna meg közvetlen betekintés utján a talmud veszélyes mivoltáról? Megidéztek azért néhány rabbit, elibük terjesztették a Donin Miklós kiszemelte tételeket, melyekre a vád irányult és kérdőre vonták őket, vajjon csakugyan bennfoglaltatnak-e ezek a talmudban. A rabbik tagadtak, mire a törvényszék — máglyára itélte a talmudot. De hogy az itélet végre is hajtassék, ahhoz még sok hiányzott. A zsidók ugyanis megkérleltek — egy keresztény forrás szerint megvesztegettek — egy a király személyéhez közelálló püspököt, ki az itéletet felbontotta és a talmudpéldányokat visszaszolgáltatta tulajdonosaiknak. Nagy örömükben, hogy az oly fontos ügy ilyen szerencsés fordulatot vett, a zsidók azt a napot, melyen a talmud a máglyától megmenekült, megtették örömnapnak.

Csakhogy örömük nagyon korai volt.

Egy véletlen eset a király bigott érzelmeit ismét felkorbácsolta a zsidók ellen. Ugyanaz a püspök, aki a talmudot pártfogásába vette, a király jelenlétében hirtelen meghalt. A király gyóntató atyja bizonyára nem mulasztotta el a gyengeelméjü királynak mindenféle pokoli borzal-

makkal bebizonyitani, hogy a püspök csak méltó bünhődését vette el az átkos kedvezésért, melyben a zsidókat részesitette. Henrik domonkosszerzetes és a hitehagyott Donin Miklós fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki, hogy a pápa itélete mégis végrehajtassék. A király ekkor ujabb bizottságot nevezett ki, melyben résztvett Odo, a párisi egyetem kancellárja is, és ujabb vitát rendezett el Donin Miklós és négy francia rabbi közt, hogy a vádpontok ujra tárgyaltassanak.

Négy rabbi volt hivatva a talmud védői szerepére, névszerint: R. Jechiel, Párisból, R. Mózes, Coucyból, ki éppen spanyolországi utjáról tért vissza, R. Jehuda ben Dávid, Melunből és R. Sámuel ben Selomo, Chateau-Thierryből. Szónokuk R. Jechiel volt, mert ő jobban tudott a barátok nyelvén, mint a társai. A vitatkozás a királyi udvarban tartatott meg egy hétfői napon, tammuz 20-án (1240 junius 24.) az okos anyakirálynő, Blanche jelenlétében, ki a kormányzati ügyeknek tényleges vezetője volt. Eleinte r. Jechiel szóba sem akart állni ellenfeleivel. Hivatkozott több pápai rendeletre, melyek a zsidóknak belügyeikben függetlenséget biztositanak. Kijelentette, hogy a talmudért készek akár meghalni is. A királyné megnyugtatta, hogy az életüket nem fenyegeti veszély, ezért felelősséget vállal, Jechiel csak válaszoljon az elébe tett kérdésekre. Donin követelte, hogy R. Jechiel esküt tegyen arra, hogy legjobb tudomása és lelkiismerete szerint fog felelni, mert másképpen attól kellene tartania, hogy a sok csürés-csavarás által ki akar térni az igazság elől. R. Jechiel azonban megtagadta az esküt, megjegyezvén, hogy ő még életében soha nem esküdött és nem esküszik most sem. Erre a királyné felmentette a rabbit az eskü alól. A vitatkozás, mely most megindult, ama két pont körül forgott, vajjon vannak-e a talmudban az istenség fogalmával, vagy az erkölcsi érzékkel össze nem egyeztethető kitételek és hogy vannak-e benne szidalmazások Jézus ellen? Az első kérdésre R. Jechiel visszautasitó választ adott. Nincs a talmudban sem istenkáromlás, sem erkölcstelenség. Mig az utóbbi kérdésre nézve Jechiel azt felelte, hogy igenis vannak a talmudban ilyen értelmü kitételek egy bizonyos Jézusról, Panthera fiáról, aki azonban nem azonos a nazarethi Jézussal, csak névrokona. és jóval előbb élt, mint emez. Ezt teljesen jóhiszemüleg állitotta, mert a talmudi chronologia abba a tévedésbe ejtette, hogy a talmudban emlitett Jézus nem azonos a kereszténység megalapitójával, amit soká mások is vallottak. R. Jechiel többek közt arra is hivatkozott, hogy sem Jeromos, sem a többi egyházatya, ki a talmudot ismerte, nem állitotta, hogy a talmud ellenséges nyilatkozatokat tartalmazna a kereszténység ellen;

Donin Miklós az első, aki ilyet állit, mert gonoszság és boszuvágy tölti el egykori hitsorsosai iránt, kik őt hitetlensége miatt kiközösitették.

A vita kimenetele ismeretlen; csak annyit tudunk, hogy a censurabizottság a talmudot máglyára itélte. Feltünő, hogy az itéletet csak néhány évvel később hajtották végre. Henrik barát buzgó ösztönzésére Franciaország minden részében felkutatták a meglévő talmudpéldányokat és hasonló iratokat, 24 szekérre valót hordtak igy össze Párisban és egy napon (tammuz hóban, 1242 junius) átadták a lángoknak. Két fiatal zsidó férfi, egyik provencei, a másik német: Ábrahám Bedarézi (Beziers) és Rothenburgi Méir, gyászdalt irt az eseményről. Bedarézi Ábrahám gyászdala megjelent összegyüjtött költeményeiben, Rothenburgi Méirtől pedig az Ab 9-iki liturgiába is felvett „Sáali szerufah" kezdetü gyászdal származik. Leirhatatlan fájdalom vett erőt a francia zsidóságon. A szivük legdrágább kincsét rabolták el tőlük erőszakkal. A jámborok az elégetés évforduló napját évente bőjttel ülték meg.

De volt ennek az auto da fénak üdvös hatása is. Egyidőre legalább lefegyverezte a maimunisták ellenfeleit és a zsidóság belsejében egymással szemben álló pártok szenvedélyes gyülölködését lecsillapitotta. Maimuni irányának ellenzői közül csak az egy Jóna Gerundi volt még életben, aki csak az imént (ugy mondják 40 nappal a talmud elégetése előtt) égettette el Párisban dominikánusok és ferenciek kezei által Maimuni iratait. Midőn aztán megtudta, milyen gyülölködést fejtettek ki a szerzetes rendek az általa oly végtelenül tisztelt talmud ellen, szive mélyéből megbánta, hogy őket használta a Maimuni ellen való haragja eszközéül és a talmud elégetésében Isten büntetését látta Maimuni iratainak elégettetéséért. Olyannyira át volt hatva helytelen eljárása tudatától, hogy bünbánatát nyilvánosan vallotta a templomban és kijelentette, hogy eltökélte magát, hogy elzarándokol Maimuni sirjához, ott gyászruhában leborul és a nagy jámbor férfiu szellemétől tiz ember jelenlétében töredelmesen bocsánatot kér. Utnak is indult rögtön, elhagyta Párist és Montpellierben, melyet érintett, szintén a templomban nyiltan vallomást tett Maimuni ellen elkövetett bűnéről. Ez a lépés lecsillapitotta a kedélyeket. Az ellenfelek abbanhagyták haragjukat és ujból testvéreknek ismerték el egymást. Jóna Gerundi különben nem vihette keresztül tervét, mert Palesztina felé utaztában előbb a barcelonai, majd a toledói hitközség könyörögve kérte, maradjon körükben és tanitsa Spanyolországban a veszélyben forgó talmudot. Ott is maradt; előadásaiban gyakran emlitette Maimuni nevét és nagyot és szentet megillető tisztelettel adózott emlékének. Jóna megtérése annál többet

nyomott, mert mint számos, nagy tekintélyben álló talmudi irat szerzője, elismert autoritás volt. Ezekben az iratokban is gyakran nyilvánitja nagy tiszteletét Maimuni iránt. Minthogy a bűnbánat hatását ő érezte legmélyebben, ezért két művet is irt a bűnbánatról talmudi elvek alapján, Iggeret ha-tesuba (Bűnbánó levél) és Sáár ha-tesuba (a bűnbánat kapuja). Jóna halála is hozzájárult a kedélyek lecsillapodásához. A Maimuni sirjához való utazását ugyanis évről-évre halogatva egyszer csak különös betegségbe esett és meghalt. Erre még barátai és tanitványai is arra a meggyőződésre jutottak, hogy ez Isten büntetése volt a teljesitetlen fogadalomért. Jona bűnbánó magatartása következtében a francia rabbik is kezdték elismerni Maimuni tekintélyét, nézeteit ugyan megtámadták tudományos alapon, de nem mondták azokat, mint azelőtt, eretnekségeknek.

A francia papság argusszemekkel őrködött ezután, hogy a zsidóknak ne legyenek talmudpéldányaik, de azért a zsidók módját tudták ejteni, hogy eldugdosták előlük a könyveket és tovább is a talmud tanulmányozásában merültek el. Nem tudtak megválni tőle, mert ez volt éltető levegőjük. Bizonyára sok áldozatukba került, hogy titokban tanulmányozhatták. IV. Ince pápának azonban tudomására jutott a dolog, mire a föld leghatalmasabb uralkodójának nem volt sürgősebb dolga, mint a francia királyt felszólitani, hogy szigoruan járjon el és a talmudpéldányokat kutassa fel. Ezzel az alkalommal felelevenitette azt a régi zsidógyülölő rendeletet is, hogy keresztény dajkáknak nem szabad zsidó gyermekeket szoptatni.

Ilyen megszoritó rendeletek, váltakozva véres zsidóüldözésekkel, megismétlődtek évről-évre majd itt, majd ott, de legtöbbnyire Németországban, melynek egyébként szelidlelkü népéből a gyülölködő egyház tigriseket nevelt.

Midőn a mongolok és a tatárok, Dzsengisz Khan vad harcosai, ennek unokái alatt Ázsia fensikjairól hóditó betöréseket intéztek Európa ellen, Orosz- és Lengyelországot feldulták, seregeik hömpölygő árként száguldoztak egészen a német-szláv határig, Breslaut felperzselték és már Németország szivébe készülődtek, akkor azzal vádolták a zsidókat, hogy a kereszténység ellenségeit titokban támogatják. Ahelyett, hogy II. Frigyes és a pápa ellen emeltek volna vádat, hogy makacs torzsalkodásuk folytán ölbetett kézzel nézték a vad hordák előnyomulását, alaptalan rágalmakkal a zsidók ellen fordultak. Bizonyára voltak a mongolok soraiban zsidó harcosok is: talán a choraszani fensik független zsidó törzsei, vagy mint a monda állitja, a tiztörzs maradványai, akik

a Kaspi hegységben laktak; lehetséges az is, hogy egyes tatár, vagy kun törzsek zsidó hitre tértek; de vajjon volt-e erről tudomásuk a német zsidóknak, kik a mongol hordáktól ép ugy szenvedtek, mint a keresztények? Németországban azt hiresztelték, hogy a zsidók azzal a kifogással, hogy mérgezett ételeket szállitanak nekik, lezárt hordókban mindenféle fegyvereket juttattak a mongoloknak. És ilyen ostoba mese elegendő volt arra, hogy zsidóüldözést rendezzenek, ugy hogy a szerencsétlen zsidókat egyszerre két oldalról gyötörték, fosztogatták, ölték. Jobbról a keresztények, balról a pogányok.

Röviddel a tatárok elvonulása után Majnai Frankfurtban, hol legkésőbb telepedtek le a zsidók, (valószinüleg csak a XII. század vége felé, mikor a Fülöp Ágost alatt kiutasitott francia zsidók új hazát kerestek), viszály tört ki zsidók és keresztények közt, mivel egy még zsenge koru zsidó fiú át akart térni a kereszténységre, szülei pedig meg akarták ezt akadályozni (1241 május 24). Ennek következtében dulakodásra került a sor a város zsidó és keresztény lakosai közt, miközben életét vesztette 180 zsidó. A zsidók erre kétségbeesésükben maguk gyujtották fel házaikat, mi által csaknem a város fele a lángok martalékává lett. A még életben maradt zsidók ezután állandóan halálos veszedelemben forogtak; ezért egyrészük kikeresztelkedett, köztük állitólag egy rabbi is, más részük pedig Konrád német királyhoz, II. Frigyes császár fiához fordult, ki a dolgot nem vette könnyen, nem mintha a kiontott ártatlan vért sajnálta volna, hanem mert sok adófizető kamarai szolgát veszitett el. Megindult a per, mely évek multán azzal végződött, hogy Konrád a császári háznak teljesitett jó szolgálatok fejében amnesztiát adott a frankfurtiaknak és kilátásba helyezte, hogy az amnesztiának megszerzi a császár jóváhagyását is.

Az erőszakosan megkereszteltek persze felhasználták minden alkalmat, hogy visszatérhessenek a zsidósághoz. Egy frankfurti zsidó leány, kit menyasszony korában nővérével együtt megkereszteltek, visszatért ősi vallásához. Időközben azonban a vőlegénye Würzburgban más nőt vett el. A menyasszony azonban érvényesiteni akarta régi jegyeséhez való jogát. A kérdés fölött nagy vita indult meg a német rabbik közt. Többen közülök, u. m. Dávid ben Sealtiel, Mesullam ben Dávid és Jehuda ben Mose Kohen a Rajna vidékéről, a menyasszony javára döntöttek, oly értelemben, hogy az erőszakos megkeresztelés folytán nem lett méltatianná a zsidó vallástörvény szerinti házasságra, ennélfogva tartozik egykori vőlegénye elválni a feleségétől és őt elvenni. Ama korszak legismertebb rabbinikus szaktekintélye, a cseh származásu

Izsák ben Mózes Ór-Zerua (a párisi Jehuda Szir Leon tanitványa), ki a toszafisták éleseszü tanmódszerét átültette Németország keleti városaiba, ellenkező véleményen volt. Rabbinikus elvek alapján azt vitatta, hogy a hitszegés, ha kényszerüségből történt is, egyenlő a meggyaláztatással, az a nő tehát zsidóval többé házasságra nem léphet.

Két évvel a frankfurti zsidómészárlás után Kitzingenben (Bajorország) előbb kinpadra feszitettek, azután kivégeztek több zsidót, köztük nőket is, teljesen ismeretlen okból; valószinüleg az ismeretes vérvád következtében (1243 tammuz 17, augusztus 5). A vértanuk holttestei 14 napig maradtak kerékbe törve, csak azután volt szabad őket Würzburgban eltemetni. Egy évvel később Pforzheimban több zsidót kényszeritettek öngyilkosságra (1244 tammuz 20, junius 28). Ezeket is haláluk után kerékbe törték.

Mindeme borzalmas üldözések dacára sem vesztették el a német rabbik bátorságukat, hanem tovább teljesitették kötelességüket és üdvös intézményekkel gazdagitották a zsidó vallást.

A speieri, mainzi és wormsi rabbik, Dávid ben Sealtiel és két társa, továbbá Izsák ben Ábrahám és József ben Mose Kohen (a többinek a neve nem maradt ránk) zsinatot tartottak a három város valamelyikében (1245 táján) és felujitották R. Gersomnak, R. Támnak és a husz évvel előbb tartott mainzi zsinatnak néhány határozatát és hozzátették még a következőket: Sem a rabbi a hitközség nélkül, sem a hitközség a rabbi hozzájárulása nélkül nincs feljogositva bárkit is kiközösiteni. Még ha több idegen rabbi meg is adná a hozzájárulását a kiközösitéshez, akkor sem érvényes az mindaddig, mig a hitközség meg nem adja a beleegyezését. Mekkora különbseg a keresztény és a zsidó egyház közt! Itt a hitközség lelki vezérével egyenrangu tényező, amott semmi más, mint engedelmes rabszolgája a papnak.

Mintha még mind kevés lett volna, amit a zsidóktól elvettek az egyház képviselői, most már arra törekedtek, hogy elvegyék tőlük egyetlen befolyásos állásukat. Az orvosi tudományt eddigelé tulnyomólag zsidók mivelték és minden fejedelemnek és főurnak megvolt a maga udvari orvosa, aki természetesen némi befolyást gyakorolhatott annak a lelkületére, akinek testi épsége az ő gondjára volt bizva. Ezért az egyház képviselői, kik ritkán voltak oly szelidek, mint a galambok, de gyakran ravaszok, mint a kigyók, nem türhették a zsidóknak azt a befolyását, amelyet a hatalmasokra gyakoroltak. A beziersi zsinat első sorban ezt a szempontot vette figyelembe, midőn a zsidóknak meg akarta tiltani keresztény betegek gyógykezelését. Ez a zsinat, mely az

albigensí eretnekek ellen is különböző embertelen rendeleteket hozott, a narbonnei érsek elnöklete alatt felujitotta a zsidók ellen valamennyi korábbi megszoritó intézkedéseket: hogy a zsidóknak tilos magas kamatot venni, továbbá tilos keresztény cselédeket és dajkákat tartani, nem viselhetnek közhivatalokat, a nagyhétben nem szabad az utcán mutatkozniok, ellenben tartoznak családonkint 6 dénár évi adót fizetni a keresztény templomok javára; kötelesek a mellükön kerékalaku zsidófoltot viselni, hust nem szabad nyilvánosan árusitaniok, mindezekhez pedig hozzáfüzi még — kiközösités terhe alatt — azt a kánoni rendeletet, hogy keresztények ne kezeltessék magukat zsidó orvosoktól (1246 május).

Ez a korlátozó határozat ismétlődött egy másik délfranciaországi zsinaton is. Megjegyzendő, hogy Délfranciaországban a zsidók virágoztatták fel az orvosi tudományt. A Tibbonidák, nagyapja, fiu és unoka, voltak a keresztény orvosok tanitói, most azután a harmadik Tibbonida, Mózes Ibn Tibbon (működésének virágkora 1245—75), számos bölcsészeti és orvostudományi munka forditója, egyszerre szüntesse be művészetét a keresztény betegek számára!

Egy másik gyakorló orvos és tudományos iró, a tortósai Sem Tob ben Izsák (szül. 1206., irodalmi működése 1261—1264) Marseilleben az orvosi tudományok tanitója volt keresztény hallgatók számára, kikkel ő ismertette meg az arab iskolák tudományos eredményeit. Ez az orvos egyik tanulságos példáját szolgáltatja a zsidók tudásvágyának. Ifjukorát kizárólagosan talmudi tanulmányokkal töltötte, később felhagyott ezzel és kereskedésre adta magát. Ebbeli hivatásában messze tengerentuli utazásokat tett és utazásaiban eljutott egészen az egykori jeruzsálemi keresztény királyság utolsó romjáig, Jean d'Acre (Akkó) városáig. Itt egy hitsorsosa, ki mathematikával foglalkozott, szemrehányást tett neki, hogy a kenyérkeresetet többre becsüli a tudománynál. Sem-Tob, ámbár ekkor már harmincadik évét járta, megváltoztatta életpályáját, Akkóból egyenest Barcelonába ment s élete főfeladatául a tudományt választotta, a kenyérkeresetet csak mellékfoglalkozás képen üzte. Elsajátitotta az orvosi tudományt és annyira vitte, hogy le birta forditani a két legjobb arab orvos, Razi és Zaharavi munkáit és egyáltalában képes volt orvosi tudományos előadásokat tartani. A beziersi zsinat határozata szerint, ezeknek és sok más zsidó orvosnak el kellett volna hagyniok az orvosi tudomány templomát, melyhez Európában csaknem kizárólagosan nekik volt kulcsuk.

Azonban bármennyire elhomályositotta az egyház hivei szellemét,

a testük mindig fellázadt az ilyen törvények ellen. Ezért az a kanoni törvény még sokáig nem tudott érvényre jutni. A legbigottabb keresztény is, ha beteg volt, csak felkereste az ügyes zsidó orvost. Midőn a fanatikus IX. Lajos öccse, kinek védnöksége alatt ülésezett a zsidógyülölő beziersi és albyi zsinat, névszerint Alfonze, poiteui és toulousei gróf, valami szembajt kapott, szinte ki kellett koldulnia egy hires zsidó orvosnak, aragoniai Ábrahámnak segitségét. Sokat kellett fáradoznia Lunel urának és végre is zsidó házi ügynökének közbenjárását kellett igénybe vennie, mig végre rá birta venni a gazdag és független zsidó orvost, hogy megigérte, hogy kezelni fogja a francia királyi herceget. Montpellierben, hol hires orvosi főiskola volt, még sokáig nyertek képesitést, praxist sőt tanszéket is zsidó orvosok.

Német- és Franciaországban már egy évtized óta, tulnyomólag a vérvád következtében, folyton megismétlődő zsidómészárlások arra inditották a német és francia zsidókat, hogy IV. Ince pápához forduljanak oltalomért, kifejtvén előtte, hogy minden ellenük emelt vád, miszerint ők embervért isznak és emberi szivet esznek, hazug koholmány, melyet csak azért találtak ki, hogy legyen alkalom gyilkolásra és fosztogatásra. IV. Jnce pápa, ki akkor félig-meddig számkivetésben élt Lyonban, ahová II. Frigyes császárral való viszálya folytán került, engedett a zsidók kérésének, akár azért, mert feszült viszonyban lévén majdnem valamennyi világi hatalommal, szükségesnek tartotta, hogy igazságszerető ember szinében mutatkozzék, akár mert a zsidók felajánlották a szükséges anyagi eszközöket, amelyek után olyan nagyon sóvárgott, hogy elkeseredett ellenségeit legyőzhesse. Nagy pénzvágyáról egy maró szatirát költöttek kortársai, hogy Pecunia (Pénz) istennő kormányozza a világot, előle soha nem zárja el kebelét az egyház és a pápa tárt karokkal fogadja. A bulla, melyet IV. Ince pápa Lyonból 1247 julius 5-én a francia és a német egyházfejedelmekhez intézett, *első hivatalos* cáfolata a zsidók ellen emelt esztelen, ördögi vérvádnak:

„Némely egyházi, ugyszintén világi fejedelmek, nemesek, főurak a ti országaitokban, csakhogy jogtalanul elrabolhassák és bitorolhassák a zsidók javait, istentelen terveket eszelnek ki ellenük és különféle vádakat költenek és nem gondolják meg, hogy a keresztény vallás bizonyitékai mintegy az ő archivumukból kerültek elő. Jóllehet az isteni irás egyéb törvényei közt azt is mondja: „Ne ölj“, a peszachi ünnepen pedig egyáltalában megtiltja minden holttestnek érintését, mégis azzal a hamis váddal illetik őket, hogy ők éppen a peszach-ünnepen egy megölt gyermek szivén osztozkodnak, és azt hiszik (a vádlók), hogy

maga a törvény rendeli ezt, holott az nyiltan ellenkezik a törvénynyel. Sőt véletlenül máshol talált hullákat is becsempésznek hozzájuk. Ilyen és sok más koholmány alapján kegyetlenkednek velük, még hozzá perbeidézés, vallomás és rábizonyitás nélkül az apostoli széktől részükre kegyesen engedélyezett kiváltságok mellőzésével. Isten és az igazság ellenére kifosztják minden javaikból; éheztetéssel, börtönnel és annyi zaklatással és sulyos sérelmekkel nyomják el őket! A legkülönfélébb büntetésekkel, sőt a legrutabb halállal sujtják őket, ugy hogy a zsidók az emlitett fejedelmek uralma alatt rosszabb sorsban élnek, mint apáik Egyiptomban a Fáráók alatt, és igy kenyszerülve vannak nyomorultul elbujdosni azokról a helyekről, ahol már ők és elődeik laktak emberemlékezet óta. Miért is ők a teljes elpusztulástól félve, az apostoli szék gondviseléséhez fordultak. Minthogy mi nem türhetjük a zsidó nép jogtalan bántalmazását, ezért apostoli levelünkkel meghagyjuk Testvérségteknek, hogy irántuk barátságot és jóindulatot tanusitsatok. Ha tudomásotokra jön, hogy ellenük jogtalan támadást intéznek, ugy tiltsátok azt el, és többé ne engedjétek meg, hogy ilyen és hasonló elnyomásokkal kinoztassanak. A zsidók elnyomói pedig egyházi átok alá helyeztessenek."

A vérvádnak ilyen határozott elitélése, — azt hihetnők, — egyszersmindenkorra véget vetett a babonának. Csakhogy a pápaság oly mélyen oltotta be a szivekbe a zsidógyülöletet, hogy egyik-másik pápának kegyesszivü nyilatkozata ugy elröppent, mint egy lehellet a szélvészben.

IV. Ince pápa kedvező hangulatát a francia zsidók arra akarták felhasználni, hogy kieszközöljék a talmud elleni tilalom beszüntetését és az elkobozott talmudpéldányok kiadatását. A pápához intézett kérvényükben ismét arra hivatkoztak, hogy a talmud nélkül nem lehetnek el, mert enélkül nem tudják vallási törvényeiket gyakorolni. A pápa, szakitva régebbi álláspontjával, ebbe is belement és óvatos stilusban irt Odo, párisi egyetemi kancellár és biboros pápai követnek, hogy vizsgáltassa meg még egyszer a talmudi iratokat, és ha megteheti a keresztény hitelvek megsértése nélkül, ugy legyen irántuk türelmes és szolgáltassa ki a lefoglalt példányokat gazdáiknak. Ennek következtében Odo egy több mint negyven tagu ujabb bizottságot hivott egybe, melyben részt vett többek közt Nagy Albertus, a nagy domonkos is, aki oly sokat köszönhetett a zsidó tudománynak. Zsidó gondolkodók adtak neki módot nemcsak arab bölcsészeti munkák leforditása, hanem önálló művek által is, hogy uj irányba terelhette a keresztény scholasztikus

bölcsészetet. Izraeli Izsák, Gabirol (Avicebron) és különösen Maimuni nyitotta fel szemeit, amennyiben vakhite nem vont arra hálót. Mégis lelke mélyéből gyülölte a zsidókat és a talmudot. Magától értetődik, hogy a főtisztelendő censorok — Nagy Albertet is beleértve, — egyetlen betüt sem értettek a talmudból. De azért kimondták a sujtó itéletet, hogy a talmud tele van tévedésekkel, hitetlenséggel, istenkáromlással és esztelenséggel. Odo kancellár jelentést tett erről Ince pápának, emlékeztette a IX. Gergely alatt történtekre, óvatos célzást tett arra, hogy a pápa a zsidóktól behálóztatta magát, és, mint biboros követ, kiadta a rendeletet, hogy a talmudot semmikép sem szabad megtürni, az elkobzott példányokat nem szabad kiszolgáltatni (1248 május). Kétségtelen, hogy ezután a talmud alatt ismét felgyujtották a máglyát.

IX. Lajos alatt egyáltalában nehéz helyzetük volt a zsidóknak. Gyengeeszü király létére felhasználtatta magát minden fanatikus gyülölködésre a zsidók és a zsidóság ellen. Ebben a kérdésben a szó szoros értelmében pápább volt a pápánál. Különösen fel volt háborodva az uzsora ellen, melyet néhány gazdag zsidó űzött, nem mintha az ország népe ellenezte volna, avagy kárt szenvedett volna alatta, hanem mert az egyház tiltotta az uzsorát — elméletileg, noha a gyakorlatban nem ritkán kedvezett is neki. Midőn Lajosnak az a kalandos ötlete támadt, hogy ujabb keresztes hadjáratot indit, elkoboztatta néhány zsidónak a jószágait, hogy pénzt szerezhessen a hadjárathoz. Midőn a keresztes hadjárat céljából háborut viselt Egyiptommal és fogságba jutott (1250 április—május), a mohamedánok azzal boszantották, hogy legkatholikusabb király létére megtüri országában a kereszténység ellenségeit. A király erre, hazaérkezve, parancsot adott, hogy az iparűzők kivételével valamennyi zsidót űznék ki országából. Az okos anyakirályné azonban, Blanche, aligha hajtotta végre ezt az esztelen parancsot. Anyja halála, és a hadjárat befejezése után (1254 december) komolyan hozzálátott a zsidók kiüzéséhez. Fekvő jószágaikat, templomaikat és temetőiket elkoboztatta. Amit Fülöp Ágost látszólagos állami érdekből tett, azt megtette az egyházilag szent IX. Lajos vakbuzgóságból. De mint első izben, ugy ez alkalommal sem terjedt ki a kiüzés nagy területre, sem nem tartott sokáig. Valószinüleg ezuttal is csak azokat érintette, akik a király birtokain laktak és akkor is ki voltak véve alóla azok, kik két kezük munkája után éltek. Néhány évvel később ismét megengedték a kiüzötteknek, hogy visszatérjenek és templomaikat, ugyszintén temetőiket is visszakapták.

Örök időkre nevezetes jelenség maradt, hogy a francia zsidók

belső tevékenysége, a talmudnak a toszafisták éleseszü módszerével való magyarázása, ilyen zaklatások alatt sem szünetelt, hanem, mintha teljesen hozzáférhetetlen lett volna, még egy darabig tovább tartott. A talmud a lángok martaléka lett, a talmud tanulását Lajos ujolag megtiltotta: és mégis ebben az időben irta meg egy jámbor vándorprédikátor, R. de Mózes Coucy „Nagy törvénykönyv" (Széfer micvót gádol) cimü gyüjteményes művét, melyben a Maimuni-féle vallástörvényi codex alapján a talmud alapelemeit fejtegeti világos, áttekinthető rendszerben, kapcsolatban a bibliai vallási törvényekkel. Egy másik jelentékeny talmudista, Falaisei Sámuel ben Salomo Szir Morel, a talmudüldözés eme korában 1242—1259 táján uj toszafotgyüjtést rendezett (gyüjteményének egy része belekerült a rendes toszafot-gyüjteménybe is), jóllehet egyetlen talmudpéldánya sem volt, mert a domonkosok poroszlói mind elszedték tőle, ugy hogy csak emlékező tehetségére támaszkodott. A párisi R. Jechiel iskolájának még mindig 300 talmudi növendéke volt, kiknek, valószinüleg emlékezetből, tartott előadásokat. De nagyon hosszu ideig még sem lehetett folytatni ezt a tevékenységet, mert tulságosan sok volt az akadály.

A sok pénzzsarolás és jószágelkobozás folytán a francia községek elszegényedtek. Mig azelőtt Franciaországból mentek pénzek az ázsiai zsidók támogatására, most ellenkezőleg R. Jechiel volt kénytelen kiküldöttek utján könyöradományokat gyüjtetni Palesztinában és a szomszédországokban iskolája felsegélyezésére. R. Jechiel maga is kénytelen volt elhagyni szülőföldjét és kivándorolni Palesztinába, Jean d'Acreba (1259 után). Ő volt a francia toszafisták utolsó képviselőinek egyike. Ez az iskola, mely annyi mélyreható gondolkodást és kritikai szellemet fejtett ki, végre mégis lassu hanyatlásnak indult. Az egyháznak sikerült a talmudi szellemet Franciaországban, hol a főszékhelye volt, elfojtani. A toszafisták iskolájának végső képviselői Franciaországban már csak gyüjtők voltak, akiknek hivatása volt elődeik munkásságát tető alá hozni. Áthatva attól a tudattól, hogy a talmud tanulmányozása kiveszőben van és hogy már maguk a rabbik sem ismerik ki benne magukat eléggé, Izsák ben József, Corbeil városából, rövid kézikönyvet irt azokról a törvényekről, melyek a szétszórtan élő zsidóságnál is gyakorlati érvényben vannak (Amude Gola, Szenak-Széfer Miczvot Katon — kis törvénykönyv). Arra törekedett, hogy könyvét minél népszerübbé és kezelhetőbbé tegye, mivelhogy szélesebb körökben való megértetésre már nem számithatott és levélben felkérte a francia és német hitközségeket, hogy gondoskodjanak könyvének lemásolásáról és terjesztéséről. Evreuxi R. Móse,

touquesi (Normandia) R. Eliezer, corbeili R. Pérec ben Elia szintén rendeztek toszafotgyüjteményeket, anélkül, hogy valami önálló lényeges ujitással bővitették volna. A toszafista irodalom megszünt Franciaországban a kolduló barátok fanatizmusa és IX. Lajos király bigottsága folytán.

Még vigasztalanabb volt ebben a korszakban a zsidók helyzete Angliában. III. Henrik (uralkodott 1216-tól 1272-ig) nem volt ugyan olyan zsarnok, mint atyja, Földnélküli János, sőt uralmának kezdetén kegyesszivünek és barátságosnak mutatkozott a zsidók irányában. Amig kiskoru volt és Marescal gróf mint regens tartotta a gyeplőt, addig a idók kiméletes bánásmódban részesültek. A sherifek utasitásokat kaptak, hogy a zsidókat védelmezzék meg a csőcselék bántalmazásaitól, a papoknak pedig nyomatékosan tudtukra adatott, hogy a zsidók ügyeibe semmi beleszólásuk. A király, illetve a regens, a külföldi zsidóknak teljesen szabad költözködési jogot adott az összes angol területre, a belföldieknek pedig megtiltotta a külföldre vándorlást — nyilván nem valami különös gyengédségből.

Atyja példájára ő is kinevezett egy országos főrabbit (presbyter Judaerom), még pedig élethossziglan. Előbb egy Joceus (Joszé) nevüt, azután Yorki Áront, végül London Eliást. Az angol főrabbi jelentékeny hatalmat gyakorolt az egyes hitközségi tagok fölött. Ő volt egyszersmind a zsidók részéről fizetendő adók királyi fiskálisa (justitiarius). Néhány zsidó, vagy keresztény hivatalnoktársával együtt ő gondoskodott a zsidók birtokainak nyilvántartásáról, a zsidók adójának befizetéséről és az örökösök nélkül elhaltak jószágainak a királyi kincstár részére való lefoglalásáról. Ha az országos főrabbi nem akart pénzügyekkel foglalkozni, akkor maga nevezhette ki teljhatalmu helyettesét. Végül pedig joga volt azokat, kik rendeleteinek ellene szegültek, kiközösiteni, ugyszintén azokat, kik a hitközségek terheinek viseléséhez hozzájárulni vonakodtak. Uralmának kezdetén III. Henrik erélyesen utját állta a türelmetlen papság tulkapásainak. Egy izben a canterburi érsek, csakhogy mindenképen meggátolja keresztények és zsidók érintkezését, egyházi átok terhe alatt megtiltotta a keresztényeknek, hogy pénzért élelmiszereket adjanak el a zsidóknak. A király azonban visszavonatta a tilalmat. Midőn Franciaországban az összegyült keresztes harcosok a zsidókat kifosztották és lemészárolták, gondja volt rá, hogy ez a vész az ő országa határát át ne lépje.

Csakhogy a zsidókkal való ezen kiméletes bánásmód nem soká tartott. III. Henrik gondatlan könnyelmüsége, tékozlása, vak bizalma

barátaihoz, akik őt kiszipolyozták, különösen pedig a követek és perselyesek, kiket a pápa küldött e gazdag ország kizsákmányolására, hosszantartó csapásként hatottak Angolhonra és viszályokat és polgárháborukat idéztek fel. Egyrészt a királynak volt szüksége pénzre, még pedig sok pénzre, másrészt nőttön-nőtt a papok befolyása az állami ügyekre. Henrik, hogy folyton megürülő pénztárát ismét megtölthesse, fejadót vetett ki a zsidókra, melyet még az ujszülött csecsemő után is meg kellett fizetni. Minden adósságnak, mely a zsidók és keresztények közt szerződés tárgyát képezte, egy részét be kellett szolgáltatni a királyi kincstárba. Ezért a zsidók tulajdonában levő minden adóslevelet szigoruan ellenőrizték, hogy a királyt a neki járó összegek dolgában ne lehessen kijátszani. Több tanunak kellett azokat aláirni és egy példányt a városi levéltárban elhelyezni. De a mélyen eladósodott és tékozló királyt már nem elégitették ki a megszokott zsidó-adók. Ezért a hitközségektől majd ebben, majd abban a formában zsarolt ki jelentékeny összegeket. Ürügyről gondoskodott a papság. Hol azt költötték róluk, hogy megkeresztelt zsidókat tüntettek el, hol ismét azt, hogy keresztény fiukat körülmetéltek, mire a zsidókat elfogták és csak magas váltságdij fejében bocsátották őket szabadon. Ez mind nem volt ujdonság. Érdekes azonban, hogy ugyanez a király egy zsidó parlamentet hivott egybe. Rendeletet adott ki, miszerint minden nagyobb zsidóközségből 6—6, minden kisebb községből 2—2 tekintélyes hitközségi tag jelenjen meg előtte Worcesterben. A worcesteri zsidó parlamenthez küldött királyi izenet ugy szólt, hogy kölcsönös érdekeikről fognak tanácskozni. Azonban a zsidók aligha ringatták magukat abban a csalódásban, hogy a király kiváltságokat fog nekik adni. Henrik király országos parlamentjét is csak olyankor szokta összehivni, mikor különösen nyomasztó pénzzavarban volt. A zsidó parlamentnek is rövidesen tudtára adatta kivánságát, hogy jelentékeny pénzösszegeket teremtsenek elő számára. A zsidó parlament mi egyebet tehetett, mint hogy minden ellenvetés nélkül bizalmi férfiakat választott, kiknek rendeltetése volt az összeget, arányosan felosztva, kivetni a hitközségekre és a behajtásról gondoskodni. Az adóbeszedőknek feleségestül, gyermekestül való bebörtönöztetés terhe alatt felelősséget kellett vállalniok a pénz behajtásáért. Mikor Henrik király már annyira kiszipolyozta a zsidókat, hogy szégyenérzete tiltotta belőlük ujabb pénzeket kizsarolni, akkor zálogba adta őket Richard öcscsének, ki még kevesebb kiméletet ismert.

Ehhez járultak még a papok kánoni kegyetlenkedései. A királynál, ki tehetetlen játékszer volt a kezükben, ki tudták eszközölni, hogy a

zsidóknak nem volt szabad uj templomot épiteni, templomaikban nem volt szabad fennhangon imádkozni, ellenben kötelesek voltak a ruhájukon a zsidófoltot viselni. Ilyen kettős, világi és egyházi zsarnokság alatt olyannyira türhetetlenné vált a helyzetük, hogy a főrabbi több kartársával együtt a községek nevében két izben is kijelentette, hogy a folyton megujuló követeléseknek nem képesek eleget tenni, a király engedje meg hát nekik, hogy kivándorolhassanak; szomoru sors rájuk nézve, itthagyni szülőföldjüket, házukat, gazdaságukat, de nem maradhatnak meg tovább is azok mellett a nyomorult viszonyok mellett.

Mindhiába! A zsidóknak akaratuk ellen ott kellett maradniok. Elő kellett adni utolsó fillérüket és tovább kellett uzsoráskodniok, hogy még gyülöltebbekké tegyék magukat, hogy a király és főurainak kasszáit ujból és ujból megtöltsék. Egy ránk maradt okiratból megközelitő fogalmat szerezhetünk III. Henrik zsarolásairól. Hét év leforgása alatt 422.000 font sterlinget (több mint 10,000.000 korona) kellett a zsidóknak a számára előteremteniök. Egy Áron nevü yorki zsidónak egymagának 30.000 ezüst márkát kellett fizetnie a király és még külön 200 arany márkát a királyné részére. Minthogy pedig Eliás, a londoni főrabbi nem volt hajlandó a zsidókat a király érdekében eléggé szipolyozni, Henrik felmentette hivatalától és — bizonyos összeg fejében — az egyes hitközségekre bizta, hogy tetszés szerint választhatnak rabbit.

Ezenközben más országok mintájára Angliában is kezdtek vádakat emelni a zsidók ellen keresztény gyermekek állitólagos legyilkolása miatt. A domonkosok mérges, lázitó beszédekben követelték a vádlottak megbüntetését. Erre sokakat börtönbe vetettek, de a ferenciek kiszabaditották őket. Az eseményeknek egyik kortársa, a gonoszszáju párisi Máté barát nem mulasztja el megjegyezni, hogy: „a rossz világ tudni véli, hogy a minoriták jól megfizettették maguknak a zsidóbarátságukat.“ De ez korántsem bizonyitja a zsidók bünös voltát, inkább csak azt, hogy a ferenciek emberségesebbek és becsületesebbek voltak a többinél.

A fanatikus dominikánosok izgatása oly mély gyülöletet szitott a nép lelkében a zsidók ellen, hogy midőn a nép, mint harmadik rend, első izben érvényesitette akaratát és fellépett a királyi hatalom tulkapásai ellen, ugyanakkor ugyanaz a nép megrohanta Londonban a zsidók házait, elprédálta vagyonukat és agyonvert 1500 ártatlan embert (1264 husvéthetében). Az életbenmaradottak a királyhoz menekültek, a Towerba, hol személyük védelemre talált, házaik azonban a rabló bárók kezébe kerültek. Ezáltal a zsidók olyannyira elszegényedtek, hogy a rendes adójukat sem birták megfizetni, és Henrik kénytelen volt nekik — csak-

hogy végképen el ne pusztuljanak — három évi halasztást adni (1268). De ugyanakkor a király a parlamenttel egyetemben megtiltotta nekik hűbérbirtokot vagy egyáltalában ingatlanokat vásárolni keresztényektől. Ilyen körülmények közt nincs mit csodálni azon, hogy az angol zsidók abban az időben nem fejtettek ki irodalmi tevékenységet. Az ekkortájt Angliában élő egyetlen zsidó iró, Mózes ben Izsák, kitől egy héber grammatika és egy héber szótár (Széfer ha Soham) maradt, kétségtelenül francia származásu volt, mert a biblia szavainak értelmét francia szavakkal igyekezett megvilágitani.

Felületes megfigyelésre és az angol, francia és német hittestvérek sorsával összehasonlitva, a spanyolországi zsidók ebben a korban valóságos paradicsomi életet folytattak. Castiliában akkoriban X. Alfonzo király uralkodott, kit kortársai a „Bölcs" melléknévvel tiszteltek meg (1252—1284). Tényleg szerette és előmozditotta a tudományt és egyáltalában elődeinek, III. Abdurrahmannak és Alhakimnak dicsőségére áhitozott. Jóllehet atyja, Szent (azaz, hogy Türelmetlen) Ferdinánd éppenséggel nem volt jóakarója a zsidóságnak, mégis ugy látszik, mintha a fia, ki egyébként sem értett vele egyet, egészen más irányban haladt volna. Sevillai hadjáratában, melyet még trónörökös korában viselt, zsidók is harcoltak a seregében. A város bevétele után, mikor a földeket felosztották a harcosok közt, megemlékezett a zsidókról is. Szántóföldeket utalt ki nekik (Aldea de los Judios), melyeknek birtokjogát kizárólagosan ők élvezték. Feltehető, hogy a sevillai zsidók, kik az almohádok vallási üldözései folytán, mint szinleges mohamedánok igen sanyaru helyzetben voltak, a város ostrománál segédkezet nyujtottak az infansnak. Annyi bizonyos, hogy a város elfoglalása után a herceg három mecsetet adott át nekik, melyet ők aztán zsinagógákká alakitottak át. Egy jókora városrész, melyet a többi városrészektől fal választott el, az övék volt (parternilla de los Judios). Hálából a sevillai zsidóközség egy drága, művészi kivitelü kulcsot nyujtott át a győztes hadseregnek, héber és spanyol nyelvü felirattal: „A királyok királya felnyitja a kaput, az ország királya vonuljon be."

Midőn Alfonzo trónra jutott, fontos hivatalokat bizott zsidókra. Egy művelt és talmudtudó férfiu, Don Méir de Malea, a király kincstárnoka almoxarif lett. Ezt a hivatalát oly lelkiismeretesen láthatta el, hogy halála után fiára, Don Cagra szállt a méltósága. Hosszu ideig állandó szokás maradt Castiliában, a kincstárnoki hivatalt zsidókra bizni, nem pusztán, mert pénzügyekhez jobban értettek mint a hősködő spanyol lovagok, hanem nyilván azért is, mert hűségesebben és

lelkiismeretesebben látták el. Más zsidók is bejáratosak voltak a királyi udvarba. Zsidó volt a király udvari orvosa, Don Juda ben Mózes Kóhén, ki egyszersmind a király csillagásza és csillagjósa is volt. A király a csillagjóslásra és aranycsináló művészetre igen sokat adott. Zsidó udvari tudósa által arabból castiliai nyelvre fordittatott astronomiai műveket, szintugy egy másik arab munkát, mely a külömböző kövek tulajdonságairól szólt. Ámbár araboktól voltak körülvéve, mégis ép oly kevés keresztény tudós akadt, ki az arabhoz is értett volna, mint annak előtte és igy itt is, mint mindenütt, a zsidók vitték a közvetitő szerepet. A klerikusok azután, amennyiben nem felejtették el az arab befolyás alatt latin tudományokat, átültették a zsidóktól származó castiliai forditásokat az egyház nyelvére. — Volt egy zsidó előimádkozó is, akit a király „az ő bölcsé"-nek nevezett. Ez Don Cag (Izsák) Ibn Szid volt, korának egyik legnevezetesebb csillagásza. Alfonzo megbizta a zsidó előimádkozót csillagászati tabellák elkészitésével, melyek a király nevére több dicsőséget hoztak, mint minden hadi tette és államférfiui bölcsesége. Egészen az ujkorig, midőn az ujabb felfedezések más irányba terelték a csillagászatot, a szakemberek az „Alfonzo féle" tabellákat használták, melyeket jog szerint Cag- vagy Szidi-féle tabelláknak kellett volna nevezni.

Volt még egy harmadik zsidó tudós is Alfonzo udvarában: Samuel Halevi (Abulafia Alavi?), kinek nevéhez egy művészi kivitelü vizóra feltalálása füződik, melyet a király megbizásából szerkesztett. Alfonzonak a csillagászathoz és a tudományok művelőihez való nagy vonzalmát a monda roppantul kiszinezte; följegyezték és ez a történelemben mint tény szerepel, hogy a király egy csillagászati kongresszust hivott egybe, mely egyfolytában öt évig ülésezett. Ötvennél több csillagász, keresztények, zsidók és mohamedánok vegyest voltak tagjai a kongresszusnak. A kongresszus a királynak, vagy akadályoztatása esetén, helyettesének elnöklete alatt tanácskozott és a legfontosabb csillagászati kérdéseket tárgyalta és oldotta meg. A király annyira meg volt elégedve csillagászai munkásságával, hogy őket is, utódaikat is fölmentette minden adózás alól. Ez az egész elbeszélés nem egyéb, mint egy tanulatlan embernek maga feltalálta meséje, aki ugy hallomásból tudott valamit arab és zsidó csillagászokról és Alfonzo királynak e tudomány iránt való különös szeretetéről. Alfonzo állitólag abbeli törekvésében, hogy a latin és arab elemekkel összekevert, zagyva castiliai nyelvet eredeti tisztaságában helyreállitsa, többek közt lefordittatta zsidók által az ótestamentumot is az eredeti castiliai nyelvre. De ez az adat is hijával van

minden tényleges alapnak. Zsidóknak udvari hivatalokban való alkalmaztatása bizonyára ellenére volt a papságnak és III. Miklós pápa hosszu bűnlajstromban, mely szerzőjének önző és önhitt jellemére elég éles világot vet, megdorgálta a királyt; mert nagyon sok baj származik abból, ha a zsidókat elébe teszik a keresztényeknek.

De bármennyi zsidó tudóst vont is a maga körébe Alfonzo király, azért a castiliai zsidók helyzete az ő uralma alatt korántsem volt oly kedvező, mint azt első pillanatra várnók. Ő sem volt ment korának előitéletétől; a zsidógyülölet szelleme, melyet III. Ince pápa idézett fel, elfogulttá tette őt is, csakugy mint II. Frigyes császárt, kinek utódjául szemelte ki Németországnak egyik pártja. Alfonzo a „Bölcs" disznévre csak korlátolt értelmében szolgált rá, mert politikai ügyekben gyakran igen oktalanul járt el, egyházi tekintetekben pedig távolról sem volt oly felvilágosodott, mint II. Frigyes. Ő inkább romantikus hajlamu volt, ki korának viszonyai közt sehogy sem birta magát feltalálni; chimerák után járt, egy fantasztikus világot képzelt el magának, melynek megvalósitásához nem volt meg a kellő ereje. Bölcs Alfonzo tulajdonképen csak álmodozó, gyengelelkü ember volt, kinek csak ködös, homályos törekvései voltak, nem pedig szilárd akaratereje. Mikor a német választófejedelmeknek egyik uralomravágyó pártja őt szemelte ki Németország császárjává, elhanyagolta a saját országának ügyeit, anélkül azonban, hogy elegendő tetterőt tanusitott volna, Németországot hatalmába keriteni és beérte azzal, hogy a pápaság és a papok utján apró cselszövényeket folytatott célja érdekében. Csakhogy természetesen ezek tuljártak az eszén és pórázon vezették. A klerus kedvéért, vagy a saját bigott érzése folytán többféle megszoritással sujtotta a zsidókat törvényhozási uton is és mindenképen lealázta őket. Ha kétséget szenved is, vajjon a nyugati gót törvénygyüjteményt ő fordittatta-e castiliai nyelvre, vagy az atyja (ebben fel vannak véve a Reccaredtől Egicáig uralkodott királyok leggyülölködőbb törvénycikkei és ebből meritették a spanyolok az ő kiirthatatlan zsidógyülöletüket), ha tehát kétséges is, vajjon neki is volt-e része ezek közzétételében, annyi bizonyos, hogy Alfonzo a saját maga is kiadta törvényben a zsidók lealázására törekedett.

Kiadott ugyanis castiliai nyelven egy nagy terjedelmü codexet, mely birodalmának minden népéről tartalmaz rendelkezéseket (1257—1266). Ebben szó van a zsidókról is, sőt velük foglalkozik egy egész törvénycikk. Ez többek közt igy szól:

„Ámbár a zsidók Krisztust tagadják, mégis megtürik őket minden keresztény országban. De csak azért, hogy mindenkit emlékeztessenek

arra, hogy ők abból a törzsből származnak, mely keresztre feszitette. Minthogy pedig ők csak megtürt nép, azért viselkedjenek csendesen, zajtalanul, ne hirdessék a zsidóságot nyilvánosan és ne merészeljenek megkisérelni másokat az ő hitükre tériteni."

Az Alfonzo-féle törvény halálbüntetéssel sujtja a zsidó hitre térő keresztényeket. „Azelőtt — ugymond más helyen — a zsidóság Isten népe nevét viselte és tiszteletben állott, de Jézus ellen elkövetett bűnével eljátszotta ezt az előjogát, ennélfogva zsidó nem viselhet tiszteletbeli avagy közhivatalt Spanyolországban." Ami megszoritó intézkedést valaha kieszelt az embergyülölő vakbuzgóság a zsidók ellen, mind felvette Alfonzo törvénygyüjteményébe. E törvények értelmében nem szabad nekik uj templomot épiteni, sem keresztény cselédet tartani, még kevésbbé keresztényekkel vegyülni. A zsidók, férfiak és nők, tartoznak a fövegükön ismertető jel gyanánt zsidófoltot viselni; akit enélkül rajta érnek, az vagy 10 arany maravedit fizet birság fejében, vagy — ha szegény — akkor nyilvánosan 10 korbácsütést kap. Zsidóknak és keresztényeknek nem szabad sem együtt étkezni, sem együtt fürödni. Alfonzo felvette a gyüjteményben azt a korlátozó rendeletet is, hogy zsidóknak nem szabad nagypénteken az utcán mutatkozni. Bölcs (?) Alfonzo hitelt adott amaz ostoba mesének, hogy a zsidók minden évben nagypénteken keresztre feszitenek egy keresztény gyermeket és halálbüntetést szabott ki arra, aki ilyesmit elkövet, avagy ezen a napon viaszfigurákat szegez keresztre. Hasztalan volt tehát IV. Ince pápának e vád hazug voltát és a zsidók ártatlanságát bizonyitó bullája. Mikor a pápaság a zsidók javára emelte fel szavát, akkor senki sem hitt a csalhatatlanságában, még olyan jól értesült király sem, aki annyit közlekedett zsidókkal. Szinte hihetetlennek látszik, hogy ugyanaz a király, kinek zsidó volt az udvari orvosa, törvényt hozott, mely megtiltja minden kereszténynek, hogy zsidó készitette orvossággal éljen. Még szép volt Alfonzotól, hogy megtiltotta, miszerint zsidó templomokat nem szabad meggyalázni, hogy a zsidókat nem szabad erőszakosan megkeresztelni, nem szabad őket ünnepnapon törvénybe idézni és hogy meghiteltetésüknél, az ismeretes lealázó szertartás nélkül, egyszerü esküt tehetnek a tórára.

Alfonzo zsidótörvényének egyelőre nem volt ugyan semmi gyakorlati jelentősége; a codex csak jóval később emelkedett törvényerőre, mert a városi hatóságok és a cortez nagyon szivósan ragaszkodtak megrögzött helyi szokásaikhoz. Alfonzo maga is megszegte a maga alkotta zsidó törvényt, amennyiben zsidókra hivatalokat bizott. Mindazonáltal az ő hétfejezetes törvénykönyve igen szomoru kihatással volt

a spanyol zsidók sorsára és sokban hozzájárult ahhoz, hogy földi paradicsomukat pokollá változtassa. Az Alfonzo-féle tabellák már rég feledésbe mentek, mig Amerikának spanyol részeiben még ma is az Alfonzo-féle törvények érvényesek. (Most már nem. Graetz idejében még voltak a spanyoloknak birtokaik Amerikában, azóta elveszitették azokat.)

Az aragoniai királyság még sokkal rosszabbul bánt zsidó alattvalóival. Két körülmény volt káros befolyással helyzetükre. A hosszan uralkodó Jayme (I. Jakab) királynak birtokai voltak Délfranciaországban és igy gyakran jött össze a bigott Szent Lajos királylyal és tanácsosaival. Ezektől kölcsönözte a zsidókkal való bánás elméletét. Ő is megtette azt, hogy a zsidókat minden vagyonukkal együtt királyi tulajdonnak nyilvánitotta és ezzel ő is kamarai szolgákká tette őket. Ennek a felfogásnak megvolt ugyan másrészt az a jó oldala, hogy ez által a zsidók ki voltak véve a papok igazságszolgáltatása alól. Jayme egy másik törvénycikkben határozottan kijelentette azt is, hogy a zsidókkal semmiesetre sem szabad ugy bánni, mint rabokkal vagy rabszolgákkal. De azért aztán ki voltak szolgáltatva a mindenkori uralkodó önkényének, melyet nem korlátozott törvény.

A másik káros befolyás az egyháztól és vakbuzgó szolgáitól származott. Raymund de Penjaforte dominikánus generális, a pápai decretalék összegyüjtője, kinek egész gondolkodása odairányult, hogy a pápaságnak és a csalhatatlan egyháznak hatalmát minden világi hatalom fölé emelje, a Ferrer Vicenték, a Capistranok és Torquemadák előfutárja, volt Jayme király gyóntató atyja. Aragonia királyának sok volt a szerelmi bűne, ezért gyóntatójára gyakran volt szüksége és ha nem is cselekedett mindenben a dominikánusok fejének kedve szerint, de zsidók és mohamedánok ügyében szivesen tett neki engedményeket. Penjafortenak egész figyelme arra irányult, miképpen térithetné meg a zsidókat és mohamedánokat. A domonkosok vezetése alatt álló főiskolákban Penjaforte a hébert és az arabot is tanittatta, hogy a prédikáló barátoknak e két nyelvben hathatós eszközük legyen a sikeres térítési munkásághoz.

Ezeknek az iskoláknak egyik tanitványa, Christiani Pablo, egy montpellieri kitért zsidó, volt az első zsidómisszionárius prédikátor. Utazgatott Délfranciaországban és másutt is, a zsidókat hitvitákra szólitotta és be akarta nekik bizonyitani, hogy Jézusnak messiási voltát és istenségét a biblia és a talmud is megerősiti. De mivelhogy missziója kevés, azaz hogy semmi eredménynyel nem járt, Penjafortenak az a gondolata támadt, hogy a királyi udvarban nyilvános hitvitát rendeztet

Christiani Pablo és Spanyolországnak akkor leghiresebb rabbija, Mózes Nachmani közt, abban a reményben, hogy ha ezt sikerül megtériteni, ugy ennek kimaradhatatlan következménye az lesz, hogy valamennyi zsidó hitközség áttér a kereszténységre. Erre Nachmani idéző levelet kapott, melyben a király felszólitja, hogy ünnepélyes hitvitára jelenjen meg Barcelonában (1263).

Nachmani megjelent és akarva nem akarva, megkezdte a hitvitát. Nem feledkezett meg egy percre sem állásának méltóságáról és a keresztény király jelenlétében ép olyan dicsőségesen képviselte a zsidóságot, mint 12 évszázaddal előbb alexandriai Philo a pogány római császár előtt. Vita előtt Nachmani kérte a királyt, adassék meg neki a szólásszabadság, nehogy ellenfelével szemben hátrányban legyen. A király ezt megigérte. Mikor erre Penjaforte azt a megjegyzést tette, hogy csak ne használja föl a szólásszabadságot a kereszténység gyalázására, Nachmani méltósággal felelt, hogy tudja ő, mi illik és mi nem.

A Nachmani és Christiani között lefolyt hitvita, összehasonlitva a R. Jechiel és Donin közti vitával, szembeszökő módon tünteti fel a spanyol zsidók óriási fölényét északfranciaországi hittestvéreikkel szemben. A párisi rabbi és Donin durva verekedők módjára harcoltak, kik szitkozódó szavak kiséretében ököllel rontanak egymásnak, mig a geronai rabbi és Christiani ugy léptek föl, mint két párbajozó lovag, kik a finom illem szabályai betartásával osztogatják a csontig ható, de udvarias kardcsapásokat.

1262 julius 4-én kezdődött a négy napig tartó hitvita a barcelonai királyi palotában. Jelen volt az egész udvar, sok magasállásu pap, főrangu nemes, tudós, katona és polgár. Nagyszámu zsidó hallgatóság is jelent meg királyi parancsra. Nachmani mindjárt a vita elején pontosan körülhatárolta a küzdőteret. Az eltérések zsidóság és kereszténység közt — ugymond — oly számosak, hogy tanácsos lesz kizárólagosan a leglényegesebbeket figyelembe venni. Első sorban tehát azt a kérdést kell tisztázni, vajjon megjött-e már a Messiás, avagy nem? azután következik az a kérdés, vajjon a bibliai jövendölés értelmében Istennek, avagy szülőktől származó embernek tekintendő-e a Messiás? végül vajjon a zsidók vallása az igazi vallás, avagy a kereszténye ké? Ezzel az inditványnyal a király is, az érdekelt felek is mind meg voltak elégedve. Sajátságos, hogy mig Donin azzal vádolta a talmudot, hogy káromolja Jézust és a kereszténységet, Christiani Pablo, éppen ellenkezőleg, azt állitotta, hogy a talmud elismeri Jézus messiási voltát, mit megcáfolni nagyon könnyü volt Nachmaninak. Pablo főbizonyitékai

agadikus helyekre voltak alapitva, miket Nachmani előre is megdöntött azzal, hogy kereken kijelentette, hogy ő ezekben és még sok más agadában egyszerüen nem hisz. Ezért a kijelentésért a domonkos barát eretnekséggel akarta vádolni a rabbit, mintha ő tudná jobban, mit kell a zsidónak hinni. Zsidó ellenfele azonban nem jött zavarba, hanem azzal igazolta a kijelentését, hogy zsidó a talmud bibliamagyarázatában csak annyiban tartozik hinni, amennyiben ez a vallási gyakorlatot érinti, az agadikus (allegorikus) magyarázatok csak prédikációknak tekintendők, melyeket ki-ki elfogadhat, vagy elvethet, aszerint, amint egyéni izlésével összefér, vagy ellenkezik. Egy másik merészen odavetett kijelentését, hogy neki többet ér a keresztény király, mint a messiás, azzal igazolta Nachmani, hogy neki és vele együtt a többi zsidóknak nagyobb érdemül számitódik, ha mint földönfutók, idegen uralkodó jogara alatt, gyalázások és megaláztatások közepette teljesitik vallásuk törvényeit, mintha ugyanezt hatalmas zsidó király védelme alatt, jólétben és szabadságban tennék. Mert a messiást csak husból-vérből való királynak lehet tekinteni. Egy a Jézus messiási volta ellen szóló döntő bizonyitékot, melyet már régebbi hitvitázók is felhasználtak, Nachmani sem hagyott figyelmen kivül. Valamennyi próféta mind azt hirdette, hogy a megváltó idejében emelkedett erkölcsiség fog uralkodni az egész földön és hogy főképpen minden háboru és vérontás meg fog szünni. Már pedig éppen Jézus fellépése óta telt meg csak igazán a világ erőszakossággal és jogtalansággal. A népek közt éppen a keresztények a legharciasabbak, tehát vérontók. És a király felé fordulva, igy szólt Nachmani: „Nemde, uram, királyom, nehezedre esnék neked és lovagjaidnak, ha fel kellene hagynotok a háboru mesterségével, ugy amint ezt a messiási kor megkövetelné?“

Miután Nachmani három napig méltósággal és bátor őszinteséggel nyilatkozott a kereszténységről, a barceloniai zsidók — a domonkosok részéről üldözéstől tartva — arra kérték, hogy szüntesse be a vitatkozást. Lovagok és papok is óva intették, hogy ne ragadtassa el magát őszinteségétől. Egy tekintélyes ferenci szerzetes, Fray de Genova, aki féltékenységgel nézte a domonkosok nagy befolyását a királyra, szintén rábeszélte, hogy szüntesse be a vitát. A keresztény polgárság is érdeklődött a zsidók iránt és szerették volna elejét venni az izgatásoknak. Nachmani közölte ezt a tényt a királylyal, de minthogy ez utóbbi ragaszkodott a vita folytatásához, folytatták a szellemi harcjátékot. Végül Nachmani teljes diadalt aratott, mert az ő talpraesett cáfolataival szemben Pablo tehetetlen volt. A király azután magánkihallgatáson fogadta

Nachmanit és elismerését elég sajátságos módon fejezte ki, hogy t. i. még soha sem hallott ilyen igaztalan ügyet ily szellemesen védeni. A domonkosok ezzel szemben azt kezdték hiresztelni, hogy Christiani Pablo annyira sarokba szoritotta ellenfelét, hogy az szégyenszemre titkon elmenekült. Nachmani azonban éppenséggel nem menekült, sőt még nyolc napig maradt Barcelonában, mert itt-ott hallotta, mint rebesgették, hogy a király és a domonkosok a legközelebbi szombaton meg akarják látogatni a zsinagógát. Csakugyan meg is jelentek, és de Penjaforte ismét felvette a vita fonalát. A háromság tanát igyekezett szemléltetni a borról vett hasonlattal, melynek szine is, ize is, illata is van, és mégis csak egy egységet alkot. Az efféle sántitó hasonlatokat Nachmani könnyü szerrel megdöntötte és kicsikart a királyi udvari gyóntató atyából egy kényes vallomást, hogy a szentháromság tana oly mélységes myszterium, hogy maguk az angyalok sem tudják megérteni. Mire Nachmani megadta a végső választ. „Ha ugy van, szólott, akkor nem lehet rossz néven venni az emberektől, ha nem tudnak fölébe emelkedni az angyaloknak.“ Nachmanit mielőtt elutazott, még egyszer magánkihallgatáson fogadta a király, tisztelete jeléül 300 maravedit ajándékozott neki és kegyesen elbocsátotta.

Ezért ez a barcelonai vitatkozás korántsem mult el komoly következmények nélkül. Penjafortenak megrögzött szenvedélye volt a zsidómisszió, melytől semmiképen sem lehetett visszatartani. Nyomban a hitvita után védence, Christiani Pablo számára egy további missziós utazásra szóló menlevelet eszközölt ki a királynál (1263 augusztus 29). Ez a menlevél a zsidókat valósággal kiszolgáltatta a zsidó apostáta önkényének. Amivel kudarcot vallott Barcelonában egy Nachmanival szemben, az, ugy remélte, sikerülhet máshol, kevésbbé tehetséges ellenfelekkel szemben. Aragonia és a hozzátartozó délfranciaországi vidék zsidó hitközségei szigoru utasitást kaptak, hogy Christiani Pablo felszólitására vitába bocsájtkoznak vele, akár zsinagógában, akár máshol. Előadásán megjelenjenek, nyugodtan meghallgassák, kérdéseire alázatosan feleljenek és rendelkezésére bocsássák a könyveket, melyekre bizonyitási eljárás céljából szüksége leend. A misszió költségeit a zsidók tartoznak födözni, de levonhatják a király részére fizetendő adókból. A hivatalnokok utasitást kaptak, hogy a domonkos misszionáriusnak segédkezet nyujtsanak és az ellenszegülő zsidókat megbüntessék. Elképzelhetjük a zsidók kétségbeesését ilyen követelésekkel szemben: akár győznek, akár legyőzetnek, reájuk csak szenvedés várt.

Minthogy Christiani Pablo, a királyi menlevél ellenére sem része-

sült kedvező fogadtatásban egykori hittestvéreinél, az apostata végül Donin Miklós nyomdokába lépett, és denunciálta a talmudot, hogy ellenséges érzelmü nyilatkozatokat tartalmaz Jézusról és Máriáról. Elment IV. Kelemen pápához, elmondta előtte vádjait és kieszközölt tőle egy a tarragonai püspökhöz intézett bullát, hogy a talmudpéldányok elkoboztassanak, domonkos és ferencrendi szerzetesektől megvizsgáltassanak, és amennyiben tartalmuk istenkáromlónak találtatnék, megégettessenek. A bullát maga a hitehagyott Christiani Pablo hozta el személyesen a püspöknek. Erre Jayme király elrendelte, hogy a talmud megvizsgáltassék és a benne előforduló káromló kifejezések töröltessenek. A birálóbizottság tagjai voltak: a barcelonai püspök, de Penjaforte és három domonkos társa, u. m. Arnoldus de Sigarra, Petrus de Janua és Martin Raymund. Utóbbi a domonkos iskolájában meglehetős alaposan elsajátitotta a héber, kald és arab nyelveket és ezt a tudományát a zsidóság és az izlam elleni küzdelemben értékesitette. Belevonták a bizottságba Christiani Pablot is. A bizottság megjelölte a talmudból törlendő helyeket. Ez volt az első spanyol censura, melyen a talmud átment. Mindenesetre enyhébben ütött ki, mint Franciaországban, hol az egész talmud máglyára itéltetett. Ennek az aránylag nagy kegyességnek az volt az oka, hogy maga a tudós domonkos, Martin Raymund meg volt győződve a felől, hogy a talmudnak némelyik passzusa a kereszténység igazát tanusitja, ezek nyilván magától Mózestől származó szájhagyományok, és azért nem szabad a talmudot elpusztitani.

De ezzel még korántsem értek véget a Nachmani-féle hitviták káros következményei. Megsinylette azokat maga az a férfiu, kinek személyisége mintegy középpontja volt a spanyol zsidók szellemi életének a Maimuni utáni korban.

Ugyanis Christiani Pablo misszionariusi mesterkedései és a domonkosok ferditései, kik széltiben dicsekedtek a királyi udvarban tartott hitvitákban aratott, állitólagos diadalukkal, arra inditották Nachmanit, hogy maga részéről közzétegye hitsorsosai számára a barcelonai események történetileg hű, tárgyilagos leirását.

Nem csinált belőle titkot, ellenkezőleg a geronai püspök kivánságára átadta neki egyik másolatát. Zsidóklakta különféle országokba jutottak el ennek a vitairatnak másolatai (1264 táján). Persze, hogy ezzel még jobban magára zuditotta a „szelidlelkűek“ gyülöletét. Christiani Pablo, kinek kezébe került a vitairatnak egy példánya, és ki héberül tudott, a kereszténység legdurvább káromlását olvasta ki belőle,

erről jelentést tett feljebbvalójának, de Penjafortenak, aki egy szerzetestársával együtt valóságos főbenjáró bünt csinált Nachmani iratából és formalis vádat emelt a királynál a szerzője ellen. Don Jayme kénytelen volt a vádat vállalni, de mintha nem lett volna bizalma egy csupa domonkosokból álló törvényszékhez, egy rendkivüli bizottságot hivott egybe, melynek tagjai voltak a barcelonai püspökön kivül még néhány pap és jogtudós, azonkivül meghivta Nachmanit is, hogy védekezhessen és meghagyta, hogy a tárgyalást csak az ő (a király) jelenlétében ejtsék meg. Nachmani igen kellemetlen helyzetben volt, de igazságszeretetét nem tagadta meg. Beismerte, hogy vitairatában felhozott egyetmást a kereszténység ellen, de nem mást és nem többet, mint amire a király jelenlétében is hivatkozott és aminek elmondásához előre kikérte és meg is kapta az engedelmet a királytól is, és de Penjafortetől is. Nem lehet tehát őt bünvádi felelősségre vonni olyan nyilatkozatokért, melyeket nem kifogásoltak akkor, mikor élőszóval elmondta.

A király és a bizottság tagjai elismerték védekezésének helyességét; de hogy meg ne haragitsák a domonkos rendet, vagy de Penjafortet, mégis két évi számkivetésre itélték Nachmanit, iratát pedig elégetésre. Az inquisitio akkoriban még nem volt olyan mindenható. A domonkosok sehogysem voltak megelégedve ezzel az aránylag enyhe itélettel, ők keményebb itéletet vártak. Ugy látszik, hogy Nachmanit a saját itélőszékük elé akarták idézni, ahol biztosan pálcát törtek volna fölötte. Ennek a követelésnek azonban Jayme király a legnagyobb erélyel ellenszegült. Nachmaninak valami menlevél félét adott oly értelemben, hogy ez ügyből kifolyólag csakis a király jelenlétében vádolható (1265 április). A domonkosokat természetesen mód fölött felháboritotta a királynak ez a kegyessége és a beavatkozás az ő vélt jogaikba, élet és halál fölött itélkezni. Felebbezést adtak be IV. Kelemen pápához, hogy a király egy, a kereszténységet gyalázó irat szerzőjét büntetlenül hagyta. A pápa, kinek ugyanakkor más bajai is voltak Aragonia királyával, szigoru levelet intézett a királyhoz, melyben szemére lobbantja büneinek sorozatát és többek közt felszólitja, hogy zsidó hivatalnokait fossza meg tisztjüktől, és hogy szigoruan büntesse meg ama gonosz bünöst, aki, miután nyilvános hitvitát tartott meg, egy iratot is közzétett, melyben mintegy diadalmi jelvényt szentel a tévelygésnek.

Alkalmazkodott-e a király a Nachmani-kérdésben a pápa követeléséhez, azt nem tudjuk. Nachmani büntetést mindenesetre kapott, de, ugy látszik, csak az országból való számkivetést. Nachmani ennélfogva hetvenéves korában elhagyta hazáját, két fiát, iskoláját, barátai és tisz-

telői seregét és elment számkivetésbe. Utját a Szentföld felé vette, melyhez ugyanolyan izzó vágy vonzotta, mint a hasonló érzelmü Juda Halévit, akin ő ebben a tekintetben még tul is tett, amennyiben azt vallotta, hogy minden zsidónak vallásos kötelessége egy ideig Judeában tartózkodni. A balsors igy megtette neki azt a szivességet, hogy segitett neki kötelességét teljesiteni és régi vágyát kielégiteni. Hajóra szállt és (1267-ben) Jean d'Acreban, mely akkor még keresztények kezében volt, kikötött. Innen Jeruzsálem felé sietett (Elul 6-án, augusztus 12-én).

Mélységes fájdalommal töltötte el Nachmani lelkét a látvány, mely a Szentföldön és különösen Jeruzsálem környékén szeme elé tárult. Még sokkal keservesebb csalódás érte, mint Juda Halévit. Néhány évvel azelőtt (1260) a mongolok, vagy tatárok Hulagu vezérlete alatt borzalmas pusztitásokat vittek a Szentföldön végbe. A mongolok csodás gyors hóditásai szinte elkábitották Ázsia népeit. Mig emezeknek erejét apró háboruk és fondorkodó alkudozások bénitották meg, amazok birodalmat alapitottak, melynek terjedelem dolgában még addig nem volt párja, és még egyre mindig előrenyomultak. Jámbor keresztények, kiknek mélyen fájt a kereszténységben beállt szakadás, melyet a császár és a pápa viszálykodása idézett fel, Isten ostorát látták a mongolokban, melyet Isten sulyos büneik bünhődéséül küldött rájuk. Némelyek az Antikrisztust látták bennük. Góg és Mágog népeivel, kinek Jézus ujra megjelenését kellett megelőzniök. Hulagu nagykhán bevette Bagdadot, véget vetett az abbaszida khalifátusnak, és uj birodalmat alapitott: a perzsa, vagy iráni khânságot.

Szemet vetett az egyiptomi szultánságra, elfoglalta az Euphrat-menti Damaskust, Háleb és Báálbek erősségeket, ostrommal bevette Nabluszt (Szihem) és Hebronon és Bét-G'brinon át eljutott Gázáig. Jeruzsálemet romhalmazzá változtatták, az összes lakossága elhagyta (1260). A zsidók szintén messiási reményeket füztek ezekhez a rendkivüli eseményekhez. Azt várták, hogy „a rut keleti férfiak", kik egyaránt megalázták Jézus és Mohammed hiveit, Izrael mindkét elnyomóját, egyszersmind meghozzák Izrael számára a megváltás óráját.

Egy rajongó, a kabalistáktól oly gyakran idézett Simon ben Jochaitól azt a kijelentést vélte hallani, hogy a mongolok pusztitásai azok a szenvedések, melyek a megváltó eljöttét megelőzik. De mint sok más, ugy ez a reménység sem ment teljesedésbe. Jóllehet a zsidók mindenütt elősegitették a mongolokat, vagy legalább is nem szegültek ellenük, mégis nagyon kemény elbánásmódban részesültek a győzők részéről.

Mikor Nachmani Palesztinába érkezett, akkor már az egyiptomi

szultán néhány éve kiüzte volt onnan a mongolokat, de még mindig elég nyoma volt a garázdálkodásnak, amit ott végbe vittek. „Mennél szentebb hely — igy irja le a látottakat — annál jobban fel van dúlva; Jeruzsálem jobban, mint Judea többi része, emez ismét jobban, mint Galilea.“ A hivek vagy elestek, vagy széjjelrebbentek és a tóratekercseket a menekülők Szichembe vitték magukkal. Letelepült ugyan ismét 2000 mohamedán és 300 keresztény, de zsidók közül, abban az időben, mikor Nachmani Jeruzsálemben járt, csak egy vagy két család lakott ott, kik a szövetfestésből éltek. A keresztes hadak idejéből megmaradt márványboltozatok és épületanyagok gazdátlanná lettek. Syriából odasereglett zarándokok Nachmani buzditására zsinagógát épitettek belőlük. Az Olajfákhegyén, a hajdani szentély romjaival szemben, ontotta ki Nachmani a szentváros pusztulása fölötti fájdalmát, de ami az ő kedélyének hullámzásából kiáradt, abból nem lett cionida. Abból a költészetből, mely büvös hatalmával kietlen pusztaságot benépesit, feldúlt birodalmat ujjá épit, minden gyászt megenyhit, minden fájdalmat átszellemit, Juda Halévi költészetéből Nachmaninak nem jutott osztályrész. Ő csak más költők verseivel tudott fájdalmának kifejezést adni.

A Spanyolországból számüzött rabbi eszményi vágyainak rég óhajtott hazájában nemcsak zsinagógákat épittetett és hitközségeket szervezett, hanem uj hajlékot is alapitott a zsidó tudomány számára, mely a keresztes hadak uralma alatt eltünt volt Jeruzsálemből. Tanitványok serege gyülekezett körülötte, még az Euphrates vidékéről is özönlöttek hozzá hallgatók. Állitólag még karaiták is áhitattal lesték előadásait, igy többek közt a később nagy hirre vergődött id. Áron ben József. Ámbár nem volt barátja a szabad tudománynak és egészen elmerült az egyoldalu talmudikus zsidóságban, mégis mint spanyol zsidó elég általános műveltséggel birt, hogy termékenyitő hatást gyakorolhatott a keleti zsidók kietlen lelkivilágára. Még az ő kabalisztikus rendszere is, melynek elméletét ő plántálta át elsőnek Palesztinába, ahol aztán tovább burjánzott, olyan eszményi szempontokat állit fel, melyekről az ő ottani, tudatlanságban, vagy talmudi egyoldaluságban leledző hitsorsosainak fogalmuk sem volt. Hiszen ő is arra törekedett, hogy az értelmetlent érthetővé tegye, miáltal a gondolatnélküli tompaelméjüség ellen dolgozott. Nevezetesen felkeltette az érzéket a bibliamagyarázat iránt, melyhez a palesztinai zsidókból minden érzék kiveszett volt. E célból kidolgozta a biblia kommentárjait, különösen pedig a főművét, a pentateuch-kommentárját. Ebbe a művébe belefektette sajátos szellemét, meleg, lágy kedélyét, fényes gondolatait és mysztikus álmait. Mint már oly sokan előtte és

utána, a könyvek könyvében lelte fel saját világnézetét és ebből a szempontból értelmezte. Csakhogy Nachmani kommentárja lényegesen eltér minden hasonló irányu munkától, mely megelőzte. Ő nem bibelődik a részletekkel, neki nem volt célja szó- és tárgyi magyarázatokat adni; grammatika és egyszerü szóértelmezés — másoknál a főcél — nála csak mellékes dolgok voltak, egy magasabb szempontnak alárendelt segédeszközei. Ő csak a nagy vonásokkal, az egységes összefüggéssel törődik. A pentateuch minden könyvénél előre bocsát egy rövid, összefoglaló tartalomismertetést, hogy az olvasó ne tévelyegjen el a részletekben, hanem mindig az egységes egészre forditsa a figyelmét. Kommentárjában azt a feladatot tüzte maga elé, hogy a zsidóság bölcseségét, ugy amint ő azt elméjében kialkotta, felfödözze a szentirásnak minden mondatában, minden szavában, sőt minden betüjében. Nachmani nem akart véteni a józan exegézis egyszerü szóértelmezése ellen sem, de egyszersmind összhangzatba akarta hozni a talmudi törvénymagyarázattal, továbbá az ő sajátos kinyilatkoztatási elméletével és mindenek tetejébe még a kabala különösségeivel is. Az ő meggyőződése az volt, hogy a szentirás szövegének külső és belső, egyszerü és magasabbrendü, közönséges és mysztikus értelme van, és minden értelme igaz, és ezért nem szabad az egyiket háttérbe szoritani a másik kedveért. Ebben a tekintetben Nachmani képtelenségre vállalkozott.

Nevezetesen a világteremtés fejezete volt Nachmani számára kincsesbányája minden emberi és isteni tudásnak. Felületes megtekintésre szép, mint a viz tükre, melynek fenekén nyugszik a kifürkészhetetlen bölcseség szinaranya, mig a büszke filozófia ehhez képest semmitmondó hüvelyként tünik fel. „A Genesisben Isten feltárta Mózes előtt a tudásnak 49 kapuját, az ásványoktól és növényektől egészen a lelki élet, a démonok és angyalok szférájáig és csak maga az Isten lénye megismerésének kapuja maradt elzárva előtte.“ Szerinte a világegyetem legkülönfélébb elemeinek ismerete bennfoglaltatik a tórában, vagy világosan kimondva, vagy pedig elrejtve a szavak, a betük számértékének, alakjának vagy koronácskáinak titkos célzataiban. A tóra az egeknél is hathatósabban hirdeti Isten nagyságát, hatalmát és fenségét. Hiszen a művelt népek vallása és erkölcse csak a tórának gyümölcsei, melyet a pogány népek azért kénytelenek nélkülözni, mert nekik nem jutott a kinyilatkoztatás fénysugarából, ezek tehát tulajdonképen a barmokhoz hasonlók, mert az emberi fokozatot még nem érték el. A világteremtés hat napja jelképezi az emberiség történelmi fejlődését 6 évezred alatt, melyet az emberi világ uralkodó napja, a tóra mozditott elő. A hatodik

évezred elején (1358-tól fogva) kezdődik majd az emberiség magasabb fejlődése azáltal, hogy a népek nagyobb mértékben fognak résztvenni a kinyilatkoztatott tanban és ezzel egyszersmind megkezdődik a messiási kor. Azonban a tóra nemcsak ezekről a pontokról ad felvilágositást, hanem egészen ismeretlen természettudományi kérdésekről is, mint pl. az állati élet mivoltáról, melyen az étkezési törvények alapulnak. Továbbá jelzi a tóra egy paradicsomi világ létezését a tiszta lelkek számára, ugyszintén egy poklot, ahol egy finom, még a lélek aetheri anyagát is megemésztő tűz ég, ahol a gonoszok és vallástalanok megbünhődnek és ahol büntető angyalok teljesitik hivatásukat. Végül pedig tanit a tóra egy titkos tudományt is, mely a szent szöveg betüiben rejtőzik. A tóra betüinek ugyanıs, nemcsak egyszerü sorrendjükben van helyes értelmük, hanem más sorrendben elhelyezve, titkos kabalisztikus értelmük van. Azért kellett olyan különös gondot forditani a tóra betüire, hogy a legparányibb hiba is alkalmatlanná tesz egy tóratekercset az ünnepélyes használatra. Még a betük koronácskáinak, szabályos és olykor szabálytalan alakjainak is van titkos jelentősége. Nachmani fellengős gondolkodása ilyen sallangokat eredményezett, melyek némi homályt vetnek egyébként oly kimagasló szellemi nagyságára. A kabalába ugyan nem bocsátkozott belé mélyen, inkább csak futólagosan érintette. De éppen ezzel még jobban felmagasztalta. Korlátozott rajongók annyival többet véltek feltalálni ezek mögött a burkolt célzások mögött és ezeket a kabalisztikus ujjmutatásokat sokkal mélyebben kiaknázták, mint a bennük elhelyezett fényes eszméket.

Nachmani bibliamagyarázó módszere különben nem kerülte ki a kortársak birálatát, különösen mivel kommentárjában olykor élesen támadja Maimunit és még inkább Ibn Ezrát. A filozófiának és e két nagy mesterének egyik tisztelője cáfolatot irt ellene és cáfoló iratát egy gúnyverssel vezette be, melyben nevetségessé teszi Nachmani mysztikáját. A jámborok ellenben tisztelték benne a kiválóan igazhivő rabbit és valamint talmudikus műveit szorgalmasan olvasták és használták, ugy az ő kommentárja is kedves olvasmánya lett a mysztikusoknak.

Nachmani, ki több mint három évig élt még Palesztinában, fenntartotta az összeköttetést szülőföldjével, minek folytán Judea és Spanyolország mintegy közelebb jutottak egymáshoz. Műveit beküldte fiainak és barátainak és leveleiben mindig értesitette őket a folytonos nyomor üldözte szent ország állapotáról. Ezzel felkeltette a Szentföld utáni vágyat, mely ismét odavonzott néhány rajongó kedélyü embert. Nachmani meghalt hetvenes éveiben (1270 táján), holttestét Chaifában temették el

bajtársa, a párisi R. Jechiel mellé, ki előbb vándorolt ki mint ő. Mi sem természetesebb, mint hogy a csodatevő Nachmani személye körül a csodáknak egész mondaköre alakult ki.

Eszerint tanitványai kivándorlásakor azt kérték tőle, hogy bekövetkezendő halálát jel által adja tudtukra. Mire ő azt mondotta nekik, hogy halála napján anyjának a sirköve meg fog repedni. Kivándorlása után három évre tanitványai észrevették, hogy a sirkő meghasadt, mire megkezdték a gyászt Izrael nagymesteréért.

Nachmani inkább személyisége, mint iratai által hatott kortársaira és az utókorra. Számos tanitványa, köztük a legtekintélyesebb: Salomo ben Adret, a spanyol zsidóságban érvényre emelték Nachmani szellemi irányát. Átszellemült, tántorithatatlan ragaszkodás a zsidósághoz, odaadó tisztelet a talmud iránt, a korszerü műveltségnek és a filozófiának ismerete, a titkos tannak ősrégi hagyományként való elismerése, melyhez csak szent borzadálylyal szabad nyulni, anélkül azonban, hogy tulságosan elmélyednénk benne: ezek az átlagos ismertető jelei az utána következő korszak spanyol rabbijainak és a zsidóság képviselőinek. Ezentul már ritkán foglalkozott spanyol rabbi behatóan bölcsészettel, vagy a tudományok bármely ágával, sőt még egyszerü bibliamagyarázattal sem. Egész gondolkodásuk kizárólagosan a talmudra irányult, a világi tudományokat csakis a nem rabbinikus körökben ápolták. A bibliának Ibn Ezra és Kimchi módszerében való egyszerü magyarázását teljesen elhanyagolták.

Az irodalomtörténet ebből a korból csak egyetlen bibliamagyarázót tud felmutatni: a jeruzsálemi Tanchumot, a tudós József Józsua fiát, kinek nyilván Nachmani adta meg az impulzust a bibliamagyarázásra (1265—1280). Jeruzsalemi Tanchum az egész Szentirást magyarázta arabul beszélő keleti hitsorsosai számára egyszerü mesterkéletlen arab nyelven. Szóhű kommentárjai szigoru grammatikai alapon állanak és rövid tartalomismertető bevezetésekkel vannak ellátva, ugy mint Nachmani Pentateuch-kommentárja. Tanchum tekintetbe vette — amit elődei közül kevesen méltattak figyelemre — a bibliai korszámitást is. Volt hát legalább sejtelme a bibliamagyarázás alapos, tudományos kezeléséről. Egyébként is működött irodalmilag, de oly csekély volt irodalmi hatása, hogy nevét évszázadokon át alig ismerték.

A karaiták, kiktől azt várnók, hogy kötelességszerüen a szentirásmagyarázatot tették volna meg szellemi tevékenységük középpontjául, ebben az évszázadban ugyszólván semmi munkásságot sem fejtettek ki ezen a téren. Mindjobban előtérbe lép náluk a szellemi megcsontosodás.

Jehuda Hadasszi és Jefet ben Zaid óta nem lépett föl köztük emlitésre méltó egyéniség. A becsvágyóbbak világi előnyök kedvéért az izlamra csábittatták magukat, a gondolkozók, kik köztük akadtak, áttértek a rabbanitákhoz, miután a tanuk elvesztette a talajt és semmiféle szellemi fellendülést többé felidézni nem tudott. Dacára a virágzási korában divott könyviró szenvedélynek, nem birja felmutatni a karaizmus a vallási kötelmeknek egyetlen tankönyvét sem, mely a tudást is kielégithetné, de a tanulatlannak is hozzáférhető volna. A vitás pontok, melyek a karaizmus szakadását felidézték, a rokonsági fokozatok megállapitása a házasság szempontjából, a hónapok és ünnepek idejének meghatározása stb. — még mindig nem voltak tisztázva. Két karaita tudós, az egyik az egyiptomi községek, a másik a konstantinápolyiak feje, mindketten igen csekély hangzásu nevek gazdái, ismét vitába keveredtek ez időtájt bizonyos rokonsági fokozatok fölött. Abulfadhel Salomo (ben Dávid) ki Kahirában élt és „fejedelem“ cimet viselt (1250—1270) tárgyalta vagy századszor ezt a kérdést a Konstantinápolyban élő, nálánál még jelentéktelenebb Áron ben Juda nevü karaita tudóssal. Előbbi egy művet irt a tiltott házasságokról és az állatok rituális levágásáról, utóbbi prédikációs könyvet adott ki. Mindkettőnek művei oly csekély értékűek lehettek, hogy még elvtársaik közt is feledésbe mentek.

HARMADIK FEJEZET.

BEN ADRET ÉS ASÉRI KORA.

Uj vértanúk Németországban. Szent Lajos utolsó és fiának első zsidóellenes tettei. A zsidók Magyarországban és Lengyelországban. A budai zsinat. Spanyolország zsidósága. Bölcs Alfonso és don Zag de Malea. Don Sancho és a zsidóadók. A kasztiliai hitközségek lélekszáma. Portugália zsidósága. Salamon ben Adret. Jelleme és tekintélye. Maimuni Dávid és az egyptomi községek. Aaron Halévi. Raymundus Martin a zsidók ellen. Ben Adret, mint apologéta. Uj mozgalmak a Maimuni-féle iratok ellen. Mose Taku. Rothenburgi Méir. Salamon Petit és lázitásai Maimuni iratai ellen. Jisáj ben Chizkija exilarcha. Az olasz zsidók. Farag és Maestro Gajo udvari orvosok. Itália rabbinikus tekintélyei. Jesaja de Trani és mások. A tudományos Paula asszony. Veronai Hillel. Zerachja ben Sealtiél. Maimuni iratainak ujból való kiközösitése Akkóban. A heves surlódások Akkóban az exilarcha által lecsendesitvék. Salamon Petit megbélyegeztetése.

(1270—1327.)

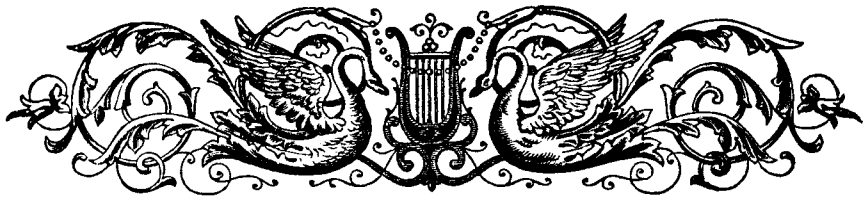

Ha a zsidó történelem hűségesen nyomon követné a krónikákat, memorkönyveket és martirologiákat, akkor lapjait vérözönnek leirásával kellene megtöltenie és kérlelhetetlen vádló gyanánt föllépnie ama tan ellen, mely fejedelmeit és népeit ugyszólván bakókká és pribékekké nevelte. Mert a tizenharmadik századtól a tizenhetedikig ijesztő mérvben szaporodtak a zsidóüldözések és zsidómészárlások, melyeket csak embertelen papi és világi rendeletek váltottak föl. Mind azt célozták, hogy a zsidókat megalázzák, megbélyegezzék és végre öngyilkosságba kergessék. A próféta jövendölése az isteni szolgának, a messiánikus népnek vértanuságáról, kegyetlen pontossággal beteljesedett, illetőleg ismétlődött: „Elnyomták és sanyargatták, de szája nem nyilt panaszra. Mint egy bárányt hurcolták a vágóhidra, s miként a juh nyirói előtt elnémul, nem nyitotta ki száját. Uralkodásától és jogától megrabolták — a népek bűnei folytán reá hárultak a szenvedések.“ Az európai népek ugyszólván vetekedtek egymással a zsidók elleni kegyetlenkedésben, és mindig a papok jártak elől a szeretet vallásának nevében szítva és ébrentartva e mérhetetlen gyülöletet. Szigoru kormányforma avagy fejetlenség: a zsidókra nézve mindegy volt. Az egyik alatt nem kevesebbet szenvedtek, mint a másik alatt.

Németországban a zavargások folytán, melyek II. Frigyes császár halálától Habsburgi Frigyesnek császárrá való koronáztatásáig terjedő időközben a Guelfok és Ghibellinek között kitörtek, ezerszámra mészároltattak le. Weissenburgban, Magdeburgban, Arnstadtban, Koblenzben, Sinzigben, Erfurtban és más helyeken számtalan zsidó szenvedett vértanuhalált. Sinzigben szombati napon az egész községet égették el a zsinagógában. Sok keresztény-német család dicsőséget látott abban,

hogy mennél több zsidót adjon át a tűzhalálnak és büszkén vették föl a „zsidósütő“ (Judenbreter — Judenbrater) nevet. Az egyház képviselői pedig eléggé gondoskodtak róla, nehogy hiveik a zsidókkal való érintkezés folytán bennük is embertársaikat lássák és hogy szivükben ne támadjon irántuk könyörület. Bécsben a német trónvillongások idején egy nagy egyházi gyülés ült össze Gudeo pápai követ elnöklete alatt, amelyen a legtöbb német egyházfejedelem is résztvett és gondoskodásukat a zsidókra is kiterjesztették. Ünnepélyesen megerősitették akkor a rendszabályokat, melyeket III. Ince pápa és utódai a zsidók megalázására és megbélyegzésére hoztak. Zsidók nem tarthattak keresztény cselédeket, nem viselhettek hivatalt, nem tartózkodhattak keresztényekkel egyidőben korcsmában, vagy fürdőben, viszont a keresztényeknek tilos volt zsidók meghivását elfogadni, vagy velük vitatkozni. Felülmulták a németek a világ összes nemzeteit a zsidók megbélyegzésében, amidőn nem elégedtek meg a felsőruhájukra kényszeritett szégyenfolt viselésével, hanem egy eléktelenitő, hegyes, szarvban végződő kalap vagy sapka (pileum cornutum) viselésére kötelezték őket, hogy mennél könnyebben megkülönböztethetők legyenek a keresztényektől. E kirekesztésnek természetes folyományai voltak ama üldözések, amelyek csakhamar kitörtek.

Franciaországban nem is kellett a papság ösztökölése arra, hogy a fejedelmek a zsidókat megalázzák. Jámbor Lajos egy esztendővel tumszi utja előtt az általa oly nagyon kedvelt zsidóból áttért dominikánusnak, Pablo Christiáninak tanácsára szigoruan kötelezővé tette a zsidójel viselését és megparancsolta, hogy azt vörös nemezből, vagy sáfránysárga posztóból készitsék és a felsőruhára erősitve, a mellen és a háton viseljék, „hogy a megbélyegzetteket minden oldalról felismerhessék“. Amely zsidó e rendelet ellen vét, elsőizben felsőruhájától fosztatik meg, másodizben tiz ezüst livrest köteles büntetésül a kincstárnak fizetni. Az északfrancia zsidók, hozzászokva a méltatlan bánásmódhoz, e rendszabályokat is tompa egykedvüséggel fogadták; de a művelt provencei zsidóság nem tudta elviselni e gyalázatot. A délfrancia zsidóság képviselői két tekintélyes férfiut választottak: Mardocháj ben Józsefet Avignonból és Salamont Tarasconból, hogy ezek által az udvartól a törvény visszavonását kieszközöljék. A követek vigan tértek vissza ama örvendetes hirrel, hogy a szégyenfolt viselésére kötelező rendeletet visszavonták. Lajos vakbuzgó és korlátolt utódja III. Fülöp azonban ismét érvénybe helyezte azt (1271). A domonkosok pedig szorgosan felügyeltek, hogy a szégyenletes rendeletet meg ne szegjék. Egynémely tekintélyes zsidót, mit Avignoni Mardochájt, — kik nem tudták magu-

kat alávetni a gyalázatnak, elfogták és börtönbe vetettek. A zsidójel viselése Franciaországban ez időtől fogva kötelező maradt mindaddig, mig a zsidókat ez országból ki nem üzték.

Egészen Európa és Ázsia határmesgyéjéig üldözte az egyház Jákob fiait. A magyarok és lengyelek, kik velükszületett harcias féktelenségüket még nem tudták levetkőztetni, még sokkal inkább rászorultak a zsidókra, mint a közép- vagy nyugateurópai népek és államok. A zsidók ugyanis gyakorlati érzékükkel és az ipar iránt való fogékonyságukkal föltárták az alsó Duna, a Visztula és a Kárpátok mindkét oldalán elterülő országok terménybeli gazdagságát és értékesithetővé tették. Hiába törekedett a pápaság, hogy a zsidókat Magyarországon a hivatalviseléstől, só-, pénzverés- és adóbérlettől megfossza: a zsidók nélkülözhetetlenek voltak e téren, ha csak parlagon nem akarták volna hevertetni az ország gazdagságát.

IV. Béla magyar király, II. Endre utóda, mint régebben, ujból zsidó bérlőket alkalmazott, hogy a mongol hordák által elpusztitott ország helyzetén segitsen. Azonkivül Magyarország zsidói számára is bevezette Harcias Frigyes osztrák herceg ama törvényét, amely őket megvédte a csőcselék és a papság erőszakoskodása ellen és a zsidóságot önálló biráskodással és önkormányzattal törekedett felruházni. A pápaság azonban figyelmét a Kárpátmelléki országokra is kiterjesztette és részint keresztes hadjárat toborzására, részint pedig a görög egyháznak a római hithez való visszacsatolására a papok egész seregeit küldte ezekbe az országokba. Az idegen papok fanatikus türelmetlenségükkel az eladdig éppenséggel nem vakbuzgó magyarokat is megfertőztették. Budán csakhamar (1279 szeptember) egy magyar- és déllengyelországi egyházfejedelmekből álló zsinat ült össze, amely Fülöp pápai követ elnöklete alatt Magyarország, Lengyelország, Dalmácia, Horvátország, Szlavonia, Lodoméria és Galicia zsidóira kimondotta a számkivetést, amely határozatának az egyház tűzzel-vassal igyekezett érvényt szerezni. E szerint a határozat szerint zsidók és az ország nemkatholikus lakói minden adóbérlettől és hivatalból eltávolitandók. Püspökök és magasabb, vagy alsóbbrendü papok, kik birtokaik jövedelmeit nemkatholikusoknak adják bérbe, egyházi méltóságuktól megfosztandók, bármily rangu világiak pedig egyházi átok alatt álljanak mindaddig, amig zsidó bérlőiket és alkalmazottjaikat el nem bocsátják és kezességet nem vállalnak, hogy ilyeneket többé nem alkalmaznak, „mert fölötte veszedelmes dolog, hogy zsidók keresztény családokkal együtt lakjanak, az udvarokon és házakban velük érintkezzenek“. Kimondotta

továbbá a budai zsinat, hogy a mindkét nembeli zsidók felsőruhájukon vörös posztóból készült kereket kötelesek a mellnek baloldalán viselni; akik egy bizonyos határidőn túl ily jel nélkül találtatnának, azoknak szigoru egyházi büntetés terhe mellett sem tüzet sem vizet nem szabadott nyujtani s azokkal érintkezni egyáltalában tilos volt.

A zsidóknak a keresztény társadalomból való kirekesztése azonban egyelőre nem birt túlnagy jelentőséggel, annál kevésbbé, mert megosztották azt a mohamedánokkal és az elszakadt görög-katholikusokkal. Ezek sem viselhettek semmiféle hivatalt. A mohamedánokat is megkülönböztető jel viselésére kötelezték, de nem vörös, hanem sárgaszinü posztóból. A magyarok és lengyelek lelkületét azonban sokkal kevésbbé nyügözte le az egyháznak ama korbeli gyülöletteljes szelleme, semhogy tüzet vagy vizet megtagadtak volna attól, ki ily vörös vagy sárga foltot nem viselt. Csak több mint félszázaddal később hozta meg e gonosz vetés mérges termését.

Ugyanilyen viszonyok uralkodtak Európa legnyugatibb részén, a pyreneusi félszigeten. Minthogy itt is zsidókon és keresztényeken kivül mohamedánok is laktak, az egyház nem volt képes türelmetlenségével érvényesülni és nem egykönnyen tudta a zsidókat megalázni. Hozzájárult itt még az a körülmény is, hogy a zsidók, magasabb műveltségük és a közügyekben való részvételük révén, ellensulyozni tudták ellenségeik támadásait. Bölcs Alfonzo, Castilia királya, törvénybe iktatta bár a nem keresztények kirekesztését az állami hivatalokból, mégis ő maga továbbra is fontos működési körrel ruházott föl zsidókat. Don Zag (Izsák) de Maleát, Don Méir fiát pl. kinevezte királyi kincstárnokának. Ámbár III. Miklós pápa szemére lobbantotta ezt, mégis továbbra is meghagyta a zsidókat hivatalaikban. És ha később Don Zag elleni elkeseredésében az egész zsidósággal éreztette is haragját, de ez nem az egyház iránti tekintetből, hanem szerencsétlen családi viszonyaiból folyt. Don Zag ugyanis tekintélyes pénzösszegeket őrzött az állami kincstárban, melyeket a király az andaluziai mórok ellen inditandó háboru céljaira szánt. Don Sancho infans azonban, ki atyjával ellenséges viszonyban élt és a férjével meghasonlott anyjának fogta pártját, a zsidó kincstárnokot arra kényszeritette, hogy az állami pénzeket neki szolgáltassa ki. Ő azokat anyja céljaira akarta forditani. A király emiatt módfölött felbőszülve, Don Zagot elfogatta és bilincsekbe verve, azon a városon keresztül hurcoltatta, amelyben akkor az infáns tartózkodott. Hiába követett el Don Sancho minden tőle telhetőt, hogy a miatta ártatlanul szenvedő zsidókincstárnoknak visszaszerezze a szabadságot,

a király csak ezért is kivégeztette (1280), sőt Castilia összes zsidóságával is keményen éreztette, hogy egy törzsbelijükre mennyire haragszik. Egy szombati napon börtönbe vettette őket és meghagyta nekik, hogy egy bizonyos határnapig naponta 12.000 maravedit fizessenek büntetés gyanánt. Tehát a zsidó községeknek kellett a kiürült kincstárt megtölteniök. A király maga pórul járt a Don Zag ellen elkövetett méltatlanság miatt. Fia annyira elkeseredett ellene és Don Zag kivégeztetése által annyira megbántva érezte magát, hogy nyiltan fellázadt ellene és a maga pártjára vonta a nemesség, a nép és a papság legnagyobb részét. A szerencsétlen király, aki trónraléptekor oly magasröptü terveket szőtt és mint megválasztott német császár egy nagy világbirodalom alapitásának terveivel foglalkozott, agg napjaira oly elhagyatottnak érezte magát, hogy sirva folyamodott segitségért egy mohamedán fejedelemhez, mivelhogy saját országában sem oltalmat, sem védelmezőt nem talált.

Don Sancho uralkodása alatt a zsidók helyzete türhető, de a király szeszélyétől függő volt. Ugy látszik, hogy a kivégzett Don Zag egyik fiára ruházta a kincstáros hivatalát. E király első izben szabályozta Ujcastilia, Leon, Murcia és Andaluzia hitközségeinek zsidó-adóit (juderia). Eleddig minden zsidó önmagáért és családjáért fejenkint 30 dinerost fizetett fejadó cimén (emlékül Jézusnak 30 ezüst pénzen való eladatására). Don Sancho összehivta Huetébe a községek küldöttjeit, meghatározta az egyes kerületek által fizetendő átalányt, a kiküldöttek pedig kiszabták az egyes községekre és családokra háruló részt (1290). Ha ezek az összeg megosztására nézve nem tudnának megegyezni, akkor Toledo hitközsége elöljáróságának (aljama), elsősorban pedig az akkor bizonyára kiváló tekintélylyel biró Dávid Abudarhamnak tanácsa kérendő ki.

A Castilia királyságában lakó, körülbelül 850.000 lélekszámot kitevő zsidóság 2,780.000 maravedi adót fizetett részint fejadó, részint szolgálati adó (servicio) cimén. E tartományokban nyolcvannál több zsidó hitközség állott fönn, ezek között a legjelentékenyebb a fővárosban, Toledoban, melyhez a közelfekvő kisebb városokkal együtt 72.000 lélek tartozott és évenkint 216.500 maravedit volt köteles a királyi kincstárba beszolgáltatni. Jelentékeny hitközségek voltak még Burgosban (29.000 lélek, 87.760 maravedi fejadóval), Carrionban (24.000 lélek), továbbá Cuencában, Vallaolidban és Avilában. Madridban, mely még csekély jelentőségü város volt, már akkor is több mint 3000 zsidó lakott. — Különösen kegyelt zsidókat a király felmentett a fejadó köte-

lezettsége alól, ami azonban gyakran viszálykodásra adott okot, amennyiben az ily, többnyire jómódu személyek adómentessége a többieknek adóterhét növelte.

A középkorban is, ámbár a hitélet mindenre reányomta a maga bélyegét, a pénz volt az összes közviszonyok mozgató ereje, és mivelhogy az állam pénzügyei rendezetlenek voltak, a király a pénzt onnan vette, ahol éppen találta. Valladolid városa sérelmesnek találta, hogy a zsidók sok földbirtokot szereznek, mire Don Sancho kiadta a rendeletet, hogy zsidók nem vehetnek többé keresztényektől földbirtokot, sőt egy éven belül kötelesek a meg nem fizetett adósság fejében nekik átengedett birtokokat is eladni; elrendelte továbbá, hogy a zsidó községek ezentul ne saját biráik, (alcaldes), hanem az országos törvényszék hatásköre alatt álljanak. Spanyolország zsidósága azonban elég befolyásos volt még arra, hogy az ily zaklató törvényeknek utjukat állják. Don Sancho mindkét rendelete csak rövid ideig volt érvényben.

Kedvező volt a zsidók helyzete a fiatal portugál királyságban III. Alfonzo (1248—1279) és Diniz (1279—1325) királyok uralkodása alatt. Nemcsak a kánoni törvényektől: a papoknak beszolgáltatandó tizedtől és a szégyenfolt viselésétől voltak mentek, hanem kiválóbbjaik magas hivatalokat is viseltek. Diniz királynak kincstárnoka egy Juda nevü zsidó, Portugália nagyrabbija (arrabby moor) volt, ki oly mesés vagyonnal rendelkezett, hogy egy hatalmas összeget volt képes előlegezni egy város megvételére. — Itt is akadtak ugyan lázitó papok, kik, a pápaságtól ösztönöztetve, minden módon arra törekedtek, hogy az országos törvényeket a kánoni határozatok értelmében megváltoztassák, ami *nagy* surlódásokat idézett elő a királyság és papság között. Diniz király a béke helyreállitása érdekében végre is kénytelen volt a kánoni törvényeket bevezetni, de nem igyekezett azoknak komolyan érvényt szerezni.

A pyreneusi félsziget zsidói tehát az egyház folytonos beavatkozásai, megaláztatásukra törő, kitartó igyekezete és a kolduló barátok izgató szónoklatai és hitvitázásai dacára jóval kedvezőbb körülmények között éltek, mint a többi európai országok zsidósága. Itt pezsgett legélénkebben a szellemi élet, innen indult ki végérvényesen a zsidóság kialakulása, itt vetettek fel jelentékeny kérdéseket, amelyeket azután szenvedélylyel és buzgósággal tárgyaltak, magyaráztak és eldöntöttek. Itt küzdöttek a zsidóság szellemi tartalmáért és a szellemi küzdelmek eredményei lassanként elszármaztak más országok és földrészek zsidóságához.

Egy kiváló rabbinikus autoritás két évszázadra ismét a zsidóság

szellemi életének központjává emelte Spanyolországot. E rabbi Salamon ben Ábrahám Ben-Adret Barcelonából (röviden RaSBA., szül. 1245 körül, meghalt 1310-ben). Éles és világoseszü, bensőséges és rendithetetlen hitü, szelidkedélyü és mégis erélyes jellemü férfiu, ki az igaznak tartott álláspont mellett rendithetetlenül kitartott. Egyesitette magában Nachmani jámborságát Jona Gerundinak jellemszilárdságával. A talmud szövevényes anyagát a spanyol és francia toszafista-iskola valamennyi magyarázataival és toldalékaival együtt oly könnyedséggel kezelte, hogy méltán idézte föl kortársai méltó bámulatát. Egyenes elméje megóvta ama szofisztikus okoskodástól, mely már-már divattá kezdett lenni a talmud tanulmányozásában. Ben-Adret talmudi magyarázataiban mindig a kérdések velejébe hatol, sohasem kalandozva el tárgyától. Született spanyol létére világi ismeretektől sem idegenkedett; nem tagadta meg tiszteletét a bölcsészettől sem, de természetesen csak addig, amig az szerényen lépett föl és a vallás tanait elismerte. A kétértelmü agadákat kivetkőztette nehézkes modorukból és észszerüen magyarázta azokat.

Mig a bölcsészetnek csak türt helyzetet juttatott, addig a kabala iránt mély tisztelettel viseltetett, már azért is, mert mestere, Nachmani, oly nagy hódolatot tanusitott iránta. Nyiltan bevallotta azonban, hogy csak kevéssé ért hozzá, sőt megjegyezte, hogy kortársai, kik a kabalával foglalkoznak, ép oly kevéssé járatosak benne. A kabala tanait titokban tartandóknak és nem nyilvánosság előtt tárgyalandóknak vélte.

Erős oldala a talmud volt, ebben élt egész lelkével, szemében ez volt minden bölcseség kezdete és vége. Előtte minden talmudi tanitás a legmélyebb tudás kiapadhatatlan kútfője volt, amelyet csak ugy lehet igaz értelmében fölfogni, ha teljesen leszállanak annak mélységeibe. Magában a talmud anyagában fontosabb volt neki annak halachai, mint agadai része. Kommentárt irt a talmud legtöbb traktátusához (Chidusim), amely mély értelme és világossága által tünik ki. Előrehaladott korában egy terjedelmes műbe fogott, hogy egy, a gyakorlati életben érzett hiányt pótoljon.

Amióta ugyanis Maimuni összeállitotta a vallásos gyakorlat kodexét, azóta a halachai anyag a toszafista iskolák és legutóbb Nachmani és r. Jóna működése folytán annyira gyarapodott, bővült, helyesbült és tisztult, hogy Alfázi gyüjteménye, sőt Maimuninak sokkal terjedelmesebb műve is elégtelennek bizonyult. A kevésbbé tehetséges talmudisták önálló itéletképesség hiján még mindig a használtabb törvénykönyvek szerint igazodtak, a jelentékenyebbek azonban belátták, hogy az eddigi

segédművek nem elégségesek és hogy különösen a toszafisták irodalmi működésének eredményei mielőbb földolgozandók. Általánosan érezték egy uj törvénykodex szükségességét. E hiányt akarta tehát Salamon ben Adret betölteni. Könnyen áttekinthető módon összeállitotta az étkezési, házassági és szombati törvényeket, a talmudnak és a rabbinikus elődöknek alapos figyelembevételével, a támogató és ellentmondó vélemények kritikai mérlegelésével.

Ily férfiu volt az, kit a mozgalmas idők a viszonyok élére állitottak és kinek ama fontos feladat jutott osztályrészül, hogy mindkét irányzatnak, ugy a kabalisztikusnak, mint a bölcsészetinek túlkapásai ellen sikra szálljon. Barcelona rabbija negyven esztendeig a legnagyobb szaktekintély volt a zsidóság vallásos ügyeiben, nem csupán Spanyolhonban, hanem Európa többi országaiban, sőt egészen Afrikáig és Ázsiáig is. Franciaországból, Némethonból, Csehországból, Itáliából, de még a palesztinai St. Jean d'Acre (Akkó)-ból és Északafrikából is intéztek hozzá kérdéseket. Németországból is számos tanitvány sereglett köréje, hogy talmudi előadásait meghallgassák, ami annál figyelemreméltóbb, mert a német rabbik mintegy öröklött tulajdonnal büszkélkedtek kiválóságukkal a talmud terén, melyben külömbeknek tartották magukat minden más ország tudósainál.

Maimuni unokája, Dávid is hozzáfordult segitségért bajában. Kilawun egyiptomi szultán ugyanis beszüntette ama Szaladin kora óta érvényben levő kiváltságot, hogy zsidók és keresztények is viselhetnek állami hivatalt, sőt a már alkalmazásban levőknek elbocsátását is elrendelte. Türelmetlenségét csak kapzsizsága multa felül. Maimuni Dávidot (szül. 1223-ban, meghalt 1300-ban), ki, mint atyja és nagyatyja, az összes egyptomi hitközségek feje (nágid) volt, gonoszlelkü ellenségei a szultánnál megrágalmazták és valamely ismeretlen vétséggel vádolták. Ő ugyan kiközösitő átokkal sujtotta a vádaskodókat, amivel azonban — ugy látszik — mit sem ért el. Több sikert remélt attól, ha a szultánt megfelelő pénzösszeggel tehetné meg jóakarójává. Ben-Adrethez fordult tehát, elpanaszolva neki baját, ki készségesen sietett segitségére. Simon ben Méirt Toledóból egy ajánlólevéllel küldötte a spanyol községekhez, melyek örömest áldoztak a nagy Maimuni unokájának megmentésére. Általában bárhol történt valamely jelentősebb esemény a zsidóság közepette, Ben Adrethez fordultak, hogy tanácsát vagy esetleg közreműködését kikérjék.

Az osztatlan tekintély, melyben Barcelona rabbija részesült, bizonyára nem csupán hatalmas rabbinikus tudásában lelte eredetét. Hiszen

az a kor számos kiváló rabbival dicsekedett, sőt volt Spanyolországban egy vele tudományban egyenrangu tekintély is. Tanulótársa és földije, Aaron Halévi szintoly alapos talmudista, ugyancsak több talmudi művet szerzett és egyéb ismeretekben sem állott Ben Adret mögött.

Aaron ben József Barcelonából, tekintélyes családból származott, Zerachja Halévi utóda és Nachmani tanitványa volt (szül. 1235, megh. 1300). Kommentárokat irt a talmudhoz és Alfásihoz és Ben Adret gyakorlati halachikus művét (Bedek ha-Bajit) a magasabb életkor higgadtságával és kiméletességével birálta meg. Ben Adret mindazonáltal annyira sértve érezte magát emiatt, hogy elleniratában (Mismeret ha-Bajit) kiméletlenül elbánt irodalmi ellenesével. Aaron Halévi a talmudhoz irt kommentárjában szintén az agadák elfogadható és észszerü magyarázatára törekedett. A feltámadás tanát sajátos, az akkori időknek kevéssé tetszetős módon magyarázta. Az ember — igy hangzott a theoriája — testből és lélekből áll és test nélkül el sem képzelhető. A fetámadást már most ugy kell felfognunk, hogy az elhaltak ismét testet öltenek és érzékekkel ellátva, fognak tovább élni. A test azonban egy magas szellemi fokozat elérése után megváltozik és átalakul, légies alkatuvá lesz, ugy, hogy mint lélekben és testben megtisztult embernek módjában lesz, miként Éliának, Isten közelében tartózkodni és a mennyei dicsőséget szemlélni.

Aaron Halévi is kiváló tekintélynek örvendett, a legnagyobb spanyol község rabbijává választotta, de csak rövid ideig működött Toledóban, mert előrehaladott korában Montpellier és környékének rabbinátusi székébe hivatott meg.

Őt is a tehetséges tanulók nagy köre vette körül, mégis Ben Adret vitte a vezérszerepet a közeli és távoli községekben. E nagy befolyását fáradhatatlan buzgóságával vivta ki, melylyel a zsidóságot megvédeni és ellene irányult külső és belső támadásokat visszaverni törekedett.

A vészterhes fellegek, melyek két évszázaddal később a szenvedések özönét ontották a pyreneusi félsziget zsidóságára, már Ben-Adret korában kezdtek fölöttük tornyosulni. Az eszközök, melyeket Raymundus de Penjaforte, a vakbuzgó domonkos főnök, a zsidóság megtéritésére kieszelt, már ekkor kezdtek érvényesülni. A Raymundus de Penjaforte által létesitett intézetből, amelyben a zsidók megtéritése céljából a domonkos barátokat a zsidó és arab irodalommal ismertették meg, egy szerzetes származott, aki Európában először élt az ismeretek fegyverével a zsidóság leküzdésére. Raymundus Martin, ki sokáig élt egy barcelonai kolostorban, két gyülölettel telitett könyvet irt a zsidóság ellen, amelyek

már cimükben is jelzik, hogy a zsidók ellen ostor és kard alkalmazandó: „A zsidóság elleni fék“ az egyiknek, „A hit tőre“ a másiknak cime (Capistrum Judalorum és Pugio fidei). Martinus járatos volt a bibliában és a rabbinikus irodalomban, amelyeket alkalmasint valamely kitért zsidótól, talán Pablo Christianitól sajátitott el és általában az első keresztény volt, ki alaposabban sajátitotta el a héber nyelvet még Hyeronimus egyházatyánál is. Az agada, Rasi, Ibn Ezra, Maimuni és Kimchi iratait kitünően ismerte és felhasználta belőlük mindazt, ami alkalmatosnak látszott előtte annak bebizonyitására, hogy nemcsak a biblia, hanem a rabbinikus iratok is Jézus messiási voltát tanitják. Hangsulyozza továbbá, hogy a zsidó törvények bár isteni eredetüek, nem örökérvényüek és álbizonyitékokat sorol föl a talmudi agadikus irodalomból, melyek szerint a messiási kor bekövetkeztével azok elvesztik kötelező erejüket. Azt állitja továbbá, hogy a talmudisták meghamisitották a szentirás szövegét, mit ama nevetséges bizonyitékokkal támogat, hogy a talmud több szentirási vershez egyszerüen azt a megjegyzést füzi: értelmük másként fogandó fel, mint amelyre a szöveg utal, melyet a Szoferim, Ezra munkatársai szándékosan megváltoztattak, nehogy káromló, vagy tiszteletlen kifejezések használtassanak Istenről (Tikkun Szoferim).

Ámbár Raymundus Martin „Hit tőre“ vajmi tompa eszköz volt és szelleme által éppenséggel nem hathatott káprázatosan, mégis tudományos szinezete által mély hatást gyakorolt. A héber szövegeknek mellékelt forditása révén először hatoltak be keresztények a zsidóság gondolatvilágába, amely számukra eladdig áthatatlan titok volt. Harcvágyó domonkosok e fegyvertárból szerezték meg ezentul fegyvereiket és osztogattak azokkal vágásokat, melyeket a felületes szemlélődő eredménytelen kapkodásnak tekinthetett, de amelyeket Ben-Adret maga éppenséggel nem tartott veszélyteleneknek. Gyakran folytatott beszélgetéseket a theologiában művelt keresztényekkel, sőt alkalmasint magával Raymundus Martinnal is; hallott nem egy állitást, nem egy bizonyitékot a kereszténység isteni eredetére nézve, hogy utóbbi teljesen legyőzte és érvénytelenné tette a zsidóságot, félt tehát, hogy ezek a gyávákat és könnyen hivőket a zsidóság elhagyására csábithatják. Hogy ennek elejét vegye, egy kis iratot szerzett, amelyben megcáfol minden érvet, melylyel keresztény részről a zsidóságot támadták. Mindenekelőtt ama tételt bizonyitja, hogy a keresztényeknek nincs joguk, hogy a zsidóság vallásos törvényeit — ha ugyan történeti ténynek tekintik a szinaji kinyilatkoztatást és nem utasitják vissza, mint a filozófusok — csak időlegeseknek (Jézus megjöveteléig) tekintsék. Megcáfolja Raymundus

Martinnak és másoknak a talmudi irodalomból meritett ama álbizonyitékait, amelyek szerint a zsidóság vallásos törvényei egykor hatályukat vesztik és ismételten hivatkozik a szentirás ama helyeire, amelyek örökérvényességüket különösen kiemelik. Nagyon találók Ben-Adret támadásai Raymundus Martin módszere ellen, amely szerint a keresztény dogmákat a szentirásból és talmudból igyekszik bebizonyitani. Ha ez azt állitja, hogy Izrael hitvallása: „Halljad Izrael az Örökkévaló a mi Istenünk, az Örökkévaló egyetlenegy" a hármasistenséget tartalmazza; ha továbbá emez állitását egy agadai mondással is támogatja, Ben-Adret könnyü szerrel bizonyithatta be e bizonyitás tarthatatlanságát, sőt esztelenségét. E cáfolataiban és igazolásában Ben-Adret csodálatos szelidséget és higgadtságot tanusitott.

Sokkal keményebb azonban egy mohamedánus iró ellen folytatott polémiája, ki kiméletlen kritikával szállott sikra mind a három kinyilatkoztatott vallás ellen és fegyvereit ügyes módon azoknak könnyebben sebezhető pontjai ellen irányitotta. Ez az ismeretlen kritikus többek között azt állitotta, hogy a tóra egy teljes évezreden át egyáltalában nem forgott a nép kezén, hanem kizárólag a főpapok birtokában volt. Az izraelita királyok pedig e korban nem csupán a prófétákat üldözték, hanem a tórát is megcsonkitották és eredeti alakjából kivetkőztették, sőt teljesen feledésbe is ment, mig végre Ezra nem tette ezt hozzáférhetővé az egész nép számára. A zsidóság alapigazsága tehát csupán egyeseknek tanuságára támaszkodik, eszerint általában kétségbevonható. Azzal is érvelt még, hogy a jelenlegi zsidóság egészen más alakot mutat, mint a királyok és a templom fennállásának korában; hiszen maguk a zsidók is bevallják, hogy az imádkozás nem gyökerezik a tórában, hanem csak későbbi korok intézménye. Ben-Adret nem tartozott ama önelégült rabbik sorába, akik a zsidóság ellen intézett támadásokat megvető hallgatással mellőzik. Bátran szállott sikra e kihivás ellen is és egy e célból szerzett vitairatban (Maamar al Ismael) végig cáfolta a támadó iratot, megerőtelenitvén annak minden bizonyitékát.

Nagyjelentőségü volt Ben-Adret működése a zsidóságon belül. Korának uralkodó eszméi hatalmas mozgalmakat idéztek elő, melyeknek folyamán a vallásosság mindinkább eltávolodott a tudományos gondolkozástól, emez viszont a vallástól. A vélemények és hitnézetek e heves küzdelmébe azután a mind merészebben fellépő kabala is beleszólt és rávetette árnyékát magára a zsidóság alapjára is. Ama régi viszálykodás fölött, vajjon Maimuni bölcsészeti művei eretnekséget tartalmaznak-e és ezért kerülendők, vagy éppen tűzhalálra itélendők, vagy pedig mint a

zsidó-vallásos öntudatnak kitünő normája kiválóan megszivlelendők-e: ez a kérdés ujból lobot vetett és uj meghasonlást idézett elő. Spanyolországban és Délfranciaországban az egykori ellenfélnek, R. Jónának ünnepélyes vezeklése következtében megszünt ugyan a viszálykodás; e községek rabbijai attól az időtől fogva a legnagyobb tiszteletet tanusitották Maimuni iránt és több-kevesebb ügyességgel és éleselméjüséggel éltek is eszméivel a vallás igazainak megerősitésére. Spanyolországban és Provenceban ettől fogva a leghithűbb talmudisták is Maimuni szellemében magyarázták a hitbéli véleményeket. Egy más szintéren azonban ujból feltámadt a viszálykodás Maimuni hivei és ellenzői közt. A Maimuni-kérdés a német és olasz községekben ismét feltüzelte a kedélyeket, megint egészen Palesztináig harapózott el és ugyszólván az egész zsidóságot a maga érdekkörébe vonta. A német zsidók, kik eleddig semmiféle hajlandóságot nem mutattak a tudomány iránt és gondolkozásukat kizárólag a talmud szűk körére szoritották, a mozgalomról pedig, amely Montpellierben, Saragossában és Toledóban forrongásban tartotta a kedélyeket, mitsem tudtak, sőt nem is sejtették, hogy Maimuni az általuk is elismert vallási kodexen kivül még más filozófiai iratokat is hátrahagyott: ezek a német zsidók hirtelen fölébredtek nyugodt szendergésükből és aggályoskodni kezdtek Maimuni bölcsészetének horderején. Az uj viszályt egy tudós talmudista, Mose ben Chaszdáj Taku (1250—90 közt működött; Regensburgban, majd Bécs-Ujhelyben élt és utóbbi helyen meg is halt) idézte föl. A legsajátosabb betü szerint hivő ember volt, kinek szemében a zsidóság bölcsészeti és rationális felfogása egyértelmü volt a tóra és talmud megtagadásával. Taku felfogását jellemzően tükrözi vissza az a hite, hogy a szentirás és az agada az istenségről mint határozott alakkal biró lényről szólanak. Ezen tehát nem szabad gáncsoskodni, hanem el kell fogadnunk, hogy igenis megállhat ama felfogás az istenségről, hogy mozgást végez, jár, áll, jóakarattal és haraggal viseltetik. Aki ezt tagadja, eretnek. Taku fölötte következetes volt ellenzésében. Nem csupán Maimunit (kinek bölcsészeti nézeteit különben nem is magából „A tévelygők utmutatójá"-ból, hanem vallási kodexének egyes részleteiből ismerte), továbbá nem csupán Ibn Ezrát nyilvánitotta eretneknek, hanem még Száádja gaont is, mert bölcsészeti irataiban ő volt eme irányzat uttörője. Tőle indult ki az az uj tan, mely az ő koráig zsidó körökben teljesen ismeretlen volt. Csak Száádja bölcsészeti irataiból szivták magukba a későbbiek a hitetlenséget. Tiszteletlen modorában Száádját fogyatékos értelmünek nevezi, ki az irás és a talmud igéit tagadta. Taku tehát Száádját és Maimunit egy

sorba helyezi Ibn-Ezrával és azt állitja róluk, hogy tévutra vezették az embereket és jámbor férfiakat is hitetlenségre csábitottak. Sőt azt is állitotta róluk, hogy a karaiták ösvényére tértek. Minden vallásos zsidó tehát, ki az irott és szóbeli tanban hisz, tartsa távol magát eretnek balgaságaiktól. Viszont elvetette Taku a misztikus iratokat is és megbélyegezte az istenséget otromba módon megtestesitő könyvet Isten méreteiről (Siur Koma), amelyet hamisitványnak és a karaiták által becsempészettnek mond. Mose Taku csodálatos felfogásával bizonyára nem állott egyedül a német rabbik között.

Ők, kik ugyanazon emlőkből táplálkoztak, kétségtelenül teljesen egyetértettek vele; de nem volt meg mindnyájukban a bátorság vagy az ügyesség, hogy a bölcsészetnek jól felfegyverkezett képviselői ellen sikra szálljanak. A legtekintélyesebb közöttük a Rothenburgból származó r. Méir ben Baruch volt, aki még sütkérezett a toszafista iskola lealkonyuló napjának utolsó sugaraiban. Tanitványa volt Sámuel Szir Morelnek Falaisból és Izsák Or-Zaruának Bécsből és összeköttetésben állott a párisi Szir Leon tanitványaival. Ő volt a német birodalom első hivatalos nagyrabbija, kit talán éppen Rudolf császár nevezett ki erre a méltóságra.

R. Méir (szül. 1230, megh. 1293) Rothenburgban, Kostnitzban, majd Wormsban és utoljára Mainzban működött mint rabbi. Több talmudi iratot szerzett és kivételesen masszorával is foglalkozott. Ámbár félig-meddig még a toszafistákhoz számitják, műveit mégis inkább széleskörü tudás, mint átható éleselméjüség jellemzi. Ben-Adrettal nem birja ki az összehasonlitást, Némethonban és Délfranciaországban mégis elsőrangu tekintélynek tartották, amiért is sokfelől kérdésekkel fordultak hozzá. Vallásosságában tulbuzgó volt. Szombatra — például — eltorlaszoltatta kályhájának ajtaját, hogy előzékeny szolgálóját, ki szobájában többször parancsolatlanul befűtött, ebben jövőre megakadályozza. A német zsidók általában sokkal szőrszálhasogatóbbak voltak a más országbelieknél, ugy, hogy pl. az engesztelés ünnepét *két napos* böjttel tartották meg.

Korának egy másik rabbinikus tekintélye volt Avigdor ben Élia Kohen Bécsben, ki, mint francia mesterek tanitványa, toszafotot szerzett, vagy gyüjtött. Vallásos kérdésekben gyakran fordultak hozzá döntésért. Fölötte megtisztelőn nyilatkozott róla Rothenburgi Méir egy, a bécsi hitközségnek hozzá intézett kérdésére adott válaszában: „Kohenben — igy irt — a frigyládát és a mellvértet birjátok, minek fordultok tehát hozzám kérdéstekkel?“

Hogy miként viselkedtek a német rabbik Maimuninak és a tudománynak Mose Taku által ujból felélesztett kiközösitési mozgalmában, arról okmányszerü tudósitások nem szólanak, de könnyen következtethető egy eseményből, mely egy más szintéren sok botrányt okozott. Egy francia, vagy rajnavidéki kabalista, Salamon Petit ugyanis, ki Jean d'Acre-ba (Akkó) vándorolt és ki vallásosság tekintetében még Mose Takunál is buzgóbb és türelmetlenebb volt, arra vállalkozott, hogy ujból felszitja a máglyák tüzét Maimuni iratai számára és hogy a filozófia sirjára a kabala lobogóját tüzi majd ki. Akkóban a tanitványok egy körét a titkos tanba vezette be és ezeknek csodás mondákat regélt a bölcsészet meggyanusitására. Mikor előtte egyizben valaki a filozófia megalapitójának, Aristotelesnek szellemi nagyságáról beszélt és ama véleményének adott kifejezést, hogy az csaknem isteni férfiunak nevezhető, Salamon Petit egy igaznak állitott mesét mondott el róla. Aristoteles — ugymond — nemcsak isteni férfiu nem volt, hanem erkölcstelensége által csaknem az állatig sülyedt. Elmondta, hogy a bölcs szerelmes volt tanitványának, Makedoniai Sándornak nejébe, kinek tisztességtelen ajánlatokat is tett. Ez, hogy megszégyenitse, odaigérte neki magát, de csak azon feltétel alatt, ha négykézláb jön el hozzá. Aristoteles beleegyezett és e szégyenteljes helyzetben lepte meg őt Sándor, akit felesége e célból előre odarendelt. Mellékes, vajjon Salamon Petit e mesét maga találta ki, vagy mások utján mondotta el; célja az volt, hogy hallgatóiban undort keltsen a filozófia iránt, melynek főképviselője ily, bölcshöz nem méltó magaviseletet tanusitott. Akkó ez időben a kabalisták és a szellemi homály lovagjainak fészke volt, akiket Nachmani tanitványai irányitottak. Salamon Petit itt oly szilárd talajt vélt találni, hogy vakmerőségében már ama tervvel kezdett foglalkozni, hogy Maimuni iratait ujból kiközösitse, a tudományos foglalkozást elitélje és a szabad kutatás hiveit átokkal sujtsa. Különösen Maimuni „Utmutatója" (Moré) ellen fordult egész fanatikus dühével; véleménye szerint ez megérdemli, hogy mint hittagadó irat a használatból kitiltassék. E tervekhez hiveket toborzott Palesztinában, melyre a legfőbb sulyt helyezte. Mert ki ne vetné magát alá, ha a Szentföld is felemeli szavát? Ki merné védelmébe fogadni azt, amit ez elitél. Salamon Petit azonban e törekvésében váratlan ellenállásra talált.

A keleti községek élén akkor egy tetterős férfiu, Jisáj ben Chizkija állott, ki a hatalom birtokosaitól megszerezte magának a fejedelem és exilarcha (res-geluta) cimet. Palesztinának a mohamedánok és Kilavun szultán által birtokolt részében levő községek természetesen az ő hatás-

köréhez tartoztak, de ő Akkó községétől is engedelmességet követelt, bár ez a keresztények birtokában volt. Ez a Jisáj exilarcha a legnagyobb hódolattal viseltetett Maimuni iránt, kinek unokájával, Dáviddal, az egyiptomi nágiddal baráti viszonyban állott. Mihelyt az akkói Salamon Petit üzelmeiről értesült, dörgedelmes levelet intézett hozzá, amelyben kiközösitéssel fenyegette meg, ha ezentul egyetlen ócsárló szót merne hangoztatni Maimuni és az ő iratai ellen. Jisájhoz azután több rabbi is csatlakozott, kik ugyanoly értelemben nyilatkoztak. Salamon Petit azonban éppenséggel nem volt az az ember, ki holmi akadályoktól visszarettent volna. Utra kelt Európába, ahol felkereste a nagyobb községeket, kifejtette a rabbik és a vezető emberek előtt Maimuni iratainak veszedelmes voltát, elkápráztatta őket kabalisztikus tanával, többeket rávett, hogy csatlakozzanak hozzája és sajátkezü aláirásukkal hitelesitett okmányokban kimondják, hogy Maimuni bölcsészeti iratai hittagadást tartalmaznak, megérdemlik, hogy kiközösitsék, sőt el is égessék; az, hogy zsidó embernek tilos azokkal foglalkoznia, magától értetődik. Salamon Petit seholsem talált nagyobb pártfogást, mint a német rabbik között, kik Móse Takunak Maimuni és a szabad kutatás ellen irányitott tudományellenes iratának hatása alatt állottak. Még olyanok is szivesen támogatták, kik azelőtt Jisáj elveit vallották.

A német és egynéhány francia rabbi támogatásáról megbizonyosodva, Salamon Petit hazautaztában Olaszországban is híveket igyekezett toborozni; itt azonban nem igen talált visszhangra, mert Maimuninak lelkes hivei voltak Olaszországban. Az olasz községek ugyanis, amelyek eleddig tudatlanságban versenyeztek a németekkel, fölserkentek renyheségükből és megnyilt látásukat épen a Maimuni műveiből szerteáradt fénynek köszönhették.

Az olasz zsidók politikai helyzete nem volt kedvezőtlen, sőt Szent Péter székének árnyékában jóval kedvezőbb létnek örvendettek, mint a középeurópai zsidók. Miként a hohenstaufi házból származó német császárok azáltal, hogy folyton Itália felé pislantottak, Németországban csak igen kevéssé voltak otthonosak, ugy a pápák is gyakori beavatkozásuk által világi ügyekbe, elveszitették tekintélyüket saját területükön. A zsidóellenes kánoni törvények sehol sem vétettek oly kevéssé figyelembe, mint Itáliában. Az államocskák, melyek Itáliát alkották, sokkal jobban féltették szabadságukat és önkormányzatukat, semhogy belső ügyeikre befolyást engedtek volna a papságnak. Igy például Ferrara városa szabályzatot adott ki a zsidókra nézve, amely sok előjogot biztositott nekik és azt az utóiratot tartalmazta, hogy a hatóságot

(podëstà) sem a pápa, sem senki más nem oldozhatja fel ez előjogok megszüntetésére. A zsidóellenes kánoni törvényeket alig alkalmazták, zsidójel viselésére senki sem kötelezte őket. Nemcsak Szicilia királya, Anjou Károly tartott zsidó udvari orvost, Farag ibn Salamont, kinek neve igen jó hangzással birt keresztény körökben is, hanem maga a pápa is megszegte ama kánoni törvényt, mely szerint tilos zsidótól orvosságot elfogadni. A négy pápa egyike, kik rövid tizenhárom esztendő alatt követték egymást a trónon, szent testének kezelését zsidó udvari orvosára, Izsák ben Mardochájra bizta.

A messzeterjedő kereskedelmi összeköttetések folytán Itáliában uralkodó jólét, és a művészet és költészet iránt való érzék, mely akkor, Dante ifjukorában, ébredezni kezdett, az olaszországi zsidókra is jótékony hatással volt, fölébresztvén azt eddigi álomszerü állapotából.

Olaszországban is a talmud tanulmányozásába való elmélyedésből egy magasabb zsidó kulturának kezdetei bontakoztak ki. Csak e században kezdték magukat az olasz zsidók a talmudnak szentelni, minek következtében a jelentékeny talmudisták egész sora lépett itt fel. A talmud tüzetes tanulmányozásának meginditója Itáliában az idősebbik Jesaja da Trani volt (működött 1223—1270 között), aki toszafisztikus kommentárokat irt a talmudhoz és bibliamagyarázattal is foglalkozott. Tudós fia, Dávis és leányának fia, az ifjabbik Jesája, folytatták a talmudtanitói működést és utódaik is egészen a tizenhetedik századig hivek maradtak e tanulmányhoz. Méir ben Móse Rómában és Ábrahám ben József Pezaroban szintén terjesztették a talmudtudományt és sok tanitványt gyüjtöttek maguk köré. Rómában a hires Náthán Rominak, az „Aruch“ talmudi lexikon szerzőjének utódai, Ábrahám és Jechiel dei Mansi tanitották a talmudot, kik mindketten egyszersmind orvosok is voltak. Ábrahámnak fia Cidkija egy, a rituáliákat összefoglaló munkát irt (Sibolé ha Leket), melyet elismert forrásmunka gyanánt általánosan tanulmányoztak és használtak. Cidkija ben Ábrahám a német rabbikkal, különösen Rothenburgi Méirrel és a bécsi Avigdor Kohennel élénk érintkezést tartott fenn. E tudós családból egy Paula nevü asszony, Ábrahám leánya és egy Jechiel nevü tudós neje is kitünt bibliai és talmudi ismeretei révén. Szentirási kommentárokat is másolt tiszta és finom irásjegyekkel, amelyek még ma is csodálatot keltenek. A magasabb tudás fejlesztése szempontjából leginkább Maimuni bölcsészeti iratai hatottak az olasz zsidókra. Ez időben kezdtek az „Utmutató“-val foglalkozni; hozzáértő férfiak előadásokat is tartottak e mélyértelmű mű fölött.

A tudományos gondolkodásmód megalapitója és terjesztője Itáliában veronai Hillel volt. Senkisem volt Maimuninak buzgóbb és bensőségesebb hive, mint e hűséges, erélyes és szeretetreméltó férfiu. Hillel ben Sámuel Veronából (született körülbelül 1220, meghalt 1295-ben), R. Jona Gerundinak buzgó tanitványa, távol állott mestere türelmetlenségétől. Tanuja volt R. Jona töredelmes bűnbánásának ama fanatikus, végzetteljes lépése miatt, melyet Maimuni iratai ellen a domonkosoknál tett és azóta bálványozó hódolattal viseltetett Maimuni iránt. Hillel fölül tudott emelkedni a talmudi egyoldalusságon is és általános tudásra is törekedett. A latin nyelvet oly tökéletességgel sajátitotta el, hogy irói célokra is használhatta; egy sebészeti művet forditott ugyanis latinból héberre. Hillelnek héber stilusa is csak ugy hemzsegett a latinismustól. Ettől eltekintve, szép, átlátszó, tömör héber prózát irt, amely ment volt az akkori irásmód semmitmondó frázisaitól és túlhalmozott szóvirágaitól. Levelei és értekezései a világos, könnyen folyó, a gondolatokat hiven visszatükröztető stilus mintájául szolgálhatnak. Előbb Rómában, majd Capuában, Ferrarában és Forliban folytatott orvosi gyakorlatot.

Hillel minden szellemi képességével Maimuni vallásbölcsészeti műveibe mélyedt, anélkül, hogy a hit álláspontját odahagyta volna, amelyhez szivósan ragaszkodott. A bibliának és a talmudnak csodái nem légies allegoriákká folytak szét az ő szemei előtt, hanem ellenkezőleg, megtartották a valódiság jellegét. Sőt Hillel azokat is eretnekeknek tartotta, kik a talmudban elbeszélt csodákat tagadták. Az agadikus csodaszerüségeket elhihető módon igyekezett megmagyarázni, mely törekvésében sok tekintetben találkozott Maimuni Ábrahámmal. E közvetitő álláspontja, mely szerint egyrészt a szabad gondolkodásnak, másrészt a csodákban való hitnek engedett teret, természetesen nem kerülhette el azoknak szigoru birálatát, akik hozzá hasonlóan, Maimuni bölcsészetén művelvén szellemüket, következetességre törekedtek és minden csodát, még a bibliában is, elvetettek.

Két ily következetes gondolkodó élt akkor Itáliában ; egy született olasz, Sabbataj ben Salamon Rómából, kora igen tekintélyes embere, és egy Rómába bevándorolt spanyol; Zerachja ben Izsák, a hires barcelonai Ben-Saltiél-Chén családból. Különösen az utóbbi, mint orvos és az aristotelikus bölcsészet alapos ismerője, szenvedélyes ellensége volt a csodákban való hitnek. Zerachja-Chén annak kijelentésétől sem tántorodott vissza, amit Maimuni sem mondott ki egészen nyiltan, hogy tudniillik a vallásbölcsészeti gondolkodás és a kinyilatkoztatás (meg a

talmudi agada) istensége szorosan elválasztandók egymástól, mert nem állhatnak meg egymás mellett. A két, egymástól alapjában külömböző felfogás összevegyitése durva tévedésekre vezet. Zerachja, mint józan, bár nem éppen eredeti gondolkodó a bibliában tényekként szereplő csodákat racionalisztikus módon természetes jelenségeknek igyekezett magyarázni. Efölött heves vitába keveredett veronai Hillellel, ki vele ellentétben a csodák valódisága mellett tört pálcát. „Ha te“ — ugy érvel gunyosan Hillel ellen — „a szabad kutatással szemben a merev betüszerüséghez ragaszkodol, akkor fordulj el a természetet és a bölcsészetet tárgyaló művektől, burkolózzál imaköpenyedbe, foglalkozz misztikus iratokkal, mélyedj el a „Teremtés könyvé“-nek rejtelmeibe és Isten testi méreteiről szóló könyv (Siur kóma) szörnyüségeibe.“ A szentirást is ily értelemben magyarázta Zerachja ben Saltiél, aki teljesen kora divatos bölcsészetének hatása alatt állott és bármily ferdeirányu is, a maga idejében nagy tetszésnek örvendett Itáliában. A római község előkelői nem kiméltek sem költséget, sem fáradságot, hogy könyve másolatát megszerezzék. Hogy általában minő buzgók voltak az olasz zsidók tudományos törekvéseikben, találóan jellemzi egy olasz-zsidó költő humoros adomája. Egy toledói zsidó tudós nyolcvan tudományos könyvével Perugiába érkezett, de hogy könnyebben folytathassa utját, átadta azokat lepecsételve megőrzés végett. Alig távozott azonban, a tudás iránti vágyakozás, nem tudván magát fékezni, feltörte a pecsétet és végig tanulmányozta a könyveket. Imanuel Romi, a fiatal költő, aki talán szintén részes volt a csiny elkövetésében, friss szellemének egész izzó hevével szivta magába ama forrás nedveit, melyet veronai Hillel és Zerachja-Chén Maimuni irataiból az olasz zsidóknak föltárt.

Az olasz-zsidó községek e szellemi irányzatából könnyen megmagyarázható tehát az az abszolut kudarc, melylyel Salamon Petit kabbalista ama missziós utja járt, melyen Olaszországban is hiveket igyekezett toborzani Maimuni és a bölcsészet kiközösitéséhez. Volt is elég esze hozzá, hogy szándékaiból nem árult el sokat és hogy egyáltalában igen rövidre szabta olaszországi tartózkodását.

Mihelyt a német rabbik maimuniellenes irásaival Akkóban megérkezett, sietett a damaszkusi rabbi fenyegetései által megfélemlitett párthiveibe uj bátorságot önteni, őket ujból sorompóba szólitani és a Maimuni filozófiai iratai fölött kimondandó átokra rábirni. E község kabalistái szives örömest magukévá tették terveit, máglyára itélték Maimuni „Utmutatóját“ és kimondották az átkot mindazokra, akik ezentul

vele foglalkoznának. Oly erősnek érezte már magát az ifju kabala, hogy ugy vélte, miszerint az oly mély gyökeret vert kutatás szellemét számüzheti a zsidóság soraiból. Körülbelül a kabalisták köréből indult ki Maimuni sirkövének meggyalázása Tibériásban. A dicsőitő sirfölirat helyébe ezt vésték emlékkövébe: „Maimuni Móse, az eretnek és kiközösitett."

De nem az egész akkói község helyeselte a tulbuzgók garázdálkodását. Ott is voltak Maimuninak hivei, kik a hivatlanok által történt kiközösitést elitélték. Ki is tört emiatt a viszály a község kebelében, amely tettlegességgé is fajult. Ennek hire csakhamar eljutott azokba az országokba, amelyek Palesztinával összeköttetésben állottak és általános megbotránkozást keltett.

Veronai Hillel, ki tanuja volt a végtelenül káros következményeknek, amelyeket a Maimuni iratai közül keletkezett viszálykodás Franciaországban okozott, mindenek előtt Maestro Gajohoz, a pápa udvari orvosához fordult. Attól tartott ugyanis, hogy a nagybefolyásu férfiu, ki maga is ellensége volt a Maimuni-féle iránynak, még rábirhatja a római községet arra, hogy az akkói kabalisták álláspontjára helyezkedjék. Élénk szinekkel ecsetelte előtte a bajokat, melyek ilyen állásfoglalásból keletkezhetnek. Ő maga, mint gyermek, átélte azokat a szenvedéseket, mik hasonló eljárásból hat évtizeddel előbb a Provenceban származtak. Kérte, hogy lépjen sorompóba Maimuni becsületének megvédéséért és ajánlkozott, hogy kielégitő módon megmagyarázza az „Utmutató"-nak összes vallásos aggályt okozó és látszólag a bibliával és talmuddal ellenkező helyeit. Maimuni Dávidhoz és az egyiptomi és babiloniai községekhez is intézett körleveleket és ajánlatot tett arra nézve, miként lehetne a Maimuni iratai körült felgyult és oly gyakran fel-fellobbanó meghasonlás lángját egyszersmindenkorra elfojtani. Terve abból állott, hogy a keleti zsidóság legtekintélyesebb rabbijai gyüljenek össze Alexandriában zsinati tanácskozásra és idézzék maguk elé igazolás céljából mindazokat a német rabbikat, kik Salamon Petitet támogatták. Ha érveik megállanak, hogy tudniillik Maimuni iratai tényleg eretnekséget és a bibliával és talmuddal ellenkező tanitásokat tartalmaznak, akkor közösitsék ki azokat és tiltsák meg használatukat. Ha azonban a német rabbik álláspontjuk helyességét bizonyitani nem tudják, akkor átok büntetésének terhe alatt kényszeritsék őket arra, hogy magukat az általános itéletnek alávessék és fölhagyjanak türelmetlenségükkel, mely mindig ujból és ujból viszályt és szakadást idéz elő. A babyloniai rabbik ősrégi tekintélyüknél fogva lettek volna hivatva a birói

tisztet viselni. Maga Hillel a legélénkebben kivánt résztvenni azon a zsinaton.

De nem volt szükség az Európából kiinduló kezdeményezésre, hogy a sötétség lovagjainak művét Akkóban semmivé tegyék. Salamon Petit és kabalista függeléke épen a keleten állott elszigetelve. Mihelyt ugyanis Maimuni Dávid megtudta, hogy Akkóban mi történt, odautazott és ott támogatást talált a község ama részében, amely már eleve rossz szemmel nézte a fanatikusok becstelen törekvését. Körleveleket is intézett mindenfelé, hogy karolják fel nagyatyja becsületét a zsidó domonkosok és a világosságot gyülölő kabalisták és különösen Salamon Petit ellen. Mindenütt visszhangra talált. A mosszuli exilarcha, Dávid ben Dániel, aki származását egészen Dávid királyig vezette vissza, a Tigrisen tul fekvő községek feje, a legsulyosabb kiközösitéssel fenyegette meg Petitet, kinek szertelen becsvágyat és hirszomjat lobbant a szemére, ha fel nem hagyna esztelen lázitásával. Birósági collégiumának tizenegy tagja is aláirta e kiközösitéssel fenyegető levelet. Az akkori damaskusi exilarcha, Jisáj ben Chizkija is ujból erélyesen fellépett Maimuni ellenfelei és különösen Salamon Petit ellen.

Tizenkéttagu testületével egyetemben kimondotta a kiközösités átkát (1289). Nem közvetlenül Salamon Petit és párthivei ellen szólott az, hanem mindazok ellen, akik ócsárlóan beszélnek Maimuniról, vagy iratainak eretnekké nyilvánitására törekszenek. Akiknek birtokában Maimuni-ellenes iratok találtatnak, kötelesek azokat Maimuni Dávidnak, vagy fiának kiszolgáltatni. Ha Akkó jelenlegi vagy jövőbeli zsidó lakói nem vetnék alá magukat az exilarcha és collégiuma határozatának, meg van engedve minden zsidónak, hogy még a világi hatóság segitségét is igénybe vehesse ellene.

E Maimuninak kedvező kiközösitéshez a már akkor is jelentékeny szafeti község is csatlakozott. Rabbija, Mose ben Jehuda Kohen collégiumával és akkói község egy részével elzarándokolt Maimuni sirjához Tiberiásba és ott megismételték az átokformulát mindazok ellen, akik Maimuni elleni makacs gyülöletükben még most sem vetették alá magukat az exilarcha határozatának. *„Mert azok, akik a községben szakadást idéznek elő, megtagadják a tórát, mely békét tanit és káromolják Istent, ki maga a béke.“* Palesztina valamennyi községe és rabbija Maimuni pártjára állott. Bagdad községének képviselői is, mely akkoriban egy magasállásu államférfiu fényében sütkérezett, élükön Sámuel ben Kohen Dániellel ugyanily értelemben nyilatkoztak. A szabad közvélemény immár egyhangulag elitélte az akkói kabalistákat. A damaskusi exilarcha gon-

doskodott róla, hogy az európai községek erről kellő értesitést kapjanak. A Maimunira nézve kedvező okiratokat Barcelonába, alkalmasint Salamon ben Adrethez küldötték. Sem Tob Falaquera, a bölcsész és költő fölhasználta a kedvező alkalmat, hogy védőiratot irjon Maimuni „Utmutatója“ érdekében. Spanyolországban azonban akkor már Maimuni nem szorult védelmezőre, ott alig merte valaki az ő nagy jelentőségét kisebbiteni. Ha a jámborok hébe-hóba találtak is valami hibáztatandót felfogásában, akkor is nagy tisztelettel adóztak nevének.

NEGYEDIK FEJEZET.

BEN-ADRET ÉS ASÉRI KORA.

(FOLYTATÁS.)

Habsburgi Rudolf császár és a zsidók. A zsidók kivándorlása a Rajna vidékéről. Rothenburgi R. Méir. Argun nagykán és minisztere, Száád Addaula. Rothenburgi R. Méir elfogatása és a kivándorolt zsidók birtokainak elkobzása. A zsidók szenvedése Angliában. Robert de Redingge, a dominikánus prozelita és a zsidó hitre való áttérésének következményei. A zsidók kiüzése Angliából és a Gascogneból. Száád Addaula emelkedése és bukása. Bukásának szerencsétlen következményei a keleti zsidókra. Akkó pusztulása. Akkói Izsák.

(1270—1327.)

A német rabbinusok, akik Salamon Petitet támogatták, nem értek rá a Maimuni-féle harcok kimenetele iránt érdeklődni. Teljesen lefoglalta őket saját sorsuk. Habsburgi Rudolf császár uralma alatt ugyanis oly sulyos csapások nehezedtek a német községekre, hogy sok helyen tömeges kivándorlásra határozták el magukat. Ez a császár, aki szegény lovagsorból a német birodalom trónjáig emelkedett, nem tört ugyan a zsidók életére, de annál inkább a pénzükre, minthogy kincstára elejétől fogva üres volt, pénzre pedig nagy szüksége lehetett, mert a büszke fejedelmek megalázása és dinasztiája hatalmának megalapitása sokba került. A zsidók nagy összegeket előlegeztek ugyan a váratlanul trónhoz jutott szegény grófnak, hitelezői közé tartozott pl. Oppenheimer Amsel is, miről okiratok szólnak, de ez nem volt elegendő és az önkéntes fölajánlás nem akadályozta meg abban, hogy nagyobb összegeket ne akarjon tőlük. Minden kedvezés és minden védelem, amelyben a zsidókat részesitette, óriási pénzösszegekbe került. Minthogy Rudolf mindenben csak a saját előnyét kereste, minden engedményre valamely megszoritás következett, hogy igy mindig ujabb és ujabb zsarolásra legyen alkalma.

Megerősitette a regensburgi községnek régi privilégiumait, egyebek között azt is, hogy a hitközségi tagot csak zsidó tanu vallomása alapján lehet bűncselekményért pörbe fogni; de a püspök inditványára kiadott egy rendeletet, hogy a regensburgi zsidóknak nem szabad husvét napján az utcán mutatkozniok, hanem maradjanak házaikban és zárják be ajtaikat és ablakaikat. Megerősitette az osztrák községek Harcias Frigyes főhercegtől származott, kedvező zsidótörvényét, mely védte őket minden bántalmaztatás ellen, de egy évvel később privilégiumot adott a bécsi

polgároknak, amely szerint zsidó nyilvános hivatalt nem viselhet. IV. Ince pápa felmentette a zsidókat az alól a bolond vád alól, hogy husvét előtt keresztény gyermeket ölnek, hogy vérét rituális célokra használják; X. György pápa (1271—78) a zsidók javára bullát bocsátott ki, hogy ne erőszakolják a zsidókra a keresztény hitet és ne törjenek életükre és vagyonukra; Rudolf császár megerősitette mind a két bullát, mert „nem igaz, hogy a zsidók holt gyermek szivét költik el a peszach-ünnepre".

Hogy császári kegyének oltalma alatt biztonságban élhessenek, megismételte és jóváhagyta mindazokat a pápai rendeleteket, amelyek a zsidók javára szólnak, különösen azt a fontos kedvezményt, hogy zsidót csak keresztény és zsidó tanu hiteles vallomása alapján lehet elitélni. Meg is védte őket itt-ott és ártatlan zsidók gyilkosait büntetéssel sujtotta, de az ő uralma alatt is, minthogy a németek anarchiához szoktak, tömegesen fordultak elő a vérvádak és zsidóészárlások, amelyeket a császár részint nem büntetett, részint helyeselt.

1283-ban husvét táján Mainz mellett holt keresztény gyermeket találtak. Ujra az a hir támadt, hogy a gyermeket a zsidók ölték meg. Sőt terhelő adatot is tudtak már: egy keresztény dajka adta el drága pénzen. A gyermek hullájával a vállán indult Mainzba annak egyik rokona, Ring Gerbaldus lovag és néhány társa, hogy a zsidókon boszut álljon. Hiába igyekezett Werner mainzi érsek, a birodalom főkancellárja a felizgatott tömeget lecsillapitani, hiába igérte, hogy a vádlottak ellen rendes pört indit és a bűnösöket a legsulyosabb büntetéssel fogja sujtani. A csillapitás nem használt. A hulla láttára a dühöngésig felbőszült keresztények rávetették magukat zsidó szomszédaikra (április 19-ikén, husvét második napján, a peszach-ünnep utolsóelőtti napján). Tiz ártatlan embert nyomban legyilkoltak, sokat megsebesitettek, a házakat pedig mind kirabolták.

A mészárlás még több áldozatot követelt volna, ha Werner érsek erélyesen közbe nem lép. Rudolf császár megvizsgálta később az ügyet, jóváhagyta az itéletet és a mainzi polgárokat felmentette. A zsidóktól elrabolt vagyont elkoboztatta, de állitólag nem a saját kincstára javára, hanem, hogy szétossza a keresztény szegények között.

A mainzi mészárlás napján Bacharachban is több zsidót öltek meg, közöttük egy Hiszkija nevü ifjut, akinek atyja néhány évvel ezelőtt szintén mint martyr esett el Lorchban. Néhány nappal később megöltek Brückenhausenben tizenhat zsidót és néhány héttel azelőtt felgyujtották a murlichstatti községnek egy részét. Két évvel később (1285 október 11)

a müncheni községet érte szörnyü pusztulás. Itt is az volt a vád, hogy a zsidók megvettek egy öregasszonytól egy keresztény gyermeket és megölték. A dühöngő tömeg nem várt törvényes itéletre, hanem nekiesett a zsidóknak és felkoncoltak mindenkit, aki a kezük ügyébe került. A többiek a zsinagógába menekültek és ekkor a szeretet vallásának neveltjei eltorlaszoltak ajtót-ablakot, felgyujtották az imaházat és elégettek száznyolcvan embert, kicsinyt és nagyot.

Nemsokára Oberweselben, Bacharach mellett öltek meg negyven zsidót, majd Boppardban néhányat. A vád az volt, hogy egy jámbor embernek, akit a nép „a jó Werner"-nek nevezett, a vérét vették. A könnyenhivők azt állitották, hogy holtteste fényt sugárzott ki és ez az ugynevezett szent csakugyan zarándoklás tárgya lett azon a vidéken.

Az évről-évre ismétlődő mészárlásokban, helyzetük vigasztalanságában keresendők annak okai, hogy a zsidók több községben arra határozták el magukat, hogy lerázzák Németország porát és családostul kivándorolnak. Mainzból, Wormsból, Speierből, Oppenheimből és más városokból a zsidók tömegesen ott hagyták birtokaikat és a tengeren ulra vándoroltak. Élükön állott Németország legtekintélyesebb rabbija, Rothenburgi R. Méir, akit szinte szentként tiszteltek. Ő is kivándorolt egész családjával, hogy Palestinába menjen (1286 tavaszán). A kósza hir ugyis azt rebesgette, hogy a Szentföldön megjelent a messiás, a szerencsétlen Izrael megváltója. Hogy ez mennyiben járult hozzá a németországi exodushoz, nem tudni. Talán messiási reményeket ébresztett szivükben a kabalisztikus rajongó, Ábrahám Abulafia, aki ebben az időben Sziciliában mint próféta és messiás lépett fel? Vagy hallottak talán arról a szerencséről, mely testvéreiket ama mongol fejedelem alatt érte, aki a zsidókat a mohamedánok fölé emelte és a tehetségeseket magas állami hivatalokkal ruházta fel?

Keleten ugyanis egy zsidó államférfiu viselte a legmagasabb hivatalt egy mongol nagykán udvaránál, akinek a birodalma, az alsó Eufrattól és Sziria határától a Kaspi-tóig terjedt. A mongolok, vagy tatárok nagy birodalmat alapitottak Perzsiában, önálló országot, amely csak névleg tartozott a kinai kánsághoz. Hulagut, e birodalom alapitóját és fiát, Abakat (Abagha), második fia követte, aki az izlamra tért és az Ahmad nevet vette fel. De a perzsa mongolok nem voltak megelégedve az uj renddel; Ahmedet megfosztották trónjától és kivégezték; utóda Argun lett, Abaka fia (1281—91). Argun nagy ellenszenvvel viseltetett az izlam iránt, ellenben rokonszenvezett a zsidókkal és a keresztényekkel. Ennek a nagykánnak, vagy Il-Channak volt egy zsidó háziorvosa, Szaád

Addaula (talán azonos Mardochái ibn Alcharbijával), ki gazdag tudásával, éleselméjüségével, politikai belátásával és önzetlen jellemével vált ki. Minthogy sokat érintkezett mongolokkal, ugy értette a nyelvüket, mint az arabot. Szép alakja, megnyerő modora és simulékony természete, mintha csak diplomáciai pályára jelölte volna. Mint orvos Bagdadban működött, ahol Argun gyakran tartózkodott. Orvostársai gyakran panaszkodtak a nagykánnál, hogy Száád Addaula nyugodtan egy helyen lakik, mig ők kénytelenek az udvarral együtt ide-oda vándorolni. A nagykán erre Addaulát is udvarához osztotta be és ez volt emelkedésének első lépcsője. Mikor Argun egyszer sulyosan megbetegedett, Száád Addaula kezelte és csakhamar visszanyerte egészségét. Argun ezentul sokat beszélgetett orvosával, és megtudott tőle dolgokat, amiket az udvaroncok és az állami hivatalnokok titokban tartottak előtte. Lassanként Száád Addaula a nagykán kegyence és tanácsadója lett, és fokról-fokra emelkedve, a legmagasabb állami méltóságig jutott el.

Azok között, kik a Rajna- és a Majnavidékről kivándoroltak, sok gazdag zsidó is volt, azaz tulajdonképen főképen a gazdagok vándorolhattak ki. Külömben nem fájt volna annyira a dolog a mindig pénzre szoruló Rudolf császárnak, ki a jómódu zsidókat mindenképen meg akarta volna tartani birodalmában. Hogy a kivándorlásnak mégsem tudott gátot vetni, azt annak tulajdonitották, hogy otthagyta az országot a zsidók feje is: Rothenburgi Rabbi Méir.

Rothenburgi R. Méir szerencsésen érte el Lombardiát. Még csak nehány emberére várt, hogy velük együtt béreljen hajót, amely Kelet partjaira vinné. Szerencsétlenségére egy kikeresztelkedett zsidó, aki a bázeli püspök kiséretében a városon átvonult, reáismert és a püspök parancsára Meinhard görzi kapitány letartóztatta és kiszolgáltatta Rudolf császárnak, aki a foglyot az ensisheimi toronyba záratta (1286 junius 19).

A császár célja nem az volt, hogy a menekülő rabbit megbüntesse, hanem, hogy biztonságba helyezze és megakadályozza kivándorlását; azt hitte, és ebben talán nem is tévedett, hogy ezzel gátat vet az egész kivándorlási mozgalomnak. R. Méir fogsága tehát nem volt nagyon szigoru. — Látogatókat fogadhatott, tanithatott és végezhette az összes rabbinusi funkciókat, csak a tornyot nem volt szabad elhagynia.

A kivándorolt zsidók házait és egyéb ingatlanait a polgárok ugy tekintették, mint reájuk eső örökséget. A császár azonban magának foglalt le mindent és rendeletet intézett a mainzi, wormsi, speieri, oppenheimi s más polgármesterekhez, hogy az elmenekült zsidók birtokait adják át Henrik mainzi püspöknek és Eberhard katzenellen-

bogeni grófnak. A mainzi polgárok vonakodtak a rendeletnek eleget tenni és hangoztatták a „zsidó örökség"-re való jogukat. Egyedül Mainzban ötvennégy ház maradt gazdátlanul.

A német zsidók nem birtak belenyugodni abba, hogy mindnyájuktól tisztelt szellemi vezetőjük fogságban maradjon; amidőn tehát a császár épen a Rajnavidéken tartózkodott (1288), követeket menesztettek hozzá, és minthogy a császár akkor is, mint mindig, pénzzavarban volt, tárgyalásba bocsátkozott a zsidó követekkel. A zsidók 20.000 ezüst márkát ajánlottak fel neki, ha megbünteti az oberweseli és böppardi zsidógyilkosokat, szabadon bocsátja R. Méirt és védelmet nyujt nekik a tömeg kitörései ellen. A császár beleegyezett; az oberweseli és böppardi polgárokat 2000 márka pénzbüntetésre itélte és meghagyta a mainzi érseknek, hogy égettesse el az Oberweselben meggyilkolt Werner holttestét és hamvait szórja szét a városon kivül. De minthogy a keresztények csodatevő martyrként tisztelték a halottat, a püspök nagy népcsődülettől tartott és azért állitólag 500 fegyveres zsidóval vétette körül magát.

R. Méir azonban mégsem szabadult ki a fogságból. Lehet, hogy a császár látva, mekkora rajongással veszik körül a zsidók rabbijukat, nagyobb összeg kicsikarását remélte, vagy talán, mint mások állitják, R. Méir maga nem akarta, hogy pénzzel szabaditsák ki, mert attól tartott, hogy az ő esetén okulva, ha a rabbik elfogatása olyan jövedelmező dolog, nagyon gyakran fordulnak majd a pénzszerzés ilyen módjához. Öt évig maradt még a fogságban. Itt felelt a hozzáintézett kérdésekre és irt több munkát. Előtte dolgozta ki egyik tanitványa Simson ben Zadók szertartásos művét.

R. Méir a fogságban halt meg és holttestét Rudolf utódai még tizennégy évig hagyták temetetlenül, hogy ezzel pénzt csikarjanak ki a községektől. Végre egy gazdag frankfurti zsidó, Süsskind Alexander Wimpfen megváltotta a holttestet és Wormsban örök nyugalomba helyeztette. Egyetlen kivánsága az óriási pénzáldozatért az volt, hogy halála után a jámbor rabbi mellé temessék. A két szomszédsir emlékkövei ma is láthatók a régi wormsi zsidó temetőben. A fölfrissitett fölirások hirdetik az ott nyugovók tetteit és tanuskodnak arról, mennyit szenvedtek a 600 esztendő előtt élt ősök hitükért, meggyőződésükért.

Ahol a fejedelmek kapzsisága nem szivta ki a zsidók vérét, megtette a fanatizmus. A Champagneban, Troyes városában, ahol Rasi tanházából annyi szellemi tevékenység indult ki, 1288-ban borzalmas jelenet játszódott le, amely a francia királynál is megdöbbenést keltett.

Az emlitett év husvétja előtt (március 26) több keresztény ember nekiesett egy Hüteleim Izsák nevü gazdag, tekintélyes és tudós zsidónak és családjával együtt a dominikánusok törvényszéke elé hurcolták, valószinüleg szintén gyermekgyilkosság hamis vádja miatt. A keresztények külömben egyenesen kimondták, hogy meg akarják boszulni a megváltó halálát, nekik mindegy, akármilyen uton jutnak hozzá zsidók életének elpusztitásához. A prédikáló szerzetesek inquisitiója erre tizenhárom troyesi zsidót itélt tűzhalálra. Négy héttel később (ápr. 4) máglyára léptek, ajkukon a zsidóság vallomásával. Egyikük sem engedett a szerzetesek csábitásának, hogy a kereszténység felvételével mentsék meg életüket. Néhány költő héber elégiát irt a tizenhárom vértanuról, sőt egy Jákob ben Jehuda nevü poéta tizenhat strófás francia verset irt róluk, tele érzéssel és bensőséggel.

Szép Fülöp francia király rendeletet bocsátott ki ezután (1288 május 17), amelyben megtiltotta a szerzeteseknek, hogy francia zsidókat elitéljenek addig, mig a vádat egy királyi tisztviselő meg nem vizsgálja.

Nemsokára Angolország zsidóságára nehezedett a végzet. Az ő sorsuk még sulyosabb volt, mint a német zsidóké. Mielőtt kiüzték, keresztül kellett menniök a nyomor és szenvedés minden fokán.

Az uj király trónralépésével jobb helyzetre nyilt kilátásuk, minthogy I. Edvárd atyjának ellentéte, szigoru volt, de igazságos; nem ajándékozott nekik semmit, de nem is akarta kiszipolyozni és mindenesetre megvédhette őket az elvakitott nép támadásaitól. Edvárd nem engedte meg a zsidóknak, hogy letelepedjenek olyan városokban, ahol azelőtt még nem laktak és kiüzte azokat, kik megkoronázása előtt Winchelesenba költöztek; de szigoruan meghagyta a hivatalnokoknak, hogy a zsidók személyéhez, vagyonához ne nyuljanak. A zsidóadót a legpontosabban behajttatta és felhatalmazta a végrehajtókat, hogy a késedelmezőket utasitsák ki az országból; de gyakran, ha nem észlelt rosszakaratot, kegyes és enyhe is volt. Elszegényedett családoknak, ha az adót befizetni nem tudták, hagyott annyit, hogy szűkösen megélhessenek. Mikor a Gascogneban, amely akkor még Angolországhoz tartozott, a zsidó községek a nagy drágaság miatt adójukat befizetni nem tudták, meghagyta tisztviselőinek, hogy kiméljék őket egy darabig. Edvárd szigoruan ügyelt, hogy országában a zsidókat ok nélkül ne bántalmazzák. Igy tehát védelmezve volt személyük és vagyonuk egyaránt.

Az angol zsidók még sokáig maradhattak volna ebben a meg-

alázó, de félig-meddig mégis türhető helyzetben, gyüjthettek volna tovább is kincseket a király telhetetlen pénztárának; de egy közbejött, jelentéktelen eset elkeseredett gyülölet tárgyává tette őket.

Londonban élt egy dominikánus: Robert de Redingge, aki szónoklataival magával ragadta a hallgatókat. Sokat foglalkozott a héber nyelvvel is, amelynek tanulmányozását a rend generálisa, Raymund de Penjaforte azért ajánlotta oly melegen, hogy a zsidókat saját szentirásuk segitségével térithessék. De Robert de Redingge ahelyett, hogy másokat téritett volna meg, ő tért ki, még pedig a zsidó vallásra. Annyira megkedvelte a zsidóságot, hogy kilépett a rendből, nyilvánosan zsidó lett, felvette a Chaggai nevet és nőül vett egy szép zsidó hajadont (1275). Mikor elszakadása miatt megszólták, lelkesedéssel védte uj vallását. Edvárd király a canterburi érsekre bizta a zsidó domonkos megbüntetését. Hogy mi volt a vége, nem tudni, de ugy látszik, hogy Chaggai Robert szerencsésen megmenekült feleségével együtt. A dominikánusok azonban dühöngtek, minthogy Robertnek a zsidó hitre való áttérését rendjük meggyalázásának tekintették. A nép és még inkább gyülölködő vetélytársaik, a franciscanusok gunyolták őket, ami a dominikánusokat még jobban ingerelte a zsidók ellen. Minthogy a királyhoz nem férhettek, a bigott és kapzsi anya-királynőre, Eleonorera iparkodtak hatni és ez sikerült is nekik. Eleonore a dominikánusok zsidógyülöletét a magáévá tette és nem nyugodott, mig az angol zsidók a szenvedések kelyhét fenékig nem üritették. Mindenekelőtt kiüzette őket Cambridgeből, amely az anyakirálynő birtoka volt és az egész országban kérlelhetetlen gyülöletet terjesztett ellenük.

Erre aztán megkezdődött, valószinüleg a király akarata ellenére, a zsidók zaklatásának végtelen láncolata, amelyet, ha megbizható okmányok nem bizonyitanánk, alig tartanák hihetőnek.

A parlament azelőtt sohsem foglalkozott zsidókkal, minthogy a zsidók a király birtokaként szerepeltek, akikhez a népnek és a nemességnek semmi közük. Ebben az időben azonban, a dominikánusok és az anyakirálynő buzditására, az alsóház „Zsidó törvényt“ (statue of Judais) hozott, amelynek erős egyházi jellege volt. Megtiltották a zsidóknak, hogy nem szabad uzsorakamatot elfogadniok, de lényegében lehetetlenné tették számukra egyáltalában a pénzüzleteket. Lakniok azután csak királyi városokban és várakban szabad. Ha adósságot akarnak behajtatni, nem szabad lefoglalniok csak az adós vagyonának a felét. Minden zsidó tizenkét évnél feljebb, husvétkor három pencet köteles fizetni a királynak. Aki ennek a kötelezettségének eleget nem tesz,

kiutasittatik az országból. Az alsóház elhatározta továbbá, hogy a zsidók kötelesek sárga jelt viselni a ruhájukon és megtiltotta nekik teljesen a keresztényekkel való érintkezést.

A király azonban megengedte nekik saját hatáskörében, hogy házakat és telkeket vásárolhassanak, birtokokat bérelhessenek és kereskedelmet folytathassanak.

Egy angol iró joggal jegyezte meg, hogy ugy bántak a zsidókkal Angolországban, mint őseikkel Egyiptomban, de azzal a különbséggel, hogy az egyiptomi zsidók téglákat szállitottak a királynak, az angol zsidók pedig aranyat. Ez a hasonlat abban a tekintetben is érvényes, hogy semmit sem engedtek meg nekik áldozat nélkül és mégis teljes számban kellett mindent szállitaniok. Mert azt a privilégiumot is, hogy szabad volt kereskedelmet üzniök, csak drága pénzen vásárolhatták meg a királytól.

Nemsokára alkalmuk nyilt a zsidók ellenségeinek, hogy sulyosabb váddal léphessenek fel ellenük. Hamis pénzdarabok kerültek forgalomba, a hamisitással a zsidókat vádolták. Ennek következtében egy napon (pénteken, 1278 november 17) letartóztatták az összes angol zsidókat feleségestül és gyermekestül és szigoru házkutatást végeztek náluk. És bár kitünt, hogy sok keresztény, sőt számos londoni nemes is részes a pénzhamisitásban és összesen csak 293 zsidót illethettek a váddal, mégis 10.000 zsidónak kellett szenvednie miatta és mig a bevádolt keresztényeket, három kivételével, csak pénzbirságra itélték, a 293 zsidót felakasztották, másokat örök börtönnel sujtottak, nagy részüket pedig kiüzték az országból és konfiskálták a vagyonukat.

A gyülölet azonban ezzel sem csillapodott le, még mindig vádolták a zsidókat, hogy terjesztik a hamis pénzt, sőt be is csempésztek hozzájuk kivülről hamis pénzdarabokat, csakhogy vádjukat igazolják. Lelkiismeretlen keresztények felhasználták a zsidók félelmét, hogy pénzt zsarolhassanak vagy adósságuk elengedését csikarják ki tőlük. Edvárd, aki ezekről az intrikákról értesült, rendeletet bocsátott ki (1279 május), hogy hamis pénzről szóló vádakat csak a legközelebbi év május haváig lehet emelni és igy véget vetett a folytonos árulkodásnak.

A zsidók ellenségei azonban nem merültek ki a vádak kovácsolásában. Majd azt a hirt terjesztették, hogy a zsidók Nothamtonban keresztre feszitettek egy keresztény gyermeket. Erre Londonban számos zsidót öltek meg és hullájukat bitófákra akasztották (1279 április 2). Majd azt terjesztették róluk, hogy meggyalázták a keresztet, a katholikus vallást vagy az isten anyját. A király erre rendeletet adott ki, hogy a

vallásgyalázókat halállal sujtsák (1279). De minthogy Edvárd ismerte az embereit, hozzátette, hogy a büntetés csak akkor foganatositható, ha a vádlott ellen elfogulatlan komoly férfiak vallanak.

Hogy a zsidókat a keresztény vallás gyalázására ingereljék, a dominikánusok ördögi tervet eszeltek ki. Engedélyt kértek a királytól, hogy térítő-szónoklatokat tarthassanak a zsidóknak. Céljuk az volt, hogy a szónoklat alatt egy-egy zsidó, vallása iránt való buzgóságától elragadtatva, sértő szót ejt majd ki a katholikus hit ellen és halálos itéletet von a fejére. Edvárd megadta az engedélyt (1280) és figyelmeztette a zsidókat, hogy hallgassák meg csendesen a dominikánusok beszédeit és tartózkodjanak a zsivajtól, ellentmondástól és szitkozódástól. Hogy a térítést elősegitse, pénzt is áldozott a király.

Azt a csodálatos régi törvényt, hogy a zsidók, akik a keresztény hitre térnek, elveszitik vagyonukat, Edvárd ugy módositotta, hogy csak vagyonuk fele száll a fiskusra. Azonkivül menházat épitett szegénysorsu kikeresztelkedett zsidók számára (house of converts) és ki is jelölt a fentartására bizonyos jövedelmeket, de ez legtöbbnyire a felügyelők zsebébe folyt.

Egy akkori scholastikus filozófus még egy eszközt ajánlott a zsidók megtéritésére. Duns Scotus (egyetemi tanár Oxfordban, később Párisban és Kölnben), a hires franciskánus, aki szellemét a zsidó Gabirol filozófiai eszméivel táplálta, azt vélte, hogy az uralkodóknak kötelességük volna elragadni a zsidó szülőktől a gyermekeket, hogy keresztény vallás szerint neveltessék azokat. Sőt azt véli, hogy teljesen rendben volna, ha a szülőket is egyszerüen erőszakkal megkereszteltetnék és a visszaesőket egyszerüen megégettetnék. Ez mind olyan egyszerü dolog és a szeretetnek, melyet annyira, de annyira hirdetnek, tökéletesen megfelelő.

Hogy mennyire becsülték a zsidók az uralomra vágyó pápák, az erőszakos fejedelmek és kéjenc szerzetesek kereszténységét, bizonyitja a következő eset. Egy zsidó asszony panaszt emelt a királynál, hogy ellenségei kikeresztelkedettnek mondották és kérte a becsületsértés megtorlását.

Mig Eleonore, az anyakirálynő arra törekedett, hogy a dominikánusok kivánságához hiven a királyt és a népet a zsidók ellen izgassa, a királynő, kinek szintén Eleonora volt a neve, kegygyel fordult feléjük. Egyszer arra kérte a királyt, hogy az angol községek megüresedett főrabbinusi tisztségét kegyencére, Hagin (Chajim) Deulacresre ruházza, A király beleegyezett és kinevezte az illetőt főrabbinak, ráruházván mindazokat a jogokat, amelyeket elődei élveztek (1281 május 15).

Mikor a király az uj angol főrabbit állásában megerősitette, nem gondolt még arra, hogy a zsidókat nemsokára száműzi országából. De anyja és a bigott párt egyre nagyobb befolyáshoz jutottak és megzavarták józan eszét.

Ez a párt sulyos vádakkal lépett fel a zsidók ellen az ujonnan választott VI. Honorius pápa előtt. Többek között, hogy a zsidók barátságos érintkezést folytatnak a keresztényekkel, visszacsábitják a már megkeresztelt zsidókat, hogy szombaton és ünnepnapokon keresztényekkel szolgáltatják ki a zsinagógákat, keresztényeket ezáltal zsidó ceremóniákhoz szoktatnak. A pápa erre levelet küldött a yorki érseknek és legátusának és felszólitotta, hogy használjon fel minden eszközt a „visszaélések" megszüntetésére (1286 november).

1287 április 16-án egyházgyülés volt Exeterben és itt felujitották mindazokat a gyülöletet szitó kánonikus törvényeket, amelyeket valamikor a zsidók ellen hoztak. Két héttel később (május 2) a király ujra elfogatta az ország összes zsidóit feleségestül és gyermekestül, anélkül, hogy tudták volna, mi adott erre okot. Csak nagy váltságdij fejében bocsátották őket szabadon.

Három évvel később (1290) a király önhatalmulag, a parlament hozzájárulása nélkül rendeletet adott ki, hogy az összes zsidókat az ország elhagyására kényszeritsék. November elsejéig eladhatják mindenüket, akit ezentul az országban találnak, felakasztják. De mielőtt távoznak, kötelesek visszaadni a zálogokat keresztény adósaiknak.

Szerencsétleneknek érezték-e magukat az angol zsidók számüzetésük miatt? Annyi bántalomban és annyi kizsákmányoltatásban volt részük, hogy talán kivánatosnak is tartották a távozást. Edvárd elég kegyes volt, hogy hivatalnokait a kivándorlók kimélésére utasitotta, az öt kikötő hajósait pedig intette, hogy ne srófolják fel nagyon az árakat.

A kiszabott terminus csak november elsején járt le ugyan, de a zsidók, számszerint 16.511-en, már október kilencedikén hagyták el az országot, hol őseik több mint négy évszázadon át laktak. Az ingatlan birtokok, amelyeket eladni nem tudtak, a király tulajdonába mentek át.

De a király intelmei dacára mégis mindenféle bántalmakban részesitették a szerencsétlen számüzötteket. Egy hajóskapitány, aki több családot vitt a Themsen át a tengerre, egy homokzátonyhoz vezette hajóját és ott kiszállitotta utasait és várt, mig beáll a dagály. Mikor a viz emelkedni kezdett, a matrózokkal együtt a hajóra szállt és elevezett, a kétségbeesett zsidók felé pedig gúnyos kacajjal kiáltotta:

— Hivjátok Mózest, aki átvezette őseiteket a Vöröstengeren.

A szerencsétlenek mind a vizbe fultak.

Ez az eset napvilágra került és a tetteseket felakasztották. De hány hasonló eset maradt homályban, büntetlenül?

Gascogneból, amely Angolországhoz tartozott, szintén kikergették a zsidókat. A számüzöttek a közeli Franciaországban telepedtek le. IV. Fülöp király eleinte barátságosan fogadta őket. De nemsokára rendeletet adott ki a parlamenttel együtt, hogy az Angolországból és a Gascogneból átköltözött zsidók kötelesek a bőjt közepéig (1291) az országot elhagyni. Igy tehát kénytelenek voltak ujra vándorbothoz nyulni. Egy részük Németországba, más részük Északspanyolországba vándorolt.

Mintha a balsors árnyékként tapadt volna Izrael fiainak a sarkához, hogy egyetlen pillanatra se hagyja el; a szerencse napja, amely az ázsiai zsidókra Száád Addaula révén meleg sugarakat árasztott, ott is vesztükre fordult.

A perzsa nagykán zsidó orvosa, minthogy ő leplezte le a pénzügyi tisztviselők visszaéléseit, mint fejedelmi biztos Bagdadba utazott, hogy megvizsgálja a jövedelmek állását és számadást kérjen az állami hivatalnokoktól (1283). Száád Addaula rövid idő alatt annyira rendezte a jövedelmeket, hogy Argun nagykánnak nagy összegek jutottak belőle. Argun, aki nagyon szerette a pénzt, teljesen meg volt elégedve uj biztosával és mindenféle tisztelettel tüntette ki. Ő maga nyujtotta át neki a boros serleget, ami mongoloknál a legnagyobb kitüntetés számba ment, diszruhát ajándékozott neki és kinevezte a bagdadi kerület főadófelügyelőjének.

Minthogy Száád Addaula önzetlenül járt el mindenben és csak urának érdekeit tartotta szem előtt, a fejedelmi jövedelmek egyre gyarapodtak, mivel a nagykán jóakaratát még jobban fokozta és nemsokára az egész iráni (perzsa) birodalom pénzügyminisztere lett. Ekkor kapta a Száád Addaula (a birodalom támasza) cimet (1288).

Utasitást kapott, hogy csak keresztényeket és zsidókat nevezzen ki az állami hivatalokba, minthogy a mohamedán népesség forradalmi érzülete miatt megbizhatatlannak látszott. Száád Addaula erre azt a hibát követte el, hogy első sorban rokonait helyezte el, minthogy nehéz hivatalában tőlük várhatott leginkább teljesen odaadó támogatást. Egyik testvérét, Fakir Addaulát iráki, másik testvérét, Amd Addaulát diarbekiri adófelügyelőnek nevezte ki, szintugy három rokonát: Sems Addaulát, Abu Manszurt és Lebidet farsi, tebrisi és adherbaignai felügyelőknek. Más zsidókat is juttatott hivatalokhoz, de kinevezett sok keresztényt is.

Hűsége által, melylyel Száád Addaula az urát szolgálta, annyi bizalmat keltett maga iránt, hogy majdnem minden állami ügy az ő kezén ment keresztül és határozhatott mindenben anélkül, hogy előbb a nagykánnal tanácskoznia kellett volna.

Valószinüleg az ő tanácsára és közvetitésével szerzett Argun diplomatikai összeköttetéseket Európával és a pápával. Az európaiak segitségével ki akarták szoritani a mohamedánokat különösen Előázsiából és Palesztinából. A pápa pedig azzal a reménynyel kecsegtette magát, hogy Argun a katholikus egyház kebelébe tér.

A zsidó miniszter megérdemelte a nagy kegyet, amelylyel Argun kitüntette. A birodalomban, amelyben eddig önkény és visszaélés uralkodott, rendet és fegyelmet teremtett.

A perzsa kánság népessége a győztes mongolok kisebbségéből és legyőzött mohamedánok többségéből állott, és amiatt folytonos csendes harc uralkodott a két párt között.

A birák nem tudtak pártatlan igazságot szolgáltatni, mert szüntelen félniök kellett a kis és nagy zsarnokoktól. Száád Addaula azon volt, hogy ennek az állapotnak véget vessen és sikerült is neki a züllött birodalomban rendet teremteni. A katonai parancsnokoknak megtiltotta, hogy az igazságszolgáltatás menetébe avatkozzanak; a biráknak pedig meghagyta, hogy a gyengéket és ártatlanokat védelmezzék. Minthogy a mongoloknak még nem volt jogi kodexük, Száád Addaula érvényre juttatta a mohamedánok polgári és büntetőjogi törvényeit.

A köznép áldotta is az élet- és vagyonbiztonságért, amit rövid idő alatt az országban teremtett.

Száád Addaula támogatta a tudományt is, a tudósokat és költőket gazdag jövedelemmel látta el és serkentette őket irodalmi tevékenységre. A toll emberei ezért versben és prózában vetekedve dicsőitették a nevét.

A keleti zsidók természetesen nagyon boldognak érezték magukat testvéreik eme nagy emelkedése miatt. A legtávolabbi országokból özönlöttek a zsidók a perzsa kán birodalmába; hogy a zsidó miniszter kegyének fényében sütkérezzenek. „És ezért — igy szól egy régi historiai emlék — összegyültek a zsidók a világ minden részéből Száád Addaulához és mint egy torokból kiáltották: „Valóban az üdvösség forrásául és a dicsőség reményéül küldötte az Örökkévaló nekünk ezt a férfiut ezekben a napokban.“

És a héber költészet is, mintha halottaiból támadt volna föl, hogy a nagy férfiu dicsőségét zengje.

Egy ismeretlen költő nem győzi eléggé dicsérni Mordechai Ibn al Alcharbiját (valószinüleg Száád Addaulát), a magas polcra jutott hitsorsost:

„Dicső fejedelem Mardochái,
Kedveltje királynak, népnek,
Előtte lantosok és dalnokok
Magasztalva, zengve lépnek.
Felvette hatalom palástját,
De dicsőség legszebb éke:
Szárnyaival Isten népét
Őrangyalként óvta, védte.
Hiven őrzi az ur nyáját,
A hűséges, drága pásztor,
Nevét minden lantnak húrja
Égi hangon zengje százszor.
A szentelt nép nagy hatalmát
Keze által visszakapja,
Felsütött im Izraelnek
Uj hajnala, fénylő napja . . ."

De a fénylő napot csakhamar elhomályositották a bekövetkező szomoru események. Száád Addaula szigoru kormányzásával és igazságszeretetével sok hatalmas ellenséget szerzett. A mohamedánok, akiket minden hivatalból kiszoritottak, elfojtott dühvel nézték, hogy a zsidók és keresztények, akiket mint hitetlen kutyákat megvetni szoktak, magukhoz keritették a hatalmat. Papjaik és tudósaik izgatták őket a zsidó államférfiu ellen és hangoztatták, hogy minden megaláztatásuknak egyedül Száád Addaula az oka. Azonkivül azt terjesztették, hogy a zsidó miniszter uj vallást akar alapitani és Argun nagykánt az uj vallás törvényhozójává és prófétájává akarja tenni. Hogy még jobban fanatizálják a tömeget, azt hiresztelték, hogy Száád Addaula előkészületeket tesz egy mekkai hadjáratra, hogy a Káába szentélyét bálványtemplommá változtassa és a mohamedánokat a pogány vallásra való visszatérésre kényszeritse.

Az ismaelita orgyilkosok rendje, az asszaszinák, akik arra a célra szervezkedtek, hogy az izlam nyilt vagy titkos ellenségeit kiirtsák, föl is készült már, hogy Száád Addaulát és rokonait titokban ártalmatlanná tegye, de a terv kiderült és Száád Addaulának még volt annyi ideje, hogy meghiusitsa.

De a mongolok között is sok ellensége volt a zsidó miniszternek. A katonai parancsnokok haragudtak reá, mert megakadályozta őket önkénykedésükben és a rend és törvény iránt való tiszteletre kénysze-

ritette őket. Mongol körökben is összeesküdtek a zsidó miniszter ellen. Azt hiresztelték, hogy Száád Addaula egy Neglib Eddin nevü zsidót Chorasszanba küldött, hogy legyilkoltasson kétszáz előkelő mongolt, és azt is rebesgették, hogy megbizást adott rokonának, Sems Addaula siraszi helytartónak, a város több papi és világi tekintélyének megölésére.

Száád Addaula szerencsétlenségére Argun nagykán hirtelen megbetegedett (1290 november) és betegsége mintegy jeladás volt az elégedetleneknek, hogy Száád Addaula ellen szervezkedjenek. Hiába követett el a zsidó miniszter mindent, hogy Argun egészségét helyreállitsa; tudta, hogy a nagykán halála maga után vonja az övét is. Titokban követet küldött Argun fiához, hogy siessen Bagdadba és ragadja magához az uralmat, mihelyt atyja meghal. De a mongolok megelőzték, mihelyt látták, hogy Argun a vége felé közeledik, siettek tervük végrehajtásával, elfogták Száád Addaulát és lefejezték (1291 március). Ugyanigy bántak a nagykán összes kegyeltjeivel. Két napra reá meghalt Argun.

Az összeesküvők erre követeket küldtek szét az összes provinciákba és legyilkoltatták Száád Addaula rokonait. A mohamedán lakosság is nekiesett a zsidóknak, hogy boszut álljon rajtuk a mongoloktól szenvedett hosszu megaláztatásért. Bagdadban fegyveres harc tört ki a zsidók és mohamedánok között és mindkét részen számos halott és sebesült volt az összeütközés eredménye.

Két hónappal később elpusztitották az akkói (St. Jean d'Acre) zsidó községet, amelyről Salamon Petit röviddel azelőtt annyit beszéltetett. Az egyiptomi szultán, Almalek Alasraf hadjáratot inditott, hogy kikergesse az utolsó kereszteseket Palesztinából és Sziriából. Több mint egy hónapig ostromolta a megerősitett várost, mig végre bevette (1291 május 18). Nemcsak a keresztényeket, hanem a zsidókat is legyilkoltatta. Némelyek fogságba kerültek, közöttük Akkói Izsák (d'min Akko), egy igen buzgó kabalista, aki azonban a titkos tanra kevés dicsőséget hozott.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A KABALA TOVÁBBFEJLŐDÉSE ÉS A TUDOMÁNY SZÁMÜZÉSE.

A kabala és haladása. Todrosz Halévi és fiai. Ábrahám Bedárézi, a költő. Izsák Allatif és kabalisztikus tanai. Ábrahám Abulafia; rajongásai és kalandjai; fellépése, mint Messiás. Ben Adret. Az ayloni és avilai próféták. Ben Adret és az avilai próféták. József Gikatilla és kabalisztikus zürzavara. A Szohar keletkezése. Tartalma és jelentősége. Az allegoristák és az álfilozófusok. Sem Tob Falaquera és működése. Izsák Albalag és jelentősége. Levi Villafrancheból és befolyása. Sámuel Sulami és Meiri. Abba Mári tulbuzgósága. Jakob ben Machir Profatius és a tudományok számüzésének vitája. Aséri és Spanyolországba való költözködése. A német zsidók üldöztetése Rindfleisch által. Aséri nagy befolyása. Átok és ellenátok. A költő Jedaja Bedarézi.

(1270—1338.)

A kabala, amely kezdetben szerényen lépett fel és egész ártatlan hajtásnak látszott, Ben-Adret korában már lángba boritotta a lelkeket és tévutra vezette a gyenge elméket. A hiányzó belső igazságot és meggyőző erőt hangos kápráztató megjelenésével akarta pótolni. Geronából, a titkos tan első hazájából Északspanyolországon és Szegovián át Délspanyolországig és a castiliai fővárosig, Toledoig terjedt ki és hivekre talált ebben a városban is, mely azelőtt mindig küzdött a szellem elhomályositása ellen. Olyan tekintélyre emelkedett, hogy Bachija ben Áser, az iró, aki exegétikus gyüjteményt szerkesztett (1291), kénytelen volt a kabalisztikus magyarázatokat is felvenni, ugy, hogy rationalismus és miszticismus szépen egymás mellé került könyvében.

A kabala toledói apolói közé egy férfiu tartozott, aki nemes származása, fejedelmi tekintélye, magas állása, nagy vagyona és sokoldalu tudása folytán a titkos tan erős támasza lett. Ez a férfiu Todrosz ben József Halévi, a toledoi nemes Abulafia család sarja (született 1234, meghalt 1304 után). Unokaöccse volt ama Méir Abulafiának, aki Maimuni hajthatatlan ellenségeként szerepelt. Todrosz Abulafia nagybátyját vette mintául, aki halála előtt megáldotta. Felnevelkedve, talmuddal és kabalával foglalkozott, de jártasságot szerzett világi dolgokban is, mert IV. Szancho udvarán magas állást töltött be és az okos királynőnél, Mária de Molinánál mint orvos és államférfiu egyaránt nagy kegyben állott. A zsidók násziként (fejedelem) tisztelték. Midőn a spanyol királyi pár összejövetelt tartott Szép Fülöp francia királylyal, hogy a kölcsönös ellenségeskedést kiegyenlitsék (1290), Todrosz Abulafia is ott volt az udvarral és a délfranciaországi zsidók mély hódolattal járultak elébe.

Ábrahám Bedarézi a dagályos szavu költő dicsőitő költeményben hódolt neki:

„A muzsa elnémul, ha megjelensz,
És szomjuhozva lesi szavadat.“

Todrosz Halévi azonban szomoru tapasztalatot is szerzett az udvari kegy körül. Királyi pártfogója egy napon börtönbe vetette és halálra itéltette. Hogy mi szolgáltatott erre okot, nem tudni. De álmában egy vers ötlött agyába, amely bekövetkezett gyors kiszabadulását előre megsejtette vele:

„Mért sujtja bánat szivedet?
Mert királyod halált mondott reád?
Az Ur megvédi ártatlanjait,
Hiába itél el gyarló király.“

Todrosz, miként nagybátyja, Méir, határozott ellensége volt a filozófiának és hiveinek. Nem tudta eléggé keményen elitélni azokat, kik mindent, amit logikával igazolni nem tudnak, hihetetlennek és lehetetlennek tartanak. „Homályban tévelyegnek és nem fogják föl a földfölötti szellemek létét, hát még a legmagasabb szellemét, amit az emberi értelem egyáltalában meg nem közelithet.“

Megbotránkozott azokon, akik a tóra törvényeinek kézzelfogható célokat tulajdonitanak és az áldozati kultuszt jelentéktelennek mondják. Magát Maimunit is, akit egyébként tisztelt, korholta, hogy az áldozati kultuszt a nép bálványimádó hajlamainak kielégitéseként magyarázta és hogy a tömjént a levegő megtisztitásának mondotta. Szenvedélyesen küzdött a filozófia ellen, már azért is, mert tagadja a gonosz szellemek létét: „Hiszen ez annyi, mint kétségbevonni egyszersmind az angyalok létezését!“

A kabalába valószinüleg a segoviai Jakob avatta be, akinek külön kabalista iskolája volt. Todrosz Halévi a titkos tant isteni bölcseségnek tartotta, amelynek fátyolát a laikus előtt fellebbenteni veszélyes. Ujat nem igen teremtett a kabala terén, csak elfogadói szerepet játszott benne és egész törekvése odairányult, hogy a kabalisztikus közhelyeket, a tiz szellemi substanciáról (szefirot) és azoknak befolyásáról felfelé és lefelé, továbbá a lélekvándorlásról szóló tanokat, amelyeket a zsidóság megdönthetetlen hagyományainak tartott, talmudi bizonyitékkal igazolja.

Természetesen kénytelen volt, miként mind a kabalista előtte és utána, a mondatok egyszerü értelmének kificamitásához fordulni. Erre a célra egy külön munkát irt „Ocar Hakabod“ (a dicsőség kincstára) cimen.

Todrosz nagy talmudikus tudásssal is rendelkezett. Hátrahagyott

egy talmudikus munkát (Aliját Jebamót), ami a kabala mellett való állásfoglalásának még nagyobb sulyt adott.

Az a körülmény, hogy a kabalát egy ilyen magas állásu és ünnepelt férfiu elismerte, nem maradhatott befolyás nélkül. Fiai, Lévi és József szintén belemélyedtek a titkos tanba. Négy kabalista kortársa közül kettő ajánlotta a kabala továbbterjesztésére készült műveiket.

Ez a négy elsőrangu kabalista, akik kisebb-nagyobb szerencsével, uj teoriákat teremtettek: Izsák ibn Latif, Ábrahám Abulafia, József Gikatilla és Mózes de Leon, mindnyájan spanyolok. A szellemi fényt, amit a gondolkodó fők Száádjától Maimuniig, a zsidóság körében gyujtottak, sivár zürzavar fátyola boritotta el és a tisztelt istenhit helyébe fantasztikus, szinte istenkáromló agyrémeket tettek. A következő századok elhomályosulása legnagyobbrészt az ő művük. Tudatosan vagy öntudatlanul félrevezették korukat is és az utókort is, és a kár, amit a zsidóságban okoztak, még mai napig is érezhető.

A legártatlanabb köztük Izsák ben Ábrahám Ibn Latif, vagy Allatif (született 1220 körül, meghalt 1290 körül). Délspanyolországból származott, minthogy jártas volt az arab nyelvben. Életéről alig tudunk valamit, csak az az egy adatunk van, hogy Todrosz Abulafiával összeköttetésben állott és neki ajánlotta munkáját. Irásai olyan szellemüek, hogy később azt az itéletet mondotta róla valaki, hogy „egy lábbal a filozófiában, a másikkal a kabalában állott".

De Ibn Latif csak játszott a filozófiai formulákkal, tartalmát, ugy látszik, nem igen fogta fel. Egyáltalában nem voltak gondolatai és a kabalát sem gazdagitotta, habár szerette azt a látszatot kelteni, mintha külön ösvényen haladna és azért szándékosan kerüli a szokásos kabalisztikus nyelvet is. Allatif abból a gondolatból indult ki, hogy a zsidóság filozófiai felfogása „nem az igazi ut a szentély felé", azért uj utat kell keresni, de ahelyett, hogy ezt az uj utat megmutatná, elhomályositja üres célzásokkal és semmitmondó frázisokkal.

Allativ elődeinél is nyomatékosabban hangsulyozza a szellemi és testi világnak, Istennek és teremtményeinek szoros összeköttetését és belső kapcsolatát. Az istenség mindenben van és a mindenség Istenben. Bensőséges ima által az emberi szellem a világszellemhez (Széchel hapoél) emelkedik és csókban egyesül vele; ezzel hatást gyakorol az istenségre és előidézi az áldás leáradását a földi világra. Csakhogy nem minden halandó képes erre a magas feladatra; azért imádkoztak a legtökéletesebb emberek, a prófétáik, a népért; mert a nép maga nem emelkedhetett az ima ily magas fokára.

Az istenség megnyilatkozását a szellemek, szférák és testek világában, Ibn Latif mathematikai formulákkal szemlélteti. Olyan, mint a pont, amely vonallá nyulik, a vonal területté tágul, a terület pedig testté sürüsödik. Ez a szemléltetés alkalmat nyujtott uj játékokra, minthogy legtöbbnyire összetévesztették a fogalmat a tárgygyal. Ezentul ép ugy operáltak a pontokkal és vonalakkal, mint azelőtt a számokkal és betükkel.

De Izsák Ibn Latif még józan gondolkodóként szerepelhet rajongó kortársa, Ábrahám Abulafia mellett, aki kabalisztikus gyermekjátékaival uj világrendet akart teremteni.

Ábrahám ben Sámuel Abulafia (szül. 1240-ben Saragossában, meghalt 1291 után) excentrikus fej volt, tele rögeszmékkel és kalandokra való hajlamokkal. Élénk fantáziával és több, mint középszerü tudással felruházva, elfordult a józan emberi érzelemtől és a fantasztikus rajongás karjaiba vetette magát. Egész élete, mióta a férfikorba lépett, kalandok szakadatlan láncolata volt. Mint tizennyolcéves ifju veszitette el atyját, aki a bibliában és talmudban oktatta és két évvel később megkezdte kalandos utját, hogy felkeresse a legendás Szabbation vagy Szambation folyót és a partján lakó izraelita törzseket, valószinüleg messiási szándékkal. Palesztina felé indult, de elég könnyelmü volt, utközben, Görögországban megházasodni, de mint igazi kalandor otthagyta feleségét és Akkóba ment. Minthogy akkor a mongolok Szyriát és Palesztinát elpusztitották, Ábrahám Abulafia kénytelen volt lemondani arról, hogy tovább vándoroljon, hogy a Szabbatjont keresse.

Visszafordult, meglátogatta feleségét és vele együtt Itáliába vándorolt, hogy tanulmányait folytathassa.

Veronai Hilleltől, akit Capuában talált, beavattatta magát a Maimuni-féle vallásfilozófiai rendszerbe és ebbe annyira belemélyedt, hogy nemsokára képes volt előadásokat tartani róla.

Miután több esztendeig Olaszországban tartózkodott, visszatért Spanyolországba. Csak harminchárom éves korában kezdett komolyan foglalkozni a kabalával (Barcelonában). A rejtélyes „Teremtés könyvé-"vel kezdte. Összehasonlitott tizenkét különböző kommentárt, amelyek a misztikus művet tárgyalják és mint maga mondja, csak zürzavaros gondolatok támadtak tőlük agyában. Fantasztikus képek és csodás látomások merültek föl előtte, szelleme állandó kábultságban volt. Világosságért küzködött, de ahelyett egyre mélyebben sülyedt bele a fantazmagoriákba.

Azt az egyet azonban világosan látta, hogy a filozófia, amelylyel annyit foglalkozott, nem nyujthat semmi bizonyosságot és azért nem

csendesitheti le az igazságért szomjuhozó vallásos lelket. A mindennapi kabala a maga szefira-elméletével sem elégitette ki szellemét, mert az is, miként a filozófia „csak a tudás gőgjét táplálja". Ő, a kabalista, oly élesen és helyesen kritizálja a misztikus teoria tarthatatlanságát, hogy szinte érthetetlen, miként juthatott még annál is lehetetlenebb ötletekre.

Ábrahám Abulafia valami magasabbat keresett, prófétai kinyilatkoztatást, amely magában, a fokozatos tanulás fáradságos utja nélkül, nyitja meg az igazság örök forrását.

Végre azt hitte, hogy megtalálta azt, amit lelke keresett. Azt hitte, hogy egy isteni sugallat megismertette a felsőbb kabalával, amelylyel szemben az alacsonyabb foku titkos tan és a filozófia csak szolgáló rangban vannak. Ez a felsőbb kabala nyujthat csak módot a világszellemmel való egyesülésre és a prófécia elérésére.

Ez az eszköz nem volt ugyan uj, de a megvalósulásában való rendületlen hit egészen az övé volt. A szentirás szavainak és különösen az istennév betüinek széttagolása, ezeknek önálló fogalmakká való átalakitása (notarikon), vagy a szavak alkatrészének variálása, hogy uj szavak és fogalmak származzanak belőlük (ciruf) és végül a betük számértékével való kombináció (gimatria), ez az ut, amelyen a szellemi világgal érintkezésbe léphetünk. De ez magában mégsem elegendő. Aki prófétai kinyilatkoztatásokra méltóvá akar válni, annak aszkéta életet kell élnie, távol kell maradnia a világ zürzavarától, be kell zárkóznia csendes cellába és megszabaditani a szellemét minden anyagi gondtól, fehér ruhát kell öltenie, magára venni a taliszt és tefilint és igy áhitatos lélekkel várni az isteni kinyilatkoztatást. Előzőleg azonban különböző modulációkkal ki kell ejtenie többször vagy felirni bizonyos sorrendben pergamentre Isten nevét és amellett szimbolisztikus mozdulatokat, erőfeszitő testhajlongásokat végeznie, mig elkábul az agy és a sziv megtelik tüzzel. Ekkor álom nehezedik a testre és olyan érzés fogja el, mintha a lélek elválnék hüvelyétől. Ebben az állapotban árad az isteni ihlet az emberi lélekbe, amelyet az „Isten csókja" prófétai erővel áld meg.

A prófétai erő elérésének azt a módját Abulafia természetesen önmagán próbálta ki először és ezzel rajongó lelkét tulzásig csigázta. Kabaláját ezentul prófétai kinyilatkoztatásnak kezdte tartani, amelynek segitségével, hite szerint, a tóra legmélyebb titkaiba hatolt. Mert a szavak egyszerü értelme, a vallási törvények egyszerü teljesitése csak éretleneknek való, miként a tej a gyermekeknek. Az érettek megtalálják a magasabb bölcseséget a betük számértékének és a szavak változatainak

különböző kombinálásában. Ilyen értelemben tanitotta ő kabaláját az alsóbb rendü és felületes titkos tannal szemben, amely a szefirákkal bajlódik és szerinte „bizonyos egytizséget állit fel a keresztény egyhároms ág helyett".

Tanával fellépett Barcelonában, Burgosban és Medina-Celiban. Annyira elterjedt már akkor a kabala, hogy a félőrült rajongó mindenütt számos hallgatóra talált. Két tanitványa, József Gikatilla és Sámuel, mindaketten Medina Celiből, később próféta és csodatevőként lépett fel.

De ugy látszik, hogy a többségnél mégis megütközést keltett Spanyolországban, vagy legalább is nem talált a kivánt pártfogásra; másodszor is elhagyta tehát a hazáját és ujra Olaszországba indult, ahol több hivőre számitott. Urbinóban lépett fel először (1279), és egy kis prófétai iratban előadta, hogy Isten beszélt vele és nagy titkokat nyilatkoztatott ki neki. Irataiban Razielnek nevezte magát, mert neve (Ábrahám) betüinek számértéke teljesen megfelel a Raziel név számértékének (248). Ugyanebből az okból Zacharjának is mondotta magát.

Két évig bolyongott Olaszországban tanitva és irva. Végül uj bolond ötlete támadt. Elhatározta, hogy a pápát, IV. Martont zsidó hitre tériti. A kisérletet drágán kellett megfizetnie.

Rómában ugyanis ezért a kisérletért letartóztatták, huszonnyolc napig börtönben fogták és a tüzhaláltól csak ugy menekült meg, hogy, mint ő maga mondja, „Isten dupla szájat, talán kétféleképen beszélő nyelvet adott neki". Valószinü, hogy a pápa előtt azt állitotta (és ezért menekült meg), hogy ő is az egyhároms ágot tanitja.

Ezután szabadon járhatott, kelhetett Rómában. Innen Sziciliába ment, ahová egyik hű tanitványa, a francia származásu Natronai, elkisérte.

Messinában nagy tisztelettel fogadták. Hat tanitványt szerzett, köztük a legtevékenyebb: Száádja Szegelmessiből (Afrika).

Itt lépett fel először azzal a gondolattal, hogy ő nemcsak próféta, hanem messiás is és kifejtette egy iratban (1284 november), hogy Isten nemcsak titkokat nyilatkoztatott ki neki, hanem egyszersmind tudatta vele az exilium végét és felavatta őt a megváltás végrehajtójává. 1290-ben fog bekövetkezni a kegyelem ideje, akkor fog majd nyiltan fellépni az egész világ előtt.

A miszticizmus mindig alkalmas talaja volt a messiási rajongásoknak.

Szigoru erkölcsi magatartása, aszkéta életmódja, homályos formulákba öntött nyilatkozatai és talán megnyerő külseje és merészsége révén Ábrahám Abulafia csakhamar számos hivőre talált Sziciliában és sokan már-már készültek a szentföldi utra. A sziciliai község józanabb

férfiai azonban nem akartak vakon hozzácsatlakozni, hanem előbb Salamon Ben-Adrethez fordultak és információt kértek tőle Ábrahám Abulafia személye felől. A barcelonai rabbi, aki régebbről ismerte Abulafiát, komoly iratot küldött a palermói községhez és az ottani rabbinushoz, Achitubhoz, intvén őket, hogy óvakodjanak a veszedelmes álmessiástól.

Abulafia természetesen nem nyugodott bele ebbe az ellenséges értesitésbe, és tiltakozott a lesujtó itélet ellen. Egy barcelonai tanitványához, Jehuda Salmonhoz iratában védelmezi prófétai kabaláját és visszautasitja Ben-Adret rágalmait, „amelyek annyira nem méltók hozzá, hogy sokan hamisitásnak tartották az iratot".

De ez nem igen segithetett rajta. Más községek és rabbinusok is, akik a messiási félrevezetés következtében zsidóüldözésektől tartottak, Abulafia ellen foglaltak állást. Sziciliában ezután annyira üldözték, hogy kénytelen volt a szigetet elhagyni és a Malta mellett levő kis Comino szigeten letelepedni (1288). Itt folytatta misztikus irásait és tovább is hangoztatta, hogy ő Izrael megváltója.

Az üldözés azonban nagyon elkeseritette. Fölpanaszolta hitsorsosairól, hogy sötétségükben nem akarnak reá hallgatni: „Mig a keresztények hisznek a szavaimban, a zsidók hitetlenek maradnak; nem akarnak hallani Isten nevének számok által való leleplezéséről, hanem számolják inkább a pénzüket."

Azokról, akik kizárólag a talmuddal foglalkoznak, azt mondotta Abulafia, hogy gyógyithatatlan betegségben szenvednek.

Ábrahám Abulafia huszonkét ugynevezett prófétai iratot és még huszonhat másfajta apró munkát szerkesztett; zavart agyu fej termékei azok, de a későbbi kabalisták sokat használták.

Hogy mi történt azután a prófétai és messiási rajongóval, nem tudni.

Agyrémei azonban saját korában sem maradtak szomoru következmények nélkül; megmérgezték a levegőt és terjesztették a ragályt. Ugyanabban az időben Spanyolországban még két rajongó lépett föl; egyikük valószinüleg Ábrahám Abulafia tanitványa volt (Sámuel a „próféta") — az egyik Ayllonban, a másik Avilában. Mindketten prófétáknak mondották magukat és misztikus szavakkal hirdették a megváltás közeledtét.

Mindaketten hivőkre találtak. Az avilai próféta hivei azt mesélték mesterükről, hogy ifju korától fogva egészen tudatlan volt, nem tanult sem irni, sem olvasni, egy angyal azonban, aki álmában, sőt gyakran ébren is meg szokott neki jelenni, egyszerre képességet oltott beléje, hogy megirhasson egy terjedelmes misztikus művet. „A bölcseség cso-

dája“ cimen, és hozzá kimerítő kommentárt (ami nélkül akkor egy valamire való könyvet elképzelni sem tudtak). Az avilaiak természetesen nagyon csodálkoztak ezen. Egy német vándortalmudista, R. Dan, aki akkor éppen Avilában tartózkodott, igazolta bizonyitványával a tudatlan avilai próféta csodáját.

Az eset magára vonta mindenki figyelmét és az avilai község előljárói a kor legnagyobb autoritásához, Ben-Adrethez fordultak, hogy szabad-e ebben az uj próféciában hinniök.

A barcelonai rabbi, aki ámbár félig-meddig hive volt a kabalának, mégis csak a bibliai és talmudi csodákban hitt, a következőt felelte:

Csalásnak tartaná az avilai próféta esetét, ha nem igazolnák olyan szavahihető férfiak. Prófétának azonban mégsem tarthatja az illetőt, mert hiányzanak az alapfeltételek, amelyek között a talmud a próféciát lehetségesnek mondja. Palesztinán kivül egyáltalában nem lehetséges a prófécia; azonkivül a kor sem méltó prófétai kinyilatkoztatásokra és végül semmiesetre sem szállhat prófétai szellem egy teljesen tudatlan emberre. Hihetetlen, hogy valaki mint idiota fekszik le és mint próféta kel fel. A dolgot alaposan meg kellene vizsgálni. Hiszen őseink Egyiptomban, ama kegyelemdus és csodákban gazdag időben is, kételkedtek Mózes küldetésében és csak többszörös bizonyiték és csodatevés alapján kezdtek benne hinni; hát még ebben az „elárvult“ korban mennyire kell megvizsgálnunk az ilyen dolgokat, különösen az utóbbi időben, mikor csalók és kalandorok is mint csodatevők léptek fel.

De a legtekintélyesebb rabbi figyelmeztetése és intése ellenére is tovább folytathatta működését az avilai próféta és meghatározta a negyedik hónap utolsó napját (1295 tebet vagy tammuz) mint a messiási kor kezdetét. A könnyen hivő tömeg készült a nagy eseményre, bőjtölt, bőkezü alamizsnákat osztogatott, hogy a beköszöntő messiási kor minél méltóbb részese legyen.

A meghatározott napon az elvakultak ünnepi ruhát öltöttek, a zsinagógába siettek és várták a messiási kürt felharsanását. De a várt messiás nem jelentkezett. Ahelyett apró kereszteket vettek észre a ruháikon, ami részint megijesztette, részint kijózanitotta őket.

Lehet, hogy a község józanai, akiket a messiási rajongás el nem kábitott, aggatták észrevétlenül a kereszteket az elvakultak ruháira, hogy csufot üzzenek belőlük, vagy figyelmeztetésül, hogy a messiási komédiák ilyen eredményhez szoktak vezetni. Néhány hivő ennek következtében katholikus vallásra tért, mások buskomorságba estek, mert nem tudták maguknak a keresztek megjelenését megmagyarázni.

Hogy mi lett az avilai és aylloni próféták vége, nem tudni. Eltüntek, mint Ábrahám Abulafia és csak mint a beteges állapotok kitörései birnak némi jelentőséggel.

Lehet, hogy Abulafia egy másik tanitványa, József Gikatilla, aki mint csodatevő szerepelt és Ayllon mellett lakott, szintén résztvett az aylloni és avilai próféták csalfa játékában.

József ben Ábrahám Gikatilla (szül. Medina Geliben, meghalt Penjafielben 1305 után) husz éves korában Abulafia értelemzavaró titkos tanitását hallgatta, és mig az Spanyolországban időzött, irt a maga részéről egy kabalisztikus munkát „A diókert" cimen, amelyben ugyanolyan zürzavaros eszméket fejtegetett, mint mestere. Ő is foglalkozott a számok és betük miszticizmusával, és tovább fejlesztette azt a játékot, amit Abulafia a héber hangjegyek misztikus értelmezésével üzött.

József Gikatilla azon fáradozott, hogy a bibliában előforduló különböző istenneveket összeköttetésbe hozza a tiz őssubstanciával (szefira) és kabalájának igazolására egész tömeg könyvet irt össze. Eléggé jellemzi, hogy a félőrült Abulafia azt mondta róla: „Követte tanaimat és gyarapitotta azokat a sajátjából." Valóban József Gikatilla irásai csak visszhangjai Ábrahám Abulafia fantazmagoriáinak.

De ennél a három kabalistánál; Allatif, Abulafia és Gikatillánál sokkal mélyebben hatott kortársaira és az utókorra Mózes de Leon, aki a zsidó irodalomba egy könyvet vezetett be, amely a kabalának szilárd alapot és nagy elterjedést biztositott és a titkos tanok fejére mintegy koronát helyezett.

Mózes ben Sem-Tob de Leonról (született Leonban 1250 körül, meghalt Arevalóban 1305) nehéz megállapitani, vajjon nemesebb célt akart-e elérni, azért csalt; vagy gonosz szándék vezette-e csalásában mert hogy csalt, félrevezetett, az bizonyos. Azért sokkal alacsonyabb fokon is áll, mint Abulafia, aki őrültsége mellett becsületes és naiv volt.

Mózes Leon könnyelmü ember volt, aki nem törődött a holnappal, és a divatba jött kabalában pompás talajt látott irói működésének kifejtésére és dús jövedelem szerzésére. Vándoréletet élt, hosszabb ideig tartózkodott Quadalaxarában, majd Viverroban, Valladolidban és végül Avilában. Először saját neve alatt bocsájtotta ki szellemi termékeit (1255 körül). Egy terjedelmes művében kifejti Mózes de Leon a zsidóság vallási törvényeinek okait és céljait, természetesen más szellemben, mint Maimuni, misztikus árnyalatokkal, de még minden kabalisztikus zavartól menten. Ezt a munkát Levi Abulafiának, Todrosz Abulafia egyik fiának ajánlotta.

Három évvel később (1290 körül) uj művet adott közre, ez már a kabala felé hajlott. Polemizált benne a vallásfilozófusokkal, „akik azt hiszik, hogy a zsidóság tartalmát fedi a filozófia; ha ez igy volna, minek kellett a szináji kinyilatkoztatás? Minek kellett a nagy háborgás a természetben, a mennydörgés és villámlás, a hegy tűzbe borulása és egyéb jelenség, ha a szináji tan csak ugyanazt tanitaná, amit Aristoteles kisebb zajjal nyilatkoztatott ki?"

Mózes de Leon szerint, a zsidó vallásfilozófusok nem is gondolhatják komolyan, hogy a zsidóság teljes összhangban van a filozófiával; csak a tömeget akarják ezzel ámitani, hogy a tóra nincsen ellentétben a filozófiával, mert csak igy tudják a filozófiát a zsidóság körébe csempészni. Ő azonban azt hiszi: a tórának egészen más tartalma van, a tóra Isten gondolata; a tóra minden szaván, minden elbeszélésén, minden törvényén egy egész világ csüng.

De ahogy a tóra e magasabb tartalmát kifejteni kezdi, nagy gondolatszegénységbe esik, csakhogy ügyesen elbuvik a szódagály és a misztikus fátyol mögött. Közhelyei a lélekről, mint „az égi őskép hasonmásáról", tanai „a lélek őseredetéről, a Legszentebb ősforrásból való származásáról", „a halál után való állapotáról és az égi áldás áradásának előmozditásáról", semmi ujat sem mondanak.

Ugyanilyen a két évvel később kiadott könyve, amelyet Todrosz Halévinek ajánlott. Csak régi saját és idegen közhelyek ismétlései, uj gondolatot nem találunk benne.

Ismét egy évvel később (1293) uj művet irt a „Titkok könyve" vagy a „Bizonyság csarnoka" cimen, amelyben megint csak mások és saját régebbi eszméit másolja és ismétli.

Uj benne a Paradicsom leirása, amelyet egy héber vagy arabnyelvü apokryf Henoch-könyvből vett át. Eddigi irásai azonban kevés figyelmet keltettek és igy csak kevés dicsőséget és jövedelmet hoztak. Mózes de Leon tehát uj eszközhöz folyamodott, hogy a sziveket és az erszényeket a maga számára megnyissa. Kiadta a műveit idegen ismert nevek alatt. Arra számitott, hogy ha a kabala ismert tanait a ragyogó mult egy régi ünnepelt autoritásának a szájába adja — természetesen a kellő világitással és a régi szinezéssel — óriási feltünést kelthetne egy ilyen irattal. A műnek nagy keletje volna és sokat jövedelmezhetne. Mózes de Leon tudta, hogy azok, akik a kabalával mélyebben vagy felületesen foglalkoztak, mohón lesnek minden kabalisztikus szóra, amely a régi időből ered.

Mert amióta a titkos tan nyilvánvalóvá lett és elismerésért küz-

dött, számos uj kabalisztikus munka jelent meg a régi autoritások hamisitott neve alatt és a kabalisták szivesen hittek valódiságukban és szivesen fogadták. Az utolsó gaon: Hái, a leghatározottabban visszautasitott minden misztikus üzelmet, a fiatal kabaláról pedig természetesen sejtelme sem lehetett, mégis több kabalisztikus nyilatkozatot adtak a szájába, még pedig egy responsum alakjában, amelyben kiegyenliteni igyekezik a kabala tiz ősszubstanciáját (szefira) Isten tizenhárom tulajdonságával, amelyet a talmudi agada hangoztat!

Mások ismeretlen régi és misztikus hangzásu neveket tettek kabalisztikus hamisitásaik homlokára; Rabbi Chamái, Rabbi Kasisa, Rabbi Nechorái, természetesen jeruzsálemiek, vagy babyloniaiak.

A kabalisták annyira mentek a hamisitásokban, hogy magát Maimunit, a világosságra és fényre törekvő szellemet, minden miszticizmus kérlelhetetlen ellenségét is kabalistának tettek meg. Eszerint a hamisitás szerint Maimuni halála előtt visszavonta volna filozófiai nézeteit, „mert azok csak megzavarják a szellemet, mig a titkos tan egyenesebb uton vezet a Legmagasabb megismeréséhez".

Ezek után miért ne hamisitott volna egyik misztikus bizonyos kabalisztikus talmudot vagy misnát is, amikor tudta, hogy könnyenhivő elvtársai oly örömmel fogadják és nem kell leleplezéstől tartania?

És csakugyan megiródott egy misna-agadai jellegü kabalisztikus irat és csakhamar általános elismerésre talált.

Mózes de Leon — mert ő volt a hamisitó, — sokkal ügyesebben végezte dolgát mint a többi társai.

Megtalálta azt az egyéniséget, aki a legméltóbb arra, hogy a titkos tan képviselője legyen és aki ellen kevés vagy egyáltalán semmi kifogást sem lehet emelni. A tanaita *Simon ben Jochainak* Hetatron angyal, már a régibb miszticizmus szerint, sok kabalisztikus kinyilatkoztatást adott át. Ez a tanaita legalkalmasabbnak tetszett neki arra, hogy a kabala főmesterévé tegyék. De nem volt szabad héberül beszélnie vagy irnia, mert ezen a nyelven ráismertek volna a kabalisták saját szavuknak a visszhangjára. Kald nyelven kellett őt megszólaltatni; ezen a félhomályos és titokzatosságra különösen alkalmas, mintegy más világból hangzó idiomán egészen másképp hangzanak a kabala tanai.

Igy jött létre a hires kabalisztikus főkönyv, a SZOHAR (Fény), amely bizonyos zsidó körökben évszázadokon át égi kinyilatkoztatásként szerepelt és keresztény körökben is nagy tekintélyre tett szert.

Sohsem sikerült még ugy valamely hamisitás, mint ez. Mózes de

Leon kitünően értette, mivel lehet a hiszékeny olvasóra hatni. Simon ben Jocháit sugárzó fényben, tündöklő glóriában lépteti fel és kinyilatkoztatásait nehány (majd tizenkettő, majd hat) kiváló tanitványnak mondja el, „az átvilágosodottaknak, akik ragyognak, mint az ég fénye."

„Mikor összegyültek, hogy megszerkesszék a Szohart, megengedték Élijáhu prófétának és az égi csarnok (metibta) minden tagjának, az angyaloknak, szellemeknek és magasabb lelkeknek, hogy részt vegyenek ők is és a szefirák utasitást kaptak, hogy feltárják előttük a legrejtettebb titkokat, amelyek a messiás korának voltak föntartva."

Vagy más fordulat szerint:

Simon ben Jochái összehivja tanitványait és mielőtt a „nagy gyülés" (idra rabba) összeül, már hallja az égi seregek szárnycsattogását, azok is összegyültek, hogy meghallgassák a titkokat, amelyek addig az angyalok előtt is rejtve maradtak.

A Szohar nagy túlzásokkal dicsőiti saját szerzőjét. „Szent fény"-nek (Bocina kadisának) nevezi, magasabb fokon van, mint a legnagyobb próféta, Mózes, akit a Szohar „hű pásztor" (rajá mehemna) néven szólit. — „Tanuul hivom a szent földet és a szent eget — adja a Szohar R. Simon ben Jochái szájába — hogy látok, amit még halandó nem látott, csak Mózes, amikor másodszor lépett Szinájhegyére, de én még többet látok. Mózes nem tudta, hogy az arca ragyog, én azonban tudom, hogy fény sugárzik az arcomból." Isten végtelen szeretete Simon ben Jochái iránt tette méltóvá a kort, hogy megtudjon olyan titkokat, amiket addig kinyilatkoztatni nem lehetett. Amig ő (Simon ben Jochái), aki mindenkinek világit, él, nyitva állanak a világ előtt az összes források és láthatókká válnak a legmélyebb mélységek. De „jaj a nemzedéknek, ha Simon ben Jocháit elvesziti".

A Szohar szinte isteniti Simon ben Jocháit. Tanitványai rajongással dicsőitik, hogy elérte a bölcseség legmagasabb fokát, amilyenen ember még nem volt és róla mondja az irás: „minden férfi jelenjék meg az Ur előtt", tudniillik Simon ben Jochái előtt. Ez a túlzott dicsőités, ez az önistenités (ami magában véve is elárulja, hogy hamisitás) nem történt minden szándékosság nélkül. Mintegy felelni akart arra a szemrehányásra, hogy miért maradt a kabala olyan sokáig ismeretlenül, miért tartották eddig annyira titokban és miért lehetett most nyilvánosságra hozni? A Szohar maga felel a kérdésre. Simon ben Jochái korában különösen kegyelemdús idő volt és a titkok titkaira igen alkalmas, azóta csak most van megint ilyen kegyelemdús idő, minthogy közeledik már a messiási kor.

Nagyon ügyesen van előadva, hogy miképpen keletkezett a könyv. Simon ben Jochái diktált, R. Aba (aki sokkal később élt) leirta és a többi hallgatók gondolkodtak fölötte.

Alig van irott mű, amelynek olyan nagy hatása lett volna, mint a Szoharnak és amelyet a tartalom és a forma csodásságában hozzá hasonlithatnánk. Könyv kezdet és befejezés nélkül; nem tudni, egész volt-e valaha és hogy a most meglévő részek eredetileg hozzátartoztak-e, vagy később toldották-e hozzá, vagy talán eredetileg még több részből állott?

Mostani formájában három részből áll: a tulajdonképpeni Szoharból, a *Hű Pásztorból* (Rajá Mehemna) és a *Titkos Midrásból* (Midras haneelam). Ehhez a három részhez, amely gyakran egymásba olvad, több függelék csatlakozik; a *Titkok könyve*, a *Tan titkai*, *Pótlékok*, *Magyarázatok* stb.; több, mint hetven függelék és nem tudni, hogy eredetileg milyen viszonyban voltak ezek a főrészekhez.

Ez a formátlanság, ez a zürzavar tette lehetővé, hogy bizonyos részeket később mások is utánoztak. Oly könnyen és oly csábitó ezt az üres, de hangzatos stylust utánozni! Meghamisitották tehát a hamisitványt.

Alig tudjuk, hogy tulajdonképpen minek tekintsük a Szohar könyvét, a Pentateuchus folytatólagos kommentárjának-e, vagy teoszofikus tankönyvnek, vagy talán kabalisztikus predikációgyüjteménynek. És amilyen zavaros és formátlan a külseje, épp olyan a tartalma is. A Szohar külömböző mellékrészeivel és függelékeivel nem fejt ki kabalisztikus rendszert, mint pl. Raziel; nem is szó végig egy gondolatot, mint Abulafia, hanem játszik a kabalisztikus formulákkal, az En-Szoffal, a szefirákkal, pontokkal, vonalakkal, hang- és accentusjegyekkel, isten nevével és betüinek kombinálásával, dobálózik bibliai versekkel és agadikus szentenciákkal és kihozza belőlük a leglehetetlenebb dolgokat. Itt-ott megpendit egy-egy gondolatot is, de észrevétlenül csakhamar lázas fantáziákba csapong át, vagy gyermekes játékokba esik.

A Szohar alapeszméje azon épül föl, hogy a tóra, történeti elbeszéléseivel és valláserkölcsi szabályaival, nem az egyszerü értelemre gondol, hanem valami magasabbra, titkosra, értelemfölöttire.

„Lehetséges-e — adja Simon ben Jochái egyik tanitványának szájába — elgondolhatjuk-e, hogy nem lett volna Istennek szentebb, fontosabb kinyilatkoztatni valója, mint ilyen történetek? Ezsauról és Hágárról, Lábánról és Jákobról, Bileam szamaráról, Balak féltékenykedéséről és Zimri paráználkodásáról? Megérdemli-e az ilyen történetek

gyüjteménye a tóra nevet? És mondhatjuk-e az ilyen kinyilatkoztatásról, hogy tiszta igazság? Ha a tóra csak ilyeneket tartalmazna, mondotta R. Simon ben Jochái (vagy Mózes de Leon), akkor most is csinálhatnánk egy ilyen könyvet, sőt talán jobbat is. Nem, nem; a tóra magasabb, misztikus értelme rejti magában az igazságot; minden szó valami magasabb, általánosabb dologra céloz. A bibliai elbeszélések szép ruhához hasonlitanak, a balgák el vannak ragadtatva a diszes öltözettől és nem kutatják, mi rejlik alatta. A ruha a testet takarja és a test a lelket, a magasabb lelket. Jaj a bűnösöknek, akik azt mondják, a tóra csak egyszerü történeteket tartalmaz, jaj a vétkeseknek, akik csak a ruhát látják. Boldogok a jámborok, akik a tóra igaz értelmét keresik. A korsó még nem a bor és a történetek sem a tóra."

Ezzel természetesen Mózes de Leon titkos tana szabad teret nyert, hogy mindenütt és mindenben ugynevezett magasabb értelmet kereshessen és ez olyan tanhoz vezette, amely nemcsak értelmetlen, hanem sokszor istenkáromló.

A tóra törvényeit eszerint egy magasabb világ tagjainak és részeinek kell tekintenünk, him és nő principium (pozitiv és negativ) titkokra oszlanak; csak ha a kettő egyesül, keletkezik a magasabb egység. Aki tehát valamely törvény ellenére cselekszik, elhomályositja a magasabb világ fényes képét.

Alig adhatunk képet arról, mi módon ferditi el Mózes de Leon a bibliai szöveg értelmét. Ebben a versben: „Emeljétek fel szemeiteket az ég felé és nézzétek, *ki* teremtette mindezt", a Szohar szerint mély titok rejlik; „Elija próféta hallotta az égi kollégiumtól és megtanitotta reá R. Simon ben Jocháit; Isten ugyanis a világteremtés előtt ismeretlen és homályos volt, félig-meddig létezett és mégsem létezett; Isten volt a KI (a határozatlan szubjektum). A teremtés hozzátartozott a megnyilatkozásához. Csak a teremtéssel nyilatkozott meg a léte."

Mikor R. Simon ben Jochái sejteni kezdte közelgő halálát, két ünnepélyes gyülésre hivta össze tanitványait és kinyilatkoztatta nekik a titkok legmélyebb titkát, a kabalának mintegy utolsó szavát. De amit mondott, nem egyéb, mint kalandos misztikus magyarázata annak az antropomorfisztikus műnek, amely Isten óriási tagjait irja le (Siur Koma).

„A szent Ősöreg (Isten) a legismeretlenebb mindenek között. El van választva a látható világtól és még sincs elválasztva, mert mind rajta csüng és ő csüng mindenen. Megnyilatkozik és mégsem nyilatkozik meg. Megnyilatkozik, mert a mindenséget fentartja, de mégsem nyilatkozik meg, minthogy észrevehetetlen. Midőn a teremtés által meg-

nyilatkozni akart, *kilenc* fényt sugárzott ki magából és szétterjesztette minden irányban. Ez a kilenc fény egy vele, mintegy alkotott fokok, amelyekben az Ősöreg megnyilatkozik, ezek az ő formái. Feje, vagy helyesebben három feje, a legmagasabb bölcseség, amely szintén annyira el van rejtve, hogy azt mondhatjuk róla, nem tud semmiről és róla sem tud semmi, nincs része sem a tudásban, sem a nemtudásban. Hajszálak indulnak ki ebből a fejből, ezek a bölcsség különböző utjai. Homloka az isteni kegyelem. Ha ez megnyilatkozik, áldás és béke árad szerteszét, az alacsony világ imái meghallgattatnak, a szigoru itélet elnémul és elrejtőzik. Ez különösen szombaton szokott történni a délutáni ima idejében."

Igy magyarázza tovább misztikusan Isten szemeit, orrát, szakállát, fülét, a fenségesből a gyermekességbe tévedve, ami gyakran elég nevetségesnek hangzik.

Legszivesebben foglalkozik a Szohar az örök rejtélyü emberi lélekkel, annak eredetével és végével. Mint a régi kabalisták, a Szohar is hirdeti a lélek präexistentiáját a szefirák fényvilágában. A lelkek, szellemi mezbe burkolva, gyönyörködnek a szefirák között Isten dicsfényében. Ha le akarnak szállani a földi világra, testi mezt kell ölteniök. De mihelyt el akarják hagyni a földet, megfosztja őket a halál angyala testi hüvelyüktől. Ha a lélek erkölcsösen és büntelenül élt a földön, visszakapja régi szellemi ruháját és ismét gyönyörködhetik Isten fényében, de ha bűnösen távozott a világból, meztelenül, szégyenkezve kell bolyongania, mig meg nem tisztul a pokol lángjaiban.

A lélek meztelenségének, valamint a paradicsomnak és pokolnak fantasztikus leirásához szivesen és gyakran tér vissza a Szohar. Leirja, hogy mi történik a lélekkel, mialatt a test álomba merül. A lélek ezalatt fennjár a magasban és életmódjához képest igaz vagy hamis hireket hall a felső világban. A bűnös lelkeket elfogják a világürben kóborgó gonosz szellemek, gúnyt űznek belőlük és hazugságokkal ámitják. A tiszta lélek ellenben sértetlenül tör keresztül a démonok seregein és feljut a tiszta szellemek régiójába és ott megtud mindent igazán és csalhatatlanul. Ezek azok az álmok, amelyek a lélek tisztaságához képest próféciai fokra is emelkedhetnek.

Az élet sötét oldala, a bűn, a tisztátlanság szintén kedvelt témája a Szoharnak, erre is gyakran és különböző fordulatokban tér rá. Egy régi kabalista szerint ugyanis a felső világgal a fény, a szentség, a tisztaság, az angyalok világával szemben van a sötétség, a tisztátalanság, a sátán világa, szóval az ősgonosz principiuma. Ez az ősgonosz

szintén tiz szefirában nyilatkozott meg a világteremtéskor. A két világ olyan viszonyban van egymással, mint jobb- és baloldal. A gonoszt tehát a kabala nyelve Bal- vagy Más-oldalnak nevezi (Szitera diszenala, vagy Szitera achara).

Más leirást is adnak a kabalisták a sátán birodalmáról. A fényvilág határán alakult a sötétség világa, amely ugy veszi körül az előbbit, mint a gyümölcsöt a héja. Az ősgonoszt ezért *héjának* (Kelifa) nevezi a kabala. És ezzel is oly szivesen foglalkozik a Szohar, mert alkalmat ad különböző misztikus játékokra és irásmagyarázatokra. Felsorolja a baloldal, vagy a sátáni birodalom szefiráit és barbár hangzásu neveket ad nekik. Ezek a nevek olyanok, mint a Henoch-könyv démonfejedelmeinek a nevei és talán onnan kölcsönözte is: Szamael vagy Szamiel, Azael, Angiel, Szariél, Kartiél (Kalriel) és a többi. „Ezek a fényvilág tiz szférájának héjai."

A bibliában előforduló gonoszokat azonositja a Szohar a „Héjak" (kelifót) gonosz principiumával: ide sorolja az Őskigyót, Kaint, Ézsaut, Faráót, továbbá Ézsau birodalmát, Rómát és Edómnak erőszakosságon és jogtalanságon alapuló állami és egyházi hatalmát. Izrael és a jámborok ellenben a jobboldali szefirákhoz tartoznak. „Aki a baloldalra megy és tisztátlanná teszi életét, maga felé vonja a tisztátlan szellemeket, ezek beléje kapaszkodnak és nem akarnak többé eltávozni tőle."

A tóra törvényeinek az a célja a Szohar szerint, hogy összekösse a lelket a fény világával; a vallási törvények gyakorlása elősegiti és ápolja ezt az összeköttetést. Ellenben minden bűn a sötétség, a gonosz szellemek és a tisztátlanság világába vezeti.

A lélek összeköttetését a fénynyel, valamint a sötétséggel, durva, érzéki szinekkel festi a Szohar. Ezt az egyesülést a nemi közösülés képében mutatja be, mint ahogy a Szohar szerint a magasabb világban, sőt magában az istenségben is van him és női principium. Áldás csak ott lehet, ahol him- és nőnem van és csak ott, ahol a kettő egyesül, lehet igazi egység; mert az egyik a másik nélkül csak fél és a fél még nem egy. De ha a két fél egyesül, létrejön az egység. A lélek egyesülését a világszellemmel vagy az istenséggel szintén nem szűzi csókkal szemlélteti a Szohar, mint Izsák Allatif vagy Abulafia, hanem a nemi közösülés durva képével. Csak ezáltal az egyesülés által válik az istenség teljes egységgé. Amig tehát Izrael az exiliumban él, hiányos ez az egység; csak akkor lesz majd Isten egy, ha egyesülni fog az Úrnő (Matronita) a királylyal.

Mózes de Leon hézagot hagyott volna, ha nem foglalkozik a

messiási korszakkal, a kabala eme sarkkövével és nem hirdeti előre a megváltás bekövetkezésének idejét. Hiszen a kabala hirtelen feltünését és megnyilatkozását azzal a feltevéssel igazolta, hogy már közel van a messiási idő. De itt elárulta magát a hamisitó. Ahelyett, hogy a messiás megjelenését olyan évre helyezte volna kilátásba, amely Simon ben Jochái korának megfelel (a második évszázad), betű- és számjátékokkal olyan évszámot kombinált ki, amely az ő korába, a tizennegyedik század elejére esik.

„Ha a hatvanadik, vagy a hatvanhatodik év átlépi a világteremtés hatodik évezredének küszöbét (5060—5066, azaz 1300—1306), meg fog jelenni a messiás.“ De néhány év mulik még el, mig a megváltás teljessé válik. A messiás ősidőktől fogva a paradicsom egyik titkos helyén, a „madárfészekben“ tartózkodik és gyönyörködik az örök üdvösségben, de ha elérkezik az idő, felébred és leszáll a földre. Véres harc fog kitörni a világon. Edom és Izmael elkeseredetten harcolnak egymással és végül legyőzi mindkettőjüket egy harmadik hatalmas hóditó nép. Jelek és csodák mutatkoznak majd, a halottak feltámadnak, az egész föld pedig megtelik Isten kabalisztikus megismerésével.

Mózes de Leon azt a reményt akarta kelteni kortársaiban, hogy még saját testi szemeikkel fogják látni a megváltás korszakát. Talán át volt hatva ő is kabalisztikus rajongásoktól, mint Ábrahám Abulafia.

Bármennyire igyekszik a Szohar, hogy a fennálló rabbinikus zsidóságot védje és hogy annak minden tételét és előirásait misztikus megokolásokkal emelje, mégis sokszor kritikát gyakorol a talmudon, mindenesetre rejtett kétértelmüséggel szól róla. Mindenekelőtt többre becsüli a kabalával való foglalkozást, mint a talmudnak, sőt mint a bibliának tanulmányozását. A kabala felemelkedhetik Istenhez, követheti őt a teremtés titkaiba, a talmud ellenben metszett szárnyu és nem nyujt módot a magasabb megismerésre. A Szohar a talmudot szolgálóhoz hasonlitja, a kabalát pedig urnőhöz. Az előbbi alsórendü dolgokkal foglalkozik, hogy „mi a tiszta és mi tisztátalan, mit szabad és mi tilos, mi hasznos és mi céltalan“. Ő uralkodott Izrael szétszórtsága alatt és „reszketett a föld, mert szolgáló töltötte be az Urnő helyét.“ Amig ez a sokszor tiszta, sokszor tisztátlan nő uralkodik, nem egyesülhet „az atya a Matronával“ (Isten Izraellel). A messiási időben ellenben felébred az igazi megismerés és akkor ismét a kabala uralkodik a szolgálón (a talmudon), amiként Mózes idejében.

A Szohar végül a talmudstudiumot kemény, meddő sziklához hasonlitja, amely, ha reáütnek, mint a sivatagi sziklára Mózes, gyér

vizcseppek hullanak belőle, amelyek miatt aztán viszályok és civódások támadnak. A kabala ellenben áldásdús forráshoz hasonló, amely folyton ontja üditő vizét.

Mikor a Szohar, vagy Simon ben Jochái midrása napvilágot látott, leirhatatlan feltünést keltett a kabalisták között. Mohón kaptak utána. Mózes de Leon egész tömeg rendelést kapott különböző alaku másolatokra.

A kérdésre, hogy miként jutott a hajdani tanaitának eme titkos és eddig teljesen ismeretlen irataihoz? a következőképen felelt: Nachmani találta meg véletlenül Palesztinában és elküldte fiának Cataloniába; szélvihar azonban elsodorta Aragoniába, vagy Alicanteba (Valencia) és itt jutott Mózes de Leon kezéhez; nála van az eredeti kézirat. Egész Spanyolországban elterjedt a hir a felfedezett kabalisztikus kincsről. Todrosz Abulafia köre nagy elismeréssel nyilatkozott a műről és kétséget kizáróan valódinak nyilvánitották. Mózes de Leon reményei beteljesedtek, sőt a beteljesedés felülmulta minden várakozását.

Voltak ugyan kabalisták, akik kétségbevonták, hogy a Szohar csakugyan R. Simon ben Jochaitól származik-e, mégis hódolattal tekintettek a műre, mint a kabala tiszta forrására. Ugy vélekedtek, hogy Mózes de Leon maga szerkesztette ugyan a könyvet, de nem a maga fejéből, hanem felső sugallatra, a kabalisztikus titkokba való elmerülés segitségével.

A kabalista József Abulafia, Todrosz fia, próbára akarta tenni Mózes de Leont. Értesitette, hogy elveszett a Szoharjának egyik füzete és kérte, másolja le neki ujra. Azt remélte, hogy a másolatok között ha a fejéből irja, eltérések lesznek majd; de Mózes de Leon óvatos volt.

Midőn a kabalista Akkói Izsák, aki Akkó bevétele után Spanyolországba került, meglátta a Szohar könyvét, nagyon megilletődött és kiváncsi volt, vajjon ez az állitólag régi és Palesztinából származó mű valódi-e, minthogy ő a Szentföldön nevelkedett és sokat érintkezett Nachmani tanitványaival, de a Szoharról soha egyetlen szót sem hallott. Mikor Valladolidban találkozott Mózes de Leonnal, az esküt tett előtte, hogy csakugyan megvan neki otthon Avilában az ősrégi Szohar-kézirata, amelyet maga R. Simon ben Jochái készitett és megigérte, hogy be fogja majd mutatni megvizsgálás végett. Közben azonban a hazafelé utazó Mózes de Leon megbetegedett és Arevalában meghalt (1315).

Ez természetesen még sűrübb fátyolt vont a Szohar keletkezésének titkára.

Két tekintélyes avilai férfiu azonban: Dávid Rafan és József de Avila megtudta a tiszta igazságot Mózes de Leon saját feleségétől és

leányától. Minthogy József de Avila, egy igen gazdag ember, megtudta, hogy Mózes de Leon kenyér nélkül hagyta a családját, megigérte az özvegynek, hogy elvéteti fiával a leányát és gazdag életet biztosit mindnyájuknak, ha átadja neki a Szohar eredeti kéziratát, amelyből férje a másolatokat készitette. Erre megvallotta az asszony és leánya, hogy nincs és nem is volt ilyen példányuk. Mert Mózes de Leon *saját fejéből szerkesztette meg a Szohart és saját kezével irta.* Az asszony elbeszélte őszintén, hogy többször kérdezte a férjétől, miért adja ki saját szellemi termékeit másnak a neve alatt; amire Mózes de Leon azt felelte, hogy a Szohar saját neve alatt kiadva, nem jövedelmezne annyit, R. Simon ben Jochái neve alatt ellenben dús jövedelmi forrássá válhat.

Felesége és leánya hamisitónak nyilvánitották tehát Mózes de Leont. A Szohar mégis feltétlen tetszésre talált; minthogy a kabalisták egy szükségének felelt meg, ugy, hogy ha fel nem találják, fel kellett volna találni.

A kabalista tan, amely abban az időben már nagy tekintélyre tett szert, nélkülözte még a biztos alapot. Nem volt más autoritása, mint a Vak Izsáknak kétes személyisége. A kabalisták között azonban szakadás is állott be, mert nem volt semmiféle alapszövege az elméleteiknek.

Zátonyra is jutottak tanaikkal, mert nem tudták tovább fejleszteni. Most igazolta egy tanaita tiszteletreméltó alakja mindazokat az igazságokat, amelyeket azelőtt sokan kétségbevontak, vagy kigunyoltak. És a misnának egy olyan autoritása igazolta, aki beszélgetést folytatott elhalt lelkekkel, égi seregekkel, angyalokkal és szefirákkal! Természetes tehát, hogy örömmel fogadták a könyvet és nem *akarták* elhinni, hogy hamisitás.

Amit Mózes de Leon R. Simon ben Jocháinak a szájába adott, hogy „sokan fognak a Szohar könyve köré seregleni, mihelyt napvilágot lát és táplálni fogják vele szellemeiket az idők végéig“, beteljesedett mindjárt halála után. Ha a Szohar nem is mondott a kabalistáknak lényeges ujat, az ismeretest oly satátságos nyelven és formában adta elő, hogy megilletődtek tőle. Tele van effektusokkal, illuziókkal, fantáziával és megragadó illetettséggel. A hosszu beszélgetések, amiket R. Simon ben Jochái tanitványaival, vagy a „hű pásztorral“ folytat, tele vannak drámai erővel, különösen az a jelenet, amikor a mester közelgő halálát sejtve, ujra elmondja a már kifejtett kabalisztikus titkokat. Hatásos és hivő lelkeket mélyen megrenditő a gyakran ismétlődő fordulat: „Jaj, jaj azoknak, akik nem hiszik, vagy nem akarják hinni!“

Rövid imák is szövődnek bele a textusba, ezek többnyire fenségesek és lendületesek és nagyon alkalmasak arra, hogy a hivek lelkét

titokzatos borzalommal töltse el. Tartalmaz továbbá rövidebb, hosszabb elbeszéléseket, még pedig olyan sajátságos mezbe burkolva, ami a kor embereinek nagyon megfelelt.

A gyászt Simon ben Jochai után szemlélteti a Szohar:

„.... Rabbi Chija ezután egész hosszában a földre vetette magát, megcsókolta a port és igy szólt: Por, por, milyen kiméletlen vagy te, milyen kegyetlen vagy te! A szem minden gyönyörét elnyeled, a mindenség összes világitó oszlopait megemészted, szétzuzod! Hogy nem ismersz kiméletet! A szent világosságot, amely a mindenséget megvilágitja, egy hatalmas és magasan trónoló uralkodót, akinek érdemei a világot fentartják, el fogod nyelni! Rabbi Simon, a világosság, tündöklő fényessége a mindenségnek, téged is elnyel majd a por, téged, aki vezeted és fentartod a világot! — Egy pillanatra elhallgatott, azután igy folytatta: — Por, por, ne büszkélkedj! A világ oszlopát nem adják át neked, Rabbi Simont te nem fogod elnyelni!"

Nagyon ügyesen festi a Szohar a multat olyan világitásban, amely az akkori állapotokat tükrözteti vissza: „Egyetlen nép sem veti meg annyira Izraelt, egyetlen nép sem kap oly szemtelenül az arcába, mint Edóm fiai." — Vannak emberek, akik csak hiuságból tesznek jót, zsinagógákat és tanházakat épitenek, feldiszitik a tórát, drága ékszerekkel és koronával, de nem jámborságból, hanem azért, hogy dicsérjék őket. Mások elhagyják hittestvéreiket szorult helyzetükben, ámbár módjukban volna segiteni rajtuk, de a máshitüekkel szemben nagylelkűek.

A sajátságos jelölések is, amelyeket a Szohar a szokásos kabalisztikus formulák helyett bevezetett, nagyon alkalmasak arra, hogy kétértelmüségükkel különös érdeklődést keltsenek. Istent és a magasabb szellemi substanciákat (szefirák) összességükben, vagy részleges működésükben a következő jelölésekkel látja el: *Atya, Anya, Ősember, Ara, Matrona, a fehér fej, a kis és nagy arc, a tükör, a magasabb ég, a magasabb föld, a liliom, az almakert*, stb.

A vallásosokat megnyerte a Szohar azzal, hogy minden vallási törvénynek és szokásnak magasabb értelmezést adott, magasabb vonatkozást és titokzatos hatást tulajdonitott.

Igy férkőzött bele a zsinagógába egy uj vallási alapkönyv, amelyet a száz évvel ezelőtt még ismeretlen kabala a biblia és talmud mellé, sőt félig-meddig fölé helyezett.

A Szoharnak megvolt ugyan az a jó tulajdonsága, hogy a száraz talmudstudiummal szemben bizonyos lendületet mutatott, izgatta a fantáziát és a kedélyt és olyan hangulatot keltett, amely az értelmi működ-

dést ellensulyozhatta; de a kár, amit a zsidóság körében okozott, messze túlhaladja ezt a hasznot. A Szohar bizonyos babonát terjesztett és erősitett meg, igazolta a sátán birodalmát, a gonosz szellemek és kisértetek világát, amit azelőtt csak megtűrtek. Érzéki, sőt gyakran a fajtalanságig menő kifejezésmódjával, a zsidó iratok szűz szemérmetességével és tisztaságával szemben, tisztátalan gerjedelmeket keltett és alkalmat adott később egy szektának az alakulására, amely túltette magát minden nemi erkölcsön. A Szohar végül eltompitotta az egyszerü és gyakorlati iránt való érzéket és álomvilágot teremtett, amelyben azok, akik a titkos tanokkal foglalkoznak, tévelygő holdkórosként bolyongnak szerteszét, elveszitve a képességet, hogy megkülönböztethessék a helyeset a helytelentől. A szentirás szövegének mesterkélt magyarázgatásai arra buzditották a kabalistákat és mindazokat, kiket ez a módszer megtévesztett, hogy a szentirás verseit, szavait és betüit elferditsék és a bibliát a legcsodálatosabb és legfurcsább ötletek tárházává tegyék. Hiszen olyan nyilatkozatokat is találunk a Szoharban, amelyek az egyháromságról szóló keresztény dogmának kedveznek!

Ha a misztikusok kificamitották magyarázgatásaikkal a szentirás szép alakzatának tagjait, oktalan játékot üztek velük és eltompitották az eredeti iránt való érzéket, az ugynevezett filozófusok sem maradtak mögöttük. Maimuni igyekezete, hogy a zsidóságot és vallásos irodalmát az értelemhez közelebb vigye, a feltünő bibliai verseket filozófiailag, vagy legalább elfogadható módon magyarázza és a vallási törvényeknek magasabb célt tulajdonitson: arra inditotta a félművelteket, hogy mindent és mindenáron ezen az uton magyarázzanak meg. A mód, ahogy a szentirást, az agadát és a ritusokat allegorizálták, ebben az időben a mértéktelenségbe és hitetlenségbe csapott át. Az álfilozófusok megfosztották a teremtés történetét, sőt a patriarchákról szóló elbeszéléseket is históriai jellegüktől és filozófiai közhelyekül fogták fel és olyan módon játszadoztak az aristotelikus-maimunikus formulákkal, mint a Szohar a kabalisztikus elemekkel. Ábrahám és Szarah pl. az anyagot és a formát jelképezik, Farao a gonosz vágyat, Egyiptom a testet, Gosen a szivet, Mózes az isteni szellemet, az Urim és Tumin pedig, amit a főpap a mellén viselt, nem más, mint az asztronómusok asztrolábiuma, amelylyel a napot és az órát, a hosszuságot és a szélességet számitják ki.

Ha lettek volna ebben az időben olyan elsőrangu zsidó gondolkodók, mint a zsidó irodalom fénykorában, komoly fellépéssel tiltakoztak volna ugy a kabalisták, mint az álfilozófusok gyermekes játsza-

dozásai ellen. De Ben-Adret korszaka nagyon szegény volt nagy szellemekben. A kor filozófiájának két főképviselőjét is, Sem Tob Falaquerát és Izsák Albalagot a középszerüség jellemzi és ők sem emelkedtek felül koruk tévedésein.

Sem Tob ben József Falaquera (született 1225 körül, meghalt 1290 után) Délspanyolországból származott és személyéről csak annyit tudunk, hogy szegénységben élt, jártas volt az arab nyelvben, ismerte a mohamedán filozófusok rendszereit és általuk a görög filozófusokat. A zsidó filozófusoknak, Gabirolnak, Maimuninak munkáit áttanulmányozta egész terjedelmükben alaposan. De a metafizika csak a tudás és emlékezés tárgya volt előtte, önálló gondolkodásra nem igen volt képes. Szelleme teljesen alávetette magát a filozófiai autoritásoknak és szinte leroskadt az idegen gondolatok terhe alatt.

Falaquera tulajdonképpen csak eleven enciklopédiája volt az akkori tudományos szakoknak, még pedig nagyon hű enciklopédia, amely minden pontról alapos és lelkiismeretes felvilágositást nyujt. De nem volt elég itélőképessége arra sem, hogy enciklopédikus tudását korok és szisztémák szerint rendezze. Falaquera előtt Plató, Aristoteles, Avicenna, Averroes, a többi arab filozófusok, a tóra és a talmudi agada, majdnem ugyanazt tanitották és ugyanazon nyelven beszéltek. Csak a hasonlóságot vette észre, a különbségek iránt nem volt érzéke.

Falaquera mélyen meg volt győződve, hogy az igaz filozófusok tanainak okvetlenül meg kell egyezniök a bibliának és természetesen egyszersmind a talmudnak tanaival. Ez az egyezés nem is feltünő, minthogy a legrégibb filozófusok Semtől, Ébertől, Ábrahámtól és Salamontól örökölték rendszereiket. Falaquera természetesen nagyon sokra becsüli a filozófiai kutatást; csak annak segitségével érheti el az ember az idvezülés legmagasabb fokát. Éles szavakkal kel ki a félénkek ellen, akik a tudományos kutatásban a zsidóság megcsorbitását látják. Egész fiatal korában irt egy dialogikus formáju könyvet, amelyben a „filozófus“ bebizonyitja a „talmudistáknak“, hogy a bölcsészettel való foglalkozás nemcsak hogy nem ártalmas, hanem szükséges is.

Egy regényféle művet is irt Falaquera „A kereső“ (hamebakes) cimen és ebben is az az alapeszme jut kifejezésre, hogy a metafizikai tudás magasabb mindennél, több mint a gazdagság, nagyobb mint a hősiesség és minden más tudomány; sőt a tóra és a talmudikus tradiciók tanulmányozása is csak lépcső, mely a magasabb megismeréshez, a metafizikához vezet.

Sem Tob Falaquera, aki olyan sokat irt, természetesen a szent-

irást is kommentálta, még pedig az akkor divatos filozófikus szinben fellépő modorban. A szónak egyszerü értelmezését sem nála, sem kortársainál nem találni. Mindenki kedvelt teoriájának szines szemüvegén keresztül nézte akkor a bibliát.

Falaquera sokat tartott költői tehetségére is. Ifju korától fogva öreg napjaiig sok rimet kovácsolt össze; de a tőle fennmaradt versek rossz bizonyitványt adnak költői tehetségéről.

Prózája mindenesetre jobb. Számtalan filozófiai és stilisztikai munkái közül külömben csak kettőnek van értéke: kommentárjának Maimuni Utmutatójához és Gabirol filozófiájának átdolgozása. Elveszett iratai közül csak egyet sajnálhatunk, azt, amelyik történeti feljegyzéseket tartalmazott (Megillat Hazikaron).

A filozófia másik képviselője, Izsák Albalag, szintén Délspanyolországból származott és miként kortársa, Falaquera, ő is jól tudott arabul. Szellemesebb és tartalmasabb volt Falaqueránál, de ép oly kevéssé önálló. Egészen belemerült az aristotelikus filozófia arab átdolgozásaiba és annyira meg volt győződve eredményeinek igazságáról, hogy elfogadta a világ örök létezéséről szóló tant és igyekezett a biblia világteremtési elbeszéléseit e szerint a felfogás szerint formálni és magyarázni.

De Albalag tudta, hogy a zsidóság tanai és a filozófia teoriái sok lényeges pontban ellentmondanak egymásnak, és be is vallotta, hogy ezt a szakadékot kitölteni nem tudja. És volt elég ügyessége, hogy megismerje a módot, amelylyel az összeegyeztethetetlent kibékiteni lehet: hozzáfogott a bibliai szöveg divatos magyarázgatásához és elferditéséhez. De minthogy ez sem elégitette ki, éles vonalat vont a lelkiismeretében tudás és hit között. Mint filozófus meg volt győződve valamiről, aminek mint zsidó az ellenkezőjét hitte.

Oly kevés következetesség és tisztaság volt Albalag szellemében, hogy a kabala bohóságait igaz régi hagyománynak tekintette, amelynek nagyrésze, szerinte, az idő kedvezőtlensége miatt elveszett és csak egyes kiválasztottak: Todrosz Abulafia, Segoviai Izsák és különösen tanitványa, Mózes ben Simon Burgosból, juthattak hozzá. A kabala ellen nem volt semmi kifogása, csak egyes kabalistákat korholt, hogy teoriájuk igazolására elferditik a szentirás szövegének értelmét, játékot üznek a betükkel és számokkal, csodálatos istenneveket kombinálnak és amuletteket gyártanak. Albalag inkább a kabalával való visszaélés ellen küzdött, a kabalát magát nem helytelenitette. Jogtalanul bélyegezték meg később mint eretneket a zsidóság tradicióival ellentétes nyilatko-

zatai miatt. Albalag nem volt eretnek, csak kusza fej, amelyben a legellentétesebb nézetek fértek meg egymás mellett. Sőt gyakorlatilag is szigoruan megtartotta a zsidóság minden törvényét.

Voltak azonban ebben az időben merészebb férfiak is, akik filozófiai tanulmányaikból kedvezőtlen következtetéseket vontak zsidóságuk számára. Miként elődjeik, az alexandriai allegoristák, akik a vallástörvények céljainak hamis magyarázatából kifolyólag elhanyagolták a zsidóság szertartásait, ugy jártak el a kornak konzekvens felvilágosodottjai is. Minthogy a rituáliák csak bizonyos vallási, filozófiai vagy erkölcsi képzetek ébresztésére szolgálnak, elegendőnek vélték, ha az ember a fejébe vési az illető gondolatot és bensejében állandóan foglalkozik vele. A vallási törvények gyakorlati következtetése tehát ebben az esetben fölösleges. Minek kössük magunkra az imaszijakat (tefilin), kérdezik az allegoristák, ha csak az a célja, hogy fogékonynyá tegye fejünket és szivünket bizonyos igazságok iránt, és mi már anélkül is lelkünkbe vésztük azoknak az igazságoknak a tudatát? Néhányan ennek az iránynak a hivei közül tagadták, hogy Mózes próféta lett volna és közönséges törvényhozónak nyilvánitották, amilyen más népeknél is volt, és ezzel megfosztották a tórát isteni származásától.

Ezeknek az allegoristáknak egyike azt prédikálta egyszer a zsinagógában nagy közönség előtt, hogy a disznóhusevés tilalmának nincsen már semmi értelme. Mózes azért tiltotta meg, mert azt hitte, hogy egészségtelen, de az alapos orvosi vizsgálódások ellenkező eredményre jutottak.

Igy tették az álfilozófusok az egész zsidóságot kétségessé, és ezzel azt az ellenhatást idézték elő, hogy sokan szükségesnek látták a szabad kutatás teljes számüzését.

Ennek az allegorista iskolának képviselője egy nagytudományu, de szeszélyekkel tele férfiu volt, aki akaratán kivül heves viszályokra adott alkalmat. A férfiu neve Lévi ben Chájim Villafrancheből (Toulouse mellett, született 1258 (?), meghalt 1306 után). Tekintélyes zsidó családból származván, jártasságot szerzett a talmudban, de sokkal inkább vonzotta Maimuni filozófiája és Ibn Ezra asztronómiája. Hitt a csillagok befolyásában az ember sorsára és szelleme inkább csapongásra hajlott, semmint világos gondolkodásra. Maimuni törekvéseit nem értette meg teljesen, nála a zsidóság azokban a filozófiai közhelyekben oldódik föl, amelyeket mi manapság izetlennek és gyermekesnek találunk, de abban az időben mint mély bölcseséget csodáltak. Szerelmi kaland kivándorlásra kényszeritette és szükös viszonyok közé szorulva, Mont-

pellierben telepedett le, ahol tanitásból és felolvasásokból tartotta fenn magát. Itt ismerkedett meg Mózes Ibn Tibonnal és ő avatta be az allegoristák tanaiba.

Levi ben Chájim volt a terjesztője annak a meddő rendszernek, amely gondolatok helyett formulákkal elégedett meg. Irt két főmunkát, az egyiket rimekben, a másikat prózában. Mindkét munka Maimuni teoriáját foglalja össze enciklopedikus rendszerben. A biblia történeti elbeszéléseit filozófiai szóvirággá ferditi, a benne előforduló csodákat természetes uton magyarázza és általában csak azokat a bibliai és agadai magyarázatokat fogadja el, amelyek szofisztikus szóelferditéseken alapszanak.

Levi ben Chájim tiltakozik ugyan a szándék ellen, hogy a törvényeket allegoriákkal akarná magyarázni, sőt eretnekeknek bélyegzi meg az allegoristákat és azon van, hogy a bibliai történeteket, ahol csak lehetséges egyszerü értelmükben hagyja meg; de nagyon komolyan nem vehette ezt, mert ő is, miként mintaképe, Ibn Ezra titokban tartotta igazi meggyőződését, ugy hogy a legjobb ismerősei sem jöhettek vele tisztába.

Ezt a filozófiai belemagyarázásoktól duzzadó zsidóságot nemcsak magánuton tanitották, hanem prédikálták a zsinagógákban is.

Eme álfilozófiai kinövések tüzhelye a nem éppen jelentéktelen Perpignan község, az aragoniai királysághoz tartozó Roussillon tartomány fővárosa volt. Habár ennek a városnak zsidó lakossága nem volt valami irigylésre méltó helyzetben (lakásuk a város legegészségtelenebb részén, a bélpoklosok piacán volt), mégis megtartották az érzéküket a tudomány és a kutatás iránt és mohón lesték az ujitásokat, amiket a Maimuni utján haladó magyarázók és kutatók hirdettek. Itt telepedett le a szegény Levi ben Chájim egy gazdag, tekintélyes Sámuel Suláminak, vagy Sen Escalitának a házában, akinek jámborságát, tudását és bőkezüségét szerfölött dicsérték a kortársak. „Perpignantól Marseilleig nincs senki, aki vetekedhetne törvényismeretben, jótékonyságban, vallásosságban és szerénységben Sámuel Sulamival. Titokban gyakorolja a jótékonyságot, háza nyitva áll minden vándor előtt, fáradhatatlanul gyüjti az iratokat gyüjteménye számára. Levélbeli összeköttetésben volt Ben-Adrettel és érdeklődött a biblia és az agada filozófiai magyarázatai iránt.

A perpignani rabbinus is barátja volt a gondolkodásnak és kérlelhetetlen ellensége a betü mögé rejtőzködő, eszmenélküli hivésnek és megcsontosodott ortodoxiának. Nem nagyon hires, de azért nagyon jelentékeny férfiu volt Don Videl Menachem ben Salomo Méiri (született 1243 Elul havában, meghalt 1317 között). Nem volt uttörő egyéni-

ség, de rendelkezett azzal, ami kortársaiban annyira hiányzott: mérséklettel és tapintatossággal. Ez mindenek előtt Méiri stylusában mutatkozik. Spanyolországnak és a Provencenak összes zsidó irói prózájukat vagy versüket dagályos áradozásokkal töltötték meg, mintha ki akarták volna meriteni a biblia egész nyelvkincsét, hogy egy sovány gondolatot fejezzenek ki vele. Ennek a kornak csodált stylusmestere, a morálköltő, Jedaja Bedarzi, olyan kenetteljesen irt, hogy védőbeszédjének, elmélkedéseinek, vagy általában irodalmi munkáinak több oldalát kell átolvasnunk, mig egy türhető gondolatra bukkanunk. A divatos muzivstil nagyon kedvezett ennek a semmitmondó ékesszólásnak. Egészen más ebben a tekintetben Méiri. Nem mond többet, mint amennyit mondani akar, és azt röviden, világosan és érthetően fogalmazza.

Ép oly mértékletes volt a talmud magyarázatában.

Majdnem mindazok, akik a talmudot elméletileg vagy gyakorlatilag feldolgozták, kommentálták, vagy önálló glosszákkal látták el, még jobban összekuszálták a feloldandó csomót. Annyira eltévelyedtek a jelentéktelen apróságok fejtegetésébe, hogy elhanyagolták miatta a kiindulópontot és a kérdés magvát. A legmélyebb talmudisták sem kerülték el ezt a hibát. Don Vidal Méiri csodálatos kivétel ebben a tekintetben is, még pedig nemcsak a maga korában, hanem a későbbi időkben is.

A talmudhoz irt gyakorlati kommentárjában (Bét-Habechira) metodikusan jár el, átmegy az általánosból a különösre, elrendez mindent világosan és áttekinthetően és igyekszik az olvasót tájékoztatni, ahelyett, hogy magyarázatokba vinné belé.

A bevezetésben áttekintést nyujt az egész tartalomról, mint aki jól ismeri az egész területet. Méiri ebben a pontban Maimunit vette mintául. Ha rendszerét elfogadják, nem öltött volna a talmudstudium olyan szofisztikus jelleget, amely az igent és a nemet egyképpen bizonyitja és a legegyszerübb kérdéseket az ágbogas vélemények egész halmazával boritja el.

Joggal dicsérte őt egy költő, Juda Ibn Szabura, bár rossz versekben, de Méiri rendszerének teljes átértésére valló szavakban:

„Már annyi könyvet irtak össze
A talmud magyarázatára,
Az egyik hosszu, bőbeszédü
A másik rövid, szófukar,
Mértéket nem tud egyikük sem;
Mig eljött Méiri Menachem
És megmutatta a helyes utat.“

Ép oly józan volt Méiri szentirásmagyarázatában. A filozófusok és a misztikusok mindig valami magasabbat kerestek a szövegben, az egyszerüt nagyon józannak találták és azért inkább lehetetlenségeket magyaráztak bele. Nem igy Méiri. Ő is feltételezte ugyan, hogy a szentirás némely törvényének vagy elbeszélésének magasabb célzata van, de a legtöbbet szószerinti értelmében vette.

A babonákban, amikkel a kor tele volt, Méiri nem hitt, azokban sem, amiket a talmud némely autoritása igazol.

Nem csekély érdem, ha egy férfiu a feneketlen rajongás közepette józan tudott maradni.

Méiri természetesen nem volt megelégedve az allegoristák modorával sem, de hogy kiöntse a gyermeket a fürdővizzel, hogy a visszaélés miatt számüzze a tudományt, az távol állott tőle.

Nem ilyen nyugodtan nézték az eseményeket egyes fanatikusok, akik abban a városban laktak, amely a fénykerülő Montpellieri Salamont, Maimuni és iratainak üldözőjét, a sok viszály és szakadás előidézőjét szülte. Habár az álfilozófiai kinövések semmivel nem voltak veszedelmesebbek, mint a kabalisztikus bohóságok, mégis ezeket pártfogásukba vették, mig azok ellen irtóháborut inditottak és zajongó lármájukkal nagyobb sulyt adtak maguknak, mint amilyen őket joggal megillette. Hajszál hija volt, hogy ki nem gyult ujra a zsidóságban a viszály tüze.

Ennek az idétlen türelmetlenkedésnek első szitója azok közé a fanatikusok közé tartozott, akik a vallás területét zsinóregyenes vonallal, még pedig saját mértékük szerint, szerették volna elhatárolni és tüzzelvassal elpusztitani minden mozgalmat és minden véleményt, amely ezen a vonalon túlmegy. Ez a férfiu Aba Mári ben Mózes Montpellierből, vagy előkelő nevén Don Astruc En Duran de Lünel, egy nagytekintélyü languedoci család sarja. Aba Mári Don Astruc nem volt ugyan miveltség hiján, tisztelte Maimunit és munkáit, de a zsidóság tartalmát egyszer és mindenkorra Nachmáni felfogása szerint itélte meg és felháborodott, ha valaki más mérték után indult. A bibliai és talmudi csodákban annak a meggyőződésének az igazolását látta, hogy Isten különös gondviseléssel veszi körül Izraelt és érdekében megváltoztatja a természet rendjét is. Nem ütközött tehát meg a csodás történetek sokaságain, hanem ellenkezőleg, minél több, annál jobb. A filozófia és a természeti kutatások, amelyek a csodákat hihetetlennek tüntetik fel, éppenséggel nem zavarták.

Aba Márinak nagy hibája volt, hogy reá akarta kényszeriteni nézeteit mindenkire és üldöztetni akarta azokat, kik másképpen gondol-

dolkoznak. Nemcsak az allegorikus magyarázatokon, melyekkel a predikátorok éltek, botránkozott meg, hanem a filozófiával való foglalkozáson általában, minthogy azt tartotta a kihágások okozójának. Sajnálta, hogy nem rendelkezik bottal és korbácscsal és nem sujthat le azokra, akik a vallást veszélyeztető tudománynyal töltik meg az agyukat.

De Aba Márinak nem volt elég tekintélye ahhoz, hogy a villafranchei Levi ben Chájim és elvtársai ellen felléphessen; korának legelismertebb autoritásához fordult tehát, Ben-Adrethez Barcelonába. Megformulázta a vádját az eretnekek ellen, hogy a zsidóság pusztulását idézik elő, ha nem vetnek véget garázdálkodásuknak; lelkére kötötte azért Adretnek, hogy emelje fel ellenük tiltakozó szavát.

A barcelonai rabbi természetesen szintén szomorunak találta a jelenséget, hogy „idegenek törnek be Cion szentélyébe". Kéri Aba Márit, lépjen összeköttetésbe elvtársaival és egyesült erővel küzdjenek a mutatkozó bajok ellen; ő maga nem vehet részt ebben, mert nem akar beavatkozni idegen községek ügyeibe.

Más fanatikusok azonban felkarolták az ügyet és sürgették a nyilt fellépést. Ezek között volt Don Bonafoux Vidal (Saltiel) Barcelonából és testvére, Don Crescas Vidal, aki Perpignanba költözött, mindketten igen tekintélyes tudós férfiak, de ép oly türelmetlenek mint Aba Mári. Don Crescas egy inditványt terjesztett elő, amely sok tetszést talált. Azt ajánlotta ugyanis, hogy harminc éven alól ne legyen szabad a zsidó ifjaknak prófán tudománynyal foglalkozniok; csak érett férfiak, „akik már megtöltötték szellemüket bibliával és talmuddal, melegedhessenek a filozófia és a természettudomány tüzénél." Ilyeneknél már nem kell tartani attól, hogy az idegen tudomány megrontja őket.

Ben-Adret nem volt ugyan hajlandó rendeleteket szabni a tudományos feldolgozások ellen, mégis kötelességének tartotta, hogy a sok baj okozóját, a villafranchei Levi ben Chájimot üldözze. Zokon vette Sámuel Sulamtól, hogy házába fogadta ezt az eretneket és ezzel alkalmat nyujtott neki ártalmas nézeteinek a terjesztésére. Hiába mentegette Don Crescas Vidal nemcsak Sámuel Sulamot, hanem védencét is és kijelentette, hogy Lévi ben Chájim szigoruan talmudikus életet él és vallási viselkedése ellen nem merült fel eddig semmiféle kifogás; hiába védekezett Lévi is Ben-Adret előtt; a barcelonai rabbi addig faggatta Sámuel Sulamot, mig az amugy sem nagyon szilárdjellemü férfiu megtándorodott meggyőződésében. Mikor nemsokára meghalt a leánya, már azt hitte, hogy Isten büntetése érte, mert oltalmat nyujtott az eretnek Lévinek és kiutasitotta a házából.

A perpignani község tagjai azonban felháborodtak az eretnekkutatáson és minthogy Ben-Adretet makulátlan férfiunak tartották, levelet intéztek hozzá és bevádolták Aba Márit, hogy személyes indokok és önző célok birták a viszály szitására.

Aba Mári és társai, akik hathatós támogatás nélkül erőtlennek érezték magukat, tovább is azon dolgoztak, hogy a barcelonai rabbinátust a tudományok studiumának és a szabad kutatásnak bojkottálására birják. Megigérték, hogy a montpellieri község egyhangulag mellettük foglal majd állást és ez maga után vonja majd a többi délfranciaországi községek helyeslését is.

Ben-Adret és kollégiuma hitelt adott Aba Mári tulzásainak, hogy az egész zsidóság veszélyben forog és beleegyeztek az akció megindításába, de előbb tudni akarták biztosan, mi a montpellieri község álláspontja, hogy csakugyan hajlandó-e a tudományok bojkottjához csatlakozni. Ben-Adret és a rabbinátus tagjai két azonos tartalmu levelet küldtek tehát Aba Márihoz és Beaucairi Todroszhoz, hogy olvassák fel azokat a község tagjai előtt és lássák, helyeslik-e.

De az eredmény másra vallott. Mihelyt a tudomány bojkottálásának terve ismeretes lett, a község tekintélyes része a leghatározottabban tiltakozott ellene.

Montpellierben élt ugyanis ebben az időben egy gazdag, előkelő származásu és állásu férfiu, aki szinte az anyatejjel szivta magába a tudomány iránt való szeretetet. Jákob ben Machir Tibbon, kit keresztény körökben Don Profiátnak és Profátiusnak neveztek (született 1245 körül, meghalt 1312 és 1322 között). Az ünnepelt Mesullam de Lünel hires családjából származott, amely mindig a szabad, friss szellem pártolója volt Délfranciaországban, amellett közeli rokonság füzte a Tibbonidákhoz, akiknél tradició volt, hogy a zsidóság és a tudomány ikertestvérek, amelyek java azt kivánja, hogy a legjobb egyetértésben éljenek egymás mellett. Miként a művelt zsidók abban az időben általában, alaposan ismerte a zsidó irodalmat, a bibliát és talmudot, szakszerüen foglalkozott az orvosi tudománynyal és különös buzgalommal tanulmányozta a matematikát és a csillagászatot. Pontos megfigyelései a földtengely eltéréseiről alapul szolgáltak későbbi nagy asztronómusok kutatásainak. Minthogy az arab és héber nyelvnek egyaránt ura volt, számos tudományos munkát ültethetett át arabból héberre.

Jákob Tibbon oly nagy tiszteletben állott mint tudós, hogy zsidó hite dacára, a montpellieri egyetem az orvosi fakultás dékánjává választotta meg. A tudományt nem a hiuság és nagyzás kielégitési eszközének

hanem belső értékét tekintette, az ember diszének tartotta, amelynek segitségével magasabb jelentőségre tehet szert.

Ugy vélekedett, hogy a zsidóság szerencsés korában otthona volt minden tudománynak, a számüzetés és a szenvedések azonban a tudatlanságba sülyesztették és akik hajdan a tudományok mesterei voltak, most kénytelenek idegen népektől tanulni.

Tudományos működésében igen nemes cél lebegett Jákob ben Machir előtt. Emelni akarta hitsorsosait a keresztény világ szemében és elnémitani ellenségeik gyalázkodásait, akik gunyosan mondják: a zsidók kerülnek minden tudományt.

És erről a férfiuról tételezték fel, hogy segédkezet nyujt a tudomány számüzéséhez! Mert ha Aba Mári keresztül akarta vinni Montpellierben a tervet, hogy az ifjuságot távoltartsák a tudománynyal való foglalkozástól, sehogy sem mellőzhette Jákob ben Machir személyét. Mert Jákob ben Machir sok érdeme folytán oly nagy tekintélyre tett szert hitközségében, hogy annak tagjai legnagyobb része befolyása alatt állott. És Aba Mári csakugyan neki olvasta fel először a barcelonai rabbinátus levelét. Azt hitte, megnyeri majd a beleegyezését és talán közreműködését is.

Csakhogy Jákob ben Machir a leghatározottabban utasitotta vissza a levél eszméjét és kijelentette, hogy nemcsak hogy nem egyezhet bele a tudományok számüzésének tervébe, hanem még attól is tart, hogy a terv elterjedése nagy viszályt és szakadást támaszt mindenütt és azért kérte Aba Márit, hogy ne adjon alkalmat ilyen szomoru fejleményekre és ne is olvassa fel nyilvánosan Ben-Adret levelét.

Aba Mári és Todrosz azonban ragaszkodtak elhatározásukhoz és egy szombaton fontos megbeszélésre hivták egybe a község tagjait. (1304 augusztus hóban). De csakhamar kitünt, hogy a fanatikusok csalódtak, amikor azt hitték, hogy az összes montpellieri zsidók jóváhagyják Aba Mári tervét. A község tagjainak egy része nem is jelent meg a tanácskozáson, Jakob ben Machir pedig határozott óvást emelt a szellem meggyalázása ellen. Heves viszály támadt és a gyülekezet határozat nélkül oszlott fel.

Nemsokára nagy párt sereglett a tudomány legméltóbb képviselője, Jákob ben Machir köré, részint a tudomány őszinte hivei, részint a vezér barátai és tisztelői közül. A tudomány ellenségei Aba Márihoz csatlakoztak és igy a község két pártra szakadt. Mindakét párt nagy buzgósággal látott hozzá hivek toborozásához.

Aba Mári előtt ugyanis becsületkérdéssé vált a dolog és ki kellett

tartania tervének keresztülvitele mellett; mert bukása kopromittálta volna Ben-Adretet is a barcelonai község előtt. Nem is mert első kudarca után felelni a férfiunak, akit azelőtt a montpellieri község egyhangu jóváhagyásával biztatott. Sürgött-forgott tehát, hogy legalább huszonöt aláirást szerezzen, amivel meggyőzné Ben-Adretet, hogy csakugyan nem áll egyedül az ő buzgalmával. De Jákob Tibbon is becsületbeli ügyének tekintette, hogy a tudomány bojkottálásának tervét keresztülvinni ne engedje. Ő és a tibbonidák azt hitték ugyanis, hogy a támadás egyenesen őseik, Sámuel Ibn Tibbon és Jákob Anatoli ellen irányul, különösen mert az utóbbinak egyik nagyon elterjedt és szombati épülésre használt munkája a „Malmed" volt az első példa a bibliai törvények és elbeszélések allegorizálására.

Ben-Adret, Aba Mári informcáiójára tényleg lebecsülte a tibbonidák büszkeségét, Anatolit, aminek valószinüleg kifejezést is adott. Sámuel Ibn Tibbont, a maimunista eszmék terjesztőjét Aba Mári hivei és elvtársai szintén káromolták.

Sámuel Ibn Tibbon dédunokája, Juda ben Mózes, volt a lelke a tibbonida pártnak, amely egész erejével Aba Mári tervének meghiusitásán dolgozott. Hogy ők is szerezhessenek hiveket kivülről, azt a hirt terjesztették a tibbonidák, hogy a tudomány ellenségei ismét meg akarják bélyegezni Maimunit és műveit, Aba Mári utánozni akarja montpellieri Salamont.

Ez szerencsés jelszó volt, mert ezzel pártjuk körébe vonták azokat is, akik egyébként a napikérdés iránt nem érdeklődtek, de Maimuni becsületének megmentését kötelességüknek tartották.

Jákob ben Machirhoz és pártjához csatlakozott a nagytekintélyü orvos, Salamon de Lünel, aki sok hivet hozott magával. Salamon de Lünel azonban, ugy látszik, nem nagyon érdeklődött a vita iránt, inkább Aba Mári iránt való gyülöletéből lépett az ellenpártba.

A megerősödött tibbonida-párt végre határozott; férfiashangu iratot intézett Ben-Adrethez és a barcelonaiakhoz és igyekeztek őket véleményük megváltoztatására birni. Nem tudtak ugyan valami hathatós érvet felhozni amellett, hogy a zsidóság és a tudomány összeférhet egymással, de a bizonyitékok, amiket használtak, teljesen megfeleltek az akkori gondolkodásnak. Hivatkoztak Salamon király bölcseségére, amely a biblia szerint, „a libánoni cédrustól az izsópig" terjedt, ami alatt nem érthető más, mint a természettudomány. (Tudniillik, hogy Salamon király ismerte a növények természetét, amiért a szentirás magasztalja.) A talmudban is vannak célzások arra, hogy a tanaiták és amorák foglalkoztak

a tudománynyal. Azt a kifogást, hogy a tudományt nem akarják számüzni, hanem csak visszatartani tőle az éretlen ifjuságot, nem fogadhatják el, mert ez csak megkerülése a dolognak. Mert, aki harminc éves koráig nem foglalkozott a tudománynyal, elveszti iránta az érzékét és később az előrehaladt korban nem pótolhatja többé. A tibbonidák továbbá tiltakoznak az ellen, hogy eretnekeknek bélyegezzék őket, mert a tóra mellett prófán tudományoknak is hódolnak. Jámborság és hithűség dolgában senki sem multa őket felül. Az allegorikus magyarázat, ami miatt olyan nagy lármát csapnak, oly gyér jelenség, hogy ez nem lehet ok az összes tudományok bojkottálására. A tibbonidák figyelmeztetik végül Ben-Adretet és kollégiumát, hogy tegye vissza hüvelyébe a viszálykeltő, eretnekkereső fegyverét.

Jákob ben Machirnak és a tibbonidáknak eme bátor és félig-meddig kihivó hangu levele jobban ingerelte fel a barcelonaiakat, mint ahogy hitték volna. A feszültség fokozódott, éles hangu és csipős tartalmu levelek repültek ide-oda, mindkét részről uj aláirásokat igyekeztek szerezni és mindkét párt azon volt, hogy az ingadozókat a maga számára megnyerje. Az argentierei, aixi, avignoni és lüneli községek Aba Mári mellett szavaztak. Perpignanban, a megtámadt felvilágosodás székhelyén, Aba Mári egyik rokona, Mózes ben Sámuel toborzott hiveket. Különösen egy férfiunak az állása és tudása folytán, a nagy tekintélyben álló Kalonymos ben Todrosnak a megnyerését tartotta nagyon fontosnak. Kalonymos, akit Dávid király ivadékának tartottak, nem akart eleinte a tudomány bojkottálásában részt venni, de egyrészt Aba Mári, másrészt Ben-Adret oly türelmetlenül ostromolták, hogy végül megigérte közreműködését.

De minthogy közben a tibbonida párt is sok hivet szerzett, meggondolandónak tartotta Ben-Adret, hogy csakugyan kimondja-e az utolsó szót ebben a kényes vitaügyben, és elhatározta, hogy addig nem hirdeti ki az átkot, amig legalább husz község határozott beleegyezését nem adja.

Mig Délfranciaországban és Spanyolországban a tudomány bojkottálása körül támadt vitában a mérleg nyelve ide-oda ingadozott, a német községekre sulyos csapások nehezedtek és Spanyolországba egy férfiu vetődött, aki a kérdést a fanatikusok javára döntötte el.

Ez a férfiu a tiszta erkölcsü, ritka önzetlenségü és nagy benső vallásosságu R. Aser ben Jechiél volt, aki csodás alapossági talmudtudásával általános tiszteletet keltett maga iránt és aki magával hozta a német zsidók kérlelhetetlen gyülöletét minden prófán tudomány iránt.

R. Asér vagy Aséri kivándorlásával kedvezőtlen fordulópont állott be a spanyol és provencál zsidók mivelődéstörténetében.

Asér ben Jechiel (született 1250 körül, meghalt 1327-ben), a Rajnavidékről származott és olyan ősöktől, akiknek a talmud volt egész világuk. Atyját, mint jelentékeny talmudtudóst és rendkivüli vallásos férfiut csodás legendákkal vette körül a nép. Mint az ünnepelt Rothenburgi Méir tanitványa, elsajátitotta az éleselméjü toszafisták methodusát és maga is kezdett irni toszafista munkákat, de több methodikai érzékkel, mint a régi iskola. Mesterének halála után Aséri Németország legnagyobb rabbinikus autoritása lett.

Ebben az időben ujra kitört Németországban a zsidóellenes dühöngés és eredményeiben ezuttal messze felülmulta a keresztes hadjáratok korának szomoru eseteit. Ezer meg ezer ártatlan ember vált a halálnak, vagy a halálnál is kinosabb örök nyomornak martalékává. A polgárháboru, amely akkor Osztrák Albert és Nassaui Adolf közötti trónversengés miatt kitört, reászabaditotta mindkét párt embereit az egyháztól és a társadalomtól egyaránt gyülölt zsidókra. Okot nagyon könnyen találtak. Azt hiresztelték, hogy Röttingenben, egy kis frank városban meggyaláztak a zsidók egy ostyát, széttörték mozsárban, mire az ostyából vér folyt. Ennek a községnek egyik nemes embere, Rindfleisch, védelmébe vette a meggyalázott ostyát; azt mondotta, hogy égi sugallat szólitotta fel a gyalázat megboszulására és a zsidók átkos nemzetségének kiirtására. Összegyüjtette tehát az elvakitott csőcseléket és hozzáfogott véres tervének megvalósitásához.

Először a röttingeni község tagjait dobták máglyára (1298 április 20, vasárnap). Innen tovább haladt a zsidómészárló csapat. Minden városban ujabb és ujabb cinkosokat vettek fel soraikba és mindenütt legyilkolták az utjukba került zsidókat. Rindfleisch, merészségtől és fanatizmustól üzve, rábirta mindenütt a városok keresztény lakóit, hogy a zsidó lakosságot lemészárolják. A nagy würzburgi község teljesen elpusztult (Áb hó 12, julius 24). Nürnbergben a zsidók először a várba menekültek, de minthogy itt is megtámadták, humánusabban érző keresztények segitségével védekezni kezdtek, de természetesen eredmény nélkül. Valamennyijüket legyilkolták (Áb 22, augusztus 1). Áséri rokona és tanulótársa, Mardochái ben Hillel, aki egy nagyon becsült rabbinikus munkát irt, szintén itt esett el feleségével és öt gyermekével együtt. A szülők, akik attól féltek, hogy gyermekeik nem fognak tudni ellentállani a kisértésnek és megtántorodnak hitükben, saját kezükkel dobták gyermekeiket a lángok közé, azután maguk is utánuk ugrottak.

Bajorországban csak a regensburgi és augsburgi községek menekültek meg a pusztulástól. Regensburgban, ahol a zsidóknak polgári joguk volt, a városi tanács védelmezte őket nagy kitartással. Augsburgban is a tanács és a polgárság védte meg a zsidókat Rindfleisch gyilkos csapata ellen.

Hálából arra kötelezték magukat az augsburgi zsidók, hogy a temetőjük mögött saját költségükön erős falat épitenek a város védelmére és hiteles okmányt állitottak ki erről, ellátva saját pecsétükkel, melyen héber és latin irás és egy kettős sas volt bevésve.

Ezek a véres üldözések átcsaptak Frank- és Bajorországból Ausztriába. Elpusztult több mint száznegyven község, több mint 100.000 zsidó lélekkel. A dühöngés majdnem félévig tartott. Németország zsidósága reszketett, mindenütt a biztos halálra készültek.

És el is vesztek volna mindnyájan, ha Rudolf császár közbejött halála és Albrecht megválasztatása véget nem vet a polgárháborunak.

A második Habsburg, aki erős kézzel helyre tudta állitani az ország megzavart békéjét, felelősségre vonta mindazokat, akik a zsidók üldöztetésében résztvettek, megbüntette azokat a városokat, amelyek az üldözésnek szabad folyást engedtek, már csak azért is, minthogy a zsidók legyilkolása nagy kárt okozott a császári fiskusnak. A zsidóknak ujra állami oltalmat biztositott, mint azelőtt a császárok és királyok alatt és a biztositott védelemről fejedelmi hitlevelet állitott ki nekik. A legyilkolt zsidók követeléseit, minthogy a legtöbb esetben örökös nem maradt, a császár hajtotta be, vagy átengedte a birodalom kancellárjának, a mainzi érseknek.

A félelemből kikeresztelkedett zsidók legtöbbnyire visszatértek zsidó hitükre; ugy látszik, a császár és az egyház képviselői szemet hunytak erre.

Ennek a zsidómészárlásnak az utóbajai is elég szomoruak voltak. A legyilkoltak özvegyei nem szerezhettek zsidó tanukat férjeik haláláról, minthogy a férfiak, akik erről tanuvallomást tehettek volna, mind elpusztultak. Csak a kikeresztelkedett zsidókra hivatkozhattak tehát és a rabbinusok nem fogadhatták el a talmudikus házassági törvények szerint, azoknak a vallomásait, akik megtagadták hitüket. Aséri azonban elég mérsékelt volt, hogy nem ragaszkodott kivételes esetben oly szigoruan a talmud betüjéhez, hanem régi autoritásokra hivatkozva, megengedte a szerencsétlen özvegyeknek, hogy ujra férjhez mehessenek, ha férjük halálát csak kikeresztelkedett zsidók vallomása igazolja is.

Aséri a véres zsidómészárlások után nem érezte jól magát Német-

országban, vagy talán veszély is fenyegette Albrecht császár részéről. A császár állitólag óriási összeget követelt tőle, melyet Aséri nem tudott beszolgáltatni. Elég az hozzá, hogy Aséri Németországból menekült (1303 nyarán). Feleségével és nyolc gyermekével és unokájával városból városba vándorolt. Eleinte Szavoyában akart letelepedni, ahol a község nagy tisztelettel fogadta. De amikor meghallotta, hogy a szavoyai herceg a német császártól függ, attól tartott, hogy ki fogják szolgáltatni, mint kiszolgáltatták annakidején mesterét, Rothenburgi Méirt. Délfranciaországba menekült tehát, ahol mindenütt, de különösen Montpellierben sok tisztelettel halmozták el, végül letelepedett Spanyolország legnagyobb városában, Toledoban (1305 január). A toledoi község örömmel ruházta megüresedett rabbinátusát a nagyhirü német rabbira. Asérival azonban bevonult a spanyol fővárosba a tudományellenes, vallási túlzás szelleme.

Aséri nem titkolta a profán tudományok iránt való ellenszenvét. Nem is tudta felfogni, hogyan foglalkozhatnak jámbor rabbinusok Délfranciaországban és Spanyolországban egyébbel is, mint a talmuddal. Határozott megvetéssel tekintett a spanyol és provencál zsidók mivelődési törekvéseire, arra, amire ők oly büszkék voltak. Hálát adott teremtőjének, hogy megóvta őt a tudomány kárhozatától. A talmudtanulmány tekintetében nem bizott a délfranciaországiak és a spanyolok tudásában; szerinte csak a német és az északfranciaországi zsidók kapták a talmudra vonatkozó igazi hagyományokat a templom elpusztulásától fogva az ő koráig, de a többi országokban nem ismerik ezeket.

Ilyen férfiunak, akiben a tudomány iránti érzék teljesen hiányzott és aki mereven visszautasitott mindent, ami nem talmud, természetesen okvetlenül tudományellenes befolyást kellett gyakorolnia. Hozzá képest Salamon Ben-Adret valóságos szabadgondolkodónak mondható.

Aba Mári rögtön felhasználta a férfiut, akitől hathatós támogatást remélt. Felszólitotta, hogy nyilatkozzék a szóban forgó kérdésben. Aséri természetesen nagyon helyeselte Aba Mári buzgalmát, de ugy vélekedett, hogy amit ő tenni akar, még nem elegendő; mert ha harminc éves koron túl már megengedik a tudománynyal való foglalkozást, nem segitettek teljesen a bajon. Az eretnekség mérge nagyon elterjedt, mindenkit megmételyezett és a jámborokat éri a felelősség, hogy a bajnak elejét nem vették. Véleménye szerint szinódust kellene összehivni és itt elhatározni, hogy csak a talmuddal szabad foglalkozni, a tudományokkal csak akkor, amikor nincs sem nappal, sem éjjel, vagyis semmikor.

Ez a talmudimádás, amely semmiféle más tudományt nem tür meg

és amelyet ily tetterős és tiszta erkölcsü férfiu hirdetett, mély benyomást gyakorolt a spanyol zsidók kissé ingadozó lelkére. Ben-Adret maga, ki eddig habozott, kijelentette, hogy kész az átkot kihirdetni, de kéri, hogy Aba Mári és Kalonymos szövegezzék meg a formulát. Egy szolgálatkész fanatikus, Simson ben Méir, Ben-Adret tanitványa, felajánlkozott, hogy ő maga megszerzi husz község hozzájárulását. És itt már az Aséri szellemétől befolyásolt Toledóra is számitottak, valamint Castiliára általában, minthogy községei legtöbbnyire a főváros példáját követték, aszerint igazodtak.

De hogy mennyire erőszakolt volt ez a túlbuzgóság, mennyire nem egyezett a többség gondolkodásával, mutatja Montpellier, amelyet Aba Mári a jámborok Cionvárának tüntetett fel, holott ebben a községben még szavazatokat sem mertek gyüjteni az átok számára. Minthogy gúnyolódás lett volna a szándéka, az egyik tibbonida kihirdette, hogy szombaton felolvasást fog tartani Anatoli művéből és csakhamar számos hallgató gyült köréje. Aba Mári, aki Ben-Adretnél erős támasznak tüntette fel magát és azzal hitegette, hogy néhány elvakitott és félrevezetett tibbonida kivételével, mögötte áll az egész község, kénytelen volt most bevallani, hogy Montpellierre nem igen lehet számitani ebben az ügyben.

Abban a tudatban, hogy pártjuk Délfranciaországban kisebbségben van, a két fővezér, Aba Mári és Kalonymos meglepően enyhén formulázták az átok szövegét. Először is csak a természettudományi és metafizikai iratok olvasását tiltják meg, minden más tudománynyal való foglalkozást kifejezetten megengedik. Másodszor, a zsidó szerzők műveit, habár természettudománynyal vagy metafizikával foglalkoznak, kizárják a tilalomból. Már azelőtt is inditványozta Aba Mári, hogy az ellenpártra való tekintettel, enyhitsék némileg a tilalmat és a harmincadik esztendő helyébe, amelytől fogva a tudományos tanulmányokat megengedik, tegyék a huszonötödiket.

Ben-Adret azonban, aki nem szerette a fél tetteket és nem tűrte a visszavonulást, sokkal szigorubb volt. Ő, akit azelőtt nógatni, izgatni kellett, maga lett az izgató. Mindenesetre része van ebben Aséri befolyásának. Az Áb hó kilencedikét, Jeruzsálem elpusztulásának bőjtnapját megelőző szombaton nyilvánosan kihirdette a templomban, ünnepélyes ceremóniák között, a tórával a kezében, a tudományok studiuma ellen szóló átkot (1305 julius 26). Aki huszonöt éves kora előtt valamely tudományos munkát olvas, akár az eredeti nyelven, akár héber forditásban, a legszigorubb átok alá esett. Ez az átok egy félszázadra szól.

A biblia filozófiai magyarázóit szintén pokolra kárhoztatja; átokkal sujtja őket és irataikat máglyára itéli.

Minthogy a héberül irt tudományos művek között sem tett kivételt, az átok formulája szerint nemcsak Anatoli prédikációs művét, hanem Maimuni filozófiai munkáit sem volt szabad olvasni. Ben-Adret kollégiuma csak az orvosi tudománynyal való foglalkozást engedte meg, még pedig azért, mert azt a talmud is megengedi.

Ez volt az első inquisitorikus törvényszék a zsidóság körében és Ben-Adret állott az élén. A dominikánusok tanulékony követőkre találtak a zsidók között.

A középkori községi szervezetek szerint azonban minden hitközség teljesen önállóan járhatott el és az egyik község döntése nem birt érvénynyel a másikra. A kimondott átok tehát, mindaddig, mig más községek hozzá nem járultak, csak Barcelonára nézve volt érvényes. De Ben-Adret gondoskodott róla, hogy a többi községek is elfogadják. Az átok formáját, melyet Ben-Adret két fia, Izsák és Juda, továbbá több mint harminc tekintélyes hitközségi tag irt alá, szétküldték Spanyolország, Languedoc, Északfranciaország és Németország összes zsidó községeibe.

Az átok jóváhagyása azonban nem ment olyan könnyen, mint a barcelonaiak hitték. Jákob ben Machir és hivei előre megtudták, hogy mi készül ellenük Barcelonában és készültek a visszavágásra. Meg akarták előzni a tudomány ellen kimondandó átkot és Montpellierben három fontos pontot tartalmazó határozatot hoztak. Átkot mondottak azokra, akik vallási okokból megakadályozzák, vagy visszatartják gyermekeiket bármilyen nyelven irott tudománytól; továbbá azokra, akik tiszteletlenül nyilatkoztak a nagy Maimuniról, vagy bármilyen munkájáról és végül azokra, akik megtámadnak valamely vallásos irót filozófiai gondolkodása miatt. Az utolsó pont Anatoli emlékének volt szánva, minthogy a fanatikusok gáncsokkal illették.

Tehát átok átok ellen. Jákob Tibbon és barátai a tudomány és művelői érdekében a zsinagógában hozott határozatát a montpellieri község legnagyobb része helyeselte.

De a pártbuzgalom meggondolatlan lépésre ragadta a tibbonidákat Ez a lépés ugyanolyan következményeket vonhatott volna maga után, mint az első montpellieri viszály idejében Salamon denunciációja. Minthogy Jákob ben Machir Profatius és pártjának még néhány embere nagy tekintélyben állott a város kormányzója előtt, biztositani akarták maguknak segitségét arra az esetre, ha az ellenpártiak erőszakkal akar-

nák behozni a barcelonai átkot. A kormányzó kijelentette, hogy őt csak az az egyetlen pont érdekli, hogy meg ne akadályozzák a zsidó ifjuságot abban, ha a talmudon kivül más egyébbel is akar foglalkozni, sőt szigoruan ügyelni fog arra, hogy necsak talmudikus könyveket olvasson az ifjuság, mert nem engedheti meg, hogy az átok segitségével már eleve megvonják tőlük a keresztény hitre való áttérés lehetőségét. A többi pontokkal nem igen törődik.

Aba Mári és hivei kétségbeestek az ellenpárt mozgékonysága miatt. Minthogy a tudomány korlátlan tanulmányozásának kedvező átkot a község többsége elfogadta, az rabbinikus törvény szerint a kisebbségre is érvényes és kötelező volt, és igy törvényesen nem csatlakozhattak többé a barcelonai átokhoz. Épen a viszály kezdeményezőinek kötötték meg tehát a kezeit, beleestek a saját hálójukba. Mindent elkövettek, amit csak tehettek; tiltakoztak a tibbonidák átka ellen és tiltakozásukat tudtul adták mindenkinek. De nem tagadhatták, hogy vereséget szenvedtek és kénytelenek voltak kérdéseket körözni a kor talmudi autoritásainál, vajjon a tibbonidák határozata kötelező-e reájuk nézve, vagy nem?

Jákob ben Machir pártja azt hitte, vagy hirdette, hogy a barcelonai tilalom a Maimuni műveire is vonatkozik és igy azt a látszatot adták a dolognak, hogy ők Maimuni becsületének megmentéseért szálltak sikra, és általában azért, hogy becsülést vivjanak ki a keresztényeknél a zsidóság számára, mig ellenfeleik zárkózottsága és merevsége a művelt keresztények lenézését és gúnyját idézi elő. A tudományt védő párt mindjobban a maga számára nyerte meg a közvéleményt.

Egy ifju költő is lépett fel a tudomány védelmére. Ékesszóló, lendületes védőirata nagy feltünést keltett abban az időben és hű képet nyujt a tudomány hiveinek akkori hangulatáról. Szerény hangon, de férfias bátorsággal olyan igazságokat mondott el, amilyeneket abban a körben ritkán lehetett hallani.

Ez a fiatal költő, akinek a tudomány érdekében irt védőirata több dicsőséget szerzett összes verseinél, Jedaja En-Bonet ben Ábrahám, akit inkább Bedarézi (Beziersből) és Penini név alatt ismertek (született 1280 körül, meghalt 1340 körül).

Jedaja Penini a bombasztikus irályu Ábrahám Bedarezi fia, nagyobb költői tehetség volt, mint az apja, élénk fantáziával és áradozó szóbőséggel irta a verseit, de hiányzott belőle a szivet megkapó igazi poézis iránti érzék és költészetét inkább rétorikai ékesszólás és semmitmondó mesterkedés jellemzi. Atyjától örökölte a hibát, hogy nem

tudta a nyelvbeli készséget a szépnek szabályaival kormányozni. Azonkivül sokat moralizált, ahelyett, hogy felemelt és elragadott volna. Tizenhétéves korában irt egy morális könyvet „Pardesz“ (Kert) cimen és egész fiatal korban, még atyja életében, költött egy száz verssorból álló imát, amelynek minden szava ugyanazzal a betüvel (M) kezdődik. (Bekásót ha-Memim); a szerző és talán némely kortársa is el lehetett ragadtatva ettől a mesterkélt munkától, amely meglehetősen izetlen és üres.

Mint Maimuni és Ibn Ezra bámulója a fiatalabb Bedarézi a tudományt és a filozófiát nagyrabecsülte, vagy miként az akkor gondolkodó hivőknél általában, nála is egygyé olvadt a zsidóság és a tudomány fogalma. Kommentálta Ibn Ezra bibliakommentárját és Maimunit föléje helyezte a gaonoknak.

Bedarézit is mélyen érintette Ben-Adret átka a tudományok ellen. Ő is azt hitte, hogy az átok tulajdonképpen Maimuni ellen irányul. Nem maradhatott tehát veszteg, és mintegy kötelességének tartotta, hogy ő is beleszóljon a vitába.

Minthogy Montpellierben lakott és bizonyára Jákob ben Machir pártjához tartozott, talán pártjának megbizásából irta Ben-Adrethez intézett védőiratát Maimuni és a tudomány érdekében (1305 december, vagy 1306 január). Ez a védőirat, miként az ebben az ügyben irt vitairatok általában, nemcsak annak a személynek szóltak, amelyhez intézték, hanem az egész zsidó olvasóközönségnek. Pamflét jelleggel birtak, amiket sokszorositottak és terjesztettek.

Bedarézi tiszteletét fejezi ki a kiváló jellemü és nagytudásu barcelonai rabbi iránt, és megjegyzi, hogy őt és társait nem háboritotta fel az átok. Mert a tudomány sérthetetlen, azt átok nem érintheti. Csak az bántja őket, hogy Ben-Adret ugy egyre-másra eretnekeknek bélyegezte meg a világ előtt a délfranciaországi zsidó községeket. Ben-Adret felült Aba Mári hazugságainak és a szunyogot elefántnak nézi. A délfranciaországi községek közül csak igen kevesen helyeslik a biblia és az agada allegorikus felfogását, sőt hirdetői sem gondolták olyan rosszul, hogy megérdemelték volna azért az átok kimondását. Régi időtől fogva nemcsak türik, hanem pártolják és ápolják is a zsidóság körében a tudományt, mert a vallási megismerésre nézve tagadhatatlan a haszna. De következetesen sem jártak el az átkozódók, amikor az átokból kizárták az orvosi tudományt, holott éppen ennek egyik ága küzd a vallás ellen. Hogyan is merték megtámadni Maimuni iratait, hiszen az ő szellemének a fénye elhomályositotta minden elődjét!

Végül megjegyzi Jedaja Bedarézi, hogy máris heves viszály tört ki Montpellierben a pártok között, és akarják-e igy tovább folytatni, hogy az egész keresztény világ káröröммel kacagjon a zsidók civakodásain? „Mi nem mondhatunk le a tudományról, mert az a mi életnedvünk. Még ha Józsua lépne fel és megtiltaná, sem engedelmeskednénk neki. Mert van egy férfiu, aki mindnyájatokat felülmult, Maimuni, és ő ajánlotta nekünk. Mi pedig készen vagyunk életünket, vagyonunkat és gyermekeinket feláldozni érte."

Befejezésül felszólitja Ben-Adretet, hogy intse nyugalomra montpellieri hiveit, hogy ne szitsák tovább is a viszály lángjait.

Ugyanebben az időben a keresztény egyházban is heves viszály tört ki IV. Fülöp francia király és VIII. Bonifatius pápa között; de itt nem eszmei javak között folyt a per, nem a tudomány és a szabadkutatás miatt civódtak, hanem az uralom, a pénz és a hatalomért. A két párt élet-halálharcot vivott egymással. A király eretnekséggel, kapzsisággal, szentségtöréssel, esküszegéssel és fajtalankodással vádolta a pápát. És a pápa feloldotta a király alattvalóit a neki tett eskü alól és birodalmát másnak ajándékozta. A zsidó viszályok nem voltak akkora fontosságuak, de nem is fakadtak ilyen feneketlen romlottságból.

Ben-Adret és mások, akik az átkot aláirták, Mózes Iskafat Melesz és Salamon Gracian igen kellemetlenül lepődtek meg Bedarézi iratától és annyira féltek a hatásától, hogy siettek kijelenteni, hogy ők egyáltalában nem gondoltak a kiátkozásnál Maimuni irataira, mert hiszen Maimunit ők is valamennyien tisztelik. Sőt kérték Aba Mári pártját, hogy kössenek békét ellenfeleikkel. De a viszály már akkor sokkal hevesebb volt, semhogy oly könnyedén ki lehetett volna egyenliteni. A kölcsönös elkeseredés is már a személyeskedés terére is átcsapott. Azonkivül mind a két párt szigoruan ragaszkodott az elvéhez és engedményekről, kiegyezésről egyikük sem akart hallani. Mindegyikük megmaradt tehát a maga igazsága mellett. Az egyik párt keresztül akarta vinni azt, hogy a tudományoknak teljes szabadságot adjanak; a másik tiltakozott ez ellen és hangoztatta, hogy vissza kell tartani az ifjuságot legalább huszonöt éves koráig a profán tudomány mérgétől.

De mig Aba Mári pártja jóváhagyó szavazatokat gyüjtött, hogy az ellenpárt átkát érvénytelennek nyilvánithassa, szomoru esemény jött közbe, amely dühöngő szélvészként kergette szét a barátokat és egymás karjaiba hajszolta az ellenségeket.

HATODIK FEJEZET.

A ZSIDÓK ELSŐ KIÜZETÉSE FRANCIAORSZÁGBÓL ÉS KÖVETKEZMÉNYEI. IMÁNUEL ROMI (MANUELLO).

Szép Fülöp és zsarnoki rendelete. A német császár sajátságos rokonszenve a zsidók iránt. Teljes kifosztás és kiüzés. A kiutasitottak szenvedései. Esztori Parchi. Áron Kohen. Bedarezi siralmai. Eliezer Chinonból. A francia zsidók gyakori kiüzetése és visszatérése. A tudomány körül támadt harc folytatása. Aba Mári ellenfelei. Aséri tulsulya. Ben-Adret halála. Szigoru rabbinikus irány Spanyolországban. II. Izsák Izraeli. Sámuel és Mária de Molina királynő. Kincstárnoka Don Mozé. Don Juan Emanuel és Jehuda Ibn Wakor. Franciaország visszahivja a zsidókat. A pásztorüldözés Franciaországban és Spanyolországban. A kutmérgezés vádja és a franciaországi zsidóüldözések. Kiutasitások és letartóztatások. Meles de Marseille és Astruc de Neves. A római zsidók. Róbert nápolyi király jóindulata a zsidók iránt. Az olasz és különösen a római zsidók helyzete. A római község és Maimuni Misnakommentárja. A római zsidók veszedelme. A pápa és nővére. A zsidók megmentése. Kalonymos ben Kalonymos és irodalmi működése. Imánuel, a szatirikus költő és Dante. Imánuel költészete. A pokol és a paradicsom. Imánuel pajkos muzsája. Imánuel méltatása. Jehuda Siciliano. Leone Romano és Róbert király. Semarja Ikriti és Róbert király. Engesztelődési kisérlet a rabbaniták és karaiták között. A karaizmus állása. Az idősebb Áron és a karaita imakönyv.

(1306—1328.)

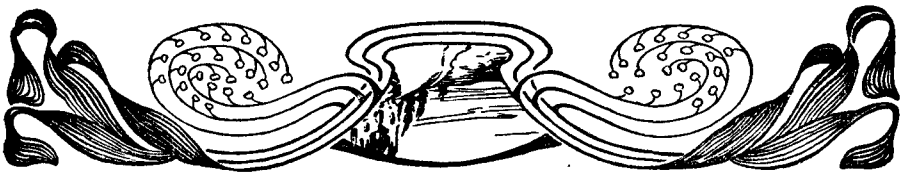

Franciaország akkori királya, IV. vagy Szép Fülöp, egyike ama fejedelmeknek, kik a gőgös, önfejü, lelkiismeretlen deszpotizmust honositották meg Európában, egyszerre titkos rendeletet bocsátott ki (1306 junius 21), amelyben az egész birodalom összes hivatalnokainak meghagyta, hogy egy és ugyanazon napon tartóztassák le Franciaország összes zsidóit. Mikor a zsidók rendes foglalkozásuk után akartak látni, megjelentek a poroszlók és valamennyijüket feleségestül és gyermekestül börtönbe hurcolták. Itt tudtul adták nekik, hogy vagyonuk és kölcsönkövetelésük hátrahagyásával egy hónapon belül el kell hagyniok az országot. Akit közülök még ezután Franciarországban találnak, azt halálra itélik.

Mi birhatta reá ezt az inkább okos, mint egyházi gondolkodásu királyt arra, hogy magaviseletét a zsidókkal szemben ily hirtelen megváltoztassa? Mi birhatta ily kegyetlenségre, őt, aki azelőtt meg is védte a zsidókat a papsággal szemben?

Semmiesetre sem egyházi türelmetlenség, vagy engedékenység a nép akaratával szemben. Mert a franciák a középkorban sem voltak olyan fanatikusok és a zsidók eltávolitása nem igen lehetett az ő kivánságuk.

Ugy látszik pénzvágy volt a kiméletlen parancs indoka. Mert Szép Fülöp viszálya a pápával és háboruja a lázongó flamandok ellen annyira kiüritették kincstárát, hogy a legembertelenebb zsarolási módhoz kellett fordulnia és amint a közmondás tartotta: „A csirkét a fazékban is félteni kellett a királytól.“ A zsidók vagyonával akarta Fülöp ujra megtölteni a kincstárát.

De még más körülmény is járult hozzá a kegyetlen határozat meghozatalához.

Albrecht német császár, aki ebben az időben nem a legjobb egyetértésben élt vele, felszólította, hogy adja át neki az arlesi királyságot, továbbá küldje el Jézus állitólagos töviskoszoruját, amelyet szent ereklyeként egy francia kolostor őrizett és végül engedje át neki, mint Vespasianus, Titus és Nagy Károly utódjának, a francia zsidók fölötti felségjogot, vagyis a zsidók verejtékéből szedett jövedelmek egy részét. Fülöp erre megkérdezte a jogtudósoktól, hogy kit illet a zsidók fölötti rendelkezés joga és midőn azok a német császárnak itélték oda, elhatározta, hogy megfosztja a zsidókat minden vagyonuktól, azután kiszolgáltatja őket kivánsága szerint Albrechtnek.

A világ előtt azzal mentegette gonosz erőszakos tettét, hogy a zsidók romlottsága kényszeritette őt kiüzetésükre. De hogy a zsidók vagyonának a megkaparintása volt a célja, megmutatta kiméletlen kifosztásukkal. A hivatalnokok csak a testükön lévő ruhájukat hagyták meg a szerencsétleneknek és a leggazdagabbaknak is csak annyi eleséget hagytak, amennyi egyetlen napra elegendő. Telerakott szekerek szállitották a zsidók vagyonát a királyhoz. Pénzt, ékszert és egyéb drágaságot megtartott, a kevésbbé értékes holmit potom áron eladatta.

A kor egyik rímkrónikása, Ottokar de Horneck a következőket jegyezte föl azoknak az időknek emez eseményéről:

„S ami ruhát férfi, asszony
Testén viselt, meghagyták.
— — — — — — — — —
Más dolgokat, drágaságot
Arany, ezüst ékszereket,
És min drágakőt találtak,
Összeszedték, megszámlálták,
S telerakott szekereken
Elvitték a nagy királynak.
— — — — — — — —
Ruhát, butort, háziedényt
S más egyebet, amit leltek
Mind eladták fillérekért.
— — — — — — — — — —
S bármily gazdag volt a zsidó
Nem hagytak meg neki többet,
Minden drága vagyonából
Csak tizenkét tournayt pénzben,
Egy napi kis utazásra.“

Igy kergették ki a zsidókat (1306 szeptember) abból az országból, amelyben őseik még a római köztársaság idejében, jóval a kereszténység franciaországi hóditása előtt laktak. Nehányan, kik hazájuktól és vagyonuktól megválni nem tudtak, áttértek a keresztény hitre. Állitólag ezt a gyávaságot követte el az egész toulousi község, ami hihetetlen. A hires helyeket, amelyekből egykor annyi szellem áradt ki, Rasi, R. Tam és a toszafisták tanházait Troyesben, Párisban, Seusban, Chinonban és Orleansban, valamint azokat az iskolákat, melyekből magasabb kultura áradt szét, mint a beziersi, lüneli és montpellieri és az ország összes zsidó iskoláit és zsinagógáit mind eladták annak, aki legtöbbet kinált értük. Német vagy angol király elpusztitotta volna a zsinagógákat, a francia király odaajándékozta az egyik párisi zsinagógát — a kocsisának.

Azokról az összegekről, melyeket a zsidók kiüzése és kirablása a királynak hozott, csak ugy alkothatunk némi képet, ha meggondoljuk, hogy csupán csak az orleánsi zsidók pénze, melyet a királynak beszolgáltattak, 337.000 frankra rugott.

Ki tudná megmondani, hányan pusztultak el a koldusbotra juttatott kivándorlók közül, a leirhatatlan nyomor és szenvedés közepette? Még ma is szivbe hatolnak azok az elégiák, amelyek a sulyos csapás alatt görnyedezőktől fennmaradtak. Esztori Parchi, egy nagy tudásu és nemes szivü ifju, Jákob ben Machir rokona igy irja le szenvedéseit:

„Kiragadtak tanházamból,
Meztelenül kellett bolygnom.
Országokból országokba,
Városokból városokba,
Idegenbe, néptől néphez,
Kiknek nyelvét sem értettem.“

Parchi csak Palesztinában talált pihenőhelyet.

Egy másik menekülő, a tudós Áron Kohen Narbonneből, igy panaszkodik:

„Láttam a nyomort, a szenvedést,
Én szerencsétlen, hontalan,
Számüzték Jákob fiait,
Miként juhnyájat szétkergették,
Lebuktam én is magasságból,
A mélységbe, a sötétségbe.“

A sors hirtelen fordulása, amely koldussá tett gazdagokat és a kényelmes életüeket a legkeservesebb nyomorba döntötte, sötét gondola-

tokat váltott ki a költő Jedaja Bedarézi lelkéből. „A világ vizsgálása" (Bechinat Olam) cimü műve rikitó szinekkel festi az élet viszontagságait és szenvedéseit, az ember tehetetlenségét és semmiségét. A könyv lesujtó hatást gyakorol, de hiven visszaadja a kor hangulatát:

„Ne dicsekedj kincseiddel,
Vihar jő és szerteszórja,
S miért lelked odaadtad,
Elpusztul és semmivé lesz,
Jön a sors és elrabolja
Becsületed, büszkeséged,
Tüzes eső hull az égből
S elsodorja mindenedet."

Egy másik költeményében, melynek minden betüje ugyanazzal a betüvel (Alef) kezdődik, elkeseredetten panaszolja hitsorsosai szenvedéseit:

„Szól az ellen: várj, kifosztlak,
Mit atyáid összehordtak,
Elrabolok tőled mindent,
Téged pedig széjjel szórlak,
Elkergetlek, számkivetlek!
... Isten, hová meneküljek.
Ha felszállnék a magasba,
Ott is elér tán az ellen?..."

A zsidók kegyetlen kiüzése Franciaországból nem mult el martyromság nélkül. Azokat, kik a kivándorlási időn túl az országban maradtak, kivégezték. Ilyen martyrként emlitik Eliezer ben Józsefet Chinonból, aki élénk levélbeli összeköttetésben állott Ben-Adrettel és mestere volt számos kiváló férfinak, közöttük a fiatal Parchinak. Anélkül, hogy elkövetett volna valami bűnt, tisztán csak azért, mert hitét megtagadni nem akarta, két testvérével együtt máglyahalálra itélték.

A számüzöttek szétszéledtek. Némelyek Palesztinába vándoroltak, a legtöbben azonban Franciaország közelében telepedtek le, még pedig a Provence ama részében, mely német főhatóság alatt állott, továbbá Roussillon tartományában, amely Mallorca királyáé volt és magában Mallorcában is. Arra vártak, hogy talán még jóra fordul minden és meg fogják nekik engedni a hazájukba való visszatérést.

És nem csalódtak reményükben. Fülöp király kénytelen volt nemsokára üzleti szempontból enyhiteni a szigorát.

A zsidók kivonulása után ugyanis megparancsolta, hogy szolgál-

tassák át neki az elkobzott ingatlanok árát. De minthogy tudomására jutott, hogy a zsidók a visszatérés reményében elásták a kincseiket, meghagyta szigoru büntetés terhe alatt, hogy akik a megvásárolt zsidóbirtokokon elásott kincseket találnak, jelentsék be azokat a királyi tisztviselőknél. Sőt megengedte néhány zsidónak, hogy az országban maradjanak, mert azt igérték, hogy elrejtett kincseket hoznak napvilágra. Azonkivül a zsidók hátrahagyott kölcsönköveteléseit is behajtotta a kincstár számára. De minthogy ezeket a követeléseket a zsidók segitsége nélkül megállapitani nem lehetett, megengedte, hogy a hitelező zsidók visszatérhessenek az országba, sőt bizonyos privilégiumokat is biztositott nekik, hogy igy közvetitésükkel hajthassa be a maga számára az ő adósságaikat.

De ez az uj letelepedése azoknak, kik a sorsukat egy szivtelen zsarnok szeszélyétől és önkényétől tették függővé, nem lehetett tartós. Ujra kikergettette őket a király, majd ismét megengedte visszatérésüket és aztán harmadszor is számüzte. A zsidó történelem számára a francia zsidók Szép Fülöp kegyetlenkedéseivel elvesztették a jelentőségüket; csak mint a zsidóság testének elhaló tagja szerepelnek még egy évszázadon át.

Az élénk harc, amely Montpellierben a tudomány mellett és ellen lejátszódott, a zsidóknak Franciaországból való számüzetése után (1306 szeptember), sajátságos módon más szinhelyre terelődött át és a pártok harcát nem csillapitották le a szomoru események.

A tibbonida pártnak egy része, talán Jákob ben Machir is, Perpignanban telepedett le. A mallorcai király, aki ennek a városnak is a birtokosa volt, nem rokonszenvezett ugyan a zsidókkal — az ő rendeletére égették el valamivel előbb az elkobzott talmudpéldányokat, — de az ügyes és szorgalmas zsidók letelepedéséből sok hasznot várt. Aba Mári és a montpellieri község más része eleinte Arlesben telepedtek le. De minthogy ott nem volt maradásuk, ők is átköltöztek Perpignanba (1307 január). Igy aztán ujból összekerültek a régi ellenfelek és a harc ujból kitört közöttük.

Salamon Ben-Adret és Aséri ismét beavatkoztak, főleg az utóbbi, aki határozott fellépésével csakhamar túlsúlyra tett szert. Aséri kijelentette, hogy nem szivesen irta alá az átkot, amely csak az ifjuságot tiltja el a tudománytól, mert véleménye szerint, huszonöt éven tul is meg kellene tiltani a profán tudomány ápolását, mert az a legtöbb esetben hitetlenséghez vezet.

Ez a felfogás a tudomány ártalmasságáról teljesen felülkerekedett Ben-Adret halála után (1310), minthogy ezentul Asérit ismerték el

Spanyolország és a szomszéd országok legnagyobb autoritásának. Aséri, továbbá fiai és társai, kik vele együtt vándoroltak ki Németországból, átplántálták azt a tulzó, kinos és türelmetlen vallási szellemet, amely semmit sem tür meg maga mellett, azt a sötét komor hangulatot, amely a legártatlanabb örömet is bünnek tartja, azt a nyomottságot, amely a középkori német zsidókat jellemzi, a Rajnavidékről az élettől ittasult Toledoba; beoltották a spanyol zsidók forrón lüktető vérébe és megbénitottak minden szellemi fellendülést.

Aséri a talmudba koncentrálta egész szellemi tevékenységét. Főmunkája a talmud feldolgozása vallásgyakorlati célokra (1307—1314). A német és északfranciaországi rabbinusok munkái iránt táplált előszeretete ellenére, Alfázi döntéseit vette alapul, de kijavitva részint toszafista autoritások, részint saját éleselméjü észrevételei szerint. Asérinek a talmudhoz fűzött fejtegetései oly világosak és oly rendezettek, hogy a későbbiek méltán csodálták. De táplálékot nyujtott annak a felfogásnak, amely a vallási kérdésekben mindig a legszigorubb nézetet akarta érvényre juttatni.

Ha valaki ebben a korban valamely tudományszakot akart megszólaltatni, kénytelen volt a legsötétebb szinü vallási ruhába burkolózni. Midőn a nagyképzettségü II. Izsák ben József Izraeli Toledoból (működött 1300—1340 körül) egy asztronómiai munkát adott ki (Jeszod Olam 1310), talmudikus hithűségről szóló vallomást kellett hozzátoldania: csak ilyen alakban vivhatta ki Aséri kegyét.

Ugyanebben az időben, Aséri toledói működése alatt, előkelő zsidók ujra nagy befolyáshoz jutottak az udvarnál. IV. Ferdinánd király (1295—1312) egy Sámuel nevü zsidót nevezett ki kincstárnokává és politikai ügyekben is tanácsához fordult. A királynő, Mária de Molina azonban, aki fiának kiskorusága alatt sokáig kormányozta az országot és most sem akarta a gyeplőt teljesen kiadni a kezéből, szenvedélyes gyülöletet táplált Sámuel iránt, aki állitólag folyton viszályt szitott a király és anyja között. Egyszer, mikor Sámuel Badajozban tartózkodott és éppen arra készült, hogy a királyt Sevillába kisérje, egy orgyilkos reátámadt és sulyosan megsebesitette, ugy hogy halottnak tartották. Nem tudni, hogy ki bérelte fel a gyilkost. A király azonban annyi gondot forditott Sámuel gyógyitására és ápolására, hogy zsidó minisztere nemsokára ismét szolgálatába állhatott.

Don Ferdinánd halála után Spanyolországban a politikai zürzavarnak és minden társadalmi rend felbomlásának korszaka következett be. Alfonzo, a trónörökös, még a bölcsőben volt, a gyámságért és kor-

mányzásért pedig sokan versengtek: az okos Mária de Molina, a nagyanya-királynő, Constantina, a fiatal anyakirálynő és végül a csecsemőkirály minden nagybátyja. A pártok között elkeseredett gyülölködés folyt (1312—1326). Donna Mária de Molina, aki a kormányzást vezette, nem vitte át fia zsidó kincstárnoka iránt táplált gyülöletét a többi zsidóra. Férje életében is volt egy zsidó tanácsadója, Todrosz Abulafia, most meg egy Don Moze nevü zsidót kincstárosának nevezte ki. Midőn a zamorai concilium (1313) felfrissitette ama kánoni törvényeket, hogy a zsidókra nem szabad semmiféle hivatalt ruházni és V. Kelemen pápa bullát bocsátott ki, amelyben megsemmisitette a zsidók követeléseit a keresztényekkel szemben, az okos régensnő csak részben engedelmeskedett. Elrendelte ugyan, hogy a zsidóknak nem szabad keresztényhangzásu neveket fölvenniök, továbbá, hogy nem szabad keresztényekkel közelebbi érintkezést folytatniok, de visszautasitotta a zsidók követeléseit megsemmisitő pápai rendeletet és törvényt hozatott, hogy senki se merje a pápa bullájára hivatkozva, adóssága kifizetését megtagadni. A kamatlábat leszállitotta ugyan, de még mindig elég magas volt. Két zsidó bonyolódott pörét, mely a keresztények adósságának rövid ideig megtiltott, de azután ujra megengedett behajtása következtében támadt, a régensnő a toledói rabbihoz utasitotta és Aséri kijelentette, hogy csak őfelsége iránt való tekintetből vállalja el a sulyos esetet.

Don Juan Emánuel infánsnak régenssége alatt (a gyermekkirály, IX. Alfonzo unokatestvére helyett — 1319—1325 — uralkodott) javulás állott be a castiliai zsidók sorsában. A régens lelkes hive volt a tudománynak; maga is iró és költő lévén, tisztelettel viseltetett a mívelt zsidók iránt. Nagy tekintélyben állott nála egy cordovai zsidó államférfi, Jehuda ben Izsák Ibn Wakar, aki valószinüleg a kincstárnoki tisztséget viselte. Kérésére Juan Emánuel ujra a rabbinusokra ruházta a zsidók közti törvénykezést, amit Márta de Molina régenssége alatt csak titokban gyakorolhattak.

Jehuda ben Wakar azonban nagy tisztelője volt Asérinak és ép oly túlzott vallásosságu, mint amaz. A legcsekélyebb vallási botlást sulyos büntetéssel óhajtotta megtorolni.

Mig az előbbi időben a kiváltságos zsidók, az Ibn Saprutok, az Ibn G'auk, az Ibn Nagrélák és Ibn Ezrák magas állásukat az irodalom és költészet bőkezü támogatására használták fel és maguk is részt vettek minden szellemi mozgalomban, a mostani nagy állásu zsidók keveset törődtek a zsidó tudományos élet emelésével és nagy tekintélyüket inkább önző célokra aknázták ki. A zsidó kegyencek, akiket a

községek fölötti hatalommal ruháztak fel, igényt tartottak olyan tiszteletre, aminő talmudi törvények szerint a babyloni exilarchát illették meg. Büszkélkedtek rangjukkal, vagyonukkal vagy származásukkal és bizonyos szükkeblüséggel voltak eltelve, amit nagyon jól tudtak összeegyeztetni a jámborságukkal, vagy talán a jámborságuk éppen ennek takarójául szolgált.

Egy szatirikus költő, Kalonymos ben Kalonymos igen sötét képet nyujt róluk, amely, ha csak részben felel is meg a valóságnak, élénken feltünteti az előbbi és az akkori idő közötti különbséget:

„Sokan pedig dicsekednek
Hatalmukkal a királynál
S felhasználják hatalmukat,
Hogy legyürjék ellenüket,
S csillapitsák boszujukat."

Mig a délspanyol vagy castiliai községek egyelőre nyugalomban és zavartalanul éltek, az északspanyolországiakat és még inkább a délfranciaországiakat elpusztitották a fanatikus hordák, amelyeket a katholikus egyház eleinte nekik uszitott és később maga sem tudott többé megfékezni. Franciaországban ugyanis ujra laktak zsidók. X. Lajos visszahivta őket (1315) kilenc évvel számüzettetésük után.

Ez a király, aki megsemmisitette atyja összes rendeleteit, a tanácsosait pedig vádlottak padjára ültette, ösztönözve a néptől és nemességtől, amely a zsidókat nélkülözni nem tudta, tárgyalásba bocsátkozott a kivándorolt zsidókkal és visszahivta őket régi hazájukba. De csak ugy puszta hivásra még nem tértek volna vissza a zsidók. Hiszen ismerték a francia királyok állhatatosságát és a katholikus papság nagy szeretetét.

A feltételek, amiket a zsidók visszatérésük esetére szabtak, a következők voltak:

Legyen szabad mindenütt letelepedniök, ahol azelőtt laktak.

Ne lehessen senkit felelősségre vonni régebbi vétségéért.

Adják vissza zsinagógáikat, tanházaikat és könyveiket.

Legyen joguk behajtani régi követeléseiket, amelyeknek kétharmada azonban a királyé legyen.

Ujitsák meg az összes régi privilégiumaikat.

Lajos király elfogadta a feltételeket és megengedte a szabad költözködést.

De hogy a papságot ne ingerelje, a maga részéről a következő feltételeket állitotta fel:

Viselniök kell a zsidóknak bizonyos szinü és nagyságu ismertetőfoltokat.

Nem szabad sem titokban, sem nyiltan vallásról vitatkozniok.

Nem szabad kamatra pénzt hitelezniök, csak iparral és kereskedelemmel foglalkozzanak.

Mégis megengedte, hogy egy frank után hetenkint két denier kamatot szedjenek, csakhogy a kamatot nem volt szabad királyi tisztviselővel behajtatniok.

Két magas hivatalnok (prud'hommes, auditeurs de Juifs) vezette a visszavándorló zsidók ügyét. Tartózkodásukat egyelőre csak tizenkét évre állapitotta meg a király; ha ezen idő leteltével ujra ki akarná őket utasitani, kötelezi magát, hogy ezt egy évvel előbb tudtukra adja, hogy idejük legyen az előkészületek megtevésére.

A király erre kibocsátotta dekrétumát, amelyben a következőket jelentette ki:

„Atyám, aki rossz tanácsosaira hallgatott, kiüzte a zsidókat az országból. De minthogy a nép általános akarata visszatérésüket sürgette és a papság türelmességet igért, követem ősöm, Lajos példáját, aki szintén előbb kikergette a zsidókat, azután ujra visszahivta és én is az egyházfejedelmekkel, az ország nagyjaival és az egész magas tanácscsal folytatott megbeszéléshez képest, megengedem, hogy az összes zsidók visszatérhessenek."

Tömegesen özönlöttek vissza a francia zsidók régi hazájukba. A király elhatározását a Gondviselés csodás művének tartották. Midőn egy évvel ezután X. Lajos meghalt és trónját testvére, V. Fülőp foglalta el, az uj király még kibővitette a zsidók privilégiumait és megvédte különösen a papság támadásaival szemben. Elrendelte, hogy a zsidók könyveit csak királyi tisztviselők kobozhatják el.

A papság támadásától azonban még sem szabadulhattak. Majd a montpellieri zsidók ellen emeltek panaszt, hogy nem viselik a zsidó jelvényt, majd a lüneli zsidókat vádolták be, hogy meggyalázták purimkor Krisztus képét; majd Toulouseben a király rendelete ellenére elégettek két szekérnyi talmudpéldányokat. De mindez csak gyermekes ingerkedés volt ahhoz képest, amit a fanatizált néptömegtől kellett türniök.

V. Fülöpnek az az ötlete támadt, hogy uj keresztes hadjáratot szervez és annyi sikertelen kisérletezés után ő próbálja meg a Szentföldet a hitetlenek kezéből kiszakitani. Ezt a vállalkozást azonban a józanabbak oly helytelennek tartották, hogy még XXII. János pápa is — a második pápa, aki Róma helyett Avignonban székelt — lebeszélte

róla. De a gondolat, mihelyt kipattant, gyujtó szikraként hatott a nyers tömegre. Egy fiatal ember, túlcsigázott fantáziáju pásztor, azt mesélte, hogy egy fehér galamb ereszkedett a fejére, majd meg a vállára szállt és amikor el akarta fogni, hirtelen szép hajadonná változott és felszólitotta, hogy toborozzon keresztes csapatot és induljon utnak, majd segitségére lesz. Állitása hitelre talált a nép között és csakhamar sok suhanc és pásztorfiu csatlakozott hozzá. Egy aljas pap és egy kicsapott benediktinus felhasználták az alkalmat, hogy felszinre jussanak, igy támadt Északfranciaországban (1320) a hirhedett, több mint negyvenezer főből álló pásztorcsapat (Pastoureaux, Pastorelli), melynek olyan szomoru nyomai maradtak a zsidók történetében (gezérasz ha-róim) és amely keresztes zászlókkal városból városba vonult, hirdetvén, hogy Isten üzenete folytán átkelnek a tengeren a szent sir felszabaditására.

A nép lelkesedett értük és a király is szivesen látta.

De csavargók, naplopók, gonosztevők és utonállók is csatlakoztak hozzájuk, ezeknek célja a rablás és fosztogatás volt és erre ingerelték a pásztorokat is. Majd a zsidókra terelődött figyelmük, vagy, hogy elrablott vagyonukon fegyvereket vásároljanak, vagy, mint egyik forrás előadja, mert egy zsidó kinevette gyermekes hősködésüket.

Miként minden keresztes hadjárat, ez is a zsidók lemészárlásával végződött. A pásztorcsapatok, amelyek Agen városában, a Garonne mellett, gyülekeztek, legyilkolták itt, valamint egész utjukon mindenütt az összes zsidókat, akik a keresztény hitre térni vonakodtak. Hiába adott ki a király rendeletet, hogy a tisztviselők védjék meg mindenütt a zsidókat a támadások ellen, a királyi tisztviselők nem teljesithették a parancsot; mert a nép szent harcosoknak tekintette a pásztorokat és a katonai parancsnokok sem mertek ellenük fellépni.

Vagy 500 zsidó menekült Verdun városába, a Garonne melletti erőditménybe és a parancsnok átengedett nekik egy megerősitett tornyot. A pásztorok azonban ostromolni kezdték azt, minek folytán elkeseredett harc támadt. A zsidók köveket és fadarabokat dobtak az ostromlókra, ezek pedig alágyujtották a tornyot. Minthogy a zsidók lehetetlennek tartották a menekülést, felszólitották a legtekintélyesebbet maguk között, hogy egymásután ölje meg őket. Az aggastyán maga mellé vett egy ifjut és együtt fogtak hozzá, hogy élesre fent késekkel megszabaditsák szenvedő bajtársaikat a gyalázatos és kinteljes haláltól, melyben a példák után okvetlenül részük lett volna mindnyájuknak, ha az ostromlók kezébe esnek. Midőn utolsónak az aggastyán is elesett, az ifju embert megszállta az élet vágya és lekiáltotta a pásztoroknak, hogy átadja nekik a

várat és keresztény hitre tér. De a felbőszült ostromlók nem hallgatták meg a szavait és az árulót darabokra tépték. A zsidó gyermekeket, akiket a toronyban találtak, erőszakkal megkeresztelték.

A toulousi kormányzó buzgón védelmezte a zsidókat és kiküldte lovagjait, hogy fogdossák össze az érkező pásztorokat. Sokat közülök bilincsre verve be is hoztak a városba; de a tömeg összecsődült és kiszabaditotta őket és amellett legyilkolták a zsidók nagy részét.

A Castel-Norbonnaisba menekült zsidók, hogy a toulousi kormányzó eljárásáról tudomást szereztek, azt hitték, hogy már tul vannak minden veszélyen és elhagyták rejteküket. De a csőcselék reájuk vetette magát és lemészárolta őket. Igy pusztultak el Bordeaux, Gascogne, Toulouse és Albi vidékeinek majdnem összes zsidó községei.

Lassanként azonban, a keresztes pásztorok meg nem elégedve a zsidók vagyonával, a keresztény papságot is kezdték támadni. „Hamis pásztorok"-nak nevezték a papokat, „akik, ahelyett, hogy vezetnék nyájukat, kiszivják a vérét". A pápa és a biborosok megijedtek és elkövettek mindent, hogy megfékezzék a pásztorokat. XXII. János pápa ilyen értelmü utasitást küldött a beaucairei udvarmesterhez (1320 julius 29), minek következtében a katonai parancsnokok fegyveres csapatokkal utjukat állották a Narbonne felé tartó pásztoroknak és a rablóbandát feloszlásra kényszeritették.

A pásztorok egy része Aragonia felé menekült, sokáig rémületben tartva ez ország zsidó lakosságát. Jacaban legyilkoltak négyszáz zsidót és a községből csak tizen maradtak életben. Alfonzo aragoniai herceg azonban visszaverte a kannibálokat és megakadályázta a zsidók további mészárlását.

Más pásztorcsapatok Navarra felé vonultak. A megrémült zsidók a Pampeluna melletti Montreal várába menekültek, de a pásztorok nem támadták meg őket. Mert a papság, a saját bőrét féltve, felszólitotta a hatóságokat, hogy akadályozzák meg a pásztorok garázdálkodásait és a hatóságok meg is találták a módját a rablócsapatok szétkergetésére.

Összesen 120 zsidó község pusztult el ebből az alkalomból Franciaországban és Északspanyolországban. De a többit is annyira kifosztották, hogy külföldi hittestvéreik segitségére szorultak.

A következő év is sulyos csapást hozott a zsidókra és pedig ujra először Franciaországban. Alkalmat erre az uj üldözésre a kiütésesek adtak és innen vette ez a szerencsétlen mozgalom a nevét (Gezérat Mecóraim). A kiütéseseket a középkorban teljesen kitaszitották a társadalomból, mintegy halottnak tekintették és külön, egészségtelen negye-

dekbe helyezték el őket. Mikor egyszer ezek a betegek Guinneben rossz ellátást kaptak, elhatározták, hogy boszuból meg fogják mérgezni az ivóvizet. Keresztül is vitték a tervüket és sok ember pusztult el (1321). Mikor a dolog kitudódott és a kiütéseseket a kínpadon vallatóra fogták, egyikük, nem tudni, saját jószántából, vagy másoktól befolyásolva, azt vallotta, hogy a zsidók birták reá a vizek megmérgezésére. Egy De Peyerac nevü nemes értesitette erről a vallomásról a királyt, a dolgot a magáéból is megtoldván. Eszerint, egy gazdag zsidó tiz lyrát adott a betegnek és kioktatta a méregcsinálásra. A recept embervér, folyadék, három ismeretlen növény és szentelt ostya; mindez száritva és porrá törve. A zsidó még sok pénzt igért neki, ha társait is reá veszi a kútmérgezésre.

Bármennyire hihetetlennek hangzik a vád, mégis általánosan elhitték, sőt V. Fülöp király sem kételkedett benne. Majd azt mondották, hogy a zsidók boszut akartak állni ezzel a sok szenvedésért, amelyen az előző esztendőben keresztül mentek, majd meg, hogy a granadai mohamedán király bérelte fel őket a keresztények megmérgezésére, sőt azt is hiresztelték, hogy Palesztina mohamedán uralkodója vette reá őket a keresztények elpusztitására, hogy igy megakadályozza a Fülöp királytól tervezett keresztes hadjáratot.

A francia költő, Kalonymos ben Kalonymos panaszos elégiában utasitja vissza a hazug vádat, amelyet szerinte a zsidógyülölők adtak a beteg szájába, hogy uj zsidóüldözésekre nyujtsanak alkalmat.

„Eszébe juthat-e a zsidónak
Ily rettenetes, rémes gaztett?“

Ennek a vádnak a következtében sok helyen összefogdosták a zsidókat és kegyetlenül megkinozták, egy részüket pedig máglyahalálra itélték (1321 julius). Chinonban mély gödröt ástak és ebben tüzet gyujtva, beledobtak százhatvan zsidó férfit és nőt, kik martyrdalokat énekelve lehelték ki lelküket. Az anyák előbb gyermeküket dobták a lángok közé, hogy meg ne kereszteljék azokat erőszakkal. Ötezren multak ki akkor tűzhalállal. Sokat kikergettek az országból, miután a kegyetlen lakosság kifosztotta őket.

Fülöp király meggyőződött ugyan később a vád hamis voltáról, de minthogy a zsidók be voltak már vádolva, hadd hozzon legalább valami hasznot a fiscusnak is. A parlament elitélte tehát a zsidó községeket 150.000 párisi font pénzbüntetésre. Ezt az összeget a községeknek kellett maguk között felosztaniok. Követek gyültek össze Északfranciaországból és Lanquedocból és elhatározták, hogy a délfranciaországi községek, amelyeket a pásztorok megtizedeltek és koldusságra

juttattak, 47.000 fonttal járulnak hozzá az összeghez, a többit az északfranciaországi községek adják.

Hogy a pénzt biztositsák, letartóztatták a leggazdagabb zsidókat és lefoglalták birtokaikat és adóssági leveleiket. A bebörtönzöttek között volt egy fiatal tudós, a filozófus és asztronómus Meles, Marseilleből, zsidó nevén Sámuel ben Jehuda ben Mesullam, Jakab Perpigniano ivadéka, továbbá Aba Mari Abigedor, aki Sen Astruc de Noves név alatt ismeretes. Mindkettőjüket Beaucaireben tartóztatták le.

Ugyanebben az időben nagy veszedelem fenyegette a legrégibb európai zsidó községet és a veszedelem annál váratlanabbul jött, minthogy a római község keveset kóstolt a szenvedések kelyhéből, melyet az angol és francia, sőt spanyol zsidók is oly gyakran üritettek. A római zsidók békéje onnan magyarázható, hogy Róma legkevésbbé volt a pápáé. Urai voltak a Colonna és Orsini családok, a Ghibellinek és Guelfek és sok más hatalmas család, melyek apró pártharcaikat vivták benne, és melyek féltve féltették privilégiumaikat és a pápa hatalmának éppenséggel nem engedtek teret. Innen van, hogy a római zsidóknak nem kellett szenvedniök a kánoni zsarnokságtól. Megóvták őket ettől az olygarchák, kik ezzel is megmutatták, hogy ők a pápa intézkedéseivel nem törődnek. Az ő birtokukon élő zsidóknak a pápa nem dekretálhat megszoritásokat.

A római zsidóknál ebben az időben külső jólét és benső míveltség egyesült. Voltak közöttük, kik palotaszerü házakban laktak és a leggazdagabb életmódot folytatták. A tudományt és a költészetet, amióta a szerencsés körülmények találkozása folytán a tudás fájához nyulhattak, nagyon megkedvelték a római zsidók. A mag, amit Veronai Hillel, Zerachja ben Sealtiel és mások elvetettek, szép gyümölcsöt érlelt meg. Mialatt a szellemi hajtások Délfranciaországban a szigoru talmudikus irányzat és a véres üldözések folytán hervadásnak indultak, felséges szép virágokká fejlődtek Itáliában és nevezetesen Rómában.

Olaszországban ekkor uj kulturfejlődés hajnala derengett, amelynek a fénye keresztül tört a sötét fanatizmus és a nyers erőszak homályán. A tizennegyedik század elején, Dante korában friss áram vonult át a szép félszigeten és ledöntötte az egyház és a lovagkornak, a középkor eme két támaszának hatalmát. Polgári érzés, szabadságra vágyás, rajongó szeretet a művészet és tudomány iránt voltak az uj szellemnek szembetünő jelei, amelyeket csak a császár mint a vad és léha lovagvilág inkarnációja, és a pápa, a megmerevedett egyház megszemélyesitője, nem vettek észre. Minden kisebb vagy nagyobb fejedelem arra volt

büszke, hogy pártolja a tudományt és a művészetet és udvarába vont költőket, művészeket és tudósokat. Boldognak érezte magát valamely uralkodó, ha sikerült neki városában uj iskolát alapitani, uj tudományos vagy irodalmi kört teremteni. Ez a szellem a zsidóknak is előnyére vált. Az olasz fejedelmek leghatalmasabbika, a nápolyi király, provencei gróf, az egyház-állam fővikáriusa és névleg hosszu ideig a német római birodalom kormányzója, Anjou Róbert barátja volt a tudománynak és tisztelője a zsidó irodalomnak és ezáltal egyszersmind oltalmazója a zsidóknak. Több zsidó tudós volt a mestere és sok zsidó tudósnak adott megbizást tudományos művek megirására.

Akár utánzási kedvből, akár őszinte lelkesedésből, egyes gazdag zsidók is, akárcsak a kisebb fejedelmek, pártfogásukba vettek költőket és tudósokat, megkönnyitették mindennapi gondjaikat és bőkezü támogatással serkentették őket irodalmi működésre. Igy történhetett, hogy három olasz zsidó iró vetekedni mert a spanyolokkal és provenciákkal: Leone Romano, Juda Siciliano és főleg Imánuel Romi, akik az ujhéber költészetet egy fokkal magasabbra vitték.

A római község ebben az időben különös nagy érdeklődést tanusitott a zsidó irodalom iránt. Megszerezte Maimuninak, aki ott, valamint az egész zsidó világban a tudomány megtestesitőjeként szerepelt, terjedelmes vallási kodexét és nagy filozófiai művének („Tévelygők Utmutatója") héber forditását; továbbá az eredetileg arabul irt misnakommentárjának ama részeit, amelyeket Charizi és Sámuel Ibn Tibbon forditottak héberre. A római község előljárósága, amelyhez talán a költő Imánuel is tartozott, szerette volna az utóbbi munkát teljesen megszerezni és e célból követet küldött Barcelonába Ben-Adrethez. De a dolog nem ment oly könnyen, ahogy a római zsidók gondolták. A misnakommentár legnagyobb része sajátságos nehézségei miatt egyáltalában nem volt még héberre forditva. A legnagyobb nehézség abban rejlett, hogy a spanyol zsidók, kivéve azokat, akik Toledoban vagy Granadában laktak, már nem is igen tudtak arabul.

Ben-Adret, aki mégis kedveskedni akart a római községnek, utána járt, hogy a hiányzó részeket is leforditsák. A nehéz feladatra arabul és héberül jól tudó férfiakat szólitott fél és ezek megosztották maguk között a munkát. A megbizottak között voltak József Ibn-al Favvab és Abbaszi Jákob Huescából, Salamon ben Jákob és Nathanel Ibn Almali, saragossai orvosok. A római hitközség, Ben-Adret és eme férfiak buzgalmának köszönheti a zsidóság, hogy Maimuni legértékesebb műve a zsidó tudomány közkincsévé vált.

Békés helyzetéből és csendes nyugalmából egy szomoru esemény zökkentette ki a római községet. Az esemény részleteit pontosan nem ismerjük. Egy elbeszélés szerint, a pápa (XXII. János) nővére, Sangisa rábeszélte a fivérét, hogy üzze ki a zsidók átkos nemzetségét a keresztények szent városából. A pápa azonban nem akarta kivánságát teljesiteni. Ekkor felbujtogatott nehány papot, hogy tegyenek tanuságot, hogy látták, amint a zsidók kicsufolták az utcán áthaladó processiót és gunyt üztek a feszületből. A pápa erre kiadta a parancsot, hogy az összes zsidók takarodjanak ki Rómából.

Nem ismerjük bővebben az esetet, bizonyos csak annyi, hogy a római zsidók nagy veszedelemben forogtak ebben az időben. Mert rendkivüli bőjtöt hirdettek (1321 junius 18), hogy megsegitse őket, ki olyan sokszor változtatta már meg Izraelt, de emellett maguk is megtették a magukét a baj elháritására. Követet küldtek Avignonba, a pápai udvarhoz és Róbert nápolyi királyhoz, a zsidók jóakarójához, aki ebben az időben szintén Avignonban tartózkodott. Immánuel, a költő, azt irja erről a zsidó követről, hogy nagytehetségü poéta volt, kedvelt a fejedelmeknél, jártas az arab, latin és héber nyelvben:

„Kockára tette életét,
Hogy segitsen testvérein."

Róbert király közvetitése folytán a zsidó követ utja sikerrel járt. A pápa meggyőződött a római zsidók ellen felhozott vád hamisságáról és eloszlatta a netalán mégis fennmaradt kételyt az a 20.000 arany is, amelyet a római község a pápa nővérének ajándékozott.

A római zsidók később kezdték a szenvedések iskoláját, mint a többi országok zsidósága. Annál tovább tartott azután.

Mig Róbert király Délfranciaországban tartózkodott, megismerkedett egy nagytudásu és szivet megnyerő zsidó szatirikussal. Kalonymos ben Kalonymossal, akit ugy látszik, szolgálatába is fogadott. Ez a nagytehetségü férfiu (született 1287-ben, meghalt 1337 előtt) sokoldalu műveltséggel rendelkezett és ami a provencebelieknél különösen feltünő, jártas volt az arab nyelvben és irodalomban. Már ifju korában (1307—1317) forditott orvosi, asztronómiai és filozófiai iratokat arabból héberre.

De Kalonymos ben Kalonymos nemcsak közvetitő és tolmács volt a tudomány terén, hanem önálló munkákat is irt. A metafizikai spekulációt mellőzve, inkább a tiszta morállal foglalkozott, amelyet hittestvérei szivébe akart oltani. „Mert a tiszta erkölcs félreismerése és elhanyagolása mindenféle ferdeségekre vezeti az embert." De a morált

nem szárazon tárgyalja, hanem vonzó ruhába öltözteti. Erre a célra átdolgozta arab nyelvből a Tudomány enciklopediájának egy részét (mely „Az őszinte testvérek értekezései“ cím alatt forgott közkézen), és pedig párbeszédekben emberek és állatok között, az arab témának zsidó szinezetet adva.

Másik munkájában a „Próbakő“-ben (Eben Bóchén, 1320) Kalonymos ben Kalonymos tükröt tart zsidó kortársai elé, amelyben felismerhetik összes ferdeségeiket, balgaságaikat és büneiket. Hogy ne tünjön fel olyan szinben, mintha csalhatatlan erkölcsbirónak tartaná magát, előadja előbb saját büneinek egész lajstromát, ami azonban inkább szatira, mint bünvallomás. Jókedvében még a zsidóságot is szatizirálja. Azt kivánja, hogy bár nő volna, hogy ne kellene hatszáztizenhárom bibliai és a számtalan talmudi rendelet terhét viselnie. Mint nő nem kellene annyit kinlódnia a bibliával és a talmuddal, hanem főzne, kézimunkázna és udvaroltatna magának:

„Oh nagyhatalmu Isten fent az égbe,
Ki annyi csodát vittél egykor végbe;
Zöld erdőlombbá vált a máglyaláng,
És benne sétált jámbor ősatyánk,
Sóoszloppá lett a kiváncsi asszony,
Hogy társainak okulást fakasszon...
A tenger vize vérre változott,
Vad, mérges kigyóvá a régi bot,
Emésztő fekély lett a szálló pernye,
A porból apró mászók százezerje,
Oh Isten! tégy velem is ily csodát —
És nővé változtass, oh, engem át!
Hadd hulljon vállamról a férfi terhe,
Hadd ébredjek már én is kényelemre!...
Ah, asszony lenni... ah mily szép lehet!...
— — — — — — — — — — — — — — —
De oh, hiába minden könyörgésem,
Ha fohászommal mostanáig késtem,...
A szörnyü baj már testemen ragadt,
Ha le is roskadok a bú alatt, —
Hiába zugolódom kérve, sirva,
Az én sebemnek nincsen balzsamírja!
El kell viselnem szép türelmesen,
És nem lehet bizony remélni sem...
Csak egyetlen egy gondolat vigasztal;
Az Ur akarta kegyes szent malaszttal,
Kinek, ha felemel, vagy porba ránt,
Mi mélyen hálát adunk egyaránt...“

De Kalonymos ben Kalonymos művének második fele szatirából komor elégiába csap át. A véres üldözések, a pásztorok és a kiütésesek által előidézett zsidómészárlások gyászdalokká változtatták szatiráit.

Rómában, ahová Róbert király küldötte és ahová királyi ajánlólevelekkel felszerelve érkezett, vidám, mozgalmas és munkás körbe jutott. Az irodalmi buzgóság őt is uj munka irására serkentette. Összeállitott egy traktátust a zsidó farsangra (Purim), amelyben a talmud gondolatmenetét, methodusát és előadási modorát utánozta. Pompás parodia ez, amely folyton feszültségben tartja a nevető izmokat és nem tudni, vajjon csak ártatlan purimi tréfa az egész, vagy szatira akart lenni a talmudra. Mellékesen fényt vet egyes római személyiségekre, egy zsidó elöljáróra, akinek a felesége egy kardinális leánya, akit ezért kardinálisnőnek hivtak. Kalonymos nagy tekintélynek örvendett a római községben. Szép külseje, gazdag tudása, nemes jelleme és a nápolyi király kegye tiszteletet biztositottak neki mindenkinél. Az olasz zsidók büszkék voltak reá. Jelentékeny költő azonban nem volt sohasem. Verselése, valamint prózája nem eléggé választékos. Szatirája is kissé nehézkes.

Sokkal tehetségesebb, sokkal szellemesebb és sokkal mélyebben járó volt Kalonymos kortársának és barátjának, Imanuel ben Salamon Rominak vagy Manuellónak (született 1265-ben, meghalt 1330 körül) a muzsája. A középkori zsidók között szinte rendkivüli tüneménynek látszik. Azok közé az irók közé tartozott, akik nem nagyon erényesek, de annál vonzóbban irnak. Csipős élceivel és eleven szatiráival lebilincseli az olvasók figyelmét és folytonos nevetésre ingerli. Manuellót a középkor zsidó Heinejének nevezhetnők. Ugyanaz a Jánusarc, egyfelől a legbájosabb szerelmi romantikával, másfelől az irgalmatlan, mindig ötletes, kiábránditó szatirával. Abból a tehetségből, mely különösen két néptörzsnek: a zsidónak és a franciának a sajátossága — szellemes és találó ötlettel mindig rendelkezni — Manuellónak feltünően sok jutott.

És mindezt a próféták és zsoltárdalosok szent nyelvén!

Az ujhéber költők és gondolkodók, grammatikusok és talmudisták simulékonynyá csiszolták a szent nyelvet, de Imánuel egyik elődje sem tudott belőle annyi szikrázó élcet kicsiholni.

Bár másrészt igaz, hogy mikor Manuello a héber nyelvet szellemes párbeszédek és szárnyaló eszmecserék szerszámává tette, egyszersmind megfosztotta szent jellegétől. Manuello héber muzsája nem szüzies többé; kivágott ruháju kacér táncosnő lett belőle. Szégyenkezés nélkül a legledérebb dolgokat mondatja el vele. Dal- és novellagyüjteménye mérgező hatással lehet az ifjuságra.

A költő maga azonban mégsem lehetett olyan züllött természet, mint amilyennek festi; mintha mindig szerelmi kalandok keresésén, szép nők elcsábitásán és csunya asszonyok és leányok kicsufolásán járt volna az esze. Csak a nyelvével és a tollával vétkezett, szivével és érzékeivel alig:

„Barátaim csodálva kérdik tőlem:
Miként emeltem ugy fel szellemem?
— S feleltem én: Küzdöttem a világgal
És legyürtem hős, bátor tettek által,
Hogy ne uralkodjék a lelkemen."

Ha sokszor túlzásba viszi is öndicsekedéseit, elhihetjük, amit erkölcsi magaviseletének egyszerü leirásában mond; hogy t. i. „nem állott alattomos boszut ellenségein; hiven kitartott barátjai mellett; hálát táplált jótevői iránt, részvétet érzett szenvedők iránt; nem pöffeszkedett a tudományával; belemélyedt a kutatásba és a költészetbe, mig társai érzéki gyönyörök után futkostak."

Imánuel az irók ama osztályába tartozott, akik minden áron uralomra juttatják az élcet és nem áldoznak fel egy találó ötletet, ha az ő legbensőbb meggyőződésüket, vagy a legszentebb dolgot sérti is. Az európai zsidó és az olaszok temperamentuma egyesült benne és nem tudta fékezni a nyelvét.

A legsajátságosabb ennél a szatirikusnál az, hogy élete, állása és foglalkozása teljesen ellentétben állott a költészetével.

Manuello ugyanis a tekintélyes Cifroni családból származott (Rómában). Anyja (Justa) egy igen jámbor asszony volt, feleségét pedig a költő maga előkelő származásunak és mindenekfölött erényesnek mondja. Jelentékeny rabbinusok avatták be a biblia és a talmud legrejtettebb árnyalataiba. Filozófiai tanulmányok is vonzották és foglalkoztatták a szellemét. Sőt a kabalával, vagy legalább a héber betük sajátos jelentőségének és összetételeinek tanával is megbarátkozott és irt erről a témáról egy kis művet. Bibliai exegézissel komolyan foglalkozott és kommentárt irt a szentirás legtöbb könyvéhez, mindig arra törekedvén, hogy a kor izléséhez képest, belemagyarázza a zsidó iratokba az összes filozófiai közhelyeket. Nagyra volt vele, hogy mélyebben hatolt a bibliai versek értelmébe, mint elődjei.

A római hitközségben tekintélyes poziciója volt, előljáró lehetett, de mindenesetre respektábilis személyiség. Ugy látszik, az orvosi karhoz tartozott, ha mindjárt mulat is az orvosok kenésfenésein.

Szóval békés, erkölcsös és vallásos, házias életet élt, mint az akkori zsidók általában, és kicsapongásokra alig gondolhatunk nála.

És Imánuel nem is volt vándorköltő, mint Ibn Ezra, vagy Alcharizi, akikhez némileg hasonlit; nem volt kalandor poéta, aki bolyongásai utjáról erkölcsi tisztátalanságot hoz a hazájába. Alig hagyta el Olaszország határait, sőt talán a római piacot sem. Állitása, hogy utazás közben sok emberrel ismerkedett meg Spanyolországban, a berberek között, Palesztinában és máshol, csak költői diszités.

De tiszteletreméltó életmódja, ugy látszik, nem akadályozta abban, hogy ledér dalokat ne énekeljen és hogy ne tüntesse fel magát ugy, mintha nem is ismerte volna a vallás, az állás és a tudás komolyságát.

„A mély tudományt sohasem kerestem,
Oh, nem ily meddő gyönyörre születtem!
... Nem! Vágyakért élek én csak e földön,
És ifjuságomat mámorba töltöm!
Tudom, hogy mindenem semmivé porlad,
Szép ifjuságom, mulandó álom vagy!
De amit te nyujtasz, oh, rövid álom:
Van-e e gyönyörnél szebb a világon?“

(Makai Emil forditása.)

Manuello ismerőse, sőt talán barátja volt a középkor legnagyobb költőjének, Dantenak, aki „megnyitotta az uj kor kapuit“. Valószinüleg akkor ismerkedtek meg, amidőn Dante mint követ vagy mint számüzött, Rómában tartózkodott. Habár költészetüket mérhetetlen távolságok választják el egymástól: Dante aetherikus, komoly, fenséges, Manuello szókimondó, vidám és könnyed, — mégis vannak bizonyos közös érintkező pontjaik. Mindaketten felvették magukra a mult egész mivelődési anyagát: Dante az egyházi, skolasztikus és romantikus elemeket, Manuello a biblia-talmudikus, maimunista-filozófikus és ujhéber termékeket. Mindaketten uj költői módszer szerint organikus egészszé dolgozták át a sokoldalu anyagot. Az olaszok tele voltak akkor duzzadó életkedvvel és Manuello muzsáját az a költői tavaszi fuvalom keltette életre.

Manuello olasz verseket is tudott irni. Egy fennmaradt szép olasz költeménye tesz erről tanuságot.

Az olasz versformát Manuello honositotta meg a héber költészetben. Elődei, még a legnagyobb költők: Ibn Gabirol, Jehuda Halévi is egyhangu rímet használtak és verseikben legtöbbnyire ugyanaz a rím ismétlődik, Manuello meghonositotta a methodikus terzinát és a szonettet. Azonban csak kevés verset irt ebben a formában, a legtöbb zsidó-spanyol költők versformáját mutatja.

Főjelentősége a rímes próza, melyben legtöbb művét megirta és amelyet folyékony előadásával és élces célzásaival a legtökéletesebb fokra emelt.

Ebben a formában irt egy csomó apró novellát, kérdés és feleletjátékot, levelet, dicsérő és gyászbeszédet, amelyek kómikus fordulataikkal és helyzeteikkel a legkomolyabb embert is megnevettetik.

Az egyik novellában bemutat egy házsártos héber-grammatikust, egy könyvmolyt, aki grammatikai hadjáratokra indul és magával viszi gyönyörü szép feleségét. Manuello disputációba bocsátkozik vele, hogy kacérkodhasson a szép asszonynyal és a rendhagyó igékről való vita közben állhatatosan ostromolja is; csakugyan: vereséget szenved a grammatikában, de győzelmet arat a szerelemben.

Nagyon humoros az a novella is, amely egy családatyáról szól, aki idegenben halt meg és a község előljáróságánál nagy összeget helyezett letétbe, hogy adják át Dániel nevü fiának. Egy szélhámos jelentkezik mint az elhaltnak gyásztól sujtott fia és az előljáróság kiadja neki az örökséget. Később megjelenik az igazi fiu és követeli az apai örökséget, de minthogy nem mutat gyászt és szomoruságot, mint az előbbi, a község csalónak jelenti ki és elzáratja.

Érdekes a dialogus Manuello és egyik barátja között, aki azzal dicsekedett, hogy rendkivüli éles emlékezőtehetsége van és gúnyolta Manuellót szórakozottsága és feledékenysége miatt. A költő bevallja, hogy csakugyan nem szokott emlékezni a pletykákra, a kikiáltott nagyságok és szeretőik neveire; nem tudja megkülönböztetni a különféle lovagokat, nem birja megjegyezni a ruházatokat, sem azt, hogy milyen rovarok tanyáznak benne; ezeket a dolgokat leginkább barátai szokták emlékezetükbe vésni, ő maga rezerválja emlékezetét komolyabb dolgok számára.

Rendkivül komikus hatása az emlékbeszéd, melyet önmagáról állitott össze. A dicséret, amelylyel önmagát tömjénezi, éles szatira a gyászszónokok túlzásaira. Hátramaradottjai gyászolják — ugymond — minthogy halála miatt el fogják felejteni a nevetést, de vigasztalódnak, hiszen megmaradnak munkái és azok pótolni fogják majd a jelenlétét. A komoly gyászbeszéd közepett hirtelen tréfába kap, mondván, hogy „hiszen Noach is kénytelen volt itthagyni a szőlőjét, Salamon feleségeit és Dániel az álmait".

Vidám exegétikus dialógjában tudós embereket léptet fel, akik félreértik a szentirást és ellentéteket fedeznek fel az egyes versek között. Manuello felel a kérdéseikre, de ugy, hogy ma is megkacagtatja az

olvasót. Manuello nemcsak a tudákos szószátyárokat akarta ezzel kigúnyolni, hanem szatira tárgyává tette egyszersmind a kabalisztikus és talmudikus kommentálást.

Egy másik novellában beteg embert mutat be, aki emésztési zavarok ellen kért tőle orvosságot. A legerősebb orvosságot irja neki, de hatás nélkül marad. Mikor a költő-orvos meglátogatja a beteget, a páciens felolvas neki egy sántikáló, döcögő, fület sértő verset, amit betegsége alatt készitett.

„Nos — szól a költőorvos — hiszen az orvosság kitünően hatott, aminek jönnie kellett, ime, kijött, csakhogy más uton."

Eleven szatirában bővelkedik Manuello leirása a pokolról és a mennyországról (Hatófet Vehaéden), amelyben Dantet utánozta. De mig a keresztény romantikus költő komolyságot és fenségességet mutat költői alkotásának kompoziciójában, a bűnösöket és gonosztevőket, politikai ellenfeleiket, a kardinálisokat és pápákat a pokolba, barátjait pedig a paradicsomba helyezi és igy félig-meddig szigoru itélőbiróként lép fel, zsidó barátja, Manuello a pokoli és paradicsomi jeleneteket csupán csak fantáziájának játékául használja fel. Dante „isteni komédiát" költött, Manuello emberit.

„A pokol és mennyország" leirását azzal vezeti be, hogy életének hatvanadik évében, „midőn a halál hirnökei jönnek, miként ijesztő rémes szörnyek", számolni kezd multjával, jelenével és jövőjével, visszagondol életének botlásaira és jótetteire és szivében kétség támad, vajjon a jövő megjutalmazza-e a jót és megbünteti-e a rosszat? Vajjon van-e egyáltalában sirontúli számadás? Midőn igy töprenkedik, hirtelen elsötétedik fölötte az ég:

„Őrjöngő vihar tör elő,
Egyre terjed, egyre nő,
Rezeg, reng a levegő,
Hegyek hullanak szerteszét,
Szikla zuzza a bérc tövét,
Egy villámban pedig
Leereszkedik,
Egy fehér agg, mint egy angyal
S szól lágy édes hanggal:
Ébredj, te bohó,
Szendergő álmodó!
Nincs itt nyugalom, nincs itt béke,
Nincs itt a léleknek menedéke,
Jer, vezetlek én majd téged,
Ahol megleled békességed!"

A költő erre megkéri, hogy mutassa meg neki a poklot és a mennyországot és egyuttal azt a helyet, amelyet neki fognak juttatni halála után. Kivánsága teljesül, a költő Dániel ruhájába kapaszkodik és leszállnak együtt a pokolba.

Először egy zúgó folyamhoz érkeznek, amelyen csak rozoga hid vezet keresztül, de ők átrepülnek a veszedelmes folyón és nemsokára füleikbe zúg a szenvedők ezer jajkiáltása, amelyből ez az intő hang hallik ki:

„Óvunk, ember, óva intve,
Ember, vigyázz tetteidre!
Bűn és jótett gyermekére
Itt vár kinos s édes bére!“

Egy sötét cellába lépnek, hol a borzalmas, lobogó máglya körül, mindennapi büntetésükre várva, állanak a biblia legfőbb gonosztevői, élükön természetesen Hámán és Amalék. De ott van közöttük sok király is ugy Izraelből, mint Judából. Ott van Nebukadnecár, Assyria királya és vele Jehojákim, Juda fejedelme is. És a királyi udvarok nem nélkülözik a tudós társaságot sem. Velük van Galenus, mert gúnyt üzött Mózes könyveiből, Hyppokrates, mert titkolta a tudományát, de még Aristoteles is, hogy meggyőződjék Isten létezéséről. Kacér hölgyek sem hiányoznak a társaságból, van ott belőlük egész háremre való, élükön a szenvedélyes Putifárnéval.

Tovább mennek, más cellába, hol sakálok üvöltenek, tigrisek és oroszlánok orditanak, kigyók sziszegnek és krokodilusok csikorgatják a fogaikat. Itt bünhődnek a kártyajátékosok. Megvakitott szemekkel tűkön és töviseken járnak, kik a tudomány ellen küzdöttek. Kezeiket égetik a fösvényeknek. Nyelvüket szakitják ki a fennhéjázóknak. Bőrüket tépik a képmutatóknak. A halálnál ezerszer nagyobb kinokat éreztetnek az öngyilkosokkal. Földön csúszva nyögik kinjaikat a tudomány gőgösei. Jégről tűzre, tűzről jégre hengergetik a paráználkodókat. Porrá törik az alattomost. Üstben főzik a keményszivüeket.

„Midőn tovább szálltunk,
Uj mélységet láttunk,
Lobogó láng tört ki belőle,
Őrült démonok röpködtek benne,
Mintha repülő hiénasereg lenne,
Tüzes korbácscsal a kézben,
Fenyegetni, sujtani készen,
Nincsen könyörület, nincsen irgalom
A büntető örök kinpadon,

Sirnak s zokognak, zokognak s jajgatnak
De reájuk sem hallgatnak,
Sóhajtanak és nyöszörögnek,
Sikoltanak és hörögnek,
Sajog a seb, a fájdalom éget,
A szenvedések nem érnek véget. —
Midőn ezeket láttam,
Borzongott a hátam,
Reszketett egész testem,
És arcomra estem,
Halványan-holtan,
S vezetőmhöz könyörögve szóltam:
Oh Uram, angyalom!
Lelkemet tépi a fájdalom,
Szivem ketté reped,
Látván a gyötrelmeket,
Nem nézhetem tovább a büntetést,
Szivembe csak a bűnüket vésd,
Hogy az ember okulhasson rajta,
Ha szenvedélye bűnbe hajtja!"

A költő kalauza elmondja erre a bűnök lajstromát, melyet Manuello ad a szájába és amely a legszebb világitásban tünteti fel Dante barátjának fenkölt gondolkodását. Szinte epigrammatikus stilben ostorozza mindazokat a hibákat és bűnöket, amelyek ellen a költők és az önzetlen lelkek mindenkor küzdöttek.

A pokolban találkozik sok kortársával is. Az egyik cellában százötvenet pillant meg, a másikban ötszázat. Itt két fukar testvér, kik ezt a bibliai verset: „nyisd ki kezedet a szegény előtt", ugy magyarázták: nyisd ki és mutasd meg, hogy nincs benne semmi. Ott egy hepciáskodó elöljáró, ki hiuságból a maga számára szerette volna lefoglalni a zsinagóga összes tisztségét, hogy másnak ne jusson, sem maftir, sem peszicha. Mellette egy kántor, aki egész életén át előimádkozott és nem tudott héberül olvasni.

A költőnek, amint a pokol szenvedőit szemléli, eszébe jut, hogy ő is vétkezett és talán reá is várnak ilyen sulyos büntetések. De vezetője Dániel megnyugtatja:

„Ne gyötörjön bú és bánat,
Eléd az ég csak üdvöt tárhat,
Téged a balsors nem ér utól,
Habár szived vágyaitól
Elkábitva, bűnbe futva,
Te is tértél vétkes utra,

Van neked is bűnöd, de lásd,
Mivel hogy a Szentirást
Oly buzgósággal fejtegetted,
Az égben feljegyezték tetted!
Ott szemeltek ki helyet néked,
Nagy lesz ott a dicsőséged!"

Majd elmondja néki Dániel, mennyire örülnek a mennybeliek, hogy feljön és meglátogatja őket. Különösen Dávid király, bölcs Salamon, Jesája és Esekiel próféták, kiknek szent könyveit magyarázta. Elmondja, hogy ujjongtak mindannyian, amidőn Michael arkangyal hirül vitte nekik, hogy akadt végre ember a földön, aki rájött szavaiknak igazi értelmére, sőt az arkangyal el is szavalta nekik Manuello verseit:

„Mindenki jön, hódol neked,
Nagy lesz a te tiszteleted,
Meglátod, hogyan szeretnek,
Nem is hiszel majd szemednek,
Végtelen gyönyör vár reád,
Induljunk gyorsan! fel tehát!"

Manuello Dániel ruhájába kapaszkodik és felszállnak együtt a végtelen magasba, ahol a csillagok és szférák zenéje között hallják, amint a mennyország boldog lakói ujjongva adják szájról-szájra az örömteli hirt:

„Ma kacagunk, jön Manuello!"

Manuello mennyországában vig élet folyik és sokszor azt hisszük, hogy a földön vagyunk. Képzeljük el pl. a következő jelenetet:

Manuello a mennyország utcáin bolyong, miután a főbb személyekkel: a patriarkákkal, a talmud bölcseivel, a makabeusokkal, Jehuda Halévivel már találkozott, elfogta a vágy, hogy szeretné látni Dávid és Salamon királyokat, akiknek a könyveit kommentálta.

„És meghallotta Dávid király,
Hogy kint az utcán rája ki vár,
És nem volt többé percig nyugta,
Elémbe sietett, látom futva,
Kezével lantot pengetett,
Mely elbájolta lelkemet,
Dicsfénytől a föld
Ragyogott és tündökölt.
Nagy költősereg követte őt,
Leborulva dala előtt,

És nyájasan szólott hozzám Dávid:
„Isten hozott, kit lelkem áhit,
Hát te vagy, akit várok!
Ki gyöngyeimet a nép elé tárod!“
És nyakamba borult,
Csók csókra hullt,
Csaknem agyonszoritott ölelése,
Majd igy szólt hozzám kissé késve:
„Te megtiszteltél engem nagyon,
S ezt jutalom nélkül nem is hagyom,
Te oly kegyes voltál,
Hogy sok zsoltár
Értelmét általad visszanyerte,
És most már értik világszerte,
Még eddig senki sem tudta
Reáterelni a helyes utra,
Életemre mondom,
Lesz rá gondom,
Hogy tiszteljenek itten téged,
És elismerjék bölcseséged,
És most rendelkezhetsz velem,
Mindent nyerhetsz, megigérem.“

Dávid király erre szétküldözgeti a szolgáit, hogy hivják össze mind a zsoltárkommentátorokat és hozzák magukkal műveiket is. Néhány perc mulva megjönnek mindnyájan, élükön Kimchi és mind meghajolnak Dávid király előtt, aki egy nehéz zsoltárverset ad fel nekik, hogy fejtsék meg. Mindegyik elmondja a véleményét, de szavaik nem elégitik ki a zsoltárköltő fejedelmet. Ekkor ő előadja a maga magyarázatát, amire Dávid király homlokon csókolja és bemutatja a kommentátoroknak:

„Ime ilyen embert vártam én,
Ki nem áll meg a gát elején,
Ki minden titokba behatol,
Ki előtt kétség nincs sehol.“

Mig a tudós társaság hódolva tiszteleg a költő előtt, előrohan ujjongva Ezékiel próféta és messziről kiáltja Manuello felé meleg üdvözletét:

„Hozott Isten, édes barátom,
Hogy vagy? hogy? jól, mint látom!“

És a költő felel vidáman:

„Köszönöm szépen, köszönöm szépen,
Hál' Istennek, megvagyok épen,
S örvendek a szerencsének,
Hogy láthatlak, amig még élek!“

Amint igy vigan beszélgetnek, jön Jeremiás és Jesája, majd Salamon király egész udvarával és mindnyájan örülnek, hogy személyesen róhatják le hálájukat Manuellónak, amiért oly helyesen világitotta meg a műveiket. A társaság egyre növekedik és végül mindnyájan Mózes elé mennek, aki valamivel feljebb lakik. Mózes is szivesen látja a földi vendéget, elbeszélgetnek kedélyesen. Közben jön József, nagy drágaköves koronával a fején, vele tizenegy testvére. Ők is hallották a hirt, hogy milyen kedves vendég van az égben és jöttek tisztelegni.

„Midőn József Mózes sátorába lépett,
És látta a diszes népet,
Meghajlott és igy szólt illedelmesen:
„Üdvözöllek dicső mesterem,
Istenemnek nagy prófétája,
Ki elé az Ur üdvét tárja,
Kit a Mindenható árnyékába vett,
Hogy uralkodjék az ég felett!
Üdvözlöm még az egész társaságot,
Mely az üdv fokára hágott."

Mózes és az egész diszes tarsaság nyájasan viszonozzák az üdvözletet, József pedig Manuellóhoz fordulva igy szólt·

„Ismerünk már téged régen
Idefent az égen,
Igen sokszor emlegetünk,
Kezeid gyönyört nyujtanak nekünk,
És őszintén mondom néked,
Nincs, ki utól érne téged,
Te vagy a dal koronája,
Énekedet mindenki epedve várja,
És dicsőséged
Nem ér véget."

Ha ezt a jelenetet képzeletünkkel követjük, látjuk, hogy Manuello bármennyire iparkodik is felső mennyországot festeni, önkéntelenül a földön marad és alsó paradicsomot rajzol, amelyből felemelkedni természeténél fogva csak nehezen tud és ritkán is sikerül neki. Manuello nem tudja megtagadni a modorát sem a pokol démonjai, sem a mennyország angyalai között. Csak nagyon-nagyon rövid ideig birkózik meg a komolysággal, habár tud komoly is lenni.

„Midőn az éden
Közepében
Bolyongva jártam,
Messziről láttam
Pár ragyogó alakot lebegve,
Dicsfényük behatolt szemembe,
Arcuk sugárzott mint a nap,
Testük fehér volt mind a hab,
Angyalok nagy társasága
Lenge lebegéssel szállva,
Kisérte őket a glóriába,
És én az alakokat megcsodálva,
Vezetőmhöz fordultam kérdve,
Kik azok, akiknek fénye
Ugy vakitja szememet,
Hogy rájuk néznem sem lehet?
És szólott hozzám Dániel:
Kik ily jutalmat értek el,
A máshitüek nagyjai!...“

Ha ezzel szembe állitjuk Dante felfogását, aki a paradicsomba csak azokat veszi fel, akiket a kereszt megváltott, látjuk mennyire szabadabban és mennyire elfogulatlanabbul gondolkodott Manuello az ő renaissancebeli kortársánál.

Ehhez a fenti jelenethez hozzáteszi Manuello a maga meggyőződését, melyet kisérőjének, Dánielnek a szájába ad.

Különböző népek, különböző néven ismerik az Istent, de a hit egy.

Valamint a pokolban, a mennyországban is találkozik Manuello sok ösmerősével és kortársával, de természetesen itt nem oly nagy számban, mint a pokolban. Azok között, akiket megnevez, első helyre állitja Leo Romanot, a költőt és tudóst, kit más helyen a költészet és a tudomány királyává koronáz meg. A mennyországban kristály-trónusra ültette, amelynek zsámolya a villám és támasza a szivárvány.

Leo Romano mellett szemel ki magának helyet Manuello és miután kisérője Dániel biztositja, hogy barátja mellett fog „trónolni“, elindulnak együtt ujabb ismerősökhöz:

„És amint onnan tovább mentem,
Bámulat fogta el a lelkem.
Mert a távolba pillantottam,
Ismerősöket láttam ottan,
Kik életükben gonoszok voltak,
Átkozták az élők, holtak,
Gonoszságuk mindenkit bántott,

Ártatlanokat bajba rántott,
S amint megláttam őket az égben,
A boldogságnak fénykörében,
Megremegtem, megijedtem,
Kétség szállongott felettem,
Talán az égben
Sincsen érdem?..."

De kisérője felvilágositja, hogy ezek halálos ágyukon megtértek és zugolódás nélkül tűrték betegségük kinjait, amelyeket vétkes életük büntetésének tekintettek, sőt keveselték a szenvedéseket, és midőn a halál elszólitotta őket, sugárzó mosolylyal vettek búcsút az élettől, amelynek utolsó percében megismerték az örök jót. És a megtérés soha sem késő.

Megható a jelenet, amely aztán következik és amelyet bizonyára egy ismerős családnak a vigasztalására irt. A mennyország egyik félreeső helyén egy szomorkodó alakot pillant meg:

„Földön hever fényes sugárkoszorúja,
Sóhajokban tör ki vigasztalan búja."

A költő ráismer egyik nemes kortársára, aki életének tavaszán hirtelen eltünt fiatal felesége és kis gyermeke mellől és azóta nyoma veszett. Manuello odalép hozzá és megkérdi szomorusaga okát, amire a mennyország bús lakója elbeszéli neki, hogy üzleti dolga elszólitotta hirtelen a városból, amelyben lakott, nem is vehetett búcsút nejétől, aki kis gyermekével épen távol volt hazulról; nem vehetett búcsút ősz édesatyjától sem, az uton pedig szerencsétlenség érte és meghalt idegenben ismeretlenül. Azonnal a halála után az égbe hozták az angyalok és mert sok jót tett életében, a legelőkelőbb helyet szemelték ki neki, de őt gond, bú és bánat epészti hátrahagyott neje miatt, aki nem tudja, hogy hová lett és nem tud vigasztalódni, és gondot okoz neki gyermekének nevelése és jövője is.

Manuello megigéri neki, hogy amint visszatér a földre, megkeresi majd családját, gyermekének pedig nevelője és barátja lesz:

„Most pedig ülj helyedre
És tedd vissza fejedre
A fényes sugárkoszorút,
És dobd el a bánatot, a bút,
Légy vig, vidám,
Mert igazán
Fogadom és esküszöm neked,
Hogy mig e gondot el nem veted,
Nem állok szóba sem veled,
És nem érdekel a gyermeked."

A boldogtalan felvidul és megköszöni a vigasztalást. Hálája jeléül ő is hozzácsatlakozik a két bolyongóhoz és ettől fogva hárman mennek tovább a mennyország lépcsőin. Meglátogatják a Hadriánus korbeli tiz martyrt, találkoznak még egynéhány közös ismerőssel, meglátják az éden jövendő lakóit is, és amidőn befejezik égi utjukat, igy szól Dániel Manuellohoz:

„Nagy a te boldogságod,
Hogy láthattad a tulvilágot,
Nem jut mindenkinek részül,
Látni, mi a jövőben készül,
Neked tudnod engedte az ég,
A halál után mi a vég,
Láttad az alvilágot
És a mennyországot,
A jutalmat és a büntetést.
Jól a szivedbe vésd,
Amit láttál itten,
Mert ezért engedte Isten,
Hogy hirdethessed a nagy világnak,
A gonoszra mily kinok várnak,
Boldogság a jóra,
Ha üt a végső óra!
És én, Dániel,
Ki téged oktatni jöttem el,
Nyugalomra térek vissza,
Legyen lelked örökké tiszta,
Évek, vagy tán napok mulva,
Találkozunk majdan ujra.

Midőn beszédét befejezte, hirtelen
Észrevettem, hogy már nincs velem,
Körülnéztem megijedve,
Sürü felhő szállt fejemre
Elszédülve leroskadtam,
Megnyilott az ég alattam,
De akkor felébredtem
És nem értettem,
Való volt-e avagy álom?

De feljegyeztem minden áron,
Ahogy történt, ahogy láttam,
Pokolban és mennyországban,
És az Isten, aki nékem
Sziklaváram, menedékem,
Aki őrzött mostanáig,

És véd, ha éltem őszre válik,
Tegye édessé szavamat,
Legyen illat, mely a szivbe hat,
Természetesen mint a harmat
Öntsön lelkekbe bizodalmat,
Ne legyen szóm kiáltás a sivatagba,
Emberek közül kitagadva.
Óh Istenem!
Felemelem
Könyes szemem
Hozzád, Ura a nagy égnek,
Add, hogy mig a földön élek,
Tiszta legyen bennem a lélek,
Szentelt ösvényeden járjak,
Ne bántsanak sodró árak,
Támogass, óh Uram, engem,
Hogy dicséreted még soká zengjem,
És ha üt a végső óra,
Örökéltü nyugovóra,
Legyen helyem fent az égben,
Trónusodnak fénykörében,
Hová a jámborok nyugodni térnek
S angyalok között öröké élnek." *

Ezzel az imával fejezi be Manuello a pokol és a mennyországban tett látogatásának leirását.

Az ujhéber költészet, amely Jószé ben Jószével kezdődött és Ibn Gabirolban és Jehuda Haléviben érte el tetőpontját, Manuellóval fejezte be fejlődésének processzusát. Ki volt meritve minden hang. Liturgiai szükségletből indult ki, hosszu ideig vallásos ruhát viselt, de egyre jobban elvilágiasodott, mig végre Manuello megirja a szentirás nyelvén a pajkos, csintalan, ledér, de csodaszép, *Az Öv* cimü verset is, a melyért a jámborok és erkölcsösek műveit kiátkozták.

Manuello után elnémult a héber múzsa és hosszu időre volt szükség, mig ujra felébredt az álmából. Irtak ugyan utána is verseket, de azok inkább értéktelen üres rímpengetések voltak.

Manuello élete folyása különben hű képe a héber költészet sorsának is. Sokáig ünnepelte és mindenki kereste a barátságát. Öregkorában azonban szegénységre jutott és mindenki elfordult tőle. Ő maga elpanaszolja, hogy nagylelkűsége miatt veszitette el a vagyonát. Ezután ép annyi guny érte, mint azelőtt dicséret. Családjával együtt

* A fenti szemelvények valamennyien *Patai József* forditásai.

elhagyta Rómát és sokáig ide-oda vándorolva, Fermóban telepedett le, ahol a gazdag Benjámin mecenás fogta pártját irodalmi működésének folytatására és különböző életkorokból származó verseinek a kiegészitésére serkentette.

Ebből az átdolgozásból keletkezett Manuello novellagyüjteménye, a Machberet. Pártfogója és sok kortársa derült fel ledér élcein. A jámborok azonban erkölcsrontónak tartották, megtiltották könyvének olvasását. Mit is szólhattak volna ahhoz a műhöz, amelyben ily szonett fordul elő:

AZ ÉN VÁGYAM.

Agyamnak fényes gondolata támadt:
Nem Édent, a poklot kivánom én,
Hol kacér hölgyek puha kebelén
Rám mézes élet csábos fénye árad.

A mennyország mi örömmel kinálhat?
Ott a sok nagymama, aggszűz szegény.
Kiket oda ajánl a vén erény,
Vig lelkemet megölné ott a bánat.

Mit élveznék én ott a mennyországban?
Ahol a sok szemérmetes jó ember
Bűvös szerelemről még szólni sem mer.

Pokolba menjek! Ez most minden vágyam.
Ott kacérkodnak buja tündérlányok,
Örömet én csak közöttük találok!

(Patay József forditása.)

Egy másik versében még tüzesebb érzékiséggel irja le az alvilág gyönyöreit:

... Mert ott az ifju soha meg nem vénül,
És száz kacér lány tüzes csókot ad,
Ott elhiszed sok hosszu ezredévrül,
Mely bőkezüen szerelmet osztogat:
Hogy nem volt több egy rövid pillanatnál,
Amit belőle itt-ott leszagattál — —
Ezt nevezem én részegitő csóknak,
A földön igy sohase csókolóznak!

(Makai Emil forditása.)

De nem mindig volt ilyen pajkos jókedvü. Melankólia rezdül meg későbbi, érett korában irt dalaiban:

. . . Alkonyi csend. Még ragyogónak
Látom a futó csillagot.
Mely lángutat hasit az égen ;
Az árnyakat növesztő éjen
Szivem ma is még átragyog.

*

De óh, ha majd e kép eloszlik
S leszáll a végső alkonyat ? —
. . . Hervasztó szellő langy fuvalma,
Alkonyi csend, szivembe hajtsa
A lélekölő gondokat . . .

S viszem tovább az élet terhét
Sivár magányos utamon :
A sziv kihül, a test kifárad,
S majd minden sóhajt, minden vágyat
Beföd egy néma sirhalom.

(Makai Emil forditása.)

Utolsó versei egytől-egyig a legnemesebb és legtisztább lyrai alkotások. Mennyire megható az a fájdalmas naivság, a kényes mosolygás az alábbi versben :

ÖREG NAPOK.

. . . No, az már mégis szomoru dolog,
Hogy én is lassan vénülni fogok.
Titkolni többé nem merem a bajt,
Keresem a csendet s futom a zajt.
Mi egykor álmodni késztetett :
A végtelenbe nyuló éjjelek
Szép boltozata többé nem ragyog —
Elhigyem-é ? . . . Máris öreg vagyok ?

S ha egyszer dér lepi a fürtöket,
Nem szül a perc édes gyönyöröket.
Az éji csend hiába csalogat,
Nem hágy aludni milljó gondolat.
Félszázad terhe roskadt vállamon.
S a végzetet hiába átkozom.
Halványan égnek a kidőlt szemek :
Magamban hordom az enyészetet.

Mért nem ragad ki inkább a halál ?
Az öreg ember mindig utban áll,
Gyermek lesz ujra, de hiába az :
A természetbe nincsen két tavasz.
Nem térhet vissza a földön soha
A gyermekévek derült mosolya.

Bús életét egyedül végzi be,
Öreg fejének nincsen senkije.
Csak lopva viszi azt a pár napot
Mit az enyészettől kiragadott.
Kifosztott ág, amelyre hűtlenül
Madár dalolni sohasem repül,
Virág, melyből az illat kifogyott,
Csillag, amely régen kilobogott.

Senki se mondja: szeretlek, szeress!
Az öreg mindig csak felesleges,
Olyan kopottas butor ő szegény,
Ki éldegél a mások kenyerén,
Ki szaporitja a világ baját,
Sötétebbé teszi az éjszakát.
Hát fürtjeim, ti is megcsaltatok,
Hát olyan, olyan nagyon vén vagyok?
Hát igazán, az ifjuságnak vége?
Ködös alkony borul az őszi égre?

Mi lett belőled, fiatal szivem,
Ki élni tudtál zugó tengeren,
Ki háborogva vitted csolnakom,
A felhős égig szálló habokon:
A vitorlád egyszerre bevonod:
S lecsillapul szerelmi mámorod?

... Ti lábaim, rozoga vándorok,
Alig megyek, máris kifáradok,
Jó lesz vigyázni a rögös uton,
Fel nem kelek, ha egyszer elbukom.
Alattam lesben áll ezernyi tőr,
Mig valahol elnyel egy sirgödör, —
No akkor aztán az Isten velünk! —
... Hiszed már pajtás, hogy öregedünk?

(Makai Emil átdolgozása.)

Manuello utolsó éveiről alig tudunk valamit. Egyszerre veszitette el feleségét és barátját, Dantet. Dante körének egyik költője elégikus verset irt Manuellóhoz, siratja a kettős veszteséget és egyuttal iparkodik zsidó barátját a keresztény hitnek megnyerni. Manuello olasz verssel felelt: A könyfolyam eloltja talán fájdalmának tüzét. Hitében pedig örökké tántorithatatlan marad.

Bár nem lehet mondani, hogy nem volt tudatában önértékének, mégis távol állott Manuellótól az a kicsinyes hiuság, amely mások érdemeinek a lekicsinylését látja. Manuello őszinte lelkesedéssel magasztalta

költő társait, akik közül néhányat többre tartott önmagánál. Nemcsak a magas állásu Kalonymost halmozta el dicsérettel, hanem a szegényes viszonyok között élő Jehuda Sicilianot is. Átengedte neki a kötött poézis pálmáját s maga megelégedett rimes prózában való elsőbbségével. Manuello nélkül alig tudnánk ma valamit erről a költőről. A szegény Siciliano kénytelen volt tehetségét alkalmi versekre tékozolni, hogy szűkösen fentarthassa magát, és azért az utókorra semmi sem maradt művéből.

Egy másik költő kortársát, Jechiel ben Mózest, szinte sok dicsérettel halmozza el Manuello.

Tüzes lelkesedéssel és rajongó lángolással ünnepeli rokonát, az ifju tudóst, Leone Romanot (Jehuda ben Mózes ben Dániel, született 1292 körül), akit a gondolat koronájának nevez. Manuello bevallja, hogy sokat köszönhet neki; hogy az ő gondolatával termékenyitette meg a műveit, egész könyvet töltenének meg a hozzá cimzett és róla irt ódái, amelyeknek egyikében a következőket mondja:

„Arany nyelvvel áldott meg az Isten,
Feltárultak az értelem mélységeinek forrásai
S az ész egének csatornái
S menekültek a gondolatok;
Bolyongva, tévelyegve,
Az egész világ szűk volt nekik,
Mig végre tágas térre találtak
A te agyadban!
Retteg a nyelv, ha dicséreted zeng,
Reszket, mert nem ér fel bokádig sem,
Retteg a toll, ha dicsőséged vési,
Reszket, hogy elenyészik,
Mielőtt befejezni tudná.
Miért hallgatsz dal?
Miért némulsz el ének?
Miért heversz tétlenül lant?
Miért nem zengesz hárfa?
Emeljétek fel fejeiteket
Dicséret kapui,
Nyiljatok meg dicsőség ajkai!
Jőjjön a költészet királya,
A tudomány fejedelme!
A szivek imádottja:
Jehuda!“

Leone Romano héber tanitója volt Anjou Róbert nápolyi királynak. Jártasságot szerzett a keresztény egyházi irodalomban is és talán

ő volt az első, aki a dominikánusok skolasztikus filozófiáját figyelemmel kisérte. Leforditotta a zsidó olvasók számára Albertus Magnus és Aquinoi Tamás néhány munkáját. De Leone Romano eredeti műveket is irt, még pedig filozófiai izü exegetikus bibliamagyarázatokat. Azonban bármennyire csodálták nagy tudását a kortársai, az utókorra nem volt hatással.

A római körökhöz, amelyek a tudományt és a költészetet ápolták, tartozott egy római kivándorló unokája, aki Görögországban tartózkodott, Semarja Ikriti Negroponteból (működött 1290—1340). Összeköttetésben állott a római községgel és Róbert királylyal. Egyik nagyapja Rómából származott és kivándorlása után is a Románus nevet viselte. Atyja, Elia hitközségi előljáró és talán rabbinus is volt Kréta szigetén és innen kapta az Ikriti családnevet.

Semarja Ikritit baráti viszony füzte Maimuni Dávidhoz, a nagy Maimuni Mózes unokájához. Négy költeményt irt hozzá, de sem ezeket, sem egyéb költői műveit nem ismerjük. Jártas lehetett a talmudi irodalomban, minhogy valószinüleg rabbinusi funkciókat is végzett Negroponteban, de foglalkozott filozófiai kutatásokkal is. A görög filozófiai irodalmat, ugy látszik, az eredetiből ismerte meg. Fiatal korában ő is a filozófiai művek forditására adta magát. Később gyakorlati jelentőségü terve támadt, aminél sokoldalu tudását is érvényesithette. Ki akarta békiteni a rabbanitákat a karaitákkkl, hogy „egész Izrael ujra egy legyen".

Semaja Ikriti volt az első és talán az egyetlen rabbanita, aki a karaitáknak, ha nem is teljes békejobbot, de legalább türhető kiegyezést ajánlott fel. Belátta, hogy az egyik félnek sincs igaza. A karaitáknak nincs igazuk, hogy a talmudi hagyományokat teljesen elvetik, de a rabbaniták is vétettek az igazság ellen, minthogy mindenüknek a talmudot tekintik, mig a bibliát elhanyagolják.

Görögországban lehettek akkor karaiták, akik Konstantinápolyból vándoroltak be. Ezekhez fordult Semarja Ikriti, hogy meggyőzze őket a talmudikus zsidóság helyes voltáról és hogy megnyerje a zsidóság egységesitésének eszméje számára.

Ilyen nehéz munkához, ilyen régi ellenfelek kibékitéséhez sok szellemi erő kellett. Tudománya lett is volna ehhez Semarjának elég, csakhogy oda nemcsak tudomány kellett, hanem mély szellem és nagy akarat. Azt hitte, hogy megtalálta a kibékités eszközét, ha a bibliát és a talmudot filozófiailag magyarázza és bebizonyitja, hogy mindakettő hasonló értelmü igazságokat hirdet és hogy a talmudi agadának is mélyebb, rejtett értelme van. Azt hitte, hogy ha meg tudja majd győzni

erről a karaitákat, ki fognak békülni a talmuddal és el fogják ismerni autoritását.

Semarja abba a hibába esett, melyet legtöbb kortársa elkövetett; megszólaltatta a régi zsidó iratokat a filozófia nyelvén. E célból irt egy munkát az agada igazolására és egyet a hitetlen filozófia ellen. Elég naivul iparkodik a talmudikus csodaelemeket megfejteni, és azt hitte, hogy ezzel sikerülni fog a karaitákat megnyernie.

A szentirást is ilyen értelemben magyarázta, ugy látszik, a zsidó irodalom iránt oly melegen érdeklődő Róbert király buzditására. A kész műveket elküldte a királynak (1328) a következő ajánló sorok kiséretében:

„Fenséges királyunknak, Róbertnek,
Ki, miként Salamon király,
A bölcseségnek koronáját
S a tudásnak diadémját
Viseli örök ékességül."

Bibliai kommentárjai azonban nagy terjedelmük dacára sem tudták a karaitákat meggyőzni és a rabbinikus zsidóság hitére tériteni.

Semarja irt azonkivül, talán fejtegetéseinek megértetése céljából, egy kis logikai könyvecskét, ugy látszik görög minták után, továbbá héber grammatikát. De ez a két mű sem segitette elő tervének sikerét. Békitési kisérlete hajótörést szenvedett, de nem is indult azzal a komolysággal, minőt ilyen föladat megkivánt. Pedig a karaitákban megvolt a hajlam a békülésre, de Ikriti nem volt elég ügyes, hogy ezt a körülményt sikeresen kihasználhatta volna. A római hitközség is résztvett a békitési terv propagálásában és annyit mindenesetre elért, hogy a karaiták buzgón olvasták Semarja műveit, sőt később karaitának nyilvánitották.

A karaizmus lomhán cipelte tovább a megcsontosodott testét. Az egyenetlenség, amely benne uralkodott, még fokozódott. Különböző karaita községek külömböző időben tartották az ünnepeket, a palesztinaiak az ujhold megfigyelése szerint, a külső községek pedig a rabbanitákkal együtt. Házassági törvényeik megnehezitése még mindig nem fejeződött be.

Három középpontja volt akkor a karaitaságnak: Kahira Egyiptomban, Konstantinápoly a bizánczi birodalomban és Szulchat Krimia félszigetén. Szulchátban volt még az ősközségen kivül, amely *kozárnak* mondotta magát, egy később bevándorolt görög község is. Az első oly szegény volt ebben az időben, hogy érdemesnek tartotta egy talmudpéldányról megjegyezni, hogy összetakaritott pénzéből szerezte.

Tekintélyes egyéniségei most sem voltak a karaizmusnak és a középszerüek közül is csak két nevet ismerünk: Izraelt és Áront.

Izrael ben Sámuel Maghrebi (működött 1300—1324), aki Kahirában mint a hitközség vallási vezetője szerepelt, uj anyaggal toldotta meg a szellemtelen karaita irodalom felgyülemlett halmazát. Könyvet irt a parancsolatokról és az állatvágási rituáliákról. Fentartotta a karaiták régi tanát, hogy az állat, ha a vallási előirások szerint vágják le és költik el, az emberben magasabb légkörbe jut. Aki tehát az állatvágásnál közreműködik, annak hinnie kell, hogy az állat lelke emberi lélekbe vándorolhat át, külömben elvesziti ez az aktus a jelentőségét és akkor az állat husát megenni tilos.

Izrael ben Sámuel a karaitaság körül nagy érdemet szerzett azzal, hogy tanitványával, Jefet ben Zagirral együtt megkönnyitette a nyomasztó házassági törvények elviselhetetlen terhét. Könnyitéseit, hosszu harc után, elfogadták csaknem az összes karaiták.

Izrael Maghrebinél jelentékenyebb, idősebb kortársa: Áron ben József, konstantinápolyi orvos (működött 1270—1300). Krimia félszigetéről származott, nagy utazásokat tett és bő filozófiai és orvostudományi ismereteket sajátitott el. Áron ritka jártasságot szerzett a rabbinikus irodalomban is. Nachmani pentateuchus-kommentárját is használta és innen támadt a későbbi karaiták tévedése, hogy Áron Nachmani tanitványa volt. A rabbinikus irodalomban való jartassága jó hatást gyakorolt a stilusára. Sokkal világosabban és sokkal érthetőbben irt, mint a legtöbb karaita iró. Sőt hajlandóságot mutatott a talmudi tradiciók elismerésére és igy formulázta vallási meggyőződését. Csak abban az esetben, ha a szentirás szava világos ellentétet mutat a talmudi tradicióval, kell az utóbbit elvetni.

De, hogy meg ne gyanusitsák azzal, hogy rabbinikus érzelmü, tanácsosnak tartotta fenti vallomását a következő szavakkal megtoldani: A tradició nem kizárólagosan a rabbaniták tulajdona, hanem ősrégi és ennélfogva egész Izraelé. Hivatkozott erre nézve régebbi karaita autoritásokra, akik szintén elismerték a hagyományos tant.

Ilyen értelemben magyarázta Áron a pentateuchust, tekintetbe vette mindig a talmudot és megbarátkozott némileg a karaitáktól annyira kicsufolt agadával is. Kommentálta csaknem az egész bibliát, de főműve a pentateuchus-kommentár. A karaita irók terjengős pongyola stilusával szemben, Áron szűkszavu és takaros. Ibn Ezrát iparkodott utánozni, de hiányzott belőle Ibn Ezra szellemessége és mélysége.

Áron, kit a karaiták szentnek és mesternek neveztek, más tekin-

tetben is türelmességet tanusitott a rabbanitákkal szemben és más elemet is vett át tőlük. Lezárta a karaita imarendet (Sziddur, Tefila), amely addig ingadozott. Ebbe az imarendbe felvett vallásos hymnusokat Gabiroltól, Jehuda Halévitől, Ibn Ezrától és egyéb rabbinikus költőktől. Habár Áron rossz költő volt és azok a versek, melyeket saját szerzeményeiből vett fel az imakönyvbe, minden költőiség nélkül valók, mégis azzal, hogy a zsidó spanyol költők áhitatos fenségü verseinek helyet adott a karaita liturgiában, bebizonyitotta, hogy volt érzéke az igazi poézis iránt.

Ha Semarja Negroponteből több ügyességgel és erővel fogott volna hozzá a karaiták és rabbaniták kibékitéséhez, Áron bizonyára készségesen segédkezet nyujtott volna neki, föltéve, hogy az akció tudomására jut. A karaiták általában sok hajlandóságot mutattak ebben az időben a rabbanitákkal való egyesülésre. II. Ábrahám Maimuni, a nagy Maimuni dédunokája, aki atyja, Dávid halála után az egyiptomi rabbanikus községek előljárója (Nágid) volt, egy egész karaita községet téritett meg a rabbanizmus számára. Palesztinában is gyakran fordultak elő áttérések a karaitaságból a talmudikus zsidóságra. A rabbinusok tehát enyhébben bántak most velük. Mig Sensi Simon pogányoknak nyilvánitotta a karaitákat és megtiltotta boruk ivását, a Provenceból Palesztinába vándorolt Esztori Parchi, aki Betsánban telepedett le, hitsorsosoknak mondotta őket, akiket eltaszitani nem szabad.

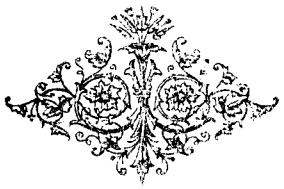

HETEDIK FEJEZET.

AZ ASERIDÁK ÉS GERSONIDES KORA.

Palesztina állapota. A zarándokok és a bevándorlók. Sém-Tob Ibn-Gaon, Chélo Izsák és Aldabi Méir. A zsidók helyzete Kasztiliában XI. Alfonso alatt. A navarrai üldözés De-Ecija József és Ibn-Vakar Sámuel. A zsidógyülölők erőfeszitései. Burgoszi Ábner Alfonso, az apostata, mint a zsidók vádlója. Gonzalo Martinez, a zsidófaló. A zsidó udvaroncok, de-Ecija József és Ibn-Vakar bukása. Martinez bukása és a zsidók megmenekülése. A tudományok sülyedése. Aséri Jakab és Jehuda, Chinoni Sámson, Pulgar Izsák, Ibn Albilja Dávid, Ibn-Kaspi, Leon de Banjalos és Narboni Vidal: a provencál filozófusok. A talmudtanulmány hanyatlása Németországban. Bajor Lajos császár és a zsidók.

(1328—1348.)

A Szentföld ismét megnyilt fiai előtt. Az egyiptomi szultánok, akiknek Akkó eleste és a keresztények elüzése után Palesztina teljesen hatalmukba került, türelmesebbek voltak az egykori keresztény bizanci császároknál és a frank keresztes királyoknál. Nem tiltakoztak az ellen, hogy zsidó zarándokok a multak emlékein vagy a nagynevü ősök sirjain imádkozzanak, s az ellen sem, hogy az Európából kiüldözött zsidók Palesztinába vándoroljanak és atyáik földjét bérbe vegyék. A mameluk-szultán, Naszir Mohammed, hosszu és szelid uralma (1299—1341) Palesztina zsidó látogatóira nézve kedvező volt. Mig Jeruzsálem keresztény uralkodóinak idejében egyetlen zsidó sem mert az egykori zsidó főváros felé közeledni, addig e szultán alatt a zsidó zarándokok, különösen Egyiptomból és Sziriából, esztendőnként rendesen felvonultak az ünnepekre, mintahogy azokban az időkben történt, amikor a templom régi fényében pompázott. A karaitáknak külön fohászuk volt a Jeruzsálembe zarándokolók számára, akiknek elindultakor a község össze szokott gyülni, hogy közös imával ünnepelje a Ciónra való bánatosan édes emlékezést.

A bevándorlók, akik Palesztinában állandó tartózkodásra telepedtek le, földmivesekké lettek s annyira otthonosan érezték magukat, hogy fölmerült a kérdés, hogy a tizedről, a szombatévről és egyebekről szóló törvények ne lépjenek-e ismét érvénybe? Annak a türelemnek következtében, melyet a mohamedánok a Szentföldön a zsidókkal szemben tanusitottak, sok rajongót fogott el ismét az a vágy, hogy a szent ország porát csókkal illethesse. Kivándorlások, különösen a legtávolabbi nyugatról, épen ezidőben fordulnak elő gyakran.

Rothenburgi Méir egyik tanitványa, Ábrahám, aki a szentirásnak

buzgó másolója volt, Isten kegyének tekintette azt, hogy a Szentföldön élhet. Két ifju kabalista, Chananél Ibn-Aszkara és Sém-Tob Ibn-Gáon, szintén Palesztinába mentek, valószinüleg azért, hogy közelebb legyenek a titkos tan forrásához, melyet képzeletük ideköltöztetett; a két fiatalember Száfetben telepedett le. Egyikük — mert Ibn-Aszkara fiatalon elhalt — saját kabaláját terjesztette Palesztinában. Sém-Tob ben Ábrahám Ibn-Gáon, aki Szegóviából származott (született 1283-ban, meghalt 1330 után), akinek a talmudban Ben-Adret, a kabalában Izsák ben Todrosz volt a mestere, buzgó követője volt a titkos tannak, több művet irt róla, sőt Maimunit is kabalistává bélyegezte. Társai helytelenitették működését. Szemére vetették, hogy sok kabalisztikus elvet és magyarázatot terjesztett, mik a régi mesterek tanaival nem egyeznek és melyeket illetőleg autoritásra nem támaszkodhat.

Egy másik kabalista, Izsák ben József Chelo, az arragóniai Laresából vándorolt Palesztinába (1328—1333) és onnan leveleket irt az ottani állapotokról Európába. Noha inkább a nagy halottak, sirjaik és csodatetteik iránt érdeklődött, leirásaiból itt-ott az élőkről is megtudhatunk valamit.

Jeruzsálemben akkor tekintélyes számu község állott fenn. A rabbaniták nagy része szemlélődő életet élt, éjjel-nappal a talmudot tanulmányozta és a kabala titkaiba mélyedt el. De voltak közöttük iparosok és kereskedők is, sőt néhány olyan is akadt, aki az orvostudományhoz, matematikához és csillagászathoz is értett. Jeruzsálem kalligráfusai messze földön hiresek voltak. Jeruzsálem zsidó lakossága, különböző országok népeiből lévén összerakva, nem lehetett hián surlódásokban sem.

Hebronnak akkor szintén erős községe volt, melynek tagjai nagyobbára takácskodással, gyapjuszövetek festésével és üvegáruk gyártásával foglalkoztak. Ezeket a cikkeket távol idegenbe exportálták. Palesztina déli részén ismét zsidó pásztorok legeltették nyájaikat, patriarkálisan összeférve a mohamedán pásztorokkal. Rabbijuk is pásztorember volt, aki azoknak, akik okulni akartak, a legelőn előadást tartott. Az arabok épitette Ramle városában is fennállott egy zsidó község, melynek tagjai iparosok voltak. Két jómódu, Spanyolországból bevándorolt zsidó gyapjufonó műhelyeket állitott fel. A szintén nemrég épült Szafet városnak is volt nagy zsidó községe. Ez a város lett később a kabala központja. Aséri egy unokája is kivándorolt akkortájt Toledóból Jeruzsálembe: Méir ben Izsák Ibn Albadi, ki kabalista volt, de kissé a természettudományokhoz is értett. Az a mű, amelyet hátrahagyott s amely tarka keveréke a természettudományi, talmudi és kabalisztikus

tanoknak, noha különben teljesen jelentéktelen, jellemzi azt a szellemi irányt, mely az Aséri utáni időben a zsidó Spanyolországban uralkodott.

Ha a vágyakozó lelkek a Szentföld felé is fordultak, a zsidóság szétszórtjai számára Palesztina ép oly kevéssé volt központ, mint annakelőtte. Szellemi vezért sem tudott állitani s esetleg európai zsidó kultura morzsalékaiból élt. A kabala, mely Nachmani óta Palesztinában is ápolásra talált, idegen ültetvény volt, mely nemhogy tovább tenyészni nem tudott, hanem egyenesen sivár babonává lett ebben a körben. Sőt egyetlen nagyhirü talmudi tekintélyt sem szült a Szentföld, szigoruan rabbinikus kérdések dolgában is Európától függött. Az összzsidóság vezetősége, Ben-Adret és Aséri halála után is Spanyolországban maradt, de nem Aragoniában, hanem ismét Castiliában, ahol az aséridák és irányzatuk voltak mértékadók. Itt éltek a döntőszavu tekintélyek. A tudományok virágzásáról ott sem lehetett ugyan már akkor szó, de akadunk értelmes felfogásra és érett itéletre, mely éles ellentétben állt azzal a gyermekes viselkedéssel, melyet akkor a többi ország zsidó tudósai — a provenceiaknak kivételével — tanusitottak.

Castiliában az erélyes és méltóságos XI. Alfonso alatt a zsidóknak oly kedvező volt a helyzetük, hogy ezt a korszakot, a többi európai országokhoz viszonyitva, aranykornak nevezhetnők. Több tehetséges zsidónak, aki a kincstáros (almoxerif) cimet viselte, olyan befolyása volt a politikára, mint a vezető államférfiaknak. Nemcsak az udvar, hanem a felsőbb nemesség is zsidó tanácsosokkal és tisztviselőkkel vette magát körül. Ahelyett, hogy szolgai alázatossággal viselkedtek és megszégyenitő jelet használtak volna, mint ahogy az egyház követelte, a spanyol zsidók büszkén fennhordták fejüket és aranyba, selyembe öltözködtek. Ennek a kedvező helyzetnek a csalóka látszatától elkápráztatva, sokan azt hitték, hogy beteljesült a prófécia, melyet a kereszténység annyiszor használt fel a zsidók ellen, hogy „a kormányvessző nem fog eltávozni soha Judából".

Nem kell csodálkoznunk azon, hogy a spanyol zsidók néhány hitsorsosuknak az államügyek körül való alkalmaztatásából ilyen nagy dolgot csináltak.

Ezek a magasállásu férfiak nagyobbára pajzsul szolgáltak a községek számára az alsóbb és durvább nemesség kapzsisága, a csőcselék boszuja és irigysége, valamint a papok álnoksága ellen, amely a zsidókat egyre ujabb támadásokkal fenyegette.

Zsidó miniszterek és tanácsosok, kik a király szolgálatában állottak és környezetében éltek, lovagi karddal övezetten, minden külön

beavatkozás nélkül is lefegyverezték a zsidók elkeseredett ellenségeit. A szegény nemesség, amelynek kardján kivül egyebe sem volt, tele volt rosszakarattal a gazdag és okos zsidók ellen, de ezt a rosszakaratát titkolnia kellett. E látszat által félrevezetve, a tömeg nem mert ugy mint Németországban, akármelyik zsidót, mint valami bitang jószágot, bántalmazni, vagy megölni; mert tudta, hogy a zsidóságot az udvar pártolja. A nép gyakran tul is becsülte a zsidó befolyást és azt hitte, hogy a zsidókat a király bármikor meghallgatja. Még a felsőbb papságnak is óvatosan kellett fellépnie, mig De-Ecija József, Ibn-Vakar Sámuel és mások abban a helyzetben voltak, hogy amazok befolyása ellen működhettek.

Ha a castiliai zsidók a maguk helyzetét a szomszéd országokbeli hitsorsokéval összevetették, jogot érezhettek magukban arra, hogy büszkélkedjenek. Aragóniában, mely akkor Mallorcával és Sziciliával egy királyságot alkotott, az az üldöző egyházi szellem honosodott meg, melyet Raymund de Penjaforte vezetett be és I. Jayme király sulyos törvényekké változtatott. A zsidók kirekesztése a hivatalokból, külön városnegyedekbe szoritásuk s egyéb gyötrelmek, amiknek nap-nap után ki voltak téve, Jayme utódai alatt is fennmaradtak. Csak egy szikrára volt szükség, hogy alattuk máglyát lobogtasson föl.

Navarrában, mely félszázad óta a francia koronához tartozott, valósággal őrjöngött a zsidógyülölet. Az utolsó Capet, IV. Károly meghalt és utána IV. Fülöppel a Valois oldalág került trónra. Különös, hogy még a keresztények is azt hitték akkor, hogy Szép Fülöp utódai Isten büntetéseként haltak el egymásután, mert a király a zsidókat oly kegyetlenül kiüzte országából. A navarraiak azon igyekeztek, hogy elszakadjanak Franciaországtól és külön államot alkossanak. Nem látjuk világosan, hogy a zsidók mennyiben állhattak utjában ennek a szándéknak, de bizonyos, hogy az egész országban egyszerre vérszomjas elkeseredés támadt ellenük. Egy franciskánus, Pedro Olligoyen legtöbbet tett arra, hogy a tömeg gyülöletét a zsidók ellen ösztökélje. Estallában egy szombati napon kezdődött meg a nagy mészárlás (1328 március 5). A dühöngők utcahosszat üvöltötték: „Vagy haljanak meg a zsidók, vagy térjenek ki!“ Hiába készültek védelemre a zsidók a maguk utcáiban. A város lakói, külső bandák segitségével, körülvették és megostromolták a zsidó negyed falait, áttörték azokat és a város csaknem valamennyi zsidó családját kiirtották. Fel is gyujtották a zsidó házakat, melyek teljesen elhamvadtak. Egy szemtanunak az előadása, aki maga is végigszenvedte a borzalmakat, csak halvány képet ad az estallai mészárlás rémületeiről. Az alig huszéves Menachem ben Zerachnak szüleit és

négy öccsét gyilkolták le az őrjöngők. Őt magát is megsebezték és a földre teritették. Igy feküdt eszméletlenül, félig holtan a hullák alatt, alkonyattól éjfélig. Egy jólelkü lovag, apjának egyik barátja, fölkutatta a holttetemek alatt, házába vitte és gondosan ápolta, mig sebeiből fel nem épült.

Hasonló borzalmas jelenetek az ország más részeiben is fordultak elő, nevezetesen a legnagyobb navarrai községben: Tudelában és a kisebbekben, Falcos, Funes, Moncillo, Viana és más városok falain belül, de nem olyan mértékben, mint az estallai vérengzés alkalmával. Több mint hatvanezer zsidó pusztult el ezekben a vérfürdőkben. Ugy látszik, csak a főváros, Pampeluna zsidóit kimélte meg ez az őrjöngés. A navarraiak végre keresztülvitték szándékukat, országuk elvált a francia királyságtól s külön uralkodót kapott III. Fülöp, Evreux és Angoulème grófjának személyében. Mihelyt ezt megkoronázták, a legyilkoltak rokonai hozzáfordultak, hogy szolgáltasson nekik igazságot. Eleinte Fülöp komolyan vette a bünösök megbüntetését, a főkolomposokat: Pedro Olligoyent és másokat, bebörtönöztette, Estalla, Funes és Viana városait pénzbirsággal sujtotta; utóbb azonban a bebörtönzötteket szabadon bocsátotta és a birságokat kegyelmi uton elengedte. Az elrabolt javakat és az örökösök nélkül elhunytak hagyatékát pedig magának tartotta meg. Neki kellett mindent kiszolgáltatni, ép ugy, ahogy ez Németországban történt. A zsidókat szabad volt lemészárolni, de a királyi kincstárnak nem volt szabad kárt szenvednie. Ez a király és utódai ujabb szenvedésekkel is meggyötörték a zsidókat és a navarrai községek ép ugy indultak züllésnek, mint a németországiak.

Alapjában véve Castiliában is csak csalóka fény világitott, de az legalább, amig tartott, világosság volt, ahhoz a homályhoz mérten, amelyben más országok zsidóságának kellett élnie; világosság volt, amely, ha ideiglenesen is, jótékony hatást gyakorolhatott reájuk.

XI. Alfonso, mihelyt nagykoru lett és a hatalmat átvette, két zsidó tanácsadót választott: De-Ecija Józsefet és Ibn-Vakar Sámuelt. Az első, kinek teljes neve József ben Efrájim Ibn-Benveniste Halévi, tetszetős külsejü volt, értett a zenéhez és ahhoz, hogyan kell magát előkelő emberekkel megkedveltetni. Nagybátyja ajánlatára, a király később nemcsak kincstárosává nevezte ki, hanem bizalmasává (privado) is megtette, akinek szavára Garcilaso és Alvar Nunez lovagoké mellett, a legjobban hajtott. Ecija Józsefnek diszhintója volt, lovagok kisérték utjain és hidalgók étkeztek asztalánál. Egy alkalommal a király rendkivüli fontosságu küldetésre használta fel, mely könnyen életébe kerülhetett volna.

Alfonso ugyanis egy portugál hercegnőt szeretett volna menyasszonyának s ezért nővérét, Leonorát Valladolidból escalonai táborába akarta elhozatni. Ezt a tervét, melyet titokban szőtt, csak bizalmasával, Benveniste Józseffel közölte, akit el is küldött diszes, lovagokból és apródokból álló kisérettel (1328). Valladolidban József elmondta utazása célját az infánsnőnek, aki már utra is készült, mikor egy cselszövő asszony, akinek Sancha volt a neve s aki ép ugy mint férje, a király atyjánál nagy kegyben állt, felházitotta Valladolid lakóit, hogy ne engedjék Leonorát eltávozni. Elhitette velük, hogy a király csak azért viteti el nővérét, hogy kegyencének, Alvar Nuneznek nőül adja. Ezáltal ez még nagyobb befolyáshoz, jut, a királyt teljesen hatalmába keriti és Ó-Castilia szabadságait elragadja. Erre Valladolid polgárai megostromolták az infánsnő palotáját és a zsidó tanácsos kiadatását követelték; egyszerüen végezni akartak vele. Az infánsnő, ámbár még fiatal volt, talált egy okos mentő ötletet. Kieszközölte az izgatott tömeg vezetőinél, hogy bevonulhasson a város erődjébe s megigérte, hogy ilyen föltételek mellett Józsefet kiszolgáltatja. Az ostromlók ebbe belementek, s a város kapuihoz siettek, hogy elreteszeljék azokat. Közben az infánsnő Józseffel nyugodtan az erődbe ment át. Mikor megérkeztek, a hercegnő megtagadta a zsidó tanácsos kiszolgáltatását. Ekkor a polgárok az erődöt ostromolni kezdték és ezalatt Zemorából és Toroból még segitséget is kaptak. József élete hajszálon függött.

Ezenközben azonban sikerült József kisérete néhány tagjának a városból elmenekülni; lóhalálában a királyhoz siettek Escalonába és közölték vele a történteket. A király méltán látott ebben az esetben királyi hatalma ellen való lázadást s elhagyva Escalonát, lovagjaival Valladolid alá vonult. Zsidó kegyeltje miatt ostrom alá fogta országa egykori fővárosát, néhány házat felgyujtott és teljesen elpusztitotta volna, ha nem lépnek közbe mérsékeltebb emberek, akik a királynak kijelentették, hogy a nép nem Don József, hanem Don Alvar Nunez ellen van elkeseredve, akinek befolyását gyülölettel nézi. Alfonzo ezután rábeszéltette magát arra, hogy Alvart megfossza hivatalaitól, József azonban tovább is kegyben maradt.

A király másik kegyeltje udvari orvosa, Don Samuel Ibn-Vakar (Abenhuacar) volt, aki valószinüleg rokonságban állt Jehuda Ibn-Vakarral, Don Juan Immanuel infáns kegyeltjével és toledói kabalistával, József Ábrahám Ibn-Vakarral (aki a kabalát rossz hirbe hozta, mert őszintén bevallotta, hogy hivei a tan legfőbb elvei dolgában egyenetlenek, aki Nachmánin kivül más tekintélyt el nem ismert, sőt a Szohart

is meggyanusitotta). Alfonso király udvari orvosa, Samuel Ibn-Vakar tudományosan művelt ember volt, asztronómus és valószinüleg urának asztrológusa is. Ha az államügyekben nem is volt része, a király kegye által nagy befolyásra tett szert. Ecija és Ibn-Vakar között azonban bizonyos féltékenykedés támadt, ami nem ritka az ugyanazon napfényen sütkérező kegyencek között. Különben sem voltak emelkedett, erkölcsileg tiszta jellemek, sőt inkább nagyravágyóknak és kapzsiaknak mondhatók, s ha rosszabbak nem is voltak Alfonso többi udvaroncánál, bizonyos, hogy sokkal jobbak sem lehettek. Nem tudjuk róluk, hogy hitsorsosaik érdekében tettek-e valamit, vagy hogy a tudomány akármelyik ágát gyarapitották-e, vagy zsidó tudósokat támogattak-e. Csak azon voltak, hogy egymást meggyanusitsák és hogy egymásnak kárt okozzanak, ami által csak magukat és hitsorsosaikat gyülöltették meg a néppel.

Néhány gazdag zsidó, valószinüleg az udvarnál levő barátaik kedvező helyzetére számitva, lelkiismeretlenül üzött pénzügyleteket, magas kamatot szedett és a késlekedő keresztény adósokat kegyetlenül üldözte. Maga a király is előmozditotta a zsidók és mórok uzsoráját, mert megvolt belőle a haszna. A pápai bullát és a papság átkát, amely a kamatszedés ellen szólt, semmisnek jelentette ki és érvénytelenné tette azt a korábban kibocsátott törvényt, amely az adósokat fölmenti az uzsorakamat fizetésének kötelezettsége alól. Ezáltal egyre szaporodott a lakosság panasza a zsidó és mohamedán uzsorások ellen. Madrid, Valladolid és más városok cortesze peticiókat adtak be ez ügyben és a visszaélések megszüntetését követelték. A király végül kénytelen volt a bajokat orvosolni, a kamatlábat leszállitotta s intézkedéseket tett, hogy a fölhalmozott adósságok kevésbbé nyomasztó módon legyenek törleszthetők.

A kedélyekben azonban megmaradt az elkeseredés a zsidók ellen. A madridi cortesz több korlátozást kért a zsidók ellenében, többek közt, hogy birtokot ne szerezhessenek és zsidó kincstárost és adóbérlőt a király meg ne türjön (1319). Alfonso azt felelte, hogy legtöbb dologban az eddigi gyakorlat marad fenn, csak a kincstárosi hivatal betöltése ügyében hajlandó a cortesznek engedményt tenni. Benveniste Józsefet tisztéből elbocsátja s e rang eddigi nevét, az almoxerifet, mely az arab eredetre emlékeztet, eltörli s helyébe a spanyol tesereot teszi. Fölmentette-e a király Eciját hivatalától, az még nincs eléggé földeritve, mert még évek hosszu során át volt bizalmasa a királynak. Don Samuel Ibn-Vakarnak még nagyobb kegy jutott osztályrészül. Don Alfonso

átengedte neki azoknak a jövedelmeknek bérletét, melyek a Granadából importált cikkek vámjából származtak, sőt privilegiumot kapott arra is, hogy az ország pénzeit alacsonyabb pénzláb mellett verethesse. Ez fölkeltette Ecija irigységét s a királynak nagyobb összeget kinált fel a vám bérletéért. Mikor azt hitte, hogy vetélytársát kivetette a nyeregből, ez még érzékenyebb csinyt követett el ellene. Ibn-Vakar meg tudta győzni a királyt arról, hogy a castiliai népre sokkal előnyösebb lesz, ha a védelmi rendszert szigoruan végrehajtja s a szomszédos mór királyoktól minden behozatalt megtilt (1330—1331).

Mig a két zsidó kegyelt igy tört egymás ellen, a buzgó zsidógyülölők azon fáradoztak, hogy nemcsak a két udvaronc tekintélyét, hanem valamennyi castiliai zsidó község létét is aláaknázzák. Azzal a hiresztelléssel keseritették el a népet, hogy a pénzbérlő, Ibn-Vakar működése következtében a spanyol pénz veszit értékéből s ez az élelmiszerek megdrágulását okozza. Mert az élelmiszereket külföldre viszik ki, hogy ezüstöt kapjanak érte, melynek itthon nagyobb értéke van. A katolikus egyház részéről is arra törekedtek, hogy a király rosszindulatát valamennyi zsidó ellen fölébresszék. Vezérökül fölcsapott egy a zsidóságból kikerült ember, aki alighogy a kereszténysége tért át, máris fanatikus zsidóüldözővé vált. A hirhedt Abner volt ez, elődje a Pablo de Santa Máriáknak, a Fray Vicentéknek, Lorquiknak, Spináknak és valamennyi kitért zsidófalóknak, akik előkésziteni és keresztülvinni segitették a zsidók megaláztatását és kiüzetését.

Burgeszi Abner, vagy ahogy később nevezték, Alfonso Burgensis de Valladolid (született 1250 körül, meghalt 1346 táján) járatos volt a bibliai könyvekben, a tudományokkal is foglalkozott és orvosi mesterséget üzött. Az aristoteles-maimunidesi filozófia, melyet magába szedett s talán az asztrológia is, melynek hive volt, fölemésztették hitét s nemcsak a zsidóság, hanem minden vallás iránt közömbössé tették. Anyagi gondoktól gyötörve, Abner nem talált kellő támogatásra hitsorsosai közt. De nem volt olyan bölcs, hogy szegényebb sorssal is be tudta volna érni. Sőt ellenkezőleg, magasra vágyott, de nem talált eszközöket vágyai kielégitésére. Hogy kényelemben és pompában élhessen, Abner közel hatvanadik évéhez, elhatározta, hogy kereszténynyé lesz és mint ilyen az Alfonso nevet vette fel.

Aristoteles és Averroes hitetlen tanitványa Valladolid egyik nagy templománál sekrestyési állást kapott, melynek gazdag jövedelméből bőven futotta világi vágyainak kielégitésére. Jellemtelenségét és hittagadását álokoskodással igyekezett szépitgetni. Egy filozófikus szinezetü

munkát irt, melyben az akarat szabadságát tagadta s azt a gondolatot vitte keresztül, hogy földi embert cselekedeteiben a könyörtelen szükségszerüség kormányozza, amely a csillagokban van előirva. Elhatározás, önálló akarat ettől meg nem szabadithatja. Az ő áttérése a kereszténységre szintén következménye a fölötte lebegő végzetnek, amely ellen hiába küzdött volna. Az asztrológia és a fatalizmus volt az egyetlen meggyőződés, amely Abner Alfonso lelkében megmaradt. Minden egyéb valláserkölcs, becsület, hűség csak puszta játék volt szemében. Az asztrológia hókus-pókusait energikusan védelmezte egykori zsidó barátja, a kedvelt iró, Pulgár Izsák ellen, ki könyvet irt az asztrológia megcáfolására. Ennek a babonának ugyanis akkor sok hive volt a zsidók között is és egy művelt ember, Alkonstantini Salamon (talán Szaragosszából való, sarja lehetett annak a családnak, mely korábban Maimuni mellett lépett föl) ezelőtt terjedelmes munkát szerzett, hogy a bibliából és a talmudból bizonyitsa a csillagok kényszeritő befolyását az emberi sors vezetésére.

Alfonso odáig ment jellemtelenségében, hogy nem sokkal kitérése után egykori hitsorsosai ellen gyülölettel és üldözési szándékkal lépett fel. A zsidó irodalomban való jártassága mellett nem volt nehéz ennek az irodalomnak a gyengéit felkutatni és feltárni, hogy ezen az alapon megvádolhassa a zsidóságot és leggyülöletesebb következtetéseket vonja le vádjaiból. Alfonso fáradhatatlan volt a zsidó tan és a zsidóság megvádolásában s a művek egész sorát irta, melyekben részint a zsidóságot támadta, részint a kereszténységet védelmezte a zsidóság ellen. A zsidó nyelvnek, melyet, mint iró, ügyesebben tudott használni a spanyolnál, el kellett szenvednie azt, hogy a zsidóság ócsárlására használja fel. Alfonso harcot viselt az agadikus irásmagyarázat, a talmudi tételek és, mint ő mondotta, a zsidók ama vaksága ellen, hogy Krisztust megváltónak és Istennek elismerni nem akarják. Tulozva, vagy hazudva, szemére vetette a zsidóságnak, hogy egész sorára a szektáknak tagolódik, anélkül, hogy meggondolta volna, hogy ezt a vádat a kereszténységre sokkal nagyobb alapossággal lehet visszaháritani.

Hogy a zsidó szektáknak ugyancsak hosszu listáját állithassa össze, a valladolidi sekrestyés csak ugy járt el, mint előtte és utána is más apostata zsidóüldöző irók cselekedtek. Hamisitott, rágalmazott. Feltámasztotta sirjukból azokat a zsidó szektákat, melyek rég megszüntek már és puszta véleményküllömbségeket már sulyos szektázásnak tett meg. Felsorolta a szadiceusokat, akik már nem voltak s nemcsak a karaitákat, hanem a szamaritánusokat is, akik ép ugy, mint az eredetileg a zsidó-

ságtól származó kereszténység, már nem tartoznak a zsidóság kötelékébe. A farizeusokat és a kabalistákat két szektára tépte s hamisan azt állitotta a kabalistákról, hogy külön eretnekcsaládhoz tartoznak, amely az istenségben tiz számot vagy személyt képzel el. Sőt kitalált egy zsidó szektát, mely két isteni lényt tételez föl, egy Metatoron nevüt a tulajdonképpeni Isten mellett. Abner Alfonso elég arcátlan volt arra, hogy egyik gyülölködő iratát megküldje régi barátjának, Pulgár Izsáknak. Ez egy maró gúnyversben végzett vele s ellenirataiban egyébként is erélyesen visszaverte a támadást. Spanyolország zsidói még nem voltak annyira bátorság hiján, hogy ily vakmerő támadásokra ne feleltek volna. Egy másik, kevésbbé ismert iró is válaszolt Abner Alfonsonak s ezáltal heves tollharc keletkezett a zsidóság és a kereszténység felől.

Abner Alfonso nem állt meg az irodalom terén, hanem egyenesen a király elé lépett, hogy a zsidókat bevádolja. A király előtt felujitotta az egyházatyáknak azt a vádját, hogy a zsidók imarendjükben egy átkot vettek fel Krisztus és követői ellen. Ilyen átok volt is, de azoknak a zsidókeresztényeknek szólt, akik hitsorsosaikat a római hatóságoknál beárulták. A valladolidi zsidó hitközség képviselői, akiket a király valószinüleg igazolásra szólitott fel, tagadták, hogy a mineusok ellen szóló átok Jézusra és hiveire vonatkoznék. Abner Alfonso azonban nem hagyta abban a dolgot, hanem azt követelte, hogy a zsidókkal hitvitát rendezhessen és vádját bebizonyithassa. Castilia királya el is rendelte, hogy a valladolidi hitközség küldöttei vitázzanak a sekrestyéssel. Ez a vita sok államtisztviselő és még több dominikánus jelenlétében folyt le, eredménye azonban nem volt. Azaz mégis volt eredménye. A dominikánusoknak sikerült a zsidóbarát királyt eltölteni gyanuval és gyülölettel a zsidók iránt.

Alfonso király kegye különben is nagyon változatos volt. Hol erre, hol arra hajlott, s ha a kegyvesztetteket nem is fejeztette le, mint az ázsiai zsarnokok, törődni keveset törődött sorsukkal, s megengedte, hogy az történjék személyüket illetőleg, amit az épen soron levő kegyenc jónak talált. Egy alkalommal bizalmát méltatlanra pazarolta, Gonzalo Martinezre (De Oviedo), aki annak előtte szegény lovag volt s csak a zsidó kegyenc, Ecija József által jutott magasabb hivatalhoz. Gonzalo Martinez azonban nemhogy hálával viseltetett volna József iránt, akinek pozicióját köszönhette, hanem ellenkezőleg: gyülölte a többi zsidóval egyetemben. Mikor a királyi ház minisztere, sőt később az Alcantara-lovagrend nagymestere lett (1337), a zsidók megrontásának tervével lépett föl. Valósággal vádat emelt Don József és Don Samuel ellen;

azt állitván róluk, hogy a király szolgálatában meggazdagodtak. Ennek következtében teljhatalmat kapott Alfonsotól arra, hogy a két zsidóval tetszése szerint járjon el és tőlük kincseiket kizsarolhassa. Gonzalo erre mind a kettőt börtönbe vetette. Ibn-Vakarral két testvére és még nyolc rokona és azok családjai kerültek a börtönbe. Az elfogottak vagyonát Gonzalo elkobozta. Ecija József a börtönben halt meg, Don Samuel a kinpadon, melyet ellene igénybe vettek. Ez azonban még nem volt elég a zsidógyülölőnek. Két másik zsidót, akik az udvarhoz közelálltak, Abudiel Mózest és Ibn-Jaist is meg akarta buktatni. Megvádoltatta őket másokkal, mig ő maga ugy tett, mintha barátjuk lett volna. Gonzalo Martinez ugy vélte, hogy bukásuk után keresztülviheti az összes castiliai zsidókat sujtó gonosz szándékát. De a vádlottak tisztázták magukat és a vádat el kellett ejteni. Később azonban ismét nyilt alkalom arra, hogy Gonzalo a zsidók kiirtását ajánlhassa a királynak.

Marokkó királya, Abulhasszan, granadai szorongatott hitfelei által segitségül szólittatva, fiának, Abumeliknek vezetése alatt nagy sereget küldött a tengerszoroson át, hogy Castilia ellen harcot kezdjen, a kereszttől elragadja és a félhold számára meghóditsa. Rettegés fogta el erre a keresztény Spanyolországot. Alfonso király Gonzalo Martinezt, mint az Alcantara-rend nagymesterét, nevezte ki ennek a háborunak vezérévé, királyi teljhatalommal. De pénz, az nem volt. Mikor arról folyt a tanácskozás, hogyan lehetne pénzt szerezni, Gonzalo előadta a maga tervét: vegyék el a zsidók vagyonát és ezenfelül üzzék is ki őket Castiliából. Ezáltal a király jelentékeny összeghez juthatna, mert a keresztények is szép pénzt adnának, ha ellenségeiktől megszabadulhatnának. Szerencsére ez a terv ellenzésre talált a királyi tanácsban, még a főpapság részéről is. A toledói érsek, Don Gilles Alvarez de Albornoz kifejtette, hogy a zsidóság kimerithetetlen kincs a király számára, amelytől nem szabad megfosztania magát és hogy Castilia uralkodói mindenha megvédték és megtürték a zsidókat. Don Mózes Abudiel, aki hirt vett arról, hogy nagyfontosságu tanácskozás folyik, amely a castiliai zsidók sorsáról dönt, utasitotta a községeket, hogy nyilvános bőjtöt rendeljenek el, hogy az ősök Istene Gonzalo gonosz szándékát meghiusitsa. Gonzalo ezidétt a határ felé vonult a mór sereg ellen; könnyü diadalokat vivott ki, sőt olyan szerencséje volt, hogy a mór vezért, Abumeliket egy nyilvessző halálra sebezte s a nagy ellenséges sereg, melytől annyira rettegtek, elpusztult és szétzüllött. Az Alcantara-rend nagymestere ezáltal még gőgösebb lett; azt hitte, hogy olyan sulya van már a spanyol politikában, hogy a királynak feltét-

lenül jóvá kell hagynia mindazt, amit ő inditványoz. Az a hatalmi gőg fogta el, mely rendesen a bukást előzi meg.

Gonzalo bukását egy gyenge nő keze idézte föl. A szép és szellemes Leonora de Guzman, aki bájaival annyira lenyügözte a királyt, hogy az hűségesebb volt hozzá, mint nejéhez, gyülölte Gonzalo Martinezt, a kegyencet s el tudta hitetni róla, hogy rosszakat beszél uralkodójáról. Alfonso meg akart bizonyosodni a dolog felől és parancsot küldött Gonzalónak, hogy jelenjen meg előtte Madridban. Gonzalo azonban nem engedelmeskedett a királyi parancsnak. Hogy az uralkodó haragjával dacolhasson, fellázitotta az Alcantara-rend lovagjait és az ő hatalma alatt álló városok polgárait a király ellen, áruló tárgyalásokat kezdett a portugál királylyal, sőt a kereszténység ellenségével, Granada uralkodójával is. Alfonso kénytelen volt táborba szállni hadvezére ellen, akit Valencia de Alcantarában (Andaluziában, a portugál határ mellett) ostrom alá fogott. Gonzalo elvakultságában nyilakat lövöldeztetett királya táborába, melyek egy embert a király közelében halálosan megsebesitettek. A lovagok erre cserben hagyták nagymesterüket s átadták a királynak a tornyokat. Igy Gonzalo számára nem maradt hátra más, mint hogy megadja magát. Mint árulót halálra itélték és elégették. Alfonso ez időtől fogva ismét a zsidók felé fordult kegyével és Abudiel Mózest magas állásra emelte udvarában.

Alfonso ezután élete végéig igazságos volt a zsidókkal szemben. Noha a corteszek panaszkodtak ellenük és jogaik korlátozását követelték, a király nem volt hajlandó erre. Megtiltotta ugyan a zsidóknak ép ugy, mint a mohamedánoknak az uzsorát és az uzsorakamatos adóleveleket megsemmisittette, de megengedte, számos petició ellenére is, hogy a zsidók birtokokat szerezhessenek, és pedig a Duerón innen huszezer, a Duerón tul harmincezer maravedi értékben.

Azt hihetnők, hogy a zsidók emez, általán kedvező viszonyok közepette máris teljes virulásban levő szellemi műveltségüket tovább fejlesztették. A dolog azonban nem igy van. Épen Castilia és általán Spanyolország ezidőben igen szegény volt a zsidó tudomány művelőiben. A talmud volt az egyetlen ág, melyet a gondolkodók fejlesztettek, de ezt sem valami tulságos termékenységgel. A talmudtudomány terén is erőcsökkenés mutatkozott. A kor legokosabb rabbijai is oly kevéssé biztak a maguk erejében, hogy egyáltalán nem mertek önálló véleményt megkockáztatni s inkább a régi tekintélyek eredményeihez csatlakoztak. A gyakorlatban nagyon kényelmesen rendezkedtek be. Maimuni törvénykönyvét szolgai hűséggel követték és csak egyes olyan pontokban

tértek el tőle, amelyeknek Aséri ellene nyilatkozott. Ez utóbbinak meglehetősen sikerült, ha nem is a spanyol zsidók tudományos kutató kedvének tönkretevése, de legalább meggyanusitása és ezáltal gyöngitése is. A bölcseleti szellem képviselői, ha egyáltalán akadtak még, már nem Spanyolországban, hanem délfrancia földön léptek föl: Ibn-Kaspi, Gersonides és Narboni személyében. Aséri és fiai nem gondoltak azzal, hogy a spanyol zsidóság szellemét a talmudi buvárkodásra is terméketlenné teszik azáltal, ha általánossá teszik azt a véleményt, hogy a zsidóságot illetőleg magasabb kérdésekbe és azoknak a filozófiával való összefüggésébe belemenni nem szabad s hogy az ilyen irányu kutatás már első foka az eretnekségnek. Spanyolország zsidói nem hajlottak annyira az egyoldalu talmudizmusra, mint a német zsidók. Aki megtiltotta nekik, hogy a tudománynyal foglalkozzanak, elvette szellemük lendületét és tehetetlenné tette őket még a megengedett tanulmányokra is. Még a dalban való kedvtelésük és költői tehetségük is elveszett. Ha egyik-másik még irt is verseket: csuf, gondolattalan rimpengetés volt az, nem költemény. Mindinkább hasonlatosabbakká váltak a német zsidókhoz, akiket valamikor annyira lenéztek. Csak vessük össze Juda Halévi szép költeményét a toll csodáiról a verselő Sém-Tob Ardutiel zilált, unalmasan merev, rimes értekezésével, és láthatjuk a különbséget a virágzás és sülyedés kora között. Még a prózai előadás is, melyre a spanyol zsidók azelőtt oly nagy gondot forditottak, dagályos szóáradattá fajult. Az édesszavu költő, Santob de Carrion, aki már XI. Alfonso alatt szép spanyol versekbe öltöztette gondolatait, magános pacsirta volt, kinek hangja visszhangot nem keltett.

Aséri nyolc fia, unokái, rokonai, akik vele együtt vándoroltak Németországból Toledóba, vezették ezután a spanyol zsidóság szellemi életét, a maguk egyoldalu talmudi, vallásosan komor, szinte vezeklő irányzatukkal. A legjelentékenyebbek Aséri fiai közül R. Jákob a Turim szerzője és R. Jehuda voltak, mindaketten nemcsak bensőségesen vallásos, hanem önzetlen, önfeláldozó férfiak, akik azonban meglehetős szűk látókör fölött rendelkeztek. Mindakettő ép oly járatos volt a talmudban, amily járatlan minden más tudományban s mintha arra lettek volna teremtve, hogy a zsidóság belső hanyatlását azzal a közelgő nyomorult sorssal összhangba hozzák, amely ezt a népet harmadik hazájában fenyegette.

Jákob ben Asérit (született 1280 körül, meghalt 1340-ben) sulyos sorscsapások érték. Élete a szenvedések és nélkülözések hosszu láncolata volt, de ő türelemmel, panasz és zokszó nélkül viselt el mindent.

Noha atyja sok vagyont vitt Spanyolországba és állandó jómódban élt, fia, R. Jákob, nyomorgott és másoktól függött. Mindamellett mint rabbi nem fogadott el fizetést, sőt ugy látszik, hogy tartós rabbinusi állást el sem foglalt. Mint valamennyi Aseridának, fiaknak és unokáknak egyaránt, neki is a talmud volt egyetlen éltető eleme. A talmudi tudomány zürzavarában bizonyos rendet teremtett s kielégitette korának egy végleg lezáró törvénykönyv után való vágyát. Mert amióta Maimuni fél századddal előbb óriási művét (Misné-Tóra) művészi csoportositással és világos beosztással összeállitotta, különösen francia és német iskolák kutatásai alapján a vallástörvényi határozatok száma annyira megnövekedett, hogy a legkitünőbb fej sem tudta valamennyit együtt tartani és adott esetben alkalmazni. Ez a felhalmozott anyag számos munkában volt szétszórva és tarkán keveredett egymással. Ezenfelül a vallásos törvények minden egyes pontjára vonatkozóan a vélemények annyira eltértek, hogy a középszerü birák és rabbik állandóan haboztak, melyik nézetet kövessék, melyik tekintélyben bizzanak meg.

R. Jákob Aséri, aki német származása és Spanyolországban való tartózkodása révén a különböző iskolák és tekintélyek műveit a legapróbb részletekig ösmerte, volt a leghivatottabb arra, hogy a zavaros anyagot áttekintse és rendezze. Már atyja jelentékeny előmunkát végzett ehhez, azzal, hogy kommentálta a talmudot és az Alfázi-döntvényeket helyesbitette, állandóan a gyakorlatra való tekintettel. Ezzel a felszereléssel és a megelőző eredmények felhasználásával, s különösen Maimuni igénybevételével, R. Jákob egy második valláskodexet állitott össze (négy részben, Turim, vagy röviden Tur cimen, 1340 körül), de tisztán a vallásos, vagyis rituális, erkölcsi, házassági és magánjogi praxis számára, mellőzve mindazt, ami a templom elpusztitása óta az idők és a viszonyok változása által, a szokásból kiment. Ennek a munkának a megirásával bizonyos értelemben uj korszak kezdődik a zsidóság belső fejlődésében.

R. Jákob valláskodexe mérőfoka lehet annak, hogy a hivatalos zsidóság Maimuni óta mennyivel hanyatlott. Maimuni törvénykönyvében a gondolat az uralkodó elem; minden s ha még oly különös rituálé is, összeköttetésbe van hozva — jól vagy rosszul — a vallás alapelvével, s mint annak folyománya, következménye, szerepel. Ezzel szemben R. Jákob kodexe teljesen lemond a gondolkodásról. A vallásos szigor, mely a németzsidó községekben volt otthonos, ül benne a törvényadó széken és szab ki sulyosbitásokat és sanyargatásokat. Maimuni a kötelező vallási szabványok fölvételénél a talmudhoz ragasz-

kodott és csak ritkán vette föl a gáonoknak, mint a zsidóság tekintélylyel felruházott későbbi képviselőinek a döntéseit. Aséri ellenben a vallásos törvénykönyvbe mindent belevitt, amit valaha, valahol egy jámbor, vagy tuljámbor ember mint skrupulust vagy mint tudós magyarázatot kimondott. Maimuni például igy szólott: Szokás néhány községben a bőjt előtt, a templom elpusztitásának emlékére nyolc napig a husételtől tartózkodni. R. Aséri ellenben *ajánlja*, hogy kövesse a zsidóság a jámbor német zsidók példáját s nemcsak a hustól, hanem a bortól való tartózkodást is terjessze ki, még pedig három hétre. Ezért aztán kodexében a rabbinikus tekintélyek által kötelezőnek pecsételt elemek tulsulyban vannak a talmudiak felett. Csaknem azt mondhatjuk, hogy az ő keze alatt a talmudi zsidóság rabbinikus zsidósággá változott. Még kabalisztikus játékokat is felvett Aséri a törvénykönyvébe.

R. Jákob kodexe formájára ép ugy különbözik Maimuniétól, mint tartalmára nézve. Ahol Aséri követi elődjét, ott rendszert s csoportositást láthatunk, ahol azonban önálló, ott nélkülözzük a világos s lánc gyanánt összefüggő Maimuni-szerü rendet. Előadása és nyelve sem oly tömör és világos, mint Maimunié. Mindamellett ezt a könyvet csakhamar általánosan elismerték, minthogy kielégitette a kor szükségletét, s áttekinthetően összeállitotta mindazt, ami a zsidóság hitvallóira a népek közt való számüzetésben ritualéra, házassági törvényre és magánjogra nézve kötelező volt. Rabbik és birák zsinórmértékül vették gyagorlati döntéseiknél, sőt Maimuni fölébe is helyezték, mert későbbi elemeket is tartalmazott és a rituálékra vonatkozóan szigorubb volt mint Maimuni. A rabbi-kortársak közül csak egyik-másik őrizte meg önállóságát, amely az eredeti forrásokban való kutatáson alapult, ezek aztán nem sokat törődtek az uj törvénykönyvvel. A nagy többség azonban nemcsak Spanyolországban, hanem német földön is örült, hogy kész törvénykönyvet kapott, amely minden tudnivalót kényelmesen hozzáférhetővé s mélyenjáró buvárlatokat fölöslegessé tesz s inkább az emlékezőtehetséget veszi igénybe, semmint az ész erejét. Igy R. Jákob TUR-ja egyetlen és nélkülözhetetlen kézikönyve lett a zsidóság megismerésének, olyan értelemben, ahogy a rabbinusok vették. S hosszu időn át az is maradt, amikor egy ujabb gyüjtemény következett, amely a régit felülmulta.

R. Jábob Aséri kommentárt irt a pentateuchushoz is s ez még jobban bizonyitja Spanyolország szellemi hanyatlását. Az egyszerü exegézisnek ebben a könyvben semmi nyoma sincsen; ami benne van, az többnyire Nachmani magyarázatainak másolata, ellenben annál több

játékot találunk benne számokkal és szavakkal, hogy a maszorétikus jelek mint mélyértelmü célzások szerepelnek s több effélék. Képzeljük el, hogy ugyanabban az országban, amelyben Ibn-Ganach, Jicháki Ibn-Józus, Gikatilla Mózes és Ibn-Ezra oly bátor exegétikus nézeteket vallottak és az izlést és az itéletet nemesitették, R. Jákob Aséri ilyen izléstelenségekkel léphetett fel, sőt olvasókra is számithatott.

Mig a zsidó irók — kabalisták, csakugy mint a nemkabalisták — elhagyták a világos exegézis jólegyengetett utját és épen az ellenkező ösvényeken jártak, addig egy szerzetes abból a furcsa irásmagyarázatokból álló őserdőből, amely keresztény részen az egyházatyák óta divatozott, e korban először tört keskeny utat az egyszerü irásmagyarázat felé. A ferencrendi Nicolas de Lyra (fénykora 1300-tól 1340-ig), párisi teológiai tanár és később rendfőnök, aki valószinüleg zsidóktól vagy kitért zsidóktól tanult meg héberül, *Rasi* egyszerü és észszerü irásmagyarázatát vette mintául és legelsőül vezette be a keresztény teológiába, egyelőre, természetesen megszoritásokkal. Lyrának az ószövetséghez irt kommentárja ébresztette fel keresztény körökben Rasi exegézise iránt a figyelmet és ennek révén az egyszerüség iránt való érzéket, amely a reformáció megalapitójának fellépéséig éreztette hatását. Lyra érdeme az, hogy a keresztény világot a nagy troyesi zsidó exegétamagyarázó módszerével megismertette. S meg kell becsülni benne azt is, hogy a franciskánus barát, aki ép ugy gyülölte a zsidókat, mint a többi szerzetestársai, aki egy zsidóellenes művében megjelöli azokat az eszközöket, melyekkel a zsidókat meg lehetne tériteni, annyira le tudta győzni balitéletét, hogy Rabbi Selómo Jicchákit választotta mintájául, mesteréül kommentárja megirásában.

Jehuda Aséri (született 1284 körül, meghalt 1349-ben) tudásban és erényekben hasonlitott testvéréhez, R. Jákobhoz, de nem volt meg benne az a rendező tálentum, ami testvéreiben. Jehudát atyja halála után (1327) a spanyol főváros (Toledo) rabbinátusára utódul választották meg. Tisztjét rendkivül lelkiismeretesen s személyválogatás nélkül viselte; az egész községet tanuságra hivhatta amellett, hogy soha a legcsekélyebb hibát sem követte el. Mikor Jehuda Aséri egy alkalommal a községben felmerült zavarok miatt elhatározta, hogy Szevillába költözik át, az egész község egyhangulag kérte, hogy maradjon és megduplázza jövedelmét. Mindamellett Jehuda nem jól érezte magát Spanyolországban és végrendeletében állitólag azt tanácsolta öt fiának, hogy menjenek vissza Németországba a család igazi szülőföldjére. A fiuk azonban, látván, hogy a pestis miatt miként üldözik a német

zsidókat, arra a meggyőződésre jutottak, hogy jobb ha Spanyolországban maradnak. A legnagyobb községben viselt állása és nagy terjedelmü rabbinikus tudása révén Jehuda Aséri a maga korának legnagyobb tekintélye volt, kit testvérénél, R. Jákobnál is többre tartottak. Döntésre váró kérdések mindenünnen érkeztek hozzá, s ő alaposan válaszolt a kérdésekre. A rabbinikus irodalmat azonban egyetlen önálló művel sem gyarapitotta.

Az önállóságot nélkülözik és a puszta tudás jellegét viselik magukon e kornak csaknem összes talmudi termékei. Vagy a már meglévőt állitják fáradságosan össze, vagy egy-egy régebbi tekintélyre támaszkodva, kommentárokat, esetleg szuperkommentárokat irnak egy korábbi műhöz. Jeruchám ben Mesullam, Aséri tanitványainak egyike, aki provencei származásu volt s csak a zsidóknak Franciaországból való kiüzetése által jutott Spanyolországba, a magánjogi és a rituális törvényeket két-két kompendiumba hordta össze (1334 körül). A szevillai Dávid Abudarham bőbeszédü művet irt az imák és rituálékról (1340). Sőt a korszak legnevesebb három talmudistája: Semtób Ibn-Gaón, Jómtób Isbili és Vidal de Tolosa, Nachmani és Ben-Adret iskolájának folytatói, akik távol tartották magukat az aséridák német irányától, sem teremtettek eredeti művet. Vagy a talmudot, vagy Maimuni vallásos kodexét magyarázták. Az első, aki mint kabalista volt termékeny, mint talmudista csak egy Maimuni-kommentárt hagyott hátra, illetve védelmet Ábrahám ben Dávid kifogásai ellen. Ebben a műben mindenesetre több a tudás a szellemnél. Jomtób ben Ábrahám Isbili (Ritba), aki Sevillából származott és Alcolea de Ciniában lakott (fénykora 1310—1350 körül), termékeny talmudiró volt, kinek éles, átható esze mesteréhez, Ben-Adretéhez hasonlitott, de csak kommentárokat irt a talmudhoz, Alfázi művéhez és Nachmani irataihoz. Ben-Adret iskolájából kikerült harmadik nagy talmudista, Don Vidal Jomtób de Tolosa, kizárólag Maimuni vallási kodexével foglalkozott s ő irta ehhez az első alapos kommentárt. Ezért jutott neki a Ráb-ha-Magid megtisztelő neve. Tudós feleségéről jóizü anekdotát meséltek. Mikor férje meghalt, névrokona Jomtób Isbili megkérte az özvegy kezét. Az asszony azzal a tréfás, de sértő talmudidézettel adott a kérőnek kosarat, hogy „a második jomtób (ünnep) az elsőhöz képest, hétköznapnak mondható".

A magyarázás és gyüjtés kitaposott utját csak egyetlen talmudi iró hagyta el, hogy a maga ösvényén haladjon: Sámson B. Izsák Chinóni (fénykora 1300—1350 körül). Metodologikus munkájában (Széfer Keritót) az olvasót a talmud műhelyébe vezeti, hogy kileshesse operá-

cióit, és finom, éleselméjü megjegyzéseket tesz. De Chinoninak sem volt eléggé szabad látóköre ahhoz, hogy a talmudot önálló nézettel szemlélhesse. De ha nem is irt kritikai művet a talmudról, legalább ily irányu kisérletet tett s ebben felülmulta kortársait. A talmudi és talmudutáni kor kronologiája iránt is több érzéket tanusitott. Sámson a maga idejében nagy tekintélynek örvendett; mindamellett nem sokat tudunk életéről. Bizonyos, hogy eléggé önálló szellem lehetett, mert nemcsak a kabalától tartózkodott, hanem megvetette a fohásznak azt a bünös módját is, amely nem Istenhez, hanem egyik vagy másik szellemi szubstanciához (szefira) fordul. „Együgyüen imádkozom — jegyezte meg Sámson — együgyüen és tisztán mint a gyermek."

Ha a mindig különös buzgalommal üzött talmudtanulmány is ellanyhult, a tudomány többi ágai nem panaszkodhattak, amiért nem jutottak előbbre és nem találtak ápolásra. A bibliai tanulmányok, a héber nyelvészet és irásmagyarázat egyáltalán nem szerepelnek a listán; alig cseng ebből a korból egyetlen irónak a neve felénk, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozott volna. A zsidó filozófia szülőföldje az Aséri utáni időben jelentékeny vallásbölcselőt sem termelt. A gondolkodás kirekesztése Aba Mári buzgalmának, Ben-Adret átkának és Aséri határozott irtózásának a bölcseletkutatások iránt, teljesen sikerült. A valósággal jámborok hozzá sem mertek nyulni a filozófiához, mert az eretnekség és a hitetlenség tornácát látták benne; az álszenteskedők még zordabbak voltak vele szemben. Bátorság kellett ahhoz, hogy valaki filozófiával foglalkozzék, mert ez csak az eretnekség vádját, vagy a lenézést eredményezhette. A kabala is megtette már a magáét arra, hogy a szemeket elkápráztassa. Természetesen a filozófia olyan fejlődési iránynak indult, mely a vallás utjait keresztezte. A kapcsok, melyeket Maimuni alkalmazott, hogy az aristotelesi világnézetet a zsidósággal egyesitse, alaposabb vizsgálatra túlságosan mesterkélteknek és csalókáknak bizonyultak. Nem lehetett maradandó az a hid, melyet ő a tátongó szakadék fölé vert. A szakadék egyik oldalán a személyes Istenről való felfogás állott, a személyes Istenről, aki a népek és egyének sorsába beavatkozik, a világot teremtette és kormányozza; aki itél, büntet és jutalmaz; másik partján pedig az a teória, mely szerint a világegyetem örök időtől fogva a szükségesség törvényei szerint létezik s ennek a világépületnek csak záróköve az istenség. Ez a lenge hid a széles szakadék fölött nem lehetett elég erős és értékéből minden következetes gondolat erélyes föllépésekor veszitett. Maimuni az éles ellentét tompitására sokat áldozott a zsidóságból, különösen a biblia

egyszerü értelméből és még többet az agadából. Az utána következő gondolkodók ezt az áldozatot még kevésnek találták. Következtetésről következtetésre haladva, ugy látták, hogy sok minden, amit Maimuni a zsidóságból megtarthatónak vélt, az ész éles megvilágitásában köddé foszlik szét. Minél bátrabban lépett fel a vallásfilozófia, annál jobban lenézték a zsidóság képviselői. Tudni sem akartak róla s egészen a talmud csigaházába vonultak vissza.

— Két osztálya van a mi korunkban a zsidóságnak — irja egy kortárs az uralkodó hangulat felől. — A bölcsészet tanitványai kigunyolják a talmudot, túlteszik magukat a zsidóság rituáléján, a szentirásban mindent szóképnek nyilvánitanak és keveset adnak a vallásra és valamennyi rendeletére. A másik osztály lenézi a tudományt, ócsárolja Aristotelest és magyarázóit és hallani sem akar a gondolkodásról. Ezt az éles ellentétet a kedves, de bőbeszédü Pulgár Izsák elevenen ábrázolja abban a heves dialógjában, mondhatnók veszekedésében, melyet a vallás és a filozófia között játszat le. A talmudi zsidóság megtestesitője ebben a párbeszédben mint nagyszakállu, görnyedthátu agg lép fel, aki kolducsköpenybe van burkolva. Bölcselő ellenfele egy kihivó modoru ifju. Nagy népgyülésen (Jeruzsálemben) vitatkoznak hevesen ezek ketten. Az agg azzal vádolja az ifjut, hogy ő és hivei a régi vallást el akarják pusztitani s ezáltal meghosszabbitják Izrael számüzetését, megakadályozzák megváltatását és szaporitják nyomoruságát. Megváltoztatják a vallás törvényeit, kigunyolják a talmud bölcseit, idegen irásokat hoznak be, melyeket istentagadók szerzettek. Ezek az eretnekek a hitet a hitetlenektől tanulják. A filozófusok nem látogatják az imaházat, ruháikon nem hordozzák a szent fonalakat és nem rakják fel fejükre és karjukra az imaszijakat.

Az agg figyelmezteti a tömeget, hogy az ifjut meg kell kövezni, vagy el kell égetni. Az ifju ingerülten felel, hogy az agg olyan dolgokról itél, amiket nem ért. A filozófus bölcseség felette áll a talmudnak. A zsidóság törvényei nem Isten számára vannak, akinek nincs szüksége az imádatra, hanem a törvények elismerői, a jámborok számára. Ezért megtartásuk fejében túlvilági jutalom nem várható, mert jutalmukat önmagukban hordják. Annak a kérdésnek, miként lehetnek a bünösök gyakran boldogak, a jámborok sokszor boldogtalanok, nincs értelme. Az erény és a bölcseség már magában boldogság, bűn és balgaság már magában szerencsétlenség.

Mivel az agg látja, hogy hevességgel mire sem megy, a szatira fegyveréhez nyul és kigúnyolja a tudományt, mely sejtelmeket bizonyos-

ságokul, csalódásokat igazságokul szerepeltet. Az ifju erre igy felel: Csak művelt elméje révén emelkedhetik az ember emberi méltóságra és különböztetheti meg magát az állattól. Mert nem az érzékeinkkel ismerjük meg a dolgokat, hanem lelki szemünkkel. Csak filozófiailag művelt észszel tudja az ember az igazat a hamistól, a jogosat a jogtalantól, a tilosat a megengedettől megkülönböztetni. Filozófiai belátás nélkül az emberek áldozatául esnének a babonának, a csalódásnak, a képzelődésnek. A filozófia tehát ép oly hitelt igényelhet, mint az isteni megnyilatkozás. Az igazhitü agg ezzel szemben azt állitja, hogy nem Aristoteles, hanem Mózes, nem az ész, hanem a profécia világosit fel bennünket Isten valóságos mibenlétéről és világuralmáról.

Pulgár Izsák, aki a merevhitüeket szivesen sujtja vereséggel, szántszándékkal ostobán beszélteti az öreget, sőt a kabalát is bevonatja vele, hogy alaposan nevetségessé tegye. Az agg azt állitja, hogy a prófétai megnyilatkozás révén ismerik fel a hivők a túlvilág, a paradicsom és pokol, az angyalcsoportok és a tiz kabalisztikus szubstancia titkait. Sőt a jámbor ember a titokzatos istennevekkel csodákat is művelhet, például átszökhet a téren, magát láthatatlanná teheti, betegségeket gyógyithat, jövendőmondó álomba ejthet, ahogy ezt német és francia jámborok csakugyan meg is cselekedték már. A természet e megfékezését és ezt a rajta való uralkodást nem bölcseleti kutatással, hanem bibliai megnyilatkozással éri el az ember.

A filozófus ifju ezután viszont a másik oldalon esik túlzásba és a tudományt a prófécia fölébe helyezi, mert a tudomány tiszta és megkülönböztethető ismereteket ad és a maga eljárásáról be is tud számolni. A prófécia ellenben öntudat nélkül történik, zavaros, homályos képzeteket ád s mert a kicsapongó fantáziával a legszorosabb összefüggésben áll, a talmudisták maguk is megjegyzik, hogy a bölcs több a prófétánál.

Mivel a hitéhez mereven ragaszkodó agg és a tudományt védelmező ifju nem tudják elintézni vitájukat és a hallgatóság sem képes erre, a tömeg arra birja a vitázókat, hogy vigyék az érdekes kérdést a jeruzsálemi zsidó király elé. Ez azután kimondja itéletét: Isten az embert két fáklyával ajándékozta meg: a szellem fáklyájával és a prófétai megnyilatkozásával. Mivel mindakettő egy forrásból ered, mindkettőnek megvan a maga létjogosultsága s nem szabad arra törekedniök, hogy egymás lángját kioltsák. Szelleme által az ember a magasabb világba emelkedik, szétoszlatja a tudatlanság ködét és örök életet küzd ki magának. Az ész csupán a belátását kormányozza, cselekvését ellen-

ben a vallás, valamint erkölcsi és lelki magatartását is, s ezért a vallás ép olyan szükséges. Mivel az ember nem élhet sem pusztán elméleti, sem tisztán gyakorlati életet, hanem kell, hogy gyakorlatát a belátás vezesse és az elméletet a cselekvéssel igazolja, tehát a filozófia és a vallás két vezető, amely előre viszi az életen át. A király tehát intelmet és parancsot ad a hivőnek is, a bölcselőnek is, hogy ne hadakozzanak egymással, hanem szeressék és támogassák egymást, mint ikertestvérek, az egyiknek gyöngéjét a másik a maga erősségével védje és támogassa.

Pulgár Izsák (virágkora 1300—1349 körül), aki vitairatokat és epigrammákat irt a zsidógyülölő, kitért Abner Alfonso ellen, ebben a dialogjában és egy másik iratában is, melynek cime „Segitség a veszélyeztetett vallás számára!", a legjobb akarattal igyekezett a vallás és az akkori filozófia ellentétét kiegyenliteni. Azonban sem a jeruzsálemi király itélete, sem okfejtése a szakadékot be nem temethették. Pulgár Izsák a maga részéről meg volt győződve a zsidóságnak és minden kis részletének igazságáról és nem is találta a vallás és a filozófia ellentétét olyan élesnek, hogy ki ne lehetne egyenliteni. Minden valóban filozófiai műveltségü ember, gondolta ő, megtartja a vallás valamennyi rendelését, mert azok az észszel jól összeegyeztethetők. Csak a kezdő filozófusok, akik még nem jutottak el a gondolkodás magasságáig, csak azok vetnek el némely rituálét s beszélnek megvetéssel a zsidóság törvényeiről. Pulgár Izsák tehát melegen megvédte a szigoruan vallásos hitet is és a filozófiai gondolkodást is. Főművének, melyet a zsidóság igazolására félműveltek, hitetlenek, asztrológusok és kitértek ellen irt, épen ez a célja.

Mindamellett minden erőfeszitése és szónoki és irói lelkes működése ellenére, ezt a meggyőződését nem tudta másokba átönteni. Mint Sem-Tób Falaquerának, neki sem volt elég logikai éleslátása arra, hogy ennek az ellentétnek kiegyenlithetetlenségét fölismerje, még kevésbbé lehetett tehát arra, hogy az ellentétet megszüntesse. Csak itt-ott fejtett ki Pulgár Izsák eredményes gondolatokat, különösen a kabalisztikus hókuszpókuszok és az asztrológus bárgyuságok elleni harcában. Találóan cáfolja a zsidóság ellen fölvetett amaz érvet, mely hiveinek csekély számát és örökös nyomoruságát rója fel. „Minél magasztosabb és szellemiebb valamely vallás, annál kevésbbé felel meg a gondolatnélküli tömegnek, mert erre csak az otromba, kézzelfogható, érzéki képzetek és a meseszerü elbeszélések hatnak. Nemcsak hogy a zsidóság ellen nem bizonyit hiveinek csekély száma, hanem épen magasztossága mellett szól. S épen igy a zsidóság halmozott

szenvedése a hit kitünőségét bizonyitja, mert azt mutatja, hogy vallóit mégis Isten vezeti és védelmezi. Mert — ugymond — ha megkérdeznék a népeket, melyek között élünk, vajjon kivánják-e a zsidók kiirtását, pénzt, sőt kezüknek egy ujját is odaadnák, ha ezt elérhetnék. És mégis fenn fog állani a zsidóság örökre. A zsidóság a történelem legnagyobb csodája.

Pulgár Izsák mondta ki először azt a Maimuni hitcikkeiből eredő nézetet, hogy a messiási megváltásban való hit nem lényeges pontja a zsidóságnak, amelylyel él vagy bukik, noha a próféták sok jóslása hangosan tanuskodik amellett, hogy a messiás valamikor meg fog jelenni. Mindazonáltal Pulgár Izsák sem volt az a szigoru gondolkodó, aki megtermékenyitő, maradandó ideát adott volna. Már az a módszere, hogy legfőbb igazságait rossz versekkel vegyitett, rimes prózában akarta bebizonyitani, elárulja gondolkodása ernyedtségét. Kellemesen elbeszélni tudott, de meggyőzni nem. Ezért kevés hatást is gyakorolt.

Még kisebb nyomokat hagyott hátra kortársa, Dávid ben Jom-Tób Ibn-Bilja, Portugáliából. Ő is a bölcseleti megösmerést védelmezte, mert ezáltal a tóra kitünősége még szembeötlőbb. De ezt a tantételt helytelenül bizonyitotta. Ibn-Bilja termékeny iró volt, költőnek is tartotta magát és utasitásokat irt, hogyan kell verset készitení, de gondolkodása ép oly középszerü volt, mint költői tehetsége.

Hogy a zsidóság alapigazságait megvilágitsa, erre egyetlen önálló gondolatot nem tudott produkálni, hanem idegen gondolkodók véleményeit szedte össze. Ibn-Bilja tizenhárom tantételt állitott fel, mintegy hitelvek gyanánt, ezek azonban sem egységes eszméből nem folynak, sem kizárólag nem zsidók, sem bebizonyitva nincsenek. Ezek közé tartoznak: az angyalokban való hit, a világnak semmiből való teremtése és a tulvilági szellemi élet hite. A lélekről szóló tana gondolatnélküli keveréke két ellentétes rendszernek. A lélek nála hol Isten emanácija, hol pedig puszta jelenség, amelynek ki kell alakulnia.

A tóra felette áll a bölcsészeti igazságoknak és meggyőzőbb erejü is azoknál. A tórának megvan a maga külső értelme a tömeg és belső értelme a beavatottak számára. Bachjával együtt Ibn-Bilja azt a szép tételt állitja fel, hogy nem a rituális törvények pontos megőrzése és betartása teszi a tökéletesen jámbor zsidót, hanem az Istenről való tisztult felfogás és erkölcsi érzés és nemes cselekedet. Szép még Ibn-Bilja tantételei közül az, amely szerint a lélek jutalma vagy büntetése nem kivülről jövő dolog, hanem magában a lélekben rejlik, mert a lelkiösmeretesen vallásos és erkölcsös élet örömet okoz, az elhibázott

élet pedig fájdalmat. Ha hozzátesszük, hogy Ibn-Bilja pentateuchus-magyarázatába még asztrológus csodabogarakat is beleszőtt, ő benne is csak bizonyitékát látjuk a spanyol zsidóság e korbeli szellemi hanyatlásának.

Emelkedett gondolkodás képviselőit tehát nem a Pyrenéusokon tul, hanem innen kell keresnünk, Délfranciaországban, ahol a külső kényelmetlenség ellenére is szellemi nagyságok működtek. Itt nem vetették meg a tudományokat. Itt, nevezetesen Perpignan községben, volt valami egyesület féle, mely a filozófiát ápolta és művelte. A Provenceban három lelkes hive élt annak az eszmének, hogy a zsidóságot metafizikailag föl kell világositani. Kaspi, Gersonides és Narboni Vidal volt ez a három férfiu. Nem adtak ugyan uttörő gondolatokat a világnak és kikerekitett rendszert sem állitottak fel, de mert a maguk korának gondolatait erélyesebben és határozottabban végiggondolták, komolyabban és alaposabban belebocsátkoztak metafizikai kérdésekbe, és Maimuni premisszáiból könyörtelenül és bátran levonták a következtetéseket, melyek a zsidóság és a kor filozófiájának annyira sóvárgott kiegyenlitődését kérdésessé tették, kivetették a nyeregből azt a felemásságot és ernyedtséget, mely formulákkal játszott és rég tulhaladott álláspontokkal beérte. Következetes gondolkodásuk által természetesen kitették magukat annak a gyanunak, hogy a hitetlenség utján járnak, különösen azok részéről, akik a zsidóságot csupán csak rituális külsőségekkel vették körül és a világosságtól elrekesztették. Mert ámbár mindahárman egész lelkükkel csüngtek a zsidóságon és rituáléját is megtartották, egyes nyilatkozataik és tételeik, melyekre következetes gondolkodásuk vezette őket, az eretnekség vádját háritották rájuk. Ebben a korban, amikor a vallásnak oly határozott, szinte kikristályosodott alakja volt, a formától való bármily csekély eltérés eretnekség számba ment.

Bonafour Joseph ben Abba-Mári Kaspi (Ibn-Kaspi, született 1280, meghalt 1340 körül) a délfranciaországi Argantiereből származott s ezért vette fel héber nevében az ezüstből való jelzőt (kaszpi); lakni Tarasconban lakott, amely nem tartozott Franciaországhoz. Illetve nem is lakott ott állandóan, hanem hosszabb vagy rövidebb ideig ott tartózkodott. Mert kisebb méretekben Ibn-Ezra-féle életet élt. Szeretett utazni, lakóhelyét cserélni; termékenynek is volt olyan termékeny, mint Ibn-Ezra, de komolyabb volt és kevésbbé szellemes és ötletes, mint amaz. Viszont vagyonosabb is volt és igy független életet élt. Férfikora küszöbén, harmincesztendős korában Ibn-Kaspiban ellenállhatatlan vágy támadt

a bölcseleti buvárkodásra és lelkesedés a bölcseség és a tiszta megösmerés iránt, mely aztán egész életében el sem hagyta többé. Kaspi számára a bölcseség Maimuniban testesedett meg. Sajnálja, hogy nem lehetett a nagy ember kortársa.

— Miért nem éltem én Maimuni korában, vagy miért nem született ő későbben? — panaszolta komolyan és keserüen. Attól a balhittől vezetve, hogy Maimuni ivadékaira mély bölcsesége is átszállt, Egyiptomba ment (1312 körül). De keserüen állapitotta meg, hogy csalódott. Maimuni dédunokája, Ábrahám (II.), ugyanaz, aki egy karaita községet megtéritett, és Maimuni valamennyi többi sarjadéka jámbor, egyszerü rabbik voltak, akiknek filozófiáról sejtelmük sem volt. Sőt a talmudi tudományban sem voltak elég erősek. Kedvetlenségében Ibn-Kaspi egy bibliai verssel igy kiáltott fel:

„Jaj azoknak, akik segitségért Egyiptomba mennek!“

Miután több hónapig tartózkodott Egyiptomban és egyáltalában a Keleten, és tapasztalta, hogy az ismeretek fénye Keleten kialudt már, visszatért Franciaországba és arra törekedett, hogy saját erejéből, könyvekből szerezze meg azt a magasabb megösmerést, amelyre szomjazott. A pásztorüldözés, vagy az utána következő zsidóhajsza alatt, amikor a zsidókat azzal vádolták, hogy a kutakat megmérgezték, Kaspi kisértésbe jutott, hogy vagy vallását veti el, vagy életét kell feláldoznia. De hű maradt hitéhez és életét is megtarthatta. Alighogy megmenekült, egész tevékenységét arra forditotta, hogy a szentirásból és bölcsészeti művekből az igazságot kutassa. Egész sor könyvnek a tervét készitette el, melyeket a maga és fiai számára akart megirni; ebből a célból nagy utazásokat tett Cataloniába, Mallorcába, Aragoniába és Valenciába, sőt át akart menni a tengerszoroson, Fezbe, mert hallotta, hogy ott zsidó bölcsek vannak, akiktől esetleg tanulhat valamit. Már ötvenedik életévét elérve, jelentékeny tudással felszerelve, Kaspi még mindig tanitványnak tekintette magát és nagy mesterre, vagy legalább méltó társra, esetleg fogékony tanitványra vágyakozott, akivel közölhetné a filozófiai kérdések felől való gondolatait. Hazájában azonban, ugy látszik, nem akadt emberre, aki ilyen bölcsészeti kutatásokba belement volna. Kortársát, Gersonidest, ugy látszik, nem ismerte.

Valenciából Kaspi végrendeletszerü figyelmeztetést intézett tizenkét éves fiához, akit Tarasconban hagyott hátra (1332 augusztus), „arra az esetre, ha a szél valahová messze elvinné, vagy a halál egészen elragadná“. Ez a végrendelet tartalmazza hitvallását. Mélységes meggyőződéseit, melyek lelkében éltek, végrendeletül akarta fiára hagyományozni,

lelkes szeretetet akart beléönteni a zsidóság és a filozófia iránt; távol akarta tartani mindakét véglettől: a vallás vagy tudomány iránt való közömbösségtől, s egyszersmind tanulmányi tervet akart a kezébe adni. Az igazságra szerette volna nevelni fiát; az igazságra, melyről találóan. jegyzi meg, hogy „sem nem félénknek, sem nem szégyenkezőnek nem szabad lennie".

A zsidóság, vagyis az a vallás, melyet először Ábrahám vallott, abban a parancsolatban foglalható össze: hogy föl kell ismerni Istent, az egyetlent, a testnélkülit és szeretni kell őt és bizni kell benne mindenha. Mindamellett a zsidó tan többi előirásának betartása sem közömbös dolog. Mert ennek az annyira egyszerünek látszó gondolatnak a megszivlelésére és megvalósitására szellemünk és egész lényünk legnagyobb megfeszitésére van szükségünk. De mert az ember nincs mindig szellemének magaslatán és az igazság sincs mindig jelen a lelkében; és mert az ember közepütt áll az angyal és az állat között, állandóan ösztökélni kell őt, hogy minden lét és gondolkodás forrása felé forduljon. Erre valók a zsidó vallás parancsai és tilalmai. Minél gazdagabb valaki az igazi zsidó tudásban, minél feljebb jut a tudás létráján, annál jobban belátja a vallás és a törvény szükségességét. Mert a legfőbb filozófiai igazság nem ellensége a vallásnak, hanem barátja, sőt testvére. Ezért megbocsáthatatlan vétkük a merev talmudistáknak, hogy lenézik a tudományt, mert annak néhány méltatlan tanitványa a zsidóságnak hátat forditott. Tudatlanságuk által a filozófia ellenségei abba a legnagyobb bünbe esnek, hogy Istenről a legméltatlanabb fogalmat alkotják maguknak. Kaspi figyelmezteti fiát, hogy elméjét fokozatosan, bibliával, talmuddal, természettudományokkal és metafizikával gazdagitsa s legfőként Maimuni hatalmas könyvével, a Móré-val (Tévelygők Utmutatója), és képezze ki magát a vallás és a filozófia egyesitésének apostolává.

Miért illették a hitbuzgók Kaspit mégis az eretnekség vádjával? Nem védte-e meg az egész zsidóságot, még a talmudi és az agadikus magyarázatot is? Természetesen a száraz, gondolatnélküli rabbinizmust megvetette és ezt az irányt gúnynyal árasztotta el. A gyakorlatban valamennyi előirást ép oly szigoruan követte, ahogy ezt fiának és a közönségnek ajánlja. Az elméletben azonban Kaspi Bonafour olyan tételeket állitott fel, melyek, bárha ő azt hitte, hogy Maimuniban gyökereznek, Maimuni vallásfilozófiáját messze elhagyják.

Héber grammatikáról, bibliamagyarázatról és filozófiai dolgokról irt müveinek csaknem áttekinthetetlen tömegében egyik munkának sincs

olyan jelentősége, mint a Maimuni Móré-jéhez irt kettős kommentárnak, melyben megalapozta azokat a merész gondolatokat, melyeket aztán eretnekségnek bélyegeztek.

Maimuni az Istenségről és a világrendről való gondolkodást csaknem vallásos cselekedetté tette és oly magasra helyezte, hogy Kaspi erre támaszkodva, az ember tökéletesitett gondolkodási képességével csaknem csodákat műveltet s ezáltal ugy véli, a vallásfilozófia legnehezebb problémáit oldhatja meg. „Hogyan terjeszkedhetik ki Isten gondviselése az emberi cselekedetek részleteire, mikor Isten csak az általánost nézi a világrendben és nem egyesek működését?“ Kaspi azt hitte, hogy megtalálta ennek a rejtélynek a nyitját. Mihelyt az ember gondolkodását gazdagitotta, Isten megösmeréséig emelte, és ezáltal az általános Világélekkel (Széchel ha-Poél) összeköttetésbe lépett, akkor Isten bevonult a lelkébe. Mert Isten a gondolkodás és a gondolkodás: Isten. A gondolkodó ember tehát, amig ebben a magasztos gondolkodó állapotban van, része a világszellemnek vagy Istennek, miután Isten eredendő oka mindennek. Ez a felfokozott, Istennel betelt gondolkodás, vagyis más szóval, a lelkében lévő Isten vezeti az embert minden utján, őrizi meg a rossztól: tehát *ez* az ember gondviselése. Az ilyen gondolkodásu emberről mondja a Szentirás: „Isten van vele.“

A gondolkodásnak legnagyobb fokát Kaspi szerint Mózes érte el, ezért a biblia Istenembernek nevezi. A világ teremtésének egész fejezete tulajdonképen csak magyarázata annak a föl- és lefelé menő fokozatnak, melyen Mózes lelki alakulása végigment. Gondolkodása legmagasztosabb perceiben kapta a torát. Kaspi nem mondja ki határozottan, hogy Mózes, vagy Isten nyilatkoztatta-e ki a tórát, ami mit sem változtat a tóra isteni eredetén és kötelező erején. Mert az ő fölfogása szerint Mózes szelleme Isten szelleme volt. Maimuni hajlott ama vélemény felé, hogy a világnak időbeli kezdete volt. Kaspi ellenben, akire hatott az averroisztikus tan, azzal a föltevéssel barátkozott meg, hogy egy ősanyag öröktől fogva létezett, s a teremtés csak abból állott, hogy Isten ennek az anyagnak formát adott. Maimuninál is jobban igyekezett Kaspi a biblia csodáit természetes eseményekre visszavezetni, igy a nap megállitását Józsua idejében és Elijah és Elisa próféták halottfeltámadásait. Kaspi irásmagyarázatán is rajta van a mesterséges belemagyarázás bélyege. Noha tudatában volt az egyszerü szószerinti értelemnek s felállitotta a szabályt, hogy attól eltérni nem szabad, mégis ő maga nem egyszer tért el attól a szabálytól. Még Maimuni sorait is gyakran ugy elmagyarázta, hogy valamely neki tetsző értelmet ezstergályozzon ki belőlük.

A bölcsészeti gondolkodás e rajongójának végét nem ismerjük. Ugy látszik, utazásai közben valahol, ahol nem ismerték és ügyet sem vetettek rá, meghalt olthatatlan tudásvágya áldozataként.

Jelentékenyebb és többoldalu ember volt fiatalabb kortársa és földije: Lévi ben Gersón, másképen Leon de Bagnols, akit még Héber Leonnak is neveztek, de legjobban ismerik Gersonides név alatt (született 1288 körül, meghalt 1345 körül). Tudós családból származott és ősei közé sorolta azt a Lévi de Villafranche-t, aki közvetve a tudományok elvetését mozditotta elő.

Noha Ben-Adret megátkozta azokat, akik az ifjuságot korán vezetik be a filozófia berkeibe, Gersonides korán foglalkozott vele s még mielőtt harmincadik évét betöltötte volna, hozzáfoghatott alapos, széleskörü filozófiai munkájának megirásához.

Gersonides sokoldalu, alapos fej volt, aki a felületességet sehol sem szerette. Belemélyedt a tudományok legkülönbözőbb szakmáiba: matematikába, asztronómiába, metafizikába, bibliamagyarázatba és talmudba; belemélyedt ezekbe, annyira, hogy csaknem mind gyarapitotta egy-egy mű erejéig. Feltalált egy műszert, melynek segitségével a csillagos eget pontosabban lehetett megfigyelni. Ez a találmánya a költészettől egészen távol álló embert, akinek a feje száraz számokkal és logikai következtetésekkel volt tele, annyira föllelkesitette, hogy héber költeményt, valami talány félét irt róla. A gyógytudományban is mint szerző lépett fel és uj orvosságokat talált ki. Sőt mint alapos talmudistának is jelentékeny tekintélye volt annak idején s mert szerette a rendet, irt egy methodologikai művet a misnához.

Maestro Leon de Bagnolsnak — ahogy mint orvost cimezték — aki felváltva Orangeban, Perpignanban és a pápaság akkori székhelyén, Avignonban tartózkodott, az volt a szerencséje, hogy nem tartozott a tulajdonképpeni Franciaország zsidóságához. Hitsorsosainak ebből az országból való kiüzetése őt tehát nem érte, szive azonban vérzett azoknak a szenvedéseknek láttán, amelyeknek a szegény menekültek ki voltak téve. A pásztorüldözés s az utána következő sanyaruságok is megkimélték, de szenvedett a szenvedőkkel és elkövetett mindent, hogy a szerencsétlen üldözött hittestvérei sorsán könnyitsen.

Körülbelül ebben az időben kezdette meg termékeny irói működését, amely csaknem két évtizedig tartott (1321—1343). Műveinek egyike sem keltett azonban olyan feltünést, mint vallásfilozófiai munkája (Milchamót Adonáj), melyben a legmerészebb metafizikai gondolatokat oly nyugalommal és határozottsággal fejtette ki, mintha nem

törődnék azzal, ha a hagyományos utakról való letérése miatt eretnekséggel vádolják és kiátkozzák. „Ha állításaim helyesek, — mondotta — akkor a gáncs csak dicséretemre válik.“ Nem is akart — mint Kaspi és Pulgár — a tudomány naiv ellenségeivel harcba szállni. Gondolkodása magasságáról alig hogy egy lenéző mosolyra méltatta őket. „Ezek számára — mondotta — elég jó a puszta hit, tartsák meg maguknak, s ne zavartassák magukat a tudással.“

Leon de Bagnols ama ritka gondolkodók közé tartozott, akik az igazságot az igazság kedvéért keresik, minden egyéb célra való tekintet nélkül. Ebben még Maimuninál is magasabban állott, mert Maimuni kutatásaival a zsidóságot akarta emelni és meg akarta cáfolni a zsidóság igazsága ellen felhozott érveket. Lévi ben Gerson ellenben határozottan kimondta: az igazságot napfényre kell deriteni, még ha a tórának ellene mond is. Mert a tóra nem zsarnoki törvény, amely a hamisságot igazságként akarja ránk kényszeriteni, hanem épen az igaz megösmeréshez akar vezetni. Ha azután a felfedezett igazság a bibliával egy, ez annál örvendetesebb jelenség. Gersonideshez gondolkodásának kiméletlenségében a zsidó gondolkodók között csak egyetlen egy volt hasonlatos: Spinoza. Nem ismert a tudományban semmi titkolódzást, mint pl. Maimuni, aki filozófiai művét csak kiválasztott körének szánta és az avatatlanok tömegét attól távoltartani igyekezett. Vele ellentétben Leon de Bagnols az általa vizsgált kérdéseket napfényre akarta hozni, mert az volt a meggyőződése, hogy az igazság kárt nem okozhat. Nem követte rabszolgailag a filozófia csalhatatlannak tartott tekintélyét sem. Nemcsak Maimunival, hanem Averoessel és Aristotelessel szemben is kimondta nyiltan a maga véleményét.

Kutatásainak eredménye a tudomány mai álláspontjával szemben nem tulságosan értékes ugyan, de azért teljes mértékben el kell ismernünk buzgó, fáradhatatlan törekvését a fény az igazság felé. Sokkal nehezebb is volt megoldandó feladata, mint a Maimunié. A filozófia területe Maimuni után, Averroes és iskolájának működése által, melyet Gersonidesnek tekintetbe kellett vennie, sokkal szélesebb és bonyolultabb lett. Olyan kérdések, melyeket Maimuni idejében még alig érintettek, a bagdadi filozófus korában már végleges megoldást követeltek. Gersonidesnek megvolt hozzá a képessége, hogy a megoldáshoz hozzáfogjon. Dialektikájának erejére kevés bölcselő fogható Lévi ben Gersonhoz. A legösszebogozottabb és legfinomabb témákat meglepő könnyüséggel fejtegette és szedte szét elemeire, érveit és ellenérveit lemérlegelve. Ezt a rendkivüli képességét talmudi iskolázottsága még

élesitette és tovább képezte. Megelevenedett logikának nevezhetnők Gersonidest. De megjegyzésre méltó nála, hogy nem érte be képzeletekkel és szillogizmusokkal csupán, hanem szeretett tanácsot kérni a természet tényeitől és az emberi tapasztalattól és ezeknek az eredményeit is tekintetbe vette. Erős tudása megóvta a logikai és dialektiai tulzásoktól. Előadási módja nem nagyon vonzó. Mert, mint határozottan kimondta, a meztelen igazságot akarta, ugy, ahogy van, szines, csábitó lepel nélkül. Tudatosan kerülte a stilisztika eszközeit, nem akart elkápráztatni, rábeszélni, hanem meggyőződés volt a célja. Nagyon jól tudta, hogy pompázó virágos frázisok mögött nem ritkán gondolatszegénység lappang.

Leon de Bagnols nem alkotott teljes, kikerekitett vallásbölcseleti rendszert, hanem elődeinél élesebben, határozottabban fogalmazott meg olyan kérdéseket, melyek korának bölcselőit foglalkoztatták. Isten léte, minden létnek, szelleminek és anyaginak, első oka, akkor már elintézett kérdés volt, amelyet nem kellett bebizonyitani. De azt a kérdést, hogy a világ, illetve annak alapja örök-e vagy teremtett, Averroes ismét felvetette és Gersonides igyekezett a kérdést közelebb vinni megoldásához.

Attól a tapasztalati tételtől, hogy a valami nem támadhat az abszolut semmiből, ő sem szabadulhatott, s ezért, mint Kaspi, ő is azt tételezte fel, hogy a teremtés egy öröktől fogva létező ősanyagból történt. Ennek az ősanyagnak azonban ő olyan hig, csekély és alaktalan létet ad, hogy a semmitől csak nagyon kevésben különbözik. Tehát ép ugy kimondhatjuk, hogy a világot valamiből, mint azt, hogy semmiből sem teremtette Isten. Ennek a csekély anyagnak Isten valamikor formát és képességet adott arra, hogy továbbfejlődjék és ez volt a teremtési aktus. Ténybeli bizonyitékát is adta Gersonides a világegyetem időbeliségének: a tudományok is — mondja ő — kicsiny kezdetekből alakultak és fejlődtek ki; nyelvek, művészetek, államalkotmányok szintén tökéletesedtek. Ha a világ kezdettől fogva a keletkezésnek és pusztulásnak ugyanolyan változata lett volna, akkor az emberi elme mindeme termékeiben nem észlelhetnénk haladást, hanem örök megállapodást ugyanazon a fokon, amint Averroes állitotta.

Ha Isten a világot egy csaknem nem létező ősanyagból teremtette, akkor ismeri a dolgokat és az emberi cselekvéseket. Ez azonban nem szünteti meg az akarat szabadságát; mert Isten az eseményeket a saját természetéből, mint lehetőségeket tudja, amelyek igy vagy amugy valósulhatnak meg. Erre az Isten által teremtett világra kiterjed az isteni

gondviselés, hogy fentarthassa. Az alsó szférában csak a fajok és nemek tartják fenn magukat, mig az egyes lények minden véletlennek vannak kitéve. Az emberi nemben azonban egyesek, megismerés és erkölcs által külön fajjá emelkedhetnek, ezáltal a világlélekkel érintkezésbe léphetnek, sőt a jövőbe, a dolgok összefüggésébe is bepillantást nyerhetnek s ezáltal a véletlenektől magukat megóvhatják.

Gersonides azt állitja, hogy az ember előreláthat, föllebbentheti a jövő fátyolát, szelleme megerőltetésével, lelke fölmagasztositásával az örökhöz és állandóhoz emelkedhetik s az emberi társadalomtól való elkülönülés által a prófétai fokozatot is elérheti. Sejtelmek és boszorkányságok lehetőségét is megengedi. A bibliai csodákban Leon de Bagnols kevés kivetni valót talál, sokkal kevesebbet Kaspinál. Lehetségük meg van adva a világ teremtésében; ezeket a csodákat pillanatnyi teremtéseknek kell tekinteni. S hogy ezek a csodák valóban megtörténtek, azt Gersonides számára a szent iratok teljes érvénynyel bizonyitották. Halhatatlansági tanában határozottan eltér az akkor uralkodó nézettől, amely a meghalt ember lelkét a világlélekbe olvasztja és tünteti el. Gersonides egyéni, fokok szerint való halhatatlanságot tételezett fel, ama tökéletességek arányában, amelyekre a lélek a földön való tartózkodása alatt szert tett.

A prófétaságnak és a csodáknak feltételezésével, melyeket Gersonides filozófiailag bebizonyitottaknak vélt, a tóra kinyilatkoztatása mint megdönthetetlen tény állt fenn számára, amelynek még bizonyitékokra sincs szüksége. A tórának, mint minden Isten által alkotott dolognak, megvan a maga célja, és pedig igen magasztos célja. Az igazi boldogságra akar vezetni; Isten ezáltal a föld legnemesebb lénye számára ki akarta egésziteni és meg akarta valósitani gondviselési tervét. A zsidóságnak szóló kinyilatkozás a célszerüt határozottan megjelöli, azokkal az utasitásokkal, amelyek egyes dolgokat megengednek, másokat tilalmaznak. Amit azonban mint határozott törvényt nem lehet formulázni, például az, hogyan uralkodjék az ember haragján vagy örömén, elbeszélésekben van elmondva, melyekben a követendő példa van a szemünk elé állitva.

Végül pedig az olyan tanok, melyeket fáradságos megismeréssel nem egykönnyen lehet megközeliteni, prófétai előadással vannak szemléltetve. A talmudnak is megvan ez a három alkatórésze: törvények (halacha), példák és tanok (agada). Ezen az alapon magyarázta Gersonides a szentirást. Elképzelhető, hogy ez a magyarázat tárgyilagos exegézist nem eredményezett. Neki is, mint a többi középkori zsidó filozófusnak, meg-

volt az a tévedése, hogy a szentirás vagy egészen födi Aristoteles filozófiáját, vagy legalább nem mond ellent annak. Korának tévedéseitől Lévi ben Gerson egyáltalán nem volt ment. Az asztrológia őt is megmételyezte. A messiás érkezését pl. 1358-ra számitotta ki s erre a számitására büszke is volt, noha ezt már Ábrahám ben Chija és Nachmani is világgá bocsátották.

Gersonides, kimagasló tehetsége ellenére is kevés befolyást gyakorolt a zsidóságra. A jámborok kiméletet nem ismerő kutatásai és a teremtéssel szemben elfoglalt kétértelmü álláspontja alapján eretneknek tartották. Főművének cimét — mely igy hangzott: „Isten harca" — gúnyosan igy ferditették el: „Istentelen harc". Keresztény részről azonban annál jobban elismerték. VI. Kelemen pápa, akit Gersonides talán orvosilag is kezelt, még a szerző életében latinra fordittatta az asztronómiáról irt értekezését és azt a művet is, melyet a zsidó filozófus saját találmányáról irt (1342). Keresztény tudósokkal Gersonides élénk összeköttetésben állt; élete végét, ép ugy, mint Kaspiét, nem ismerjük. Aligha érte azonban meg azt az évet, melyben a fanatizmus a pestissel együtt hajtóvadászatot tartott hitsorsosaira és ezerével pusztitotta el őket.

A három provencál filozófus között a legifjabb Mózes ben Józsua Narboni volt, akit Maestro Vidalnak is neveztek (született 1300, meghalt 1362 körül). Atyja, Józsua, aki Narbonneból származott, de Perpignanban lakott, melegen érdeklődött a zsidó, vagyis maimunidesi filozófia iránt s az arra kimondott átok ellenére is beavatta abba fiát. Vidal Narboni ép oly rajongó ápolója lett a metafizikának, amilyen Ibn-Kaspi volt. Csodálata megoszlott Maimuni és Averroes között, akiknek munkáit kommentálta. Utazásai, melyek a Pyrenéusok tövéből Toledóig, majd ismét vissza Szoriáig vitték (1345—1362), ismereteit gazdagitották és helyesbitették. Minden tudnivaló érdekelte és mindent pontosan megfigyelt. Balesetek és szenvedések nem tudták az igazság kutatása iránt való lelkesedését lehüteni. Dühöngő néptömegek támadták meg Verbera községét a fekete halál miatt. Vidal Narboninak a hitközség maradványaival menekülnie kellett s elvesztette vagyonát és, amit még jobban fájlalt, értékes könyveit is. Ez azonban nem zavarta, folytatta munkáját ugyanott, ahol félbeszakitották.

Önállóságra Narboni szert tenni nem tudott, averroistikus szinezetü, hű aristotelesi tanitvány volt mindvégig. Még kevésbbé szabad fölvetni nála azt a kérdést, hogy mi maradandót alkotott. Főművében, Maimuni valláskodexének kommentárjában, amelyen megszakitásokkal hét évig, csaknem haláláig, dolgozott (1355—1362), igyekezett Maimuni

véleményeit Averroes tételeivel megmagyarázni. A zsidóságot Narboni is eszköznek tartja arra nézve, hogy általa az elméleti és erkölcsi tökéletesség legmagasabb fokát érjük el. A tórának kettős értelme van, egy egyszerü közönséges a nem gondolkodó tömeg számára és egy másik, mélyebb, metafizikus értelem a gondolkodóknak. Ez a nézet akkoriban általános volt, csak Gersonides tudott szabadulni tőle. Eretneki véleményei, vagyis olyanok, melyek a zsidóság közvéleménye ellen szólottak, Narboninak is voltak, de ő nem oly nyiltan lépett fel velük, mint Lévi ben Gerson. A csodákat ő is legszivesebben egészen eltüntette volna, de az ember akaratszabadságát filozófiai érvekkel védelmezte Abner Alfonso fatalizmusa ellen, amelylyel az a zsidóságtól való elszakadását akarta szépitgetni.

Mikor Soriából, ahol több évig lakott, előrehaladott korában szülőföldjére, a Pyrenéusok másik lejtőjére készült, a halál munkája közben lepte meg.

Ha a karaita Áron ben Elia Nikomédit szintén a kor filozófusai közé számitjuk, akkor Lévi ben Gerson és a többi provencál gondolkodó társaságába csak rosszul illik bele. Mert az ő kis filozófiai tudása inkább tanultságon, mint önálló gondolkodáson alapult. Nikomédiai II. Áron (született 1300 körül, meghalt 1369-ben), aki valószinüleg Kahirában lakott, csak túlszárnyalta a maga tudatlan hitsorsosait, de a rabbanita vallásbölcselőknek több századdal mögötte maradt. Fejtegetései ugy hangzanak, mintha a sirból szólnának hozzánk, vagy olyan valakinek az ajkáról, aki több nemzedéket átaludt s akinek beszédét a kortársak már meg sem értik. Nikomédi Áron csak annyit tud a filozófiáról, amennyit Száádja és Albaszir József korabeli karaita iratokból és valószinüleg Maimuni művéből olvasott. Még a mutaziliták félálmában ringatózott s nem tudta, hogy a tizennegyedik századnak más a bölcselete, mint a tizediknek. Az élet fája (Éc chájim) cimü műve olyan, mintha valami kövület volna. Metafizikai kérdéseket tárgyal ugyan: Isten létét, tulajdonságait, a világegyetem örökösségét vagy időbeliségét, az angyal-tant, az engesztelés dolgát, a korszaknak a világban való természetét, a próféciát és a halhatatlanságot, de csak az ezekről szóló különböző véleményeket állitja egymás mellé és a valószinübbet fogadja el.

Áron ben Elija tulajdonképen azt sem tudta megmondani, hogy mi a célja irásának. Őt valószinüleg, talán anélkül, hogy tudta volna, a Maimuni és a rabbaniták iránt érzett féltékenység vezette. Nem hagyta nyugton, hogy Maimuni vallásbölcseleti munkáját, a „Móre“-t nemcsak zsidók, hanem mohamedánok és keresztények is megcsodálták, mig a

karaiták semmi hasonlót felmutatni nem tudtak. Áron a maga munkájával meg akarta menteni a karaiták becsületét. Ezért Maimuni művének értékét csökkenteni igyekezett s azt állitotta, hogy a benne foglalt vélemények közül nem egyet már karaita vallásbölcselők is hangoztattak. Mindamellett Maimunit csaknem szolgailag követte s csak azokat a kérdéseket tárgyalta, melyeket a rabbanita bölcs már érintett, de megoldani őket nem filozófiai eszközökkel, hanem a biblia tekintélyével próbálta. Nikomédi Áron alapjában a filozófia tanai ellen volt és különben rabbanita vallásfilozófusoktól is vallott következő tételt állitotta fel: „minden hivőnek el kell vetnie a filozófusok véleményét és az ellenkezőjét kell igaznak tartani, ha a tóra ellene szól.“ A karaiták természetesen nagy embernek és igen nagy tekintélynek tartották.

Még két munkát irt: egyet a karaita rituáléról és egy részletes kommentárt a Pentateuchushoz; két olyan terület ez, amely nélkül karaita iró, aki csak valamit is ad magára, el sem képzelhető. De itt sem nyujtott ujat, csak régebbi tekintélyek véleményét állitgatta egymás mellé. Csak itt-ott javit ezeken a véleményeken, különösen közvetlen elődjéén, I. Áronén, akit, mert hajlott a rabbanita tan felé, ellenszenvesen kezel.

Németországról ennek a kornak a története csak sötét hireket adhat: véres támadásokról, mészárlásokról és lelki szerénységről számolhat be. Aséri és fiai elfogultak és igazságtalanok voltak, mikor a bigott Németországot az akkor még türhető spanyol földnek elébe helyezték és sóvárgó pillantásokat vetettek feléje. Aséri távozásától a század közepéig szenvedés szenvedés után érte a német zsidóságot, mig csaknem valamennyi községet ki nem irtották. Ezáltal a talmudtanulmány, az egyetlen szakma, amelyet Németországban buzgalommal és odaadással ápoltak, hanyatlásnak indult. Csak két rabbinus tekintély merült fel ebben az időben és ezek is oly kevéssé voltak önállóak talmudi tudásukban, hogy csak a korábbi termékek gyüjtéséig merészkedtek s azokat sem tudták rendszeresen összeállitani.

Düreni Izsák, rothenburgi Méir tanitványa és Süsskind Alexander Erfurtból, aki Frankfurtban volt rabbi (1348 előtt), csak rituálékról szóló gyüjteményműveket szereztek. De honnan is vették volna a németek a szellemi erőt, mikor egy pillanatig sem lehettek biztonságban életük és annak tengetésére való legszükségesebbek felől? Rajtuk szószerinti értelmében valósult meg a próféta fenyegetése:

— Életed bizonytalan lesz, éjjel-nappal reszketni fogsz. Hajnalban az éjet, éjjel a hajnalt esenged szived félelmében.

Bajor Lajos császár ugyan — zsidógyülölő források szerint — annyi kedvezéssel árasztotta el a zsidókat, hogy azok a bőrükben sem fértek, de ez csak rágalom a császár ellen ép ugy, mint a zsidóság ellen. Egyetlen császár sem bánt olyan kegyetlenül kamarai szolgáival, egyik sem zálogositotta és adta el őket olyan sokszor, mint épen Bajor Lajos. Sőt uj adót is rótt ki a zsidókra, az ugynevezett arany áldozati fillért. Mivel a császárok lassanként a kamarai szolgáktól származó jövedelmeiket elzálogositották, hogy pillanatnyi zavaraikon segitsenek, Bajor Lajosnak uj jövedelmi forrást kellett kieszelnie. Dekrétumban mondotta ki (1342 körül), hogy minden zsidó, férfi és nő egyaránt, aki a tizenkettedik életévét betöltötte és legalább husz forintnyi vagyonnal rendelkezik, a császárnak vagy királynak évenként egy forintnyi adót fizet. Ennek az adónak a jogosultságát — ha ugyan zsidókkal kapcsolatban egyáltalán lehet a jogosultság szót alkalmazni — valószinüleg onnan meritette, hogy a német császárok mindenben a római császárok jogait örökölték. Mivel pedig a zsidók Vespasiánus és Titus óta évenként adót fizettek a római császárnak, tehát a német császároknak is joguk van ezt az adót a zsidóktól behajtani.

Mig előbb a zsidómészárlások Németországban csak elszórtan léptek föl, addig Lajos uralkodása alatt a békétlenségek és polgárháboruk miatt, már tömegesen fordultak elő. Két évig egymásután valóságos szervezett banda, amely parasztságból és csőcselékből állt s magát zsidóölőnek (Judenschläger) nevezte, szivtelen kegyetlenséggel dühöngött a zsidóság ellen (1336—1337). Két elvetemedett nemes ember vezette a tömeget s arról a bőrről, melyet karjuk köré csavartak, Karbőr királyoknak (Könige Armleder) cimezték magukat. Ez alkalommal is, mint a Rindfleisch által való üldözéskor, egyházi rajongás és vallásos butaság is játszottak szerepet. A Karbőrök egyike azt állitotta, hogy intést kapott felülről, hogy azokat a szenvedéseket és sebeket, melyek Jézust meggyötörték, a zsidókkal kinlódtassák végig és kereszthalálát is a zsidókon boszulják meg. Az ilyen felszólitás Németországban ritkán maradt visszhang nélkül. Ötezer paraszt, vasvillával, baltával, cséplővel, nyárssal és egyéb hasonló fegyverrel ellátva, a Karbőrök köré csoportosultak és Elszászban, a Rajna mellett Sváborszégig vérfürdőt rendeztek a zsidóság között. Mint ilyen üldözésekor gyakorta, a zsidók közül most is sokan ölték meg magukat és gyermekeiket, hogy kikeresztelkedniök ne kelljen. Mert a kitérőket nem bántották. Bajor Lajos császár ugyan rendeleteket adott ki a helyi hatóságokhoz, az ország kancellárjához és a nürinbergi várgrófhoz, hogy a hajszolt

zsidókat védelmezzék (1337 április); azonban ez a védelem vagy későn érkezett, vagy egyáltalában nem volt elég hathatós. Végül sikerült a császárnak a vezérek egyikét elfogatni és lefejeztetni.

Ugyanebben az időben véres üldözés szinhelye volt Bajorország, ahol szintén a kapzsiság és a vallási őrület idézte fel a hajszát. Deckendorf város tanácsosai és polgárai meg akartak szabadulni a zsidóknál való adósságaiktól s ezenfelül egy kicsit és lehetőleg olcsón meggazdagodni is szerettek volna. Hogy ezt megtehessék, ismét feltálalták azt a mesét, hogy a zsidók a szent ostyát megszentségtelenitették, amit csodák bizonyitottak; mert mindenki látta, hogy mikor a gonosz zsidók az ostyát átszurták, az vérezni kezdett és addig vérzett és kiáltott segitségért, mig a keresztények meg nem hallották. Mikor a lakosság már elég nagy dühbe nyargalta magát, a tanács kivitte azt a tervét, melyet a városon kivül kovácsolt, nehogy a zsidók valamit is észrevegyenek. A megállapitott napon (1337 szeptember 30-án) megadott harangjelre, a város kinyitott kapuján át, Hartmann von Deckenburg lovag, akit az összeesküvésbe beavattak, poroszlóival bevonult a városba, ahol ujjongva fogadták. A lovag és a polgárok erre megrohanták a védtelen zsidókat, legyilkolták és elégették őket, s vagyonukat elrabolták. Annak a csodának emlékére pedig, melyet a zsidók által keresztülszurt ostya mivelt, templomot épitettek, amely bucsujáró helylyé lett. A kést, melyet a zsidók állitólag használtak és az átszurt ostyát üveg alá helyezték, s mint ereklyéket mutogatták a hivők épülésére, sőt talán mutogatják ma is. A templom egyik oszlopán ez a felirat olvasható:

Anno 1337
Szent-Mihály nap után következő napon
Verte zsidait e városnépe agyon'
Házaikat fölperzselték,
Isten szent tetemét e helyütt meglelték,
Férfi, asszony látta a gonoszok vesztét,
Isten házát akkor épiteni kezdék.

Egy undoritó falfestmény a város kapuja felett szintén megörökitette a deckendorfiak hősiességét és jámborságát. Innen átcsapott a zsidóölés dühe Bajor-, Cseh-, Morvaországra és Ausztriára. Ezrek pusztultak el sokféleképen meggyötörve. Csak Bécs és Regensburg lakói védelmezték meg zsidóikat a csőcselék dühe ellen. Az ország békéjének feldulása és kamarai szolgáinak lemészárlása ellen mit tett a császár? Ez ideig mitsem tudunk intézkedéseiről. Feje tele volt a pápával és a francia királylyal kitört viszályával, mert az utóbbinak

parancsára Isten helytartója kiátkozó bullákat volt kénytelen kiadni Lajos ellen. Lajosnak talán a háborura való készülődései miatt nem volt szabad városait elkeseritenie. De közeli rokona, Henrik, bajor és pfalzi herceg köszönetét fejezte ki a deckendorfi polgárságnak afelett, hogy „zsidainkat elégeték és megronták“ és megengedte, hogy mindent, amit tőlük elvettek, nyilvánosan használhassanak. XII. Benedek pápa ugyan felszólitotta a passaui püspököt, hogy a zsidók állitólagos ostyagyalázását gondosan vizsgálja meg, s ha — amint feltételezte — ártatlanoknak találná őket, kánoni szigorral járjon el a szégyenletes hazugság koholói ellen, akik annyi zsidó lemészárlását és kifosztását felidézték, azonban a kánoni büntetések mit sem tehettek az akkori keresztény világ embertelenségével szemben.

Hogy a passaui püspök teljesitette-e kötelességét, nem tudjuk. Tény, hogy a pápa támogatása egyáltalán nem használt a zsidóknak és a német császár segitsége sem volt ingadozó nádszálnál bizonyosabb. Ezt a szomoru tapasztalatot egy évtizeddel utóbb érték meg a zsidók. Mert csaknem egész Európa valamennyi községe számára amerre csak tisztelték a keresztet, a legszomorubb napok következtek, amelyekhez hasonlitva a Karbőrök mészárlása és a Deckendorfból kiinduló zsidóüldözés csak halvány előjáték lehetett.

NYOLCADIK FEJEZET.

A FEKETE HALÁL.

A kutmérgezés hazug vádja. A délfranciaországi és catalóniai mészárlások. VI. Kelemen pápa zsidóbarát bullája. A Genfi-tó mellékén lakó zsidók. Kinpadon kicsikart vallomások. A németországi vérfürdők. A flagellansok. Kázmér lengyel király. A brüsszeli üldözések. Barcelonában a helyzet javitásán tanácskoznak.

(1348—1350.)

Mialatt Spanyolországban XI. Alfonso uralkodása alatt jólét és megelégedés honolt a zsidók házaiban, más keresztény országokban éppen a pyrenéusi félszigeten élő zsidók szerencsés helyzete miatt olyan embertelen üldözésben volt részük, melyekhez foghatót még a zsidóságnak szenvedésekben olyan gazdag története is alig mutat föl. A középkori sötétség a zsidóságot okozta azért a rettenetes pestisjárványért, amely Kinából kiindulva, végigszáguldott egész Középeurópán és lakosságának negyedrészét (egykori följegyzések szerint 25 millió embert) pusztitotta el. Földrengés és más borzalmas természeti tünemények előzték meg a ragályt, amely mérges lehelletével valóságos halottas házzá változtatta át Középeurópa országait és városait. A rettenetes szerencsétlenség kiölt az emberek lelkéből minden nemes indulatot, mikor a fanatizmussá fajult hitbuzgóság a zsidóságban kereste a csapás okozóját.

Kiadták a jelszót, hogy a zsidóságot ki kell irtani. A féktelen tömegeknek nem kellett sok biztatás és rövid idő alatt a zsidók ezreit pusztitották el. Valóban nagyon jellemző a keresztény egyház papjainak tanitásaira, hogy sem Mohammed követői, sem a mongolok nem bántották a zsidókat, pedig azok közt is tömegesen szedte áldozatait a döghalál, egyedül és kizárólag a keresztények háritották a katasztrófa okát a zsidókra, mire a szeretet cégére alatt megindultak azok a vérfagyasztó mészárlások, melyeknek történetét még ma sem lehet megindulás és megdöbbenés nélkül olvasni.

A keresztény egyház akkor állott hatalmának tetőpontján és mert jól tudta, hogy erejét és óriási befolyását csonkittatlanul csak akkor őrizheti meg, ha a legsötétebb tévtanokkal tölti meg a nép lelkét, azt

hirdette hosszu évtizedeken át, hogy a hitetleneket ki kell irtani. Ezért prédikálták papjai, hogy a zsidók gonoszabbak az eretnekeknél, gonoszabbak a hitetlen pogányoknál, ezért fogták rá a zsidókra, hogy az emberiség söpredéke ők, akiknek csak egy céljuk van e földön, hogy kipusztitsák a keresztényeket és meggyilkolják a keresztény gyermekeket. A fanatizált buta tömegeken fogott a tanitás és mert a pestis járványának rémes napjaiban minden rend és fegyelem felbomlott és a nép nem ismert sem tekintélyt, se felebbvalót, az egyházi nevelés hatása a legborzalmasabb alakban jutott kifejezésre.

A döghalál nem kimélte a zsidók házait sem, de az a tény, hogy a zsidók aránylag kevesebbet szenvedtek a gyilkos járványtól, mint a keresztények, még inkább fellázitotta a fanatizált tömegeket ellenük. A lelki sötétségben sinylődő néptömeg arra nem is gondolt, hogy talán a zsidóság mértékletesebb életmódja s betegápolóik önfeláldozó munkája állott őrt a zsidó lakosság mellett; az ő lelküket megmételyezte a lelketlen papok tanitása, hogy a zsidók minden esztendőben keresztény gyermekeket ölnek és bizonyára azok mérgezték meg a kutakat és forrásokat is, hogy egyszerre végezzenek az összes keresztényekkel.

Csak ki kellett találniok egy hazug mesét, melylyel el tudták hitetni a keresztény lakossággal, hogy az európai elnyomott zsidóság közös megbeszélés alapján vállalkozott és szervezkedett a hatalmas kereszténység kiirtására. Ráfogták a spanyol zsidókra, akik nagy befolyást gyakoroltak az európai zsidó hitközségekre, hogy azok eszelték ki a keresztények kiirtásának pokoli tervét; azok küldték szét mindenfelé a méreggel ellátott embereket és azok vették átok terhe alatt az egész zsidóságot parancsaik végrehajtására. Toledóból ment szét az utasitás, abból a városból, ahol akkor a zsidóság a leghatalmasabb volt. A félrevezetett nép meg is tudta nevezni azt a toledói zsidó embert, aki a parancsokat és a mérget magával hozta. Paskate Jakabnak hivták, Toledóból a savoyai Chamberybe költözött és innen egész sereg méregkeverőt küldött szét az összes országokba és városokba. Ez a Paskate Jakab állitólag Peyret chamberyi rabbival és egy Aboget nevü, gazdag zsidóval szövetkezve, nagyban üzte a méregkeverést. Zsidó spanyol bűvészek főzték a mérget, az egyik verzió szerint baziliszk-husból, pókokból, békákból és gyikokból, más verzió szerint keresztény hivők sziveiből és ostyából. Kis bőrzacskókban osztogatták és egyesek szerint vörös és fekete, mások szerint zöld és fekete volt. És ezeknek és ehhez hasonló bárgyu meséknek nemcsak a tudatlan néptömeg, de az előkelő osztály is vak hitelt adott. A biróságok a leg-

nagyobb komolysággal iparkodtak megtudni a valót és a kinpadra hurcolták a zsidóság ezreit, hogy a keresztény középkor kitünően bevált rendszerével csikarják ki az „igazságot".

Amennyire okmányokkal igazolni lehet, a kut- és forrásmérgezés hazug meséjét legelőször Délfranciaországban terjesztették, ahol a döghalál már az 1348. év elején tömegesen szedte áldozatait. Egy délfranciaországi városban az egész zsidó hitközséget elégették, nem kiméltek az aggokat, a nőket és gyermekeket és az égő máglyára rádobták a tóratekercseket is. Az otromba mese átterjedt Cataloniába és Aragoniába is. Abban az esztendőben féktelen anarkia dult a két tartományban: a nemesség és a nép fellázadt királya, Don Pedro ellen, hogy kiváltságok megadására szoritsák. Amikor a kutmérgezés vádja itt is gyökeret vert, Barcelonában a nép egy vasárnapon összecsődült és neki rontott a zsidóknak. A véres utcai harcban husz zsidót öltek meg és kifosztották a zsidók házait. A város legtekintélyesebb emberei azonban az üldözöttek pártjára állottak és szétverték a fosztogatókat. Egykoru irásokban feljegyezték, hogy emberséges munkájukban egy ép akkor kitört rettenetes zivatar, mennydörgéstől és villámlástól kisérve, segitette a zsidók védőit.

Néhány nappal később a cerverai zsidó község lőn az elvadult szenvedélyek áldozata, a kis hitközség tizennyolc tagját ölték meg a felbujtott keresztények, a többi, minden vagyonukat hátrahagyva, elmenekült. Vidal Narboni, a zsidó filozófus, ép akkor Cerverában tartózkodott és a nagy fölfordulásban elvesztette holmiját és könyveit. Tarrega városkában több mint háromszáz zsidót gyilkoltak le, holttesteiket egy közös sirba dobták (Ab hó 10-ik napján — julius 6). Spanyolország északi részén minden zsidó hitközség állandó rettegésben élt; rabbijaik nyilvános bőjtöt rendeltek el, a hivők Istenhez fohászkodtak irgalomért és elreteszelték lakásaikat. Aragoniában az előkelőbb osztály megvédelmezte a zsidókat. VI. Kelemen pápa (ugyanaz, aki érdeklődött Gersonides csillagászati munkássága iránt) s aki a fekete halál közelségétől annyira megrémült, hogy hónapokig ki sem mozdult palotájából, megsajnálta az ártatlanul üldözött zsidókat. Bullát bocsátott ki, amelyben egyházi átok terhe alatt megtiltotta, hogy a zsidókat birói itélet nélkül megöljék vagy erőszakkal megkereszteljék és vagyonuktól megfosszák (julius elején). A pápa bullájának Délfranciaországban volt is némi foganatja, de a többi keresztény országokban teljesen hatástalanul maradt.

A Genfi-tó vidékén tört ki ezután a zsidóüldözés. Amadeus

savoyai herceg parancsára több zsidót tartóztattak le a kutmérgezés gyanuja miatt és a Genfi-tó partján levő két kis városkában: Chillonban és Chatelben tömlöcbe vetették őket. Külön biróságot neveztek ki a zsidók kihallgatására és megbüntetésére. Ebben az esetben tehát egy fejedelem és egy birói testület a méregkeverés meséjében elegendő okot találtak a zsidók üldözésére. Az engesztelés ünnepén (szeptember 15-én) Chillonban három zsidót és egy zsidónőt feszitettek kinpadra: egy Valavigny nevü thononi sebészt, Banditot és Mamsont Ville Neuvből s három héttel később egy Bellieta nevü anyát és Aquet nevü fiát. Fájdalmukban és kétségbeesésükben mindent vallottak, amit ki akartak tőlük csikarni: „bevallották", kitől kapták a mérget és hogy mely kutakat és forrásokat mérgezték meg. A megkinzott emberek beárulták hitsorsosaikat, szüleiket és gyermekeiket. A gyönge nőt és fiát a szivtelen birák tiz nappal később ujra kinpadra fektették és azok halálra kinozva, hajmeresztő leleplezésekkel elégitették ki biráikat. Aquet azt vallotta, hogy a környék összes zsidói, a tekintélyesebbek csakugy, mint a szegényebbek, valóságos gyülést tartottak Ville-Neuve kapuin kivül és ott megállapitották, hogyan mérgezzék meg a keresztényeket.

Chatelardban öt zsidót hurcoltak a kinpadra és azok is töredelmesen bevallottak mindent. Egyikük rémesen hangzó vallomásokkal ¡parkodott a kinoktól szabadulni. Mert ha vallott, a hóhér abbahagyta a kinzást. Elmondotta, hogy megmérgezte a velencei kutakat, az apuliai kutakat, mérget szórt szét Calabriában és Toulouseban. A jegyzők mindezeket a vallomásokat lelkiismeretesen leirták és a halál torkából kikerült szerencsétleneknek alá kellett irniok a vallomásaikról felvett jegyzőkönyveket. A lelketlen birák maguk sem becsülhették sokra az igy kicsikart vallomásokat, hát odairták még: hogy a tanukat nem nagyon kinozták meg. És ezeknek a vallomásoknak alapján nemcsak a vádlottakat, de a Genfi-tó vidékén és Savoyában lakó összes zsidókat megégették.

Hamar hire kelt, hogy a Genfi-tó vidékén rábizonyult a zsidókra a kutmérgezés büne és nemsokára Svájcban is szomoru napok virradtak a zsidóságra. A berni konzulok elhozatták a chilloni és chatelardi jegyzőkönyveket és maguk is kinpadra feszitettek nehány zsidót. Sikerült nekik is kicsikarni az „igazságot" és itéletük értelmében Bernben is elégették az összes zsidókat (szeptember hónapban).

Bernből és Szofingenből, ahol szintén „vallottak" a zsidók, valóságos irtóháborut vittek ezután a zsidó lakosság ellen. A berni konzulok megizenték Baselbe, Freiburgba, Strassburgba, Kölnbe és mindenüvé,

hogy a zsidókra rábizonyult a mérgezés bűne, sőt egy zsidót bilincsekbe verve szállitottak Kölnbe, hogy mindenki meggyőződjék a zsidók pokoli tervéről. Zürichben még kétségbeejtőbbé tette a zsidók helyzetét az, hogy egy keresztény gyermek meggyilkolásával is megvádolták őket. Állitólag ott is sikerült bebizonyitani a bűnösséget; a „tetteseket" megégették, a többieket kikergették és törvényt hoztak arról, hogy a zsidók oda soha többé vissza nem térhetnek (szeptember 21-én).

Eközben a pestisjárvány egyre terjedt észak felé és nyomában mindenütt a zsidók irtása. Mint a Genfi-tó vidékén, sorra elpusztultak a Boden-tó mellékén alakult zsidó hitközségek is: St. Gallenben, Lindauban, Ueberlingenben, Ravensburgban, Schaffhausenben és másutt; a zsidó lakósokat mindezeken a helyeken máglyára hurcolták, kerékbe törték, kikergették és akik ott maradtak, kénytelenek voltak áttérni a keresztény hitre. Constanzban egy ilyen kitért zsidó mindjárt a szertartás után megbánta tettét és hazatérve, felgyujtotta házát, hogy családjával együtt meghaljon hitéért. Az égő gerendák már lezuhantak, amikor a halálba indult ember kikiáltotta az ablakon: „Lássátok, mint zsidó halok meg." A tűz tova terjedt és negyven ház elhamvadt.

VI. Kelemen pápa még egyszer sikra szállt a zsidóság mellett és bullát bocsájtott ki a kereszténységhez, amelyben kifejtette, hogy a zsidók ártatlanok, ne bántsák. Egyetlenegy érvet sem mellőzött, csakhogy a hazug vádat igazi világitásba helyezze. Hangsulyozta, hogy olyan vidékeken is pusztit a pestis, ahol egyáltalán nem lakik zsidó és hogy a zsidókat sem kiméli a járvány. Intette a papokat, hogy védelmezzék meg a zsidókat és egyházi átokkal sujtotta a hamis vádlókat és hóhérokat: de mind hiába. A gyermek erősebb lett szülőjénél, a téboly hatalmasabb a pápaságnál.

Ma sem tudni bizonyosan, honnan indultak ki a zsidóüldözések, de kétségtelen, hogy sehol Európában oly elkeseredéssel és gyülölettel nem gyötörték a zsidókat, mint a szent római német birodalomban. Mintha örültek volna a németek, hogy a pestis folytán alkalom kinálkozik, hogy a zsidókon megtorlatlanul tölthetik ki boszujukat. Hiába hirdette a pápa, hogy a zsidók nem tehetnek a pestisjárványról; a pápai szózatnak máskor engedelmes szolgai nép nem hallgatott rá, ha a zsidók érdekében hangzott el az. Éppen a pápaság részéről annyiszor hangoztatták a zsidóság gonosz voltát, hogy most, mikor a pápa a zsidók védelmére kelt, nem adtak hitelt szavainak.

Az uj császár, Luxemburgi IV. Károly is pártjára kelt az üldözötteknek; rendeletet bocsájtott ki, hogy a zsidókat, az ő kamaraszolgáit

senki bántani ne merészelje: mindhiába. A gyönge fejedelemnek nem volt semmi tekintélye birodalmában és ha rettegték volna is hatalmát, a babonás nép lelkére nem tudott volna hatni.

Európában akkor alig volt műveletlenebb nép a németnél. A franciák, spanyolok, olaszok és angolok részt vehettek országuk ügyeinek intézésében, ennek folytán lassankint kivetkőztek barbár eredetükből és a középkori felfogás dacára bizonyos józan érzékkel birálták az eseményeket. A német nép azonban minden polgári jog hiján a nemesség és papság gyámsága alatt állott és állandóan álomvilágfélében élt, amelyben a látszat és valóság összefolyik. Mert nemcsak azért, hogy fosztogathassanak, — Closener Strassburgból, ama kor őszinte történésze megjegyzi, hogy „*pénzük* volt a kútmérgezés, ez ölte meg a zsidókat“ — de nemcsak azért, hogy fosztogassanak, ó, nem; a német nép embertelenségének rugója nemcsak ez volt, hanem őszinte butasága, lelki korlátoltsága is.

Komolyan azt hitték a németek, hogy a zsidók megmérgezték a Rajnát, a Dunát és az összes folyókat, a forrásokat és kutakat s mérges párával rontották meg a földeket és a mezőket. Ahogy a Genfi-tó mellékén Paskate Jakab és Chamberyben Peyret rabbi (természetesen költött nevek), ugy Mainzban egy Mózes nevü tekintélyes zsidó látta el hitsorsosait a gyilkos méreggel. Sok városban a bölcs tanács befalaztatta a kutakat és forrásokat, hogy a polgárok be ne szivhassák a mérget és a lakosság csak eső- és hóvizet ivott.

Még szerencse volt a borzasztó üldözések közepette, hogy akadtak derék értelmes polgárok, akik belátták, hogy az öldöklő pestisjárványért a zsidókat okozni nem lehet. Tisztelet illeti meg ezeket a férfiakat és érdemük annál nagyobb, mert szembe kellett szállniok a néptömeg butaságával olyan időben, mikor az a leghálátlanabb feladatok közé tartozott. Jegyezzük föl e tiszteletreméltók közül a strassburgi polgári tanácsot, köztük a polgármestert, Konrad von Winterturt, és Gosse Sturm és Schwarter Péter tanácsnokokat. Ezek a derék férfiak minden követ megmozgattak, hogy a zsidók ártatlanságát bebizonyitsák; védelmezték és megvédték őket a csőcselék fanatikus támadásai ellen és nyiltan szembeszálltak az üldözöttek érdekében még püspökükkel is. A baseli és freiburgi tanács is a szerencsétlenek mellé állott. Köln város tanácsa azt irta a strassburgi városházára, hogy a zsidókat illetőleg Strassburg példáját fogja követni, mert meg van róla győződve, hogy a pestis nem egyéb, mint Isten büntetése. Nem fogja tehát türni, hogy a zsidókat alaptalan rágalmak miatt üldözzék, hanem elődeihez hiven

erélyesen megoltalmazza őket. Csakhogy Baselben a nép fáklyákkal a városháza elé vonult és vad lárma közepette mindenekelőtt azt követelte, hogy helyezzék vissza hivatalukba azokat a pátriciusokat, akiket a zsidók bántalmazása miatt elmozditottak vagy számüztek, és hogy a zsidókat legalább is utasitsák ki a városból. A tanács urai az első követelést kénytelenek voltak teljesiteni, a másodikat illetőleg azzal nyugtatták meg a népet, hogy a városok képviselői ebben az ügyben tanácskozni és határozni fognak majd.

Benfeldenben (Elszasz) tényleg össze is ült a városok gyülése, hogy megbeszélje a zsidók ügyét. Ott voltak Berthold, strassburgi püspök, a birodalmi bárók és a városok képviselői. Strassburg város küldöttei bátran sikra szálltak a zsidók érdekében, ellent mertek mondani még a püspöknek is, aki gonoszságból vagy butaságból határozottan a zsidóság kiirtása mellett foglalt állást. A strassburgiak ismételten felszólaltak a gyülésen, hogy a zsidókat nem lehet okozni a járványért. De lehurrogták és leszavazták őket. A többség elhatározta, hogy a zsidókat a felső rajnamenti összes városokból ki fogják kergetni (1348).

A benfeldeni határozat óta valóságos pokol volt a zsidók élete és a legutolsó jobbágy is büntetlenül gázolhatott végig rajtuk. Zsidónak nem volt szabad mutatkoznia sehol; ha rátaláltak, vagy elégették, vagy kikergették. Akiket pedig a városokból kiüztek, azokat a dühöngő falusi nép agyonverte. Szomoru volt az osztályrésze a baseli hitközségnek. A Rajna szigetén külön e célra épült házban birói itélet nélkül egyszerüen megégették a zsidókat (1349 január 9) és a borzalmas látványban gyönyörködő nép megesküdött, hogy két évszázadon belül ebben a városban zsidó le nem telepedhetik. Egy héttel később a freiburgi (Breisgau) zsidókra került a sor. Freiburgban egy zsidó a kínpadon „elárulta“, hogy négy breisgaui hitsorsosával azon tanácskozott, hogyan lehetne megmérgezni a kutakat és ő egy zacskó mérget dobott egy kútba. A négy megnevezett méregkeverőt elhurcolták Freiburgba és a szerencsétlenek, természetesen a kínpadon (mi mindent nem csikart ki az emberekből a hóhér tüzes fogója!) még részletesebben bevallották sötét szándékukat, azt állitván, hogy a Strassburgban, Baselben, Freiburgban és más helységekben lakó összes zsidók tudtak a mérgezésről. Egy másik kinzott zsidó azt vallotta, hogy a zsidók tizenkét emberből álló bizottságot választottak a mérgezés vezetésére és e bizottságnak minden zsidó feltétlen engedelmességgel tartozott; a mérget pedig Baselből kapták. E vallomásra Freiburgban az összes zsidókat máglyán megégették, csak a tizenkét leggazdagabb zsidónak kegyelmeztek meg,

egyelőre azért, hogy megnevezhessék adósaikat, mert magától értetődik, hogy a lemészárolt áldozatok vagyonát a városnak itélték oda. Zähringenben (Freiburg közelében) is talált a bölcs tanács és elüljáróság mérget a zsidóknál, már előbb három zsidót és három zsidó nőt törtek kerékbe, a többivel kegyelemből a nagy ünnepek után végeztek.

Eközben egyre szaporodtak a zsidók bünössége mellett szóló bizonyitékok. Schlettstadtban egy zsidó vádlott a börtönben felakasztotta magát és egy kikeresztelkedett zsidó azt vallotta, hogy a zsidók összeesküdtek a kereszténység kiirtására. Elszaszban a városok nagyon rossz néven vették az uraktól, hogy zsidóknak menedéket adnak.

A rajnamenti hitközségek közt a speyeri hitközség volt az első, amely áldozata lett a buta népszenvedélynek. A nép összecsődült, megrohanta a zsidó városrészt, több zsidót agyonütött, mások magukra gyujtották házaikat és ottvesztek, a többi áttért a keresztény hitre (január 10). Az agyonvert zsidókat belegyömöszölték boroshordókba, melyeket a Rajnába eresztettek. A speyeri tanács magához kaparintotta a zsidók vagyonát és a környéken levő birtokaikat lepecsételtette.

E lelketlen üldözések sivatagában üditő oázisként tekinthetünk Strassburg városházára, ahol a tanács állhatatosan kitartott a zsidók védelmében. Wintertur polgármester mindenfelé átiratokat küldözgetett, hogy a zsidókra nézve kedvező jelentéseket kapjon, és azokkal aztán az egyre féktelenebbül fellépő polgárság előtt bebizonyithassa a zsidók ártatlanságát. De többfelől éppen kedvezőtlen bizonylatok is érkeztek. A zähringeni tanács azt válaszolta, hogy kezében van a méreg, melyet a zsidók szétszórtak; etették állatokkal és azok belepusztultak; az óvatos kupaktanács azonban nem akarta kezéből kiadni a mérget, de hajlandó volt felmutatni annak, akit a strassburgi tanács erre a célra elküldene hozzá. Mert, ugymond, több kicsiny és nagy város követné Strassburg város példáját. A tanács azonban nem tudott sokáig ellentállni a tömeg féktelenségének. A csőcselék nem tudta elképzelni, hogy a három tanácsnok, pusztán csak emberszeretettől indittatva, védné a zsidókat és meg volt győződve róla, hogy haszonlesés irányitja eljárását. „Sok pénzt kaphattak a zsidóktól, hogy mindenkivel szembeszállva, ennyire védelmezik azokat“, mondogatták egymás között a strassburgi polgárok. A céhek, a papságtól felbujtatva, összecsődültek, zászlóikkal a székesegyház elé vonultak és addig nem mentek szét, mig Wintertur polgármestert és két tanácsnoktársát el nem mozditották hivatalukból. Erre uj polgári tanácsot választottak, amely a zsidóság üldözését helyeselte. S ezzel Strassburgban is eldőlt a zsidók sorsa. A kétezer lelket

számláló egész hitközséget börtönbe vetették. Másnap, egy szombati napon (1349 február 14) kihurcolták őket a temetőbe. Ott már készen állott a máglya, (egy faállvány), arra rá kellett lépniök és aztán rájuk gyujtották. Csak azoknak kegyelmezett meg a hóhér, akik kétségbeesésükben a feszülethez nyultak; a többi szénné égett. Az uj városi tanács azt is elhatározta, hogy száz éven belül zsidó nem lakhatik Strassburg falai közt. A zsidók kincseit a polgárok közt osztották szét. Néhányan iszonyodtak az ilyen pénztől és ékszertől és gyóntató papjaik tanácsára egyházi célokra ajánlták fel azokat.

Németország legrégibb hitközsége, a wormsi is osztozott a zsidóság szomoru sorsában. Az üldözések hirére a wormsi zsidók tudatában voltak kétségbeejtő helyzetüknek, mert IV. Károly császár már előbb mindenestől kiszolgáltatta őket a városnak a neki tett szolgálatokért. A wormsi könyvtárban őrzik a császár rendeletét, amely szerint Worms város és polgársága ugy bánhat a zsidókkal, mint saját tulajdonával. A polgároknak tehát jogukban állott kényük-kedvük szerint elbánniok a zsidókkal. Amikor tehát a tanács ugy határozott, hogy a zsidókat meg kell égetni, a szerencsétlenek nem akarták nyugodtan bevárni a szörnyü halált, hanem egyakarattal elhatározták, hogy ellentállanak üldözőiknek. Tizenkét zsidó elüljárót megbiztak, menjenek el a városházára és könyörögjenek irgalomért. Amikor azonban könyeik nem tudták a tanácsnokokat megrenditeni, a tizenkét elüljáró előrántotta a ruhája alá rejtett fegyvereket és zárt ajtók mögött a tanácsnokokat lekaszabolták. A többi wormsi zsidó fegyverrel védte magát. A tulnyomó erő elől a temetőbe menekülve, a tizenkét elüljáró csodálatos módon közös sirba került. Ebben az előadásban azonban sok a legendaszerü; történeti tény, hogy Wormsban csaknem az összes zsidók magukra gyujtották házaikat és ott négyszáznál többen elégtek, csak kevesen menekültek meg (Adar hó 10, március 1).

A felgyujtott zsidó házak tüze átcsapott a kereszténylakta utcákba és Worms városának jó része a lángok martalékává lett. De a zsidó hitközség pusztulása még egyéb bajt is okozott az ősi városnak. A wormsi polgárok nyakába pört akasztottak az urak és lovagok, akik bizonyos igényeket támasztottak a zsidókkal szemben, de azokat többé nem érvényesithették. Ezek tehát boszut akartak állani a városon a zsidók kiirtása miatt, bár Károly császár mindenféle bün alól fölmentette a polgárokat. A tanács a békesség kedvéért eladta a zsidóság megmaradt birtokait és pénzzel csakugyan sikerült lecsillapitani a lovag urak nemes haragját.

Az oppenheimi zsidók is magukra gyujtották házaikat, hogy megmeneküljenek a kinzásoktól (julius végén). A frankfurti zsidóság elég nyugodtan élt addig, amig IV. Károly császár és vetélytársa, Günther von Schwarzburg e város környékén egymás ellen hadakozott. Günther von Schwarzburgnak Frankfurtban volt az udvartartása. Miután ez meghalt és Károly császár elvonult erről a vidékről, a frankfurti zsidók üldözése is megindult. A polgárság a csőcselékkel szövetkezve, megtámadta a zsidókat, akik szintén önkezüleg felgyujtott házaikban pusztultak el. A tűzvész átharapódzott más városrészekbe és rengeteg kárt okozott (julius 24). A zsidók hátramaradt vagyonát a polgárok lefoglalták és huszezer márka ezüstön megvásárolták Károly császár kegyét, akitől előbb elpártoltak volt. Ezzel ujra magukhoz váltották a vásártartás jogát is, amelytől Mainz ütötte el őket.

Mintha a kutmérgezés hazug vádja még nem lett volna elegendő a maroknyi zsidó nép kiirtására, ujabb téboly szállta meg a félrevezetett és fanatizált népet. Apostolai jártak szanaszét a szent római birodalomban annak az eszmének, hogy a fekete halál járványát az Isten haragja zuditotta a kereszténységre a nép és a papok bünei miatt és csak rendkivüli vezekléssel szerezhető meg a bünbocsánat. Seregestől vonultak föl a bünbánók és keresztül-kasul járták be Németországot, Báál egykori papjaiként, félmeztelen testüket véresre korbácsolva és rémes kiáltást hallatva. A *flagellánsok* felolvastak egy levelet is, melyet egy angyal hozott nekik. Ez volt a tartalma: Jézus nagyon haragszik az emberiség bünei miatt, de azért is, mert a kereszténység pénteken hust eszik; és csakis anyjának, Máriának esdeklése birta rá arra, hogy bünbocsánatban részesiti azokat, akik harmincnégy napon keresztül megkorbácsolják magukat. A rémes sereg még jobban fanatizálta a hiszékeny tömeget és azt is a zsidók sinylették meg. A flagellánsok egyikemásika egyenesen a zsidók kiirtásának szükségét hirdette. A frankfurti zsidók mészárlása tisztán flagellánsok műve volt.

Mainzban addig békességben éltek a zsidók. Történt azonban, hogy a flagellánsok láttára támadt csődület alatt a tömeg a zsidókra támadt. De a zsidók már előbb megállapodtak abban, hogy megtámadtatás esetén ellentállanak. Háromszáz mainzi zsidó fegyvert ragadott és a rájuk rontott tömegből több száz embert agyonvert. Ezzel természetesen még inkább magukra zuditották a keresztények haragját és ezek is fölfegyverkeztek. A zsidók sokáig harcoltak és mikor végre az ellenséges tulerő visszaszoritotta őket, magukra gyujtották házaikat (augusztus 24). Állitólag 6000 zsidó vesztette akkor Mainzban életét.

Ugyanazon a napon, amelyen a mainzi virágzó hitközség elpusztult, megtámadták a kölni zsidókat és azokat is, akik a környékről üldözőik elől a városban kerestek menedéket. A kölni városi tanács szilárdul meg volt győződve a zsidók ártatlanságáról, ezért elődeihez hiven, sokáig védelmezte a zsidókat a buta tömeg ellen. De a sok haláleset miatt minden fegyelem meglazult, senki sem törődött a hatósággal és igy a tanács józan felfogása elbukott. Kölnben is megindult tehát a zsidóüldözés és a csőcselék háboritlanul fosztogathatta a zsidókat. A megtámadott emberek védekeztek; majd itt, majd ott tűz támadt és végül a Kölnben lakó zsidókat mind kiirtották.

Rohanó vizárként hömpölygött tova egész Németországban a zsidók öldöklése. Ki tudná felsorolni azokat a városokat és helységeket mind, ahol a zsidókat elégették, vagy ahol azok maguk keresték és találták meg a tűzhalált. Az erfurti zsidó hitközség 3000 tagja közül egy lélek sem maradt életben, bár a tanács még akkor is védelmezte a zsidókat, amikor egész Thüringiában, Eisenachban és Gothában is agyonverték őket. A boroszlói nagy zsidó község is teljesen elpusztult. Utóbb Károly császár megparancsolta a gyilkosok letartóztatását és megbüntetését, de mit ért az ily parancs attól az uralkodótól, aki addig semmiféle intézkedést nem tett a mészárlások megakadályozására, bár tudott a zsidók ellen irányuló mozgalomról? Megpecséltetett a sorsuk a sziléziai zsidóknak is. Ausztriában is szerte hangzott a kiáltás, hogy a zsidók mérgezték meg a kutakat és ott is ugyanazok a hajmeresztő jelenetek folytak le, aminők más német városokban. Bécsben R. Jóna rabbinus rábeszélésére a hitközség valamennyi tagja a zsinagógában önkezével oltotta ki életét. Kremsben a csőcselék, szövetkezve a szomszédos Stein városka söpredékével, megtámadta a zsidókat, mire ezek magukra gyujtották házaikat és a lángok közt halálukat lelték. Csak nagyon kevesen menekültek a várba (1349 szeptember 29). Ugyanigy jártak az Ausztriában lakó többi zsidó községek is.

Albert herceg pártját fogta ugyan a zsidóknak, a zsidó mészárlásokban résztvett falvakat kifosztotta, az üldözőket börtönbe vetette, a főcinkosokat fölakasztatta és Mautern városkára 600 font, Stein és Krems városokra 400 font birságot rótt ki, de a dühöngő fanatizmust ő sem tudta megakadályozni. A szelidlelkü fejedelem Kyburg városában menedéket adott az üldözött zsidóknak, de mikor erről a szomszédos városok értesültek, megizenték neki, hogy ha a zsidókat máglyára nem vonszoltatja, meg fogják cselekedni ők. A lakosság csakugyan irgalmatlanul lemészárolta a zsidókat. Az izzó zsidógyülölettel és a németek

lelketlen babonájával szemben a fejedelem hatalma mindenütt tehetetlennek bizonyult.

Ruprecht bajor herceg Heidelbergben és más városokban meg akarta védelmezni azokat a zsidókat, akik a speieri és wormsi mészárlások elől odamenekültek, de a lakosság halált kiáltott a zsidókra és fejedelmét haszonleséssel vádolta, ráfogta, hogy a zsidók megvesztegették.

Kitört tehát Bajorországban és Szászországban is a zsidóüldözés és a régi hitközségek elpusztultak. Teljesen kiirtották az augsburgi és müncheni községeket és ezek sorsában kivétel nélkül osztozkodtak a többi városok zsidai is.

A nürnbergi zsidók eleinte biztonságban érezték magukat. A város világforgalma következtében sokan meggazdagodtak és nem egynek közülök szép nagy háza volt a főtéren, természetesen sokan nagy összegekkel tartoztak nekik, ami még inkább fölkeltette irányukban az eladósodott keresztények haragját. IV. Károly császár a zsidók sorsáért aggódva, a tanácsot előre felelőssé tette az esetleges zsidómészárlásokért.

De a császár jóakarata sem használt a zsidóknak. A fanatizált keresztény lakosság a később Judenbühl-nek nevezett téren máglyát állittatott föl és ott elégette vagy agyonverte azokat a zsidókat, akik a polgárok fenyegetése ellenére a városban maradtak.

Csak Regensburg város tanácsa követett el mindent, hogy megoltalmazza a zsidó hitközséget, amely a legrégibb volt Délnémetországban. Mert itt is követelte a csőcselék a zsidók kiirtását, vagy legalább kikergetését és minden nap félni lehetett véres támadásoktól. A bajor hercegek, Lajos császár fiai a zsidók ellen foglalva állást, irásban jelentették ki, hogy a zsidók miatt semmiféle igényt nem fognak támasztani a várossal szemben, hanem a tanács és a polgárság tetszésére bizták, hogy tegyék a zsidókkal azt, amit jónak látnak és ne feszélyezze őket azokkal szemben se jog se törvény (november 1). De a tanács és a város jobbjai becsületbeli kötelességüknek tartották a zsidók megvédelmezését, mert állandóan a legjobb egyetértésben éltek velük és ott már egy évtizeddel előbb is meleg pártfogásban részesitették őket. Esküt helyett kijelentették nyilvánosan és ünnepélyesen Berthold Egoltspecht polgármester előtt, hogy hűségesen megoltalmazzák és megvédik a zsidókat, és lelkiismeretesen szavuknak állottak.

Lajos brandenburgi őrgróf, Lajos császár fia, Günther von Schwarzburg ellencsászár hive keresztény érzelmeit ugy tüntette ki, hogy utasitotta jószágigazgatóját, hogy vonszoltassa máglyára a königsbergi zsidókat és vagyonukat kobozza el. Annyira embertelen volt az akkori

idők felfogása, hogy a hóhér még kérkedett tettével és irásos kijelentést tett, hogy Lajos őrgróf megbizásából és a hatóságok segitségével égette el a zsidókat.

Északnémetországban, Magdeburg kivételével, akkor még kevésszámu zsidó élt ugyan, de ott is, ahol csekély számban laktak, megégették, vagy földönfutókká tették őket. Igy Hannoverben is (1349), ahol a flagellánsok hurcolták be a Báál-kultusz legutálatosabb fajtáját. Egy Baruch nevü zsidó költő kesereg a németországi borzalmas zsidómészárlásokon és versei is bizonyitják, ha egyáltalán van bizonyitásra szükség, hogy a zsidók ártatlanok voltak a rájuk zuditott bűnökben.

„Sulyosan vétkeztünk bizonyára!
A kutakhoz rohan egy gonosz sereg,
Tőrt vetett elénk, hogy
Erőszakkal megrohanjon bennünket,
„Méreg van a vizben, kiabálják,
Te hitetlen ellenség dobtad bele,
Hogy romlást hozz reánk:
Ha zsidók maradtok, meg kell halnotok."
Ők maguk raktak az edényekbe mérget,
A viz minket és nem őket ölte meg.
És a méreg, amit megtalálni nem lehet,
Az ihatatlan ital tengerré változtatja,
Oh Istenünk, hű fiaidnak könyeit.
Izrael keresztülment az áradaton,
Mely vérré változott
És a hullámokból
A tűzhalálba ment.
Nemes férfiakat megkötöztek,
Hogy árulják el Istenünket,
De nem találkozott egy is,
Aki ily alávalóságra vállalkozott volna."

Nagyon kevés német zsidó maradt életben, aki kesergő énekekbe önthette volna szivét, ártatlanul legyilkolt testvéreinek ezreiért.

Németország határain kivül emberségesebb volt a zsidók helyzete. Magyarországon Nagy Lajos király abban az időben kiüzte a zsidókat, de méregkeveréssel sohasem vádolta őket; üldözte őket, mert ellentállottak térito törekvéseinek, bár teljes jogegyenlőséget és más kiváltságokat igért nekik. A hitükhöz ragaszkodó magyar zsidók kivándoroltak Ausztriába és Csehországba. Lengyelországban szintén tömegesen szedte áldozatait a pestisjárvány, de a zsidók nem igen szenvedtek miatta; mert éppen abban az időben Kázmér király több kiváltsággal

ruházta fel őket. Néhány zsidó kivánságára, akik becses szolgálatokat tettek a fejedelemnek, egy évvel trónralépése után (1334 október 9), megerősitette azokat a törvényeket, amelyeket Boleslaw Pius, Kális hercege csaknem egy évszázaddal előbb és Frigyes osztrák főherceg még annál is előbb kibocsátott és amelyeket a magyar király és néhány lengyel herceg is megerősitett. Ezek a törvények azonban csak Kális hercegségben és Nagy-Lengyelországban birtak érvénynyel, de Kázmér felujitotta és kötelezővé tette azokat az akkor nagyterjedelmü lengyel királyság összes tartományaiban. Nincs azokban a törvényekben semmiféle kedvezése a zsidóknak, csak megvédelmezték őket a lakosság kinzásaitól, külön biráskodást biztositottak nekik, megszabaditván ekként a zsidókat a lengyel nemesség pártos igazságszolgáltatásától. Sokat használt a zsidóságnak a felujitott Boleslaw-féle törvény is, amely szerint a zsidókat keresztény gyermekek meggyilkolásának vádja miatt elitélni nem volt szabad, hacsak három keresztény és három zsidó tanu nem volt a vádlottak ellen. A rágalmazásért büntetéssel sujtandó a vádló, ha vádját a biróság előtt hét tanuval bizonyitani nem tudja. Kedvezett a zsidóknak a törvénynek ez a rendelkezése is: ha egy zsidó éjjel gyilkos támadás esetén segitségért kiált és a keresztény szomszédok nem sietnek segitségére, ugy ezek pénzbüntetésre itélendők. Végül kedvező volt a zsidókra nézve a Kázmér lengyel király által megerősitett törvény annyiban is, hogy bármit szabadon vásárolhattak a keresztényektől és szabadon adhattak el nekik. Ezeket és még sok más szakaszát a törvénynek (összesen harminchetet) Kázmér király nemcsak saját hatalmából kifolyólag erősitette meg, de biztositotta számukra az ország nemességének hozzájarulását is.

Tizenhárom évvel később Kázmér korlátozta ugyan a zsidók uzsoráskodását és törvényt bocsátott ki, hogy egy márkának hetenkint egy garasnál nagyobb kamatja nem lehet, hogy a kölcsön adott összeg két évnél tovább nem kamatozhat és hogy a szülőknek nem kell kezeskedniök gyermekeik adósságaiért, de ebből korántsem szabad következtetni arra, hogy a király ellenséges indulattal volt a zsidók iránt, mert kifejezetten megjegyezte, hogy az uzsora korlátozását tisztán a nemesség ösztönzésére hagyta jóvá. Az élet- és vagyonbiztonság érdekében hozott törvényeket az erélyes és rendszerető fejedelem megsérteni nem engedte. A kutmérgezés vádja utat tört magának Lengyelországba is és ott is akadtak lelketlen emberek, akik bujtogatták a népet a zsidóság ellen. Több ezerre teszik azoknak a zsidóknak a számát, akik lengyel földön áldozatul estek a középkori sötétségnek, de ez

a szám mégis csekélynek mondható a Németországban lemészárolt és megégetett zsidókéhoz képest.

Kázmér király később (1356) állitólag egy Eszterka nevü zsidó leányba lett szerelmes, aki két fiuval és két leánynyal ajándékozta meg. A király szerelme a zsidó nő iránt olyan igaz és mély lett volna, hogy néhány zsidónak, talán Eszter rokonainak, tetemes kedvezményeket és kiváltságokat osztogatott. Ezek a hirek azonban inkább a legendák körébe valók, a komoly történetirók megcáfolják Kázmér király romantikusan hangzó szerelmi viszonyát.

Annyi tény, hogy a zsidóknak Lengyelországban sokkal jobb volt a dolguk, mint Németországban, amennyiben ott egyenjoguak voltak, ha nem is a római katholikusokkal, de a ruténekkel, saracénekkel és tatárokkal. A zsidókra vonatkozó kánonikus megszoritások Lengyelországban még nem tudtak gyökeret verni, mert a lengyel papság több érzékkel birt az állami, mint az egyházi érdekek iránt, első sorban hazafi volt, csak azután tekintette magát katholikusnak. A zsidók nemcsak lengyel nemzeti viseletben, aranylánccal járhattak, de lovagok módjára kardot is hordhattak. Még a katonai szolgálatot sem zárták el előlük.

Németország nyugati határán, Belgiumban is üldözték a zsidókat a döghalál pusztitása idején. Brüsselben lakott akkoriban egy gazdag, nagyeszü zsidó, aki II. János brabanti hercegnél nagy kegyben állott. Mikor a flagellánsok borzalmas serege a város falai alá ért, ez a zsidó, méltán féltve hitsorsosainak életét, a hercegtől oltalmat kért. János herceg mindent készséggel megigért. De a zsidók ellenségei már előbb megkörnyékezték a herceg fiát, aki teljes büntetlenséget biztositott a zsidók kiirtása esetére. Erre a csőcselék megtámadta házaikban a zsidókat, kihurcolta őket az utcára és valamennyit (ötszázan voltak) lemészárolta.

Talán elejét lehetett volna venni a sok katasztrófának, ha egyrészt a zsidók védekezésében bizonyos okos tervszerüség nyilatkozott volna meg, vagy másrészt nem nézték volna tétlenül a fenyegető eseményeket. A cataloniai hitközségek, mindjárt az első üldözések hirére céltudatos határozatokat hoztak a fanatizmus undok kinövéseinek megakadályozása céljából. Mindenekelőtt gondoskodni akartak arról, hogy az arragoniai királyságban lakó összes zsidók alapot létesitsenek, hogy alkalomadtán segithessék az üldözések, avagy tüntetések folytán károsult zsidókat. Azután elhatározták, hogy választott képviselők utján küldöttségileg elmennek IV. Pedro királyhoz és lelkére beszélnek, hogy szigoru törvényekkel akadályozza meg a zsidó mészárlások megismétlődését.

A király eszközöljön ki a pápától olyan tartalmu bullát, hogy a zsidók nem tehetők felelősekké a természet csapásaiért és azért sem, ha egy zsidót ostya-gyalázással vádolnak. A pápa bocsásson ki olyan rendeletet is, hogy a zsidók nem állithatók biróság elé sem eretnekség miatt, sem keresztény eretnekek támogatása miatt. Elhatározták, hogy felkérik a királyt, adja vissza a zsidóknak azt a biráskodási jogot, mely szerint a maguk köréből való árulókat és denunciánsokat megbüntethessék. Két képviselőt választ erre a célra Arragonia, kettőt Catalonia, egyet Valencia és Mallorca; és a képviselőket felhatalmazzák, hogy az összes hitközségek nevében eljárjanak és különösen cortesz-gyülések alkalmával kisérjék figyelemmel hitsorsosaik javát és vigyék keresztül, hogy minden keresztényt utasitsanak ki az országból, aki megtámadná a zsidókat. E küldöttség feladata lett volna még más könnyitéseket és jogokat is kérni és kieszközölni a királytól. Barcelonában dolgozták ki e terveket és e munkában alkalmasint közreműködött R. Niszim ben Reuben Gerundi is. A cataloniai zsidók már meg is választották kiküldötteiket: Don Jehuda Eleázár és Móse Náthán személyében. Valencia is megjelölte a magáét: Don Crescas Salome-t; csak az arragoniai hitközségek halogatták a csatlakozást. A terv papiron maradt, vagy az arragoniai zsidók félénksége miatt, vagy mert utóbb belátták, hogy tulságosan sokat remélnek a király hatalmától.

Az arragoniai zsidók helyzete nem is volt olyan kedvező ezentul sem, mint castiliai testvéreiké.

KILENCEDIK FEJEZET.

A CASTILIAI ZSIDÓK DON PEDRO ALATT.

A fekete halál Toledóban. A zsidók kedvező helyzete Castiliában. Santób de Carrion, a zsidó troubadour. Don Samuel Abulafia pénzügyminiszter. A zsidók a királyné ellen és Mária de Padilla mellett. A toledói fényes zsinagóga. R. Niszim Gerundi. Don Samuel halála. A testvérharc. A zsidók Don Pedro mellett foglalnak állást. Borzalmas szenvedéseik. A toledói hitközség pusztulása. Don Pedro halála.

(1350—1369.)

A fekete halál Castilia lakosságát is megtizedelte. De a lakosság józanságán megtört a bujtogatók minden törekvése és senkinek még csak eszébe sem jutott a zsidókat felelőssé tenni a csapásért. Toledóban és Sevillában több tekintélyes zsidó férfiu halt el a pestisben: az Abulafiák, az Aseridák, az Ibn-Sósánok stb. családjaiból. A toledói zsidó temetőben ma is fennmaradt sirkövek feliratai tanuskodnak a gyászoló hátramaradottak fájdalmáról. XI. Alfonso király is a pestis áldozata lett és egyetlen hang sem hallatszott, amely a zsidókat okozta volna a fejedelem haláláért. Ez a körülmény is mutatja, hogy műveltség dolgában mennyire felette állott akkor a spanyol nép a német vagy francia nemzetnek.

Alfonso fia és utóda: Don Pedro (1350—1369) uralkodása alatt a castiliai zsidók olyan nagy befolyásra tettek szert, mint azelőtt soha. Szerencsecsillaguk utolsó fénye ragyogott ekkor Spanyolországban, hogy azután ott is a sötétség árnya boruljon rájuk. A tizenötéves királyt ellenségei a „kegyetlen“ melléknévvel illették, holott Don Pedro nem volt kegyetlenebb mint akárhány elődе vagy utóda. Ember volt a szónak jó és rossz értelmében, aki nem tudta magát alávetni sem az udvari etiquettnek, sem a politikái szempontoknak. Féltestvéreinek, Leonora de Guzman fiainak álnoksága és hűtlensége valósággal kényszeritette véres megtorlásra. Az önfentartás ösztöne, fenyegetett királyi tekintélyéért való aggodalma, a gyermeki szeretet és ifjukori szerelméhez való ragaszkodása volt az, amely kiméletlen vérengzésre ösztökélte és nem veleszületett kegyetlenség vagy boszuszomj. A fiatal királyt, akinek tragikus halálával a spanyol zsidóság fénykora is lehanyatlott, már uralkodása elején tragikus hatalmak vették körül. Édes anyját, Donna Mária portugál infansnőt, férje kedvesének, Leonora de Guzman-

nak biztatására megalázták és sokszorosan megszomoritották. Don Pedrót is háttérbe szoritották Leonora de Guzman és fia Don Enrico de Trastamara kedvéért. Első jelentősebb uralkodói ténye tehát az volt, hogy anyjának igazságot szolgáltatott és annak vetélytársnőjét, annyi szomoruság okozóját ártalmatlanná tette. Az a körülmény, hogy megtűrte udvarában féltestvéreit, éppenséggel nem vall kegyetlen szivre. Szigora inkább a grandokat és hidalgókat sujtotta, akik a jogot és igazságot lábbal taposták és kivetkőzve minden emberiességből, gőgös fölénynyel bántalmazták a népet. Don Pedrónak csakis ebben a körben volt ellensége, de nem a nép között, amely haláláig hűségesen kitartott mellette. A zsidók is ragaszkodtak hozzá és vagyonukat és életüket tették érte kockára, mert az ifju király megoltalmazta őket mindenkivel szemben és ugy bánt velük, mint szabad polgárokkal szokás. A zsidók ugyan sokat szenvedtek miatta, de nem ugy, mint Németországban és Franciaországban, ahol az lett a legnagyobb hős, aki a legtöbb zsidót meggyilkolta; de szenvedtek azért, mert lelkesen és elszántan küzdöttek királyukért és a szerencsétlenségben, mely vezérük bukását követte, becsületesen osztoztak a keresztény hivekkel.

Amikor Don Pedro a trónra lépett és a nép még gyászolta a mindenkitől tisztelt XI. Alfonso király halálát, egy ősz zsidó költő szép spanyol versekben tanácsokat és utasitásokat merészelt adni a fiatal királynak. A költő neve Santob (Sém-Tób) de Carrion, az északspanyolországi Carrion városából, ahol akkor népes zsidó hitközség volt. A zsidó irodalom teljesen megfeledkezett Santobról. Keresztény irók őrizték meg emlékét és verseit. Santob költői hagyatéka meg is érdemelte, hogy megőrizzék az utókor számára. Versei lágyan és tisztán gördülnek, mint a csergedező hegyi forrás, mely megszabadult sziklabörtönéből. Rimei ugy zsonganak, mint a kis gyermek apró gügyögése. Nemcsak, hogy magáévá tette a zengzetes spanyol nyelvet, mely épp az ő korában lépett a zsenge ifjuságból az erőteljes férfiasságba, hanem gazdagitotta is költészetét. Santob gyönyörü strófákba szedte a gyakorlati bölcseség gondolatait. „Tanácsai és tanitásai“, amelyeket Don Pedronak adott, szentenciák és közmondások jellegét viselik magukon. Verseiben felhasználta a talmud és az uj héber költők aranymondásait és különböző virágok kelyhéből hordta össze költészetének mézét.

Santob költeményei azonban nem mind ártatlan versek, vannak töviseik is. Gúnyolta azokat a hitsorsosait, akik a királyi kegy folytán meggazdagodtak és ostorozta a spanyol keresztények előitéletét, amely más szemmel néz mindent, ami zsidótól származik.

Santob keserü igazságokat is mondott stanzáiban (hatszáznál több) a fiatal királynak, amennyiben elébe tartotta az erény tükrét és megmutatta neki a bünt visszataszitó alakjában, végül Istenhez fohászkodik: hosszabbitsa meg a királynak, a törvény őrének és védőjének életét, áldja meg az ország népét, hogy engedelmeskedjék királyának és tartson távol Spanyolországtól minden szerencsétlenséget, háborut és lázadást. Santob még emlékeztette a királyt azokra az igéretekre, amelyeket még annak atyja tett neki és kérte, váltsa be azokat. Mert a zsidó troubadour, ugy látszik, nem volt a szerencse gyermeke. Vajjon teljesült-e kivánsága? Nem tudni, mint ahogy egyáltalában keveset tudunk emez édesszavu zsidó spanyol költő életéből.

Más előkelő zsidók azonban nagy kegyben állottak Don Pedro királynál. Nevelője és mindenható minisztere, Don Juan Alfonso de Albuquerque, a saját ügynökét ajánlotta neki pénzügyminiszterül, hálából azért, hogy igen értékes szolgálatokat tett neki. A király csakugyan erre az emberre ruházta a magas állást, bár fennállott a cortesznek az a határozata, hogy a zsidók ilyen hivatalt nem tölthetnek be.

Don Samuel ben Méir Allavi, ki a nagytekintélyü Abulafia Halévi toledói családból származott, volt az uj pénzügyminiszter. Samuel Abulafia azonban nemcsak főkincstárnok (tesoreo mayor) lett, hanem csakhamar a király legbizalmasabb emberévé küzdötte fel magát, aki minden fontosabb tanácskozáson és határozathozatalnál hallatta szavát. Érdemeit két felirat méltatja. Az egyiket még életében készitették, a másikat halála után. Mind a két felirat arról tanuskodik, hogy Don Samuel nemes gondolkozásu, vallásos érzésü férfiu volt, aki sohasem tért le Istennek utjáról, aki bármely támadással szemben is megállotta helyét és aki meleg szivvel gyámolitotta a szegényeket és szükölködőket. Bizonyára jártas volt a zsidó tudományokban, de erről a feliratok nem nyujtanak felvilágositást.

Még egy zsidó fordult meg sürün Don Pedro király udvarában. Abraham Ibn-Zarzal, a király orvosa és csillagásza. Don Pedrót különben annyi zsidóvallásu méltóság vett körül, hogy ellenségei zsidónak csufolták udvarát. Midőn Don Pedro először nyitotta meg a valladolidi corteszt (1051 májusában), ez kérvényt nyujtott át neki, hogy törölje el a zsidók külön biráskodási jogát és ne engedje meg, hogy a zsidóknak külön elöljáróságuk legyen. A király azonban azt válaszolta, hogy a gyönge zsidó nép rászorul a különös oltalomra. A keresztény biráktól hiába várná igazát.

Mialatt rokonai azon dolgoztak, hogy a francia Bourbon Blancával

összeházasitsák, a fiatal király beleszeretett egy spanyol nemes család szellemes, szép leányába, Mária de Padillába. Állitólag egybe is kelt vele tanuk előtt. A rokonok házassági terve Don Pedro ellentállásán hajótörést szenvedett, a Bourbon hercegnő mégis eljött Spanyolországba, vagyis inkább nagyravágyó rokonai odaküldték, hogy cselszövények árán is kicsikarja a királynői koronát. A király legközelebbi rokonai ugyanis addig intrikáltak, mig a hercegnő csakugyan beköltözött a királyi palotába. Don Pedro azonban két napnál tovább nem birt maradni az idegen hercegnőnél, kedvese karjai közé sietett és a Bourbon hercegnőt őrizet alá helyezte. Az amugy is pártokra szakadt országban ennek folytán ujabb széthuzás támadt, amennyiben a grandok egyrésze az eltaszitott királyné, másik része Mária de Padilla mellé állott. Don Samuel Abulafia az utóbbi párthoz tartozott és vele együtt a zsidók mind a szép Máriának fogták pártját. Volt is okuk rá. Hire kelt, hogy Blanca királynőnek sehogy sincs inyére Samuel és a többi zsidók nagy befolyása az udvarnál és boszantja az is, hogy a király mily nagy kegyben és tiszteletben részesiti a zsidókat. Blanca tehát föltette magában, sőt már erősen dolgozott is rajta, hogy a zsidó udvari méltóságokat megalázza és az udvarból kiszoritsa, sőt azon is törte a fejét, hogy kikergettesse a zsidókat az országból. Nem is titkolta a zsidók iránt táplált ellenszenvét, hanem nyiltan dicsekedett sötét érzelmeivel. Ezért a zsidók állást foglaltak ellene és mindent elkövettek, hogy a királylyal meggyűlöltessék. Ha Blanca csakugyan oly nagy ellenszenvvel viseltetett a zsidók iránt (más tények is igazolják ezt), ugy a zsidók már saját létérdeküknél fogva is kénytelenek voltak megakadályozni a királynőnek hatalomra jutását s igy érthető, miért állottak Mária de Padilla pártjára és miért támogatták azt oly lelkesen.

Egy ideig nem okozott nagyobb zavart a királyi pár boldogtalan viszonya, utóbb azonban szakadás és polgárhábaru lett belőle.

Albuquerque, aki eleinte a királyné ellen foglalt állást, később melléje állott, amiért kegyvesztetté lőn és Samuel Abulafia lett a király legbizalmasabb tanácsadója. Don Samuel a többi országnagyokkal együtt minden kirándulás alkalmával a király kiséretében volt.

Egy napon a királyt ellenségei, élükön féltestvérei, a torói várba csalták; tervükbe belevonták az anyakirálynét is. Don Pedróhoz ő intézte a meghivást. A király érkezésekor Don Enrico de Trastamara, az idősebbik féltestvér, kezet csókolt az uralkodónak, biztositotta, hogy bánja iránta tanusitott ellenséges indulatát és bocsánatért esedezett. Don Pedro gyanutlanul válaszolt, hogy ha Isten megbocsájt neki, az ő

részéről is kész a bocsánat és a kapun belovagolt a várba. Az összeesküvők azonban gyorsan bezárták a kapukat és a király kiséretéből nagyon kevesen mehettek be urukkal. A király kiséretét tüstént megragadták és börtönbe vetették, közte Samuel Abulafiát is (1354). A királylyal fogolyként bántak az összeesküvők a torói várban. Néhány grandot és Calatrava nagymestert lefejeztették, de csodálatosképen Don Samuelt nem ölték meg. Később a királylyal együtt sikerült elmenekülnie, azóta még nőtt Don Samuel befolyása és hatalma. Gondoskodott a király pénzügyeiről is és az adószedők szigoru ellenőrzésével olyan dus jövedelemhez juttatta királyát, amilyen elődei közül nagyon kevésnek jutott. A király torói fogsága fordulópontot képez uralkodásában. Az egyre jobban elmérgesedett viszálykodások következtében elkeseredett polgárháboru tört ki Castiliában, ami Don Pedrót kegyetlen tettekre inditotta. De a zsidó kegyenceknek ez intézkedésekben semmi részük sem volt; még a zsidók ellenségei sem tulajdonitották a kegyetlenkedéseket a zsidó miniszterekneк.

A király féltestvérei Toledo ellen vonultak, hogy hatalmukba keritsék a fővárost. Ott azonban nagy pártja volt a királynak, közte az összes zsidók, akik elhatározták, hogy nem engedik be a király testvéreit a városba. A lázadók seregével rokonszenvező polgárok titokban felnyitották a város egyik kapuját és a lázadók megrohanták azokat a városrészeket, ahol sok zsidó lakott. Az Alcana-utcában csaknem 12.000 férfit, nőt, aggott és gyermeket öltek meg. De a belvárosba nem tudtak behatolni, mert a zsidók torlaszokat emeltek a kapuk elé, mire védelmi állásba helyezkedtek, támogattatván a királyhű lovagoktól is. (1355 májusában). Nehány nappal később Don Pedro bevonult Toledóba, ahol hivei nagy ujjongással fogadták. A király irtóztató boszut állott azokon, akik féltestvérei mellé állottak.

Eközben Samuel Abulafia elért hatalmának tetőpontjára, hozzásegitették okos tanácsai, a pénzügyek szerencsés rendezése és az a lelkes hűség, melylyel Mária de Padilla ügyét támogatta. Több hatalma volt, mint a birodalom nagyjainak. Fejedelmi vagyonnal rendelkezett és házában nyolcvan fekete rabszolga leste parancsát. De ugy látszik, nem volt meg benne az érzék az iránt, hogy használja ki a kedvező időpontot vallása és hitsorsosai érdekében. Igaz, hogy „népének legjavát kereste“, ahogy a fenmaradt felirat mondja róla, de éppen azt nem értette, mi a legjobb. Megvédelmezte ugyan a zsidókat gyülölködések és bántalmazások ellen, némelyiket hivatalhoz is juttatott, módot adott nekik a meggazdagodásra, de mégsem volt az, ami Chaszdái

Ibn Sehaprut és Samuel Ibn Nagréla volt hitsorsosainak. Samuel Abulafiának, ugy látszik, kevés érzéke volt a szellemiek, a zsidó tudomány és költészet iránt. Amennyire ismeretes, a tudomány egy emberét sem támogatta. Igaz, hogy Castilia több községében zsinagógákat épittetett, köztük a fényes toledói templomot, de nem gondoskodott iskoláról a zsidótudomány művelésére.

Ez a toledói zsinagóga, amely ma keresztény templom, de még ma is a város disze, részben góthikus, részben mór stylben épült, ahogy abban az időben az összes spanyol templomokat épitették. Több hajóból áll, amelyeket oszlopok és boltozatok választanak el egymástól. Finom metszett arabeszkek ékesitik köröskörül a falak felső részét. Az arabeszkeken belül zöld mezőben fehér héber betükben olvasható a nyolcvanadik zsoltár. A templom északi és déli falán feliratok olvashatók, amelyek tizenkét hosszu sorban Samuel Lévi ben Méir érdemeit örökitik meg. A hitközség hálát adott Istennek, „aki nem vonta meg kegyét az ő népétől és adott neki oly férfiakat, akik megmentették az ellenség kezéből. Ha nincs is már király Izraelben, ám Isten akaratából népének egy férfián megakadt Don Pedro király szeme és kegyeibe fogadta ezt a férfiut, összes nagyjai fölé emelte, megtette tanácsosának birodalmában és csaknem királyi tisztelettel övezte". Samuel Abulafiát e feliratok tulzottan dicsőitik. Don Pedro király neve nagy betükkel van kiemelve, hadd tünjék mindenkinek szemébe, hogy ez a fejedelem benső viszonyban állott a zsidókkal és némileg a zsinagógához tartozott. Végül az a kivánság szól a feliratokból, hogy Samuel érje meg a Szentély ujra való felépitését és ott fiával, mint levita funkcionáljon.

E pompás és nagy zsinagóga épitését 1357-ben fejezték be.

A rákövetkező esztendőre hirdette egy századdal előbb Ábrahám ben Chija és Nachmani Mózes és nehány évszázaddal előbb Leon de Bagnols filozófus a messiási idő elérkezését. Minthogy azonban ez az idő nem érkezett el, nem egy zsidó Samuel és más zsidó kegyencek előkelő állásában vélte megláthatni Juda jogarát. Megvolt ennek is a maga aggasztó oldala és erre való tekintettel prédikált az akkori idők leghiresebb rabbija: R. Nissim Gerundi ben Reuben (RaN) barcelonai rabbi a messiási megváltó évnek a Dániel-féle évhetekből való számitása ellen. Gerundi ugyanis méltán félt attól, hogy a Messiás megjelenésében való hit meg fog rendülni, ha a zsidó nép észrevenné, hogy a különböző számitások nem váltak be. Rámutatott arra, hogy sokan határozott számokat mondtak az Egyptomból való szabadulás és a babyloni fogság tartama tekintetében is, amivel csalárd remé-

nyeket keltettek a népben; mennyivel inkább mondható az a Dániel-féle számokról.

R. Nissim Gerundi (1340—1380) ebben a korban a magasabb talmud-tanulmányok egyetlen képviselője volt, világosan gondolkodó fej, aki idegenkedett az észbontó miszticismustól. Tisztelte Nachmanit, de mégis keserü szemrehányást tett neki, amiért nagyon belemélyedt a kabalába. R. Nissim orvos volt és értett valamit a csillagászathoz is, de erőssége a talmudban való jártassága volt. Fejtegetései ép ugy tanuskodnak éleseszéről, mint mély gondolkodásáról. Természetesen ő sem tudott korának irányzatán felülemelkedni. Nem hagyott hátra önálló művet, hanem adott szöveghez fűzte buvárkodását; csakis magyarázatokat irt a Talmudhoz és Alfazihoz. A rabbinusi irodalomban R. Nissimet a legnagyobb tekintélyek közé számitják és „az elsők és legrégibbek" közt emlegetik.

Samuelnek sokkal hatalmasabb befolyása volt a királyra, semhogy ne lettek volna ellenségei. Még ha keresztény lett volna is, az udvari párt akkor is elkövetett volna mindent megbuktatására. De zsidó volt. Nemcsak Don Pedro féltestvére, Don Enrico és Blanca királyné, de olyanok is izgatták a castiliai lakosságot a zsidók, különösen a zsidó tanácsosok ellen, akik azelőtt a király szolgálatában állottak. Don Pedro Lopez de Ayala, a költő, a krónikás és a király zászlóhordozója egy költeményben elmondja, mint gondolkoztak az udvaroncok az előkelő állásu zsidókról. „A zsidók isszák a sanyargatott keresztények vérét, és az adóbérlet révén sóvárognak vagyonuk után. Don Ábrahám és Don Samuel, e mézesajku emberek megkapnak a királytól mindent, amit csak kivánnak."

Samuel bukását sokan óhajtották. Állitólag néhány toledói zsidó is, megirigyelve nagy szerencséjét, beárulták a királynak, hogy a király rovására olyan mérhetetlen vagyont szerzett, hogy nála gazdagabb ember nincs a birodalomban. Don Samuel zsidó ellenségeinek rábeszélésére Don Pedro állitólag magához hivatta eddig mindenható zsidó miniszterét és barátságos hangon igy szólt hozzá: „Apám, tönkrementem, kölcsönözz 20.000 aranyat, hogy férjhez adhassam gyermekeimet; szép lassan törleszteni fogom." Don Samuel erre nyers hangon azt válaszolta, hogy egyetlen egy garast sem előlegezhet a királynak. Ez a párbeszéd azonban nagyon meseszerüen hangzik, mert annyira ostoba bizonyára nem volt Samuel, hogy megtagadja azt a királytól, amit az erőszakkal elvehetett volna tőle. Bizonyos csak az, hogy Don Pedro elkoboztatta Samuelnek és rokonainak egész vagyonát, mely 170 ezer

dublonra, 4000 márka ezüstre, 125 arany és ezüst szövettel megrakott szekrénykére és 80 rabszolgára rugott; rokonainak vagyona 60.000 dublon volt. Más források szerint Samuel házában a padozat alatt roppant mennyiségü aranyat és ezüstöt találtak. Don Pedro Toledóban elfogatta egykori kegyencét és Sevillában kinpadra feszitette, hogy igy kényszeritse Samuelt az összes elrejtett kincsek kiszolgáltatására. Samuel azonban a kinpadon sem vallott és a hóhérkezek borzalmas kinzásai közt lehelte ki lelkét (1360 októberében, vagy novemberben). Sirköve egyszerü, keresetlen szavakkal hirdeti, mily előkelő állást töltött be azelőtt és mint szállt a kinpadon megtisztult lelke az Istenhez. A sirkövön még csak egy panaszos szó sincs Don Pedro ellen.

Don Samuel halála után sem volt okuk a zugolódásra a zsidóknak. Hiven ragaszkodtak a királyhoz, csakugy, mint azelőtt és Don Pedro néhány zsidót nagy kitüntetésben részesitett.

Ezért természetesen a király ellenségei őket is gyülölték és az uralkodó embertelenségeiért őket tették felelőssé, még a királyné meggyilkolásáért is őket okozták. Don Pedro ugyanis, a királyné pártjának áskálódásaitól felingerelve, még inkább meggyülölte nejét és felszólitotta Ortiz de Zuniga börtönőrt, hogy tegye el láb alól a királynét. Minthogy a börtönőr erre nem vállalkozott, ujabb parancsára egy Perez de Rebolledo nevü darabont gyilkolta meg a szerencsétlen asszonyt (1361). Ne kutassuk a királyné szereplését, azt se, vajjon csakugyan összeesküdött-e királyi férje ellen és hogy megérdemelte-e a halált vagy sem: tragikus sorsa mindenképen szégyenfolt marad Don Pedro uralkodása idején. De bármily ellenszenvvel viseltetett is de Ayala krónikás a zsidók iránt, följegyzéseiben egy szóval sem jelezte, hogy a gyalázatos gyilkosságban a király zsidó kegyencei közül egynek is része lett volna. Csak később hazudozott össze a zsidógyülölet mindenféle mesét, hogy a király zsidó hiveit is belevonja a vérvádba. Azt hazudozták, hogy egy zsidó vitte a mérget a király parancsára Blanca királynénak, mert ez állandóan azt követelte, hogy a zsidókat ki kell kergetni az országból.

Van egy francia románc, amely francia kalandoroknak Don Pedro és a zsidók ellen elkövetett hőstetteit énekli meg; ez a románc a királyné halálát zsidó kéznek tulajdonitja.

Blanca királyné — e szerint a mese szerint — szörnyen megharagudott volna egy zsidóra, mert ez a jobbágy a nevenapján más keresztény lovagokkal együtt a szokáshoz hiven arcon csókolta. Eleinte a királyné nem is neheztelt rá a hódoló szertartás miatt, de később

annyira sértve érezte magát, hogy nemcsak forró vizzel mosta le arcát és száját, de föltette magában, hogy a tolakodó zsidó lovagot felakasztatja. Ez azonban elmenekült Don Pedróhoz, aki igen barátságosan fogadta és késznek nyilatkozott kihuzni „ezt a tüskét a király lábából". Boszuból és Don Pedro iránt való szolgálatkészségből ez a zsidó maga köré gyüjtötte több hitsorsosait és behatolt velük a királyné hálószobájába. Az alatt az ürügy alatt, hogy a király még az éjjel ki szeretne nejével békülni, sikerült a királyné elé jutniok. Erre aztán tudatták a királynéval a király parancsát, hogy meg kell halnia. A szerencsétlen asszonyt kihuzták ágyából és egy pincébe vonszolták, ahol megfojtották. A zsidó gyilkosok egy várkastélyba menekültek, melyeket Don Pedro bocsátott rendelkezésükre és szörnyü tettük egyáltalán megtorlatlanul maradt.

Egy más alkalommal, beszéli a francia románc, a zsidók maguk bevallották, hogy két hitsorsosuk: Daniot és Turquant (sem nem zsidó, sem nem spanyol nevek) gyilkolták meg a királynőt. Turquant be is vallotta a gyilkosságot és Daniot-t és még hat zsidót nevezett meg büntársai gyanánt. Daniot azonban ártatlanságát hangoztatta és Turquantra tolta a maga bünét is, azt állitván, hogy ő be se lépett a királyné szobájába és rimánkodva kérte társát, hogy ily erényes királynét ne gyilkoljon meg. Tiszta dolog, hogy ez nem más, mint a zsidófaló költő találmánya.

Don Pedro nyilvánosan kijelentette a sevilai corteszgyülés előtt, hogy Bourbon Blancával kötött házassága törvénytelen volt, amennyiben már előbb törvényesen egybekelt Mária de Padillával és tanukkal igazolta állitását. Ezek a tanuk, köztük keresztény papok is, esküvel erősitették meg a király kijelentését.

A király féltestvére, Don Enrico de Trastamara örült talán legjobban Blanca halálának, mert kedvező alkalmul kinálkozott számára, hogy Franciaország segitségével megfossza a királyt trónjától. A Bourbonok és a francia király csakugyan megigérték támogatásukat és felbérelték részére a fehér sereg vad kalandorcsapatát, amely az angol háboru befejezése után Franciaország területét állandóan nyugtalanitotta. Ily módon a francia király egy csapásra két legyet üthetett. A pápa is, aki rég sanda szemmel nézte a spanyolországi zsidók dédelgetését, szintén támogatta Don Enricot és a törvényes fejedelmet egyházi átokkal sujtotta. Don Enrico még igy sem tudta elérni célját, a nép tulnyomó része hiven kitartott királya mellett. A lázadó testvér erre azzal iparkodott hatni a kedélyekre, hogy befeketitette a királyt, azt állitván

róla, hogy méltatlan a koronára, mert országait zsidókkal kormányoztatja és a zsidókkal és a zsidó vallással érez. Még azt is elhiresztelte, hogy nemcsak Mária de Padilla volt zsidó nő, hanem hogy Don Pedro is zsidó vérből származik. És elbeszélte a következő mesét:

XI. Alfonso, mindkettőjük atyja, neheztelt a feleségére, mert csupa leánygyermekeket szült. Egy alkalommal, amikor a királynő ismét lebetegedését várta, megfenyegette nejét a király, hogy elüzi magától, ha ezuttal nem trónörökössel ajándékozza meg. Mária királyné azonban megint leányt szült és a király haragjától való félelmében egy ujszülött zsidógyermeket csempészett ágyába leánygyermeke helyett. Ez a zsidógyerek volt Don Pedro, aki ma Spanyolország törvényes királyának mondja magát.

Don Enrico, a „fehér csapat" zsoldosaival átlépte a Pyrenéusokat, hogy testvére ellen harcba szálljon és megfossza trónjától. Ez a csapat Franciaország és Anglia söpredékéből verődött össze, jó pénzért szolgálatába szegődött bárkinek és bármely ügynek, de volt egy kitünő vezére, korának legvitézebb katonája: a hős és kalandor Bertrand du Guesclin (Claquin), aki vitézi tetteivel megörökitette nevét, de hires volt nyers modoráról is, miként Cid, a mondák ünnepelt hőse. A zsidók kivétel nélkül Don Pedro mellé állottak és nemcsak pénzükkel támogatták, de vérüket is ontották érte. A király seregéhez csatlakoztak, vagy a városokat védték Don Enrico és du Guesclin támadásai ellen. Briviescában (Ó-Castilia) vitézül harcoltak a zsidók és védték a város falait az angolok ellen, akik a zsidó városrészt ostromolták. A zsidókat legyőzték, mire a vad zsoldosok nemcsak a zsidó katonákat gyilkolták le, de nem kimélték a védtelen lakosságot sem. Briviesca kétszáz zsidó családjából egy lélek sem maradt életben, holttestük fenevadak és az ég madarai prédájává vált.

Don Pedro az ellenség közeledtére, eltávozott Burgosból, Ó-Castilia fővárosából. Elvonulása után összegyült a lakosság, keresztények, zsidók és mohamedánok vegyest és azon tanácskoztak, vajjon megvédelmezzék-e a várost, vagy átadják-e a közelgő Don Enriconak és seregének. Hosszas tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy mindegyik vallásfelekezet hivei külön határozzanak és e határozatuk értelmében azután korlátlan szabadsággal járhassanak el. A keresztények a burgosi érsek javaslatára e város átadása mellett döntöttek, hozzájuk csatlakozott a város csekély számu mohamedán lakossága. A zsidók azonban rabbijuk utján kijelentették, hogy mielőtt bármely irányban határoznának, a keresztények esküvel biztositsák őket arról, hogy bántatlanul kivándo-

rolhatnak Aragoniába vagy Portugáliába, ha határozatuk nem egyeznék meg a többi lakosság döntésével. A keresztények erre csakugyan ünnepélyes esküvel megfogadták, hogy a zsidók független polgárokhoz méltóan határozhatnak és határozatukat szabadon végrehajthatják. A burgosi zsidók erre határozat helyett állitólag kijelentették volna, hogy ők ép ugy szakadárnak tekintik a keresztény embert, ki a zsidóság felé hajlik, mint a zsidót, aki a keresztény hitre tér; vagyis Don Pedrótól elpártolnak a zsidó valláshoz való ragaszkodása miatt.

Történetileg bebizonyitott tény ezzel szemben, hogy Don Enrico, akit Burgosban kiáltottak ki először királynak, e város bevételekor nagyon mostohán bánt a zsidó hitközséggel. Ötvenezer dublon pénzbirsággal sujtotta és egy tollvonással elrendelte, hogy a zsidó tőkepénzeseknek mindenféle követelése (amennyiben az adósok keresztények) semmis. Minthogy a burgosi zsidók a roppant pénzbirságot lefizetni nem tudták, el kellett adniuk mindenüket, még a tóra-tekercsek ezüst- és arany ékességeit is. Azokat pedig, akik a rájuk kivetett birságot le nem fizethették, rabszolgáknak adták el.

Nincs azon csodálkozni való, ha a pártoskodás és elkeseredett polgárháboru ez izgalmas korában, amikor a törvényeknek senki sem engedelmeskedett, a zsidókat számos helyen fosztogatták, nem is szólva arról, hogy a gazdag zsidók minden követelése elveszett. A keresztény adósok egyszerüen nem fizettek. Igy juttatták koldusbotra a segoviai és avilai zsidókat is. Németországban vagy a Provenceban ilyen alkalommal már vérbe fojtották volna a zsidóság leghalkabb panaszát, a spanyol csőcselék megelégedett kevesebbel.

Egész Spanyolország meghódolt a győztes Don Enriconak, miután Don Pedro idejekorán nem koncentrálta hiveit és nem fogadott szót azoknak, akik azt tanácsolták neki, hogy jelentékeny összeggel csábitsa el vetélytársától a fehér csapat vad kalandorjait. Don Pedro király bizonyára gyakran fájlalhatta, hogy a nagyeszü Don Samuel nincs többé mellette. Toledo főváros kapui is megnyiltak a győző előtt, bár Don Pedro pártja, melyhez a zsidók is tartoztak, egyideig az ellenállásért lelkesedtek. A toledói hitközséget szintén nagy összeg erejéig megsarcolta Don Enrico, hogy megtorolja a törvényes király iránt tanusitott hűségüket. Egész Spanyolország a győztes trónkövetelő hatalmában volt már, csak Sevilla városa dacolt még az ellenséggel, ahová Don Pedro is elmenekült.

Ugyanaz a francia költő, aki kedvét lelte du Guesclin dicsőitésében és hadi tetteiről irt elbeszéléseit a romantika szálaival szőtte körül,

azt a mesét költötte, mintha Sevilla a zsidók árulása folytán került volna Don Enrico kezébe. E költő románca a következőket beszéli el: Daniot és Turquant, (megint Daniot és Turquant!) ugyanazok, akik Blanca királynét eltették láb alól, eljátszották Don Pedro kegyét, mert gonosz tanácsaikkal szerencsétlenségbe döntötték. Don Pedro számüzte a két zsidót. Az uton kezébe estek Guesclin egyik csatlósának, aki halállal fenyegette őket. Szándékát már végrehajtani készült, amikor a két zsidó megigérte neki, hogy hitsorsosaik segitségével kezére játszák Sevilla városát és kiszolgáltatják Don Pedrót is testvérének. Mathieu de Cournay kapitány ez alatt a feltétel alatt egyelőre megkegyelmezett a két zsidónak: Daniotot ott tartotta túsznak, Turquantot pedig elerasztette Sevillába. Turquant titokban belopózott a zsidó városnegyedbe és rábirta a rabbit, hogy a hitközséggel együtt pártoljon át Don Pedrótól, mert ez rosszat forral a zsidók ellen. Ennek következtében a zsidók elhatározták, hogy Don Enricot, du Guesclint és seregét a zsidó városrészen keresztül titokban beeresztik a városba, melyet a királylyal együtt azok kezére játszák. Egy zsidó nő azonban, Don Pedro kedvese elárulta Don Pedrónak a titokban szőtt tervet, mire a király elmenekül a városból, Don Enrico pedig a zsidók árulása folytán könnyü szerrel hatalmába keritette a várost. Ezzel ellentétben egy másik románc rokonszenvesebben bánik el a sevillai zsidókkal, mert szerinte azok a keresztényekkel és mohamedánokkal vállvetve harcoltak Don Pedro zászlója atlatt, és Don Enrico csak véres harcok árán vette be a várost.

Még egyszer mosolygott a szerencse Don Pedróra, miután magára, hagyatva, átmenekült a Pyrenéusokon és országa az ellenség kezébet került. A hős Walesi herceg, akit vértezetéről fekete hercegnek neveztek, vállalkozott a törvényesség nevében, hogy visszaszerzi trónját Don Pedrónak, de még inkább azért, mert a földönfutóvá lett király gazdag jutalmat igért neki. Don Enrico de Trastamara megint kénytelen volt elhagyni Spanyolországot és Don Pedro ujra elfoglalta ősei trónját. Egész Spanyolország ujjongva fogadta Don Pedrót és a fekete herceget, ahogy örömrepesve hódolt nemrég testvérének és a vad du Guesclinnak. De Don Pedro szerencsecsillaga csakhamar ujra aláhanyatlott. A fekete herceg cserbenhagyta és Don Enrico nemsokára uj csapatokkal tért vissza Franciaországból. Egymásután kerültek kezébe Északspanyolország városai. A burgosi polgárok felnyitották városuk kapuit a győző előtt, csak a zsidók tartottak ki hűségesen Don Pedro mellett. Néhány lovagtól, Don Pedro hiveitől támogatva, sokáig védelmezték a zsidó városrészt és hősiesen harcoltak, de miután a tulerővel szemben minden

ellentállás hiábavalónak bizonyult, letették a fegyvert. Don Enrico azzal méltányolta a zsidók hősies viselkedését, hogy meghagyta őket a városban, de egy millió maravedit mégis fizettetett velük. Ezuttal azonban a keresztények ki akarták zsákmányolni a Don Pedro felett aratott győzelmet. A burgosi cortesz a következő kérvénynyel járult Henrik elé: minthogy a zsidók az okai a polgárháborunak, amennyiben az előbbi király kegyencei és hivatalnokai voltak, bocsásson ki az uj király olyan tartalmu törvényt, hogy ezentul zsidó hivatalt nem viselhet, még csak háziorvosa sem lehet a királynak vagy a királynénak. Azonkivül zsidó adóbérlő sem lehet. Henrik erre azt válaszolta: még nem castiliai király, aki a zsidókat az összes hivatalokból kizárta volna, de igéri azt, hogy az udvarában levő zsidóktól nem fog tanácsot kérni és nem ruházza föl őket akkora hatalommal, hogy amiatt az ország kárt szenvedjen. Henrik tehát még elég emberséges indulattal viseltetett a zsidók iránt, talán azért, mert nem akarta őket mindenféle megaláztatással a kétségbeesésbe kergetni. Azok a megszoritó intézkedések, amelyeket a cortesznek a zsidókat illetőleg kilátásba helyezett, inkább arra irányultak, hogy híveit is kielégitse. Mert még korántsem érezte magát bizton trónján. Don Pedrónak még sok hive volt az országban; a legtöbb zsidó hitközség még ragaszkodott hozzá; a zsidók ezenkivül a hadseregben is szolgálták és harcoltak a trónbitorló ellen, annak a királynak érdekében, aki mindvégig igazságosan bánt velük. Don Pedro még legkétségbeesetebb helyzetében is, amikor a granadai mohamedán királyt volt kénytelen segitségül hivni, lelkére kötötte annak, hogy a zsidókat kimélje. Eközben a zsidók barát és ellenség részéről egyaránt sokat szenvedtek. Don Pedro egymaga tehetetlen volt, a segitségül hivott idegen csapatok pedig, előbb a fekete herceg serege, azután a mohamedánok kiméletlenül fosztogatták őket. A jótékonyságáról és a tudomány pártolásáról ismert villadiegói hitközséget az angolok teljesen elpusztitották. A valladolidi lakosság mindenéből kifosztotta a zsidókat, lerombolta nyolc zsinagógájukat, elrabolta egyházi kincseiket és széttépte a szent iratokat. Borzalmas napokat élt át a zsidóság. Ahová Don Enrico betette a lábát, mindenütt koldusbotra jutott, nem hagytak meg neki mást, mint a puszta életet. A mohamedán király, Don Pedro szövetségese, 300 zsidó családot vitt rabszijon Jaenből Granadába. Még embertelenebbül bánt velük a vérszopó du Guesclin, aki még otthon szivta magába a zsidógyülöletet és nem tekintette a szerencsétlen népet egyenrangu küzdőknek, hanem csak szolgahadnak, amely ura ellen merészelt fegyvert fogni. A nyomor és inség lett urrá a zsidók közt és sokan ebben az időben áttértek a

keresztény hitre. Sok északspanyolországi zsidó kivándorolt a közeli Navarrába, ahol Donna Juana királyné rendkivüli adók árán letelepedési engedélyt adott nekik és védelmezte őket az ottani ellenségeik ellen.

A legtöbbet szenvedett a toledói hitközség. Hogy mögötte ne maradjon Don Pedro keresztény hiveinek, a legnagyobb áldozatokat hozta a város védelmében és megadással türte a hosszu és borzasztó ostromot. Ez alatt az ostrom alatt az éhinség oly nagy volt, hogy a szerencsétlenek a szentirás pergamenjeit is megfőzték és megették. A toledói hitközség legnagyobb része, vagy 8—10 ezer ember, a harc és az éhinség következtében elpusztult. Végre Don Enrico Montiel mellett (1369 március 14) legyőzte a mindenfelől elhagyott testvérét, Don Pedrót, ki tragikus halállal mult ki. A két testvér találkozott, mire Don Pedro szemébe vágta testvérének a trónbitorló sértő nevezetét. — „Hol van az a zsidó, az a fattyu, aki Castilia királyának nevezi magát?“ dühöngött erre Don Enrico és testvérére rohant, kivel dulakodni kezdett. Don Enriconak segitségére sietett du Guesclin, mire Don Pedro elbukott. Don Enrico erre kardjával megölte. V. Urbán pápa magánkivül volt örömében, amikor meghozták neki Don Pedro halála hirét. „Az egyháznak — igy szólt — ujjongania kell ily zsarnoknak, az egyház elnyomójának, a zsidók és szaracénok barátjának halálán. Az igazságos ember örül, ha megtorlást lát.“ Amit a pápaság nem tudott keresztülvinni: a spanyol zsidók megalázását és üldözését: az váratlanul sikerült a castiliai polgárháborunak. Montielnél Spanyolország zsidó lakossága végzetes vereséget szenvedett.

MÁSODIK KÖNYV.

A HARMADIK KORSZAK NEGYEDIK PERIODUSA.

A NYOMOR ÉS HANYATLÁS KORA.

ELSŐ FEJEZET.

A FEKETE HALÁL UTÓBAJAI.

A zsidók megfogyatkozása. Általános visszatérés Német- és Franciaországba. A fejedelmek keresik a zsidókat. Az aranybulla és a zsidók. Menassier de Vesou. A francia zsidók privilegiuma V. Károly uralkodása idején. A talmudtudomány hanyatlása. Matthatia, a francia főrabbi. Méir Halévi és a Morénu-cím. Schlettstadt Sámuel élete. Az Elzászi mészárlás. A mainzi szinódus. A kockaadó.

(1359—1380.)

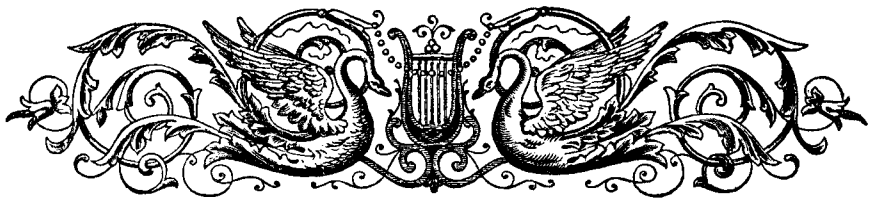

Utazó, ki Tudelai Benjámin módjára, a XIV. század második felében bejárta volna Európát, hogy meglátogassa, számba vegye és jellemezze a zsidó községeket: megdöbbentő képeket rajzolt volna róluk. Hercules Oszlopaitól s az Atlanti óceántól az Odera és a Visztula partjáig terjedő vidéken, ugyszólván nem is éltek már zsidók, vagy ha éltek is, legnagyobbrészt elszegényedett, nyomorgó, örökké rettegő emberekké váltak, kik itt a dögvésztől megvadult tömeg, ott a kétségbeesett polgárháboruk ütötte sebekből véreztek. Emberi számitás szerint ezidőtájt Nyugat- és Középeurópában nagyon közel volt már a zsidók teljes romlása. Elvesztették kedvüket az élettől azok is, akik a kegyetlen mészárlásokból megmenekültek, vagy a tömeges öngyilkosságok áldozatául nem estek. A községi kötelék megszakadt és a borzalmas emlékek ott remegtek a szenvedő lelkekben, melyek reménykedni sem tudtak már. Lord Byron mélységesen elégikus verse:

„A vadgalambnak is van fészke,
Az állatoknak is van odva,
Az embereknek van hazája,
De Izraelre-Izraelre
Csupán a sirja vár borongva.“

hiven fejezi ki az egész középkori zsidóság sorsát, de erre a korra leginkább talál. Nyugat- és Középeurópa sirjává lett a próféták utódainak, s ez a nyitott sir egyre több és több áldozatot követelt. Azelőtt azt mondták a zsidókról, hogy megölték az Istent. A fekete halál óta az emberek gyilkosainak gyalázták őket. (És ezt akkor, mikor keresztények az ártatlan zsidóknak tizezreit gyilkolták le.) A legborzalmasabb büntett is

hitelre talált, ha elkövetését zsidóra fogták. Még a költészet is, a sziveket nemesitő költészet is a zsidók ellen izgatott.

Pogány időkből származott ama monda, mely arról szólott, hogy valaki kölcsön fejében egy font hust kötött le saját testéből. Ennek a mondának számtalan változata volt s a lényege az, hogy egy polgár, vagy kereskedő a font hust boszuból csakugyan ki is vágta az adós lovag testéből. Egy itáliai költő valami vérszomjas zsidót tett meg ennek a szörnyü eset hősének és a mese rögtön valószinüvé vált. Giovanni Fierentine olasz novellairó Pecorone cimü gyüjteményében egy mestrei zsidót szerepeltet akként, hogy keresztény adósától a font hust követeli, s egy keresztény ember fájdalmán és halálán kéjeleg. Fel sem tételezték, elgondolni sem tudták, hogy más kereskedő vagy keresztény ember követhet el hasonló gaztettet keresztény ellen, — de elég volt, hogy zsidóra fogták, rögtön mindenki elhitte.

A fekete halál korának őrült fantáziájából született a keresztény-gyülölő fanatikus Shylock alakja is.

A keresztény lakosság gyülölete dacára sem tudta nélkülözni a zsidókat. Nemcsak fejedelmek, hanem városok és egyházi férfiak is valósággal törték magukat zsidók után. Alig mult el néhány esztendő a fekete halál felidézte szörnyüségek óta, s a német polgárok és városi elüljárók máris sürgősen azon voltak, hogy uj zsidókat kapjanak. Még azt is elfelejtették, hogy megesküdtek arra, hogy városuk falai közt egy-kétszáz évig nem fognak zsidókat megtürni. Strassburgban például egyhangulag elhatározták, hogy zsidóember száz évig nem teheti lábát a városba. De már husz év mulva polgárok és elüljárók visszaédesgették a zsidókat. Bresslauba 1350-ben, Nürnbergbe 1352-ben, Zürichbe, Wormsba 1353-ban vették vissza a zsidókat azzal az indokolással, hogy „szükség van rájuk“, Bécs 1353-ban fogadta be őket ujból. Az augsburgi püspök IV. Károly császártól egyenesen engedelmet kért, hogy zsidókat telepithessen és befogadhasson. Az egyházi és világi választófejedelmek arra törekedtek, hogy a német császár kizárólagos joga a kamaraszolgákra rájuk is átvitessék. Különösen Gerlach, az akkori mainzi érsek követett el mindent, hogy ezt a jogot IV. Károlytól a maga számára is megszerezze. Törekvése sikerrel is járt, mert a császár nagyon rajta volt, hogy a választófejedelmek jóindulattal legyenek iránta. Az 1355. novemberi országgyülésen a Nürnbergben összegyült választófejedelmek megalkották az arany bullát, mely a német birodalomnak bizonyos értelemben vett alkotmányt adott. Ebben a bullában a talált ércekre és a bányászatra vonatkozó regális jogositványokon kivül, a

császár valamennyi választófejedelmet a zsidótartás jogával is felruházta, vagyis az ércekből folyó bevételeken felül ezzel a jövedelmi forrással is megajándékozta őket. Ezt a jogot azonban csak a választófejedelmekre ruházta át. Kisebb fejedelmek és városok a kamaraszolgákra vonatkozó jogositványt nem nyerték el.

A mainzi érsek sietett az uj jogot a maga anyagi előnyére kihasználni. Felbérelt egy zsidót, hogy az formálisan mennél többet toborozzon a város számára. A zsidókat eképen majd kitaszitották, majd befogadták, egyszer kerülték, máskor keresték, hol gyalázták, hol meg vetekedtek értük. Ők azonban tudták, hogy nem sajátmagukért keresik őket, hanem azért, mert a felsőbbség és a nép egyaránt hasznot akar huzni belőlük. Hogyne adták volna hát a fejüket pénzszerzésre, mikor nyomoruságos sorsukat is csak pénzzel tudták maguknak biztositani.

A francia föld urait épugy, mint a németországiakat, pénzügyi szempontok vezérelték, mikor elhatározták, hogy a zsidóknak ismét megnyitják országuk kapuit. Az a kényszerhelyzet, melybe Franciaország a gyakori angol háboruk következtében, különösen János király elfogatása után (1356 szeptember) jutott, azzal a veszedelemmel fenyegette azt a vitéz nemzetet, hogy Anglia hűbéresévé sülyed. Franciaországnak főleg pénzre lett volna szüksége. Az egybegyült rendek a fogoly király váltságdijához minden hozzájárulást megtagadtak, vagy sulyos feltételekhez kötötték a szükséges összeg megszavazását. A polgárság fellázadt, a parasztságot pedig arra ösztökélte, hogy rázza le magáról a nemesség igáját. Anarchia dulta az egész országot. Károly, a fiatal dauphin, aki a király rabsága idején (1356—1360) a regensséget vitte, a zsidókra gondolt. Tőlük remélte, hogy pénzügyi műveleteikkel mentő angyalai lesznek a végveszély küszöbén álló francia államnak. Egy Menassier de Vesou nevü okos zsidó ember irányitotta a zsidók visszatérését Franciaországba, ahonnan ötven esztendő alatt kétszer űzték ki s kétszer fogadták vissza őket. Habár a kormány és a dauphin egyes zsidóknak egyenként rég megengedte a visszatérést, tekintettel arra, hogy Franciaország szükségből és haszon reményében fogadta vissza a zsidókat, a bevándorlásnak tömegesen kellett történnie. A dauphin tehát teljességében fogadta el azt a tervet, melyet Menassier de Vesou terjesztett eléje. A visszatérést husz évre engedte meg s a bevándorlók elé igen kedvező feltételeket szabott. Mindezekhez azonban a fogoly király beleegyezését is ki kellett kérni. János király közel volt hozzá, hogy országába visszakerüljön s Menassier a rendkivül fontos lépés eredményét nem akarta a János szeszélyétől függővé tenni, nehogy

bekövetkezhessék az, amitől tartottak, hogy a visszatérő király eltörli a zsidóknak nyujtott kedvezményeket. A tervet azért hozzájárulás végett eléje terjesztették. Menassier buzgólkodása folytán a zsidók a királyhoz emlékiratot intéztek, melyben kifejtették, hogy noha korábban igaztalanul űzték ki őket Franciaországból, hazájukat nem feledték el s hozzá most is ragaszkodnak. E memorandumot királyi decretum követte, melyben az alsó és felső papság, a fő- és köznemesség és a polgárság beleegyezésével a király valamennyi zsidónak megengedi, hogy Franciaországba költözhessék s birodalmában husz évig lakhassék. Az ország minden kis és nagy városában, falvában, várában tartózkodhassék s birtokul nemcsak házat, hanem földet is szerezhessen.

A francia zsidók visszatérésének feltételei, melyeket valószinüleg Menassier de Vesou állapitott meg, rendkivül kedvezők voltak, noha a határ átléptekor minden családos zsidó embernek önmagáért tizennégy, családja minden tagjáért pedig egy-egy forintot (florin de florence) kellett fizetnie, azonkivül pedig évente hét forintot, illetve minden családtagért még egy-egy forintnyi adót. Ezzel szemben széleskörü privilégiumokat élveztek a zsidók; kivétettek az állami biróságok és hatóságok hatásköre alul. Királyi vérből származó külön főbirót rendeltek föléjük (Etampes grófot). Ez volt igazuk őre, vizsgálóbirájuk és rendőrhatóságuk s érdekeiket minden esetben ennek kellett védelmeznie. Egymás között felmerült perek vagy büntettek esetén két rabbi és négy világi ember biráskodott. Az elitélt zsidó bünös vagyona a királyra szállott, ezenkivül a rabbinusok száz forintot fizettek érte a királynak. Régebbi vétségekre és bünökre a király teljes amnesztiát adott. A nemesség önkényéből és a papság szeszélyétől a zsidók védve voltak. Tilos volt őket a keresztény istentisztelet vagy prédikáció meghallgatására kényszeriteni. Szent irataik és pedig nemcsak biblia, hanem talmudpéldányaik is ép ugy elkobozhatatlanok voltak, mint butoraik, jószágaik s általában összes ingó vagyonuk. Párisban sem engedték meg többé, hogy a talmudot elégessék. Kiváltképen kereskedelmüket védelmezték. Adhattak pénzkölcsönöket, zálogot vehettek s zálogolási jogukat a törvények egész sora biztositotta.

Menassier de Vesou az udvarnál kincstartói állást kapott (procureur, vagy receveur generál). Személyesen felelt a kivetett haszonvételek és az évi adó pontos beszolgáltatásáért, s ezek után tizennégy százaléknyi jövedelmet huzott. Eme privilegiumok következtében tömegesen vándoroltak Franciaországba zsidók, mert később nemcsak a francia születésüeknek, hanem bármely országból származó zsidóknak

is megengedték, hogy francia földre költözhessenek s itt több-kevesebb időig tartózkodhassanak.

A zsidók privilegiumat sokan nézték rossz szemmel. A francia orvosok, kiknek a zsidók versenytársai voltak, arról panaszkodtak, hogy a zsidó orvosok nem tettek vizsgát, tehát nem is orvosok, hanem csak kuruzslók. A birák és hivatalnokok, kiknek sem erőszakoskodásra, sem zsarolásra módjuk nem volt, a zsidók visszaéléseit hánytorgatták. A papság, minthogy másban nem talált kötekedni valót, amiatt elégedetlenkedett, mert a zsidók nem hordták ruháikon a zsidójelvényt. A gyöngelelkü király végre rávetette magát, hogy előző rendeleteinek részben ellenmondó törvényt hozzon. E szerint orvosok csak azok a zsidók lehetnek, kik a képesitő vizsgálatot leteszik; minden zsidó — az is, aki, mint például Menassier de Vesou és családja, különben kiváltságot élvez, — köteles egy vörös-fehér szinü, kerek jelvényt hordani, akkorát, mint a királyi pecsét. Végül minden zsidó a királyi biróságok hatóságának vethető alá. Ezzel a korábbi rendeletek hatályukat vesztették. Mihelyt azonban a jeles államférfiui tehetségekkel megáldott dauphin, V. Károly néven, elfoglalta a trónt, a zsidók helyzete ismét jobbra fordult. Az ifju király rendszeresen törekedett arra, hogy kormányzatát a rendek gyülésétől függetlenitse. Ezért mindenekelőtt a zsidóktól folyó jövedelmeket akarta a maga számára biztositani. Apjától részben visszavont privilegiumokat teljes erejükben állitotta helyre, a lakhatási engedelyt ujabb hat esztendővel hosszabbitotta meg, s a zsidó bankárosoknak suttyomban megengedte, hogy az addiginél magasabb kamatot is szedhetnek. Menassier de Vesou kérelmére, aki hitsorsosai érdekében szünet nélkül fáradozott, a zsidókat ismét kivonták az állami biróságok hatósága alul s a föléjük rendelt Etampesi grófnak rendelte alá őket. A papokat, kik immár ismét elviselhetetlen gyülöletet tanusitottak a zsidók iránt, kemény kézzel fékezte meg a király. Délfranciaország prelátusai ugyanis meghagyták, hogy papjaik prédikációikban figyelmeztessék hiveiket, hogy kiátkozás vár rájuk, ha a zsidókkal érintkeznek, ha nekik tüzet vagy élelmiszert nyujtanak, vagy tőlük bármit vásárolnak. Ezen az uton ismét olyan izzóvá szitották a nép fanatizmusát, hogy a zsidóknak nemcsak vagyona, hanem élete is veszélyben forgott. A languedoci helytartó ezért a király nevében rendeletet bocsájtott ki a hivatalnokok részére, hogy minden egyházi vagy világi ember, aki ellenséges indulattal bánik a zsidókkal, kérhetetlenül jószágvesztésre és testi büntetésre itéltessék.

V. Károly uralkodása idején tehát türhető volt a francia zsidók

helyzete. Menassier ebben az időben az északfranciaországi Langue d'Oyl zsidóságának főfelügyelője volt, mig az ország déli részében (Langue d'Oc) ezt a tisztet Denis Quinon töltötte be. Quinon ez időben panaszt tett a királynál, hogy néhány kikeresztelkedett zsidó, a papokkal egyetértve, zsidó embereket erőszakkal misére hurcolt s a prédikáció meghallgatására kényszeritett. V. Károly erre rendeletben szólitotta fel hivatalnokait, hogy hasonló visszaéléseket a legszigorubban büntessenek (1369 március). Csak egy izben haragudott meg nagyon a király a zsidókra. Panaszt emeltek, hogy néhány zsidó uzsorás a törvényesnél magasabb kamatot szed. A király erre, tanácsosaival egyetértve, elhatározta, hogy a zsidókat ismét kiüzi Franciaországból (1368). Ez azonban, ugylátszik, csak ijesztgetés volt, melylyel a zsidókat nagy pénzösszegek erejéig akarták megzsarolni. A királyt Menassier s egy másik tekintélyes zsidó, Jacob de Pons-Sainte-Maxence közbenjárása, vagy inkább egy 15.000 márkányi pénzösszeg lefizetése engedékenységre birta és kijelentette, hogy kegyelmet fog gyakorolni s a régi privilégiumokat is meg fogja ujitani. A papok kedvéért azonban ő is megparancsolta, hogy a zsidók a fehér-piros jelvényt hordják, de Menassiert, Matthatiát a párisi rabbit s mindazokat a zsidókat, kiket foglalkozásuk olyan helyre visz, ahol zsidók nem laktak, a jelvény viselésétől családostul fölmentette.

A borzalmas mészárlások után a német és francia zsidók élete nem volt lelki élet, hanem csak testi vegetálás. Szellemi erejük elhagyta őket. Franciaországban, hol Rasitól kezdve az utolsó toszafistákig a talmudtanulmányozás virágkorát élte, hol bámulatra méltó és utólérhetetlen éleselméjüségből és a gondolkodás csodálatos mélységéből épült a tudomány, a bevándorlók annyira tudatlanok voltak, hogy ugy látszott, mindent elülről kell kezdeni. V. János és Károly királyok privilégiumai emlitenek ugyan néhány rabbit, kiknek joguk volt a méltatlan zsidókat büntetésben résziteni. Ezek a rabbik azonban távolról sem voltak a talmud mélységeiben jártasok. Ilyen rabbi egyetlen egy sem akadt Franciaországban, olyan is csak öt volt, akikről egykoru források azt mondják, hogy valamennyire otthonosak voltak a zsidó tudományokban. Matthatia ben József Provenci volt az egyetlen, aki a talmudtudománynyal foglalkozott. Könyvek azonban az ő tudásáról sem tesznek tanuságot.

Ő volt a legalkalmasabb arra, hogy a bajokon segitsen; hiszen a király annyira becsülte, hogy a zsidójelvény viselésétől egész családjával együtt felmentette. Sógora volt ezenkivül Menassier Vesounak, ő

maga is treyesi, művelt családból származott és tanitványa volt a hires barcelonai rabbinak, Nissim ben Reuben Germundinak. Matthatia iskolát nyitott Párisban, tanitványokat gyüjtött maga köré, akiket bevezetett a rabbinikus tudományokba s akikkel talmudpéldányokat másoltatott. Szorgalma és a viszonyokhoz mérten — jelentős tudományossága következtében az összes uj francia zsidóközségek főrabbijává s a polgári és büntető perek főbirájává választották, s ebbeli minőségében a király is megerősitette. Az ő iskolája látta el rabbikkal a francia zsidó községeket. De sem ő, sem tanitványai nem gazdagitották a rabbinikus irodalmat. A Provence zsidóságának irodalma is meddő volt. Csak egy iró neve maradt ránk e korból, a De Lates Izsák ben Jakabé, ki néhány művében, minden önállóság nélkül, némi irodalomtörténeti anyagot gyüjtött össze.

A németországi zsidóságot, melynek rabbijai egykor annyira büszkélkedtek öröklött tudományosságukkal, a fekete halál és a mészárlásokat követő korszakot szintén a teljes szellemi szegénység jellemzi. Szükségből avatatlanok és kontárok látták el a rabbinikus teendőket. Ezeket az állapotokat a nagy tekintélyre emelkedett Rabbi Méir ben Baruch Halévi igyekezett orvosolni (1360—1390). Bécsi rabbinus volt, mint apja. Méir körlevelet bocsájtott ki, melyben meghagyta, hogy a növendékek addig nem láthatják el a rabbiteendőket, mig őket erre valamely hivatott rabbi fel nem jogositja. Azelőtt is szokás volt Németországban, hogy a tanitványok mesterük engedelmével kezdték meg működésüket. A tudós tanitók ellenőrzése megakadályozta, hogy avatatlanok kerüljenek a hitközség élére. A fekete halál kora után tudósok hiánya ezt az ellenőrzést megszüntette. Rabbi Méirnak az az intézkedése tehát, amely szerint minden rabbinak meg kell szereznie a „*morénu*“-t, s hogy enélkül sem nem eskethet, sem el nem választhat, a kor kivánalmainak megfelelő s nem önkényes rendelkezés volt. Az akkori rabbiknak, még a legelőkelőbbeknek lelki világát is szomoruan jellemzi az a körülmény, hogy egyetlenegy valamire való sem maradt utánuk; ami maradt, lelki szegénységre vall. Igy például Méir Halévi kortársai, Klausner Ábrahám, ugyancsak bécsi rabbi és Schálom wienerneustadti rabbi (aki túlságos skrupulózitásból elődei lakhelyét sem hagyta el soha) azzal foglalkoztak, hogy községük szokásait, melyekre azelőtt ügyet is alig vetett valaki, leirják s az irás erejével megörökitsék. Tanitványaik, a magyar származásu Tirnauer Eizak (a Minhagim szerzője) és Mölin Jakab (Maharil), mestereik nyomában haladtak.

(Tirnauer Eizakról gyönyörü regényt szőtt a legenda. Tirnauer leányába

beleszeretett egy gazdag, daliás királyi herceg. Tirnauer nem ellenezte a házasságot. Csak azt kivánta a hercegtől, legyen zsidó és jó talmudista. A herceg erre megszökött hazulról, belépett egy bét hamidrásba s olyan szorgalmasan tanult, hogy rövid idő alatt kiváló talmudtanuló (bachur) lett belőle. Azután, anélkül, hogy kilétét elárulta volna, Eizak Tirnauer iskolájába lépett, később megismertette magát, figyelmeztette Tirnauert igéretére s a lányt csakugyan feleségül is vette. A herceg édes anyja eltünt fiát sehol sem lelte meg. Vigasztalan volt. Az ifju pár esküvőjén azonban ott volt, de fiát nem ismerte fel. A jegyesek ragyogó szépsége miatt ment el az esküvőre. Egy fürdős asszony azonban felismerte a herceget. Elárulta, de a herceg királyi származását mindvégig dacosan tagadta. Ekkor a király halálra itélte. Szerencsétlen anyja Tirnaueren és zsidó hivein akart érte boszut állani. De álmában megjelent előtte fia, könyörgött hozzá s a hercegasszony csakugyan megelégedett azzal, hogy a zsidókat kiutasitotta Tyrnau (Nagyszombat) városából. A legendából annyi történeti, hogy Eizak Tirnauer idejében kiűzték a zsidókat Nagyszombatból, melynek rabbija Eizak volt. Mennyi része volt ebben a rabbi szép leányának és a talmudistává vált hercegnek, nem tudni.)

A rajnai iskola még alacsonyabb fokon állott. Rabbijai közül Sámuel ben Aáron Schlettstadt nevét csak különös sorsa teszi érdekessé. Sámuel hosszabb ideig volt strassburgi rabbi. Egy alkalommal bepanaszolták, hogy két zsidó bünösre, akik a szomszédos Andlau rablólovagjainak a zsidókat beárulták, tulságosan szigoru büntetést rótt. Egyiküket állitólag a rabbi itélete szerint vizbe fullasztották, mig a másiknak sikerült megugrani. Andlau uraihoz menekült, kikeresztelkedett s most már kétszeres dühvel tört egykori hitrokonaira. E közben a lovagok vérboszút esküdtek Strassburg ellen. Schlettstadt Sámuel azonban valószinüleg egy Andlau-ellenes nemes segitségével, idejekorán Hochenlandsburg várába menekült (1376), ahol több éven át rejtőzködött. Magányában, távol hitsorsosaitól és családjától, idejét talmud tanulmányozásával töltötte. De semmi nagyot nem alkotott. Mardochai ben Hillelnek a „Mardochai“ cimü munkáját dolgozta át, melyből aztán kivonatot is készitett. Sámuelnek végül Hochenlandsburgot is ott kellett hagynia. Titokban menekült és Keletnek vette utját, ahol Dávid ben Hodájától, a babyloniai exilarchától és a jeruzsálemi rabbinátustól levelet nyert, melyben felszólitják a strassburgi községet, hogy rabbiját teljes erejével védelmezze meg s vigyázzon, hogy hajaszála se görbüljön, mert különben a községet kiátkozzák. Visszatértekor fia jött elébe, hogy apját csolnakán a Rajna tulsó partjára szállitsa. A csolnak azonban felfordult

s a szerencsétlen apának a partról kellett végig néznie, amint fia a hullámokkal küzd és végül elmerül bennök. Sámuel magát okolta fia haláláért. Azt hitte, azért érte a nagy szerencsétlenség, mert saját hitközsége ellen kiátkozó levelet erőszakolt ki.

Schlettstadt Sámuel valószinüleg abban az öldöklésben veszett el, melyet később a strassburgi polgárok és az Andlauk a zsidó község ellen együtt követtek el. Burgundiai Bátor Károlynak a lotharingiai herceg ellen s a felkelő elzászi városoknak a császár ellen viselt háboru idején a zsidók öldöklése egyébként is napirenden volt. Az elzászi tartományban Colmar, Schlettstadt s még néhány kisebb város zsidóit mind fölkoncolták. A svájci zsoldosok és a szövetséges városok csapatai vetekedtek egymással abban, ki öli jobban a zsidókat, vagy ki hajt közülök többet kényszerkeresztelésre. A fekete halál kora után a zsidó hagyományok annyira veszendőben voltak, hogy a rajnamelléki rabbik jónak látták legalább a házassági jogra vonatkozó eltérések megszüntetése végett synodust összehivni, különösen azért, hogy a korábbi rendelkezéseket megujitsák. Az 1381-iki mainzi gyülésen nehány rabbinus és hitközségi elöljáró megerősitette a régi speyeri, wormsi, mainzi határozatokat, többek között, hogy a gyermektelen özvegy nem köteles sógorával házasságra lépni s ura hagyatékából meghatározott részre van igénye. Az ezen a synoduson résztvett rabbik között egy sem volt, akinek nevét kiválóságánál fogva érdemes lett volna feljegyezni.

Az összes németországi zsidók között csak azoknak volt türhető a helyzetük, kik a mainzi érsek, Nassaui Adolf védnöksége alatt állottak. Másutt, mindenütt üzték, kergették, nyomorgatták, mészárolták őket. A mainzi érsek emberségesen bánt velük. Felmentette őket az egyházi biróságok hatósága alól, birót rendelt föléjük Widave Izsák személyében s a megszégyenitő kockaadót is megszüntette. Addig ugyanis minden zsidó utasnak néhány kockát kellett letennie a rajnai és majnai vámházakban, emlékül arra, hogy Jézus ruhája fölött a római katonák állitólag kockát vetettek.

MÁSODIK FEJEZET.

CHASZDÁI CRESCAS ÉS IZSÁK BEN-SÉSET KORA.

A zsidók Castiliában a polgárháboru után. II. Henrik magatartása velük szemben. József Pichon és Sámuel Abrabanel. A zsidógyülölő cortesz és a még lelketlenebb klerus. Az apostaták; Johannes de Valladolid és a hitviták. Mose de Tordesillas és Sem-Tób Ibn Saprut: Ibn-Ezra magyarázói. Menachem B. Zerach, Chaszdái Crescas és Izsák ben-Séset. Chájim Galipapa és az ő józan elvei. A francia zsidók. Menassier de Vesou halála. Fiai. Páris lázadása a zsidók ellen. Aubriot, a prevot. Jochanan ben Matatia és Józsua ben Abba Mari vetélkedése a francia főrabbinátusért. Méir Halévi, Chaszdái Crescas és Ben-Séset beavatkozása. A spanyol zsidó nemesség elfajulása; árulások és vérbiróságok.

(1369—1380.)

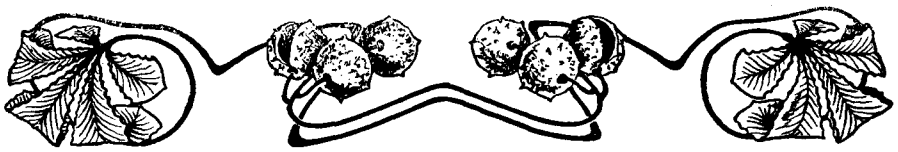

Spanyolországban külső csapások és belső romlás gyökerében támadták meg a zsidóságot. Don Henrik de Trastamara, a fattyu és testvérgyilkos ült Castilia trónjára. Trónkövetelő korában ő vitte országa ellen a rabló hadakat s ő gyujtotta hazájára a polgárháboru tüzét. Megölte testvérét, hogy a Montiel melletti győzelem után Castilia elrablott koronáját a maga fejére tehesse. A loyalis zsidók annak idején ellene és a legitim király mellett harcoltak, de a háboru és a lázadások végtelen sora a zsidó lakosságot csaknem felemésztette.

Castilia legnagyobb zsidó községében, Toledóban, melyet a középkor Izrael koronájának, a nyugati Jeruzsálemnek nevezett, a háboru után alig maradt meg a zsidó lakosság tizedrésze. Castilia többi zsidóságát a háboru koldusbotra juttatta. Ellenségei, barátai, egyformán rabolták és egyformán kergették. Sokan kétségbeesésükben a keresztény vallásra tértek. Carça Sámuel korabeli iró megragadóan ecseteli a castiliai zsidók akkori helyzetét. „Egyik rabló a másikat követte. Az utolsó garasoknak is lába kelt. Testüket elhagyta lelkük, a messiási kor minden borzalmának előrevetett árnyai kisértettek, de messiás nem volt sehol sem.“

A megmaradt kevés zsidónak elég oka volt félni Don Henrico győzelmétől, hiszen testvére, Don Pedro ellen azért szitotta a lázadást. mert ez kegyesen bánt a zsidókkal. Most ura lett a zsidók sorsának, Vajjon nem fogja-e uj Vespasianus, vagy Hadrianus módjára lábbal tapodni a leigázottakat? A félelem mégis tulzottnak bizonyult. II. Henrik ép ugy nem lehetett meg zsidók nélkül, mint a francia vagy német fejedelmek. Csak zsidó pénzemberek tarthatták rendben az állam háztartását. Henriknek különösen szüksége volt rájuk. A háboru alatt a Du Guesclin vezette csapatok zsoldját adósságokból fedezte. A kapott

segitség fejében egyéb igéreteket is tett, melyeket be kellett váltania. Ki gondoskodhatott volna a szükséges összegek előteremtéséről, ha nem a zsidók? A zsidók hűséges ragaszkodása Don Pedróhoz, külömben is gondolkodóba ejtette utódát. Meglátta benne azt az értéket, mely magára, mint fejedelemre nézve, megbecsülhetetlenül hasznos. Nem büntette meg tehát a legyőzötteket, hanem méltányolta hűségüket. Azt mondta: „Meg kell becsülnie az olyan alattvalókat, kik köteles hűségüket királyuk iránt haláláig megőrzik s a legyőzetés pillanatában sem pártolnak át a győzteshez.“ Mindamellett egyrészt boszuból, másrészt szükségből nagy sarcot vetett ki az amugy is elszegényedett toledói hitközségre. (Kétezer arany dublont.) Meghagyta tárnokmesterének, hogy a kivetett összeget akár a butorok és az összes ingók és ingatlanok eladása árán is erőszakolja ki a zsidóktól; ha még igy sem futná, torturák utján zsarolja ki a gazdagoktól, a szegényeket pedig adja el rabszolgákul (1369 junius 6).

Don Henrik azután maga is azt a politikát kezdte követni, melyért testvérét, Don Pedrót üldözte. Az arra való zsidókat állami hivatalokba ültette s különösen a pénzügyek vezetését bizta reájuk. Két szevillai zsidót: Don József Pichont és Don Sámuel Abrabanelt fontos tisztséggel ruházott fel. Pichon főadószedő és a király almoxarifja (kincstárosa) lett s nagy becsülésben is részesült. Nem tudjuk, Abrabanel milyen tisztet töltött be az udvarnál, de magas állást foglalt el és nagy befolyása volt. Rajtuk kivül sok gazdag zsidó fordult meg Henrik király udvarában.

A király tehát nem torolta meg a zsidók viselkedését a polgárháboruban, de az ország népe nem felejtette el. Sem a nemesség, sem a polgárság nem bocsátotta meg a zsidóknak, hogy a harctéren és az ostromlott városokban mint ellenségek állottak velük szemben. A boszuvágy és a zsidógyülölet vakká tette őket. Nem vették tekintetbe, hogy a zsidók csak hűségüknek és hősiességüknek adták tanujelét és nem látták azt sem, micsoda hasznos munkát folytatnak a zsidók az ország helyzetének javitása érdekében; csak szenvedélyük kielégitésére gondoltak. Legyőzöttek voltak — legyenek tehát rabok. Az ország hangulata a zsidók ellen már az első toroi corteszgyülésen (1371) megnyilatkozott. A zsidógyülölők megkezdték támadásaikat. A cortesz panaszt emelt a király előtt, hogy „annak a gonosz fajnak“ „az Isten és a keresztény-ség ellenségének“ a király és az ország grandjainak udvarában magas tisztségek jutottak kezére; hogy a zsidók megkaparitották az adószedést s ezáltal a gyönge keresztény polgárokat függőségben tartják és megfélemlitik. A cortesz ennélfogva a következő inditványokat terjesztette

a korona elé: Zsidók ne viselhessenek állami tisztségeket, a keresztény népességtől elkülönitve, külön zsidónegyedben lakjanak; a zsidójelvény viselésére kényszerittessenek; fényes ruhákban ne mutatkozhassanak; lóháton ne járhassanak és ne vehessenek fel keresztény neveket. Don Henriknek nem voltak kedvére ezek a javaslatok. Legtöbbjét el is utasitotta azzal a megokolással, hogy ugyanazt a zsidópolitikát kivánja folytatni, melyet számos elődje s különösen apja, XI. Alfonz folytatott. Két korlátozást azonban mégis elfogadott. Egyik sem volt materiális jellegü, de annál rosszabb morális hatása volt: a castiliai zsidóknak fel kellett venniök a zsidójelvényt s meg kellett válniok spanyol neveiktől. Castiliai büszkeségüket — mely ép ugy áthatotta őket is, mint az ország összes grandját és hidalgóját — végig sértették ezek a rendszabályok. III. Ince óta, másfél századja állott már a zsidójelvényről szóló kánoni törvény s a castiliai zsidók mindezideig ki tudták kerülni. És most viseljék ezt a reájuk sütött szégyenbélyeget! Ők, akik magasra emelt fővel jártak, büszke spanyol neveket viseltek! És most süssék le a szemüket, mint a német zsidók és egyéni néven szólitsák őket! Nem tudtak ebbe a helyzetbe beletörődni. Don Henrik később magánjogukat is megnyirbálta. Sokan panaszt emeltek amiatt, hogy zsidó uzsorások tönkretették őket, mire Henrik király rendeletet adott ki, hogy azok a keresztény adósok, kik rövid idő alatt visszafizetik tartozásukat, a kölcsönvett tőkének csak kétharmad részét tartoznak megfizetni.

A polgárháborut követő nyomoruság és az ujabb megalázások nagyon leverték a castiliai zsidókat. A befolyásos és gazdag zsidók, különösen Abrabanel mindent elkövettek, hogy hitsorsosaikat sivár helyzetükből kiemeljék s az elszegényedett, tönkrejutott toledói községet régi szinvonalára emeljék. Fáradozásuk azonban hiábavaló volt.

Toledo vezetőszerepét, hirének fényét nemcsak gazdagságának, hanem virágzó szellemi életének is köszönhette. A szerencsétlen polgárháboru azonban kiölte a szellemi törekvéseket.

Tudományos kérdésekben oly nagy volt a tájékozatlanság, hogy azok az ismeretek, melyek azelőtt a félig művelteknek is sajátjuk volt, ebben az időben a tudás elérhetetlen magasságainak látszottak. Az ujhéber költészet izléstelenségeiről Zerach Barfat versei tanuskodnak. Ez a versfaragó Hiób könyvét rontotta el ritmikus sorokban. Pedig éppen ezidőtájt lett volna szükség a tudás és szellem fegyvereivel hadakozó katonákra. A kereszténység apostolai ugyanis abban az időben nagy buzgósággal láttak hozzá, hogy a zsidóság követőit hitehagyásra csábitsák.

Henrik király sokat köszönt a papságnak. Ez hagyta helyben a korona elrablását s ez ismerte el törvényesnek uralmát. Hálából és álbuzgóságból sokat engedett meg papjainak. Megparancsolta a zsidóknak, hogy hitvitákat tartsanak; a zsidók ezeken a vitákon többet veszthettek, mint nyerhettek. Két kitért zsidónak azt a parancsot adta ki a király, hogy Castilia minden tartományában és városában kényszeritse a zsidókat, hogy ilyen hitvitákat rendezzenek.

Az egyik apostatának Johannes de Valladolid volt a neve. Burgosban Gomez, toledói érsek is jelen volt a hitvitán. Avilában az egész községnek a székesegyházba kellett vonulnia, hol sok keresztény és mohamedán jelenlétében folyt a hitvita. Zsidó részről Mose Kohen de Tordesillas volt a vitavezető, aki a keresztény forrásokat is jól ismerte. De ismerte a hires keresztény szeretetet is, amiért csak félve látott föladatához. A háboru alatt a rabló hordák mindenéből kifosztották, sőt testét is megcsonkitották, csakhogy ráerőszakolják a keresztény vallást. A szenvedéseket megadással türte. Annyira elszegényedett, hogy Avilában a hitközség kegyelmére szorult.

Mose de Tordesillasnak nem volt tulságosan nehéz a helyzete. Johannes de Valladolid az ótestamentumból akarta bebizonyitani a keresztény dogmákat: Jézus messiásvoltát, istenségét, a háromegységet, a szeplőtelen fogantatást. Zsidó ellenfelének könnyü volt bizonyitékait lecáfolni. Négynapi vitatkozás után Johannes legyőzve távozott. A dolognak azonban ezzel nem lett vége. Nemsokára megjelent az apostata egyik tanitványa: Abner Alfonso és felszólitotta Mose de Tordesillast, hogy bocsátkozzék vele vitába a talmudról és az Agadáról. Azzal fenyegette, hogyha felszólitásának nem tesz eleget, nyiltan fogja hirdetni, hogy a talmud a fészke a kereszténye llenes tanitásnak. Mose de Tordesillas az avilai hitközség tanácsára vitája főbb pontjait irásba foglalta (Ezer-ha Emuna), megküldte a toledói hitközségnek is: vegye hasznát, ha majdan szükség lenne rá. Vitatkozásában bármily nehezére esett is, hidegvérét és nyugodtságát megőrizte; éles, bántó szót nem ejtett s a toledoiakat is figyelmeztette, hogy a vita hevében sértő kifejezésekre ne ragadtassák magukat, mert „a keresztények kezében a hatalom s ökölcsapásokkal is el tudják hallgattatni az igazságot.“ Toledo egykori tanitója volt a zsidóságnak; most a tanuló sorsára jutott és a gondolatok harcára formulákat kellett tanulnia.

Mintha néhány mélyrelátó előre sejtette volna, hogy a legnagyobb megpróbáltatások még csak azután fognak következni. Hitrokonaikat tehát fegyverrel látták el a közelgő támadások idejére, hogy az ellenség

védtelenül ne találja. Mose de Tordesillassal egyidőben más spanyol zsidó is adott ki vitairatot a kereszténység ellen. Ez a munka sokkal mélyebbreható volt. A Tudellai Sem-Tób ben Izsák Saprut volt a szerzője. Már fiatal korában védenie kellett hitét a téritő törekvések ellen. Don Pedro de Luna kardinális, ki (mint XIII. Benedek pápa) később annyi zavart okozott az egyházban és annyi bajt hozott a zsidókra, szenvedélyes hittéritő volt és különös kedvvel vitázott vallási kérdésekről. Pampelunában felszólitotta Sem-Tób Saprutot, hogy az eredendő bünről és megváltásról vitába bocsátkozzék vele. Sem-Tób Saprut püspökök és a tudós papok jelenlétében kénytelen volt a vität állani. A spanyol castiliai háboru, melynek Navarra volt a főtere, sok más zsidóval együtt az ország elhagyására kényszeritette Saprutot. Az arragoniai Taragonában telepedett meg. Itt tünt fel neki, hogy néhány kikeresztelkedett zsidó, akit Johannes de Valladolid buzgósága ragadott el, valóságos dühvel vetette magát a hitvitákra; a gyengelelküeket téritgették s a zsidókat és irodalmukat becsmérelték az uralkodók előtt. Ekkor adta ki (1380) Ében Bochan c. terjedelmes művét, melylyel a keresztény vitázó látszólagos bizonyitékait és igazságait akarta értékükre leszállitani. A munka egy zsidó és egy katholikus ember párbeszéde. Kivonatosan a négy evangéliumot is leforditotta héberre, hogy a zsidóknak módjuk legyen keresztény ellenfeleikkel vitatkozni. Ehhez a forditáshoz csipős megjegyzéseket fűzött. Később a zsidógyülölő Abner Alfonso műve is kezébe került. Ennek tételeit egyenkint cáfolta.

Nagy hatással ezek a vitairatok nem voltak, legalább nem keltették azt a hatást, melyet szerzőik vártak. Nem irott munkák hiányoztak itt, hanem férfiak, tettrekész jellemek, vezetők, kik szellemük és belátásuk erejével legalább a félművelt osztályt magukhoz birták volna emelni, ha már a tömeget meghóditani nem is tudták. A tudomány számüzetése, a filozófia kiátkozása megérlelte gyümölcseit. Szörnyü mód boszulta meg magát. Korcs nemzedék nőtt fel, melyet tudatlansága fosztott meg attól a belátástól, mely csak a tudományok ismeretéből születhetik. Ez a nemzedék saját korának viszonyait sem ismerte és a tudatlanságot a hithűség is megsinylette. Egyetlenegy mély, filozófikus képzettségü zsidója van ennek a kornak: ez sem annyira rendkivüli szellemének, mint inkább állásának és talmudi ismereteinek köszöni mérsékelt munkakörét. A legtöbb spanyol rabbi valósággal ellensége volt a tudománynak, különösen a vallásbölcseletnek, vagy legalább közönyös volt iránta. Csak laikusok foglalkoztak vele, de szellemükből hiányzott a teremtő erő és a tudomány fanatizmusa.

Jellemző erre a korra, hogy senkisem foglalkozott Maimuni „Tévelygők Vezetőjé"-vel; de divatossá lett Ibn-Ezra. Ennek a szellemes, rapszodikus irásmagyarázónak gondolatszikrái, sokoldalusága, elmésségei jobban megragadták a felületes nemzedéket, mint a mélygondolkodásu bölcs műve. Sem-Tób Saprut, Sámuel Carça, József Tób-Elem, Ezra Gatino és mások magyarázatokat irtak Ibn-Ezra pentateuch-magyarázatához. Ibn-Ezra rejtvényeinek, homályos mondatainak megfejtését tüzték ki feladatul és ez a cél széles köröket a legkomolyabban foglalkoztatott. Magyarázói különös buzgalommal igyekeztek őt az eretnekség és hitetlenség vádjától tisztára mosni, mialatt a másik végletbe estek: valósággal fanatikus hivő szinében tüntették fel.

Ibn-Ezra szellemeskedése nem emelte fel a vele foglalkozók szellemét. Az epigonok közt még leginkább József ben Eliezer Tób-Elem Szefardi (1330—1370 körül, talán Saragossában) érdemel említést. Mintájához hasonlóan ő is sokat járt-kelt a világban. Hosszabb ideig lakott Jeruzsálemben, de a sors Damaszkuszba üzte. Az itteni hitközségben Maimuni egyik leszármazottja, II. Dávid ben Józsua volt a rabbi és főbiró, kit régi szokás szerint nagidnak (fejedelem) neveztek, amely cim őseitől szállott rá. Az ő biztatására fogott Tób-Elem az Ibn-Ezra pentateuch-magyarázatának kommentálásába. A nagy Maimuni késő utóda olyan mű iránt érdeklődött tehát, mely éppenséggel nem a talmudban gyökerezik. Vajjon tetszett-e ez a kommentár Dávid ben Józsuának? Hiszen József Szefardi, akinek volt mathematikai és asztronómiai ismerete, Ibn-Ezra művének főleg ezt az oldalát juttatja érvényre. Szefardi maga nem egy olyan tételt állitott fel, mely egyenesen eretnekségre vall. Ibn-Ezra burkoltan azt állitja, hogy a pentateuch nehány verse és részlete nem Mózestől származik. Ezt Szefardi nemcsak elfogadta, de igazolta is. Tökéletesen mindegy, ugymond, vajjon Mózes maga irta-e az egész pentateuchot, vagy későbbi próféták is fűztek hozzá valamit. Csak korlátolt emberek akadnak fenn ezen a kérdésen. Ha tilos volt a pentateuchushoz hozzátenni, vagy elvenni belőle valamit, ez csak a törvényszabályokra vonatkozik, de nem egyes kivételekre vagy versekre, melyek történeti adatokat tartalmaznak.

A többi Ezra-magyarázónak sem bátorsága, sem tudása nem volt annyi, mint Tób-Elemnek. Ezek az eretnekszerü kijelentések felett semmitmondó frázisokkal térnek napirendre. De nem képmutatásból, hanem korlátoltságból.

A valencai Sámuel Carça (Ibn Szeném; 1360—1380) felületes fecsegő. Ész és értelem nélkül hordott össze mindent, amit csak olva-

sott. Körülbelül olyan kaliberü volt, mint Sem-Tób Falaquera, de annak nagy tudománya nélkül. Rossz nyelvek beszélik róla, hogy egy házassági szerződés felolvasása alkalmából, mikor a dátumhoz értek, amely szerint a házasság a világ teremtése után ilyen meg ilyen számu évén köttetett: Carça dühösen kelt ki az ellen és a szakálla szálaival példázta, hogy a világ keletkezése óta elmult évek megszámlálhatatlanok. A jelen volt rabbi tréfásan idézte a bibliai verset: Miért nem ég el a tüskebokor? (Szeném annyi mint tüskebokor) és Carçát nevetve máglyára itélte.

És ugyanez a Carça sokat foglalkozik műveiben a világ teremtésének időbeli meghatározásával, csakhogy ezt a tárgyat gyönge képességei nem birják meg. Egyébként nagyon tisztelte a törvényt és a talmudot. Van egy nagy munkája, mely a talmud agadájának igazolásával foglalkozik. „Mindent el kell hinnünk, — igy ir — amit a talmud bölcsei mondanak. Ha valaki homályosságot talál beszédükben, csak a saját korlátoltságának tudja ezt be; mert azok megett a szavak megett mélyértelmü titkok rejlenek.“ Carçának — ami elég csodálatos — valóságos bámulói akadtak kortársai közt. Ha ez nem a személyének szólt, mely lehetett kiváló, a lelkesedés egyenesen érthetetlen. Izsák ben Salomo Alhadil, a mathematikus és csillagász, rajongó iratot intézett hozzá. Salomo Roubeni (Barcelona) verseket irt róla, igaz, hogy rosszakat.

Az övénél is kevesebb értelemmel magyarázza Ibn-Ezrát az agramunti (Catalonia) En-Astrüc Salomo Gatino (1310—1380). Gatino öreg korára emléket akart állitani magának művében, de csak tehetségtelen voltáról állitott ki bizonyságlevelet. Maga volt kénytelen bevallani, hogy Ezra mathematikai és asztronómiai vonatkozásait nem érti, a mélyebbértelmü helyek magyarázatát pedig egyszerüen egy régebbi kommentátortól, Salomo Francotól vette át.

Voltak tudásvágyó, vallásos érzésü zsidók, kik foglalkoztak a talmuddal is. De a talmudtudomány sem állott ezidőben magasabb szinvonalon, mint a biblikus vagy profán tudományok. Akadtak rabbik, mint a valenclai Amram Efrati és a mallorcai En-Vidal Efraim Gerundi, akik képtelenek voltak arra, hogy a talmud tanait az ifjuság körében magyarázzák. Salome ben Ábrahám Zarfati, francia talmudista, aki Mallorcában telepedett meg, nem hiába merészkedett valamennyi spanyol rabbit — még a hires R. Nissim Gerundit is — ócsárolni s a talmudban járatlanságuk miatt a francia rabbikat föléjük emelni. Pedig ő maga is inkább szofista volt, mint mélyenjáró talmudista. E kor rabbijainak műveltsége a toledói rabbiban: Menachem ben Áron ben Zerachban

tükröződik leginkább, ki korának szellemét egyébként is hiven képviselte.

Menachem ben Zerach (született 1310 körül, meghalt 1385-ben) családja nem egy martirt adott a zsidóságnak. Atyját, Áront, a francia király pénzvágya és zsarnoksága tette földönfutóva. Vagyona maradékával családostul a navarrai Estellában telepedett meg. Itt a család tagjai: apa, anya és négy fiu annak a mészárlásnak estek áldozatul, melyet egy dominikánus szerzetes vezetett a zsidók ellen. Menachem, ki éppen uj házas volt, maga is több sebet kapott. Életét egy családjával ismerős lovag mentette meg. Felgyógyulása után ismét hozzálátott foglalkozásához, a talmudstudiumhoz. Előbb a kabalista Jozsua Ibn Soaibtól tanult, később az aserida Juda toledói iskoláját kereste fel. Negyenéves korában az alcalai község felszólitására maga is iskolát alapitott. A polgárháboru alatt a castiliai seregek életére törtek és vagyonától megfosztották. Don Sámuel Abrabanel fogadta azután magához. Mikor felépült sebeiből, Toledo községe rabbijává választotta. Itt iskolát alapitott. Mint Juda Aséri utódjától, méltán várhatták volna tőle, hogy a talmudtudomány terén kiválót fog alkotni. Menachem ben Zerach azonban nem emelkedett tul kora középszerüségén. Megirta az elméleti és gyakorlati zsidó tudományok compendiumát. (Céda la-derech; 1374-ben). Műve könnyen érthető, rövid, összefoglaló munka; bizonyára azokra a zsidó nagyokra való tekintettel, kik a fejedelmek és grandok udvarában töltötték napjaikat s nem értek rá a forrásokban buvárkodni. Munkája orvosi, lélektani, vallásbölcsészeti elemeket is tartalmaz, mégis unalmas, lapos, végig közhely. A függelékek nincsenek összefüggésben az egész művel s ugy lógnak rajta, mint egy óriás ruhái valami törpén. Talmudi része sem eredeti, sem mély felfogásra nem vall. A szerző megjegyzése: hogy műve tartalmát régi autorokból meritette, szinte felesleges. A compiláció nyilvánvaló. Az egyetlen figyelemre méltó benne: meleg, jóleső hangja, mely szerencsésen különbözik az akkori léleknélküli, száraz, rabbinikus előadásmódtól.

A kor köznapi sekélyes szinvonalán csak két ember emelkedik felül tudásával és jellemével: Chaszdái Crescas és Ben-Séset. Igaz, hogy Arragoniában éltek, hol IV. Pedro és I. Juan királyok alatt a zsidók távolról sem voltak olyan elnyomottak, mint castiliai testvéreik. Sem Chaszdái Crescas, sem Izsák Ben-Séset nem volt olyannyira kiváló jelenség, hogy kortársainak szellemi irányt szabhasson, mégis széles körök központjává lett mindenik és nem egyszer voltak hivatva arra, hogy bonyolult helyzeteket megoldjanak. Mindegyik arra volt rendelve,

hogy a zsidóságot összetartsa, ápolja a hitközségek békéjét, a lankadt kedélyeket felelevenitse, noha a kor viszonyai épenséggel nem kedveztek ennek a nehéz föladatnak.

Chaszdái ben Ábrahám Crescas (született 1340 körül, meghalt 1410-ben) előbb Barcelonában, majd élete végéig Szaragosszában tartózkodott. Noha képzett talmudista volt, nem tartozott a hivatásos rabbik közé. Összeköttetésben állott I. Juan idejében az arragoniai udvarral, fontos kérdésekben gyakran kérték tanácsát. Az arragoniai grandokkal is sokat érintkezett. A különböző bölcsészeti iskolák rendszereit jól ismerte. Önállóan itélt róluk és mély gondolkodásra valló felfogással uralkodott rajtuk. Eredeti gondolkodó volt. Meggyőződése a zsidó vallásban és a zsidó tanokban gyökerezett, de mindez sajátságos felfogásban élt benne. Chaszdái Crescas ismerte fel először a zsidók, keresztények, mohamedánok előtt oly nagy tekintélyre emelkedett aristotelesi filozófia gyöngéit: Aristoteles rendszerén olyan réseket ütött, hogy az egész filozófiai épitmény belerendült. Ha kora kedvezett volna metafizikus kutatásoknak, önálló az iskolás formulákat szerencsésen kerülő gondolkodása jelentős változásokat idézett volna elő e tudomány terén.

Ifjukorát nem ismerjük. Ezért azt sem állapitjuk meg, milyen hatások alatt érett meg annyira gondolkodó képessége, hogy nemcsak Maimuni és Gersonides, de Aristoteles tekintélyét is meg merte támadni. Elődei a talmudot forgatták és nagyatyjának ép olyan tekintélye volt, mint a hires Aseridáknak. Chaszdái Crescas maga a barcelonai Nissim Gerunditól tanulta a talmudot. Jóságos, szelidlelkü ember volt, a bajban jó barát, a szerencsétlenségben biztos oltalom. Ama nagy csapások idején, melyek korában a spanyol zsidókra szakadtak, minden erejét a nyomoruság csökkentésére forditotta.

Barátja, az idősebb Izsák ben Séset Barfat, jellemre hasonló volt hozzá, de a gondolkodásban roppant messzire állott tőle. (Született 1336-ban, meghalt 1408 körül.) Barcelonából származott, félig-meddig Ben-Adret tanitványa volt; magasabb kiképzését Ben-Adret fiától, továbbá tanitványától, Perec Kohentől és Nissim Gerunditól nyerte. Ben-Adretnak nemcsak a talmud felfogásának és tanulmányozásának módját, hanem a tudományok iránt való ellenszenvét is örökölte, sőt ebben mesterét felül is multa. Amaz megelégedett azzal, hogy csak serdületlen ifjaknak tiltotta el a tudomány művelődését, mig Ben Séset, noha korában alig lehetett eretnekségtől tartani, az érett embereket is jónak látta távoltartani tőle. Szerinte nem szabad sem a természettudományokkal, sem bölcsészettel foglalkozni, mert a tóra két alapkövét,

a teremtés és gondviselés tanát támadjak meg; mert a kutatást fölébe helyezik a hitnek s mert kizárják a csodákat. Gersonidesben, sőt Maimuniban is kárhoztatta a filozófia kártékony hatását. Noha ezek megközelithetetlen nagyságok voltak, a filozófia mégis tévutra vitte őket: néhány hihetetlen tanitást hirdetnek s a biblia némely csodáit elvetik.

Egyébként Ben-Séset jelleme erkölcsi magaslaton állt. Saját javát gyakran áldozta fel a köz javáért és békéjéért. De ha csak távolról sejtette is, hogy egy talmudi szabály, vagy egy lényegtelen szokás szenved sérelmet: szelid kedélye mellett is éktelen haragra tudott lobbanni.

Talmudtudása, éleslátása, egyenes jelleme miatt nagyon szerették. Saragossa rabbijává választották. Calatajud hitközsége szintén megválasztotta és minthogy éppen akkor ellenségei nagyon sok kellemetlenséget okoztak neki Saragossában, elfogadta a meghivást és Calatajudba készült. A saragossaiak azonban még a királyi csapatok segitségét is igénybe vették, csakhogy maradásra kényszeritsék. Jelentékeny engedményeket is tettek javára. Ben-Séset azonban nem akarta Calatajudnak adott szavát megszegni. Megvárta, mig a község maga oldja fel alóla. Később Valenciában és Tortosában is rabbivá választották.

Mindjárt Saragossába való költözése után megnyilvánult a betükhöz való ragaszkodása. Szokás volt akkor, hogy Purim ünnepén Eszterkönyvét spanyolul olvasták fel a zsinagógákban az asszonyok előtt. Ezt a racionális szokást Ben-Séset olyan lángoló szavakkal ostorozta, mintha a zsidóság pusztulását akarta volna megakadályozni. Talmudellenesnek tartotta, amit koráig egy rabbi sem kifogásolt. Ezt a szokást meg is szüntette.

Még jellemzőbb volt Rabbi Chájim ben Galipapával folytatott küzdelme. Galipapa (szül. 1310-ben, meghalt 1380 körül), előbb Huesca, majd Pampeluna rabbija, érdekes alakja volt a középkori zsidóságnak. Mig az ő korában, különösen az Aseridák hatása miatt, a legtöbb rabbinak az volt a törekvése, hogy egyik megnehezitést a másikra halmozzon, és kétséges esetekben mindig a szigorubb magyarázatot alkalmazza: Galipapa azt hirdette, hogy a talmud minden nyilatkozatát meg kell ragadni és fel kell használni arra, hogy a szabályok a lehető legnagyobb mértékben megkönnyittessenek. Hivatkozott régi mesterekre: rabbi Támra és másokra, kik sok olyat megengedtek, amit a talmud tiltott. Ezt kell minden rabbinak szem előtt tartania, erre kell támaszkodnia. Olyan időket élünk, vélte Galipapa, mikor a nép nem oly tudatlan már, hogy attól tarthat-

nánk, mintha a könnyitések oda vezetnének, hogy az emberek derüreborura tulteszik magukat a szigoru szabályokon. Meggyőződését nemcsak elméletben hirdette, hanem a gyakorlatban is követte. Enyhitései természetesen csak csekély jelentőségü szabályokra vonatkoztak, de ebben az időben kis dolgoknak is nagy volt a fontossága.

Galipapa mellőzte a messiási tant is, noha ez Maimuni óta dogmává lett s tagadása hitetlenség számba ment. Azt tanitotta, hogy azok a proféciák, melyek Jezsaiás könyvében Izrael ragyogó jövőjére vonatkoznak, már a makkabeusi időkben beteljesedtek. Dániel könyvéről azt tartotta, hogy főtartalma nem egyéb, mint Antioches Epiphanes kegyetlenségeinek burkolt leirása. Tanulmányt is irt erről. Négyszáz évig tartott, mig ezt a nézetét általánosan elfogadták. Valószinü, hogy iratait a misztikum rejtelmeiben botorkáló kortársai kinevették, de az is lehet, hogy nagy vihart aratott gyakorlatba vitt ujitásaival. A tudelai rabbi, Chaszdái ben Salomo, beárulta Ben-Sésetnél, aki Galipapát megfosztotta hivatalától. A reformoknak egyéb következményük nem volt.

A szigoruan vallásos irány megfelelt ama kor hangulatának és lelki világának. Mentől nagyobb volt a szigor, annál megfelelőbb volt. Ben-Séset és barátja, Chaszdái Crescas, aki nem állotta ugyan utját a tudománynak, nem korlátolta a gondolkodást, de a filozófiát maga is az orthodoxia szolgálatába szegődtette: ez a két rabbi Nissim Gerundi halála után Spanyolország határain kivül is korlátlan tekintélyre emelkedett. A rabbinikus kérdések egész özönével halmozták el mindkettőjüket, s nemcsak Spanyolországból, de Német-, Francia- és Olaszországból is felkeresték őket. A legbüszkébb rabbik s a legjelentékenyebb községek is kikérték és kötelezőnek tartották döntésüket. Egy izben nagy elégületlenséget keltett a navarrai zsidókban egyik tekintélyes emberük kiátkoztatása. Halála után fentartották az excommunikációt, ami formális lázadást keltett a községben. Az országos főrabbi a navarrai király orvosa, Orabuena József, Chaszdái Crescashoz fordult, hogy az elégületleneket lecsillapitsa. Az arragoniai udvar is őt tekintette a zsidóság képviselőjének. Ezért történt, hogy egy besugás folytán őt, Ben-Sésetet és testvérét, Crescas Barfatot IV. Don Pedro fogságba vetette. Csak akkor bocsátotta őket szabadon, mikor kezességet vállaltak értük. Hitelt adhatunk Ben-Sésetnek, aki azt állitja, hogy valamennyien ártatlanok voltak abban, ami miatt fogságba kerültek. Ártatlanságuk ki is derülhetett, mert nem esett bántódásuk.

Franciaországban a zsidók élete nevezetes változásokon ment keresztül. Ezek a változások szoros összefüggésben voltak az ország

politikai helyzetével. Menassier de Vesou, hitrokonainak lelkes gyámolitója, meghalt (1375—78 közt). Salamon, József, Ábrahám és Haquinet nevü négy fia közül az első atyja hivatalát örökölte: fővámszedő s a zsidók politikai képviselője lett. Másik fia a keresztény vallásra tért. A hitükhöz hű maradt De Vesou-k ép oly szeretettel védték hitsorsosaik érdekeit, mint atyjuk. A királyi udvarban ép oly tekintélynek örvendtek és a zsidójelvény viselésétől ők is fel voltak mentve. Szavuknak mindazonáltal nem volt meg az a sulya a zsidóságban, mint apjukénak. V. Károly halála után a Vesou-család különben is elveszitette jelentőségét. Louis regens, Anjou hercege (1380-ban) megerősitette a zsidók privilégiumait, s lakhatási engedélyüket — nagy summa pénzért — ujabb 5 évvel hosszabbitotta meg. Védelme azonban nem sokat ért, illetve az ellenszenv, melylyel a nép az uralkodó iránt viseltetett, a zsidóknak ártott legtöbbet.

Páris elszegényedett népe lázongani kezdett a sulyos adók miatt. Gyüléseken segélyt követelt a kiskoru királytól és régensétől. Az eladósodott nemesség erre titokban arra biztatta ezeket a gyüléseket, emeljék fel szavukat a zsidók ellen is, hogy a király kergesse ki országából „ezeket az uzsorásokat, akik tönkre tették a francia családokat". A csőcselék erre a nemesség bujtogatása folytán (1380 november 16) rárontott a zsidók házaira, felgyujtotta azokat, kirabolta a lakásokat, megsemmisitette a fővámszedő (a De Vesou-család) pénztárát, eltulajdonitotta a felhalmozott zálogokat, széttépte az adósleveleket, sok zsidót megölt, a gyermekeket pedig anyjuk kebléről szakitotta le s keresztelni vitte a templomba. A párisi zsidók legnagyobb része csak ugy kerülte ki a halált, hogy Chatelet várába menekült.

A régens a történteken mód fölött felháborodott. Ugyanis ő szerette volna a zsidókat kifosztani, de ime, megelőzte a csőcselék. Sőt a nép hangulata miatt még a bűnösöket sem merte megbüntetni. Egyelőre visszaadta a zsidóknak házaikat s kihirdettette, hogy elrablott javaikat is vissza fogják nyerni. De csak kevesen állottak kötélnek. Páris prevotja, Huguss Aubriot lovag, ki a főváros szépitése és kiterjesztése miatt nagy érdemeket szerzett, pártjukat fogta a zsidóknak. Kivitte, hogy az elrablott s megkeresztelt gyermekeket visszaadják szüleiknek. De ezzel magára zuditotta mindazok haragját, kik tehetségüket az elmék elbutitására akarták felhasználni. Aubriot rendeleteivel a rakoncátlan egyetemi hallgatókat, sőt a tanárokat is ellenségeivé tette, s ezek a zsidók iránti igazságosságát siettek bűnéül felróni. A párisi püspök azzal vádolta, hogy zsidó asszonyokkal szeretkezik, sőt titkon maga is zsidó vallásu. Eret-

nekségért el is itélték s börtönnel volt kénytelen a zsidók iránt való nemes érzéséért vezekelni.

Párison kivül mindenütt, ahol a nép a sulyos adók miatt lázadásba tört ki, zsidók estek annak áldozatul. Négy hónap mulva Párisban is, más városokban is megismétlődtek ezek a véres jelenetek, mig a fogyasztási adó megujitása az u. n. maillatin-ok (kalapácsosok) forradalmát nem idézte elő. Három vagy négy nap egymásután csak zsidókat üztek, kergettek, raboltak és gyilkoltak. (1381 március). A király hiába igyekezett a zsidókat megvédeni. Ezeket a csapásokat a francia zsidók ki nem heverték. Menassier de Vesou fiai részint életüket veszitették a lázadásban, részint teljesen tönkre mentek, s minden hatalmukat és tekintélyüket elvesztették.

Ezek az események csaknem valamennyi francia községet megrázkodtatták. Mattathia, provencei főpap is megtért őseihez. A hitközségek Jochanan nevü fiát választották utódjául, kit a király is megerősitett állásában. Öt évig békében töltötte be hivatalát, sőt iskolát is alapitott, mikor Szavoyából valami Astrüc Jezsája ben Aba-Mari nevü rabbi, ki Jochanan atyjának tanitványa volt, jelent meg Franciaországban. A német főrabbi Méir ben Baruch Halévi jogositványát hozta magával, melynél fogva egyedül ő volna feljogositva arra, hogy iskolát tartson fenn és a tanulókat rabbikká avassa. Aki engedélye nélkül végez rabbinikus teendőket, esket vagy elválaszt, átok alá essék, az általa teljesitett házasságjogi aktusok pedig érvénytelenek. Ugy látszik, Astrüc Jezsaja hiveket is szerzett Franciaországban. Talmudi ismereteit ellenfelei is elismerték. Jogositványánál fogva Jochanánt is megfosztotta hivatalától, mert ez nem akarta magát alája rendelni (1380—1390 közt). Minthogy a De Vesou-k ebben az időben már vagy nem éltek, vagy befolyásuk nem volt, Jochanannak nem is volt kire támaszkodnia. De mégis akadtak pártfogók, kik zokon vették az idegen rabbi erőszakoskodását s panaszt emeltek Halévi ellen is, hogy német provinciának tekinti a francia hitközségeket, noha minden község külön-külön független és önálló s Rabbi Méir Halévinak nincs joga beleavatkozni a francia zsidók hitközségi életébe.

A községek izgatottsága nőttön-nőtt, annál is inkább, mert Astrüc a rabbi-állásokat saját rokonaival töltötte be. Franciaországban azonban nem dönthettek a dolog felől. Ezért Jochanan Spanyolország két hires rabbijához, Chaszdái Crescashoz és Ben-Sésethez fordult. Crescast, aki maga jött Franciaországba, a községek biróul kérték fel a vitás kérdésben. Mindkét spanyol rabbi Jochanan mellett döntött. Jochanan azonban,

ha hasznára volt is ez a pártfogás és támogatás, nem soká élhetett vele, mert a francia zsidók napjai akkor már meg voltak számlálva.

A vihar ezuttal Spanyolországból indult ki. Száz esztendő zivatara kellett hozzá, hogy a zsidóság virágzó fája gyökerestül szakadjon ki a spanyol földből. Franciaországban már egy gyönge szél is elég volt hozzá, hogy a zsidókat ugy elseperje, mint a homokszemeket. Ennek a drámának, mely a XIV. század végén kezdődött, s melynek utolsó fölvonása csak a XV. század utóján játszódott le, maguk a zsidók is voltak okai. A zsidógyülölők panasza, hogy a zsidó nagyok a spanyol királyi és nemesi udvarokba tódultak, uzsorával szerezték vagyonukat s drága selyemruhákban hivalkodtak, nem egészen igazságtalan. Ezek ostobaságát és tulzásait kellett a tömegnek is megfizetnie. Maguk a jóérzésü zsidók is panaszkodtak a gazdagok kapzsisága és érdekhajhászata miatt. „A zsidó előkelők, nemesek és vagyonosok osztálya oka a bajnak. Csak a maguk tisztességére és vagyonára gondoltak. Istenük megtiszteltetésével nem törődtek.“ A spanyol zsidók közt szakadás is történt. A nagyok iránt érzett irigység és gyülölet megbontotta az egységet, mely valamikor erőt adott a spanyol zsidóságnak. Hires jellemvonásuk, a nemesség és jószivüség is kiveszett. Egy akkori iró megragadóan jellemzi ezeket a változásokat. Ha leirásának csak a fele felel meg a tényeknek: akkor is nagy és szomoru volt a spanyol zsidók sülyedése.

Salomo Alami „Intő levél“ (Igeret Muszav) cimü könyvében a következőket irja: „Legtöbben az előkelő zsidók közül, kik a királyok udvarában éltek, s őrei voltak az állami vagyonnak, kevélyek és dölyfösek voltak állásukra, a szegényekkel azonban nem törődtek. Palotákat épitettek, díszhintókon, felékesitett öszvéreken jártak, ragyogó ruhákat viseltek, leányaikat, asszonyaikat fejedelemnők módjára aranynyal és drágakövekkel cicomázták föl, de közönyösek voltak a vallás és a zsidó tudomány iránt, lenézik a szegénységet s semmittevésben kéjelegnek. Az minden gondjuk, hogy maguk szabaduljanak az adóktól s az állami terheket a szegényebb osztály vállára háritsák. A gazdagok táncot, játékokat üznek, az ország nemzeti viseletében járnak és szakált nem viselnek. Drága illatos kenőcsökkel kenik magukat, mig a tóra művelőinek betevő falatjuk sincsen. Ezért nézik le a rabbinusokat; mert minden néposztály szivesebben adja az utolsó kézműves munkára is gyermekeit, semhogy a tóra tanulásának szentelné őket. A templomi szónoklatok közben a gazdagok édesdeden szunyókálnak, vagy fecsegnek, a szónokot a zsinagóga megett asszonyok és férfiak lármája zavarja. Mennyivel áhitatosabbak templomban a keresztények! — Alamizsnára nincs pén

zük. Tizszer kéretik magukat, mig adnak, s ha adnak, csak azért teszik, hogy emlegessék őket. Mindenütt civakodnak egymással. Kicsinyes dolgok miatt ellenségeskednek. Amellett irigyek, s a királyok és fejedelmek előtt rágalmazza egyik a másikat."

Ebben az időben csakugyan napirenden voltak a besugások, ami azelőtt szokatlan jelenség volt zsidók között. Még a rabbik ellen is áskálódtak. Amint R. Nirsim Gerundit, Ben-Séset Izsákot és Chaszdái Crescast barátaikkal együtt beárulta valami hitvány besugó, azonképen koholtak vádat az arragoniai királynő előtt az alkoleai rabbi, En-Zag Vidal de Tolosa ellen is, aki a hires Jom-Tób Vidal de Tolosának volt fia.

A rabbik, kik néhány asszeszorral bizonyos esetekre nézve biróságot alkottak, rendkivül szigoruan jártak el a besugók ellen, sőt halállal is büntették őket. Ősrégi gyakorlat volt ez nemcsak Castiliában, hanem Arragoniában, Valenciában és Cataloniában is. A rabbi által hozott halálos itélet végrehajtásához a király pecsétes levéllel adott beleegyezése kellett ugyan, de valamelyik zsidó udvaronc vagy pénz segitségével ezt sem volt nehéz megszerezni. Ez a szokás azonban nem orvosolta, hanem növelte a bajokat; az ilyen besugókkal ugyanis nagyon röviden bántak el, aminek az volt a következménye, hogy az elitéltek hozzátartozói és barátai boszut forralva, a község és a rabbik megalázására törekedtek. Egy zsidó törvényszék elhamarkodott és kiméletlen eljárása egy magasállásu állitólagos besugó ellen szolgáltatott alkalmat az első nagyobb kiterjedésü zsidóüldözésre Spanyolországban és végeredményében a zsidók számüzésére a pireneusi félszigetről.

HARMADIK FEJEZET.

CHASZDÁI CRESCAS ÉS IZSÁK BEN-SÉSET KORA.

(FOLYTATÁS.)

József Pichon és kivégeztetésének hatása Sevillában. I. Don Juan király haragja a zsidók és a rabbikollégium ellen. A castiliai zsidóktól megvonják a bűnfenyitő jogot. Ellenséges hangulat. Portugália zsidósága; községi szervezetek; az országos főrabbi és a kerületi rabbik. Juda és Dávid Negro. A főrabbiság betöltése mint államügy Spanyolország és Portugália között. Rabbinátus és klérus; zsinagóga és egyház. A rablólovagok és a zsidók. Zsidómészárlás Prágában. Venzel császár és a zsidók. A zsidók követeléseinek megsemmisitése egész Németországban. A sevilliai véres események és az 1391-iki üldözés Spanyolországban. Üldözések Franciaországban. A zsidók második kiüzetése Franciaországból. A francia kivándorlók. Peszach-Péter, a konvertita és Mühlhauseni Lipmann.

(1380—1400.)

József Pichont Sevillából, aki II. Don Henrik castiliai királynak bérlője volt és a fejedelemnél nagy kegyben állott, néhány zsidó irigylője sikkasztással vádolta, amire a király 40.000 dublon pénzbüntetésre itélte. Nemsokára azonban visszanyerte szabadságát és tovább is megtartotta tekintélyét. A keresztény lakosság kedvelte is, annál jobban gyülölték hitsorsosai.

Boszuból, vagy saját személyének tisztázására, sulyos vádat emelt most ellenségei ellen; a vád anyaga azonban ismeretlen.

Don Henrik király ezalatt meghalt és trónját fia, I. Don Juan foglalta el (1379). Az ócastiliai fővárosban, Burgosban rendezett koronázási ünnepély alatt a zsidó törvényszék a szintén ott tartózkodó Pichont, mint bujtogatót és árulót (málsin, mószér), halálra itélte, anélkül, hogy a vádlottat előbb kihallgatta volna. Néhány zsidó, aki a király bizalmához férkőzött, engedélyt kért az ifju uralkodótól, hogy kivégezhessen egy veszedelmes embert, (a nevét nem mondották meg) és megvesztegetett tanácsosai rábirták a királyt, hogy minden vizsgálat nélkül aláirjon egy halálos itéletet. A rabbikollégium itéletével és a fejedelem jóváhagyó aláirásával Fernan Martin rendőrfőnökhöz siettek Pichon ellenségei és kérték segitségét a kivégzéshez. Másnap korán reggel (augusztus 21) két zsidó, Don Zulema (Salamon) és Don Zag a rendőrfőnökkel együtt Pichon lakásába ment és ott végrehajtották a halálos itéletet.

Ez a gyors, kiméletlen és törvénytelen eljárás egy magas állásu férfiuval szemben általános megütközést keltett mindenütt. Különösen az ifju király háborodott föl a zsidók eljárásán, hogy egy férfiut, aki atyjának nagy szolgálatokat tett, épen a koronázási ünnepély alatt végez-

tek ki, és még hozzá furfangosan kicsikart engedélyével. Haragjában kivégeztette a halálos itélet végrehajtóit és a birórabbinust. Fernan Martin rendőrfőnököt is halállal akarta sujtani, amiért az itélet végrehajtásánál segédkezett, de néhány lovag közbenjárására megkegyelmezett neki és csak a jobb karját vágatta le.

Ennek az eseménynek még egyéb szomoru következményei is voltak.

Mindenekelőtt megvonta a rabbinusoktól és a zsidó törvényszékektől a bünfenyitőjogot, és a soriai corteszgyülésen (1380) törvénybe iktatta, hogy a rabbinusok és a hitközségi elöljárók nem itélhetik hitsorsosukat sem halálra, sem megcsonkitásra, sem számüzésre. Bünfenyitő esetekben forduljanak a keresztény birósághoz, mert a próféták jövendölése szerint, Jézus megjelenése után el kell veszteniök a zsidóknak minden hatalmukat.

A még mindig ki nem engesztelt király más vádakra is adott hitelt a zsidók ellen. Elhitte róluk, hogy imáikban átkozzák a keresztényeket és a katholikus egyházat és hogy nagyméretü térítést folytatnak a máshitüek között. Mindkét dolgot megtiltotta sulyos büntetés terhe mellett.

De nemcsak a király és az udvar, hanem a castiliai lakosság is nagyon felháborodott József Pichon igazságtalan elitéltetése miatt. A sevillai keresztények, akik a kivégzett József Pichont nagyon kedvelték, oly mély gyülöletet tápláltak a zsidók ellen, hogy csak az alkalomra vártak, hogy boszut állhassanak rajtuk.

A zsidók ellen szóló vádak és jogaik korlátozására irányuló inditványok napirenden voltak most is a corteszgyüléseken, miként azelőtt a nyugati gót királyok conciliumain. Don Juan király legtöbbnyire jóváhagyta ezeket az inditványokat, hacsak nem kárositották meg a kincstárt. A valladolidi corteszgyülés (1385) jóváhagyta a papság inditványát, hogy a kánoni korlátozásokat érvénybe léptessék, és ennek megfelelően rendeletet bocsátott ki, hogy zsidóknak és keresztényeknek nem szabad együtt lakniok. És azt, aki az ellen a rendelet ellen vét, nyilvánosan megvesszőztetik.

A király törvénynyé tette, hogy zsidónak (vagy mohamedánnak) nem szabad kincstárnoki hivatalt viselnie sem a királynál, sem a királynőnél, sem valamelyik infansnál. Az a zsidó, aki mégis ilyen hivatalt vállal, megfosztatik vagyonától és azonkivül testi büntetésben is részesül.

Ostoba törvény, mert vagy fölösleges, vagy keresztülvihetetlen!

A valladolidi corteszgyülés azt is követelte, hogy semmisitsék meg

a zsidók követeléseit, továbbá, hogy fosszák meg attól a privilégiumtól, hogy saját biráik (Alcades) legyenek és saját végrehajtóikkal hajthassák be követeléseiket. Azt akarták, hogy általában korlátozzák kereskedelmüket. De ebbe nem egyezett bele Don Juan, hanem hagyta ugy, ahogy volt, mert belátta, hogy ezek a korlátozások, amelyek a zsidók jövedelmeit csökkentenék, a kincstárt is megkárositanák.

Ezzel a nem épen zsidógyülölő királylyal megtörtént az a hihetetlen dolog, hogy a spanyolországi főrabbiság körül támadt viszály miatt elvesztette Portugália koronáját, amit épen akkor készült a fejére tenni.

A király, vagy inkább második neje, a portugáliai infánsnő, Beatrix (Brites), szerződés értelmében, ha Fernando király fiutód nélkül hal meg, örököse lett volna a portugál koronának. Fernando király alatt (1367—1383) a portugáliai zsidók rendkivül szerencsés helyzetben voltak, mint ahogy ebben az országban kiüzetésükig általában tűrhető volt a helyzetük. A tizenharmadik század óta (1274) virágzó hitközségi élet folyt itt mindenütt, és a portugál zsidók párjukat ritkitó hitközségi intézményekkel dicsekedhettek.

A portugál zsidóság élén országos főrabbi (Ar-Rabbi Mor) állott, aki szinte fejedelmi jogokkal volt fölruházva és akit fontos hivatalánál fogva a király nevezett ki. Ezzel a magas méltósággal a király érdemeseket szokott megjutalmazni, és rendesen olyan férfiut tüntetett ki vele, aki az udvarnál nagy kegyben állott. A főrabbinak saját pecsétje volt és rendeleteket bocsátott ki nevének aláirásával és a következő hozzátétellel: „Uram, királyom kegyéből, Ar-Rabbi Mor a portugál és algarvei községek fölött.“ Évente be kellett utaznia az összes községeket, amikor felszólitotta a hiveket, hogy forduljanak hozzá panaszaikkal, akár egymás, akár elöljáróik és rabbinusaik ellen, és ahol visszaélést állapitott meg, önhatalmulag megtorolhatta vagy orvosolhatta. Utazásain egy zsidó főbiró (ouvidor), egy kancellár (chanceller), egy titkár (Escrivao) és egy végrehajtó (Porteiro jurado) kisérte, hogy itéleteit azonnal végrehajthassa.

Az országos főrabbik ritkán voltak talmudtudósok.

A főrabbi vagy az Ar-Rabbi Mor alatt állottak a kerületi rabbik, (Ouvidores), akiket ő nevezett ki. Székhelyük a hét kerület fővárosaiban volt, nevezetesen Santarem, Bien, Cavilhao, Porto, Torre de Montcorvo, Evora és Faro városokban. A kerületi rabbik felügyeletet gyakoroltak a kerületek községei fölött és intézték pörös ügyeiket. A helyi rabbinusokat az adófizető tagok összessége választotta ugyan, de választásukat jóvá kellett hagynia az országos főrabbinak, aki a király

nevében kiállitott okmányban értesitette az illető községeket választásuk szentesitéséről.

A rabbinusok nemcsak polgári pörökben itélkezhettek, hanem bünfenyitő ügyekben is és ezt a jogot tovább tartották meg, mint a spanyol zsidók. A nyilvános okmányokat az ország nyelvén kellett kiállitania. A zsidók eskü-formulája még a keresztényekkel szemben is igen egyszerü volt. Az esküttétel a tórát tartó rabbinus jelenlétében ment végbe.

Don Fernando királynak két zsidó kegyence volt, mindaketten pénzügyeket vezettek: Don Juda, a főkincstárnok (fesoreiro mor) és Don Dávid Negro pénzügyi tanácsos (Almoxarif), aki a tekintélyes Ibn Jachja családból származott. Mikor ez a könnyelmü király meghalt és Leonora királynő — ez a bájai miatt ellenállhatatlan, többszörös hűtlenségéért megvetett és boszuvágya és képmutatása folytán rettegett asszony — vette át a kormányzást, megjelent nála a lisszaboni városi előljárók küldöttsége, amely az elhunyt király egyes kellemetlen rendeleteinek visszavonására kérte. Egyebek között azt kivánták, hogy zárják ki a hivatalokból a zsidókat és a mórokat. A ravasz Leonora azt felelte, hogy már a király életében is sokat fáradozott azon, hogy a zsidókat kizárják, de sikertelenül; a király mindig visszautasitotta a kérését. Mindjárt a király halála után pedig elmozditotta állásából Juda kincstárnokot és Dávid Negro tanácsost. De megtartotta őket a környezetében, mert vagyonukkal és tapasztalataikkal nagy szolgálatot tehetnek neki.

Leonora királynő ama tervét, hogy a kormányzást önállóan vezeti és hogy megosztja az uralmat szeretőjével, Andeiro de Q'urem gróffal, meghiusitotta a még ravaszabb Don Juao, a fattyuinfans, aki ügyességével a nép kegyébe férkőzött és a regensnőt csakhamar a főváros elhagyására kényszeritette. A boszuvágyó Leonora vejéhez, I. Don Juanhoz, castiliai királyhoz fordult segitségért és igy Portugália véres polgárháboruk szinhelye lett. Az egyik oldalon a nemesség állott, amely a regensnőhöz és a castiliai királyhoz szitott, a másik oldalon a nép pártja foglalt állást, élén a portugál nemzetiség védelmére választott Don Juao de Avissal. Leonora kénytelen volt a nép dühe elől menekülni és Santaremben menedéket keresni. Két zsidó kegyenc, Juda és Dávid Negro, követte.

Ide jött Don Juan castiliai király is, kinek javára, hogy ellenségein boszut állhasson, Leonora lemondott a kormányzásról. Rendelkezésére bocsátotta vejének az egész portugál nemességet és az ország összes várait.

Castilia és Portugália egyesitésének terve természetesen csak ugy

sikerülhetett, ha Leonora és Don Juan állandóan összetartanak. De ezt az egyetértést megzavarta és kölcsönös gyülöletté változtatta az országos főrabbinátus betöltése.

Midőn ugyanis az országos rabbinátus megüresedett (1384), Leonora kegyencére, Judára akarta ruházni a méltóságot és érdekében közbenjárt a castiliai királynál. De Don Juan, felesége kivánságára, Dávid Negronak igérte az állást.

Leonora haragja féktelen dühbe tört ki és a következőket mondotta környezetének:

„Ha a király meg tudta tagadni tőlem ezt az első kérést, amivel hozzá fordultam; ha megtagadta tőlem, a királynőtől és anyjától, aki annyit tett érte, mit várhatok a jövőben és mit várhattok tőle ti? Valóban, ellenségem, Juao de Avis sem bánt volna igy velem. Jobban teszitek, ha átpártoltok hozzá, aki jogos uratok."

Leonorát annyira elkeseritette tervének meghiusitása, hogy amióta Don Juan Judának Rabb-Morrá való kinevezését visszautasitotta, ép oly ellensége lett vejének, a castiliai királynak, mint azelőtt Don Juao de Avisnak. Összeesküvést szervezett a király élete ellen. De a kinevezett országos főrabbi, Dávid Negro, meghiusitotta az összeesküvést és megmentette a castiliai király életét.

Egy franciskánus, aki az összeesküvők megbizásából a király combrai hadiszállásán kémszolgálatot teljesitett, jó barátja volt Dávid Negronak, aki ekkor szintén a király környezetében tartózkodott. Ez a szerzetes meg akarta menteni barátját és felszólitotta, hogy hagyja ott a tábort minél előbb. Dávid Negronak feltünt a dolog és addig faggatta a franciskánust, amig el nem árulta neki az összeesküvés egész tervét.

Dávid Negro kötelességének tartotta, hogy megmentse királya életét és figyelmeztette Don Juant a veszedelemre. A király gyorsan intézkedéseket tett az összeesküvés meghiusitására. Mindenekelőtt letartóztatta az összeesküvés szitóját, Leonorát, akire, amióta az országos főrabbiállás betöltésére vonatkozó kérelmét visszautasitotta, különben is nagyon gyanakodott. Judát, Leonora jelöltjét és a királynő udvarhölgyeit is letartóztatta és miután a sok kinzás vallomásra birta őket, Leonorát Don Juan Tordesillasba számüzte, Judát pedig halálra itélte a király, de vetélytársa, Dávid Negro kegyelmet eszközölt ki a számára.

Don Juan és Leonora viszályának, de különösen Leonora letartóztatásának az volt a következménye, hogy a castiliai király elveszitette portugáliai hiveit és mivelhogy mindenütt ellentállásra talált, kénytelen volt erőszakhoz folyamodni, hogy az országot leigázza. De tervei nem

sikerültek és végül le kellett mondania arról, hogy Portugáliát a birodalmához csatolja.

Ha ennek a kornak néhány rabbinusa hiuságból, nagyravágyásból vagy egyéb okokból össze is veszett egymással, mint pl. Dávid Negro Judával, Franciaországban Jesája ben Abba-Mari Jochanannal, Mallorca szigetén Salamon Carfati En Vidal Efraim Gerundival és Valenciában a Toledóból bevándorlott Chaszdái ben Salamon Amram Efrátival, mégis csak kivételeknek kell tekintenünk ezeket a jelenségeket.

A legtöbb rabbinus szentélynek tekintette a rabbiságot, melyet makulátlan kézzel, tiszta szivvel és önzetlen lélekkel szolgáltak. Nemcsak tudásban és jámborságban jártak elől, hanem nemes gondolkodásban, lelkiismeretességben és erkölcsösségben is. Azok a nagyravágyó és összeférhetetlen rabbinusok sem követtek el más bűnt, mint azt, hogy nagyravágytak és össze nem fértek egymással. De megsértenők emléküket, ha a katholikus egyház papjaival hasonlitanók össze. A kereszténységet soha sem gyalázták meg annyira képviselői, mint a tizennegyedik és a következő század papjai.

A pápaság, amióta az Avignonban székelt, a bün és az aljasság mocsarává vált és megfertőztette nemcsak a hozzá közelállókat, hanem az egész keresztény papságot az utolsó szolgáig. Ehhez hozzájárult a szenvedélyes harc a két pápa között, amely a kereszténységet két táborra szakitotta. A pártok halálos gyülölettel küzdöttek egymás ellen.

„Az igazság őrületté vált a pápai udvarokon“ — ezekkel a szavakkal jellemzi a pápaság sülyedését Petrarca, a költő, aki a bűnös üzelmeknek szemtanuja volt; — „a szűziességet póriasságnak mondják, a szemérmetességet szégyennek. Minél szennyesebb és elvetemedettebb valaki, annál hiresebbé válik. Nem beszélek a fajtalanságról, asszonyrablásról, vérfertőzésről és házasságtörésről: ezek a papok bűnlajstromában csekélységeknek mondhatók. Arról sem beszélek, hogy a férjeket, hogy feleségeiket magukévá tehessék, számüzik; mert ennél sokkal nagyobb gyalázat az, hogy a papoktól teherbe esett asszonyok férjeit arra kényszeritik, hogy házukba fogadják meggyalázott asszonyaikat és eltartsák addig, mig meg nem szülik gyermekeiket, hogy azután ujra folytathassák velük paráználkodásaikat.“

„Mindezt nemcsak magam láttam és tapasztaltam, hanem közismert a nép között is. De a nép hallgat, mert fél szólani.“

Egy másik szemtanu, Nicolaus de Clemangis, a francia theologus a következő szavakkal festi az egyház sülyedését:

„Minden vétket, minden gaztettet, minden aljasságot megengednek,

vagy megbocsátanak pénzért. Pénzért a legocsmányabb bűntett alól is lehet feloldást szerezni. Minek beszéljek sokat a káptalanokról és plébániákról, kifejezhetem egyetlen mondattal: a püspökök, a pápák és a papok egyformán tudatlanok, megvásárolhatók, kapzsik, irigyek, kémkedők, alattomosak, falánkok és kéjencek és meggyalázzák saját fattyuleányaikat."

A papok paráznasága és erőszakoskodása a nőkkel szemben odáig fajult, hogy egyes községek csak olyan papot engedtek maguk közé, aki kötelezte magát, hogy ágyast tart a házában, de más asszonyok után nem veti magát. Az apácakolostorokról úgy beszéltek, mint az örömházakról. A kolostor falai között a legfertelmesebb bűnök tanyáztak; nemcsak fajtalankodás és vérfertőzés, hanem gyermekgyilkosság is.

És az egyház eme gyalázatos képviselői a legnagyobb tiszteletre tartottak igényt!

Az ellenpápák Rómában és Avignonban a legvaskosabb bűnöket vetettek egymásnak a szemére, de azért mindegyikük isteni imádatot követelt magának. Le kellett előttük térdelni, mint Isten előtt.

Természetes, hogy a papok feneketlen erkölcstelenségükkel és elvetemedettségükkel megfertőztették a laikusokat is.

És ez az elfajult, elzüllött és elvetemedett világ megengedte magának azt, hogy megbélyegezze a szűzies, tiszta és érintetlen erkölcsü zsinagógát!

Vad legények és rablólovagok megvonták az emberi jogokat a zsidóktól, akik erkölcsösség tekintetében annyira fölöttük állottak. Üldözték és hajszolták őket, mint az erdő vadjait!

Nordlingenben agyonütötték a község összes tagjait feleségeikkel és gyermekeikkel együtt (1384). A svábságban mindenféle eszközökkel kinozták a zsidókat, Augsburgban letartóztatták az egész községet és csak akkor eresztették szabadon, midőn 20.000 aranyat fizettek le.

Jellemző a következő eset, amely valószinüleg nem állott egymagában abban az időben.

A középnémetországi községek rabbinusai és előljárói gyülést tartottak Weissenfelsben, ahol egyes községi és vallási kérdések fölött tanácskoztak (1386). A zsidó szinódus tagjai fejedelmi védlevelekkel látták el magukat, mert abban az időben keresztény utazó sem lehetett biztos védlevél nélkül, hát meg a zsidó. A német rablólovagok azonban mégis rájuk törtek és abban a reményben, hogy gazdag zsákmányt találnak náluk, kifosztották, bántalmazták és fogságba vetették őket és csak nagy váltságdij fejében bocsátották szabadon. A bántal-

mazott rabbinusok és előljárók panaszt emeltek az illető fejedelmeknél és ezek, sértve érezvén magukat, hogy aláirásukat a védleveleken oly kevéssé respektálták, felelősségre vonták az utonálló lovagokat. A vádlottak egyike a következő szavakkal mentette a maga és társai eljárását:

— Távolról sem akartuk a fejedelem védlevelét lebecsülni, de azt hisszük, hogy a zsidók, az egyház ellenségei nem érdemelnek védelmet a keresztények részéről. Én legalább mindig üldözni fogom Krisztus ellenségeit, bárhol találom őket.

Az ilyen védelem természetesen nem maradhatott hatás nélkül. Hiszen azok a szavak az egész kereszténység lelkéből fakadtak. A vádlottakat felmentették és a zsidók gunyos szitkoktól kisérve, hagyták el a biróságot. „Mert a lovag felelete elragadta a fejedelmeket."

A züllött, fajtalan papok, akik tisztább időben, mint általános utálat tárgyai, börtönökben sinylődtek volna, meggyalázva érezték magukat a zsidókkal való érintkezés által és zsidóüldözéseket rögtönöztek az alatt az ürügy alatt, hogy a zsidók meggyalázták papi méltóságukat.

Prágában, amely IV. Károly óta a németrómai birodalom császári fővárosa volt, véres üldözést idézett elő egy katholikus pap hazudozása. A pap — talán egyike azoknak, akiket Venzel császár ágyasaikkal együtt pellengérre állittatottt — husvét vasárnapján (1389 április 18.) feszülettel a kezében a zsidó negyeden ment keresztül. A zsidó gyerekek épen játszottak az utcán — a peszach-ünnep utolsó napja volt — kavicsokat és homokot dobálva egymásra. Néhány homokszem a pap ruhájára ért, amire kisérői annyira dühbe jöttek, hogy a gyerekeket ütlegelni kezdték. Kiáltásaikra előrohantak a szülők, hogy megszabaditsák a gyermekeiket. A pap azonban az óvárosi piacra sietett elkiáltván magát:

— A zsidók meggyalázták a szentséget!

És hogy a szavainak még nagyobb nyomatékot kölcsönözzön, hozzátette:

— A zsidók ugy megdobáltak, hogy a szent ostya kiesett a kezemből!

A csőcselék és a polgárok erre összesereglettek, nekiestek a zsidók házainak és kifosztogatták azokat. A zsidóknak, miként másutt is, választást engedtek azután a kikeresztelkedés és halál között és minthogy azok rendületlenek maradtak a hitükben, megkezdhették a mészárlást. Sok ezer zsidó esett el ezen a napon és a reákövetkező éjjel. Sok zsidó — közöttük az ősz rabbinus — saját kezével végezte

ki előbb családját, azután önmagát. A zsinagógát felgyujtották, a tórapéldányokat széttépték és a sárba taposták. Még a temetőt sem kimélte a keresztények buzgósága. A holttesteket megfosztották ruházatuktól és meztelenül hagyták az utcán, amig az állathullákkal együtt el nem égették.

A cseh főváros szomszédságában levő községeket is felelősségre vonták az eseményekért, vagyis semmiért. Keserüvé vált azoknak is a sorsa. Kifosztották, bebörtönözték és megkinozták azokat is. Az akkori pápa kiadott ugyan bullát a kegyetlenségek ellen (1389 julius 2) hivatkozván IV. Kelemen pápa rendeletére, hogy nem szabad a zsidókat erőszakkal megkeresztelni, sem ünnepeik megtartásában zavarni, de a hivők nem igen törődtek ezzel. Hiába fordultak a zsidók védő urukhoz, Venzel császárhoz, amikor a saját fővárosában sem akadályozta meg a zsidómészárlást. Ez a fejedelem, aki, ha császárnak nem koronázzák, rablólovag lett volna; ez a császár, akinek csak akkor volt némi belátása, ha nem volt részeg — és ez ritkán fordult elő — a következőket mondotta a prágai eseményekről:

— A zsidók megérdemelték a sorsukat; minek mutatkoztak husvétkor az utcán!

Csak a zsidók hátrahagyott vagyonával törődött a császár, minthogy azzal töltötte meg üres kincstárát.

Néhány évvel azelőtt azon fáradozott, hogy a zsidók követeléseit, a maga részére hajtassa be és a célból összehivta a sváb városok képviselőit (1385). Venzel császár ezután rendeletet bocsátott ki, mely lehetővé tette a zsidók teljes kifosztását; koldusbotra juttatta a német zsidókat, anélkül, hogy az a népnek, amelynek javára szinleg ezt a rendeletet kibocsátotta, valami hasznot hozott volna. A német fejedelmek ugyanis könnyü szerrel szerettek volna nagy vagyonhoz jutni, hogy zavartalanul folytathassák dőzsöléseket; eszközül a zsidókat akarták felhasználni. Kéréssel fordultak tehát Venzel császárhoz, hogy a „zsidó uzsora túlkapásainak korlátozására“ semmisitse meg a zsidóknak keresztényekkel szemben való követeléseit és a hitelezőket szolgáltassák ki a hatóságoknak.

A császár örömmel fogadta az inditványt, minthogy maga is nagy összegekhez juthatott azáltal. Mert az inditvány szerint a keresztény adósok kötelesek adósságuk tizenöt százalékát a császárnak kifizetni.

Felszólitotta tehát a délnyugati német községeket, de különösen a bajorországaikat, hogy küldjenek képviselőket erre a célra a prágai törvényszékhez és később a nürnbergi országgyülésre. A szerencsétlen

német zsidók, akiket ez a terv nemcsak a vagyonuktól, hanem egyszersmind életfeltételeiktől is megfosztott, iparkodtak, hogy a fenyegető veszedelmet valamiképen elháritsák. De nem sikerült, mert nemcsak a császár és a birodalom fejedelmei, hanem az egyes városok is sokat vártak a zsidók kifosztásától, minthogy az adósok közvetlen hatóságuknak is tartoztak bizonyos százalékot juttatni adósságukból.

A katholikus szószékekről ujjongó örömhirként adták tudtára a hiveknek az adósságok elengedéséről szóló császári rendeletet (1390 szeptember 16). De csak a fejedelmeknek és a városok urának volt okuk az ujjongásra. Az adósokat sokkal jobban zaklatták a hatóságok a nekik járó oroszlánrészekért, mint azelőtt a zsidó hitelezők.

A zsidók elszegényedése dacára a császár még egy ugynevezett „arany áldozati fillért" vagyis évente egy aranyat is követelt minden zsidótól, sőt minden zsidó fiu- és leánygyermektől is. A zsidók vagyonát a császár egyenesen a magáénak nyilvánitotta és megtiltotta nekik, hogy valamit eladjanak, vagy elajándékozzanak.

És Venzel császár még nem is volt a legrosszabb uralkodó a zsidók irányában.

A német zsidók kifosztásának és üldözésének nem voltak messzemenő következményei. Már rég megszokták, hogy tartaniok kell a hátukat az ütésekre és ujabb bántalmazások nem tehették őket nyomorultabbakká. Más hatása volt az ugyanakkor történt zsidóüldözésnek Spanyolországban. Itt mintegy a zsidóság szivét érte a csapás és azért szomoru fordulópontot alkot a zsidó történelemben.

A spanyol zsidókat eddig inkább gyülölték, mint megvetették, egy véres üldözés a megvetés fokára sülyesztette őket, gyengitette a bátorságukat és megbénitotta az erejüket. Ez az üldözés is, miként a prágai, egy paptól és a csőcseléktől indult ki, de egyre szélesebb körre terjedt, mig megrázó tragikus bonyodalom származott belőle. Sevillában keletkezett Ferrand Martinez, egy fanatikus pap, a sevillai érsekség vikáriusa révén, aki a zsidógyülölet terjesztését tekintette vallása fő feladatának. Prédikációiban a zsidók ellen való izgatást választotta főtémájául és majd makacs hitetlenségük ellen, majd gőgjük és kapzsiságuk ellen, de főleg vagyonuk és befolyásuk ellen mennydörgött.

Sevillában sok áhitatos hallgatóra talált Martinez, minthogy ebben a városban amugy is gyülölték a zsidókat. Először Don Pedro és II. Don Enrique testvérharcában való részvételük miatt, másodszor a keresztény lakosságnál annyira kedvelt József Pichon feltünő kivégeztetése miatt. Ezt az ellenséges hangulatot Martinez a szenvedélyességig fokozta.

Hivatlanul beleavatkozott a zsidók és keresztények viszályába, egyházi átokkal fenyegette azt, aki zsidóval érintkezik, egy processzió alkalmával pedig felszólitotta a tömeget, hogy üssék agyon az utcán mutatkozó zsidókat és hangoztatta, hogy a Sevillában levő huszonhárom zsinagógának el kell pusztulnia.

Hiába intette II. Henrik király és fia I. Juan, zsidó udvari emberek kérésére, hogy hagyja abba a szószéken való dühöngést és ne izgassa a tömeget a zsidók ellen; Martinez nem hallgatott a nem elég szigoru hangu intelemre és tovább folytatta izgatásait. Sőt oly vakmerő volt, hogy nyilvánosan hirdette, hogy a király és a királynő örülne, ha agyonütnék a zsidókat és szivesen megbocsátana a tetteseknek.

Martineznek lehettek elvtársai az udvarnál és ezek biztosithatták a felől, hogy a királyi parancsnak tekinteten kivül hagyása büntetlenül marad. Mert habár Juan király büntetéssel fenyegette, ha izgatásait abba nem hagyja, Martinez mégis még több évig lázitotta a népet a zsidók ellen.

Nehány nemesebb gondolkodásu keresztény tanácsára, a sevillai község elöljárója, Don Juda Aben Ábrahám nyilvános vádlóként lépett fel Martinez ellen és bepanaszolta az igazságszolgáltatásra felállitott törvényszék előtt (1388 február). A dühös papnak meg kellett jelennie a biróság előtt. Don Juda előadta a vádjait és felolvasta a két király rendeletét, amely szigoruan tiltja a zsidók ellen való izgatást.

De az ünnepélyes aktus nem hatott a fanatikus pap lelkére. Ahelyett, hogy védekezett volna, támadni kezdett, kijelentette, hogy mint pap kötelességének tartja, hogy a zsidókat üldözze, minthogy az evangéliumok kárhozatra itélik őket hitetlenségük miatt. Végül ismételte ördögi kivánságát, hogy rombolják le az összes zsinagógákat.

És mit tett a király, midőn a zsidók vádját Martinez ellen és annak királyi parancsot sértő védekezését eléje terjesztették? Don Juan hallgatott. És a vád miatt még jobban felbőszült pap bátoritást meritett a király hallgatásából. Ezentul nemcsak a templomban, hanem az utcán is kezdett izgatni, és ha valaki szemére vetette, hogy vétkezik azok ellen a pápai bullák ellen, amelyek a zsidóknak szabadságot és szabad vallási gyakorlatot biztositanak, nem riadt vissza attól sem, hogy a pápai tekintélyt is támadja, kijelentvén, hogy a pápák nem csalhatatlanok és nekik sem szabad véteniök az evangélium szavai ellen.

Két versengő pápa harcának ideje volt ez: VI. Urbán római és VII. Kelemen avignoni pápa egyházi átokkal sujtották egymást; miért hallgatott volna Martinez a régi pápai bullákra, mikor a pápaság tekintélyét maguk a pápák a sárga földig alázták.

A sevillai érseknek nem tetszett Martinez viselkedése és két követet küldött a királyhoz, hogy vádat emeljenek ellene (1388 nyarán). A király hidegen fogadta a követeket és azt felelte, hogy majd meggondolja, mit lehetne tennie ellene. Mert habár ő is helyesnek tartja Martinez buzgóságát a rossz és romlott zsidók ellen, mégis attól tart, hogy beszédei tettlegességre fogják izgatni a népet.

És minthogy a király semmitmondó válaszán kivül egyebet nem tett, a sevillai érsek, Pedro Gomez Barroso, papok és tudósok gyülése elé idézte Martinezt és midőn ekkor sem akart engedelmeskedni, megvonta tőle a szószéket és megfenyegette azzal, hogy mint engedetlent és eretneket egyházi átokkal fogja sujtani (1389 augusztus).

A zsidók szerencsétlenségére a nemeslelkü Barroso érsek alig egy évvel Martinez elitéltetése után hirtelen meghalt; három hónappal később elhunyt Don Juan király is (október 9). Bármennyire nem szerette Don Juan a zsidókat, mégsem engedte meg, hogy erőszakot alkalmazzanak ellenük. Mihelyt meghalt és a tizenegyéves trónörökös, III. Henrik helyett egy választott kormánytanács viszályai uj polgárháboruba sodorta az országot, Martinez fanatizmusa nem ismert többé határt. Mint az érsekség vikáriusa követeket küldött a sevillai érsekség összes papjaihoz, excommunikácio terhe alatt megparancsolván nekik, hogy romboltassák le mindenütt a zsinagógákat, ahol Istennek és az egyháznak ellenségei imádkoznak, az ezüst és arany templomi edényeket pedig küldjék el őneki (december 8).

Martinez izgatásainak szomoru következményei voltak.

Egy napon (1391 március 15) — emlékezetes nap nemcsak a zsidók és nemcsak a spanyolok előtt, hanem az egész világtörténelemben, mert ezen a napon kelt ki az inquisitio csirája — Martinez nyilvános prédikációt tartott a zsidók ellen és izgatta a tömeget, hogy támadják meg Krisztus és egyháza hitetlen ellenségeit. A tömeg szivesen engedelmeskedett és megkezdte a támadást. A városi hatóságok azonban közbeléptek, a rendőrfőnök (Alguacil major), Don Alvar Perec de Guzman és két biró a fosztogatók ellen vonultak, elfogtak két főcinkost és megvesszőztették őket.

Ez az eljárás azonban még jobban fanatizálta a tömeget. Bőszültségében felkoncolt sok zsidót és halállal fenyegette a szerencsétleneknek segitségül siető kormányzót, Don Juan Alfonso Nieblai grófot és a rendőrfőnököt is. Egyes tekintélyes sevillai zsidók, belátván, hogy a hatóság gyengének mutatkozik a zsidók megvédelmezésére, a fiatal király udvarához siettek és kérték a kormányzó tanácsot, hogy vessen

véget a zsidómészárlásoknak. A királynál összegyült tanácsosok teljesitették is kérésüket. Azonnal követeket küldtek Sevillába, hogy szólitsák fel a tömeget a király nevében a mészárlások abbahagyására.

A királyi parancs következtében a nemesség is védelmére kelt a zsidóknak és igy sikerült a támadókat megfékezni. Midőn a szomszéd városok is utánozni akarták a sevillai jeleneteket, a tanács oda is követeket küldött, ugyanazzal a királyi parancscsal.

Egyelőre megakadályozták tehát a zsidómészárlások terjedését. De csak egyelőre, mert teljesen elnyomni már ekkor nem tudták. Ellenkezőleg, nemsokára ujra kitört sokkal nagyobb erővel és szenvedélylyel.

A tanács nehány tagja talán csakugyan komolyan óhajtotta a vérontás és fosztogatás megakadályozását, de annyira még sem törődtek a dologgal, hogy Martinezet, a gyilkos prédikátort letartóztatták, vagy legalább a prédikálástól eltiltották volna. Ezt a kormánytanács nem tette, hanem szabadon hagyta a méreg terjesztőjét.

Martinez természetesen bizalmat meritett eddigi büntetlenségéből és a civakodó tanácsnak vele szemben való viselkedése még fokozta a bátorságát. Alig három hónappal az első mészárlás után ujra hozzáogott a tömeg izgatásához, ezuttal nagyobb eredménynyel.

1391 junius 6-án korán reggel egyszerre minden oldalról körülfogták a zsidó negyedet (Juderia), felgyujtották a házakat és megkezdték minden lelkifurdalás nélkül a zsidók lemészárlását. A lángok és a holttestek, a megkinzott asszonyok, haldokló gyermekek és nyöszörgő aggastyánok között állott a szent pap, a szeretet vallásának szolgája és bátoritotta, buzditotta a tömeget az istenes cselekedet folytatására, mig az összes zsidók el nem pusztulnak.

A tekintélyes sevillai községből, mely 6000—7000 családból, tehát 20—30.000 lélekből állott, alig maradtak nehányan életben. 4000 elesett a gyilkosok csapásaitól, a legtöbbet a keresztviz alá vezette a haláltól való félelem. Az asszonyokat és gyermekeket a véreskezü gyilkosok eladták a mohamedánoknak. A huszonhárom zsinagógát részben lerombolták, részben katholikus templomokká változtatták.

Azok között, kik tűz és kard ellen keresztvizet használtak, volt ama Sámuel Abrabanel, a hiressé vált Abrabanel család őse, aki II. Henrik alatt nagy tekintélyre tett szert és a zsidó község diszeként szerepelt; a Juan de Sevilla nevet vette fel.

Sevillából mint pusztitó ár hömpölygött tovább a zsidómészárlás a sevillai érsekséghez tartozó szomszéd városokba, Carmonaba, Ecijába és egyéb helységekbe, amelyekben egyetlen zsidó sem maradt életben

és innen mint egy titkos összeesküvés tovább terjedt Spanyolország nagy részére. A fosztogatási vágynak azonban több része volt az üldözésben, mint a vallási fanatizmusnak.

Először Spanyolország vezető hitközségét, Cordovát érte a csapás. Itt is sokat meggyilkoltak, sokat a kereszt alá kényszeritettek. A zsinagógákat teljesen lerombolták, köztük az egyik valóságos műremek volt és az elsőbbségért versengett a kalifától épitett csodaszép mecsettel.

A Jeruzsálem bukásának emlékére rendelt bőjtnapon (Tammus hó 17 = junius 20) a toledói nép támadta meg Spanyolország legnagyobb községét. Az utcákon folyt a vére azoknak, kik Isten egységének a hitét vallották és nem akarták vallásukat mással felcserélni. A toledói martyrok között estek el Aséri utódai, akik hős önfeláldozással mentek neki a halálnak. II. Jehuda ben Aséri, Aséri dédunokája, aki Burgosban lakott, de ezen a napon családjával épen Toledóban tartózkodott, megölte előbb anyósát és feleségét, aztán önmagát. Toledóban is sokan tértek át a keresztény hitre.

Körülbelül hetven hitközséget pusztitottak el a rémes üldözések, közöttük Ecija, Huete, Logrono, Jaen, Carrion, Ocana, Cuenca és Madrid, amely akkor még jelentéktelen város volt, de már akkor számos zsidó lakta. Mindenütt sokan a tűznek és a kardnak estek áldozatul, sokan pedig a keresztviznek. A dominikánusok kolostorai elvesztették ezáltal jövedelmük egy részét, mert a községek elpusztulásával megszünt a zsidóadó. Itt-ott ezért letartóztatták a mészárlások és rablások főbűnöseit, de a büntetést nem igen fogták komolyan. Hiszen sok helyen a városi tanács tagjai is részt vettek a fosztogatásban.

A mórokat és mohamedánokat is meg akarták támadni a fanatizált keresztények, de a józanabbak figyelmeztették a veszedelemre, amely a lépést követheti. Mert a granadai mohamedánok, vagy a tengerszoroson tul lakó mórok megölnék viszonzásként a közöttük levő keresztényeket. A mészárlás tehát abba maradt. Csak a zsidóknak kellett a keserü kelyhet kiüriteni. Semmi sem mutatja jobban, mint ez a vonás, hogy milyen erkölcsökben nevelték a papok a népet.

Habár Arragonia és Catalonia népe és uralkodója máskor egészen elzárkóztak Castilia elől és jogtalanságnak tartották itt azt, amit ott jognak mondottak, a zsidógyülöletben és zsidóüldözésben nem volt határjel a két állam között.

Ezekben az országokban a jóindulatu, de gyenge akaratu I. Juan uralkodott, aki a vadászatnak és zenének élt és népe előtt csak gúny tárgya volt. Alig három héttel a toledói zsidómészárlás után a valenciai

provinciában is megtámadták a zsidókat (Ab 7 = julius 9). A fővárosban, Valenciában, körülbelül 1000 zsidó család lakott, körülbelül 5000 lélekkel, közöttük számos dusgazdag kereskedő, akik nagy hajókereskedést üztek. Mikor Don Pedro a várost ostromolta, Don Sámuel Abravalla nagy kölcsönt bocsátott rendelkezésére és azonkivül felajánlotta 100 lovas teljes eltartását. Don József Abarimnak 20.000 arany forintot érő vagyona volt.

Ez a vagyon csábitotta a csőcseléket és a lelkiismeretlen polgárságot, hogy könnyü szerrel meggazdagodjék. Rabló és kalandor volt elég ebben a tengerparti városban, de kivülről is sokat csaltak ide a polgárháboruk. Félig-meddig anarchia uralkodott itt és az emberi életet mi sem biztositotta.

Amint a sevillai események hire eljutott Valenciába, összecsődült néhány csavargó és keresztekkel és zászlókkal kezeikben végigvonultak az utcákon, ahol mindenütt hozzájuk csatlakozott a tömeg. Mikor már elegen voltak, ostromolni kezdték a zsidó negyedet, amelyet nemrég fallal és kapuval láttak el.

— Ferrran Martinez jön, hogy megkereszteljen benneteket!

Ezzel a kiáltással estek neki az elzárt kapunak, melyet a zsidók eltorlaszoltak. Az ostromnál egy keresztény fiu ütést kapott a fejére és erre mindnyájan elkezdtek jajgatni:

— A zsidók meg akarnak bennünket ölni!

Erre összegyültek a lovagok és polgárok, katonák és papok és kezdték feszíteni a kaput. És midőn egy keresztény elesett, a támadók dühe és gyilkoló kedve még jobban fokozódott.

A kapu bedült és a felbőszült tömeg orditozva rohant a zsidó negyedbe. Bátor zsidó ifjak és férfiak védekeztek és igy nyilt harc támadt a zsidók és keresztények között. De a keresztények óriási tulsulyban voltak és igy rövid harc után szabadon gyilkolhattak és fosztogathattak. Lemészárolták a férfiakat, meggyalázták az asszonyokat és leányokat és kirabolták az összes házakat. Ferrand Martinez meg lehetett elégedve a valenciai zsidóüldözésekkel. Az ő kereszténysége diadalmaskodott.

Csak néhányan menekülhettek a közeli hegységekbe, sokan pedig keresztény hitre tértek. József Ábarim is kikeresztelkedett, miután ő maga megsebesült, testvére elesett és hugát meggyalázva, házát földulva látta. Don Sámuel Abravallának, a város jótevőjének is a keresztvizzel kellett megváltania életét. És nemcsak a fővárosban, hanem az egész királyságban dühöngött a nép a zsidók ellen. Csak a murviedroi községet kimélték meg.

A véres üldözés átterjedt a tengeren tulra is, Mallorca szigetére. A fővárosban, Palmában csavargók és matrózok vonultak át a zsidóktól lakott Mentension utcán és torkuk szakadtából orditozták:

— Halál a zsidókra!

Midőn egy markos zsidó ifju, akit a csőcselék megtámadott, védekezni mert és a csavargók egyikére reásujtott az öklével, a felbőszült tömeg reávetette magát a zsidókra és kezdte őket sorra gyilkolni (augusztus 2 = Elul 1). Hiába sietett segitségére a szerencsétleneknek a sziget kormányzója; nem birták lecsillapitani a tömeget, amelyet a fanatikus Nikolas Brou de Palla vezetett. Sőt megostromolták a keresztények házait is, ha zsidóknak menedéket nyujtottak.

Háromszáz martyr esett el ezen a napon, közöttük a rabbinus, En Vidal Efraim Gerundi, aki Salamon Carfatival pörlekedett. Sokan itt is a keresztvizhez folyamodtak. Nyolcszázan a kastélyba menekültek, de a tömeg ostromolni kezdte a kastélyt is, amire legtöbben éjjel kimenekültek és uj menedékhely után láttak. Sokan titokban hajóra ültek és a berber országokban kerestek menedéket.

I. Don Juan király (vagy inkább neje, Violante királynő) ugy tett, mintha igazságot akarna szolgáltatni a legyilkolt és kifosztott pálmai zsidóknak. Nagy pénzbüntetést szabott a városra, de miként Valenciában, itt is a feledés fátyolát boritotta a rémes gyilkosságokra. És csakhamar kitünt, hogy a pénzbüntetés tulajdonképeni célja a kincstár gazdagitása. Mert a nemességnek és a kikeresztelkedett zsidóknak is hozzá kellett járulniok a pénzbüntetéshez. Hiába bizonyitotta be a nemesség, hogy teljesen távol állott a zsidómészárlásoktól, sőt védelmet nyujtott az üldözött zsidóknak, — a pénzbüntetést mégsem kerülhette el; a 100,000 arany forintot kitevő büntetéshez a nemességnek is hozzá kellett járulnia. Mallorca szigetének legsulyosabb büntetése azonban az volt, hogy virágzó kereskedelme, mely az olasz kereskedelmi köztársaságokkal versenyezhetett volna, elpusztult és nem is tudott azóta felemelkedni a mai napig sem.

Három nappal a pálmai zsidómészárlások után, megkezdődött az üldözés a cataloniai fővárosban, Barcelonában, a zsidó szellemi fenköltség ősfészkében. A város zsidóságának jóléte, amelyet az élénk tengeri kereskedelem emelt, ingerelte a támadásra a keresztény lakosságot.

Egy szombaton és egy Mária-ünnepen (augusztus 5) megtámadták a zsidókat, mintha emberáldozattal akarták volna tisztelni égi királynőjüket. Az első rohamra körülbelül 250 zsidó esett el. A község legnagyobb része menedéket talált a kormányzói kastélyban, de itt is meg-

ostromolta a tömeg a kastélyt, majd pedig fölgyujtotta. Midőn a zsidók látták, hogy hiábavaló minden reménykedésük, sokan maguk vetettek véget életüknek, sokan leugrottak a magas fokról és sokan elhagyták a kastélyt, kirohantak a kapun, harcot kezdtek a támadókkal és harcolva, védekezve haltak meg.

A martyrok között volt a nemes Chaszdái Crescas egyetlen fia, aki épen ekkor készült lakodalma megünneplésére.

Tizenegyezer zsidó keresztelkedett ki állitólag ebből az alkalomból. Többen menekültek, Barcelonában egyetlen egy zsidó sem maradt.

Ugyanez a sors érte a többieket is, amelyekben sokat legyilkoltak, sokat megkereszteltek, néhányan pedig menekültek. Geronában, amelyet öt nappal később támadtak meg (augusztus 10), a zsidók csaknem mindnyájan martyrhalált haltak. A rabbinusok előljártak a halálmegvetés és a vallási állhatatosság példájával.

Miként Valenciában, Cataloniában is kevés zsidót kimélt meg az üldözés. Csak ugy menekülhettek meg a haláltól, ha a nemesség várkastélyai állhatatos védelmet nyujtottak nekik — mindenesetre drága pénzen. Arragoniában azonban kevés zsidó esett áldozatul, mert a zsidók jókor felajánlották összes kincseiket az udvarnak, ha megvédelmezi őket. Utoljára került sorra a két régi, tekintélyes község. Burgos (aug. 12) és Lerida, ahol a hullákat szekereken egymásra dobálva hurcolták ki a közös gödörbe.

Negyedévig tartott a zsidóüldözés Spanyolország különböző részeiben, de még később is olyan nagy volt a rettegés, hogy a maradék nem merte elhagyni rejtekhelyeiket. Tört szivvel és könyes szemekkel értesitette az eseményekről a perpignani községet Chaszdái Crescas, akit a vérszopók egyetlen fiától és minden vagyonától fosztottak meg. A spanyol zsidókat is ugyanaz a szomoru sors érte, mint alig egy fél évszázaddal azelőtt, a „fekete halál“ idején a német zsidókat. Nekik is volt már anyaguk siralmas elégiákra, amelyeket az imadarabok közé soroztak.

De a spanyol zsidók közt a következmények még sulyosabbak voltak, mint maguk a csapások. Férfias erejük teljesen megtört, szemük elhomályosodott, szellemük elkomorodott. Borzongva mentek az utcán az azelőtt oly büszke spanyol zsidók, félénken elkerültek minden keresztényt, mert gyilkost láttak benne. Ha száz zsidó állott egy csoportban és egy gyerek elkiáltotta magát: „halál a zsidókra“! szétrebbentek, mint a megijesztett madársereg. Csak eme üldözés óta érezték ők is az exilium egész keserüségét, mig azelőtt biztonságban tudták magukat.

Csak eme idő óta csüggesztették le ők is büszkén hordott fejüket. Nem voltak többé ugyanazok, akik oly hősiesen harcoltak Don Pedroval.

A véres fanatizmus és rablási vágy mély sebeket ejtett Spanyolországon magán is. Tönkretette jólétét. A nagy szövőgyárak Sevillában, Toledóban, Leridóban, Valenciában, Teruelben és Pálmában, melyekben a zsidó tulajdonosok ezer meg ezer keresztény munkásnak adtak foglalkozást, kenyeret, mind elpusztultak; a cordovai bőrgyárak megsemmisültek; a nagy vásárok, amelyeken zsidó kereskedők diszruhákat, ékszereket, keleti, damaskusi és perzsa szőnyegeket állitottak ki, megszüntek. Spanyolország ezáltal annyira elszegényedett, hogy az állami bevételek is nagyon megcsappantak és az egyházak, oltárok, kolostorok, amelyek a zsidóadóból fedezték kiadásaikat, kénytelenek voltak most koldulólevelekkel alamizsnákért könyörögni.

Mi történt a szörnyeteg Ferrand Martinezzal, aki ily leirhatatlan nyomorba sodorta a spanyol zsidókat és egyuttal közvetve tönkretette az országot?

Henrik király, mihelyt nagykoru lett és átvette a kormányzást, börtönbe vetette (1395), meghagyván, hogy senki se igyekezzék iránta részvéttel viseltetni. De elvtársai gondoskodtak róla, hogy ne legyen tulszigoru a büntetése. Később felügyelet alá helyezték egy kolostorban. Néhány évvel később udvari kórházat (De Santa Mária) alapithatott és nyugodtan fejezhette be életét, sőt sokan a jámborság mintaképéül tisztelték és csodálták.

A mag, melyet Martinez elvetett, tovább csirázhatott. Alig két évtizeddel később utóda támadt, aki a spanyol zsidókra még nagyobb szerencsétlenséget hozott.

Csak Portugáliában nem szenvedtek a zsidók. Mert ott a nép kegyeltje, I. Don Juao király erős kézzel rendet tartott és megakadályozott minden zavargást. A Portugáliába menekültek közül sokan, akik hazájukban, az erőszaknak engedve, kikeresztelkedtek, ismét zsidó életet kezdtek. Ezekre az egyház sulyos büntetést szabott. De a főrabbi, Don Mózes Navarro hivatkozott a király előtt VI. Kelemen és IX. Bonifacius pápák rendeleteire, hogy nem szabad a zsidókat erőszakkal megkeresztelni és igy kikeresztelésük nem is volt érvényes. A király erre rendeletet bocsátott ki (1392 julius 17), hogy senki se támadja meg az erőszakkal kikeresztelt zsidókat, ha régi hitük szerint élnek. A bullákat kihirdették Portugália minden városában és felvették a törvénykönyvbe is. Portugália ezáltal az üldözöttek menhelye lett.

De ha a zsidómészárlásokat meg is akadályozta a király, ha meg

is védte a zsidókat a nép támadásaival szemben, ő maga nem volt mindig barátságos hozzájuk. Sok bántó rendeletet bocsátott ki ellenük, majd arról, hogy bizonyos időben nem szabad az utcán mutatkozniok, majd meg, hogy ismertető jelvényeket viseljenek, sőt a zsidó kezekben levő kereskedelmet is korlátozta, de az állami háztartásra és egyes zsidó kegyenceire való tekintettel, mindig enyhitette ezeket a rendeleteket.

Navarrában azonban teljesen megkimélték a zsidókat. Hiszen amugy is keveset lehetett volna tőlük kicsikarni, miután a vérszomjas pap, Olligoyen izgatásai folytán történt mészárlások mindenükből kifosztották őket. A zsidók száma azóta igen csekély volt itt és a maradék nagyon szegény. Azonkivül védelmükre kelt a király orvosa, József Arabuenn, aki egyszersmind navarrai főrabbi és az állami jövedelmek bérlője volt és akinek a navarrai királyi ház sokat köszönhetett.

A délfranciaországi zsidókat sem kimélte meg az üldözés. Mert ahogy átkelt a tengeren és Mallorca szigetét fogta meg, ugy átszállt a Pyreneusokon is, hogy belesodorja forgatagába a Provence zsidóságát. Mihelyt a spanyol zsidók véres megtámadásának hire eljutott Délfranciaországba, a Provenceban is felkelt a tömeg és kezdte a mészárlást és fosztogatást. Minthogy a királyság VI. Károly alatt megerősödött, a nép ereje pedig a sok levert felkelés által nagyon meggyöngült, a hatóságok könnyen szétkergették a támadásra összeverődött csőcseléket. A király külön védleveleket (Sauve garde) adott a zsidóknak és ezzel feltartóztatta a közelgő vihar kitörését.

Mégsem tarthatták magukat a zsidók sokáig Franciaországban. Bár a király sok kedvezményben részesitette őket, a nép között általános gyülölet tárgya voltak. Csak meghatározott időre bocsátották be Franciaországba és ha rendesen meg is hosszabbitották tartózkodási idejüket, folyton a számüzetés eshetőségére gondoltak és azért arra törekedtek, hogy minél több pénzre tegyenek szert, hogy fentarthassák magukat esetleg az idegenben. Miként őseik Egyiptomban, a francia zsidók is mindig készen állottak a vándorlásra. Ha meg is engedték nekik a birtokvásárlást, mégis csak pénzüzletekre voltak utalva, mert ki kellett használniok a pillanatot. Uzsoráskodtak szükségből. Némelyek magasabb kamatot szedtek, mint amilyeneket a privilégium megengedett, a késedelmezőktől pedig kamatot szedtek a kamat után is. A király szinte rászoritotta őket az uzsorára. Mert háborura olyan nagy összegeket követelt tőlük, hogy csak ily módon tudták a követeléseket kielégiteni. De a nép meggyülölte emiatt a zsidókat.

Néhány biró és prevot büntetést szabott az uzsorásokra és ipar-

kodtak általában megkárositani a zsidókat ott is, ahol semmi okuk sem volt erre. A király, akinek a zsidók gazdagodása érdekében volt, közbelépett és megtiltotta a hatóságoknak a zsidók bántalmazását; de ez nem csökkentette az általános gyülöletet.

Egy másik körülmény is hozzájárult, hogy a keresztény lakosságot a zsidók ellen izgassa. A keresztény adósokat, hogy a pénz kifizetésére kényszeritsék, a zsidó hitelezők az adósbörtönbe vetették. Ezt abban az időben ugy tekintették, mintha az ördög fiainak hatalmuk lett volna az ég fiai fölött. Oly annyira bántotta a népet a zsidók ama privilégiuma, hogy adósaikat lecsukathatták, hogy VI. Károly király kénytelen volt azt megszüntetni. A zsidók azonban anélkül nem hajthatták be adósságaikat és igy a szükség arra kényszeritette a királyt és a parlamentet, hogy egy hónappal később ujra visszaadják a zsidóknak régi privilégiumukat, de a következő megszoritással: Csak azokat az adósokat zárhatják el, akik hitlevelükön személyükkel kezeskedtek.

Egy jelentéktelen eset hirtelen lángra lobbantotta Franciaországban a zsidógyülölet parazsát. Egy Denys Mechault nevü gazdag zsidó kikeresztelkedett és nemsokára eltünt. A dologról különféle hirek keringtek. Voltak, akik azt mondták, hogy a zsidók pusztitották el, mert kitért; mások szerint a külföldre csábitották, hogy megkönnyitsék a zsidó hitre való visszatérését. A papság is beleavatkozott a dologba, fanatizálta a tömeget, a párisi törvényszék pedig vizsgálatot inditott két előkelő zsidó ellen. A papokból és jogászokból alakult bizottság kinpadra hurcoltatta a szerencsétleneket és vallomást csikartak ki belőlük, hogy ők tanácsolták Denys Mechaultnak a kereszténység elhagyását. A bizottság erre valamennyiüket máglyahalálra itélte. A parlament szinleg enyhitette a büntetést: a vádlottakat vesszőztessék meg Páris három piacán, aztán vessék börtönbe és tartsák fogva mindaddig, mig Denys Mechault elő nem kerül és akkor kobozzák el a vagyonukat és számüzzék az országból.

Az eset nagy feltünést keltett és még jobban felizgatta a kedélyeket a zsidók ellen.

A zsidóellenes szellem nemsokára kifejezésre jutott az ugynevezett reformátorok működésében is, akiket Károly a visszaélések, hivatalos önkény és mindenféle igazságtalanság megtorlására és megszüntetésére rendelt ki. Ezek a reformátorok maguk elé idézték a zsidókat is, hitelt adtak az ellenük szóló vádaknak és panaszoknak, és uzsoráskodás, zsarolás és privilégiumhamisitás ürügye alatt letartóztattak számos előkelő zsidót és megkezdték vagyonuk konfiskálását. A zsidók befolyással és pénzzel rendeletet szereztek a királytól, hogy szüntessék meg ellenük

az eljárást (1394 julius 15); de ez a kedvezmény nem tartott soká. A papság egyre ostromolta a királyt és tanácsosait, hogy vegyék le oltalmazó kezüket a zsidókról és számüzzék az országból. Egynegyed év alatt ellenük fordult a szél az udvarnál. A zsidógyülölők kieszközölték a királynál a kiutasitási rendeletet. Talán szándékosan bocsátották ki éppen engesztelés napján (1394 szeptember 17), mig a zsidók az egész napot bőjtölve a templomban töltötték.

Minthogy a tartózkodásukra engedélyezett idő még nem járt le, meg kellett okolni valamivel a szerződésszegést. De a királyi rendelet nem hozhatott fel semmi határozott vádat a zsidók ellen és igy megelégedett homályos általánosságokkal: szavahihető emberek, prokurátorok és hivatalnokok bizonyitották, hogy a zsidók kihágásokat követnek el a szent vallás ellen és nyert privilégiumaikon tulmentek. Azért megparancsolja a király, hogy ezentul nem szabad zsidónak Franciaországban tartózkodnia, sem Languedoilban sem Languedocban (Észak- és Délfranciaország).

Igy kellett a francia zsidóknak harmincnégy éves ujabb tartózkodásuk után megint vándorbothoz nyulniok, körülbelül kilencven évvel első kiüzetésük után. De Károly enyhébben bánt velük, mint annak idején szép Fülöp. Nem fosztották ki őket mindenükből, mint akkor. Ellenkezőleg, VI. Károly rendeletet bocsátott ki, amelyben figyelmeztette az állami hivatalnokokat, hogy gondoskodjanak róla, hogy a zsidóknak sem személyükön, sem vagyonukon kár ne essék. Adósságaik behajtására is időt engedett nekik november harmadikáig. A zálogokat, amelyeket addig ki nem váltanak, foglalják le a tisztviselők és szólitsák fel a tulajdonosokat, hogy fizessék ki rögtön az adósságukat, külömben elveszitik a zálogukat. A zálog nélkül adott kölcsönöket hajtsák be a legnagyobb szigorusággal a zsidók javára.

Eme idő leteltéig az országban maradhattak ugyan, de pénzüzleteket nem csinálhattak.

A zsidók azonban csak 1394 végén, vagy a következő esztendő elején hagyták el az országot.

A nemesség és egyes városok nem igen voltak megelégedve a zsidók kiüzésével. Igy pl. Foix gróf meg akarta tartani a pamieri községet és csak a királyi tisztviselők kényszeritésére oszlatta azt föl. Toulouseban visszamaradt tizenkét család, ezeknek, ugy látszik, külön privilégiumok lehetett. Megmaradtak a zsidók azokban az országrészekben is, amelyek nem közvetlenül tartoztak a francia koronához, Dauphinéban, a szükebb Provenceban és Arelatban, amelyek a német császárság

hűbérterületei voltak. Marseille kikötő városában még soká maradtak zsidók; onnan egyszerüen nem bocsájtották el őket. Féltek, hogy a virágzó város zsidók nélkül visszafejlődnék. Az avignoni pápa is megtürte a zsidókat Avignonban és Carpentrasban, ahol a legujabb időig maradtak fenn és a spanyol és franciától eltérő sajátságos ritust fejlesztettek. (Az avignoni és carpentrasi minhag.)

A számüzöttek, akik a toleránsabb országrészekben, az avignoni egyházállamban, a Dauphinében és a szűkebb Provenceban asyliumra nem találtak, többnyire Németország és Olaszországba vándoroltak. Spanyolországba csak kevesen, mert bár itt is barátságosan fogadták a külföldről bevándorló zsidókat, mégis, minthogy 1391 óta a bennszülött zsidóknak valóságos poklává vált, az idegenek, hacsak tehették, elkerülték. Egész francia községek telepedtek le Asti, Fossano és Moncalvoban, ahol a régi zsinagógiai ritushoz ragaszkodtak. Jochanan, párisi rabbi, ugyanaz, akinek néhány évvel ezelőtt nagy pöre volt Jesaja ben Aba Marival a franciaországi főrabbiság miatt, egész községével együtt Északolaszországban telepedett le.

De a legtöbb számüzött ugy járt, mint ahogy Amosz proféta hasonlata leirja:

„Menekül az oroszlán elől
És utoléri a medve;
Hazasiet a házába,
Odatámaszkodik a falhoz
És megmarja a kigyó."

Mert majdnem mindenütt üldözték őket és az üldözéseket gyakran kikeresztelkedett zsidók szitották.

Németországban egy Peszach nevü renegát, aki mint keresztény a Péter nevet vette fel, sulyos vádakkal lépett fel volt hitsorsosai ellen, hogy ujabb csapást mérjen a szerencsétlenek fejére. A régi vádakhoz, hogy a zsidók Jézust „az akasztottnak" nevezik, és hogy imáik egyikében átkot kérnek a kereszténységre, Peszach-Péter egy ujat csatolt, hogy az imarendet befejező „Alénu", isten teljes világuralmáról szóló eme fenséges ima, célzást tartalmazna Jézusra és ennél a célzásnál a zsidók kiköpnek. Ez a nevetséges vád elég volt arra, hogy Prágában letartóztassanak sok előkelő zsidót (1399 aug. 3). Közöttük a középkornak egyik legmiveltebb zsidóját, Lipmannt (Tab-Jomi) Mühlhausenből. A talmudon kivül más tudományokban is szerzett jártasságot, ami magában véve is sokat mond ebben az időben. Lipmann ismerte a karaita irodalmat is, sőt olvasta latin nyelven az ujtestamentumot. Német rabbinus, aki mind-

ehhez és még hozzá latinul is értett, mindenesetre ritkaság számba ment abban az időben.

Lipmannak természetesen mentegetőznie kellett a zsidó közvélemény előtt, hogy elhagyta a szokott utat és uj ösvényre tért, amely a talmudtól kissé eltávolodik. Feladatául tüzte ki, hogy megvédi a zsidóságot minden filozófiai, eretneki (karaita) és keresztény támadással szemben és e célból irt egy kis, de tartalmas művet (Nicachon, Győzelem), amelyben a zsidóság ellen fölhozott összes kifogásokat megcáfólja.

De Lippmann vállai sokkal gyengébbek voltak, semhogy ilyen terhet elbirtak volna. A legjobb, amit produkált, kifogásai az ujtestámentum ellen. Tudós német keresztények ámulva látták, hogy egy zsidó annyira jártas az ujtestamentumban, hogy fel tudja fedni az evangéliumok gyengéit és elhatározták, hogy cáfolatot irnak Lipmann műve ellen. De a cáfolat csak néhány évtized mulva készült el. Bodecker, brandenburgi püspök irta meg.

Lipmann, aki az apostata Peszach-Péter vádjai miatt bebörtönözött zsidók között volt, felszólitást kapott a papságtól, hogy cáfolja meg a renegát állitásait. Feleletei nagyon sikerültek, de mégsem voltak hatással, mert azon a napon, mikor Venzel császárt megfosztották a trónjától és helyébe Ruprechtet választották meg (1400 augusztus 22), hetvenhét zsidót végeztek ki és három héttel később még hármat itéltek máglyahalálra.

NEGYEDIK FEJEZET.

AZ 1391. ÉVI ÜLDÖZÉS HATÁSA. APOSTATÁK ÉS IRODALMI CSATÁROZÁSOK.

A zsidók szerencsétlen helyzete Spanyolországban. A Maranusok. A gúnyiratok. A spanyol költészet zsidózó hangja. Pero Ferrus és az alkalai hitközség. Diego de Valencia és Villasandino. Astrüc Raimuch, az ujkeresztény. Térítései és Boufed Salamon. Az apostata Paulus Salamon de Santa Mária és zsidóellenes cselekvései. Orabuena József. Józsua Lorqui Ibn Vives levele Paulus de Santa Máriához és ennek válasza. Chaszdái Crescas és vitázó értekezése. Profiat Duran gúnyirata. Irodalmi tevékenysége. Alguadez Méir főrabbi, III. Henrik udvari orvosa. Chaszdái Crescas bölcsészeti működése. III. Henrik halála. Paulus de Santa Mária a kormánytanácsban. Rendelet a zsidók ellen. Alguadez megöletése. A kabala folytatása. Ábrahám Granadából, Sem-Tób ibn Sem-Tób és Botarel Mózes, a cisnerosi messiási rajongó. Bevándorlás Berberiába. Izsák Ben-Séset Algériában. Az ujkeresztények. Simon Duran. Ruprecht császár és az első zsidó országos főrabbi Németországban.

(1395—1411.)

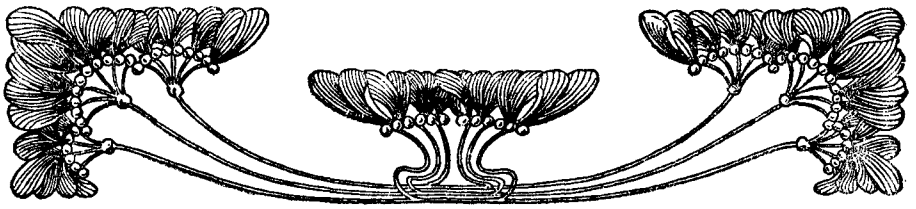

Az iberai félszigeten szintén szomoru volt a zsidók helyzete. A fölöttük elvonult siralmas idők következtében már csak törpe maradék lézengett ott, ez is minden egység és összetartás nélkül. Castilia és Catalonia nagy városaiban nem is léteztek községek. A sok szabadalommal rendelkező, gazdag, boldog és lelki és szellemi nagyságokban bővelkedő fényes korszakot átélt barcelónai községet, János arragoniai király teljesen feloszlatta és tagjainak megtiltotta, hogy testületté tömörüljenek. A tilalom felesleges volt. Akik hitükhöz állhatatosan ragaszkodtak, azokat annyira nyomta az élet gondja, hogy községfenntartásra nem is gondolhattak. Sokan életük megmentése végett elhagyták a helyeket, melyekhez oly sok zsidó vér tapadt. Cataloniából sokan a mohamedán birtokban levő határvárosokba menekültek. Granada, Malaga, Alméria és Andalusia egyéb déli városait ismét zsidó menekültek népesitették be. Az ország északi vidékeiről az üldözöttek Portugália felé vették utjokat, ahol azonban szintén tövises volt az utjuk. A fiatal castiliai király, III. Henrik és tanácsosai ekkor belátták, hogy a zsidópusztitás folytán támadt zilált állapotok káros hatással lesznek az ország jólétére s nagyon leszállitják az udvar és az állam jövedelmét. Törekedtek ennélfogva a régi rend helyreállitására. Szigoru büntetéssel fenyegették azokat, kik a zsidókat nyugalmukban háborgatják és tulajdonukban megtámadják (1395). A király szavaiban bizva, erre többen a cordovai és délvidéki községek tagjai közül vissza is tértek régi lakóhelyeik romjaira.

János, arragoniai király hasonló szempontokból vezéreltetve, szintén visszavonta előbbi rendeletét és megengedte a barcelonai zsidóknak, hogy községet alakitsanak és rabbit válasszanak. De sem az egyik,

sem a másik király nem merte szigoruan büntetni Martinez Ferrast, azt a vérebet, aki annyi szörnyűségeknek volt a kezdeményezője és Spanyolország romlásának az okozója. Talán a király betegeskedése okozta, hogy komoly szándéka dacára sem védelmezhette meg az üldözötteket. Zsidó orvosai Carçal Mózes és ennek halála után Alguades Méir bizonyára érvényesitették volna befolyásukat szerencsétlen testvéreik érdekében, de a király nem állhatott ellent a cortesz erélyes követeléseinek, a zsidók megalázását és jogaik megszoritását illetőleg. Igy szentesitette a cortesz határozatait (1405), hogy a zsidó hitelezők elveszitik keresztény adósaik tartozásának felét, keresztényekkel szemben a zsidók tanuságának érvényessége korlátok közé szorittatik és megkülönböztetésül csak durva ruhát szabad viselniök.

E körülmények elég szomoruvá tették helyzetüket, de ezt még sokkal rosszabbra forditották a kitértek. Az irtózatos mészárlások alkalmával sok ezren kitérés által mentették meg életüket. A tűztől és kardtól való félelem oly nagy volt, hogy kisebb városokban csak ugy tódult a zsidó lakosság a keresztviz elé. Zsinagógáikat keresztény templomokká változtatták és a csodatevő Szűz tiszteletére a Santa Mária del Milagro nevet adták nekik. Mi történt? A szent gyilkosok kegyetlenségei és pusztitásai talán meggyőzték a zsidókat a kereszténység igazságairól? Szó sincs róla. A legtöbb kitért, kiket a kényszer vitt az uj hitre, (amuszim) megtépett szivében még nagyobb ellenszenvet érzett a kereszténység iránt, mint előbb. Soknak feltett szándéka volt, hogy az első alkalomkor levetik az álarcot és még nagyobb bensőséggel vallják a zsidóság igazságait. Az ujkeresztények közül többen a mór tartományokba vándoroltak, Granadába, vagy tul a tengerszoroson, Marokkó, Fez és Tunis vidékeire, melyeknek mór urai türelmesebbek voltak a keresztényeknél és szivesen fogadták a szorgalmas és iparüző zsidókat. Portugáliába is menekült sok kitért, hogy hivek maradhassanak régi vallásukhoz, ott azonban a papság és a nép, a pápai bullák dacára, hitehagyottaknak tekintette és gyülölte őket. Akik Spanyolországban maradtak, de vallásuktól sem akartak megválni, titokban megőrizték és követték a zsidó szokásokat és csak a nyilvánosság előtt vottak keresztények. Castilia, Arragonia és Mallorca királyai, kik a kényszerkitéréseket helytelenitették, nem háborgatták őket. A hatóság nem törődött velük. Az inquisitio akkor még nem nehezedett Spanyolországra. Ezek a szinleg keresztények és bensőleg zsidó kkülön osztályt képeztek Spanyolországban. A lakosság rosszindulattal viseltetett irántuk, maranus (elátkozott) névvel illette és még jobban gyülölte őket, mint a hitükben

megmaradt zsidókat. Ezt az ellenszenvet azok a kitértek is tapasztalták, kik szivesen megszabadultak volna zsidóságuktól. Ezekhez tartoztak az anyagias gondolkodásu kitértek, kik élvezeteket, vagyont és hivatalt többre becsültek minden vallásnál; vagy a tudákosok, kiket a bölcsészet kétkedőkké tett és igy inkább felvették azt a vallást, mely az egész világot megnyitotta számukra. Ők már régebben is idegenkedtek a zsidóságtól és örültek, hogy kényszeritették őket a kitérésre, mely bilincseiktől megszabaditotta őket. Odasimultak a keresztényekhez, vallásosságot szinleltek, ha érdekük megkivánta, de valójában sem vallásosabbak, sem jobbak nem lettek. Voltak közöttük oly lelketlenek, kik különös előszeretettel üldözték előbbi vallástársaikat. Hogy esetleges bántalmakért boszut álljanak a zsidóság képviselőin, rabbikon, előljárókon és magánzókon, vádlók gyanánt léptek fel ellenük és veszélybe sodorták az egész spanyol zsidóságot. A zsidóság gyengéit jól ismerve, könnyen intézhették ellene támadásaikat. Don Perro Ferrus, egy kitért zsidó az alkalai községet és rabbiját vette gunyolódása célpontjául; költeményében leirja, hogy átvirrasztott éjszaka után, hosszas kimerültségéből nyugalomra talált egy zsinagógában, ahol elaludt. Álmából irgalmatlanul felverték hosszu szakálu és piszkos ruházatu zsidók, kik reggeli imájukhoz jöttek. Ferrus költeményére megfelelt egy zsidó költő az alkalai község nevében, azt irván, hogy a zsidók a hajnal pirjánál Izrael Istenéhez imádkoznak, akit ő megtagadott; ez keltette őt föl álmából, lelkiismerete furdalta, ez nem hagyta aludni.

Az e fajta költemények hasznára váltak a spanyol költészetnek, melynek addigi feszes és ünnepélyes merevségébe a zsidókeresztények szatirikus tollai elmésséget, élénkséget és pajzánságot vittek bele. Diego de Valencia pl., a zsidóból lett szerzetes előbbi hitsorsosai ellen verseiben egész sorozatát használja a zsidó kifejezéseknek, persze csak azért, hogy a zsidókat boszantsa. Lassanként keresztény költők is elsajátitották e hangot és pl. az akkori költőfejedelem, Alfonso Alvarez de Villasandino meglepő ügyességgel élt zsidó szólásmódokkal. Szinte azt lehetne mondani, hogy a spanyol poezis akkor zsidózó poezissé lett.

Némely ujkeresztényt annyira megszállta a téritési düh, mintha született domonkos lett volna, vagy mintha régi barátjaik társaságára vágyódták volna, hogy ne érezzék elszigeteltségüket uj környezetükben. Egy orvos, Astrüc Raimuch, ki zsidó létére az igazhitüség mintaképe volt és legelőkelőbb zsidókkal érintkezett, kitérése után buzgón törekedett prozeliták szerzésére. Hálóját fiatalkori barátja, En-Sealtiel Bonafos ellen terjesztette ki. Kitünő héberséggel levelet intézett hozzá,

amelyben rámutat a zsidóság elkorcsosodására, mely őt arra birta, hogy hivő lélekkel epedezzen a keresztény dogmák után. A bibliai versek alkalmazása a szentháromság, az urvacsora, az eredendő bűn és a megváltás dogmáira, furcsán veszi ki magát a héber köntösben. En-Sealtiel szelid szavakkal felelt a felszólitásra, tudta, hogy a zsidóknak minden szavukra vigyázniok kell, hogy meg ne sértsék az érzékeny egyházat és tolakodó szolgáit.

Több bátorságot tanusitott Salomon ben Reuben Bonfed, ki Astrücnek kiméletlen és erőteljes fordulatokban bővelkedő versben válaszolt. Bocsánatot kér, hogy beavatkozik a barátok dolgaiba, de zsidó létére ő is találva érzi magát. Hogy is hallgathatna, mikor a támadó az egyenes vonalt görbévé és a párosat páratlanná teszi. Bonfed rátér az inkarnáció, az eredendő bűn, az átlényegülés (transubstantiacio) dogmáira, kimutatja tarthatatlanságukat és találóan jegyzi meg: Ti addig magyarázgatjátok és csavarjátok a bibliai mondatokat, mig kihozzátok belőlük a szentháromságot. Módszeretekkel a szent négységet is ép oly meggyőzően bizonyithatnátok be az ó-testamentum szavaiból. Csak egy körülmény nehezedik sulyosan Bonfed lelkére, az, hogy a számkivetés szenvedései igen hosszura nyulnak Izrael felett és a remélt megváltó még mindig nem érkezik meg. De azzal nyugtatja meg a lelkét, hogy a zsidóság bűnössége egy évezrednél hosszabb ideig tartott és igy nem kell csodálkozni, hogy a bünhődés kétszer olyan hosszu ideig fog tartani.

Az 1391. évben kitért zsidók közül senki sem okozott annyi bajt régebbi vallástársainak, mint rabbi Salomon Lévi Burgosból, mint keresztény Pablo de Santa Mária (1351—1435). Kitérése előtt rabbinak tekintették, amennyiben a bibliai, talmudi és rabbinikus irodalomban jártas volt. Bölcsészetei ismeretei nem voltak. Mint zsidó igen vallásos volt, pontosan megtartotta vallása törvényeit és környezetében a zsidóság egy kiválóságának tartották. De igen ravasz és számitó volt és jól tudta, mi válik inkább hasznára. Becsvágyát és hiuságát nem elégitette ki a zsidó tanház, melyben egy ideig tanult és tanitott. Zajosabb tevékenység után sóvárgott. Szeretett volna az udvar fényében sütkérezni. Utánozta az előkelőket, pompás diszkocsit tartott és nagyszámu szolganéppel vette magát körül. Törekvése az volt, hogy zsidó almoxarif (kincstáros vagy még nagyobb) tisztséget nyerjen el az udvarnál. Foglalkozásánál fogva sürün értekezett keresztényekkel és mivel gyakran vallási vitákat kellett folytatnia, jártasságot szerzett az egyházi irodalomban, hogy ebbeli tudásával tüntessen ösmerősei előtt. Az 1391. évi véres üldözés megfosztotta minden reményétől, hogy zsidó létére előkelő

álláshoz jusson és rövid megfontolás után 40 éves korában felvette a keresztséget. Hogy áttéréséből több hasznot huzzon, azt hiresztelte, hogy Aquinói szent Tamás irata világositotta meg az ő elméjét és az birta a keresztény vallás felvételére. A zsidók, kik jól ösmerték, nagyon is kételkedtek ebben és megirták, hogy csupán becsvágya okozta hitehagyását.

Polgári származásu ember abban az időben csak papi hivatásban érhetett el magasabb méltóságot. Ezt Paulus jól tudta. Ezért elment Párisba és az ottani egyetemen a teológia tanulmányozásához fogott. Ebben héber tudása nagy előnyt biztositott számára. Rövid idő mulva a rabbiból felszentelt katholikus pap lett, mire Avignonba ment a pápa udvarához, ahol akkor a gőgös Pedro de Luna biborost választották XIII. Benedek ellenpápájául (1394). Itt az egyházi szakadások idejében a legjobb alkalom kinálkozott az intrikálásra és előléptetésekre. Paulus megtetszett a pápának, ki felösmerte benne a mindenre alkalmas eszközt. Ki is nevezte előbb trevisói archidiákonusnak, majd sevillai kanonoknak. Ezek voltak az első lépcsők az egyházi hierarchiában való emelkedéséhez. Merész álmok játszadoztak előtte, képzeletében már püspök, bibornok is volt és ki tudja, talán még magasabbra is juthat! Hirdette, hogy ő a legrégibb zsidó nemességből való, ugyanazon Lévi törzséből, melyből Mária a szűz anya származott és azért is vette fel a Santa Mária nevet. Ő tehát nem volt olyan ágról szakadt pap, hanem kezdettől fogva hivatott apostol, kire az egyház várt. A pápa ajánlatára III Henrik castiliai király sokféle kitüntetésben részesitette. Salamon Lévi, a tudós és hithű rabbi áttérése a zsidó körökben nemcsak a legnagyobb meglepetést keltette, hanem aggodalommal is töltötte el azokat. Nem fog-e példája a megpróbáltatások napjaiban utánzókra találni? Nem fogja-e a gyengéket hitehagyásra birni és a szinleges keresztényeket valóságosakká tenni? Az aggodalmakat még jogosultabbá tette az, hogy Paulus feladatául tüzte ki régebbi vallástársai megtérését. Ehhez minden eszközt megragadott. Szóban és irásban sikra szállt a zsidóság ellen és a zsidó irodalomból kovácsolta a fegyvereket hozzá. Röviddel kitérése után nyilt levelet intézett egykori barátjához, a navarrai király udvari orvosához és a navarrai községek főrabbijához, Orabuena Józsefhez és azt a hitvallomást tette le előtte, hogy ő Jézusban a prófétáktól hirdetett messiást ösmerte fel. Felszólitja példája követésére. A király másik udvari orvosához, Don Méir Alguadezhez héber szatirát irt, melyben a zsidók egy ártatlan ünnepét gúnyolja ki, mintha még a purimi vidámságot is megsajnálta volna volt hitsorsosaitól. E szatirából látszik a héber nyelvben való jártassága, de egyébként teljesen szellemtelen.

Ahogy az avignoni pápai udvarnál nagyobb tekintélyre tett szert, kezdte a zsidók rágalmazását, hogy ujabb üldözéseket idézzen fel. Ezt oly feltünően tette, hogy a pampelunai érseknek és más magasállásu papoknak kellett közbelépniök, hogy őt hallgatásra birják. Igaz, hogy ezt a zsidók drágán vásárolták meg. Paulus a zsidóság kiváló védője, Chaszdái Crescas ellen is fondorlatokat szőtt. Zsidógyülölete oly nagy volt, hogy III. Henrik castiliai királynak tanácsolta, hogy se zsidót, se ujkeresztényt, kivéve természetesen őt — ne állitson hivatalok élére. Talán igy akart megszabadulni a fajtájából való ügyesebb versenytársaktól. Irodalmi téren is gyülöletet szitott a zsidók és a zsidóság ellen. Mig a született keresztény Nicolaus de Lyra zsidó irásmagyarázókat (különösen Rasit) az egyszerü exegézis mintaképéül állitotta oda, addig a volt rabbi bünösnek és esztelennek kiáltott ki mindent, amit rabbinikus irók alkottak, de isteninek, fölülmulhatatlannak dicsőitette a katholikus egyházi irók munkáit.

Értelmes zsidók, kik az apostatában legveszedelmesebb ellenségüket ismerték föl, heves harcra készültek ellene. Csakhogy fegyvereik megválasztásában igen szűk határok közé szorultak. A kereszténység képviselőinek dogmáik igazolására a szó szabadságán kivül az ököl, a börtön és a pallos is rendelkezésükre állott, mig a zsidóknak vigyázniok kellett minden szóra, nehogy magukra zúditsák ellenfeleik hatalmasait. Azért érdemelik meg mindazok csodálatát és elismerését, akik nem a győztes hatalom, hanem a küzdő igazság előtt hajolnak meg.

A csatározást Józsua ben József ibn Vives Lorqui, ki régebben tanitványa volt, nyitotta meg. Alázatos nyelvezetü levélben, mint ahogy buzgó tanitványhoz illik, Lorqui erős támadásokat intézett egykori tanitója ellen és a kétkedés látszata alatt megdönti az alapokat, mikre volt mestere helyezkedett. A bevezetésben megjegyzi, hogy szeretett tanitójának áttérése őt még inkább meglepte, mint másokat, mert ő valamikor hivő lelke melegével csüngött rajta. Az ily lépésre csak négy indokot tételezhet fel. Vagy becsvágy, a sóvárgás gazdagság, fény és érzéki vágyak kielégitése után birták őt az áttérésre; vagy bölcsészeti okok kételyeket ébresztettek fel benne minden vallás iránt és igy azt a vallást választotta, mely neki a legtöbb előnyt biztositotta; vagy mivel az utolsó idők szörnyü üldöztetései elcsüggesztették a zsidóság jövője iránt, vagy végül az is lehet, hogy meggyőződött a kereszténység igazságairól. Arra természetesen nem is gondolhat, hogy a becsvágy és a tündöklési viszketegség lett volna rabbi Salamon Lévi kitérésének oka, mert „jól emlékszem, hogy gazdagságtól és a szolgák hadától körül-

véve, visszavágyódtál szerény és egyszerü helyzetedbe és a tudományokkal való foglalkozás után, mert beláttad, hogy a földi gyönyörök csak látszólagos boldogságot nyujthatnak". Azt sem tételezheti fel, hogy a bölcsészet ébresztette fel volt tanitója kételyeit, mert kitérése előtt lelkiismeretesen megtartotta a zsidó vallás minden törvényét és a bölcsészetből csak a hittel megegyező lényeget fogadta el, mig a káros hüvelyt eldobta magától. Még a gondolatát is elháritja annak a feltevésnek, hogy a zsidók lemészárlása támasztott volna benne kétségeket a zsidó nép fennmaradása iránt, mert neki tudnia kellene, hogy a zsidóknak csupán csekély része lakik a keresztények között, ellenben többségük Ázsiában van, ugy hogy ha az Isten a keresztény országok zsidó községei megsemmisitését határozná is el, még akkor sem tünne el a zsidóság a föld szinéről. Nincs tehát más hátra, folytatja Józsua Lorqui, mint az a feltevés, miszerint Paulus behatóan tanulmányozta a kereszténységet, melynek dogmáit helyesebbnek találta. Kéri, hogy közölje vele meggyőződését és döntse meg kételyeit a kereszténység tanai iránt.

A továbbiakban Lorqui felhozza nézeteit a kereszténységről. Többek között felemliti, hogy az istenismeret általános elterjedése és az örök béke helyett, melyeket a próféták, kapcsolatban a messiás eljövetelével, megjósoltak, tudatlanság és háboruk szaporodnak el, sőt Jézus fellépése óta vészes harcok még gyakrabban lépnek fel, mint előbb. Hogyan lehetett tehát ő a messiás? És messiás létére miképen szüntethette ő meg a zsidó vallást? De még ha meg is barátkoznak Jézus messiánizmusával, szeplőtlen fogantatásával, feltámadásával és egyéb érthetetlen csodákkal, akkor is lehetetlen Isten emberré válását elhinnie, mert az ellenkezik Isten minden tisztultabb felfogásával. A kereszténység iránt még más kételyek is gyötrik, de nem meri azokat irásban közölni. Végül sulyos dilemma elé állitja Paulust. Vajjon, aki valamely vallásban született és nevelkedett, köteles-e kutatni, hogy más vallások nem tanitanak-e jobbakat? Ha igen, ugy miképen létezhetnék szilárd hit, hiszen a lelkiismeret mindig nyugtalankodnék, hogy hátha nem jár az igaz üdvösség utján. Ha pedig nem szabad kutatni és összehasonlitásokat tenni, hanem mindenkinek meg kell maradnia a maga vallásában, akkor ebben kellene az üdvösséget feltalálni, mert különben isten igaztalannak látszana, eltiltván a kutatást és mégis csak egy vallás hiveinek juttatta a lélek igazi üdvösségét. Lorqui a tanitvány alázatosságával kéri hitehagyott tanitóját, hogy adjon feleletet kérdéseire és kételyeire.

A levél minden mondata tűszúrás volt a zsidógyülölő ujkeresz-

tény számára. Paulus válaszolt ugyan, de látszik, hogy zavarában ki akart térni a kérdések elől, melyek falhoz szoritották. Bocsánatot kér, hogy nem válászol héber nyelven, melynek művelésétől egyéb tudományos elfoglaltsága miatt elfordult. A többi, amit mond az zavaros összevisszaság és csupán azt fejezi ki világosan, hogy a zsidóknak át kell térniök és vonakodásuk esetén kényszeriteni kell őket az áttérésre.

Chaszdái Crescas, a bölcsész, szintén vallása védője gyanánt lépett fel. Polemikus értekezést irt a kereszténység hitcikkeiről, melyeknek tarthatatlanságát bölcsészeti érvekkel bizonyitotta be. Ez iratot előkelő keresztények unszolására adta ki, inkább keresztény, mint zsidó olvasók részére. Spanyol nyelven és nyugodt mérsékelt irányban irta ezt meg. Kimutatja az eredendő bün, megváltás, szentháromság, inkarnácio, szeplőtlen fogantatás és úrvacsora tanainak a tarthatatlanságát és vizsgálat tárgyává teszi a keresztelés értékét. Jézus megjelenését, az ujtestamentum viszonyát az ó-szövetséghez, és mindezt a legnyugodtabb tárgyilagossággal, mintha nem is oly égető kérdések lennének, melyek fölött máglyák gyulladhatnak ki. Csak itt-ott meriti bizonyitékait az egyházak állapotából. A kereszténységnek, ugymond, uj, a régit mintegy kiegészitő kinyilatkoztatásra volna szüksége, hogy a sok tévelygést eloszlassa. Két pápa és hiveik szórják egymás ellen átkaikat és a pokol mélységére küldik egymást. Hol maradt hát a kinyilatkoztatás igazsága és biztonsága?

Sebző nyilakat röpitett ugyanekkor a kereszténység és az ujkeresztények felé egy kiváló maranus, ki ismét zsidóvá lett. A zsidó-keresztény vitairodalomban a legmaróbb szatirát Profiat Duran irta, ki egy személyben orvos, csillagász, nyelvész és történetiró volt. Profiat Duran Isak ben Mózes, irói néven Efodi, az 1391. évi véres üldözés idején Cataloniában élt és kényszerhelyzetében szinleg a keresztény vallásra tért. Vele együtt áttért barátja, Dávid En-Bonnet Buen-Giron is. Később mindaketten elhatározták, hogy régi vallásukhoz visszatérnek és Palesztinába vándorolnak, hogy ott szabadon vallják zsidó hitüket és vezekeljenek hűtlenségükért. Vagyoni viszonyaik rendezése után Profiat Duran egy francia kikötővárosba utazott, ahová barátját is várta. Ez azonban időközben összekerült a zsidógyülölő apostatával, Paulussal, akinek rábeszélésére megmaradt a kereszténységben. Profiat Duran legnagyobb meglepetésére hosszu levelet kapott En-Bonnettől, melyben ez keresztény érzelmeit nagy bőbeszédüséggel feltárja előtte és felkéri a barátját is, hogy hű maradjon ő is uj vallásához. Rajongó tisztelettel nyilatkozik Paulus de Santa Máriáról, ki a castiliai udvarnál akkor már

nagy befolyásra tett szert. Profiat Duran erre a levélre választ irt. Ez olybá tünik fel, mintha mindenben igazat adna barátjának és megerősitené a keresztény vallás hűségében. „Ne légy olyan, mint atyáid voltak“ (Al tehi ka-abotecha), ez volt a levél állandó refrainje és a látszat oly sikerü volt, hogy a keresztények Alteca-Boteca cimen sokáig vallásuk védőiratának tartották. Profiat Duran atyjái hitét látszólag tévedésnek tünteti fel, de éppen ennek örve alatt a keresztény dogmák és szentségek gyengéit mutatja ki oly nyiltsággal, hogy keresztény országban nem tanácsos a tartalmát híven visszaadni. Ami a józan ész, a logikai következetesség, a bölcsészet és a szentirás nyomán a keresztény hitelvek ellen felhozható, azt Profiat Duran mind csatasorban állitja csábító barátja ellen, de látszólag nem hite megváltoztatása végett, hanem, hogy megerősitse keresztény hitvallásában. Az irat egyik része Paulus de Santa Mária ellen irányult, akinek nagyságát En-Bonnet áradozó szavakkal ecsetelte. „Azt irod, hogy talán a pápaságig is felviszi; de nem jelented, vajjon Rómában vagy Avignonban lesz-e a székhelye? (Utalás a pápa és ellenpápa harcaira, kik közül az egyik Rómában, a másik Avignonban székelt.) Dicsőited törekvését, melylyel meg akarta szabaditani a zsidó asszonyokat és a gyermekeket a szégyenfolt viselésétől. Tudasd ez örömhirt az asszonyokkal és a gyermekekkel. Ami engem illet, azt hallottam, hogy gyülöletet hirdet a zsidók ellen és a pampelunai érseknek kellett őt hallgatásra birnia. Azt hiszed, hogy Paulus, a te tanitód nemsokára püspök lesz, sőt a bibornoki süveget is megkapja. Örülj neki, mert akkor te is tisztséget remélhetsz, kohanita vagy levita válhatik belőled.“ Csupán a levél végén hagyja el a gúnyos hangot és komolyan kéri egykori barátját, hogy ne viselje kiváló atyja nevét, mert ha élne, inkább kivánná, hogy ne legyen fia, mint hogy hitehagyott fia legyen. Az ő lelke ott a túlvilágban is szomorkodik fia hűtlensége felett.

A szatirikus röpirat gyorsan elterjedt. Hatása oly nagy volt, hogy a papok, miután célzatát felismerték, igyekeztek a példányokat elkobozni és elégetni. Chaszdái Crescas felszólitására Profiát még egy hitvédő munkát irt, de nem szatirikusan, hanem nyugodt és tárgyilagos hangon. Jártas lévén az ujtestamentumban és az egyházi irodalomban, kimutatta, hogy a mai kereszténység egészen más, mint aminek az apostolok akarták. Jézus különben sem Istennek, sem Isten részének nem adta ki magát s nem is gondolt uj vallás alapitására.

Ezalatt Paulus, az avignoni ellenpápa, XIII. Benedek kegyeiben magasabbra emelkedett. Cartagena püspöke, Castilia kancellárja és

III. Henrik titkos tanácsosa lett. Dacára ezeknek nem sikerült gonosz terve, hogy Castilia királya környezetéből a zsidókat eltávolitsa. III. Henriknek két udvari orvosa volt, kiket teljes bizalmával ajándékozott meg. Az egyiket, Don Méir Alguadezet, az összes castiliai községek főrabbijává nevezte ki és állandóan a király kiséretéhez tartozott. Régebbi udvari orvosa Don Mózes Cárçál volt, aki lendületes spanyol költeményben énekelte meg a trónörökös születését. Az ujhéber költészet szingazdagságával dicsőitette az infanst és megjósolta, hogy jogara alatt egyesülni fognak a pyrenéusi félsziget összes államai.

III. Henrik uralkodása alatt a spanyol zsidóság történetében szélcsend állott be és ez időben az egykor oly fényes irodalom utóhajtásai sarjadoztak ki. Korszakalkotó munkák nem jelentek meg és értékük csupán abban áll, hogy a nagy idők irodalmi hagyatékait megőrizték és a feledékenységtől megmentették. Profiat Duran, aki, — megfoghatatlan miképen, — szinleges kikeresztelkedése és a zsidó vallásra való visszatérése dacára, az országban maradhatott, Maimuni és Ibn-Ezra bölcsészeti műveit kommentálta. Mathematikai és kalendáriumi munkát is irt (Cheseb Éfod), és összeállitotta az üldözések lajstromát, melyek a zsidó népet szétszóratása óta érték. Legjobb műve a héber nyelvtan (Máászé Éfod), melyben a régebbi nyelvművelők tételeit összefoglalja, tévedéseiket helyreigazitja és a héber mondattan alapjait lerakja. Panaszkodik e művében kora gyógyithatlan betegsége felett, hogy az egyoldalu talmudtanulás és kabala ferdeségei teljesen kiszoritották a biblia és a szent nyelv tanulmányozását.

Kiváló alkotások fűződnek a sir szélén álló és az üldözésektől megtört Chaszdái Crescashoz. Mély gondolkodó volt, erős itélő és összefoglaló képességgel. Már maga az a terve, hogy Maimunides módszerében a zsidóságot minden irányban megvilágitó munkát irt, melyben a zsidóság eszméit és törvényeit kifejti: már ez maga is nemcsak rendkivüli tudásáról, hanem széles látóköréről is tanuskodik. A halál megakadályozta nagy műve létrehozásában és csupán bölcsészeti bevezetését irhatta meg. Ebben egyrészt az összes vallások alapelvei: Isten létezése, Isten mindentudása, a gondviselés, a szabadakarat, a mindenség célja; másrészt a zsidó vallás alapigazságai, és pedig a teremtés tana, a messiási hit és a halhatatlanság tárgyaltatnak. De Chaszdáit inkább a vallási, mint a bölcsészeti szükséglet vezérelte. Nem annak bizonyitását tűzte ki célul, hogy a zsidóság alapelvei megegyeznek a bölcsészettel, hanem azt akarta kimutatni, hogy a bölcsészet nem ingatja meg a zsidó vallást. A középkori aristotelesi bölcsé-

szetet már nem tartja oly hatalmas tekintélynek, mint elődei; az ő világos szelleme jobban ismerte fel gyengéit, mint a régiek. Merész kézzel lerombolja az óriási gondolatvilág támaszait, melyeket Maimuni aristotelesi alapon felállitott, hogy Isten létezését és a mindenséghez való viszonyát bizonyitsa. Sulyos csapást mért a skolaszticizmusra, melynek gondolatkörét behatóan ismerte.

Amig a bölcsészetet ugy látta, hogy feneketlen örvény szélére jutott, addig a zsidóság szilárd, megdönthetetlen alapon állónak tünt fel előtte és törekvése az volt, hogy a filozófia támadásait és kifogásait a vallás ellen megerőtelenitse. A vallásbölcsészek agyondolgozták magukat, csakhogy az isteni mindentudás elvét megmentsék, de akkor is csak a maradandóra, a lényegre, az általánosra terjeszthették azt ki; Chaszdái Crescas tulteszi magát a kicsinyeskedéseken és bizonyitja, hogy az egyedek és a lehetőségek is az isteni mindentudás körébe tartoznak. Ennek következtében Isten gondviselése is nemcsak a fajra, a tömegekre, hanem az egyénre és annak minden cselekedetére is kiterjed. A korlátlan isteni mindentudás feltételezése arra a merész állitásra birta Crescást, miszerint az ember nem szabad az ő cselekvéseiben, sőt inkább minden cselekedet okozata valamely oknak és minden ok visszamegy az ősökre, melyből a többiek szükségszerüen következnek. Az emberi akarat nincs egy esetleges választásnak, vagy véletlennek alávetve, hanem az csak egy láncszem az előbbi okok és hatások láncolatában. De miképen szólhatunk jutalomról és büntetésről szabad akarat nélkül? Erre Chaszdái ezt feleli: Jutalom és büntetés nem a cselekvést, hanem a szándékot illetik. Aki a jót, mely szükségszerüen történik, örömmel cselekszi, az jutalmat érdemel, aki a rosszban találja örömét, az büntetésben részesül.

Az ember legfőbb törekvése és a teremtés végcélja az ember lelki tökéletessége, vagy az örök élet üdvössége. De ezt nem elméleti vagy metafizikai igazságok megismerésével érhetjük el, mint azt a bölcsészek hiszik, hanem egyesegyedül tettekben nyilvánuló szeretetünkkel Isten iránt. Ez a vallás és első sorban a zsidó vallás foglalatja. Ilyen értelemben joggal állithatták a régiek, hogy a világ a tóra kedvéért teremtetett, amennyiben ez eszméivel és törvényeivel a nemes érzelmeket és tetteket ébreszti fel és igy az örök életre vezet.

Chaszdái Crescas, ki először állitott fel különbségeket az általános vallásos igazság és a különös formákban megnyilatkozó vallás között, Maimunitól eltérőleg, csak nyolc olyan hitelvet vall, melyek a zsidó vallás kriteriumait alkotják. Lehet nélkülök is vallást elképzelni, de az

már nem lesz *zsidó* vallás és aki azokat mint zsidó tagadja, hitetlennek tekinthető. E hitelvek ezek: A világ teremtése Isten szabad akaratából kifolyólag; a lélek halhatatlansága; az isteni igazságszolgáltatás; a halottak feltámadása; a tóra megmásithatatlansága; Mózes magasabb proféciája; a főpapoknak az urim és a tumim által való isteni kijelentéséről szóló tan és végül a messiási remény. Bármennyire is törekedett Chaszdái ezen hitelvek fontosságának a kimutatására, mégis meglátszik rajtuk az önkényesség; inkább a talmud, mint a logikai gondolkodás hatása alatt válogatta ki azokat. A kabala gyerekségeitől megóvta egészséges fölfogása, ugy, hogy annak hittételéről, a lélekvándorlásról tudomást sem vett.

Profiat Duran és Chaszdái Crescas mellett a castiliai főrabbi, Don Méir Alguadez is fellépett mint bölcsészeti iró; nem önálló gondolattal, hanem forditással. Aristoteles ethikáját, Benveniste ibn Lábi buzditására, héberre forditotta (1405) és hozzáférhetővé tette a zsidóknak, akik inkább alkalmazták az életükre, mint a görögök, kiknek nagy irójuk szánta, és mint a keresztények, kik merev dogmákkal vélték pótolhatni az erkölcstant.

Castilia fiatal, de béteges királya III. Henrik uralkodása alatt a zsidók sorsa még tűrhető volt. Halála után azonban szerencsétlen fordulat állott be, mint baljóslatu hirnöke nagy szerencsétlen időknek. A kétéves király, II. János helyett anyja, Katalin kormányzott; ez elbizakodott, szeszélyes fiatal asszony volt, kit a mindenkori kegyencek tetszésük szerint vezettek. Kormányzótársa, Don Fernando, szelidlelkü ember volt, de ő meg a fanatikus papoktól vezettette magát. Az államtanácsban mellette ült a hitehagyott rabbi Salamon de Paulus Santa Mária, ki nemcsak a zsidó vallást, hanem az egész népet gyülölte. III. Henrik reá bizta a végrendelete végrehajtását és a trónörökös nevelését és igy döntő sulya volt a kormánytanácsban. Szép kilátás a castiliai zsidókra! Nemsokára meg is érezték az udvar ellenséges szellemét. Kezdték azzal, hogy az előkelő zsidókat az udvari körökből eltávolitották, figyelmeztetésül, hogy ők is a gyülölt néposztályhoz tartoznak.

A négyéves király nevében azután rendeletet bocsájtottak ki (1408 október), mely életbe léptette bölcs Alfonso törvénykönyve zsidóellenes paragrafusait. „Mivel a hivataloknak zsidókkal való betöltése a keresztény vallás és a hivők kárára szolgál“, — azért azt a jövőben megszüntetik. Minden zsidó, ki nemes embertől vagy várostól hivatalt elvállal, jövedelmének kétszeresét tartozik büntetésül beszolgáltatni és

ha ezt vagyona nem fedezheti, ugy egész vagyona elvesztésével és 50 botütéssel sujtatik. A keresztény, ki zsidót hivatallal felruház, szintén pénzbüntetésre itélendő. Hogy a rendelet hatásosabb legyen, az elkobzott vagyon harmadrésze a feljelentőt és az itéletet kimondó biróságot illeti. A hatóságokat utasitották a rendelet kihirdetésére és sürgős foganatositására. E rendeletben lehetetlen fel nem ösmerni Paulus de Santa Mária kezét. Ő jól ismerte a spanyol zsidók gyengéit és számitott arra, hogy a tekintélyesebb zsidók már hiuságból is inkább hagyják el vallásukat, mint tisztségüket, akik pedig hitükhöz hűségesek maradnak, azok a keresztény társaságból kizárva, a közéletből kiszoritva, lassanként elzüllenek, elsorvadnak.

Gyülöletének nyilait ugyanekkor az elhunyt király főorvosa, Don Méir Alguadez ellen is irányitotta. Vajjon a királyné neheztelt-e meg reá? Vagy a hitehagyott Paulus áskálódott ellene, mivel ő volt központja azoknak, kik őt megvetették és gonosz tervei meghiusitásán fáradoztak? Hogy megsemmisitsék, izgalmas pert idéztek fel. Mialatt az anyakirályné megkoronázott gyermekével Segoviában tartózkodott, néhány pap sulyos vádat emelt a város egyik zsidó lakója ellen, t. i. hogy ostyát vett a sekrestyéstől, hogy azt meggyalázza; de az ostya oly szörnyü csodát művelt, hogy a megrémült zsidó hamar visszaadta a kolostor priorjának. Természetes, hogy hajmeresztő hazugság volt az egész, de a püspök, Velasquez János de Tordessilas, rendkivüli fontosságot tulajdonitott a hülye vádnak és több zsidót elzáratott, köztük Don Méir Alguadezet is. Katalina, a regensnő, fenyitő pert inditott a vádlottak ellen. Alguadez és társai kinpadra vonattak és megvallották az ostyagyalázás bünét. Méir Alguadez állitólag még egy vallomást tett a kinpadon: hogy ő ölte meg III. Henrik királyt. Ámbár mindenki tudta, hogy a király gyermekkora óta betegeskedett, Don Méir, aki a legszörnyübb kinoztatás közepette tette e vallomást, — mégis irtózatos módon végeztetett ki, tagjait egyenként tépték ki a testéből. Ugyane sors érte vádlottársait is. Mintha ez még nem lett volna elég, a segovai püspök néhány zsidó ellen azt a vádat emelte, hogy szakácsát megvesztegették, hogy mérget tegyen ételébe. A vádlottakat ebben az esetben is kegyetlenül kivégezték.

Ezek a szomoru idők, melyek még sokkal szomorubbaknak az előfutóit képezték, egy uj messiási rajongás jelenségeit hozták felszinre. A kabala, mely a Szohárt szent alapkönyvvé tette meg, mindig nagyobb tért hóditott s ha nem is voltak kiváló képviselői, de meggyarapodott lelkes hivőkben. Különösen három kabalista fáradozott a

kedélyek meghóditásán: Ábrahám Granadából, Sem-Tób Ben József és Botarel Mózes. Az első zavaros könyvet irt Isten és az angyalok neveiről, a betük és hangjelek átváltozásairól. Azt a merész kijelentést tette, hogy aki Istent nem a kabalisták módjára fogja fel, az öntudatlanul vétkezik és attól Isten megvonja külön gondviselését, s mint hitetlen ő is csak a véletlennek van alávetve. Továbbá jelezte, hogy a művelt zsidók hitehagyását a tudományokkal való foglalkozásuk és a kabala megvetése okozza. Másrészt az 1391. évi üldözésben és oly sok előkelő zsidó kitérésében a messiási idők előjeleit látta, melyek a közeli megváltást előzik meg. Semtób ben József kifejezetten megvádolja Maimunit, Gersonidest és a többi zsidó bölcsészeket, hogy — ők vezették a népet az eretnekség és hitetlenség felé és okozták, hogy a megpróbáltatás napjaiban oly sokan elpártoltak Istentől. Könyve telve van sulyos vádakkal a bölcsészek és a vallásos téren való bölcsészeti gondolkodás ellen, és telve van magasztalással a kabala iránt, mely szerinte szintiszta igazság.

Ábrahám Granadából és Sem-Tób korlátolt, de becsületes emberek voltak, Botarel Mózes azonban tisztán ámitásra törekedett. A rejtélyes Széfer Jecirához (Teremtés könyve) magyarázatot irt, melyben régi idők kiváló tekintélyeire kabalisztikus mondásokat és iratokat fogott rá és neveket koholt misztikus könyvek állitólagos szerzői gyanánt. Az amóra, Ráb Asi, a gaonok: Szaadja és Hai a liturgiai költő, Kaliri, Natronái, és mások a kabalista álmodozások bizonyitói gyanánt lépnek fel munkájában. Botarel sürün hangoztatja, hogy nem hazudik. A bölcsészetet megvető Sem-Tóbbal szemben ő kacérkodik a bölcsészettel; dicsőiti Aristotelest, mint aki pogány létére nagyobb volt a prófétáknál, kortársait korholja, hogy elfordulnak ettől az istenes tudománytól és azt állitja, hogy a bölcsészet azonos a kabalával, csak kifejezéseiben különböznek, de összefüggnek egymással, mint a szikra a parázszsal. Mindez üres kérkedés volt. Botarel nemcsak a bölcsészeti ismeretek nélkül, hanem minden józan gondolkodás nélkül is szükölködött. Korlátolt ember volt, ki hitt az amulettek hatásában, és hirdette, hogy ő érti, miképen kell Isten nevének összeállitásával varázslást gyakorolni és hogy bőjtöléssel, mosásokkal, imákkal, Isten és az angyalok nevei szólitásával oly álmokba merülhetünk, melyekben a jövendő feltárul előttünk. Lelkére esküdözött, hogy Maimuni, Szaadja és Hai gaonok hasonló eszközökhöz folyamodtak. A hazug szélhámos elhitette magáról, hogy őt Illés próféta messiási küldetésre szánta és felkente. A véres mészárlások folytán a lelkek annyira elborultak, hogy sokan, sőt még a bölcsészetileg képzett Chaszdái Crescas is, hitelt adtak szemfényvesztéseinek. Nagy pártjára támaszkodva,

hiven messiási szerepéhez, Botarel, mint a nagy Szinhedrion feje, kérkedő körlevélben tudatta Izrael rabbijával, hogy ő minden kételyt megoldani és minden homályt eloszlatni képes.

Valamint a nyugati góthok üldözései korában, melyeket a királyok és a papok kezdeményeztek, a Spanyolországgal szemben fekvő afrikai berber partvidék nyujtott menedéket az üldözöttek részére, éppen ugy történt az üldözések alkalmával is, melyeket nem a királyok, hanem a tévutra vezetett nép idézett elő. Az északafrikai városok Algier, Bongia, Constantine, Miliana, Oran és más városok megnépesültek az 1391. évi mészárlás menekültjeivel és az ujkeresztényekkel, kik a reájuk kényszeritett vallástól szabadulni akartak. Naponta ujabb csapatok érkeztek oda Spanyolország és Mallorca minden részéből. A menekültek átültették oda szorgalmukat, kereskedelmi összeköttetéseiket és műveltségüket. A keresztényeknél türelmesebb és emberiesebb berber törzsfők a menekülő zsidókat dij nélkül engedték letelepiteni. A mohamedán lakóság eleinte neheztelt a tömeges bevándorlás miatt, mert tartott az élelmiszerek megdrágulásától, de mikor az értelmesebbek szemükre lobbantották szükkeblüségüket, megnyugodtak és nem vetettek akadályokat a zsidók beköltözése elé. A kis berber községek, melyek a türelmetlen almohádok uralmának megszünése után egy század óta képződtek, a bevándorlás által nagy jelentőséget nyertek. A bevándorolt spanyol zsidók lettek a községek vezetői.

A menekültek között a legkiválóbb rabbi Izsák ben Séset Barfát volt, ki előbb Milianában, később Algierben telepedett le és a tlemseni király kinevezése folytán az összes községek főrabbijává és birójává lett. Ebben segitségére volt tisztelője, Saul Astrüc Kohen, a nagyérdemü orvos, ki nemcsak ingyen gyakorolta hivatását, hanem vagyonából sokat osztott szét zsidó és mohamedán betegek között. A király nevében eltiltották az összes rabbiknak, hogy a főrabbi engedélye nélkül vallási vagy birói functiókat végezzenek. Mint Spanyolországban, ugy Algierben is tömérdek sok kérdést vittek eléje végleges döntés végett. Itt is vallásos lelkiismeretességgel működött, hogy elhárithassa az igazságtalanságokat. Községében élt egy nagybefolyásu, de rosszlelkü ember, ki önérdekből meg akarta gátolni a maranusok növekvő beözönlését. Rábeszélte a kádit, hogy minden bevándorló zsidótól egy dublont követeljen. Mikor ennek dacára is csapatostól jöttek a menekültek, a községeket beszélte rá, hogy gátat vessenek a bevándorlásnak. Ötvenöt, a zsidósághoz visszatérő ujkeresztény várta bebocsájtatását az algieri kikötőben, de maguk a zsidók utasitották őket vissza. A főrabbi ily

szeretetlenséget és jogtalanságot nem türhetett el. A szivtelen zsidókat átokkal sujtotta és ezzel kizárta őket a községből. Ellenségei tovább is áskálódtak még a bevándorlás megakadályozására, de Ben-Séset erélyes fellépésére és Astrüc Kohen és fivérei közreműködésére a maranusok mégis bebocsátást nyertek. Ben-Séset több éven át működött Afrikában vallástársai javára és a vallásosság és erkölcsösség emelésére. Öregségét azonban megkeseritette egy heves ellenfele, Simon b. Cemach Duran, ki szintén Mallorcából vándorolt be és igen kiváló talmudtudós volt.

Ben-Séset halála után ez a Simon Duran (1361—1444), ki a pálmai mészárlásból menekült meg, lett az utóda, de az algieri község csak ugy választotta meg, ha lemond arról, hogy a király a választást jóváhagyja, nehogy ő is mint elődje, uralomra tegyen szert. Simon Duran, ki a mathematikai és orvosi tudományokban is jártas volt, volt az első rabbi, ki községétől fizetést fogadott el, ami eddig sehol se történt.

Szükségesnek is tartotta, hogy eljárását a közvélemény előtt igazolja. A szükség vitte arra, — ezt hozta föl, — hogy fizetést fogadjon el, mert tekintélyes vagyonát a mészárlás alkalmával veszitette el, amije maradt, megvesztegetésre kellett forditania, hogy a dominikánusok molochkarjaiból kiszabaduljon. Koldusként jött Algierbe és orvosi tudománya nem képezheti megélhetési forrását, mert a berberek azt nem becsülik eléggé. A fizetés elfogadását talmudi érvekkel is igyekezett menteni. Vajjon az egyházfők, püspökök és apátok is ily lelkiismeretesek voltak?

Figyelemre méltó jelenség, hogy a középkor ama hajlama dacára, hogy egyrészt szigoru papi uralmat létesitsen, s másrészt, hogy magát vakon alávesse a tekintélyeknek, a zsidóságban nem sikerült egy a hitközségektől és rabbiktól elismert főrabbiság alapitása. Ahol ez mégis megtörtént, mint pl. Angolországban és később Portugáliában és Spanyolországban, ott a főrabbikat az állam, jövedelmei fokozása érdekében, formálisan rákényszeritette a községekre. Később ez országokban a községek oly szűk körre szorultak, hogy a főváros rabbiján kivül alig akadt egyenrangu rabbi, ugy hogy önként következett be annak főrabbivá való elösmertetése. A nagyobb országokban, ahol sürübben voltak zsidó községek, ott ezek semmi kedvet sem éreztek arra, hogy magukat egy főrabbinak feltétlenül alávessék.

Pfalzi Ruprecht német császár kisérletet tett egy német főrabbiság alapitására. Ez a szelid és okos fejedelem, aki összeesküvés utján ragadta el a részeges Venzeltől a császári koronát, megszenvedte a legitim uralkodó elleni lázadását, Németország fele vonakodott őt elis-

merni és saját hivei is folyton összeesküvést forraltak ellene. A zsidók iránt nem volt valami nagyon kegyes, de olyan zsarnok sem, mint elődei. Ő is a maga tulajdonának tekintette őket. A zsidó kamaraszolgáknak nemcsak a vagyona, hanem személye is a császáré volt. Egyrészt helybenhagyta Venzel igazságtalan rendeletét az adósságtörlesztést illetőleg, másrészt több községnek szabadalmat adott, amint éppen pillanatnyi érdeke megkivánta. Minthogy több város és fejedelem ellene szegült az ő uralkodásának és a „güldener Opferpfennig" cimű, vagy más nevü zsidó adók nem folytak be rendesen, kinevezett két zsidót — ami addig példátlan volt — adóbeszedőknek: előbb Éliást Mainzból és Izsákot Oppenheimból és két évvel később (1403) Meyert Kronenbergből abban a reményben, hogy a hitsorsosok alkalmasabbak lesznek pénzforrások fakasztására. A zsidó adóbeszedők rendelkezésére állott az *átok*. Az ellenszegülőket és késedelmes fizetőket az átokkal ki lehetett zárni a közösségből. Csakhogy ehhez szükséges volt a rabbik beleegyezése, mert nélkülök nem lehetett az átkot kimondani. De mivel ezek nem mutatkoztak engedékenyeknek a császár érdekei előmozditására, Ruprecht a német főrabbiság tervét akarta megvalósitani (1407). A főrabbi, vagy „a németországi zsidók és zsidónők főmestere" átkok kimondásával, perbeidézéssel és egyéb eszközökkel mozditsa elő a császár érdekeit, különösen a zsidóadók pontos befolyását. Ruprecht ezt a méltóságot, vagy terhet rabbi Izraelre ruházta. A király bizonyitványt adott ki róla, „hogy ő a zsidó tudományok kipróbált és öreg mestere, a zsidóságban jó hirnévnek örvend, soha jogtalanságot el nem követett, tudós és becsületes zsidó, ki zsidót vagy zsidónőt soha átok alá nem helyezett". Nehogy a választó fejedelmek és zsidókkal biró városi hatóságok zokon vegyék tőle, hogy az őket illető jogokat a zsidók iránt a főrabbinak adományozta, a császár elhitette velük, hogy ezt a saját érdekükben tette meg. Mert előfordult, hogy hivatalnokok rabbijogokkal éltek és egyes hitközségi tagokat átokkal sujtottak, hogy pénzt zsaroljanak ki tőlük, miáltal szegénynyé tették és kivándorlásra kényszeritették őket. A főrabbi kinevezése ezt lehetetlenné fogja tenni, mert ezentul kivüle senki sem lesz feljogositva az átok kimondására.

Csakhogy a német rabbik távolról sem vetették alá magukat az ujonnan kinevezett főrabbinak. Megvádolták Izraelt, hogy vallásos hivatalnak az államhatalomtól való elfogadásával megsértette a régi zsidóuzust. Elhiresztelték róla, ezenkivül, hogy magasra fogja becsülni a zsidók vagyonát és sok pénzt fog tőlük behajtani, hogy a császár kegyét megtartsa. Sokfelől jöttek körlevelek, melyek követelték, hogy

a főrabbit átok alá kell helyezni, ha le nem mond tisztségéről. Ruprecht császárnak ez természetesen nagyon visszatetszett és rendeletet bocsátott ki (1407 november) a birodalom összes zsidóihoz, hogy senkit sem szabad főmesternek, vagy rabbinak elismerni csak Izraelt, és az ellenszegülőket 20 aranymárka büntetéssel fenyegeti meg. De fenyegetését nem válthatta be. Mert ez évben szövetkeztek ellene a fejedelmek és a városok, keze ezután meg volt kötve és uralkodása utolsó éveiben nem volt egyéb, mint egy árnyékcsászár. Milyen mélyre sülyedt a német császárság, hogy a zsidók, kiket a levélzörrenés is megijesztett, sem féltek a császár fenyegetésétől! A német főrabbiság halva született, és első viselője iránt a kortársak agyonhallgatással fejezték ki megvetésüket.

ÖTÖDIK FEJEZET.

A ZSIDÓGYÜLÖLŐK HÁROM UJ KÉPVISELŐJE ÉS A TORTOSAI HITVITA.

Józsua Lorqui Geronimo de Santa-Fé, Vincente Ferrer és XIII. Benedek, az ellenpápa. Ferrer térítő buzgósága. A castiliai udvar rendeletei a zsidók ellen. Tömeges áttérések, A tortosai hitvita; a zsidó notabelek: Don Vidal, Albo József, Zerachja Szaladin, Mathatia Jichári. A hitvita programmja. Geronimo gonoszsága és vádja a talmud ellen. Szakadás a zsidó notabelek között. Bulla a talmud elégetésére; korlátozások és kényszerprédikációk. Benedek pápa vége. Márton pápa és Zsigmond császár viszonya a zsidókhoz. Márton pápa kedvező bullája.

Mintha nem lett volna elég a spanyolországi elszegényedett polgárság és renyhe nemesség zsidóellenes agyarkodása, mely a zsidók jólétét maguk iránt való jogtalanságnak tekintette; a följajduló papságé, mely erkölcstelenségét térítési buzgalmával takargatta; az ujkeresztény akarnokoké, kik származásukat gyülöletükkel akarták elfeledtetni; mintha mind ez az ellenség még nem lett volna elég: a XV. század kezdetén hatalmas három uj ellenségük támadt egyszerre a zsidóknak, kiket a legelkeseredettebben támadtak. Egy kikeresztelkedett zsidó, egy domonkos barát és egy elhagyatott pápa. A háromnak neve: Lorqui Józsua, Frey Vincente Ferrer és Pedro de Luna, vagy pápai nevén: XIII. Benedek; mind a három végzetes szerepet játszott a spanyol zsidóság drámájában. Lorqui Józsua, ki a kereszténység elleni kérdéseit csak azért vetette föl, hogy mesterét, a kikeresztelkedett Pablo de Santa Máriát zavarba hozza, maga is kitért zsidó volt, ki a keresztségben a Geronimo de Santa-Fé nevet vette fel. Udvari orvosa lett Benedeknek, az avignoni pápának és mesteréhez hasonlóan, életcéljának tartotta régi vallástársai kitéritését, vagy meggyalázását. Vincente Ferrer egyike volt ama komor szerzeteseknek, kik a földi életet siralomvölgynek tekintik és azzá is akarnák azt tenni. A világi papok és a szerzetesek tömegével szemben valóságos szent volt és az egyház szentté is avatta. Nem adta át magát az élvezeteknek, nem vágyódott fény és kincsek után, alázatos volt és komolyan vette hivatását. De a kereszténység romlottsága azt a hitet érlelte meg benne, hogy a világ pusztulásnak indul és ettől csak az mentheti meg, ha az összes emberek a kereszténységre térnek át és szerzetesi bűnbánó életet élnek. Ezért felujitotta az önostorozás vezeklését, az országokat vakbuzgók csapatjával járta be, melynek hozzátartozói testüket ostorral

verdesték, a tömeget hasonló kinzásra lelkesitve. Azt hitte, hogy ezzel a világ üdvét mozditja elő. Ékesszólással és hatalmas orgánummal megáldva, nagy hatással volt a lelkekre. Amikor zokogva elmondta Jézus kinszenvedését és ecsetelte a világ közeli pusztulását, hallgatói heves sirásra fakadtak és ilyenkor mindenre rávehette őket. Később lemondott a pápai udvaron viselt méltóságáról, hogy mezitlábas barát lehessen. Ez a cselekedete is sok rajongó hivőt szerzett neki, mert abban a korban szinte hallatlan volt, hogy egy pap lemondjon dus jövedelmi forrásról és tekintélyről. Csakhogy Ferrer a természet adományait, a lelkek feletti hatalmát véres cselekedetek előidézésére használta fel. Nemcsak a zsidók és eretnekek ellen tartott beszédeket, hanem jótevői ellen is, kik őt a porból emelték föl. Ennek a barátnak a magatartása legbeszédesebb tanusága az egyház mély romlottságának. Hogy az egyházat három pápa megbontotta, kiknek mindenike Isten helytartójának tüntette fel magát és szóval s tettel üldözte az ellenpártokat és hogy egyikük, XXIII. János (1410—1415) tengeri rabló, bucsukalmár, hóhér, kéjenc és nőrabló volt egy személyben, ez még nem mutatja az elfajulást annyira, mint hogy egy oly tiszta és erkölcsös lélek, mint Vincente Ferrer gyilkos szándékokat táplált és hirdetett azok ellen, akik ferdeségeit nem követték. A galamb kigyóvá lett és a bárány ragadozó állattá.

Ahelyett, hogy mint a Wykliffek és a többi egyházi reformátorok szavát az egyházi intézmények hibái ellen emelte volna föl, Ferrer a zsidók, mohamedánok és eretnekek ellen buzgólkodott, akiket a kereszténység és a pápai csalhatatlanság tagadása miatt egyformán gyülölt. Szóval és tettel keresztes hadjáratot inditott a zsidók ellen. Első sorban az uj keresztények ellen támadt, kik az 1391. évi vérengzés idején kitértek, de többnyire ragaszkodtak a zsidósághoz. Részben a büntetéstől való félelmükben, részben a barát tüzes beszédeinek hatása alatt, sok maranus bűnbánó hitvallomást tett, amit Ferrer az egyház diadalának tartott. Ez a siker elhitette véle, hogy az összes zsidókat meg fogja térithetni. A spanyol király, bizva Ferrer hatalmában a nép fölött, felhasználta lázongások és forradalmak vértelen lecsillapitására. Castilia kormányzónője, Donna Katalina udvarába hivta, hogy ott prédikáljon (1411). Beszédei maradandó és mély benyomást gyakoroltak. A királyi család bánásmódjától felbátoritva, engedélyt kért Ferrer, hogy a zsinagógákban prédikálhasson és hogy a zsidókat kényszerithesse kifakadásai meghallgatására. Lándzsások és önkorbácsolók kiséretében, feszülettel a kezében és tórával a karján vésztjósló hangon szólitotta fel a zsinagógákban összegyült zsidókat, hogy a kereszthez szegődjenek.

Ferrer erőszaktól sem riadt vissza téritési hadjáratában. Követelte, hogy a zsidók szigoruan elkülönittessenek a keresztényektől, mert a kölcsönös érintkezés kárára van a hitnek. Ezt a hatóságok el is rendelték. Ő és az emlitett másik két zsidótéritő oly kimondhatatlan szenvedéseket zuditottak a spanyol zsidóságra, hogy az idő, melyre működésük esik (1412—1414) a szenvedésekben olyan gazdag zsidótörténet legszomorubb korszakai közé tartoznak. Röviddel Ferrer megjelenése után a castiliai udvarnál, Donna Katalina, a regensnő az infans Don Fernando és az apostata Paulus Borgensis de Santa Mária II. Juan, a királyi gyermek nevében 24 cikkelyből álló ediktumot bocsátottak ki, melynek célja volt, hogy a zsidókat koldusbotra juttassa, őket megalázza és a legmegvetettebb néposztálylyá tegye. A zsidónegyedbe (Juderias) kellett visszavonulniok, melynek csak egy be- és egy kijárója volt; eltiltották őket az ipartól, az orvosi gyakorlattól és a keresztényekkel való üzleti összeköttetéstől. Magától értetődik, hogy nem szabadott keresztény cselédet tartaniok és hivatalt viselniök. Saját törvénykezésüket, ugy büntetőjogi, mint polgári ügyekben elvesztették. Az ediktum különös viseletet is előirt. Férfiak és nők hosszu ruhákat hordozzanak. Akik divatos, vagy finom szövetü ruhát viselnek, sulyos pénzbüntetéssel, ismétlés esetén testi fenyitéssel és vagyonelkobzással sujtatnak. A vörös zsidójel viselését szigoruan követelték. A férfiaknak megtiltották, hogy szakállukat és hajzatukat nyirják; a megszegők száz ostorütésre itéltettek. Zsidót sem irásban, sem szóban nem volt szabad úrnak szólitani. Fegyvert viselniök tilos. Nem szabad városról városra költözniök, hanem röghöz kötötteknek nyilvánittattak. A megalázásoktól még menekülniök sem lehetett. A zsidó, kit kivándorlási kisérleten rajtakaptak, elvesztette vagyonát és a király jobbágya lett. A grandokra és polgárokra szigoru büntetés vár, ha zsidónak bármily oltalmat nyujtanak.

Lehetetlen félreismerni ezen zsidóellenes törvények részletezésében az apostata Paulus de Santa Mária közreműködését. A zsidókat épen legérzékenyebb oldalukon, büszkeségükben és becsvágyukban akarta sujtatni. A gazdag zsidók, kik pompás öltözetekben szoktak járni, kénytelenek lettek éktelen ruházatban és hosszu rendetlen szakállal megjelenni. A művelteknek, kik a grandok orvosai vagy tanácsosai gyanánt mindig előkelő keresztény körökben fordultak meg, a zsidó negyedbe kellett visszavonulniok — vagy ki kellett keresztelkedniök. Ez volt a rendelet célja és kérlelhetlen szigorral hajtották azt végre. Az e korbeli Alami Salamon leirja a bekövetkezett nyomoruságot: „Akik palotában laktak, nyomorult zugokba, alacsony sötét kunyhókba tértek.

Suhogó ruhák helyett durva lebernyét kaptunk és leirhatatlan megvetésben részesültünk. Lenyirt szakáll helyett gyászolókként jártunk. A gazdag adóbérlők nélkülözések közé kerültek, mert nem értettek mesterséghez. És az iparosok se jutottak megélhetéshez. Mindenütt nyomor és szükség. Gyermekek anyjuk ölében haltak meg éhségtől."

E nyomoruság közepette hatolt be Ferrer barát kereszttel a kezében a zsinagógákba és dörgő hangon prédikálta a kereszténységet; egyrészt életörömet és tiszteletet kinálva, másrészt égi és földi elkárhozással fenyegetve a hallgatókat. A prédikációktól felizgatott nép tettekkel adott kifejezést a zsidók elleni érzelmeinek. Nehéz megpróbáltatás volt az Castilia szerencsétlen zsidóinak! Menekülésre gondolni sem lehetett, mert a törvény erős büntetéssel sujtotta a puszta kisérletet is. Nem csoda tehát, hogy a gyengék és gyávák, a kényelemszeretők és világias gondolkodásuak nem állhattak ellen a kisértésnek és kikeresztelkedés által mentették meg magukat. Valladolid, Zamora, Salamanca, Toro, Segovia, Valencia, Burgos, Leon, Benevento, Astorga, Avila és más kisebb városok községeiben mindenütt, ahol Ferrer prédikált, sokan tértek a kereszténységre. Több zsinagógát Ferrer keresztény templommá avatott. Mikor Toledóban hasztalanul hirdette aszketa kereszténységét és a zsidók állhatatosak maradtak, kereszttel borontott egy zsinagógába, kikergette az imádkozókat és Szűz Máriának szentelte azt fel. A salamancai zsinagógát „Az igaz kereszt"-nek nevezte el. Az ottani áttért zsidók ezután Viacentinusoknak mondották magukat.

Mikor Ferrer Arragoniába ment, hogy Martin király halála után a trónkövetelők viszálykodása kiegyenlitésében tanácsával részt vegyen és tevékenysége következtében Don Fernando nyerte el az arragoniai trónt (1814), Castilia községei némileg megkönnyebbültek. Donna Katalina fia nevében uj rendeletet bocsátott ki: Hogy a zsidók, ha ipart nem is üzhetnek, de vásárra mehettek áruikkal és ha keresztény szolgákat nem is tarthatnak, de vehetnek napszámosokat szőlőik és szántóföldeik megművelésére, kertészeket kertjeik és pásztorokat nyájaik részére. Megengedte a zsidóknak szakálluk nyirását, de nem teljesen, egy részt érintetlenül kell hagyni; eltiltotta továbbá a borotválkozást, mintha a királynő és bölcs tanácsa az orthodox zsidók kedvét keresték volna. Megengedte a törvény 60 maravedi értékü ruha hordását (azelőtt csak fél olyan értékü ruhát viselhettek), de megparancsolta a tölcséralaku és rojtnélküli kalapok viselését. A nők fényüzését szigoru határok közé szoritotta, mely intézkedésre csak asszony lehet képes. A szabad költözködést megengedte, de még maradt elég korlátozás és megalázás.

Ferrer odajövetelével Arragonia községeire szakadt a baj és kisértés. Az uj király, Don Fernando, a barátnak köszönhette koronáját, mivel ez proklamálta őt királylyá és nyerte meg részére a népet. Már ezért is becsülte a király, gyóntatójának nevezte ki és szivesen teljesitette minden kivánságát. Első kivánsága pedig a zsidók megtéritésére irányult és a király megparancsolta az arragoniai zsidóknak, hogy a fanatikus térito beszédeit meghallgassák. Minden városban, ahová eljutott. buzgólkodott a zsidók ellen és sokakat téritett meg Saragossában, Tortosában, Valenciában, Mallorcában stb. Castiliában és Arragoniában körülbelül 20.000 zsidó tért át.

A spanyol zsidók szenvedései ezzel még nem értek véget. XIII. Benedek még gonoszabb tervet forralt és keresztülvitelére orvosát, Lorqui Józsuát vagy Geronimo de Santa-Fét használta fel. A pápa, kit a pisai egyetemes zsinat szakadárnak, eretneknek és esküszegőnek mondotta ki és őt pápai és papi tisztétől megfosztotta, a spanyol zsidókat tömegesen akarta az egyház kebelébe bevinni. A pyrenéusi félszigeten még elismerték pápának, itt azért minden követ meg akart mozditani, hogy uralmának általános érvényt szerezzen. Ennek egyik eszköze a zsidótérités lett volna. Hátha sikerülne neki Izrael makacsságát és hitetlenségét megtörni és a kereszt számára meghóditani? Nem lenne-e ez az egyháznak és neki magának is a legnagyobb diadala? Nem szégyenitné-e meg ezzel összes ellenségeit? A hivők nem seregelnének-e a pápa köré, ki az egyháznak ezt a dicsőséget megszerezte? Az 1391. évi vérengzést az összes templomokban Te Deummal ünnepelték. Nem fogja-e az egész kereszténység még magasztosabb érzéssel fogadni a hirt, hogy vérontás nélkül téritette meg a zsidókat?

E célból Don Fernando király beleegyezésével meghivót bocsátott ki a legtudósabb rabbikhoz és irástudókhoz Arragoniában (1412 nov. 25), hogy Tortosában vallási vitatkozásra jelenjenek meg. A zsidó irodalomban járatos Lorqui Józsua apostata be fogja nekik a talmudból bizonyitani, hogy a messiás már megjött és az nem volt más, mint Jézus. A pápai udvar minden eszközzel oda akart hatni, hogy az előkelő zsidók kitérjenek. Ha a zsidóság zászlóvivői elhagyták a tábort, akkor a sereg majd követni fogja őket. A meghivandókat Geronimo jelölte meg, a megjelenésre a püspökök szólitották föl őket és sulyos büntetéssel fenyegették, ha a meghivást tekintetbe nem vennék. Mit csináljanak a meghivottak? Eljönni vagy elmaradni egyaránt veszélyes volt. Végre mégis a megjelenésre határozták el magukat, huszonketten Arragonia legelőkelőbb zsidói közül. Élükön állott Don Vidal Ben-Benve-

niste Ibn Labi, régi zsidó nemességből való, előkelő és művelt orvos és héber költő; továbbá Albo József Monreálból, Chaszdái Crescas tanitványa, bölcsészeti tudásu és tiszta jámborságu ember; Serachja Halévi Saladin Saragossából; Jichári Matatias ugyanonnan, szintén igen művelt iró, Astruc Lévi Darocából, Don Todros az Ibn Jachja családból; Ben Astrüc Geronából, kinek megjelenésére a pápa különös sulyt helyezett, mert a vallási irodalomban jártasnak tartotta,

Ámbár az összes meghivott notabelek általános műveltséggel birtak és Don Vidal latinul is jól beszélt, mégis hiányzott belőlük az a lelkierő és jellemnagyság, mely a leggonoszabb ellenségnek is imponál, mint azt Nachmani megmutatta, mikor egymagában állott két elkeseredett ellenség: Penjaforte és Pablo Christiani, az apostata elé. A gyakori megalázások és üldözések még a jobbakat is megfosztotta bátorságuktól és gyengékké tette őket. Mikor a meghivót megkapták, megremegtek. Megbeszélték ugyan, hogy higgadtsággal és megfontolással fognak vitatkozni, az ellenfelet félbe nem szakitják és együttesen fognak fellépni és cselekedni, mégis letértek szándékuktól, kimutatták gyengéiket és végül pártokra szakadtak.

A gonosz Geronimo a pápa megbizásából programmot állapitott meg a vita vezetésére és menetére. Előbb bizonyitandó lesz a talmudból és a rokon iratokból, hogy a messiás megjött és a nazarethi Jézusban feltámadott. Ha ezzel nem sikerülne a zsidók tömeges megtérítését előidézni, akkor irtó hadjáratot kell kezdeni a talmud ellen, mely a zsidókat megerősiti elvakultságukban. Geronimo kidolgozott egy iratot Jézus messiási és isteni voltának a talmudból való bebizonyitásával. Összehordta benne mindazt, amit addig szofizmák és ferde irásmagyarázatok segitségével az elődök költöttek, megtoldotta azokat ujabb hülyeségekkel, naiv és ártatlan agadákat lényeges hitelveknek tüntetvén fel és cáfolván a zsidó iróktól felhozott ellenvéleményeket. Huszonnégy feltételt állitott fel, melyeknek a messiás eljövetelekor teljesülniök kell és kimutatni akarta, hogy Jézusban mind teljesedésbe mentek. Főbizonyitéka azon feltevése volt, hogy a keresztények alkotják az igazi Izraelt és ők léptek Isten kegyelmébe a zsidó nép helyett és hogy a bibliai nevek, hegy, sátor, templom, Isten háza, Zion, Jeruzsálem alatt az egyház értendő.

A bibliai mondatok allegorikus magyarázatának a szükségességét Geronimo a zsidó tudósokból bizonyitgatta; hiszen Maimuni, Rasi, Ibn-Ezra és Mozes de Gerona is éltek az allegoriával. Álljon itt néhány példája érvelésének. Mint Valladolidi János, ugy ő is Jezsaiás egyik

rendhagyó betűvel irt mondatában a szűz Mária és Jézus messiássága titkait fedezte fel. (Jezsaiás 9. fejezete 6. versében előfordul a „lemarbé" szó. E szó mem betűje nem nyitott, hanem zárt mem [□]. Ez a betű már most Máriára vagy zsidóul Mirjamra utalna és hogy zárt memet alkalmaztak, az azt jelentené, hogy Mária vagy Mirjam örökké szűz maradt.) Egy másik mondatból oly szeméremsértően magyarázta Jézus szűzi fogantatását (Ezekiel 44. fejezete 2. verséből), hogy azt vissza sem lehet adni. Ez az irat aztán a pápa és a bibornokok átvizsgálása után a vita vezérfonalává tétetett.

Ez a vitatkozás a legfeltünőbb az összes hitviták között, melyeket egyáltalán tartottak. Némi megszakitásokkal egy évig és 9 hónapig huzódott el; összesen 69 ülést tartottak ez alatt az idő alatt. Előtérben állott a pápa, aki csaknem az egész kereszténységtől elhagyatva és székhelyéből elüzetve, kedvező eredmény után áhitozott nem a vallása dicsősége, hanem a maga emelkedése végett; továbbá egy kikeresztelkedett zsidó, ki rabbinikus fegyverrel harcolt a rabbinikus zsidóság ellen és a háttérben egy eszelős barát a csapatjával, mely valóságos hajtóvadászatot rendezett a zsidók ellen. A segitség és tanács nélküli notabelek csak Istenhez fordulhattak, mert a földön csakis elkeseredett ellenségeket láttak maguk körül. Amikor először bocsájtattak audienciára Benedek pápa elé (1413 febr. 7) és felszólittattak neveik bemondására, nagy aggodalom fogta el őket; azt hitték, életük forog kockán. A pápa megnyugtatta őket és megmagyarázta, hogy csak formalitásról van szó. Kezdetben különben is édeskés szelidséggel bánt velük, amint az egyházfők szoktak, hogyha valamit elérni akarnak. Megnyugtatta őket, hogy nem lesz semmi bajuk. Csak azért hivta meg őket, hogy meggyőződést szerezzen Geronimo állitása igazságáról; hogy a talmud csakugyan tanuságot tesz-e Jézus messiási voltáról. Teljes szólásszabadságot biztositott nekik. Az első audiencia után a pápa kegyelmesen elbocsátotta őket és gondoskodott lakásukról és minden kényelmükről. Ebből a barátságos fogadtatásból némelyek kedvező eredményt jósoltak maguk és vallásuk részére; nem ismerték eléggé Isten helytartóit a földön.

Másnap kezdetét vette a hitvita. Mikor a zsidó notabelek a terembe léptek, a gyülekezet széditő hatást tett reájuk. Benedek pápa magas trónuson ült, fényes ornátusában: körülötte 70 bibornok és egyházfő diszviseletükben; szerzetesek, lovagok és vagy ezer hallgató az előkelő körökből. A zsidóság maroknyi védői elvesztették bátorságukat a kereszténység fénye és hatalma láttára. A pápa vezette a tárgyalást és megnyitó beszédében hangsulyozta, hogy nem a zsidóság és a kereszténység

igazságáról lesz szó. Mert a keresztény hit minden vitán felül áll és legyőzhetetlen; a zsidóság valamikor igaz vallás volt, de a későbbi kinyilatkozás megszüntette. A vita csak azon kérdés körül forogjon, vajjon a talmud tényleg bizonyitja-e Jézus messiási voltát. A zsidók védekezése már ezzel is szűk határvonalak közé szorult. Mikor a pápa Geronimonak adta át a szót, ez a lábcsók után hosszadalmas, terjengő beszédet tartott, mely telve volt zsidó és keresztény és skolasztikus agyafurtságokkal. Hogy a témát meghatározza, kiemelte a pápa nagylelkűségét és nemességét, melylyel a zsidókat az örök üdvösség számára óhajtja megnyerni. Textusául Jezsaiás szavait vette: „Ha beleegyeztek, a jót fogjátok élvezni, ha ellenszegültök, kard által fogtok elveszni.“ Ezzel elég érthetően célzott az egyház végső érvelésére. Utána Don Vidal ben Benveniste tartott beszédet a notabelek nevében szép latin nyelven, amit a pápa megdicsért. Don Vidal megvilágitotta Geronimo gonoszságát, hogy ő már a tárgyalás megkezdése előtt karddal fenyegetett. A pápa helyesnek ismerte el a gáncsot, de ugy vélekedett, hogy Don Vidal ezt az illetlenséget Geronimo származásának tudja be. Végül arra kérték a notabelek a pápát, hogy mentse fel őket a vitázás alul. Kifejtették, hogy ellenfelük a skolasztikai módszert használja érvelésében és ezt ők nem tehetik, mivel az ő hitük nem syllogizmusokon, hanem hagyományokon alapszik. A pápa természetesen ebbe nem ment bele, inkább a vita folytatásáról szólt, a következő nap témáját állapitván meg. A notabeleket aznap előkelő emberekkel kisértette lakásukra.

Megérkezésük után az egész tortosai hitközséggel együtt a zsinagógába mentek, segitségért könyörögvén ahhoz, aki őseiket sok bajukban megoltalmazta; fohászkodtak Istenhez, hogy helyes szavakat adjon ajkaikra, nehogy valamely meggondolatlan nyilatkozattal maguk ellen ingereljék a boszut lihegő keresztény hatalmasokat. Serachja Halévi Saladin prédikációban adott kifejezést az egybegyültek komor hangulatának.

A hitvita eleinte megőrizte barátságos jellegét. Geronimo elrejtett helyeket szedegetett ki a talmudból és más zsidó iratokból, hogy a lehetetlent bizonyitsa, hogy t. i. a talmud tanuságot tesz Jézus messiási voltáról. A pápa gyakran foglalta el az elnöki helyet. De ezen foglalatoskodása közben sulyos gondok nehezedtek reá méltósága megtartása tekintetében, mert az európai fejedelmek zsinatot hivtak össze Constanzban, mely a három pápa fölött a legfelsőbb itélőszéket képezze. Benedek emiatt kénytelen volt gyakran távol maradni, hogy barátjával tanácskozzék. Távollétében a domonkosrend generálisa vagy a pápai palota magistere elnökölt.

Geronimo bizonyitékai állitása mellett sokkal izetlenebbek és elkopottabbak voltak, semhogy a notabelek azt meg ne cáfolhatták volna. Csakhogy a jegyzők szavaikat elferditették és többször azt vették fel a jegyzőkönyvben, hogy ezt vagy amazt elismerték. Emiatt néhányan irásban adták be tiltakozásukat. De még igy is nagy önkényességgel jártak el velük. Egyik-másik pontot nem is akarták megbeszélés tárgyává tenni. A zsidósag amugy kedvetlen védőit agyonbeszéléssel igyekeztek kifárasztani; különben is csak akkor feleltek, ha ezt már ki nem kerülhették.

Egyszerre csak a pápa levetette a barátság álarcát, megmutatta igazi képét és halállal fenyegette a zsidó notabeleket. Hatvankét napig tartott már a szócséplés és a zsidóság képviselőiben még nyoma se mutatkozott a hajlandóságnak, hogy a keresztény hitre térjenek. Sőt harcközben növekedett ellentálló képességük. A pápa a hatvanharmadik gyülésen megváltoztatta harcmodorát. Geronimo a pápa parancsára vádló gyanánt lépett fel a talmud ellen és állitotta, hogy gyalázatosságok, istenkáromlások, erkölcstelenségek és mindenféle eretnekségek fordulnak elő benne, amiért meg kell semmisiteni. Néhány a talmudban járatos ujkeresztény, mint Andreas Beltran Valenciából, a pápa alamizsnamestere és Garci Alvarez de Alarcon derekasan segédkeztek neki ebben.

Geronimo a pápa megbizásából kidolgozott egy értekezést, melyben összehordta a talmud érthetetlen agadáit és magyarázta azokat a maga módja szerint. De olyan vádakat is emelt a talmud ellen, — nem tudni, gonoszságból-e, vagy tudatlanságból, — melyek teljésen hamisak. Geronimo t. i. azt állitja értekezésében, hogy a talmud megengedi: a szülőket verni, Istent káromolni, a bálványokat imádni. Ugyanis mivel a talmud azt mondja, hogy aki megveri szüleit, anélkül, hogy sebet ejtene rajtuk, nem sujtatik halálbüntetéssel; aki Istent nem négybetüs nevén káromolja, vagy aki a bálványokat félelemből imádja, az, ha sulyos bünt követ is el, nem büntettetik halállal, — ebből Geronimo azt következtette, hogy a talmudisták tana a legerkölcstelenebb és legelvetendőbb. A legártatlanabb könyv, a Pirke di R. Eliezer ellen azt a vádat emelte, hogy egy örök anyag létezését tanitja, melyből Isten a világot teremtette, mert agadai stylben azt mondja, hogy Isten az eget köpenyege fényéből és a földet trónja haváról teremtette meg. Azt hazudta továbbá Geronimo, hogy a talmud a zsidókat arra tanitja, hogy megszeghetik az esküt, ha azt engesztelési napon előzetesen érvénytelennek nyilvánitják. Az eskü és fogadalom iránti skrupulozitásból eredő intézkedést lelkiismeretlenséggé változtatja.

Ebből következtette, hogy a zsidók nem tartják meg a keresztényeknek tett esküt. Magától értetődik, hogy Valladolidi Alfons az apostata rágalmát, hogy a zsidók imáikban elátkozzák a keresztényeket, Geronimo megismételte. Ami gyülöletest a talmud gonosz pogányok és áruló hitehagyottak ellen mondott, azt Geronimo ugy tüntette fel, mintha az a keresztényekre vonatkoznék, aminek sulyos következményei voltak. Mert a zsidóellenesek sürün megismételték szóban és irásban ezeket a veszedelmes vádakat.

A zsidóság képviselői megvédték a felhozott részleteket, de annyira sarokba szoritották őket, hogy két pártra szakadtak. Don Astrüc Lévi irásbeli nyilatkozatot nyujtott be, mely szerint ő a talmud bevádolt agadai részleteknek semmi fontosságot nem tulajdonit, őt azok az agadák nem kötik és azokat semmisnek tekinti. Ezen nyilatkozatot a legtöbb notabel helyeselte. Hogy az egészet megmentsék, feláldoztak egy részt. Csak Albo József és Don Ferrer Vidal mondott ellent és kinyilatkoztatták, hogy ők a talmudi agada tekintélyét is elismerik; a kérdéses helyeknek más értelmük van mint az, melyet Geronimo belemagyaráz; nem szabad azokat betü szerint felfogni. Igy sikerült a pápának és kreaturáinak szakadást előidézni a zsidóság képviselői között.

Minden eszköz a főcél elérésére, a zsidóság tömeges áttérését előidézni a vezetők példája után: a barátságos megnyerő modor, fenyegetés, gyanusitás, meggyőződés aláásása, mindez sikertelen maradt. De a zsidóellenesek valami ujat terveztek, amitől különösen nagy hatást vártak. A fanatikus Vincente Ferrer ugyanis Mallorcából visszatért Cataloniába és Arragoniába és ott rémületes önostorozó csapatjával, komor dalok és keresztes prédikációk kiséretében folytatta tevékenységét és sikerült neki ismét sok ezer zsidót a kereszténységre tériteni. A nagyobb községekből, mint Saragossa, Calatajud, Daroca, Fraga, Barbastro, csak kevesen tértek át, de kisebb községek, mint Alcanis, Caspe, Maella, Lerida, Alcolea, Tamarit, melyek az ellenséges keresztény környezetben állandó veszedelemben forogtak, teljesen áttértek a kereszténységre. Mindezen áttért zsidókat a pápa kisebb-nagyobb csoportokban Tortosába hozatta, az ülésterembe bevezettette, hogy ott nyilvánosan letegyék keresztény hitvallomásukat. Élő diadaljelei legyenek ők is az egyház győzelmének, elcsüggesszék a zsidóság védőit és megmutassák, hogy ellentállásuk hasztalan és visszatérésük alkalmával nem fognak zsidó községekre akadni. Nem csekély Albo József, Don Vidal és társai érdeme, hogy mindezen lesujtó benyomások dacára állhatatosak maradtak. A pápa csalatkozott reményében; egyetlen notabel sem ingott meg.

Arragonia és Catalonia nagyobb községei, kevesek kivételével, hűségesek maradtak hitükhöz. A hitvitánál jelen volt zsidó tudósok és költők közül egynehányan a történtek láttára mégis áttértek. Ilyen volt Todros Benveniste és Vidal Ibn Labi de la Caballeria, kik nagy tiszteletben állottak; áttérésük mély fájdalmat okozott a notabeleknek, de ép olyan nagy örömöt a téritőknek. De ez a nyereség nem birt nagy fontossággal az egyházra. Benedek nem léphetett fel a constanzi zsinat előtt mint diadalmas győző a zsidók hitetlensége felett és nem számolhatott be győzelmekről, melyek tulsulyt biztositottak volna neki két vetélytársa felett.

Haragjában a talmud ellen szórta nyilait és megszoritotta a zsidók csekély szabadságát. A tortosai hitvita utolsó gyülésén igen barátságtalanul bocsátotta el a zsidó notabeleket és kihirdette előttük rendeleteit, melyek azonban csak félével később (1415 május 15) hirdettettek ki egy bullában. A zsidóknak eltiltották benne, hogy a talmudot és véle rokon iratokat olvassák és tanitsák. A meglévő példányok összeszedendők és elégetendők.

Az antikeresztény iratokat, különösen Mar-Mar Jésu cimüt szintén szigoruan eltiltották. Minden községben csak egy és az is szegényes zsinagóga legyen. A zsidók elkülönüljenek a keresztényektől, ne egyenek, ne fürödjenek velük, üzleteket se kössenek velük; szombaton a legcsekélyebb szolgálatot se végeztessenek keresztényekkel. Catalina királynő rendelete mintájára eltiltja a bulla a zsidók önálló törvénykezését. Hivatalt zsidók be nem tölthetnek, ipart nem üzhetnek és az orvosi hivatást nem gyakorolhatják. Különös nyomatékkal követeli a bulla a piros vagy sárga szinü zsidójel viselését. Végül pedig az összes zsidók kényszeritendők háromszor évenkint, advent, husvét és nyár idején keresztény prédikációk meghallgattatására. Az első prédikációban a próféták és a talmud alapján be kell bizonyitani nekik, hogy az igazi messiás már megjött; a másodikban tudassák a zsidókkal, hogy minő gyalázatosságok és eretnekségek fordulnak elő a talmudban (Geronimo irata nyomán), mely egyedüli oka hitetlenségüknek, és végül a harmadikban szivükre kell kötni, hogy a templom elpusztulását és a zsidók szétszóratását a kereszténység alapitója előre megjósolta. Minden prédikáció után a zsidók előtt fel kell olvasni a bulla tartalmát. A bulla rendeletei szigoru keresztülvitele felett való őrködésssl a pápa Paulus Burgensis fiát bizta meg, Gonzalo de Santa Máriát, akit az atyja csábitott a kereszténységre. Csupán egy kedvező pontja volt a bullának a zsidókra nézve: nem szabad őket erőszakkal megkeresztelni és nem szabad őket agyonütni, — jellemző mindenesetre az akkori kereszténységre nézve,

hogy ilyent még el is kellett tiltani. A bulla nem maradt holt betü. Geronában az egyetlen zsinagógát bezárták és befalazták.

Benedek pápa gyülölködésének hatása nem jelentkezett azonnal. A constanzi zsinat lemondásra szólitotta fel és minthogy ezt tenni Don Fernando király és Zsigmond német császár óhaja ellenére vonakodott, spanyolországi barátjai is elszakadtak tőle. Nyilai saját fejére hullottak vissza. Vincente Ferrer fanatikus prédikációi utolsó hiveitől is megfosztották. A barát nemcsak a királyt intette, hogy „hagyja el azt az elfajult és képmutató pápát", hanem mindenütt a templomokban és az utcákban prédikálta, hogy olyan ember, mint ez a pápa, megérdemli, hogy véresre üldözzék és hogy bármely igazhitü keresztény agyonüsse. Az egykori rabbi Salamon Paulus Burgensis hálátlannak mutatkozott a pápa iránt, ki őt felemelte. Az apostata zsidógyülölő elforditotta tőle az arragoniai király kegyét. A barátjaitól és pártfogóitól elhagyott és még kegyenceitől is megrugdalt Pedro de Luná-nak minden dicsőségéből nem maradt meg más, mint Peniscola kis vára, melyben őt Fernando király kiéheztetéssel fenyegette. A becsvágyó és keménynyaku ember végül nevetségessé is tette magát azzal, hogy kis székhelyén pápásdit játszott négy bibornokjával, kiket halála előtt megesketett, hogy a Constanzban választott pápát el nem ismerik és a maguk kebeléből választanak egyet. Ezek aztán, amint pápájuk elhunyt, egy helyett kettőt választottak. Ilyen volt az egyház csalhatatlansága, melynek járma alá akarták kényszeriteni a zsidóságot. Hogy mi lett a gonosz apostata Jozsua Lorqui-Geronimoból pápája bukása után, nem tudjuk. Zsidó körökben „istenkáromlónak" (megadéf) nevezték el. A zsidógyülölőktől körülvett Fernando arragoniai király is nemsokára lelépett a szinpadról (1416). Röviddel rá meghalt Katalina is, a castiliai regensnő és végül Vincente Ferrer is, miután át kellett élnie a fájdalmat, hogy ostorozási rajongását a constanzi zsinat elitélte és kénytelen volt szélnek ereszteni „fehér bandáját."

De ha a zsidógyülölet képviselői le is kerültek a szinpadról, az általuk felidézett helyzet nem javult meg. Castilia korlátozó rendszabályai és Benedek pápa bullája még érvényben voltak. Ferrer téritései mély sebeket ejtettek a spanyolországi és azon kivüli községeken. Csak Portugáliában nem talált visszhangra. A portugál király, Don Juao, más eszméket táplált mint a zsidótéritést. Éppen akkor volt az afrikai partvidék első hóditásaival elfoglalva, melytől a portugál tengeri uralom megalapitását remélte. Mikor Vincente Ferrer engedélyt kért tőle, hogy Portugáliába jöhessen és a szószéken és az utcákon hirdesse a világ

bünösségét és a zsidók elvakultságát és makacsságát, a király azt izente neki, hogy csak ugy jőjjön, ha homlokát tüzes vaskorona ékesiti. Portugália volt a zsidók egyedüli menedékhelye a térítési düh elől; oda menekültek sokan Spanyolországból, kik elkerülhették a hajtóvadászatot. De később, Don Juao, sokaktól unszoltatva, törvényt adott ki, hogy azok a bevándorlók, kik hiteles tanuk szerint megkereszteltettek és a zsidóságra visszatértek, hitehagyottak gyanánt büntettessenek. Egyébként is különböző korlátokat állitott fel ellenük.

Európa más vidékén is, ahol a vakbuzgó domonkos csak megfordult, a szenvedések keserü serlege várt a zsidókra. Savoyában kénytelenek voltak a zsidók szent irataikat a hegyi barlangokba rejteni. Németország mindig termékeny talaja volt a zsidóüldözéseknek, melyet még inkább azzá tett a constanzi zsinat és Zsigmond uralkodása alatt támadt anarchikus állapot. A nagyrészt zavartalanul maradt olaszországi községek is folytonos aggodalomban éltek, hogy a fanatikusok izgatásai a politikailag szétszaggatott országukban is visszhangra fognak találni. Ez inditotta őket, hogy Bolognában zsinatot tartsanak, melyen Roma, Padua, Ferrara, Bologna, Romagna és Toscana községei két-két taggal képviseltették magukat. A zsinaton nagyobb pénzösszeget raktak össze, mely a pápai curiában kedvező hangulatot keltett a zsidók iránt és a fenyegető veszélyt elháritotta.

Mikor a hosszas egyházi szakadás és több ellenpápa elkeseredett civakodása után a constanzi zsinat V. Mártont választotta pápává, ismét összegyültek vagy húsz olasz hitközség képviselői Forliban (1418), hogy a pápát arra kérjék, miszerint a régi pápai privilégiumokat, melyeket megszüntettek volt, ismét érvényre emelje. De a delegátusok jól tudták, hogy üres kézzel semmit sem érhetnek el, azért ujabb módot kerestek tekintélyes összeg előteremtésére. A zsinat mellékesen a zsidók fényüzése ellen is hozott rendszabályokat. V. Márton, kiről kortársai azt mondták, hogy megválasztatása előtt együgyünek látszott, később igen okosnak bizonyult. Márton hevesen rátámadt a zsidókra, mikor a constanzi körmenet alkalmával ünnepélyes menetben égő gyertyák között a tórát nyujtották át neki és a türelmi rendeletek megtartását kérték tőle. A pápa akkor ezt felelte nekik: „Ti vagytok a törvény letéteményesei, de nem értitek; a régi megszünt és az uj feltámadt.“ Később némileg szelidséget tanusitott irántuk. Zsigmond császár ajánlatára megerősitette Németország és Savoya zsidóinak összes eddigi szabadalmait (1418 február), vagyis rosszalta a zsidók életének és vagyonának erőszakos elvételét és a kényszertéritéseket. Erre Zsigmond

császár, aki ugyan elég könnyelmü és kapzsi volt és a constanzi zsinat költségeit többnyire a zsidó községeken hajtotta be s ahol csak lehetett, szipolyozta őket, rendeletet bocsátott ki az összes német fejedelmekhez, városokhoz, hivatalnokokhoz és alattvalókhoz, hogy kamaraszolgáinak meghagyják az összes szabadalmakat, melyeket a pápa megerősitett. Midőn az olaszországi zsidó zsinat küldöttei a pápa oltalmát kérték, ez — ki tudja mily összeg fejében! — pápai bullát bocsátott ki érdekükben (1419). Ugy látszik, a spanyolországi községek is menesztettek küldöttséget hozzá, még pedig két tekintélyes embert. Don Sámuel Abrabellát és Don Sámuel Halévit. A zsidók panaszára, hogy életüket veszélyeztetik, meggyőződésüket megtámadják s szentélyeiket meggyalázzák, a pápa bullát bocsátott ki (1419 január 31), melynek bevezető formulája ez: „Mivel a zsidók Isten képmását hordják s maradékuk egykor üdvözülni fog és ők oltalmunkért folyamodtak, elhatározzuk, elődeink példáját követve, hogy zsinagógáikban meg ne háboritsák őket, törvényeiket és jogaikat és szokásaikat meg ne támadják, erőszakkal meg ne térittessenek, keresztény ünnepek megülésére és ujabb jelvények viselésére ne kényszerittessenek és a keresztényekkel való üzleti összeköttetéseikben meg ne zavartassanak.“ Mi inditotta Márton pápát, hogy ily barátságos szint mutasson a zsidók iránt? Talán a zsidógyülölő Benedeket, ki még mindig pápának tartotta magát, akarta ezzel sujtani? De még inkább lehetséges, hogy a zsidó képviselőktől felajánlott adományok okozták szelid lelkületét. Mert ha Márton a constanzi zsinat legszegényebb bibornoka volt is és épen ezért részesitették előnyben, mégsem vetette meg a pénzt. E nélkül semmit se, ezzel mindent elérhettek nála. Itt a pápai udvarban minden barátság végződik, ha a fillér végződik“, mondotta a német rend követje. Mikor Zsigmond császár a német és olasz községeket rendkivüli adókkal terhelte meg, azzal mentegette magát, hogy a zsidók részére megujitott szabadalmakat csak nagy pénzösszegek árán kaphatta meg a pápától.

HATODIK FEJEZET.

A HUSSZITÁK ÉS A ZSIDÓK.

A dominikánusok a cseh eretnekek ellen prédikálnak; a prédikációk a zsidók ellen is irányulnak. Albrecht osztrák herceg és a zsidóüldözések. Az ennsi sekrestyés felesége. Keresztes csapatok a hussziták és zsidók ellen. A hussziták Saatz melletti győzelme megmenti a zsidókat. A kölni zsidók elüldöztetése és mészárlások más német tartományokban. Fejedelmek kineveznek német rabbinusokat; Möllin Jákob és Merseburgi Menachem. Zsidó orvosok Németországban.

(1420—1440.)

A világtörténelem ezenközben ismét lendületet kapott. Gyönge kéztől kapta a lökést, mindazonáltal mozgásnak indult. Az egyház elharapózott rothadtsága, a magamagát bálványozó elbizakodottság, a pápák telhetetlensége, a világi papok és a szerzetesek züllöttsége felháborított mindenkit, aki még erkölcsösen érzett és megnyitotta az elámitottak szemeit. Egyházi fejedelmek, törvénytudók és diplomaták konziliumra gyülekeztek Constanzban, hogy az egyház apró és nagy dolgairól tanácsot üljenek; ámde ezektől hiába várt a világ lényeges javitásokat. Mert ezek csupán világi célokra törekedtek és nem volt egyéb szándékuk, mint az, hogy mészszel vonjanak be egy összevissza repedezett falat; nem akartak egyebet, csak azt, hogy a pápaság hatalmát átruházzák a felsőbb papságra és nem volt egyéb törekvésük, csak az, hogy a pápai abszolutizmus helyett megteremtsék a hierarchikus arisztokrata uralmat. Egy prágai cseh lelkész: Hussz János, aki az angol Wycliffe hatása alatt állott, kimondta a varázsigét, amelylyel szálaira lehetett bontani azt a hálót, amelyet az egyház az eszmélkedők rabulejtésére kiteritett. Az ige ez volt: Nem *ez* a pápa, vagy *az* a pápa a baj, hanem maga a pápaság és a katholikus egyház egész belső szervezete. Ez a megölője a kereszténységnek.

A constanzi konzilium máglyát gyujtatott a bátor beszédü papnak, de a gonosz tüz lángjai még igazabbra világitották meg az igazságait. Amit hirdetett, Csehországban sokakat lelkesedésre tüzelt és azok élethalálra való harcot kezdtek a pápaság ellen. Valahányszor valamelyik párt a kereszténység kebelében ellenséges indulattal fordult az egyházi szervezet ellen, a támadás mindannyiszor ótestámentumi, csaknem zsidó szinezetet öltött. A hussziták pogány kultusznak mondották a katholi-

cizmust, mig önmagukat izraelitáknak tekintették, akik azért küldettek, hogy szent háborut viseljenek a filiszteusok, moabiták és emoriták ellen. Tüzzel-vassal pusztitottak egyházakat és kolostorokat, melyeket a bálványimádás tanyáinak, Baál- és Moloch-templomainak és Asztarte-barlangjainak neveztek el. A husszita háboru, amely vallásos indulatból és a cseheknek a németek ellen való faji gyülöletéből eredt, tisztább áramlatokkal frissitette föl az egyházi hit fojtott levegőjét.

A gyülöletnek ez a kitörése nem használt a zsidóknak, ők csak a szomoru hatását érezték. Nem a vad husszitáktól szenvedtek, hanem az ujfajta eretnekség ellen fölhajszolt papi fanatizmustól. A husszíták legfölebb néha-néha a katholikus házakkal együtt tévedésből kifosztottak zsidó házakat is. Arról azonban, hogy a husszíták különös gyülölettel viseltettek volna a zsidók iránt, semmit sem tudunk, hanem tudunk igenis arról, hogy a katholikusok azzal vádolták meg a zsidókat, hogy titokban pénzt és fegyvert szállitanak a husszitáknak és a gyanu terhe alatt a Cseh-erdővel határos bajor városokban a zsidók sokat szenvedtek. A zsidóüldözésre a dominikánusok ingerelték a népet. Boszutól lihegő prédikációik a huszitákkal egy kalap alá fogták a zsidókat. „Ezek mint azok — igy mondották — a *szelidlelkűek* (t. i. katholikus papok) ellen lázitják a népeket és a fejedelemeket.“ Éppen ugy, ahogy a mohamedánok és albigensi eretnekek ellen inditott keresztes hadjáratok a halláncot a zsidókkal nyitották meg, azonképen a husszíták irtása is zsidóüldözéssel kezdődött. A mainzi püspök megyéjéből asszonyostul, gyerekestül üldözték ki a zsidókat (1420). Természetes, hogy a vagyonukból is kifosztották őket és csak harminc fillért hagytak meg mindegyiknek, hogy emlékezetükbe idézze Judás Iskáriót árulását a harminc ezüstpénz miatt. Ausztria nemcsak vakbuzgósága révén táplált olyan érzelmi közösségét Spanyolország iránt, hogy utóbb találkozott és egyesült vele, hanem hasonlitott hozzá abban is, hogy a zsidók szelid megtüréséből egyszerre üldözési dühre vadult. Hussz föllépése után először ő éreztette zsidóival a fölkorbácsolt fanatizmus gyülöletét. A komoly és tiszteletreméltó Albrecht főherceget, aki remélhette a német császári koronát, valósággal felbőszitették az „isten ellenségei“ ellen. Meséket koholtak, mégcsak nem is uj meséket, de olyanokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a legnagyobb tulzásokra birják ezt a kemény jellemü fejedelmet, aki képtelen volt arra, hogy a zsidók ellen szőtt hazugságok szövevényeibe belepillanthasson.

Bécsben három keresztény fiu a jégre ment mulatozni; a jég megszakadt alattuk és a gyermekek a vizbe pusztultak. Hiába keresték

őket a kétségbeesett szülők és ekkor a gonoszság szélnek eresztette a rágalmat: a zsidók ölték meg a fiukat, hogy vérüket vegyék a pesszachünnepre. De koholtak még ennél nagyobb gonoszságot is. Azt hireszteltték, hogy az ennsi sekrestyés felesége ostyát lopott a templomból, eladta a gazdag Izrael zsidónak, ez meg küldött darabokat belőle ausztriai és külső országbeli zsidó hitközségeknek. A tizenötödik században nagy hatást lehetett elérni a gyermekgyilkosságok és ostyagyalázások meséivel és akik kieszelték, nagyon is tudták, minő hatásra számithatnak. A herceg tanácsára Bécsbe hurcolták a sekrestyés feleségét és az állitólagos bünrészeseket: Izraelt és feleségét, kihallgatták őket és vallottak. Az okiratok nem emlitik, mily eszközökkel csikartak ki tőlük vallomást, ámde hiszen ismeretes, milyen volt a középkori kereszténység eljárása efféle pörös dolgokban.

Erre Albrecht herceg rendeletben megparancsolta, hogy országának minden zsidója a reggeli órákban (1420 május 23, Sziván 10) börtönbe vettessék. A parancsot pontosan végrehajtották. Ugyanekkor konfiskálták a gazdag zsidók birtokait, a szegényeket pedig minden teketória nélkül kikergették az országból. A börtönben elszakitották a hitvest a férjétől, a gyermeket az anyjától. Mikor tehetetlenségük kétségbeeséssé fokozódott, jöttek a papok a kereszttel és kenettel teljes beszéddel felszólitották a kereszténység felvételére. Egynehányan kikeresztelkedtek és megmentették életüket. A bátrak azonban szijakkal, kötelekkel vagy más egyébbel megfojtották a hozzájuk tartozókat, mire saját életüknek is véget vetettek. Akik életben maradtak, de ki nem tértek, azokat hosszu fogsággal és kegyetlenséggel puhitották. A gyermekeket elvették a szülőktől és kolostorokba vitték. De kitartottak hitük mellett rendületlenül és majdnem egy esztendei kinos fogság után (1241 március 12, Niszán 9) máglyahalált haltak. Bécsben magában száznál több zsidót égettek el egy napon a Duna mellett az erdelburgi réten. Albrecht főherceg mindezt azzal tetézte, hogy a zsidókat örök időkre kitiltotta Ausztriából.

A megtértekben nem sok gyönyörüsége telhetettt az egyháznak. A legnagyobb része, amint szerit ejtette, kivándorolt és visszatért a zsidósághoz. A husszita mozgalom folytán türelmessé vált Csehországba menekültek, vagy Lengyelországban és Italiában kerestek uj otthont. Hogy mennyire ragaszkodtak vallásukhoz az osztrák zsidók, mutatja az, hogy egy fiatal ember, aki kikeresztelkedése után Frigyes hercegnek, a későbbi császárnak kedvence lett, noha a fejedelmi kegy bőségében duskálhatott, a hitehagyása fölött érzett bünbánásában kereken kijelentette, hogy vissza akar térni a zsidósághoz. Frigyes minden módon el

akarta tériteni ettől a szándékától, kérte, rimánkodott neki, megfenyegette, papokat küldött hozzájuk, hogy oktassák, de a fiun nem fogott sem a jó, sem a rossz szó. A herceg végül az „elvakultat és visszaesőt“ átadta a papi biróságnak és ez tüzhalálra itélte. A fiu nem engedte megkötözni magát, zsidó zsolozsmát énekelt és ugy lépett a máglyára.

Ezenközben kitört a pusztitó háboru a vad husszíták és a nem kevésbbé barbár katholikusok között, a csehek és németek között. A véres ellenségeskedésre ez a kérdés szolgáltatott okot: élhetnek-e az urvacsoránál a laikusok is a kehelylyel, vagy nem? És ebben a véres és végzetes vitában mindenféle népek és nemzetiségek osztozkodtak. Zsigmond császár örökös országainak hadaival nem tudta megfékezni a zendülőket, táborba szólitotta hát a birodalmi hadsereget. Szilaj zsoldosokat, brabantiakat és hollandusokat verbuváltak. Mindenünnen Csehországba és Prágába rajzottak a fegyveres csapatok, ahol hős Ziska, a vak vezér, az egész világgal dacolt. Hadi utján a zsidókon hűtötte le hires bátorságát a birodalmi hadsereg. Azt mondták a zsoldosok: „Messzi határok felé törekedünk, hogy megboszuljuk meggyalázott istenünket, miért kiméljük azokat, akik megölték?“ És ahol zsidókra akadtak, a Rajna mellett, Türingiában, Bajorországban, lemészárolták őket, ha a keresztény hitre térni vonakodtak. A keresztes sereg ezenkivül azzal fenyegette meg a zsidókat, hogy visszatértében, mikor a husszitákkal már végzett, a zsidókból irmagnak sem hagy meg. Olyan nagy volt a veszedelem, hogy hithű családapák rendelést tettek a házuk népe között, hogy az első intésükre öljék meg a gyermekeket, nehogy szörnyetegek hatalmába kerüljenek. Sok felől érkeztek panaszos levelek a fenyegető veszedelemről Mainzba a jámbor és tekintélyes rabbinushoz: Jakob ben Mose Möllin Halévi-hez (röviditve: Maharil; szül. 1365-ben, meghalt 1427-ben). Tőle valók a német, magyar és lengyel községek nagy részében még ma is érvényes templomi ritus és zsinagógai ének. A panaszos levelekben arra kérték a jámbor férfiut, hogy kérjen Istentől a megfenyegetett Izraelnek segedelmet. Möllin hirnököt küldött a közelfekvő községekbe, akikkel kihirdettette az általános bőjtöt és az istentiszteletek tartását. A községek kötelesek voltak a hirt tovább adni, amig az ország határáig ért. A német községek a templomokban gyülekeztek, gyászruhákat öltöttek és bünbánó imákat énekeltek és bőjtöltek négy napig egyfolytában ujév és az engesztelő-ünnep között (1421 szeptember 8—11). Sátoros-ünnep után ismét három napig bőjtöltek. A lázas halálfélelem napjait élték ekkor a német zsidók. Abba a helyzetbe kerültek, hogy a husszíták győzelméért kellett imádkozniok. És ugy lát-

szott, mintha Isten meghallgatta volna az imájukat. Mert nemsokára ezután a Saaz mellett táborozó birodalmi hadsereg és a zsoldos csapatok hirt vettek Ziska közeledéséről, amitől olyan félelem vett rajtuk erőt, hogy futásnak eredtek, ezer részre bomlottak és külömböző utakon a hazai határok felé menekültek. Sokan azok közül, akik még nem régen halált és pusztulást esküdtek a zsidók fejére, a zsidók ajtaja előtt kenyérért koldultak és nem hiába. A zsidók szivesen adtak az éhezőknek. A menekülők ugy el voltak csigázva, hogy még csak egy zsidó gyermeknek se görbitették meg a hajaszálát.

A dominikánusok egy bottal kétfelé ütöttek. Prédikáltak kötelességszerüen a hussziták ellen és szitották a zsidók ellen a katholikus nép gyülöletét. A szószékről eretnekek és zsidók ellen dörögtek, intették a hivőket, hogy velük ne érintkezzenek és tudatosan, vagy öntudatlanul arra ingerelték őket, hogy a zsidók élete és vagyona ellen támadjanak. A zsidók — valószinüleg nem üres kézzel — V. Márton pápától kértek segedelmet és ez kibocsátott egy jóindulatu bullát (1422 február 23), amely a keresztények lelkére beszélt és emlékezetükbe idézte, hogy a keresztény vallás a zsidóktól származik és hogy a keresztény vallás isteni eredetét éppen a zsidó vallás bizonyitja és igy a zsidó vallás nem nélkülözhető. A pápa megtiltotta a prédikáló szerzeteseknek, hogy a keresztényeket a zsidókkal való érintkezéstől visszariasszák, és érvénytelennek jelentette ki azt a régebbi rendeletet, amely egyházi átok alá vetette mindazokat, akik a zsidókkal való együttélés bünében találtatnának. Szivére kötötte a katholikusoknak, hogy a zsidókkal szemben viselkedjenek emberségesen, a zsidók kárára elkövetett erőszakoskodásokat szigoruan elitélte és megerősitette mindazon kivánságokat, amelyeket a szentszék azelőtt való időkben a zsidóknak adott.

A pápai bulla zsidókedvezésének azonban ép oly kevés hatása volt, mint annak a védelemnek, amit a zsidóknak Zsigmond császár igért ünnepélyesen. A kereszténység szelleme ezután is izzott az üldözési dühtől. A szerzetesek nem szüntek meg lázitani az „átkos“ zsidó nemzet ellen, a nép nem szünt meg a zsidót fosztogatni, testét szétmarcangolni, lelkét megkinozni, és ha lehetett, agyon is ütötte. Az ezek után következett pápák külömben semmibe sem vették a zsidóknak kedvező bullát és megint érvényre segitették a gyülölködő kánoni korlátozásokat. A kölniek meg, nem törődve sem a pápával, sem a császárral, „istennek és a szent szűznek dicsőségére“ kiüzték a városból (a német zsidók legrégibb községéből) a zsidókat. A kiüzöttek Deutz-

ben telepedtek meg (1246). Másutt, a délnémet városokban: Ravensburgban, Überlingenben, Lindauban költött vérvád ürügyén máglyán égették meg a zsidókat.

Ilyen viszonyok közt nem csodálkozni, hogy a német zsidók irodalmi élete ebben az időben alig produkált valami emlitésre méltót. A gyilkos öklök és a lelket lecsigázó gyötrelmek kiölték a zsidó közszellemből a lendületet. Még a talmudi tudományban is csak középszerüséget tudtak felmutatni a német rabbinusok, nevezetesebb alkotás nem telt ki tőlük. Voltak külömben olyan rabbik is, akiket állásaikba a fejedelmek neveztek ki. Maga Zsigmond császár is utasitotta landshuti Haym-ot, a zsidó biztost, hogy Németorszag részére nevezzen ki három rabbinust (zsidómestert). Később meghagyta Weinszbergi Konrád örökös kamarásnak, hogy a kölni Anselmus rabbit (Amschel Halévi) Nürnberga székhelylyel Németország és a koronája alá tartozó többi országok „legfőbb rabbijává" nevezze ki. Lehetséges, hogy a nevezett ezt a méltóságot, vagy ezt a terhet el sem vállalta, minthogy működéséről semmit sem tudunk.

Talmudikus iskola csak kevés volt Németországban. Nagy adót kellett fizetni a rabbinak, ha iskolát akart fentartani olyan tanulók részére, akik a rabbi-pályára készültek, noha a tanitás dijtalan volt. Sokszor egyáltalában nem is engedték meg eme iskolák fentartását, vagy csak kellemetlen korlátozásokkal.

Möllin Jákobon kivül, még egy jól csengő név maradt meg ebből az időből: Merseburgi Menachem, akit, valószinüleg ilyen cimű könyve után, Meil Cedeknek neveztek. (1420—1450). Terjedelmes munkát irt a rabbinikus házassági és polgári törvényekről, amihez a községek fentartására szükséges adózások szabályai is hozzátartoztak. A szász községek el is ismerték az ő adótörvényét. Merseburgi Menachem szakitott öregebb kortársainak és mestereinek: Möllinnek és Tirnauer Eizáknak meddő felületességével és nem helyezett olyan nagy sulyt a lithurgiára, mint azok. Lassanként elismerték autoritásnak és rendeleteit szivesen követték.

Feltünő, hogy voltak a zsidók között orvosok is, olyanok, akik keresztény körökben is kedveltek, noha a német zsidóságban a talmudon kivül a tudományokat nem sokra becsülték, a keresztények meg a tudományokhoz vezető utat a zsidók elől elzárták. Strassburgi Jakabot orvosi tanácskozásra Frankfurtba is meghivták. Frigyes osztrák herceg, aki örökös tartományaiba ismét befogadta a zsidókat, egy Reuben nevü tiroli rabbinak adó- és vámmentességet biztositott az orvosi tudomá-

nyokban való jártasságának elismeréséül. Würzburgban élt egy Sára nevü zsidó orvosnő, akinek olyan kiterjedt gyakorlata volt, hogy vásároltatott magának egy nemesi birtokot, amelyet frank nemesek, káptalani urak és városok biztositottak a számára, csakhogy köztük maradjon. Egy lovagot (Ritter von Wissentaun) rendeltek melléje gyámul, hogy a törvény előtt képviselje. Regensburgban a borbélyok panaszszal mentek a tanács elé, hogy a város polgárai nagyobbrészt zsidókkal kuráltatják magukat. Valószinü, hogy a zsidó orvosok az olasz orvosi főiskolákon nyerték kiképeztetésüket, mert akkoriban Olaszországban nagyobb volt a vallási türelem. Spanyolországra nem igen lehet gondolni, minthogy Spanyolországgal a német zsidók abban az időben nem igen tartottak összeköttetést. Másrészt a szellem is olyan volt akkor Spanyolországban, hogy ott alig képződtek ki zsidó orvosok.

HETEDIK FEJEZET.

NYUGALMAS ÉVEK.

A zsidók nélkülözhetlensége Spanyolországban. II. Juan és mindenható kegyence, Alvaro de Luna. Ábrahám Benveniste. Munkássága a züllő községek érdekében. A valladolidi szabályrendelet. Pablo de Santa Mária di Cartagena hozzátartozói a zsidók ellen. A baseli zsinat a zsidók ellen. Az ellenséges bullát visszavonják. Mozgalom a spanyol ujkeresztények ellen. Titkos harc az ujkeresztények és Don Alvaro de Luna között.

(1430—1456.)

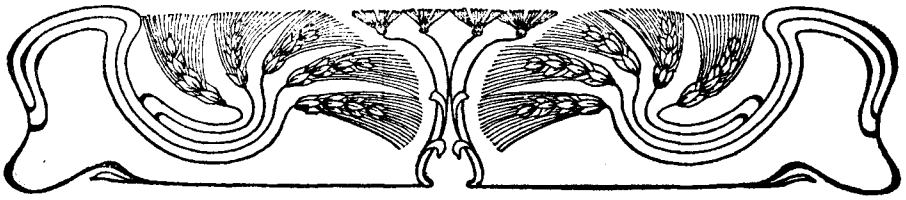

Spanyolország zsidói rövid időre kiemelkedhettek abból a nyomoruságos állapotból, amelybe őket abban az időben az egyház őrülete, a gonoszság, a gyilkos szenvedély és a politikai bonyodalmak sodorták. A komolyabb államférfiak kezdték megérteni, hogy a zsidómészárlások, a tömeges kényszerkeresztelések, a zsidók elkülönitésére vonatkozó kemény törvények végrehajtása megrenditik az állam jólétét és végső pusztuláshoz vezethetnek. Az állam jövedelmeinek dus forrásait a zsidó vagyon táplálta. Eltiltatván a keresztényekkel való érintkezéstől és kifosztatván vagyonukból, a zsidók koldusbotra jutottak, de megkeserülte ezt az állam, mely elvesztette jövedelme legfőbb forrását. A henyélésre nevelt nemesek és udvari emberek jószágait zsidók kezelték mindakkoráig, ők bérelték az adókat, a ki- és beviteli vámokat és az ő sáfárkodásuk nem volt haszon nélkül való. A zsidó almoxarifák alatt a király és a grandok kincsesládái nem állottak üresen.

Mióta Katalin királynő rendeletét és a skizmatikus (más néven: Malediktus) Benedek pápa bulláját kihirdették és szigoruan végrehajtották, azóta kiapadtak ezek a források. A keresztények között nem voltak elég gazdagok, hogy előleget adhattak volna, ami ennek az üzletnek egyik főfeltétele. Az ujkeresztények nem vállalták a vámbérletet, nehogy zsidóknak tartassanak, talán azért is, mert ők a társadalmi élet előkelőbb magaslataira törekedtek. Spanyolországban ez időben még jobban érezték a zsidók nélkülözhetlenségét, mint Németországban a pestis miatt bekövetkezett zsidómészárlások után.

Castilia elpuhult királya: II. Juan, anyja halála után kegyencére, don Alvaro de Lunára háritotta a kormányzás gondjait. Ez ismerte fel

legelsőbben a zsidók nélkülözhetlenségét. Don Alvaro okos férfiu volt, ügyes és vállalkozó szellemü, aki soha sem tévesztette szem elől az állam és a király érdekét. A király a legnagyobb méltóságokkal ruházta fel, mert ismerte a béke és a háboru tudományaiban való nagy jártasságát. Annyira bámulta ügyességét, szellemi felsőbbségét, hogy tudta nélkül vagy tanácsa ellenére soha semmit sem tett. Alvaro de Luna Castilia mindenható kormányzója lett. Furtade de Mendosa főudvarmester melléje állt. A király kiskorusága alatt az államtanács olyan lelkiismeretlenül gazdálkodott, hogy az állam belső rendje megbomlott és züllésnek indult. Don Alvaro és Mendosa odatörekedtek, hogy az államot züllésében megállitsák. Ehhez a munkához szövetségesül hivták Don Ábrahám Benveniste-t, egy okos, nemes és tetterős zsidót, aki ilyenformán abba a helyzetbe jutott, hogy enyhithesse hitsorsosainak nyomorát.

Benveniste (szül. 1390-ben, meghalt 1456-ban) a mészárlások és prédálások idején megmentette vagyonát, és mikor ezren meg ezren megtántorodtak, hűségesen kitartott hite mellett. Olyan nagy volt a befolyása, hogy akik a király kegyenceit gyülölték — és ezek sokan voltak — gyülöletük okául éppen azt emlitették, hogy ők, a kegyencek, Don Ábrahám befolyása alatt állanak.

Alvaro de Luna megtörte azt a rendelkezést, mely a zsidókat eltiltotta a hivatalviseléstől. A dusgazdag Naszi József megkapta (1427-ben) a kikötői vámok jövedelmes bérletét és az egyébként ismeretlen Alzodar Sámuel a fogyasztási adókat. A korábbi végzések ellenére, műveltebb zsidók bejuthattak megint a királyi udvarhoz, a grandok tanácsadói és orvosai lettek, ami ugyancsak fájhatott az álszenteskedő Pablo de Santa Máriának, aki engesztelhetlenül gyülölte volt véreit A filozófikusan művelt prédikátor, iró és hitvitázó: József ben Sem-Tób és az orvosi tudományáért hirneves Chájim Ibn Muza, akik az udvarhoz bejáratosak voltak, gyakran vitatkoztak a király jelenlétében művelt keresztényekkel vallásos és filozófiai kérdésekről. Minthogy a király nem tudott önállóan cselekedni, az érdemes zsidók kitüntetése de Luna akaratából történt. Ő nélküle, vagy ellenére még csak a kezét sem emelhette fel senki sem Castiliában.

Don Ábraham Benveniste érte el valamennyi között a legnagyobb méltóságot. Kinevezték országos rabbinak, vagy amint akkor mondták: az udvar rabbijának (el Rabi de la corte). Ezzel a méltósággal felsőbb foku birói jogokat is gyakoroltak, nem csupán polgári, de büntető perekben is. Ez a jog régebben is megillette a rabbikat, de a király

nagyapja, I. Juan, ettől a joguktól megfosztotta őket. Don Ábrahám az összes castiliai zsidók főbirájává lett. Vigasztaló nyugalmat hozott nekik és enyhitést a tömeges gyilkosságok és tömeges keresztelések szenvedései után. A tragikus események után a zsidó községekben elvadultak és elzüllöttek a közállapotok; e sebek gyógyitásán fáradozott Don Ábrahám.

Az üldözés szomoru éveiben még az egykor jelentékeny községek is annyira sülyedtek, hogy vallási és zsinagógiai rendjük is megszünt. Sok községben az iskolák vagy teljesen megsemmisültek, vagy elhanyagolt állapotba jutottak. A tanitók is megfogyatkoztak; sokan közülök áttértek a kereszténységre. Zsinagóga sem volt elegendő számban, mert Vincente Ferrer és ostoros bandája keresztény templomokká változtatta nagy részüket. A nagy városokban a talmudiskolák elárvultak, elpusztultak, aminek az lett a következménye, hogy a talmudi törvénytudománynak oly kevés mivelője volt, hogy sok helyütt talmudtudósok hiányában nem alakithatták meg a háromtagu rabbikollégiumot.

Ilyen állapotok mellett aztán könnyen megeshetett, hogy a szószékre méltatlanok is betolakodtak a lelkészi méltóságba. A szellemi romlást nyomon követte az erkölcsi züllés, mert hiányzott a tekintély, amely az elvadulást megfékezhette volna. Megesett, hogy istentisztelet közben tört ki az emberekből az ellenséges indulat, mely gyakran véres verekedéssé fajult. Vakmerő és szemérmetlen férfiak a családi élet ősi tisztaságára is törtek. Keresztény cinkostársak segedelmével vagy fenyegetőzésekkel a jegygyürü erőszakos átadásával házasságra kényszeritettek lányokat és özvegyasszonyokat, akik ezután nem tehettek egyebet, mint hogy vagy megmaradtak a kényszerházasságban, vagy pártában maradtak minden időkre, mert a válást nem erőszakolhatták ki. Az erkölcstelenség más bajokat is megérlelt. Nemtelen zsidók a grandokhoz és hatóságokhoz árulóknak és besugóknak szegődtek. II. Juan uralkodása alatt pártokra szakadt az ország és napirenden voltak az összeesküvések, amelyek hol a király, hol Alvaro ellen irányultak. A zsidók kénytelenek voltak vagy az egyik, vagy a másik párt mellé állani, ami nem maradhatott titokban, mikor az árulás valóságos intézménynyé szerveződött. A gyanusitottak vagyonukkal, sokszor szabadságukkal, néha életükkel fizették meg a pártállásukat. Ezt az elharapózott elvadulást igyekezett Don Ábrahám Benveniste egy általános érvényü szabályrendelettel romboló utjában megállitani.

A király felhatalmazta Don Ábrahámot, hogy az összes hitközségek rabbijait és notabilitásait Valladolidba hivja össze a községi rend egyetemes megszerzésére. A gyülekezetnek az volt a feladata, hogy a megalkotandó

rendszabályt büntető szankcióval lássák el. A rend ellen vétőket a rendszabály alapján kiközösitéssel, börtönnel, számkivetéssel lehetett sujtani, sőt halálos itéletek kiszabásával is. A castiliai zsidó hitközségeknek ez az alkotmánya, amelyet a községek egyértelmüleg elfogadtak és a király (1432-ben) szentesitett; olyan dokumentum, amely mély szomoruságot ébreszt az erkölcsi züllés miatt, amely ezt a szigoruságot szükségessé tette és csudálatra indit a megteremtője iránt, aki a végzetes hanyatlást pusztitó rohanásában megállitotta. A Valladolidban alkotott rendszabály gondoskodott a talmudtudomány ápolásáról, az ifjuság tanittatásáról, a papi birák választásáról és fizetéséről és az istentiszteletek méltó rendjéről is; szabályozta a községi adó-rendszert és igyekezett megfékezni az alávalóságot és erkölcstelenséget. Különös szigoruságggal bánik el ez a rendszabály az árulókkal és besugókkal: pénzbirságot és börtönbüntetést mér rájuk, testi fenyitést és kiközösitést. Akire rábizonyitották az árulást, azt száz korbácsütésre itélhették, homlokán izzó vassal megbélyegezhették és számüzhették. Ha az áruló visszaesett bünébe és két rendbeli árulását megtetézte egy harmadikkal, akkor joga volt az országos rabbinak, hogy halálbüntetéssel sujtsa és a királyi szankció után az itéletet végrehajthatta. Don Ábrahám ebbe a rendszabályba a következő figyelemreméltó rendelkezést is iktatta: Ha valamely zsidó följelent egy másik zsidót, aki a király ártalmára tört, akkor nem tekinthető árulónak, hanem ellenkezőleg, dicséretet érdemel. „Mert mi zsidók — ez volt a rendelkezés indokolása — kötelességünknek tartjuk, hogy a király javát megvédelmezzük és mindenkit, aki a király ellen támad, ártó szándékában megakadályozzuk. Ám ha a feljelentés hazugnak bizonyul, akkor sujtsa az árulót a legkeményebb fenyiték."

Ugyancsak jelentőséges volt ennek a szabályzatnak az a pontja is, amely a férfiak és nők öltözködését szabályozta. Katalin anyakirálynőnek a drága és pompázó ruházkodás ellen való tilalmával keveset törődtek fia idejében, amikor udvarában jelentékeny befolyáshoz jutottak a zsidó kegyencek. Különösen a zsidó asszonyokat nem lehetett megakadályozni abban, hogy hosszu uszályos selyemruhát ne viseljenek, csakugy, mint az előkelő keresztény asszonyok és hogy gyöngygyel és egyéb ékszerekkel ne cifrálkodjanak. Ez a pazarlás az egész zsidóság ellen keltett irigységet és gyülöletet a keresztények között. A hitközségi szabályrendelet utolsó paragrafusa tehát általánosságban eltiltotta a feltünő ruházkodást. „A zsidók ne felejtsék, hogy szétszóratásban élnek." Szükséges és célszerü volt az a meghagyás, hogy maguk a hitközségi elöljárók ügyeljenek az asszonyok ruházkodására és fékezzék meg a fény-

üzést, mert az asszonyok a többszörösen kibocsátott királyi tilalmak ellenére sem akartak hozzászokni az igénytelenebb ruházkodáshoz, ugy annyira, hogy a király egyszer azt mondta egy zsidó udvaroncának: Ha ti férfiak ugy öltözködtök is, mint a szénégetők, asszonyaitok drágaságokkal megrakodva járnak, mint a pápa öszvére.

Rendelés szerint ez a szabályzat tiz esztendei hatályossággal bir és szükség esetén csak ez idő után módositható. Javitott-e az ártalmas állapotokon: ki tudja? Mindenesetre érdemül tudható be Don Ábrahám Benveniste nagyrabbinak, hogy a castiliai zsidóság szétzüllő szervezetét összekapcsolni és a lehanyatlott szellemi életet fölfrissiteni igyekezett.

Mennyi akadályt kellett leküzdenie, mig e királyság községeinek anyagi és szellemi életét hanyatlásából felemelhette. Alvaro de Lunának sok ellensége volt és az ő ellenségei hitsorsosainak is ellenségei voltak. És ezek között voltak a nagyhatalmu infansok, Fernando, arragoniai király fiai, II. Juan király unokatestvérei, akik a castiliai trónra vágyódtak és kik le szerették volna arról taszitani a legitim uralkodót.

A legengesztelhetlenebbül az álszenteskedő burgosi püspök De Santa Mária családja gyülölte a zsidókat, és természetesen szószólójukat: Don Ábrahámot, szintugy pátrónusukat: de Lunát, a király kegyencét. Ebbe a családba — de Cartagená-nak hivták — tartoztak az apostata két fivére és négy fia, valamennyien ravaszok, fondorkodók, elvtelenek és rosszindulatuak. A kancellár által kineveztették magukat magas állásokba, polgári, papi és birói méltóságokba, titokban mégis megbuktatására törekedtek. De Santa Mária már a sir szélén állott, mikor (1434-ben) egy irásában mérget okádott a zsidóság ellen és ujabb gyülöletes kitörésekre lázitotta a népet. Ebben az irásában ezt mondja: „Isten eszközéül választotta a tudatlan, de szentéletü Fernan Martinez sevillai fődékánt, a szörnyü mészárlás előidézőjét, hogy Jézus kiontott vérének megboszulása végett a bátor népet a zsidók ellen ingerelje.“ Az volt a legforróbb óhajtása, hogy megérje az 1391-iki mészárlás megismétlődését. Addig, amig a király Alvaro de Luna befolyása alatt állott és amig ő állott a kormányzat élén, kemény kézzel zabolázta meg a bujtogatókat. Amikor azonban az infáns és a Cartagenák fondorlatai megbuktatták, ezek a hitehagyott főzsidógyülölők nyomban felülkerekedtek. Alvaro De Luna elég meggondolatlan volt Paulo de Santa Mária második fiát, akit apja halála után burgosi püspöknek neveztetett ki, a baseli zsinatra a castiliai egyház képviselője gyanánt kiküldeni. Ő volt a Cartagena testvérek között a legokosabb, a tettre legkészebb, de a legelvetemültebb is. Amint a félelmetes kancellár bukását hirül vette, azon kezdett fáradozni,

hogy megalázza és lehetőleg megsemmisitse azokat, akik a zsidóság mellett hiven kitartottak. A baseli konzilium tagjai nem ismerték a castiliai zsidók helyzetét és eszükbe se jutott volna, hogy ugy tekintsék a zsidóságot, mintha a keresztény vallásnak veszedelmére lehetne, ugy hogy a zsinatnak ezzel a kérdéssel okvetlen foglalkoznia kell. Alfonso de Cartagena azonban napirendre hozta a zsidókérdést, a zsidók kárára befolyásolta nemcsak a zsinatot, de IV. Eugenius pápát is és keresztülvitte, hogy egy felette ellenséges bullát bocsájtott ki a zsidók ellen.

Ez a pápa, akit a zsinat többszörösen megalázott és méltóságától megfosztott, a gyülés néhány vezérének árulása és a német fejedelmek tehetetlensége folytán utóbb mégis diadalmaskodott. Eugenius eleinte nem volt rosszakarattal a zsidók ellen, jóllehet hogy korlátolt látókörü ember volt. Főpapságának elején megerősitette mindazokat a kiváltságokat, miket elődje, V. Márton biztositott nekik, védelmét igérte és megtiltotta erőszakos megkereszteltetésüket, ugyszintén egyéb üldöztetésüket is. Később azonban a zsinattal együtt zsidógyülölő hatások alá került és megváltozott a zsidók iránt való jóakaratu hangulata is. Mindezt Alfonso de Cartagena idézte elő. A baseli zsinaton a pápa pártjára állott, melegen megvédelmezte jogait, ugy hogy kedvelt embere lett: „Ha a burgosi püspök udvarunkba jönne, kénytelenek volnánk Petrus székén neki engedni át helyünket.“ Annyira elkápráztatta ennek a zsidószármazásu püspöknek a szellemi kiválósága, hogy „Spanyolország gyöngyének és a prelátusok dicsőségének“ nevezte. Alfonso nem átallotta a messzi ut töredelmeit, Boroszlóba utazott Albrecht császárhoz, hogy megnyerje a pápa szándékainak, ami sikerült is neki.

Zsidógyülölő, rágalmazó vádaskodásai alapján megnyerte azután a pápa, ez meg a zsinat hozzájárulását ahhoz, hogy a skizmatikus Benedek bullája egész terjedelmében érvénybe léptettessék. A bulla bevezetése arról szól, hogy a pápa hirt vett róla, hogy a zsidók a szentszéktől nyert kiváltságaikkal a kereszténység megbotránkoztatására visszaélnek, alávalóságokat követnek el és olyan tulkapásokat, amelyek a vallás tisztaságát beszennyezik. Indittatva érzi tehát magát, hogy azokat a szabadságokat, amelyeket elődje, Márton pápa, valamint előtte más pápák a zsidóknak engedélyeztek, visszavonja, semmiseknek jelentvén ki azokat. A bulla ezután felsorolja az összes gyülöletes kánoni korlátozásokat, amelyeket még szigoritott. Zsidók nem foglalhatnak el ezután hivatalokat, nem juthatnak méltóságokhoz, nem fogadhatnak el keresztényektől származó örökséget, nem épithetnek uj zsinagógákat, a régieket nem szépithetik, a nagyhét napjaiban nem jelenhetnek meg nyilvános helyeken,

de még az ajtót és ablakot is zárva tartsák. Zsidónak keresztény ellen való tanuzása nem érvényes. Szigoruan meghagyja ezenkivül Eugenius bullája, hogy keresztény ember semmiféle szolgálatot zsidónál ne vállaljon, még csak tüzet se gyujtson neki szombaton. A zsidó köteles jelvénynyel és különleges ruházkodással magát a keresztényektől megkülönböztetni és csak elkülönitett városrészekben lakhatik.

Mindezt a pápa természetesnek és magától értetődőnek találta. De természetesnek talált még más egyebet is. Igy azt, hogy a zsidó, ha valamely nyilatkozattal, bárha akaratlanul is, Jézust, az istenanyát, vagy a szenteket szidalmazná, a világi biróság fenyitő hatalma alá vettessék. Aki a bulla rendelkezésein tultenné magát, a legszigorubb büntetéssel sujtatik. Ha keresztény, átok alá vettetik, még ha király, vagy királyné is. Ha zsidó, akkor egész ingó és ingatlan vagyonát a megyéspüspök konfiskálhatja és egyházi célokra fordithatja. A pápa külön levelekben intette a castiliai egyházfejedelmeket, hogy a zsidókat korlátozó rendelkezések pontos betartására a legszigorubban ügyeljenek. Ennek a pápa és a zsinat által szentesitett és az őrületig fokozott gyülöletből származó bullának, amely lételükben fenyegette meg a zsidókat, egészen más hatása volt, mint annak a másik bullának, amelyet az apostata Geronimo de Santa-Fé fogalmazott meg a skizmatikus Benedek pápa számára, akinek az auktoritása vitás volt.

A Castilia részére kibocsátott pápai bullát kihirdették Spanyolország több városában, többek közt Toledóban is, mindenütt királyi engedelem nélkül. A fanatikusok megnyerték a játszmát és a bullában óhajtásuk teljesedését látták. A félrevezetett nép ugy tekintette a zsidókat és mohamedánokat, mint kiket a törvény védő sáncaiból kivetettek és tettleges bántalmakkal támadt ellenük és vagyonuk ellen. Vallásos keresztények abban a hiszemben voltak, hogy a pápai rendelet után még üzleti összeköttetést se tarthatnak a zsidókkal. A keresztény hitü pásztor cserben hagyta a zsidó (vagy mohamedán) nyáját, a földmivelő ezek szántóföldjét. A városoknak egymás között való szövetkezése (Hermandad) az egyház megbélyegzettének teljes elnyomatása végett szabályrendeletekkel tetézték a pápai rendelkezést. A zsidók kétségbeesetten a királyhoz folyamodtak. De Alvaro de Luna nem régen ezelőtt ellenségeinek fondorlatai folytán kiesett a királyi kegyből és a király nem tudta, mittévő legyen.

A castiliai zsidók szerencséjére De Lunát valósággal visszakényszeritették az udvarhoz, hogy ujból átvegye méltóságait, az állam kormányzását és a hadsereg fölött való parancsnoklást. A király nem tudott

meglenni nélküle és visszajövetelét óhajtották a grandok, óhajtotta a nép is, mely a nyomoruságtól való megváltást remélte tőle és bizva bizott, hogy a számüzetése idején elharapózott anarchiát, a gonosztetteket és törvénytelenségeket meg fogja szüntetni. Ugy kérette magát, mint a sértett asszony és amikor végre kezébe vette a kormányzás gyeplőit, mint valami varázsütésre, ugy állott helyre megint a rend és nyugalom.

Természetes, hogy a zsidók ellen irányult erőszakosságok elfojtásáról sem feledkezett meg. Már azért sem, mert érezte, hogy a zsidókedvezést eltiltó bulla — ismerte a sugalmazóit — ellene is irányult csapás volt, mivelhogy az értelmes és tapasztalt zsidók előtt ő nyitotta meg a királyi udvart. A kancellár, aki nem szeretett adós maradni, nem sokáig tétovázott és ugyancsak visszavágott. A király, helyesebben: De Luna 1443 április 6-án a bullának mintegy magyarázatául rendeletet bocsátott ki. Egészen hatályon kivül helyezni a pápai bullát nagyon merész cselekedet lett volna. Azt sem látta tanácsosnak, hogy leleplezze azokat a bünös fondorlatokat, amelyek ezt a bullát létrehozták. A királyi magyarázat hatálytalanná nem tette hát a pápai rendelkezést, hanem hatástalanná.

A király ebben a rendeletében megbotránkozásának ad kifejezést azok ellen, akik a pápa bulláját a zsidók és a mohamedánok ellen való támadásokra használják fel. A kánoni és királyi törvények alapján zsidók és mohamedánok háboritlanul élhetnek a keresztények között. A bulla továbbá, igaz, pontosan megszabja a más vallásuak megkorlátozását, de ebből nem következik, hogy ki lehet azokat fosztani, sem nem az, hogy kereskedést és mesterséget nem üzhetnének, hogy ne lehetnének takácsok, ötvösök, ácsok, borbélyok, csizmadiák, szabók, molnárok, rézművesek, nyergesek, kötélverők, fazekasok, kádárok, kocsigyártók és kosárfonók és hogy ezekben a mesterségekben a keresztények szolgálattétellel melléjük ne állhatnának. Mert ha a keresztények ezt meg is teszik, a tekintélyüket nem vesztik el, sem különös bizalmasságban velük el nem keverednek; az ipar- és kereskedést üző zsidók viszont azáltal, hogy kereskedést és ipart üznek, nem különbek a keresztényeknél, amit elsősorban akart megakadályozni a pápai bulla. Orvosságot azonban ne fogadjanak el a keresztények zsidó és mohamedán orvosoktól, hacsak ugy nem, hogy keresztény főzte az orvosságot. De ez sem zárja ki azt, hogy ott, ahol nincsen keresztény orvos, a keresztények igénybe vehetik az ügyes zsidó és mohamedán orvosok tanácsát is. II. Juan ennélfogva kötelességévé tette a hatósági embereknek, hogy a király különös védelme alatt álló zsidókat és mohamedánokat minden gonosz

támadás ellen hathatósan megoltalmazzák és azokat a keresztényeket, akik a királyi rendelet ellen cselekednének, börtönnel és vagyonelkobzással büntessék meg. A dekretum mindenütt a királyi jegyző jelenlétében a hatósági kikiáltó által kihirdetendő. Ám ezentul is ügyelni kell arra, hogy a zsidók és mohamedánok ruhájukon ismertető jelvényeket viseljenek és a keresztényektől elkülönülten lakjanak. A rendelet azzal végződik, hogy a király kilátásba helyezi, miszerint a bullában foglalt korlátozások enyhitését a pápától kieszközli.

Igy kerültek bele a castiliai zsidók a pártvillongásokba. Elég nagy baj volt, hogy Alvaro de Luna védelmétől függtek, mert ez bizony csupán politikai számitásból védelmezte meg őket és korlátlan hatalma csupán a király gyöngeségére támaszkodott.

A II. Juan uralkodását zavaró pártháborukba belesodródtak a maranusok is, akik az ellenségeskedéshez először szitották a tüzet. Azok közül, akiket Castiliában és Arragoniában 1391-től 1414-ig erőszakosan megkereszteltek, az ősi hithez titokban hűek maradtak, távoltartották magukat a politikai üzelmektől; boldogok voltak, ha nyugton hagyták őket és szenvedtek mégis, mert a látszat kedvéért kénytelenek voltak megtartani a keresztény egyház ritusait. Ezek nem törték magukat sem földi javak, sem kitüntetések után, az volt az egyetlen vágyuk, hogy a szörnyü vallási kényszer alul felszabaduljanak. Egészen másként gondolkoztak a világias szellemü ujkeresztények, akik többnyire művelt, sőt talmudikus műveltségü emberek voltak. A keresztény közösségben való részesedésüket a maguk hasznára igyekeztek kihasználni, vagyonra törekedtek és méltóságokra, a nemesi családok közé tolakodtak, hogy beléjük házasodva, tekintélyhez és hatalomhoz jussanak. Igy aztán benyomultak a városhatósági hivatalokba, birói állásokba, a corteszbe, a kormányzás légkörébe, főiskolai katedrákba és az infansok és királyok termeibe. Arragoniában oly sürü volt a kis- és főnemességnek a maranusokkal való összeházasodása, hogy azt mondták: csak egy nemes familia van, amely nem származik zsidó vérből.

Azok, akik neveltetésüknél fogva ismerték a szentirást, leginkább egyházi hivatalok után kapkodtak, minthogy ezek nemcsak dús javadalmakkal, de tekintélylyel is jártak.

Ezek a zsidókanonokok, dékánok és püspökök mennél jobban kételkedtek a beléjük nevelt természetüknél fogva a kereszténységben, annál jobban hazudták a vakbuzgalmat. Hogy igaz hitüket bizonyitsák, a zsidóság ellen támadtak és azt alávaló módon megrágalmazták. Ahogy a hajdani rabbi: Pablo de Santa Mária és fiai Castiliában és

ahogy a mester méltó tanitványa: Lorqui-Geronimo de Santa-Fé volt hitsorsosaikat üldözték és rágalmazták, azonképen cselekedtek elvtársaik is. A kikeresztelkedett Micer Pedro, aki a hirneves de la Caballeriáktól származott, gyülölettől duzzadó iratot szerkesztett a zsidók ellen. Egy állitólagos rabbi, Juan de Espana, akit Vicente Ferrer prédikációi téritettek meg, szintén megszidalmazta öröklött vallását és fajbelieit. Emlékiratot irt megtéréséről és egy kommentárt a hetvenkettedik zsoltárhoz, amelyekben keresztényi kötelességnek hirdette a zsidók erőszakos téritését.

Az ujkeresztények műveltségük, vagyonuk, előkelő állásuk, az uralkodó körökkel való összeköttetéseik révén a castiliai politikában, amelyet a pártoskodás szétzüllesztett, irányitó befolyást nyertek, ugyszintén Arragoniában is, ahol először az intrikák által könnyen befolyásolható Donna Mária, később meg II. Juan uralkodott, aki a fia ellen viselt háborut. Mindkét birodalomban tehát igen kedvező volt az alkalom arra, hogy nagyravágyó maranusok, akik el szerették volna feledtetni származásukat, felkapaszkodjanak, szerephez jussanak és volt hitfeleik ellen bujtogassanak. A kapaszkodók szokása szerint sokan a maranusok közül dölyfösök és elbizakodottak voltak, amivel elkeseredettséget és ellenszenvet keltettek.

Igazhitü keresztények nem nagyon biztak az ujkeresztények őszinte keresztényi vonzalmában az egyház iránt, bármennyire igyekeztek is azok a zsidókat bevádolni. Azzal gyanusitották meg őket, hogy titokban megtartják a zsidó ritust és ha ezt meg nem is teszik, mindenesetre közömbösek a keresztény vallás iránt, akárcsak a zsidó vallás iránt. A világias őskeresztények irigykedve látták a maranusok növekedő befolyását. Mellőzöttnek és sértettnek érezték magukat miattuk, és még jobban gyülölték őket. Leginkább a déli tartományokban, Toledóban, Andalusiában, Murciában gyanakodtak az ujkeresztényekre, hogy csak hazudják a keresztény hitet, amelyet alapjában gyülölnek. Itt megbélyegző csufnévvel illették őket. Elnevezték őket Alborakok-nak. Mohamed lova után, melylyel a próféta a legenda szerint Mekkából Jeruzsálembe repült. Annak a lónak Alborak (a villám) volt a neve, de nem volt sem ló, sem szarvasmarha, sem szárnyas, sem reptilia, azért mégis a világ legelőkelőbb állatjának mondotta magát. Ilyeneknek képzelték a maranusokat is, kik sem nem zsidók, sem nem keresztények, sem nem mohamedánok, de azért uralkodni akarnak mindnyájakon. Van különben bennük — mondották — minden állatból valami. Könyörtelenek, mint a tigrisek, henyélők, mint a vadászkutyák, hiuk, mint a pávák, alattomosak, mint a kigyók.

Az elkeseredettség tettlegességekben először Toledóban tört ki ellenük. Harangszóval hivták össze a maranusok ellenségeit, akiket két kanonok bujtogatott és vezetett. A tömeg megrohanta a gazdag Alonso de Cota házát, fölgyujtotta és nekigyürkőzött, hogy az egész negyedet tűzbe boritsa. A nagy izgalomban az ujkeresztények Juan de la Cobdad vezetése alatt hirtelen felfegyverkeztek, hogy a támadókat szétkergessék, de bátor ellentállás után visszaverettek, vezetőjük és több előkelő maranus megöletett, holttesteiket az izgatott tömeg diadalmasan végighurcolta a város utcáin, aztán fejjel lefelé felakasztották őket. (1440 márciusában). A király, Don Juan és minisztere, Don Alvaro Luna, sereggel indultak Toledo elé, hogy a bujtogatókat megfenyitsék. De a főpohárnok és a főbiró: Pedro Sarmiento elzárta a város kapuit és a sereg elvonult a város falai alul. Alvaro de Luna, aki máskor nem türte volna, hogy dacoljanak vele és nem engedte csorbitani a királyi tekintélyt sem, elvonulásával nyilvánvalólag az ujkeresztények ellen való ellenszenvét akarta dokumentálni, mert titokban áskálódtak ellene és megbuktatására törekedtek. A felkelés ellen való közömbösségével mutatni akarta, hogy az ő védelme nélkül elpusztulnak.

Sarmiento még tovább ment a maranusok elleni gyülöletében. Valami törvényszékformát alakitott és összehivta a corteszt és Garcia de Toledo prokurator segitségével egy statutumot fogadtatott el, amelynek értelmében ezentul az ujkeresztények sem világi, sem egyházi hivatalokba be nem választhatók. A maranusok szerencsétlenségére ugy elterjedt ez a szabályrendelet, hogy Toledón kivül is sok helyütt törvényesnek ismerték el. Hiába követtek el minden lehetőt, hogy érvénytelennek ismertessék el és hiába eszközöltek ki Miklós pápától két bullát is, amely a statutumot hatályon kivül helyezte. A szabályrendelet — Toledóban legalább — ezentul is érvényben maradt

Sarmiento főbiró tizenöt maranust fosztott meg ezek után hivataluktól, birákat, tanácsosokat, közjegyzőket, egy alkaldot és egy szindikust az egyházi törvényszéknél. Nemes hölgyek, főurak és lovagok ünnepélyesen hitetleneknek, árulóknak, kisértőknek és kártévőknek bélyegezték meg őket.

Az ujkeresztények ezért leirhatatlan haraggal gyülölték de Luna kancellárt, olyan gyülölettel, aminőt csak az elszenvedett igazságtalanság és megalázás miatt való boszuérzés szithat izzó szenvedélylyel. Kétségbeesett helyzetükért őt tették felelőssé; mert hiszen elhárithatta volna tőlük a támadást. Minden erejükből megbuktatására törtek tehát. Mikor a király később gyáván elejtette, meg akarták gyilkoltatni. Alfonso de

Cartagena, Burgos város maranus püspöke e gonosztett végrehajtására a palotáját ajánlotta fel. Abban a törvényszékben, amelyet azután a király volt kancellárja elitéltetése végett összehivott, a maranusok követelték legszenvedélyesebben a halálát.

A toledói statutum, amely a maranusokat hivatalviseléstől eltiltotta, nem emelkedett ugyan törvényerőre. Maga Juan király és utódai ültették őket hivatalokba és méltóságokba, de a nép hangulata ezért még csak nagyobb gyülöletben fordult ellenük, különösen elbizakodottságuk miatt. Arragoniában gyöngébb hatása volt a toledói szabályrendeletnek, mert ott más állapotok uralkodtak és mert a maranusok a Catalonia ellen való háboruban a király pártján voltak. A király eme állásfoglalása jutalmazásául egy egész sereg maranust lovagokká tett meg. Azt hitték, hogy ezzel biztositották sorsukat. Pedig a toledói események és a tömegre való hatásuk intelmül szolgálhatott volna nekik. Sorsukat elválasztották egykori testvéreik sorsától és ellenségeik lettek. Alig egy emberöltő után az elbizakodott maranusokat oly szörnyü istenitélet érte, minőhöz hasonlót szörnyüségesség és tartósság tekintetében se más nemzet, se más felekezet még el nem szenvedett. Irtózatosabb lett az ő sorsuk, mint a hitükhöz hű maradt testvéreiké, akikbe mélységes nyomoruságukban belekapaszkodtak és akiket ezzel végzetük osztályosaivá tettek.

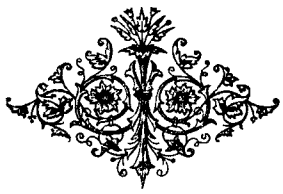

NYOLCADIK FEJEZET.

A ZSIDÓ IRODALOM A XV. SZÁZADBAN.

A mivelődés hanyatlása. A talmud-tudomány. Az uj-héber költészet. Dafiera. Vidal, a mesemondó. Bonfed, a szatirikus. Salomo Da Rieti, olasz verselő. A polemikus irodalom. Vidal, József Albo, Dávid Naszi, Izsák Náthán. A zsidó konkordancia. József ibn Sem-Tób.

(1430—1456.)

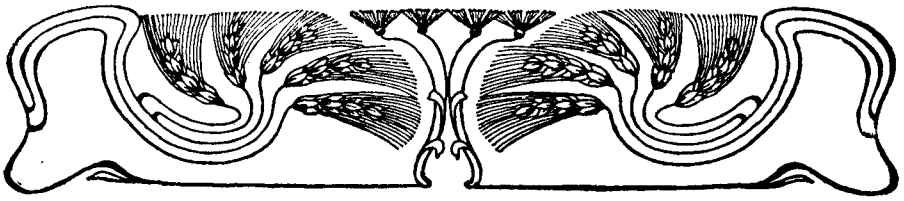

Don Ábrahám Benveniste a castiliai zsidó közélet ujjáteremtésekor mindenekelőtt arra törekedett, hogy uj erőt adjon a hanyatlott szellemi életnek. Egyoldalu vallásosságában azonban leginkább arra volt gondja, hogy azokat az iskolákat virágoztassa fel, amelyekben a magasabb talmudtudományt mivelték. Tanitókat és tanulókat egyaránt támogatott és lelkesitett. Ámde buzgalma nem járt nagy sikerrel. Ennek a kornak még ama talmudtudósai is, akik a középszerüségből kiemelkedtek, nem állották meg az összehasonlitást az elődökkel. A támogatás nélkül maradt magasabb tudományok meg éppenséggel nem birtak fellendülni. Egyébként ugyis csodálni való, hogy a zsidó szellemi nemességnek mészárlásokkal és kényszertéritésekkel való irtása után az alkotó ösztön teljesen meg nem bénult és hogy a zsidóságon az eltompulás végképpen erőt nem vett. Igaz, hogy az uj-héber-költészet, amely spanyol földön oly felséges virágot hajtott, elsatnyult és romlásnak indult. A tiszta spanyol költészet, amely III. Henrik és II. Juan alatt ébredezett, a Villenák és Santillanák vidám dalai sem keltettek visszhangot a zsidó körökben. A zsidó szivekből még csak megragadó gyászdal sem fakadt, amely elpanaszolta és megnemesitette volna a tragikus sors fölött érzett fájdalmat. Csak nagyon kevesen emelkedtek ki a hanyatlásnak e szomoru korszakából, akiket messzemenő elnézéssel költőknek nevezhetünk. Ezek is inkább a verselésre és a külső formára ügyeltek.

Salomo Dafiera, don Vidal Benveniste, a tortosai hitvita fő szószólója, és Salomo Bonfed voltak a legkiválóbbak. Salomo Dafiera, a Délfranciaországból származott költőnek: Mesullam Dafierának ivadéka, igen sokat szendett Spanyolorszagban az üldözések alatt és Benve-

niste Ibn-Lani házában talált menedéket. Költő volt mestersége szerint, nagy ügyességgel irta a rimes prózát és verselni is művészi készséggel tudott. Egy teljes rim-lexikont szerkesztett és irt valami költészettan félét is. De arról a költészetről, amelynek művészete megkap és elragad, sejtelme se volt. Versei külső formájukban kifogástalanok, de üresek és vontatottak, prózája meg tulterhelt az élvezhetlenségig. Nem jobb don Vidal Benveniste Ibn Lani költői termelése sem, aki Dafierától tanulta a költészetet. Irt egy moralizáló parabolát (meliza) Epherről és Dináról versekkel váltakozó rimes prózában. A versei nem egyebek, mint közönséges rim-csilingelés és bibliai versek felhalmozása. Maga a parabola izléstelen. Egy kiélt férfi (Epher) erényes feleségének halála után megszeret egy vaskos, fiatal szépséget (Dina), a kezéért való rajongó törtetése miatt nevetségessé teszi magát és mikor végre karjaiba zárhatja, elárulja tehetetlenséget. Don Vidal nem az olvasóra bizza a parabola alkalmazását, hanem elköveti azt az izléstelenséget, hogy odabigyeszti a morális tanulságot is. Esküszik, hogy a formával és a forma poetikus kitöltésével nem volt más célja, csupán az, hogy lekötvén a bujálkodó ifjuság érdeklődését, erkölcsi szemlélődésre birhassa.

Valamivel több költői tehetsége volt Salomo Ben-Reuben Bonfednek, kinek Ibn Gabirol volt az ideálja és őt igyekezett utánozni. Ámde Ibn Gabirolhoz éppen csak azzal hasonlitott, hogy ő is érzékeny és ingerlékeny volt, szintén a sorstól üldözöttnek hitte magát és ezért azt gondolta, hogy a keserüsége jogosult. Gunyversekkel boszulta meg magát ellenségein és ama hitközségen, amely Ibn Gabirolt is egyházi átok alá helyezte. Megvigasztalja magát Ibn Gabirollal és szörnyü ítéletet mondat el vele Saragossa „méltatlan zsidói" fölött. Csakhogy, sajnos Dafierából hiányzott az az ideális vonás, amely Ibn Gabirolt oly magasztossá tette.

A költői alkotásra való készség az olasz zsidókból is hiányzott a Mediciek korának elején, amikor ott pedig hatalmas fejlődésnek indult a kultura, amely a husszita mozgalmakkal együtt erősen megtámadta a katholikus középkor épületét. Imanuel Romi után csak egy költője volt a zsidó Olaszországnak és ez sem volt a nemesebb fajtából való. Mose ben Izsak (Gajo) da-Rieti Perugiában (szül. 1388-ban, meghalt 1451 után), ki az orvosi tudományt üzte, filozofikus műveltséggel rendelkezett, elegánsan irt héberül és olaszul és művészszámba mehetne, ha a költészet csupán a versekből és összecsengő rimekből állana. Mert nagyszabásu költeményében a versek is, a rimek is kifogástalanok. Da-Rieti

ugyanis költői formában akarta feldicsőiteni az összes tudományokat, a zsidóságot, a zsidó őskort és az összes hires férfiakat. És tette ezt művésziesen felépitett strófákban, amelyekben három-három sor keresztrimmel van összekapcsolva. Ámde Da-Rieti nyelve zökkenő, ezenkivül izléstelenségekbe esik; költészete gyermekiesen naiv, ahol poetikusan emelkedettnek kellene lennie. Hiszen megverselte még a Misna fejcimeit is fejezet-beosztásukkal egyetemben. A talmud legendáit és meséit szőröstől-bőröstől feldolgozta anélkül, hogy a bennük rejlő költői tartalmat csak sejtette volna is. Da-Rieti egyszerü rím-kovács volt és kiáltó igazságtalanságot követtek el a legnagyobb olasz költővel, mikor Mose-da-Rietit a héber Dantenak nevezték el. Mindene hiányzott ahhoz, hogy az lehessen, leginkább a gondolatmélység. Da-Rieti egyáltalában korlátolt látókörben mozgott. Paradicsomából tudatosan kiközösitette a zsidó gondolkodó Albalagot, Levi Ben Gersont, Narbonit, mint féligmeddig eretnekeket; kizárta belőle a nála sokkal különb költőtársát: Imánuel Romit „mert szerelemről énekelt" és nem adott helyet benne Musztin de Herreranak, egy egyébként ismeretlen spanyol irónak sem, „mert a kabala ellen irt". Ellenben költői paradicsomában elszállásolt a közel multból jelentéktelen embereket is, habár semmi mással nem tüntek ki, mint fonák vallásossággal. A vidám és szellemes Imánuel csak hálás lehetett érte, hogy Da-Rieti paradicsomából kizárta, mert az ő aranyos pajkossága mellett azon az unalmas helyen, — mert Da-Rieti azzá tette a paradicsomot — soká nem birta volna.

Da-Rieti nagy költeménye csak egy tekintetben jelentett haladást. A verssorok kicsengése változataiban. Az ember hallása nem fárad bele az egyhangzásu rimnek örökös megismétlődésében. Verseinek sorai bájos stancákká tagolódnak. Rimei változatosak, muzsikával telvék és mindig természetesek és találók. A spanyol zsidó költőknek azt a csunya szokását is, hogy folyton bibliai versekkel játszottak, gondosan elkerülte. Da-Rieti megtalálta az ujhéber versépités szép formáját, de képtelen volt arra, hogy a szép formáknak szép, vagy csak tűrhető tartalmat adjon. Az olasz zsidó hitközségek kiválogattak Da-Rieti verseiből egy egész sorozatot és ebből elrecitáltak egy-egy részt az istentiszteleteknél. A költő egyszer Rómában kénytelen volt meghallgatni egy dominikánusnak zsidósértő prédikációját, mire nyomban válaszoln akart, ámde a szerzetes megfutamodott a vitatkozás elől.

A pyreneusi félszigeten, ahol a zsidóság historiai élete, fokozódó gyöngeség dacára, még mindig erősebben lüktetett, mint a diaspora egyéb országaiban, a talmudi kutatás és a költői alkotás, amely a

virágzás idejében állandóan ébren tartotta a szellemi erőket, elvesztette a vonzóerejét. A bibliai kutatásnak eme két területet érintő irásmagyarázat disciplinája is ápolatlan maradt. Ennek a korszaknak irodalmi tevékenysége csaknem kizárólag egyetlenegy pont felé irányult: a katholikus egyház tolakodás ellen való küzdelemre, a zsidóság ellen irányuló támadásainak a leverésére és térítési buzgalmának elháritására. Hithű és szilárd jellemü zsidó gondolkodók kötelességüknek tudták, hogy meggyőződésüket hangosan hirdessék és a kisértések ellen megvédjék és megacélozzák a spanyol és az idegen zsidók maradványait. Minél szenvedelmesebben igyekeztek a szerzetes-prédikátorok, különösen a hitehagyottak, a Paulus de Santa Mária, a Geronimo de Santa-Fé és a Pedro de Caballeria fajtájából valók meggyőzni a zsidókat arról, hogy a zsidók igaz istene a keresztény szentháromság, és minél jobban nyujtotta ki karjait az egyház a zsidók felé, felhasználva minden eszközt arra, hogy ölébe vonja őket, annál inkább kellett zsidó részről odahatni, hogy ügyes fogással ne tépjék ki kezéből ősi jussát; egyszerübben szólva: arra kellett törekedni, hogy az istenség fogalmát ősi tisztaságában tarthassa meg a zsidóság. Különösen a gyengébbeket kellett megvédeni a vallás fogalmainak és tanitásainak összezavarása ellen. Zsidó hitszónokok ennélfogva az isteni egység tisztaságáról szónokoltak leginkább. Hangsulyozniok kellett a zsidó és a keresztény istenfogalom között levő lényeges és kiegyenlithetlen különbséget és kénytelenek voltak a kettőnek összezavarását károsnak és hazugnak bélyegezni. Ez az idő hasonlitott ama korhoz, mikor egy hellén-érzésü zsidó párt abban mesterkedett, hogy eltéritse a hiveket az egy igaz Istentől és erre a világi hatalomtól fegyveres támogatást nyert.

Némely hitszónok a cél eléréséért többet tett, mint amennyit kellett volna. Ahelyett, hogy az isteni egységet a biblia tiszta szavaival és a gondolatdus agadával hirdették volna, a filozófikus skolasztika fogásaival éltek, a bölcselők formáiba göngyölgették tanitásaikat és a szószéken, a tóra jelenlétében a próféták és a talmud bölcseinek nevei mellett Plato, Aristoteles és Averroes nevét emlegették. A szónoklatnak ez a módja, amely gyakran allegorikus játékká fajult, bibliai versek elferditő magyarázatára csábitott és talmudi mondásokba filozófikus közhelyeket magyarázott bele, itt-ott megérdemelt megbotránkozást keltett.

Mikor egyszer ilyen fajtáju prédikátor skolasztikus formulákkal hosszadalmasan bizonyitotta az isteni egység igazságát, egy egyszerü ember a következő szavakkal szakitotta meg a szószátyárkodást:

„Keresztény térítők megtámadtak egyszer Sevillában, elrabolták mindenemet, megsebesitettek és halálos ájultságban magamra hagytak. Mindezt azért a hitvallásomért szenvedtem el, hogy a mi Istenünk egyetlenegy. És ime, most filozófikus lim-lommal akarják nekünk bebizonyitani a hitünket. Ilyen prédikációt meg sem hallgatok". És ezzel eltávozott a zsinagógából, miben sokan követték.

A hitvitázó irodalomnak, amelyet nagyon miveltek abban az időben, az volt a célja, hogy elháritsa a zsidóság legyalázását, de távolról sem az, hogy a zsidó hitnek keresztény lelkeket fogdosson. Tisztán az volt a törekvése, hogy a hitsorsosok szemeit megnyissa, hogy tudatlanságukban és vakságukban lépre ne menjenek. Az is lehetett ennek az irodalomnak a célzata, hogy az ujkeresztényeket, akiket a halálos félelem kergetett az egyház karjaiba, gondolkodásra birja, hogy a látszatból ne csináljanak komoly valóságot és merő szokásból bele ne nyugodjanak a kereszténységbe. A legtöbb vitairat ennélfogva a térítők támadásait gyöngitő védirat volt, különösen pedig maranus ellenségektől származó zsidóellenes irásai ellen irányultak, mert a zsidó tudományokban jártas maranus hittéritők őszinte, vagy hazudott buzgósága bizony sok ingadozó zsidót vonzottak a keresztény hitre.

Nem lehet eléggé megbecsülni eme férfiak érdemét, akik szivükön viselték a zsidóság megmaradását és, nem törődvén a veszedelmekkel, a züllésnek utját állták; ha mással nem, hát azzal, hogy oktató irásokat terjesztettek a nép között, hogy hithűségében megerősitsék. E férfiak élén állanak azok, akik Tortosában a hitvita alkalmával oly törhetetlen erőt mutattak és a talmudot a feneketlen gyalázkodások ellen megvédelmezték. Ezek a férfiak: Don Vidal ibn Lani és József Albo, kik nemcsak élő tanitással, de irásaikkal is szembeszállottak az ellenséges támadásokkal.

Ibn Lani Geronimonak a talmud ellen irányuló vádaskodásaira héber nyelven elleniratot irt „Kódes ha Kódasim" cim alatt. Albo pedig irásba foglalt egy hitvitát, amelyet egy magas állásu egyházi méltósággal folytatott. Kiadta és terjesztette spanyol nyelven a zsidó hit megszilárditására. Egy spanyol származásu zsidó: Don Dávid Nászi, akit Kandiába vetett a sors, ahol Francisco Bentivoglio püspök bizalmasa, pénzügynöke és tanitója lett, egy munkát irt a püspök számára, amelyben magából az ujtestamentumból bizonyitja a zsidóság igazait és a keresztény dogmák tarthatatlanságát (1430). Egy provencei zsidó, aki sokat érintkezett keresztény tudósokkal és kinek sokszor kellett helyt állnia vallásos meggyőződéséért: Izsák Náthán, Ben Kalonymos, két vitairatot

irt; az egyiket „A tévhitet tanitó rendreutasitása“ (Tochachat Matéh) cimen Geronimo gyalázó iratának megcáfolására; a másikat: „Izsák erőssége“ (Mivcar Jicchak) cimen, amelynek tendenciája ismeretlen. Végül sok fáradsággal egy adatokkal bővelkedő munkát állitott össze, amely vitatkozni tanit és a zsidóság ellen való támadást sorra visszautasitja.

Izsák Náthán a keresztényekkel való érintkezése alkalmával sokszor tapasztalta, hogy ezek a héber bibliából idézik a keresztény hit mellett bizonyitó érveiket és ugy találta, hogy mindezek a bizonyitékok rosszul értelmezett héber kifejezésekre támaszkodnak. Azt hitte, hogy a héber eredeti nem ismeréséből származó okoskodásoknak véget vethet és a zsidóknak a cáfolatot megkönnyiti, ha egy könnyen áttekinthető, terjedelmes műben összegyüjti a biblia szókincsét, ami által a szavak és versek igazi, elfogulatlan és erőszakos elferditést kizáró értelme fáradság nélkül lenne megállapitható. Mindenki a legrövidebb idő alatt ebből a könyvből megtudhatná nemcsak azt, hányszor fordul elő valamely szó a bibliában, hanem azt is, milyen értelme van az idézett mondattal való kapcsolatban. E célból belefogott óriási művébe, amelynek sok esztendőt szentelt életéből (1437—1445). Összeállitotta a bibliai lexikont, azaz a bibliai verseket a kezdőszavak töveinek alfabetikus rendje szerint csoportositotta. Mintául használta Arlotte de Prato latin concordantiáját, amelynek az volt a célja, hogy a prédikátorok a szónoklatokhoz szükséges textusokat könnyen megtalálhassák. Izsák Náthán, aki egyéb könyveket is szerzett, e nagy művével megbecsülhetetlen szolgálatot tett a biblikus tudománynak, jóllehet, hogy a könyvben kifejtett irodalmi munkásság inkább csak mechanikai jellegü volt. Mert csak ezután vált lehetségessé utat egyengetni az alapos bibliamagyarázatnak és azt, az önkényes ide-oda magyarázás területéről elvonva, szilárd alapon helyezni el. Náthán concordantiája nem tökéletes ugyan, sőt mind e mai napig befejezetlen, ámbár későbbi időkben mások tökéletesiteni akarták, de az alapot szilárdul épitette meg ez a könyv. A vitatkozás muló szükségességéből eredve, ez a munka tartós diadalokat eredményezett, melyeket a zsidóság azóta általa aratott és még aratni fog.

A filozófikusan művelt József Ibn Sem-Tób (szül. 1400 körül, meghalt mint vértanu 1460-ban), aki termékeny iró, népszerü prédikátor volt és a castiliai udvarral érintkezett, szintén nyilakat hegyezett a zsidóság támadói ellen. Magas állásu keresztényekkel, papokkal és laikusokkal való gyakori érintkezése során megismerkedett a keresztény theologiával, ugy, hogy helytálló érvekkel visszautasithatta amazok térito

szándékát és lecáfolhatta azt a gyakran hangoztatott állitást, mintha a zsidóság a kereszténység után értéktelenné és fölöslegessé vált volna. Sokszor volt kénytelen hitvitát folytatni, hogy hitvallomását megvédelmezze. Beszélgetéseinek és kutatásainak eredményeit összefoglalta egy kisebb munkában, amely „Kétségek Jézus vallásában" cimen látott napvilágot. József ibn Sem-Tób ebben a könyvében megdönthetetlen érvekkel birálgatja az eredendő bün, a megváltás és az inkarnatió dogmáit. Hitsorsosainak okulására azonkivül kimeritő kommentárt irt Profiat Durannak a kereszténység ellen irányuló szatirájához, ugyszintén héberre forditotta Chaszdái Crescasnak a keresztény vallás ellen bizonyitó polemikus művét, amelyet szerzője spanyol nyelven irt meg. Mert a spanyol zsidók csudálatosképpen általában több héberül irt munkát olvastak, semmint olyanokat, amelyeket a hazai nyelven irtak meg a szerzőik. József Ibn Sem-Tób ezzel fegyvert adott fajbelijei kezébe, hogy szentélyüket megoltalmazhassák.

A kereszténységet támadó hitviták szerzői között kiemelkedő helyet foglal el Ibn Sem-Tób egyik kortársa, akinek a neve a legutóbbi időkig ismeretlen volt. Chájim Ibn Musa (szül. Bejarban, Salamanca környékén 1390 körül, meghalt 1460 körül), tudós orvos, verselő művész és iró volt, ki orvosi ügyessége folytán bejáratos volt a spanyol főnemesekhez, sőt az udvarokhoz is. Neki is sokszor volt alkalma papokkal és tudós laikusokkal vitatkozni a hitvallásról. Egy beszélgetés, melyet művében közöl, jellemzi a hangot és a modort, amely Spanyolországban divott, mielőtt a sötét inquisitio minden szabad megnyilatkozást elfojtott. Egy tudós lelkész ezt kérdezte tőle egyszer: Ha igaz, hogy a zsidóké az igaz hit, akkor miért nem szerezhetik vissza a szent földet és a szent várost? Ibn Musa erre ezt felelte: Minthogy a zsidók az országot és a várost büneik miatt elvesztették, csak tökéletes vezeklés és megtisztulás után nyerhetik vissza. Most Ibn Musa kezdett kérdezni. Miért nem juthatnak a keresztények a szent sir birtokába? Miért van a szent sir az összes szent bucsujáróhelyekkel együtt a mohamedánok kezén, mikor a keresztényeknek módjukban áll, hogy gyónás és bünbocsánat utján akármelyik pap által büneiktől megszabadulhassanak? Még mielőtt a lelkész találó választ kieszelhetett volna, megszólalt egy lovag, aki azelőtt megjárta Palesztinát. Azt mondta: Csak a mohamedánok érdemlik, hogy a szent város és a szent helyek birtokában legyenek, mert sem a keresztények, sem a zsidók nem tartják a templomokat oly nagy tiszteletben, mint amazok. A keresztények a husvétot megelőző éjszakákon a leggyalázatosabb fajtalanságokat követik el a jeruzsálemi templomokban,

tolvajokat és gyilkosokat tanyáztatnak bennök és véres háborukat viselnek ott egymás ellen. Épugy megszentségtelenitik az egyházaikat, ahogy ezelőtt a zsidók szentségtelenitették meg az ő szentélyüket. Isten ezért bölcseségében a szent várost elvette a zsidóktól és a keresztényektől és rábizta a mohamedánokra, mert az ő kezükben meg van óva a megszentségtelenitéstől. A keresztény pap és a zsidó orvos megszégyenülten hallgattak.

Nicolaus de Lyra franciskánus szentirási kommentárja volt akkor a főforrás, amelyből a keresztények a zsidók ellen való támadásaikhoz való minden tudásukat meritették. Chajim Ibn Musa már most azt a föladatot tűzte ki magának, hogy ezt a forrást bedugaszolja. Nem csupán arra törekedett, hogy az abban felhalmozott térítői tendenciáju állitásokat megcáfolja, hanem főleg arra, hogy kivonja a térítők alul a talajt, amelyből leginkább táplálkoztak. Minden hitvita után mindegyik párt azt hihette magától, hogy ő lett a győztes, minthogy a vita legtöbbször alárendelt fontosságu kérdések körül forgott. Különösen pedig azért, mert a vitatkozó felek nem állapodtak meg előzetesen a kölcsönös kiindulási pontban és be nem bizonyitott tételek alapján vitatkoztak. Chajim Ibn Musa ezen akart segiteni, még pedig ugy, hogy rendszerbe akarta foglalni a hitvitázás elméletét és meghatározni azokat az alapvető tételeket, melyekkel a zsidóság megvédése elérhető. Megállapitotta tehát mindenek előtt a szabályokat, amelyek szigoruan szem előtt tartandók. Mindenekelőtt szükséges, hogy a zsidók, akiket hitvitára szólitanak fel, mindig a szentirás egyszerü értelmére ügyeljenek, mindig szem előtt tartsák az értelmi kapcsolatot és ne ragadtassák el magukat allegorikus és typologiai magyarázatokra, mert épen az adott a keresztény theologusoknak módot és lehetőséget az önkényes okoskodásokra. Ki kell továbbá jelenteniök, hogy ők sem a kald bibliafordités (Targum), sem a görög fordités (Septuaginta) autoritását vallási vonatkozásban el nem ismerik, mert ál-bizonyitékait ezekből meritik a keresztények. Sőt fel kell áldozniok a zsidó hitvitázóknak az agadikus bibliai magyarázatokat is és ne rösteljék kimondani, hogy ezek a zsidó hittudományban nem birnak jelentőséggel. Ezekkel a szabályokkal látott hozzá Chájim Ibn Musa ahhoz, hogy Nicolaus de Lyra könyvét elejétől végig cáfolja és ezt terjedelmes művében, amelynek „Paizs és kard“ a cime, el is érte.

Két iró, Simon Duran Ben-Cemach és fia, Salomo Duran, akik Algirban laktak ugyan, jó messzire attól a szintértől, ahol a térito buzgalom hálóit kivetette, de származásra és műveltségre nézve spanyolok lévén, szintén gazdagitották a hitvitairodalmat. Simon Duran (szül. 1361-ben,

meghalt 1440-ben) a zsidóságról irt filozofikus művében a kereszténységnek is szentelt egy fejezetet, hogy a keresztény és mohamedán ellenvetésekkel szemben bizonyitsa a tóra örök érvényességét. Abban a fejezetben azt a már sokszor és legutóbb Profiát Duran által leszögezett igazságot ismétli, hogy Jézus nem akarta megszüntetni a zsidóságot. Ellenkezőleg, élesen hangsulyozta tartós érvényességét és csupán tanitványai, akik messiásuknak meg akarták nyerni a pogányvilágot, helyezték alapitójuk ellenére hatályon kivül a zsidó vallás törvényeit. Az algiri rabbi ebben a művében az uj-testamentumbeli irodalom alapos ismerőjeként mutatkozik be, igen jól ismerte az egyházi irodalmat is, mind a kettőt a belőlük vett fegyverekkel támadja és kiméletlen birálat alá veti. Többek között megtámadja Jézusnak Dávid házából való állitólagos származását, ahogy azt Máté és Lukács evangéliuma állitja és kimutatja az evangéliumok kiegyenlithetlen ellentmondásait. Elmondja, hogy megismerkedett két francia nemessel, akik Krisztus ellentmondó geneologiája miatt otthagyták a kereszténységet. Mohamedánok között élve, Duran az iszlámot sem hagyta ki bizonyitásai köréből és megcáfolta azokat a bizonyitékokat, amelyeket az iszlám vallói vallásuk igazságának megerősitésére szoktak fölhozni.

Salomo Duran (szül. 1400-ban, meghalt 1467-ben), aki apját az algiri rabbi hivatalban követte, kiváló talmudtudós volt és feltünő érzékkel a zsidóság észszerü felfogásához hajlott. Ellentétben ükapjával, Nachmanival, szintugy atyjával, ő a kabala engesztelhetlen ellensége volt. Még apja életében, ennek megbizásából elleniratot irt Geronimo de Santa-Fénak a talmudot gyalázó vádjai lecáfolására. Beható értekezésben szerencsésen visszaveri az apostata durva kirohanásait. Különösen azt a rágalmat utasitja vissza, mintha a talmud szemérmetlenséget hirdetne, holott éppen ellenkezőleg, a legszigorubb szemérmetességet tanitja. Azok a zsidók, akik a talmud előirása szerint élnek, lelkiismeretesen tartózkodnak minden bujaságtól, megvetik és kipellengérezik azokat, akik ilyen bűnbe esnek. Hogy is vádolhatják a keresztények a zsidókat bujasággal, mikor közöttük a legvallásosabbak is naponként olyan bűnt követnek el, amelyet szemérmes fülek előtt meg sem lehet nevezni és amelyet szerzetes-bűnnek (peccato dei frati) mondanak? Hogy azonban az illetlen agadikus mondások ellen emelt vádakat is megcáfolhassa, Durannak szofisztikus okoskodásokhoz kellett folyamodnia.

Ebben az időszakban éltek Spanyolországban a vallásfilozófia utolsó zsidó művelői, akiknek köszönhető, hogy az tudománynyá izmo-

sodhatott. Ugyanazok a férfiak, akik a zsidóságot megvédték a keresztény támadások ellen, megvédték a zsidó maradiak ellen is, akik száműztek belőle minden világosságot és a dominikánusokhoz hasonlóan az észszerü belátás helyett a vak hitet terjesztették. Olyan vakbuzgó férfiak, mint Sem-Tób Ibn Sem Tób és mások, akik egyoldaluan a talmud szellemében nevelkedtek és akiket a kabala tévutra vezetett, a tudományos kutatásban az eretnekségre vezető lejtőt látták. Az a tapasztalat, hogy Vicente Ferrer és Benedek pápa térítő törekvéseinek leginkább a műveltebb zsidók estek áldozatul, a Sem Tóbhoz hasonló férfiakat abban a meggyőződésükben erősitette meg, hogy tudományos műveltség, sőt magáról a vallásról való elmélkedés menthetlenül hitehagyásra vezet. A tudomány kiátkozása logikusan arra vezette őket, hogy kiátkozzák Maimunit és mindama zsidó gondolkodókat is, akik vallásos dolgokban sulyos votumot biztositottak az értelemnek. E sötét fölfogás ellen szállt sikra József Albo és irt egy kimerető vallásfilozófiai munkát (Ikkarim, Alaptanok), amelyben a zsidó vallás lényeges tanitásait megkülönbözteti a lényegtelenektől és a vonalat igyekszik meghatározni, mely elválasztja az eretnekséget a hithűségtől.

József Albo (szül. Montrealban 1380-ban, meghalt 1444-ben), a zsidóknak főfőszólója volt a tortosai hitvitánál. Benedek pápa türelmetlensége folytán kivándorolt és Soriában telepedett meg. Albo orvos volt és értett a természettudományokhoz és mint Chaszdái Crescas tanitványa, ismerte az akkori kor filozófiájának eredményeit is. Jóllehet, hogy szigoruan ragaszkodott a talmudi zsidósághoz, tanitójához hasonlóan, ő sem idegenkedett a bölcselkedéstől, sőt inkább arra törekedett, hogy lelkében a két irányt kibékitse, természetesen ugy, hogy a vallás rövidséget ne szenvedjen.

Alboból azonban hiányzott mesterének gondolatmélysége, figyelmét lekötötték a közhelyek és nem értett a gondolatok szigoru tagolásához. Barátainak biztatására tudományos vizsgálás alá vetette azt a kérdést, hogy mily mértékig engedhető meg vallásos dolgokban a szabad kutatás a zsidóság keretében. Meg akarta állapitani továbbá, hogy helyesen határozta-e meg Maimuni tizenhárom pontban a hit alaptételeit, avagy kivánatos-e megszaporitásuk vagy leszállitásuk és mondassék-e ki az, hogy aki valamennyit nem vallaná, eretneknek bélyegezendő? Igy keletkezett Albo vallásfilozófiai rendszere, a zsidó-spanyol földön majdnem az utolsó. Albo stilusa feltünően különbözik elődjeinek előadási modorától. Szónok volt, még pedig a legügyesebbek és legszeretetreméltóbbak egyike és az a körülmény hatott a stilusára is. Az előadása könnyed,

érthető, népies és érdekfeszitő. Albo értett hozzá, hogy a filozófikus gondolatokat egy-egy találó képpel érthetőbbé és bibliai idézetekkel, meg agadikus szentenciákkal elfogadhatóbbá tegye. Amennyit azonban műve stilusa eme előnyeinél fogva érthetőség dolgában nyert, annyit veszitett sekélysége és terjengőssége következtében.

Figyelemre méltó jelenség, hogy Albo, aki vallásfilozófiai rendszerének gondolatsorozatát a zsidóság talaján fejlesztette ki, ennek az élére mégis olyan principiumot állitott, amely határozottan keresztényi eredetü; ennyire hatott a környezet még azokra is, akik mindent elkövettek, hogy ezt a befolyást maguktól távoltartsák. A soriai filozófus ugyanis rendszerének élére azt a gondolatot tette, hogy az emberek végső célja a lelki üdvösség. Ezt a célt — szerinte — különösen a zsidóság követi. Mestere Chaszdái Crescas és mások azt az üdvösséget vélték végső célnak, amely az istenség közelében és a léleknek a világszellemmel való kapcsolatában található. Albo szerint a legnagyobb üdvösség nem annyira a lélek felmagasztosulásában, mint inkább megmentésében van. Mivelhogy ezt a fogalmat nem ismerte a zsidóság, a lelkiüdvösség fedezéséül kénytelen volt egy uj kifejezést alkotni.

Filozófiai rendszerének kiinduló és befejező pontja ez: Az ember csak halála után éri el azt a tökéletességet, amelyre Isten kiszemelte; a földi élet nem egyéb, mint előkészület a magasabbrendü életre. Milyen eszközökkel érhető ez el? Van ugyan háromféle institucio, amely az embert az állati nyerseségtől az erkölcs magasabb fokára segiti: A természeti jog, amely a társadalom szerződésének tekinthető, hogy lopástól, rablástól, gyilkosságtól tartózkodjunk; az állam törvényhozása, amely a fegyelmet és rendet veszi védelme alá és végül egy filozófiai törvényhozás, amely arra törekszik, hogy az ember állandó boldogságát mozditsa elő, vagy a boldogság elé gördülő akadályokat háritsa el. De mindeme institucióik, még a legfejlettebbek sem képesek az emberek legnagyobb boldogságát, a lelkiüdvösséget megszerezni, mert ezek csupán cselekményekkel foglalkoznak; akarják ugyan az erkölcsöt is terjeszteni, de nem tanitják a helyes felfogást, a minden cselekedet alapjául szolgáló tisztességet és nemes gondolkodást. Azért a filozófiai törvényhozás is tévedésekbe esik, mint ahogy Plato, a legünnepeltebb filozófus, az állami szolgálatokban elért érdemek jutalmazásául a nőkkel való egyesitést ajánlotta. Nem is csodálható, ha ezek a különböző törvényhozások tévedésbe estek. Megalkotói emberek voltak, akik a legtisztább előrelátás mellett sem láthatták előre az összes eseteket és még kevésbbé tudták megvonni a jog és a jogtalanság, az erkölcsösség és bünösség

között való határvonalat. Az emberi törvényhozás természete szerint korlátolt; csupán a véges dolgokat tartja szem előtt.

Ha való már most, hogy az ember legfelsőbb célja a halál után való üdvösség, akkor kétségtelenül kell, hogy *egy isteni törvényhozás legyen*, amely nélkül az emberek sötétségben tapogatóznak a földön és céljukat elvétik. Ebben az isteni törvényhozásban egyesülnek mindama tökéletességek, amelyek az emberi törvényhozásból hiányoznak. Első feltétele egy tökéletes Isten, aki az ember üdvösségét előmozditani akarja és tudja is; továbbá bizonyságot kell szolgáltatnia arról, hogy ez az Isten az embereket boldogitó tant nyilvánitott a nevelésük céljából és végül a cselekedetek és erények megfelelő jutalmazását is kell tartalmaznia.

Az első pontot: Isten létét bebizonyitani nem tekintette Albo kényszeritő filozófiai szükségnek. Megelégedett azzal a meglévő bizonyitással, melyet a filozófia erre nézve már előtte szolgáltatott és amely a vallás feltevéseivel is egyezett. Sokkal fontosabb feladatnak tekintette, hogy a második pontot: az isteni törvényhozás szükségességét bizonyitsa. Ha a természet többi képzeteinek emelkedő fokban nemcsak különös céljuk van, de ezt el is érik; ha az emberben az összes szervek és funkciók a nekik kijelölt hivatást teljesitik, akkor természetszerüleg az emberi szellemnek is, amelyben az alsóbbrendü világ fölött való fölénye rejlik és amely lényegét alkotja, — kell, hogy célja legyen s hogy azt el is érje. Ez a cél azonban nem lehet, mint ahogy a bölcselők állitják, a theoretikus tökéletesités, amelynek során egyesül a mindenség szellemével. Mert a methafizikai fejlődésnek ezt a fokát csak kivételes és kiválasztott emberek érhetik el, a Sokratesek, és a Platók csupán. Eme feltevés szerint a többi ember szelleme az emberi faj létezése óta célját el nem érhette volna és igy meddő és céltalan életet éltek volna az emberek. Ezt nem lehet feltételezni. Ellenkezőleg, azt kell hinni, hogy az ember, ha nem akar fűszál és homokszem mögött maradni, igenis elérheti a tökéletességet, csak helyes működést kell kifejtenie. Ámde ez a működés, amely a szellemet céljainak elérésében megsegiti, nem lehet egyoldaluan theoretikus, nem lehet merő elmélkedés, vagy magába való elmerülés, szóval nem lehet csupán csak bölcselkedés; mert az emberi lélek, emberi testtel párosult, az ember ennélfogva kettős természetü. Céljának elérésére irányuló működése tehát legyen szellemi és testi. Milyenek legyenek hát az emberi cselekedetek, hogy a tökéletesitést elérhesse? Kell, hogy ez már előzőleg szilárdan meg legyen határozva, még mielőtt az ember vizsgálódá-

sának aláveti; különben a sötétben botorkálna és elvétené a helyes utat. Azt sem lehet elfogadni, hogy az emberi többség cselekedetei irányadók az egyes emberre nézve, mert a legtöbb ember fonákul él és ismerik is a fonákságaikat. Általában mondható, hogy az emberi tökéletesség elérésére a legjobb eszköz nemes cselekedete. Mert a jó és az igazság iránt való fogékonyság megvan minden emberben. Minden ember, akinek a szive nem tompult el egészen, örül egy jó cselekedetnek és nyugtalan egy elkövetett gonosztett után, azaz: van belső lelkiismerete, amely szereti a jót és gyülöli a rosszat. De vajjon az indulatoknak és vágyaknak alávetett ember képes-e önmagától és csupán lelkiismeretének ösztönéből megismerni a jót és cselekedni a felismerés szerint? A filozófia ugyan azt tanitja, hogy a jó két ellentétes ösztön között fekszik, mint pl. a könyörületesség és az embertelenség, a pazarlás és a fukarság között. Ámde, ki tudja a helyes középutnak megállapitani a mértékét? El kell azért ismerni, hogy az ember csupán az isteni akaratnak önzés és hátsó gondolat nélkül való teljesitése által érheti el legmagasabb tökéletességét. Az égi szférák, amelyek, az emberhez hasonlóan, testből és szellemből alkotvák, szintén ezt cselekszik: örökös mozgásban vannak, azaz teljesitik a nekik megnyilatkozott isteni akaratot. De miből áll ez az isteni akarat, mint irányitója az embernek? Ezt az isteni akaratot még inkább nem találhatja meg a maga ösztönéből az ember, mint a jónak lényegét. Ha tehát a Teremtőnek nem az volt a célja, hogy az ember, akit oly gazdagon felruházott, tévelygésekbe sodródjék és ha nem akarta bukásba ejteni, akkor bizonyára megnyilvánitotta előtte szent akaratát és megmutatta neki a jóra vezető utat is. Mint szükségszerüen létezőt el kell tehát gondolni az isteni törvényhozás kinyilatkoztatását, amely szabályozza az emberek cselekedeteit és magasabb küldetésének elnyeréséhez vezeti. Ez a kinyilatkoztatás, vagy ez az isteni törvény, valamely nagy képességü lény által, isteni hirnök vagy próféta által, aki csalhatatlanságának és isteni küldetésének tanujelét adta, adatott az embernek.

Ennek az isteni törvényhozásnak feltétele a következő három principium: Isten létezése; akaratának kinyilatkoztatása és a halál után való igazságos jutalmazás. Ezen a három oszlopon nyugszik az isteni törvényhozás, több támasztó pillérre nincs szüksége. Természetes, hogy ezek a nagy gondolatok másokat is foglalnak magukba. Az igazságos Isten gondolatából következik az a logikus feltevés, hogy ez az Isten tökéletes, hogy testetlen, egyetlen egy és örökkévaló. Az isteni kinyilatkoztatás alapvető gondolatából ismét az következik, hogy Isten

mindenttudó és következik belőle a prófécia és olyan közvetitőnek a létezése, aki a kinyilatkoztatást átvette. Végül az igazságos jutalmazás gondolatából a gondviselés gondolata következik: hogy Isten őrködik az emberek fölött és előkésziti az üdvösségüket. De ezek az eszmék már csak a fentebb emlitett három alapvető principiumból folynak.

Az isteni törvényhozás tehát fedi a kinyilatkoztatott vallás gondolatát. Az összes vallások közül Albo szerint a zsidó vallás felel meg mindama feltételeknek, amelyeket az értelem Isten által kinyilatkoztatott vallástól követel és nemcsak legjobban felel meg eme feltételeknek, de tökéletesen megfelel nekik. Ezért foglalja magában a zsidó vallás főtartalma gyanánt ezt a három hittételt: Isten, kinyilatkoztatás és jutalmazás. A zsidóságot még ellenségei is, a kereszténység és az iszlam vallói is isteni kinyilatkoztatásból eredőnek ismerik el és a históriai tapasztalat és tartalma is ennek igazolta. Ezren meg ezren hallották Isten hangját a Szináj hegyen. Éppen ezért az anyagtalan Istenben való hit, a tóra isteni eredete és igaz valósága minden kétséget kizárólag bizonyitva van. Ez a hit üdvözit, azaz ez vezeti a hivőt tökélesedése felé, a lelki üdvössége felé. Aki a három hittételből csak egyet is tagad, akár Isten létezését, akár a tan isteni eredetét, vagy a halál után való jutalmazást, az eretnek és nem tarthat számot az üdvösségre.

A jutalmazásról, amelyet a tóra és a próféták az igazaknak igérnek, szintugy a büntetésről, melylyel a gonoszokat megfenyegetik, Albo elismeri, hogy nem tulvilági igazságszolgáltatásról van szó, hanem merőben a földi élet boldogságáról, illetve boldogtalanságáról. Csakhogy az a földi boldogulás, vagy bünhődés szerinte nem az egyénnek szabatott meg, hanem kizárólag a zsidó nemzetnek, mint egységes testnek. Ez a nemzeti sors teljességgel más, mint az, amely az egyént érheti és amely *nem anyagi,* hanem szellemi természetü és *nem a földön,* hanem a tulvilágon várható. Albo ezenkivül a talmud alapján is bizonyitja a halhatatlanság által való jutalmazást, bárha a jövendő élet, amelyet a talmud hirdet, szorosan összefügg a feltámadás hitével, melyet az agada csodálatos földi jelenségnek mond. Van azonban az agadairodalomban elég kijelentés, melylyel a zsidó bölcselő a lelki halhatatlanságról és üdvösségről szóló alaptételét megtámaszthatta.

A zsidó vallás Albo szerint természetesen Istennek a műve, hogy hitvallóit az örök üdvösségben részesithesse. Azért van a zsidóságnak „az isteni törvényhozásnak“ (Dat Elohit) annyi vallási törvénye, hogy minden egyes embernek módjában legyen megszerezhetni a lelkiüdvösségét. Mert ha valaki a sok törvény közül csak egyet is teljesit áhitat-

tal, hátsógondolatok és mellékes célok nélkül, feltétlenül üdvösségét készíti elő. A tóra tehát halmozott kötelmeivel nem terhet rótt a hivőire és a világért sem veti átok alá azokat, kik nem valamennyi parancsolatot teljesitik, ahogy a keresztény theologusok állitják, hanem ellenkezőleg: könnyebben akarja hozzájuttatni az embereket a lelkiüdvösséghez.

Az üdvösségnek természetesen vannak különböző fokozatai. Minél több vallási kötelességet teljesit valaki, minél állhatatosabb a kötelességteljesitésben és minél nagyobb vallási érzéssel teljesiti e kötelességeket, annál nagyobb jutalmat várhat, azaz: az üdvösségnek annál magasabb fokát éri el a tulvilágon. A tökéletességnek legmagasabb fokát az éri el, aki a vallás törvényeit Istenhez való tiszta szeretetében bensőséges örömmel teljesiti. De nemcsak a zsidó vallás hivei juthatnak a lelkiüdvösséghez. *Minden ember* Istennek teremtménye és a Teremtő *mindenkit* akart az örök élet osztályosává tenni. Azért állitotta fel a talmud ezt a tantételt: *„Az összes népek igazai, részesei az üdvösségnek.“*

Annak a feltevésnek az igazolását, hogy az ember a törvények révén isteni vezetés alatt áll, a bibliában csak jelzett, de a talmudban határozottan megformulázott tételben találja Albo. Albo azt is tanitja, hogy Isten nem egyszer, hanem többször nyilatkoztatta ki törvényeit az embereknek. Ádámnak mindjárt megteremtése után adott az Isten törvényeket. Ez tekinthető az első, kezdetleges isteni törvényhozásnak. Ez később kibővült, sőt megváltozott ama törvények által, amelyek Noah-nak és fiainak, tehát a tőlük származó népeknek is adattak. Törvényes jellegü az Ábrahámnak tett isteni kinyilatkoztatás is a körülmetélésről. A szináji kinyilatkoztatás számos törvényeivel a negyedik törvényhozás.

Mikor a szoriai vallásbölcselő ehhez a ponthoz ér, a következő kérdést veti fel: megváltoztatható-e a szináji törvényhozás; megváltoztatható-e maga a zsidóság is, mint ahogy megváltoztak az előző törvényhozások? Megfontolt vizsgálatot követelt ez a kérdés, annál is inkább, mert a kereszténység képviselői azzal az állitással gyötörték a zsidókat, hogy a krisztusi tan, mely szintén kinyilatkoztatás, az „ujszövetség“ hatályon kivül helyezte az „ószövetséget“; a tóra helyébe az Evangyélium lépett és igy a tóra érvényessége megszünt. Albo ezt a kérdést igy oldja meg: Amit Isten maga és közvetlenül kinyilatkoztatott, az változhatatlan és örök időkre kötelező, de amit emberek közvetitésével nyilatkoztatott ki, megváltoztatható, sőt végképen hatályon kivül helyezhető. A Tizparancsolatot közvetlenül Isten szájából hallotta a zsidó nép a lángoló Szináj hegyén, ezért változhatatlan.

A zsidóság egyéb törvényei, amiket a nép Mózes közvetitése révén fogadott el, megváltoztathatók, sőt egészen hatályon kivül helyezhetők. Hiszen történiai alapon bizonyitható, hogy az egyik próféta a másik próféta rendeletét hatályon kivül helyezte. Igy a babyloniai exilium után megszüntették azt a régi szokást, hogy a hónapok sorrendjét a tavaszi hónappal: Niszannal kezdjék és ehelyett őszre: Tisri hónapra tették az esztendő elejét. Ezra az óhéber irás helyett az asszir-irást honositotta meg. A zsidó vallás törvényének részleges vagy teljes megváltoztatása azonban egyelőre csak mint theoretikus lehetőség tekinthető. A gyakorlatban a tóra parancsai mindaddig kötelezők és változhatatlanok, amig Isten ugyanolyan prófétával, minő Mózes volt és ugyanolyan nyilvánosan és meggyőző módon fogja kinyilatkoztatni uj törvényeit, ahogy Szináj hegyén tette. Mindezideig egy próféta sem bizonyult olyan nagynak, hogy a zsidóságot hatályon kivül helyezhette volna.

A zsidóság Ábrahám ivadékainak lelkiüdvösségét akarja előmozditani, amire két eszközt nyujt: az igaz hitet és e hit szerint való cselekvést. Mert a zsidóság ebből a két főrészből áll: a vallás alaptételeiből és a vallás parancsolataiból. A lelkiüdvösség eléréséhez mind a kettő szükséges.

A zsidóság legfőbb tanitása egy az isteni törvényhozás alapgondolatával. Ez az alapgondolat: Isten létezésének, a tóra isteni eredetének és a halál után való üdvözülésnek tanitása. Albo tehát Maimuni tizenhárom és Chaszdái Crescas nyolc hitágazatát háromra apasztotta, de csak látszólag. Mert nézete szerint az első tétel, az Isten létezéséről szóló alaptan magában foglalja azt a hitet, hogy Isten egyetlenegy, anyagtalan, örökkévaló és tökéletes. A második főtétel, hogy a tóra isteni eredetü, maga után vonja azt a hitet, hogy Isten mindenttudó, hogy van prófécia, hogy Mózes isteni küldetéssel jött, mig a harmadik alaptanitás (a lelkiüdvösségről) azt a hitet tételezi föl, hogy az emberek fölött az isteni gondviselés őrködik. Albo tehát alapjában nyolc hittételt formulázott, mint Chaszdái Crescas. Albo szerint azt a törvényt kell alaptanitásnak vagy hitvallomásnak tekinteni, amelynek megtartása az igazhitüséget, megtagadása pedig az eretnekséget, vagy a zsidóságból való kiválást eredményezi. Ezeken kivül még más hat hitvallomást is hirdet a zsidóság, de ezek lényegesen különböznek az imént ismertetett nyolc hitvallomástól. Ezeknek a megtagadása szintén eretnekség ugyan, de nem ütközik a zsidóság alapeszméjébe és nem vonja maga után a lelkiüdvösség elvesztését. Ez a hat hitágazat a következő: Isten semmiből teremtette a világot. Mózes magasabbrendü próféciára kül-

detett. A tóra változhatatlan. A lelkiüdvösség a törvény valamely parancsolatjának teljesitésével elérhető. Van feltámadás. Végül hinni kell a Messiás eljövetelében. Ezeknek a hitágazatoknak az elismerése biztositja a zsidóság keretében a szabad kutatást olyképen, hogy aki a zsidó vallásból csupán az alaptételeket elismeri és nem vét ellenök, az filozófikus elmélkedése és saját bibliamagyarázata alapján egyet és mást eltérően is vallhat. Azoknak tehát, akik a szokottól való legkisebb eltérését is kárhoztatják és eretnekségnek minősitik a hagyománytól való eltérést is, nincs igazuk. Maga Albo is élt a szabadkutatásnak eme jogával, mikor a Messiásról való hitet a másodrendü hitágazatok közé iktatta, arra támaszkodván, hogy voltak éles elméjü talmudszerzők és igen vallásos férfiak, akik nem hittek a Messiás eljövetelében, de azért még sem tekintették őket eretnekeknek. A Messiásra vonatkoztatott bibliai versek másra is magyarázhatók. A messiási felszabadulás reménye a zsidó népfajnak nemzedékről nemzedékre átplántált hagyománya, de nem mondható megrendithetlen hitágazatnak. Albo ezzel a tanitásával nyilvánvalóan a kereszténység alapját akarta megrenditeni, minthogy a keresztény vallás éppen a messiási hiten épült fel. Később sokat ócsárolták emiatt az állitása miatt.

Albo vallásrendszere messze esik attól, hogy megnyugtasson. Minthogy kiindulási pontjául az üdvösségről való idegen alapgondolatot vette, kénytelen volt a keresztényi felfogást abban is követni, hogy parancsolatokat szentségeknek hirdessen, mint akár a kereszténység a keresztelést, az urvacsoráját, az utolsó kenetet, amelyeknek alkalmazásától várja az üdvözülést. Albo rendszere hol az általános érvényü isteni törvényhozást, hol a különleges zsidó törvényt állitja fel zsinórmértékül. Gondolatmenete itt-ott annyira távol áll az elfogulatlanságtól, hogy bizonyos tekintetben elismeri a kabala jogosultságát is és nem ismerte fel, hogy ez az álhit és álbölcselet arcon üti a zsidóságot és az értelmet egyaránt. Még a Szohart is szent könyvnek ismeri el. Fejtegetései ilyen helyeken nem is az elmélkedők elmeműve. A logikát sokszor szónoklással pótolja. Albo sokszor a biblia és agada hosszadalmas magyarázatára téved, hogy gondolatait jó szélesre tapossa ki.

Kortársa, József ibn Sem-Tób, aki pedig szintén prédikátor volt, rendszeresebb gondolkodó volt. Abban az időben, mikor kiesett a castiliai király kegyeiből és vándoréletet élt, szombatonként szónoklatokat tartott. Sem-Tób nagy filozófikus műveltséggel rendelkezett. Kabalista atyja bosszuságára — aki minden baj okául a filozófiát tekintette, Aristotelest a pokolba kivánta és magát Maimunidest is eretneknek

mondta — belemélyedt az Aristoteles-Maimuni-féle bölcseletbe, amelyben olyan otthonos lett, hogy kommentárokat irt Aristoteles lélektanához és ethikájához, ugyszintén Averroes filozófikus műveihez is. Igyekezett bizonyitani, hogy a stagirai bölcs nem tagadta az isteni gondviselést és benedictiót mondott, hogy a Teremtő a maga bölcseségéből juttatott Aristotelesnek. József ibn Sem-Tób éppenséggel nem átallotta helyteleniteni, ha apja és a hozzá hasonlók azt állitották, hogy a filozófikus műveltség árt a vallásnak. Ellenkezőleg — igy hirdette — filozófiai műveltség nélkül el nem érhető az a magas hivatottság, amelyért az ember, de különösen a zsidó küldetett. A filozófiailag művelt zsidó, aki lelkiismeretesen teljesiti a vallásos kötelmeket, kétségtelenül inkább éri el magas célját, mint az, aki csak vakon, belátás és öntudat nélkül teljesiti a tóra parancsolatjait. A tudomány azért is nagyértékü, mert megóvja az embert attól, hogy szelleme lejtőre jusson, tévelygésekbe essék. Mert az emberi tudomány tökéletlenségéből folyik, hogy igazságok mellett tévedéseket is hirdet. A miveltség lehetővé teszi, hogy az ember az igazat megkülönböztesse a hamistól.

De mindamellett, hogy Sem-Tób annyira rajongott az Aristoteles-Maimuni-Averroes-féle skolasztikáért, jól ismerte gyöngéit és igyekezett ennélfogva, hogy élesen elhatárolja a zsidósághoz való viszonyát. Vallásfilozófikus műve (Kebód Elohim), amely nem ad önmagában befejezett rendszert, csupán az ahhoz való alapvonásokat szolgáltatja, ezt a célt követi. Élesen hangsulyozza azt a gondolatot, amelyet maga Maimuni sem ismert fel, hogy éppenséggel nem igaz az az állitás, mintha a filozófia és a zsidóság fednék egymást és egymással a legszebb harmoniában volnának. Ellenkezőleg, lényeges pontokban eltérnek egymástól. Teljességgel téves továbbá Maimuninak és követőinek, különösen a prédikátoroknak az a tanitása, hogy a mózesi teremtéstan Aristoteles természettanával egyezik és hogy az isteni trónkocsiról való prófétai vizió (Máásze Merkaba) ugyanazt tanitaná, amit az aristotelesi metafizika. A zsidóság, mint az isteni akarat kisugárzása egészen mást tanit, mint a filozófia, amely alapjában még sem más, mint az emberi ész alkotása.

Abból, hogy a zsidó vallás és az ész-tan közös igazságokat tartalmaznak, még nem következik teljes megegyezésük. És ha a filozófiától messze eltérő zsidó hitigazságok tételesen nem is bizonyithatók, letagadni őket még sem lehet; mert bizonyossá tették és igazolták őket azok a csodák, amiket próféták és szent férfiak műveltek és amiket a zsidók sok századon keresztül a maguk szemével láttak.

Ibn Sem-Tób tehát teljesen legyőzte a maimunidesi álláspontot. A zsidóság és a filozófia kibékitéséről szó sem lehet, a kettő között törésre került a sor. Megigérte, hogy egy másik művében be fogja bizonyitani, miféle ellentétek vannak a vallás és a filozófia között és hogy a filozófia tévedésben van. Amint azonban a maimunidesi álláspont gyöngeségét felismerte, kétségbe kellett vonnia a zsidóság észszerü megérthetését is. Kénytelen volt belekapaszkodni Nachmaniba és a zsidóságot csudákon nyugvónak tekinteni. Mikor az emberi hivatást fejtegeti, az aristotelesi rendszerre támaszkodik, mely szerint a szellem legmagasabb kiképzése és tökéletesitése az emberi lelket közelebb hozza Istenhez. Az emberi tevékenységnek tehát ez a legmagasabb célja. Ez sokkal előbbrevaló, mint az erkölcsi törekvés, mert ennek csak az emberi társadalmakban van értéke, mig a legmagasabb megismerés független az állami és társadalmi viszonyoktól és az egyedülvalóságban is elérhető. Ámde — igy folytatja — Aristotelesnek ama elméletéből, hogy a theoretikus művelődés boldogságra vezet, még nem következik a halhatatlanság, még a legbölcsebb lelkek halhatatlansága sem. A szellem által kiküzdött és elnyert igazság értéke akkor is megmarad, ha ez igazság hordozója, a lélek, társának, a testnek elhalása után szintén elhal és eltünik.

A filozófiának ezt a hézagosságát csak a szináji tan tölti ki. Az emberek üdvét éppen abba helyezi, hogy a lélek a test elhalása után is megmarad. Ez a tanitás nemesebb és szebb, mint a filozófia tanitása. A zsidóság módot is nyujt arra, hogy az emberek üdvösségüket elérhessék, még pedig a vallási kötelmek lelkiismeretes teljesitése által. Ezen a ponton részben találkozik Sem-Tób felfogása Albo felfogásával. Sem-Tób szerint is szentségjellegü a zsidó hitvallomás, csakhogy nem hangsulyozza annyira a törvény teljesitése által elérhető lelkiüdvösséget.

Sem-Tób annyira ment, hogy a vallás előirásainak céljait fölismerhetetleneknek deklarálja, azért inkább a miszticismusban keresi magyarázatukat. A filozófia rajongó dicsőitésétől misztikus csudákba hivő álláspontig jutott el. Bizonyitásai azért nem is tudnak meggyőzni. Sem-Tób rendszere csupán a vallás és filozófia között való szakadást jelzi. Nem hallgathatja el, hogy fivére, Izsák, még határozottabban vette védelmébe apja és pártja kitörései ellenében Maimuni rendszerét és a „Tévelygők vezetőjé"-hez irt kommentájában megcáfolásukra adta magát.

Simon Durant a legjobb akarattal sem állithatjuk Albo és Sem-Tób mellé. Kétségkivül voltak matematikai és csillagászati ismeretei, amiért

el is bizta magát. Volt filozófiai tudása is. Hosszadalmasan tudta fejtegetni a vallásbölcseleti rendszereket és terjedelmes munkát is irt erről a témáról. De mindezt nem ismerte tiszta összefüggésükben és a methafizikai és tudományos kérdések csak felületesen érdekelték. Ahol logikus eszmemenetet mutat, ott ezt Albotól kölcsönözte. En-Vidal Ephraim tanitványa lévén, talmudi tudománya is inkább terjengős volt, mint mély. Mivelhogy azonban nagyon termékeny rabbinikus iró volt és késő koráig kommentárokat, értekezéseket és talmudi témákról döntvényeket irt, a későbbiek jelentékeny autoritásnak ismerték el. Terjedelmes tudománya mellett is Simon Duran korlátolt látókörü rabbinus volt és a tudománynak semmi befolyása sem volt életére.

Simon Duran állandóan hazájával, Mallorca szigetével, ahonnan a zsidómészárlások miatt kellett menekülnie, foglalkozott. Az egykor népes és gazdag palmai hitközség maradékait is megapasztotta és gyöngitette a fanatikus Vincent Ferrer téritési szenvedélye. Mégis szenvedelmes pártoskodás uralkodott ebben a községben és Duran sokszor intézett hozzá intő leveleket, hogy a pártok béküljenek ki egymással és gondolják meg, hogy szánandó állapotukat inkább a pártoskodás, mint az üldözők gonoszsága idézte elő. De a pártoskodásnál is élesebben itélte el a községbeliek vallástalanságát. Ócsárolta őket, mert érintkeztek a kitért zsidókkal. Veszedelmeket jósolt a palmai községnek, mert néhány tagja bort vásárolt egy mohamedán asszonytól, akit csak a látszat kedvéért vettek fel a zsidóságba. Fel volt háborodva amiatt is, hogy zsidó ifjak nem viseltek szakált.

KILENCEDIK FEJEZET.

UJABB ZSIDÓELLENES IZGATÁSOK. CAPISTRANO.

A baseli zsinat határozatainak szerencsétlen következményei. A palmai zsidók ellen emelt őrületes vád. A palmai község pusztulása. Rendelet a zsidók javára. V. Miklós bullája. Egy bajor herceg zsidógyülölete. Cusanus Miklós a filozófus és viszonya a zsidókhoz. A maranusok és az inquisitio előjátéka. A ferencrendi Capistrano és dühöngése a zsidók ellen. A hatás Bajorországban. Számüzés Würzburgból. A boroszlói község. Ostya- és vérvád. A boroszlói embertelenségek. Más sziléziai városok utánozzák. Olmützből és Brünnből is kiüzik a zsidókat. A zsidók Lengyelországban. Kedvező helyzetük IV. Kázmér alatt. A megujitott privilégiumok. Capistrano tiltakozik ellenük. Vissza is vonják azokat. A zsidók szenvedésének kezdete Lengyelországban. Törökország, a zsidók uj menedéke. A zsidóság kedvező helyzete Törökországban. Kapsali Mózes, a főrabbi, a Diván tagja. A karaiták Törökországban. A német rabbinikus iskola. Wein Jakab és Iszerlein Izrael. A bingeni zsinat és a szakadás veszedelme. A rabbiméltóság megóvása.

(1444—1456.)

Ezidőben nem volt nehéz szerencsétlenséget jósolni a zsidóságnak. Mert ismét megmozdult a sötét egyházi szellem, amely vészterhes felhőként boritotta el Európa egét. A baseli zsinat, mely magát csalhatatlannak vallotta és a pápaság ölött is itélkezett, ünnepélyes határozatokat hozott a zsidók megnyomoritására és lealacsonyitására. Elég csodálatos ez! A zsinat, mely nem győzött a saját háza előtt söpörni, amely nem tudta a katolicizmust kigunyoló husszitákat az egyház kebelébe visszavinni és amely képtelen volt a papok és szerzetesek erkölcstelen és bünös életét megszüntetni, mindenáron a zsidókat akarta megjavitani, hogy azokat vezesse az üdvösség felé. Vakok akarták vezetni a látószemüeket! A baseli zsinat, mely tizenkét évig ülésezett (1431 juniusától 1443 májusáig) és a nagy európai kérdéseket birói széke elé vonta, a zsidóügygyel is foglalkozott. Hogy a keresztény hit megerősödjék, meg kellett alázni a zsidókat, — ez volt az oka annak, hogy az általános zsinat tizenkilencedik ülésén a régi korlátozásokat felujitották, sőt ujakkal is tetőzték. A régi kánoni határozatokhoz ujabb pontok járultak. Igy a zsidókat az egyetemi grádusokból kirekesztették és elhatározták, hogy a főiskolákon héber és kaldeus nyelvet is tanitanak, hogy igy közelebb férkőzhessenek a zsidók lelkéhez. Az egyetemes zsinat tehát, amely kijelentette magáról, hogy a Szentlélek megihlette, a zsidók tömeges megtéritését határozta el. Felvette Penjaforte, Pablo Christiani, Vicente Ferrer és a tortosai szkizmatikus pápa programmját, amely annyira ajánlotta a zsidók rendszeres befolyásolását oly irányban hogy hitetlenségükkel felhagyjanak. A már megtért zsidókról is gondoskodott a baseli zsinat. Ezeket egyrészt előnyökben kellett részesiteni, másrészt őrizni, nehogy egymás között házasodjanak, nehogy a szombatot és a

zsidó ünnepeket megüljék, nehogy halottaikat zsidó ritus szerint temessék s általában nehogy a zsidó szokásokat kövessék.

Lehetetlen mindezekben az intézkedésekben rá nem ismerni Salomo de Santa Mária, a hitehagyott Salomon Lévi rabbinus fiainak kezére, akik a zsinatnak tagjai voltak, és akik a zsidógyülöletnek európai jelleget adtak és a legfőbb egyházi tekintélyt szerezték meg szerzőjéül.

Ennek következtében a zsidóellenes fanatizmus Európa külömböző pontjain ismét kitört. A sort Mallorca szigete nyitotta meg. Palma községének maradékát a papság, mely a csőcseléket kezében tartotta, annyira meggyülöltette, hogy szivesen elhittek róla mindent, még azt a mesét is, hogy husvét hetében (1435) egy mór szolgát keresztre feszitett. Az állitólagos vértanunak, mint később kitudódott, nem volt ugyan semmi baja, mindamellett Gil Nunjoz püspök két zsidót, akiket bünösnek tartott, börtönbe vettetett. Ebből hatásköri vita származott közte és a kormányzó, Juan Desfar között, akihez a község gazdag zsidói fordultak. A kormányzó azt állitotta, hogy a zsidók nem tartoznak az egyházi törvénykezés alá, mert ők a király tulajdonai s csak ő itélkezhet fölöttük.

A püspöknek ki kellett adni a zsidókat, akiket a kormányzó börtönébe vittek. De a papok feltüzelték a népet a kormányzó és a zsidók ellen s azt a hirt terjesztették, hogy a zsidók a kormányzót megvették. Mielőtt Juan Desfar kihallgatást kezdhetett volna, hogy a vádlottak bünét felderitse, a csőcselék már ellene foglalt állást. A kormányzó kénytelen volt szigoruan eljárni s egy biróságot kinevezni, amely nagyobbrészt domonkos és ferencrendi barátokból állt. A biróság pedig nem tudott hathatósabb eszközt az igazság kideritésére, mint a kinpadot.

Mihelyt az egyik vádlottat kinozni kezdték, az bevallott mindent, amit csak kivántak tőle és mint cinkostársakat megnevezett mindenkit, akit akartak. Azonban ennek a vallomásnak még az akkori viszonyok közt sem tulajdonitottak volna nagy sulyt, ha egy lelkiismeretlen, de tekintélyes zsidó, Astruc Sibili, aki több községi taggal viszályban állott és aki félt, hogy a vérvádba belekeverik, nem vállalkozott volna arra, hogy hitsorsosait tönkre tegye.

Látszólag önként Astruc Sibili a biróság elé ment és bevallotta, hogy a szolgát csakugyan keresztre feszitették és bizonyos zsidókat meg is nevezett bünösökül. Noha ő maga minden gyanu alól tisztázni tudta magát, mégis csakhamar lesujtott ez árulása miatt a büntetés Astruc Sibilire. Mint vádlott-társat őt is börtönbe vetették. A feladónak

ez a sorsa, valamint néhány palmai zsidó családnak a közeli hegyekbe való menekülése még jobban fokozta a keresztény lakosság izgatottságát. A menekülőket utólérték, megkötözték, a városba visszavitték, ahol szökésüket ujabb bizonyitéknak tekintették arra, hogy az egész zsidó község részes a bünben. Astruc Sibilit és három más zsidót máglyára itélték, de kötélre kegyelmezték, ha hajlandók megkeresztelkedni. Az elitéltek ebbe is belementek, mert remélték, hogy a keresztviz segitségével talán mégis megmenekülnek a haláltól. Velük együtt az egész község, több mint kétszáz lélek, férfiak, nők és gyermekek, a halálos kinzástól való félelmében, szintén kitért. Hogy a papok maguk is mily kevéssé hittek az elitéltek bünösségében, bebizonyitották azzal, hogy mikor a vesztőhelyen az elitélteket az akasztófa alá vitték, hangosan kegyelmet kértek számukra s a népet is erre ösztökélték. A kormányzó engedett a közóhajnak, az elitélteket processzióban, templomi énekektől kisérve, vitték a vesztőhelyről a templomba, ahol ünnepélyes Te Deumot mondtak.

Igy ért véget a palmai község, mely ezer évnél tovább állott fenn és oly sokat tett a sziget felvirágzása érdekében. A községgel együtt eltünt a szép és termékeny sziget jóléte is. Simon Duran, akit a palmai község áttérése mélyen elszomoritott, lelkiismeretét azzal nyugtatta meg, hogy ő nem mulasztotta el az intelmeket.

A mérges zsidógyülölet, mely Spanyol- és Németországban volt a legotthonosabb, ha lehetséges, még fokozódott a tizenötödik század közepétől fogva és tetőpontját érte el e század vége felé. Ez a gyülölet Spanyolországban inkább abból az irigységből fakadt, melylyel a nép a zsidók befolyását nézte, akik, ha meggyöngitve és megalázva is, mégis szerepet játszottak; mig Németországban a fanatizmussal párosult vadság tartotta ébren a zsidógyülöletet.

A német községek számára Zsigmond császár halála (1437 vége felé), épen akkor, amikor a baseli zsinat határozatait meghozta, szomoru esemény volt. Ha ez a fejedelem megbizható védőjük nem is volt, ha soha sem szünő pénzzavaraiban állandóan zsarolta is őket, sőt a constanzi zsinat költségeit is az ő nyakukba varrta, mégsem türte el — amennyiben ez hatalmában állt — hogy a zsidókat igazságtalanul üldözzék, vagy lemészárolják. Zsigmond helyébe császárnak azt az osztrák Albrecht herceget választották, aki a zsidókkal szemben annyi embertelenséget követett el.

II. Albrecht halálos ellensége volt a zsidóknak és eretnekeknek. Kiirtani természetesen ki nem irthatta őket. A husszita eretnekeknek jó fegyverük és sok bátorságuk volt, a zsidókat pedig mint pénzforrást nem

nélkülözhette. De szivesen adta beleegyezését a császár az ellenük tervezett embertelenségekhez. Mikor az augsburgi tanács elhatározta, hogy a zsidó községet kiüzi (1439), a császár örömmel engedélyezte ezt. A tanács két évi határidőt adott a zsidóknak házaik és ingatlanaik eladására, e határidő leteltével valamennyit kiutasitották s a zsidó temető sirköveit a város falának kijavitására használták fel. Augsburgnak később sok kellemetlensége volt e kiüzés miatt, mert Albrecht császár meghalt, mielőtt a császári engedélyt ehhez a kegyetlenséghez kiszolgáltatták volna.

A zsidók szerencséjére csak két évig uralkodott és a német-római birodalom gyeplőit, helyesebben a teljes fejetlenséget, a jóságos, gyönge, rest és befolyásolható III. Frigyesre hagyta, aki nem volt zsidógyülölő; sőt, ahol tehette, meg is védte a zsidókat az igaztalanságokkal szemben. Viszont azonban két hatalmas zsidógyülölő lépett fel akkor: Miklós pápa és Capistrano János ferencrendi barát, aki Isten szolgájának alázatos köntösében valóságos emberirtó volt.

Eugenius utóda, V. Miklós pápa (1447-től 1455-ig) folytatta a zsidók megalázásának és leigázásának rendszerét. Mihelyt Petrus székét elfoglalta, sietett az olasz zsidók privilégiumait, melyeket V. Márton megerősitett és Eugenius meg nem szüntetett, megsemmisiteni s a zsidók ellen uj kivételes törvényeket hozni. Egyik bullájában (1447 junius 23) Itáliára is alkalmazta azokat a korlátozásokat, melyeket elődje felállitott s egyetlen részletet el nem engedett belőlük. Még azt is megtiltotta, hogy keresztény, zsidó házában szombaton tüzet rakjon. Noha Miklós bullája másolat volt csupán, hordereje nagyobb lett, mint az eredetié. Mert végrehajtójául a zsidó- és eretnekirtó Capistrano Jánost nevezte ki. Ennek kellett személyesen, vagy rendtársai, a franciskánusok által a bulla pontos teljesitésére vigyáznia és áthágóit megbüntetnie. Capistranonak pl. joga volt arra, hogy zsidó orvost, ki beteg kereszténynek gyógyszert nyujtott, vagyonától megfossza. És ez a kőszivü szent olyan ember volt, akitől ilyesmi ki is telt.

A rendszeres zsidógyülölet, mely a baseli zsinatot és a pápákat áthatotta, széles körökben megmételyezően hatott. Méltán riadtak meg a zsidók, mikor Miklós pápa, hogy Krisztus helytartójának megingott tekintélyét emelje, jubileumot rendelt el (1450-re) s minden római zarándoknak bünbocsánatot igért. A zsidók megrablói és kifosztói igy könnyen levezekelhették minden bünüket, ha ugyan egyáltalában bünnek tekintették a zsidók irtását. Mózes Iszerlein rabbi ennek folytán általános bőjtöt rendelt el, hogy Isten irgalmazzon a zsidóknak a pápai jubileumi év veszedelmeivel szemben.

Gazdag Lajos, bajor herceg, aki ép oly kegyetlen volt, amily fanatikus s aki ugy „gyülölte az erdei vadat, mint a zsidókat", mihelyt kormányra lépett, országa valamennyi zsidóját elfogatta (1450 október 5), a férfiakat börtönbe, a nőket a zsinagógákba záratta, vagyonukat és ékszereiket pedig elkoboztatta. A keresztény adósokat utasitotta, hogy zsidó hitelezőiknek csak a tőkét fizessék meg, sőt vonják le belőle a kamatokat, amiket már fizettek. Miután a szerencsétlenek négy hétig voltak fogságban, a hercegnek harmincezer forintot kellett fizetniök életükért. Ekkor szegényen, csaknem meztelenül kiutasitották őket az országból. Szivesen bánt volna el Lajos ugyanigy a gazdag regensburgi községgel is, mely azután hatalmi körébe jutott, mivel azonban ez a hatalma csak korlátolt volt és a regensburgi zsidók mint polgárok a városi tanács védelme alatt állottak, a hercegnek sarccal kellett beérnie. Állitólag sok zsidó tért át akkor a keresztény hitre.

Ahogy a német zsidók spanyol testvéreikre, mint valamely felsőbb és kitüntetett osztályra tekintettek, akként a papság is különösen figyelt a spanyol zsidóságra, nehogy meghagyja neki kedvező helyzetét az államban. Vagy II. Juan király ama felszólalására, hogy a zsidók ellen hozott kánoni határozatokat enyhitse, amit a pápa az arevalói dekretumban megigért; vagy a zsidók ellenségeinek unszolására, hogy a kánoni határozatokat megerősitse: Miklós pápa uj bullát bocsátott ki (1451 március 1), melyben a zsidók kizáratását a keresztény társadalomból és minden tisztességes foglalkozásból, megerősitette és a spanyol zsidóság privilégiumait ép ugy megszüntette, mint előbb az olasz zsidóságét.

A kánoni törvényhozásnak a zsidók ellen alkalmazott eme szivtelen kegyetlensége öntudatlanul is bizonyos félelmen alapult. A tulhatalmas kereszténység félt attól, hogy a bizalmas érintkezés által a zsidó szellem befolyást gyakorol a keresztény népességre. Amit a pápaság hivatalos rendeleteiben elhallgatott, azt elárulta egy filozófiai iró és biboros, aki ehhez a körhöz közel állott.

Cusai Miklós (a Mosel melletti Cuesből), a skolasztikus filozófia utolsó képviselője, aki ezt a bölcseletet némi misztikummal akarta összeolvasztani, kétszinü viselkedésével sok jót akadályozott meg, talán az egész kereszténység megjavulását. A baseli zsinaton egyike volt azoknak, akik legbuzgóbban bizonyitották, hogy a zsinat a pápák fölött is hatalmat gyakorol. De elárulta és cserbenhagyta ezt az álláspontot. Átpártolt IV. Jenő pápához és egész erejével a pápai teljhatalom visszaállitásán dolgozott. Hogy ez az elv diadalra jutott, ebben nagy része volt Cusanus viselkedésének. Ezért V. Miklós biborosi kalappal aján-

dékozta meg. A kereszténység züllöttsége közepett Cusanus Miklós a maga filozófiai álmában valamennyi vallásnak egyetlen hitté való egyesüléséért rajongott.

Feláldozta volna az egyházi ceremoniákat, sőt a körülmetélést is elfogadtatta volna, feltéve, hogy ezen az áron megnyerhette volna a nemkeresztény népeket a Szentháromság hitének. Csak attól félt, — amint ezt határozottan ki is emelte, — hogy a zsidó makacsság ragaszkodni fog az Egyistenhez; de azzal a gondolattal vigasztalta magát, hogy a zsidók fegyvertelen kis csoportja a világ békéjét amugy sem zavarja. Anyagi értelemben a zsidók csakugyan fegyvertelenek is voltak, de hogy szellemi fegyvereiket is elveszitsék, arra Cusanus Miklós tőle telhetőleg gondoskodott. A pápa ezt a biborost németországi legátussá nevezte ki, hogy megreformálja a romlott egyházi és klastromi életet (1450—51). Cusanus azonban, valószinüleg szintén megbizatásból, a zsidókkal is foglalkozott. A bambergi vidéki zsinaton felhivta a figyelmet a zsidófoltra; arra t. i., hogy a férfiaknak vörös, kerek jelet kell hordaniuk mellükön, a nőknek pedig kék csikot a fejükön. Arra is figyelmeztetett, hogy keresztények a legsulyosabb átok terhe alatt kamatra pénzt zsidóktól föl ne vegyenek. Minthogyha a zsidók megbélyegzése által segithetett volna a világi és szerzetesi papok s az általuk megmételyezett laikusok erkölcstelenségén és kicsapongásain. A zsidóknak a keresztény köröktől való elzáratása csak annyi hatással volt, hogy a zsidók az erkölcsi mételytől mentek maradtak. Cusanus, a biboros-legátus sem tudta megjavitani a papság erkölcsét s a csalásokat az átszurt és vérző ostyával meg a csodatévő szentképekkel — amik ellen Cusanus annyira fel volt háborodva, — szintén nem tudta megszüntetni. Az egyház csontig, velőig meg volt rontva. A zsidóktól mindenesetre félni kellett, nehogy rámutassanak a gennyes sebekre.

Különösen Spanyolország sok ezer kitért zsidója, kiket a megszoritások, megrohanások, halálos fenyegetések és erőszakos megkeresztelések vittek az egyház ölébe; kezdtek nagy terhükre válni a papoknak. Mert nemcsak a világi ujkeresztények, hanem azok is, akik papi vagy szerzetesi rendbe léptek, többnyire megőrizték régi zsidó vallásukat és azt több vagy kevesebb nyiltsággal gyakorolták is, mig uj hitüket, melyre a kényszer vitte őket, gunyolták, ócsárolták. A túlbuzgó kitértek szofizmái, valamint a templomi pompa és azok a prédikációk, melyek az ótestamentumból, sőt a talmudi agadából akarták bizonyitani Jézus messiási voltát, Istennek emberré válását, a szentháromságot és egyéb egyházi dogmákat, egyaránt kevés hatással voltak a maranusok

nagy tömegére. Második, sőt harmadik generációjukban is makacsok és elvakultak maradtak, vagyis nem lettek hűtlenekké atyáik ősi hitéhez. Mikor a hatalmas miniszternek, Lunának éles fegyverre volt szüksége ujkeresztény ellenfeleivel szemben, rábirta a királyt, hogy ezeknek az ujkeresztényeknek régi hitükhöz való ragaszkodásuk dolgában a pápához forduljon. Egészen koholtak az ujkeresztények ellen emelt eme vádak nem lehettek és V. Miklós pápa hitt is bennük. Ezért levelet intézett az oszmai püspökhöz és a salamancai professzorokhoz (1451 november 20) és felhatalmazta őket, hogy inquisitorokat nevezzenek ki, akik a zsidózással megvádolt ujkeresztényeket a maguk itélőszéke elé idézzék. Az inquisitorok megbüntethették a beismerésben levőket és bebörtönzésre, vagyonuk elkobzására, becsületüktől való megfosztásra, ha papok voltak, degradálásra, sőt a világi hatóságoknak való kiszolgáltatásra itélhették őket. Ami virágnyelven annyit jelentett, hogy az egyház máglyára küldethette őket, mint eretnekeket. Ez volt az első megnyilatkozása az inquisitió tüzes poklának, amely több embertelenséget követett el, mint valamennyi zsarnok és gonosztevő, akit a történet megbélyegzett. Ez a bulla az első időben nem igen hatott. Az idő még nem volt eléggé érett erre a véres magvetésre. II. Juan minisztere nem használta fel. A bulla csak megmutatta a miniszter ujkeresztény ellenfeleinek azt a fegyvert, amely elpusztitásukra a kezében volt, abban az esetben, ha folytatják a megbuktatására irányuló intrikáikat. Luna tulságosan bizott abban, hogy a király függ tőle és ez a vak bizalma lett bukásának okozója. Ujkeresztény ellenségei megkettőztették azon való igyekezetüket, hogy kegyvesztetté tegyék, nehogy ő semmisitse meg őket. Alig két évvel a pápai inquisitiós bulla kibocsátása után urának parancsára, akit erre Luna halálos ellenségei vettek rá, szégyenletesen a vérpadra hurcolták. A bulla egyelőre holt betü maradt.

Mily fonák dolog volt tehát a régi zsidó kitértek számát, tettetett keresztényi hitvallással ajkukon, még uj kitértekkel gyarapitani! Pedig ezt cselekedte Capistrano, a ferencrendi szerzetes. Ennek az elsoványodott testü, vakbuzgó barátnak behizelgő hangja és nagy akaratereje volt, amelylyel nemcsak a tömeget, hanem a magasabb állásuakat is meg tudta hatni, lekötni, lelkesiteni, megriasztani, a vezeklésre és rémes kegyetlenségekre rábirni. Mint Vicente Ferrernek, a spanyol dominikánusnak, akként Capistranónak sem elragadó szónoki tehetségben volt az az ereje, melylyel a kedélyekre oly csodálatosan hatott, hanem hangjában és lángoló fanatizmusában. Ő maga is meg volt győződve arról, hogy azzal a vérrel, amit mesterének, Szienai Bernátnak orrából

gyüjtött, szintugy süvegével betegeket gyógyithat, halottakat támaszthat fel és bárminő csodát mivelhet. A babonás nép nemcsak hitte csudatékonyságát, hanem fokozta és tulozta is azt. Szigoruan aszkéta életmódja, a pompa, jólét és dorbézolás elleni gyülölete, annál nagyobb hatással volt, mert élesen eltért az akkori világi papok és szerzetesek buja életmódjától.

Ahol Capistrano fellépett, oda a hallgatók ezrei özönlöttek, hogy prédikációin épüljenek, ha latin beszédeiből egy igét sem értettek. IV. Eugenius és V. Miklós a pápai szék megingott tekintélyének helyreállitására használták föl. Mindenfelé szónokoltatták a pápaság csalhatatlansága, az eretnekek kiirtása mellett; eretnekek alatt nemcsak a husszitákat értve, hanem azokat is, akik a pápaságon kivetni valót találtak; prédikáltattak vele a győzelmesen előrenyomuló törökök ellen s nem bánták, ha mennydörög a játékok, a bujaság, az élet elfinomodása ellen, mert hiszen ez a pápákat a maguk élvezeteiben és örömeiben nem zavarta. Capistrano izgató szónoklatainak állandó pontjaihoz tartozott a zsidók gonoszsága és csökönyössége. Miklós pápa ezért a zsidók ellen inquisitorrá nevezte ki, hogy ellenőrizze az ellenük kiadott kánoni korlátozások végrehajtását. Nápolyi Johanna királynő már előbb inquisitorrá tette a zsidók felett s felhatalmazta, hogy a legsulyosabb büntetéseket rója ki rájuk, ha az egyházi törvények ellen vétenek, vagy a zsidófoltot nem viselik.

Miklós pápa Capistranót Németországba és a szláv országokba legátusul küldte, ahol a pápaság tekintélye a husszíták által és a katholikusok közt is felébredő szabadabb szellem következtében megrendült. Az volt a föladata, hogy ott a vakon engedelmeskedő hitet a lelkekbe visszavigye. A szerzetes a hiuságtól elkapatva, hogy hóditásokat mutathasson fel, elutazása előtt Rómában vitát rendezett egy Gamliel (?) nevü rabbival. A szerzetes ékesszólása állitólag nemcsak ezt a rabbit, hanem még negyven más zsidót is megnyert a kereszténységnek. Ahová ezután ez a szitkozódó szerzetes-szónok Németországban elkerült, félelmet és rettegést terjesztett a zsidók között. Reszkettek, ha csak a nevét hallották. De a keresztények is féltek a dühös szenttől, különösen azok, akik nem egyházi értelemben magyarázták a jámborság, becsületesség és lelki nemesség kérdéseit.

Mert Németországban még nagyobb tömegek gyültek össze szónoklatai meghallgatására, mint Itáliában és a tömegek csatlakozásától megerősitve, valósággal törvényt szabhatott, a hatóságokat kényszerithette, hogy rendelkezéseit vakon végrehajtsák. Bajorországban, Sziléziában,

Morvaországban és Ausztriában, ahol a katholikusok egyházi buzgalma a husszíták gyülölete miatt amugy is nagy volt, Capistrano által még fokozódott és mert a csehországi eretnekeknek ártani nem tudott, mindenekelőtt a zsidók ellen fordult. Lajos és Albrecht bajor hercegeket, akik már előbb kiüldözték területükről a zsidókat, Capistrano még jobban fanatizálta. Lajos nehány grófjától és Regensburgtól azt követelte, hogy utasitsák ki ők is területükről a zsidókat. A város polgármestere és tanácsa nem vonta meg ugyan a zsidóktól a védelmet és a polgárjogot, melyet régi idők óta élveztek, de a papok zaklatásaitól nem tudták megóvni őket. Lajos herceg ragaszkodott hozzá, hogy a regensburgi zsidókat kényszeritsék a folt viselésére. Ugyanezt egy zsinathatározat az augsburgi püspökség községeire is kimondta. De bármi jóakarattal voltak is a regensburgi polgárok zsidó polgártársaik iránt, utóbb Capistrano fanatizmusa őket is ellenségeskedésre ragadtatta. A bába-rendeletben, melyet ugyanez évben adtak ki, az is benne foglaltatik, hogy a keresztény szülésznők zsidóasszonyoknál semmiesetre se segédkezzenek, még ha életmentésről volna is szó.

A változást, melyet Capistrano a zsidók iránti hangulatban föl-idézett, szembeötlően mutatja egy egyházi fejedelem viselkedése Capistranonak Németországban való megjelenése előtt és után. Gottfried, würzburgi püspök, egyszersmind Franken hercege, a zsidóknak nem sokkal kormányralépte után olyan privilégiumokat adott, amelyeknél kedvezőbbeket nem is kivánhattak. Az okiratban a maga és utódai nevében különös pártfogásról biztositotta a területén élő és a később odaköltözendő valamennyi zsidót. Nem volt szabad őket világi vagy egyházi törvényszék elé idézni; vitás ügyeiket saját biróságaiknál intéztethették el. Würzburgi Gottfried szabadságlevele ezenfelül a rabbinust adótól mentesnek jelentette ki és megengedte neki, hogy iskolájában tetszésszerinti számu tanitványt tarthat. A zsinagógát és a temetőt minden adó alól felszabaditotta; kifejezetten megengedte, hogy a gazdag zsidók kamatra köthessenek a keresztényekkel pénzüzleteket és a kamatlábat is meghatározta. Szabadköltözködést biztositott számukra és a területéről eltávozóknak segitséget igért kintlevő kölcsöneik behajtására. Ez a szabadságlevél még több kedvező privilégiumot is tartalmazott, melyeknek horderejét mi már nem foghatjuk fel s végül azt mondja még, hogy e szabadságlevelet meg nem változtathatják és meg nem szüntethetik. A dékán és az egész káptalan elismerték a privilégiumokat, sőt kezességet is vállaltak értük, „maguk és a káptalanban utánuk következő utódaik“ nevében. Minden zsidónak, aki területére beván-

dorolt, Gottfried püspök külön védelmi levelet állitott ki. Egy Dávid nevü tudóst pedig würzburgi rabbivá nevezett ki.

Néhány évvel később, Capistrano keresztes szónoklatai után, menynyire más a hang a zsidókkal szemben! Ugyane püspök, Frankföld hercege, rendeletet és határozatot bocsájt ki ellenük, „mert alattvalói sulyos panaszokat emelnek a zsidósággal szemben". A következő év januárjáig adják el azért minden ingatlanukat és tizennégy nappal utóbb vándoroljanak ki; mert „nem akar egyetlen zsidót sem megtürni területén". Valamennyi grófot, várost, földesurat és birót szintén a zsidók elüzésére utasitja. Még kölcsöneikben is rövidséget kellett szenvedniök a zsidó hitelezőknek! Ez volt a gyümölcse a gyilkos fanatizmusnak: egy nemes egyházfőt és egész káptalant szószegésre csábitott, mert zsidókról volt szó.

Legvégzetesebb volt Capistrano befolyása Szilézia zsidóira nézve. A szerzetes itt valóban annak mutatkozott, aminek csodálói nevezték, a héberek ostorának. Ebben az akkor félig Lengyel-, félig Csehországhoz tartozó tartományban két nagyobb község volt: a boroszlói és a schweidnitzi. A boroszlói zsidóságot a polgármester és a tanács többször zaklatta. Egy alkalommal azt az ép oly értelmetlen, mint gyötrő szándéku rendeletet bocsátották ki, hogy a zsidó, akinek esküt kell tennie, födetlen fővel és Isten négybetüs nevére esküdjék, melynek kiejtését a talmud megtiltja. Kétségbeesésükben a boroszlóiak az akkori legnagyobb rabbinikus tekintélyhez, Iszerlein Izrael Ben Petachjához (Marburg rabbijához) fordultak, megkérdezvén tőle, hogy e rendelettel esetleg életük veszélyeztetése árán is ellenkezzenek-e, mert hiszen éppen az eskütétel vallásos aktusánál a törvény két megszegését követelik tőlük. Iszerlein erre ezt a határozatot küldte a boroszlóiaknak:

Ha a városi hatóság rendeletével nem a zsidóság megtagadtatását, hanem csak az eskü erősebbé tételét célozza, akkor bátran kimondhatják Isten szent nevét. Hajadonfőt esküdni pedig egyáltalán nem bűn.

Sziléziában, ép ugy mint egyebütt a vagyonos zsidóknak sok készpénzük volt, mert hiszen ingatlanuk nem is lehetett. A legtöbb herceg adósuk volt; valamint néhány város is, melyek jótállást vállaltak hercegeikért. Sok előkelő adós tervezhette titokban, hogy a zsidóknak láb alól való eltevésével megszabadul adósságaitól. A fanatikus kapucinus megérkezte kitünő alkalmat adott erre.

Capistranót Szilézia akkori virágzó fővárosába Nowak Péter boroszlói püspök hivta meg, nem tudván féken tartani a maga alsó papságát. Zárt templomajtók mellett kellett a ferencrendinek a papok

szemére vetni bünös, erkölcstelen, buja életüket; laikus fülnek nem volt szabad az egyház szolgáinak elfajulásáról tudomást szerezni. De a papok erkölcseinek javitásánál jobban lelkén feküdt a szerzetesnek a husszíták kiirtása, akik nagy számmal voltak Sziléziában, továbbá a zsidók zaklatása, a kártya- és egyéb játékok megszüntetése, egy uj templom épitése mesterének tiszteletére és a maga dicsőségére, noha akkor is már tulontul elég templom volt Boroszlóban, mint a becsületes városi irnok, Eschenloer megjegyzi.

A boroszlóiak őrült fanatizmusa, melyet Capistrano szónoklatai ébresztettek fel, különösen a zsidók ellen irányult.

Azt a hirt terjesztették, hogy egy Meyer nevü zsidó, aki Boroszló leggazdagabb zsidói közé tartozott és akinek sok adóslevele volt polgároktól és letört nemesektől, — állitólag szentelt ostyát vásárolt egy paraszttól, az ostyát átszurta, meggyalázta, sőt darabjait a schweidnitzi, a liegnitzi és más hitközségeknek is szétküldte, hogy ugyanigy járjanak el vele. Magától értetődik, hogy a megsebzett osta vérzett is. Ezt a buta mesét, mely a tanács tagjaihoz is elkerült, szó nélkül elhitték. Boroszló valamennyi zsidóját, férfiakat, nőket és gyermekeket, azonnal börtönbe vetették, minden vagyonukat a zsidó-utcában lefoglalták és — ami a rendezőknek legjobban a szivükön feküdt — az adósleveleket, melyek körülbelül huszonötezer magyar aranyforintról szólottak, a hitelezőktől elvették (1453 május 2). Mert néhány szerencsétlen menekülni próbált, de elfogatott, ezzel a bün már bizonyitottnak látszott. Ennek a fontos pörnek intézését Capistrano vette a kezébe.

Őt mint eretnekbirót illette meg az első szó az állitólagos ostyameggyalázók üldözésénél is. Elég ravasz volt azonban arra, hogy az akkor tizennégy éves Posthumus László királynak, a fanatikus II. Albrecht fiának, illetve tanácsosainak érdeklődését felébressze. A husszita-vezér, Podiebrad György, aki Csehországban erős kézzel uralkodott, az ifju királyt még nem ismerte el és a szomszédos országokat, Sziléziát, Morvaországot és a többit Csehország részeinek tekintette, amelyek a királyválasztás elkövetkeztéig a királynak engedelmeskedni nem tartoznak. De Capistrano azt tanácsolta a boroszlóiaknak, hogy a zsidó pört László elé terjeszszék s ezáltal értessék meg vele, hogy jogszerinti királynak ismerik el és Podiebradról tudni nem akarnak. A bécsi udvarnál tehát a boroszlói irás megérkeztekor nagy volt az öröm, ugy tettek, mintha nagyon fel volnának háborodva az Ur testének meggyalázásán, két megbizottat küldtek Boroszlóba, s felhatalmazták őket és a boroszlói tanácsot, hogy a zsidók életéről és vagyonáról határozzanak.

Capistrano erre néhány zsidót kinpadra vonatott és utasitásokat adott, hogy a poroszlók miképen járjanak el; mert tapasztalata volt ebben elég. A megkinzottak természetesen vallottak. Ezalatt ujabb gyalázatos hazugságot terjesztettek. Egy gonosz zsidónő azt vallotta, hogy a boroszlói zsidók már előbb is elégettek egy ostyát, amely olyan bámulatos csodákat mivelt, hogy egy öreg zsidóasszonyt hivővé tett. A zsidók azonban agyonverték az öreg asszonyt. A kitért nő még azt is mesélte, hogy a zsidók egyszer egy lopott keresztény gyermeket meghizlaltak, aztán belül szegekkel kivert hordóba ültették és a hordót addig görgették, amig a gyermek meg nem halt. Véréből pedig a boroszlói zsidók a többi sziléziai községeknek is küldtek. Sőt a meggyilkolt gyermek csontjait is megtalálták. A zsidók sokszoros büne bebizonyitottnak látszott. Striegau, Jauer, Schweidnitz, Löwenberg, Liegnitz és Reichenbach zsidóit szintén elfogták és Boroszlóba vitték; összesen háromszáztizennyolc személyt. Capistrano ült törvényt fölöttük és csakhamar hozzáláttak az itélet végrehajtásához. A Salzringen (most Blücherplatz), ahol Capistrano lakása volt, negyven bünösnek itélt zsidót égettek el (1453 junius 2). A rabbi (Pinchas) felakasztotta magát és másoknak is tanácsolta az öngyilkosságot. A többieket kiutasitották Boroszlóból, de előbb hét esztendőn aluli gyermekeiket elvették tőlük, megkeresztelték, és keresztényeknek adták át őket felnevelés végett.

Igy akarta ezt Capistrano és László királynak be is bizonyitotta egy tudós értekezésben, hogy ez az eljárás a keresztény vallás szerint való. A derék városi irnok, Eschenloer, aki nem mert egyetlen hangos megjegyzést sem tenni erről az embertelenségről, naplójába ezt irta:

— Vajon ez istenes vala-e, vagy sem, a papi emberek lelkére bizom.

A papi emberek azonban emberevőkké váltak. A megégetett és számüzött zsidók vagyonát természetesen elkobozták, s ebből épitették a Bernát-egyházat. Az adóslevelek érvényüket vesztették. S ez nem az egyetlen templom volt, melyet ilyen véres pénzen épitettek. A többi sziléziai város zsidósága sem járt jobban. Egy részüket megégették, a többieket csaknem meztelenül elüzték.

Mikor a boroszlói polgári tanács az ifju László királyt arra kérte, hogy törvényben kimondja a zsidók számára a letelepedés tilalmát, a király nemcsak hogy elfogadta ezt az inditványt, „Isten dicsőségére és a keresztény vallás tisztességére“, hanem a sziléziai zsidókon elkövetett gyilkolást is helyeselte azzal a megjegyzéssel, hogy a zsidók „érdemük

szerint szenvedtek“ — s ez a kijelentés valóban méltó II. Albrecht fiához, aki a zsidókat Ausztriában megégettette. Miután a zsidók kivándoroltak (1454 juliusa és novembere közt), László a polgároknak ajándékozta házaikat, zsinagógáikat, sőt temetőiket is; a brünni zsinagóga egy részét a mészárosoknak engedte át, hogy vágóhidnak használhassák.

Hogy mennyi szerencsétlenséget okozott Capistrano, „a zsidók ostora“ Európa más részeiben, arról részletesen nem számolnak be a krónikák.

Egész Lengyelországig kiterjedt dühös zsidógyülölő izgatása, felzavarta az ottani hitközségeket is nyugodt életükből, melyet ott évekig élveztek. Lengyelország ugyanis hosszu idő óta menedéke volt valamennyi hajszolt, üldözött, bajjal terhelt zsidónak. Németország, Ausztria és Magyarország üldözötteit ott szivesen fogadták. A kedvező privilégiumok, melyeket Boleszlav herceg adott nekik és Nagy Kázmér király megerősitett, még érvényben voltak. A nápolyi ág uralkodása alatt, a Piasztok kihalta után, még inkább a nőuralom idején, a dominikánusok, a zsidók esküdt ellenségei sok hazug ostyagyalázásról és gyermekölésről szóló mesét kitalálhattak és terjeszthettek és bajokat is okozhattak ugyan, de Boleszlav és Kázmér kedvező rendelete kétségbe nem vont törvény maradt a lengyel zsidókkal való bánásmód tekintetében. Mert ebben az országban a zsidók még nélkülözhetetlenebbek voltak mint Európa többi részeiben. Lengyelországban csak nemesség és jobbágyság lévén, a zsidók képviselték a hiányzó polgárságot, áruról, készpénzről ők gondoskodtak és az ország holt tőkéit ők hozták forgalomba.

Mikor IV. Kázmér, nem sokkal trónralépte után Posenben tartózkodott, ez a már akkor tekintélyes város kigyulladt, s egynehány téglából épült ház kivételével a lángok martaléka lett. Eben a tüzvészben elpusztult azoknak a privilégiumoknak okirata is, melyet Nagy Kázmér adott a zsidóknak száz esztendővel előbb. Ennek következtében a lengyel községek zsidó küldöttei, Posen, Kalisch, Sieredz, Lenciz, Brzest, Wladislaw megbizottai Kázmér királyhoz mentek, elpanaszolták a számukra oly fontos okmány elvesztét, s kérték, hogy a meglevő másolatok alapján uj okiratot állittasson ki és általában régi privilégiumaikat ujitsa fel és erősitse meg. Kázmér nem is kérette magát soká és Lengyelország zsidóinak „hogy boldog uralkodása alatt ők is boldogan élhessenek“, olyan privilégiumokat adott, amilyeneket egyetlen európai államban sem élveztek (1447 augusztus 14, Krakkó). Ez a király nem volt az egyház rabszolgája s annyira kordában tartotta a papokat, hogy ezek vakmerően

a király részéről velük szemben tanusitott kegyetlenségről és megrablásról beszéltek. Az egyházi embereknek állami ügyekbe való beavatkozását nem engedte és ugy vélekedett, hogy „saját erejében is megbizhatik“.

Azok a kedvezmények, melyeket IV. Kázmér Lengyelország zsidóinak adott, sokkal jelentőségesebbek voltak a régibb privilégiumoknál, akár mert a király elé az eredetinek nem hű másolatát terjesztették aláirás végett, akár mert ő maga is bőviteni akarta a privilégiumokat. Szerette volna azonban elkerülni annak látszatát, hogy a zsidóknak tulságosan kedvez s az okiratot inkább a régi megujitásának óhajtotta feltüntetni. Az uj statutum nemcsak szabad kereskedést és költözködést biztositott a zsidóknak az akkor nagykiterjedésü Lengyelországban, azzal a határozott megjegyzéssel, hogy zsidóknak nem kell több vámot fizetniök, mint keresztényeknek, hanem egyenesen érvénytelenitett kánoni törvényeket, amiket a pápák oly gyakran, s akkoriban éppen a baseli zsinat, hoztak. IV. Kázmér privilégiumai kifejezetten megengedték, hogy zsidók keresztényekkel együtt fürödjenek s általán egymással érintkezhessenek. Különösen kiemelték: a keresztényeknek nem szabad a zsidót egyházi biróság elé idéznie, s ha megidézi, a zsidónak nem kell megjelennie. A tartományok palatinusainak ügyelniök kellett arra, hogy a zsidókat a papok ne zaklassák s általán erős védelemben kellett részesiteniök őket. Továbbá nem volt szabad zsidókat azzal vádolni, hogy peszach-ünnepen keresztény vért használnak, vagy hogy ostyát meggyaláznak, mert „ilyesmiben a zsidók ártatlanok, ezt vallásuk is megtiltja nekik.“

Ha valamelyik keresztény egy zsidó ellen, mint vádlott azzal a váddal lép fel, hogy a zsidó keresztény vért használt, akkor vádját belföldi, hitelt érdemlő zsidó tanukkal és négy ugyanilyen keresztény tanuval kellett bizonyitania, s ez esetben a zsidó, akire bünét rábizonyitották, egyedül kellett, hogy büntetést kapjon, hitsorsosainak belevonása nélkül.

Ezzel meggátolták az oly gyakran hazugul ismételt vádakat és a nyomukban járó zsidómészárlásokat. A zsidók életét és vagyonát már a régi statutum biztositotta, IV. Kázmérnak csak az erre vonatkozó törvényeket kellett megerősiteni. Elismerte a zsidók önálló igazságszolgáltatását is. Nehéz esetekben, melyek zsidók között, vagy zsidók és keresztények között forogtak fenn, nem volt szabad a rendes törvénykezésnek itélkeznie, hanem a palatinusnak (vagy helyettesének) kellett zsidókkal közösen törvényt látnia. Kisebb pörös ügyekben a zsidók vénje, vagy a rabbi egymaga döntött. A rabbinak joga volt arra is,

hogy engedetleneket, akik az idézésnek eleget nem tettek, pénzbirsággal sujtson, hat márkányi összegben, félig a saját, félig a palatinus javára. A birságot fokozni lehetett, ha a vádlott tovább is makacskodott.

A zsidó biróság itélete azonban csak ugy volt érvényes, ha vagy a zsidó templomszolga (szkolny), vagy a királyi törvényszolga (ministeriális) révén idézés előzte meg. Hogy a zsidó biróság esetleges önkénykedését megakadályozza, IV. Kázmér törvénye kimondta, hogy itéletet (átkot?) valamely zsidó fölött csak a község beleegyezésével lehet kimondani. Bizonyos, hogy akkor a keresztény Európa zsidóinak sehol ily előnyös privilégiumaik nem voltak, még Castiliában, II. Juan alatt sem, holott Benveniste Ábrahám kedvezett nekik. A király e privilégiumokat a lengyel mágnások beleegyezésével megujitotta és kihirdette; Troki, Luck és más helységek karaita községeinek privilégiumait, melyeket Witold litván hercegtől kaptak, szintén megujitotta és megerősitette IV. Kázmér (1446).

A papság természetesen rossz szemmel nézte a zsidóknak adott kedvezményeket és minden erejével azon volt, hogy a királyt ezek visszavonására birja. A lengyel klérus élén akkor a zsidógyülölő krakkói püspök és biboros állt, Zbigniew Olesnicki személyében. Őt bosszantotta az a védelem, melyben a király a zsidókat és a husszitákat részesitette. Mert a cseh husszíták tanitásának Lengyelországban is számos és előkelő hive akadt, amire az okot leginkább a püspökök adták meg; mert önzésükkel, örökös viszálykodásukkal és szentségtelen életükkel a katholikus tant, melyet képviseltek, gyülöltté tették.

Hogy a lengyel husszíták ellen hatással működhessen, Zbigniew püspök sürgősen meghivta az eretneküldöző Capistranot, hogy Lengyelországba jőjjön. Krakkóban a király és a papság, mint egy felsőbb lényt, diadalmenettel fogadta. Az egész idő alatt, mig a szerzetes Krakkóban tartózkodott (1453 augusztus 28-tól 1454 májusáig), Zbigniew püspökkel együtt folyton a husszíták és a zsidók ellen uszitotta Kázmér királyt. Capistrano nyilvánosan is felelősségre vonta, a pokollal fenyegette, megjósolta, hogy a porosz lovagrend ellen inditandó háboruja rosszul végződik, ha a zsidók privilégiumait meg nem szünteti s a husszitákat a papság vérszomjának ki nem szolgáltatja. A német lovagrenddel szemben való vereséget könnyü volt megjósolni, mert a németeket titokban a pápa, sőt a lengyel papság is támogatta Kázmér király ellenében.

Mikor aztán a lovagrend, hogy a poroszokon segitsen, valóságos keresztes hadjáratot inditott Lengyelország ellen és a lengyel sereget

csufosan megkergette és Kázmér király legyőzve és megalázva menekült a csatatérről (1454 szeptember), a papságnak nyert ügye volt. Azt hiresztelte, hogy a lengyelek veresége azért következett be, mert a király engedetlen volt az egyházzal szemben és mert a zsidókat és eretnekeket kegyelte. Hogy a csorbát kiköszörülhesse és erélyes hadjáratba mehessen Poroszország ellen, ehhez Kázmérnak Zbigniew püspök segitsége kellett; a püspök megszabhatta a maga feltételeit. A zsidók áldozatul estek. A király kénytelen volt cserben hagyni őket.

Novemberben a király visszavonta valamennyi, a zsidóknak adott privilégiumait, „Nehogy a hitetlenek Krisztus követőinél több előnyben részesüljenek és nehogy a szolgák jobban éljenek, mint az édes gyermekek."

Kikiáltók tették közhirré az egész országban a király elhatározását. Ezenfelül elrendelte Kázmér, hogy Lengyelország zsidói külön köntöst viseljenek, amely őket a keresztényektől megkülönböztesse. Capistrano győzött az egész vonalon; a zsidókat ott is sikerült megaláznia, ahol legkedvezőbb volt a helyzetük. A kegyvesztés következményei csakhamar jelentkeztek. A zsidó községek kétségbeesve fordultak német testvéreikhez, hogy ime a „szerzetes" a király uralma alatt is, ahol ők eddig boldogan éltek s a másutt üldözötteknek is menedéket adhattak, vészes sorsot zudithatott rájuk! Előbb alig is hihették volna, hogy ellenségük Lengyelország kapuján áttörjön, s most a király és a mágnások annak nyomása alatt nyögnek.

Ezalatt a kereszténységet valóságos istencsapása érte. A bünnel terhes bizanci birodalom, mely századok óta alig tengette züllött életét, végre, Konstantinápoly elestével (1453 május 29) több mint ezeréves fennállás után összeomlott; épen akkor, amikor a görög egyháznak a latinnal való egyesülését (Henotikon) hajtották volna végre az utolsó görög császár, a hivatalos görög papság és V. Miklós pápa. II. Mohamed, a török hóditó rabszolgaságot, szégyent, halált, rettegést és kint hozott az Uj-Rómára, de ezzel még csekély részét sem fizette vissza mindannak, amit ez a császárság mások és maga ellen elkövetett. A bizánci birodalom alapitójától, Konstantintól kezdve, aki vérrel szennyezett kardot adott az egyház kezébe, az utolsó császárig, Paleologus Konstantin Dragosses-ig, az uralkodók hosszu sora (a kereszténységtől elszakadt Julian kivételével) többé-kevésbbé önmagát istenitően gőgös, hűtlen, áruló, tettető, hazug és üldözésre hajló zsarnok volt. S a nép és az állam szolgái méltóak voltak uralkodóikhoz. Konstantinápolyból indult ki a zsidók megalázása csakugy, mint az elmék bilincsbeverése. A többi állampolgárral való egyenjoguságokat, melyet addig a római

birodalomban teljes mértékben élveztek, Bizánc keresztény szultánjai vették el tőlük. A zsidók elnyomását ezektől vették át a germán, román és szláv népek és az egyház képviselői azt az alapelvet, hogy a zsidókat kivételes helyzetbe kell lealacsonyitani, sőt ki kell irtani, a bizánci papoktól tanulták el.

Most, ime, Bizánc, az első keresztény császár alkotása, rombadőlt. Vad barbárok alapitották meg romjain az uj török birodalmat. Zsidó és maranus harcosok és különösen sok zsidó fegyverkovács, akik a kényszerkeresztelés után Spanyolországot elhagyták és Törökországban menedéket találtak, kivették részüket Bizánc elfoglalásából. II. Mohammed, Konstantinápoly meghóditója, Európa többi részeire, a latin egyház országaira is rávetette szemét. Az egész kereszténység nagy veszélyben forgott. A keresztény uralkodók és a népek mégsem tudták magukat annyira megemberelni, hogy együttesen erős harcot inditottak volna a török ellen.

A pápaság hazug és romlott mivolta most keserü gyümölcsöket érlelt. Mikor a szószegő V. Miklós pápa a kereszténységet általános keresztes hadjáratra szólitotta fel a törökök ellen, legátusainak a regensburgi gyülésen olyan beszédeket kellett meghallgatniok, melyek a rothadást kiméletlenül feltárták.

A pápa és a császár, mondották ott, egyáltalán nem is gondolnak arra, hogy háborut viseljenek a törökök ellen, csak az összegyüjtött pénzt akarják elpazarolni. Mindenki ezt mondta:

— Miért áldozzuk fel verejtékünket, javainkat, gyermekeink kenyerét, mig a pápa Szent Péter klenódiumát vastagfalu toronyban rejti el, noha a hit megvédésére neki kellene elsősorban odaadni kincsét?

Hiába prédikálta magát rekedtre Capistrano, hogy egy keresztes hadjáratra való lelkesedést szitson fel, mikor a törökök már arra készültek, hogy Magyarországra törnek és a Duna balpartjának területét ép ugy meghóditják a félhold számára, mint a jobbpartiakat. Szónoklatai már nem vonzottak, s csak diákok, parasztok, koldulóbarátok, éhezők és romantikus rajongók gyültek köréje. Európa lovagsága meg sem mozdult: józan és bizalmatlan lett. A középkori kisértetjárás a napvilág közeledtével szünőfélben volt.

Hunyadi János, a magyar hős és Capistrano voltak parancsnokai Belgrádnál a 60.000 főnyi kereszteshadnak a török II. Mohammed ellenében, és a hadisten szeszélye diadalt juttatott nekik. A törököknek egyelőre le kellett mondaniok arról a szándékukról, hogy Magyar-

országot elfoglalják. Később azonban mégis megvalósitották ezt a szándékukat. Mily ujjongás tört ki a kereszténységben a belgrádi győzelem hirére! Egymást érték a követek, akik a kereszt győzelméről beszámoltak. Capistrano annyira ment elbizakodottságában, hogy csak magának tulajdonitotta a győzelmet és a pápához intézett levelében egyetlen szóval sem emlitette Hunyadit.

Az inkább ravasz, semmint hivő Aeneas Sirvius Piccolomini, ez a meggyőződés nélkül való műkedvelő, aki később a császár titkárából pápa lett (II. Pius néven) és aki különben nem sok igazat mondott egész életében, Capistrano e viselkedéséről kivételesen igaz itéletet mondott:

— „A franciskánus barát meg tudta vetni a birtokot, le tudott mondani az élet gyönyöreiről, le tudta győzni a kéjvágyat, de a dicsőség hiuságát el nem nyomhatta. A belgrádi győzelemmel csak a maga nevét akarta megörökiteni.“

Különös, hogy egy zsidó (Soncin Mózes) azzal dicsekedett, hogy egy ütközetben, mely Firet (?) mellett folyt le, legyőzte és megfutamitotta Capistranot egész hadával. Igaz, hogy a fanatikus szerzetes nem sokáig élvezte a Belgrád mellett szerzett dicsőséget, mert még ugyanez évben (1456 október 3) elragadta a halál; de ezzel még nem halt meg a zsidógyülölet. Számos tanitványa és rendtársai fáradhatatlan makacssággal követték példáját.

Szinte a gondviselés művének látszik, hogy ugyanakkor, mikor a zsidóüldözés Európában mind hevesebb lett, támadt egy uj török birodalom, mely a hajszoltaknak vendégszerető menedéket adott. Mikor II. Mohammed szultán a háromnapi vérengzés után, melylyel Konstantinápoly bevételét befejezte, kiáltványt adott ki, amelyben felhivja az elrejtőzött és megszökött lakókat, hogy házukba és birtokaikra minden félelem nélkül visszatérjenek, a zsidókról is jóakarattal emlékezett meg.

Megengedte nekik, hogy Konstantinápolyban és a többi városokban szabadon letelepedhessenek. Külön lakóhelyeket jelölt ki számukra s megengedte zsinagógák és iskolák felállitását is. II. Mohammednek volt egy zsidó udvari orvosa, Hekim Jakab, akit különösen kitüntetett és pénzügyi igazgatóvá, defterdárrá tett meg. Neki vagy egy másik orvosnak, aki Spanyolországból vándorolt Törökországba s a szultánnál szintén nagy tekintélyben állt, a maga és utódai számára adómentességet biztositott.

Amint nem sokkal Konstantinápoly elfoglalása után görög patriarchát választott, akit bizonyos tekintetben uj birodalma valamennyi görögjének fejévé tett meg, akként egy zsidó fő-cháchámot is kinevezett egy jámbor,

tudós és derék férfiu, Kapsali Mózes személyében. Ezt a főrabbit Mohammed a divánba is meghivta, s még azzal is kitüntette, hogy székét a mufti, a mohamedán főulema mellé és Gennadios patriarcha elé állittatta. Kapsali Mózes (született 1420 körül, meghalt 1495 táján) a szultántól bizonyos politikai hatalmat is kapott a török községek fölött. Ő rótta ki az adókat, melyeket a török zsidóknak külön-külön, vagy községenként kellett fizetniök, be is hajtotta a pénzt és beszolgáltatta a szultán pénztárába. Kapsali Mózesnek büntető hatalma is volt minden község tagjaival szemben, ő erősitette meg a rabbikat, szóval feje és hivatalos képviselője volt az összes török uralom alatt álló zsidó községnek.

A rabbanitákkal való érintkezés a török birodalomban még a teljesen megmerevedett karaizmusba is némi életet öntött. A konstantinápolyi és drinápolyi karaita községek a Krimiából, Ázsiából és Dél-Lengyelországból bevándorlókkal gyarapodott meg. A karaiták, akiknek elvei a biblia-kutatáson és az észszerü magyarázaton alapultak, oly szégyenletes tudatlanságba sülyedtek, hogy vallásuk egész épülete, most már csakis még jobban, mint a rabbanitáké, régibb tekintélyek tételeiből és hagyományaiból állt. Ők a hagyomány megvetői, teljesen a hagyomány imádóivá lettek. Tudatlanságuk foka kiderül abból, hogy egy hosszu század alatt egyetlen szerzőjük sem akadt, aki valamelyes önállóságra vitte volna. Egyetlen szerző neve merül fel köztük ekkoriban hosszu időnek multával. Ábrahám ben Jehudáé, aki azonban csak egy exegetikus művet állitott össze és abban éppen annyit vett fel rabbanitáktól, sőt magából a talmudból, mint hitsorsosaitól. Azok a karaiták, akik tanulni akartak, kénytelenek voltak rabbanita oktatók elé járulni és azoktól kérni az irás és a talmud magyarázatát. A bibliamagyarázat büszke mesterei gyámoltalan tanitványai lettek a rabbanitáknak, akiket valamikor annyira lenéztek.

A karaizmus megkövesedését egy esemény mutatja az európai Törökországban. Egy karaita kollégium, amelynek tagjai Basjazi Menachem, fia Basjazi Mózes, Maroli Menachem, Michael, az öreg és fia József és még más férfiak voltak (Drinápolyban), ujitást vezetett be, mely abban állt, hogy szabad pénteken nappal az éjszakára világosságot és tüzet előkésziteni, nehogy a hivek éppen a szent nap estéjét sötétségben töltsék. A kollégium érveket is hozott fel az ujitás mellett. A karaita elv szerint nemcsak egy szellemi testületnek, hanem minden egyes embernek joga volt a maga magyarázata alapján a szokást megszüntetni, vagy valamely uj tételt felállitani. Mindamellett később (1460

körül) heves ellenzék támadt e határozattal szemben, amely egy oly szokást vetett el, ami talán magától az alapitó Anantól származik s ezáltal a szentség hétszázados patinájával rendelkezett. A kérdés surlódásra és szakadásra vezetett. A községnek azt a részét, amely péntek estére megengedte a világosságot, a szigorubb fölfogásuak kigunyolták és eretnekül bélyegezték. Az ünnepek rendelete dolgában való szakadás pedig még ekkor is fennállt a karaiták között.

A palesztinaiak és a szomszédságban lakók az árpa érése szerint rendezkedtek be és aszerint határozták meg azt is, hogy az év egyszerü vagy szökő év. Figyelemmel kisérték az ujholdat is, hogy ünnepnapjaikat ezen az alapon szabályozzák. A Palesztinától távol lakó községek ellenben, a török, déllengyelországi és Krimia félszigetén élő karaiták a rabbaniták naptára szerint igazodtak. Ez az öröklött betegség ezután is továbblappangott: nem volt mód rá, hogy valamely határozott időszámitás elfogadásával megszüntethessék.

A karaizmus nyilvánvaló gyöngesége és hitvallóinak tudatlansága a törökországi rabbanitáknak megadta az alkalmat arra, hogy a karaizmust a talmudi zsidósággal kibékitsék, vagy legalább is a köztük fennálló ellenséges viszonyt enyhitsék. A rabbanita tanitók, Saporta Chanoch (aki Cataloniából vándorolt be), a görögországi Kapsali Eliézer és a németországi Halévi Elija azoknak a karaita tanitványaiknak, akiket a talmudra oktattak, első feltételül azt szabták, hogy beszédükben és irásaikban tartózkodni fognak a talmudi tekintélyek szidalmazásától s a rabbanita naptár szerinti ünnepeket meg nem szentségtelenitik. Nagy zavarukban, hogy lehetetlen helyzetükből szabaduljanak, a tudnivágyó karaitáknak ezt meg kellett igérniök. De a török főrabbi, Kapsali Mózes ugy vélekedett, hogy a karaitákat egyáltalán nem szabad a talmudba beavatni, mert a talmudot ugyis elvetik. Kapsali ugyanis annak a szigoru német iskolának volt a tanitványa, amely tuljámborságában nem volt hajlandó semminő engedményre, még akkor sem, ha ezáltal az elszakadt szektának lassanként való megtérését talán el is lehetett volna érni. Alapelve az volt, hogy amit egy rituális mű, ha a legközelebbi multból származik is, megtilt, azt egyetlen rabbinak sem szabad a tilalom alól kivonnia.

Valóban csodálatos, hogy a talmudstudium Németországban ily kedvezőtlen körülmények között is, „állandó félelem, reszketés, kinzás és üldözés közepette“ hogyan virágozhatott fel annyira, hogy a tanitványok a legtávolabbi községekből mentek Erfurt, Nürnberg, Regensburg, Prága főiskoláira s az ott tanitó rabbikat irigység nélkül min-

denütt a legképzettebbeknek ismerték el. A meglepő kombinációk és hajszálpontosságu megkülönböztetések toszafista irányzata, egyesülve Ramerü, Sens és Páris iskoláinak alaposságával, Németországban uj életre kelt. Az alapos tudományu és töprengő gondolkodásu német lélek a német zsidóságra is átszármazott. A legkiválóbb rabbik, akik ezt a szellemet ápolták és átörökitették, Weil Jakab és Iszerlein Izrael voltak. Az első (fénykora 1425 körül, meghalt 1456 előtt), ki Möllin Jakab tanitványa volt, különös mélységgel kötötte össze mesterének nagy jártasságát a talmudban és a rabbinikus irodalomban. Mestere följogositotta ugyan arra, hogy Nürnbergben rabbinusi funktiót végezzen, de szerénységből, nehogy a már az állásba betelepedett Kohén Salamon érdekeit sértse, ő ettől tartózkodott. Mikor Weil Jakab később erfurti rabbi lett, közeli és távoli községek egyaránt elismerték tekintélynek és döntéseinek alávetették magukat. E döntésein kivül ugyan más jelentős irodalmi művet hátra nem hagyott, de ezek is eléggé bizonyitják világos eszét és nemeslelküségét. A rabbi-méltóságnak nem volt olyan értéke az ő szemében, hogy ezáltal magát a laikusoknál többre tartotta volna. Pöröktől, amennyire lehetett, távoltartotta magát Weil Jakab s inkább azt tanácsolta a feleknek, hogy szakemberekből álló választott biróság elé vigyék az ügyüket. De ahol jogok védelméről volt szó, ott ő, a gyöngéd és szelid ember oly tetterővel járt el, amely semminő személyi tekintetet nem ismert. Ezt egy alkalommal saját rokonainak is bebizonyitotta.

Egy igen gazdag, tekintélyes és a talmudban jártas embertől, Ábrahám Ezrától, aki egy püspök (a merseburgi vagy magdeburgi) udvarában is fontos szerepet játszott, egy herceg elrabolta feleségét és unokaját és börtönbe vetette őket. Az asszonyt azért, hogy a zsidótól pénzt zsaroljon, a kisleányt meg, hogy megkereszteltesse. Ábrahám Ezra a püspöknél való minden befolyása mellett sem tudta a foglyokat kiszabaditani. Ekkor bizonyos Zehner Dávid nevü ember magára vállalta a kiszabaditást. Nagy pénzösszeggel a foglyokat, öt hónapi fogság után, ki is váltotta. Ahelyett, hogy a szabaditó működését hálásan megköszönte volna, a férj és nagyapa azzal az ürügygyel tagadta meg Zehner költségeinek megtéritését, hogy neje és unokája a püspök közbenjárása révén amugy is kiszabadult volna. Ábrahám Ezra különben nemcsak fösvény ember volt, hanem csaló is, aki vagyonát jogtalan uton kereste s ezenfelül intrikus és veszedelmes ember volt azok irányában, akik utjában állottak. A községebeli rabbi nem is merte maga elé idézni, hogy Zehner Dávid követelését rajta behajtsa. Ekkor Weil

Jakab, akivel sógorságban volt, meginditotta ellene az eljárást és a legsulyosabb átokkal fenyegette meg, ha a szóban forgó összeget Zehnernek a legrövidebb idő alatt meg nem tériti.

Weil Jakab ifjabb kortársa, Iszerlein Izrael ben Petachja — valószinüleg unokája annak a Kremsi Izraelnek, akit Ruprecht császár főrabbinak tett meg — előbb marburgi (stajerországi) rabbi volt, azután Bécs-Ujhely rabbija lett (fénykora 1427—1430 körül). Főmestere R. Oser volt Sziléziából, akit azonban termékenységben és éleselméjüségben felülmult. Iszerleint ezért a következő század rabbinusai elsőrangu tekintélynek tartották és Aséri mellé helyezték. Ő is tiszta erkölcsü, nemeslelkü ember volt, minden önzésnek és erőszaknak határozott ellensége. Mikor egy alkalommal a prágai rabbi, Elija, átokkal és a keresztény hatóságokra való hivatkozással saját pörét a maga hasznára akarta eldönteni, Iszerlein erősen megdorgálta ezért az eljárásért, azt izenvén neki, hogy nevét bölcseséggel és iskolája felvirágoztatásával, ne pedig erőszakkal és árulkodással tegye hiressé. Iszerlein kijelentette, hogy egyáltalán nem tisztességes dolog, ha rabbik házassági szerződésekért és más rabbinusi okiratokért és funkciókért pénzt fogadnak el. Minden alkalommal fellépett azoknak a rabbiknak gőgje ellen, akik, mint a katholikus papság, papi hatalmat igényeltek és erélyesen megvédte a községi szabadságot. Iszerlein tekintélye a rajnai községek egy viszályát, mely már csaknem szakadásra vezetett, elcsititotta és kiegyenlitette.

A rajnamelletti Bingenben (melynek községe a mainzi érsek fennhatósága alatt állott) akkoriban egy tekintélyes rabbi élt: Oppenheim Seligmann, akinek fiai alsó-rajnai rabbinátusokat foglaltak el. Minthogy Seligman a környék középpontjának tekintette magát, uj szabályokat akart felállitani és magának bizonyos mértékben döntő tekintélyt szeretett volna megszerezni. Erre a célra Seligmann rabbi-zsinatot hivott össze Bingenbe (1455—56 körül) és meghivta Köln, Geldern és Jülich környékének rabbinusait, anélkül azonban, hogy programmját adta volna annak, mit akar a zsinaton tárgyaltatni. Noha ezek a községek nem is küldöttek követeket, Seligmann bizonyos határozatokat hozatott, melyeket valamennyi rajnai községre érvényesnek akart kimondatni és azokat, akik a határozatokat megszegik, átokkal akarta volna sujtatni. De Mainz, Worms, Frankfurt, Oppenheim, Köln, Geldern és Jülich községei is tiltakoztak e merészség ellen, hogy olyan kötelezettségeket és sulyosbitásokat rójjanak rájuk, melyekhez beleegyezésüket nem adták, mint ahogy az addig szokás volt. Seligmann és hivei mindamellett

azt állitották, hogy a határozatok kötelezők a rajnai községekre, minek következtében nagy viszályok támadtak.

A tiltakozók R. Iszerlein Izraelhez fordultak, aki akkor Bécs-Ujhelyen volt és mint döntő tekintélyt végleges itéletre kérték fel. Iszerlein határozottan Seligmann ellen nyilatkozott, rabbinikus döntésekkel bizonyitotta, hogy nincs joga a községek tudta és beleegyezése nélkül a községekre terhes határozatokat rákényszeriteni.

— Még ha — mondotta — egy általánosan elismert nagy rabbinak szabad volna is közérdekü rendelkezéseket tennie önhatalmulag, te ilyenül nem tekintheted magad, mert legföljebb helyi hiresség vagy.

Iszerlein a lelkére beszélt Seligmannak, hogy a községek békéjét és egyetértését ne zavarja éppen ebben az időben, amikor községek feje felé uj veszedelem gyülekezik a mainzi érsek (Dietrich, Diether von Isenburg) részéről. Ugyanilyen értelemben nyilatkoztak azok az ifjabb rabbik, akiket megkérdeztek: Lurja Áron, a regensburgi Bruna Izrael, az ulmi Kitzingen Salamon és a bécsujhelyi R. Meisterlein. Ez utóbbi is kérte Seligmannt és hiveit, hogy az egység kötelékét, mely a zsidóságot egymáshoz füzi, könnyelmüen szét ne tépjék. R. Meisterlein különösen figyelmeztette őket arra, hogy csak az egyetertésben élő zsidóság menekülhet a minden oldalról tornyosuló veszélyek elől. Elmondta, hogy Lengyelország zsidói mily esengve nyujtották kezüket német testvéreik felé, kikhez tanácsért és segitségért folyamodtak a gyilkos fanatizmus ellen, melyet Capistrano Lengyelországban felszitott. Iszerlein és a többi rabbi intő szava, ugy látszik, hatott Seligmannra és rábirta, hogy a bingeni határozatokat elejtse; tény, hogy többé nem esett szó róluk és a rajnai községekről.

Jelentékeny haszonnal volt a zsidóság fejlődésére, hogy e kor két legtekintélyesebb rabbija, Weil Jakab és Iszerlein Izrael valóban erkölcsös jámborsága és alázatossága némely rabbi gőgjét korlátok közé szoritotta. Mert a prágai Élia és a bingeni Seligmann mellett a katholikus egyház rossz példájától félrevezetve, mások is kezdtek maguknak a laikusokkal szemben papi hatalmat vindikálni.

— Vannak rabbik — igy ostorozza őket Weil Jakab — akik a talmudot valami alaposan nem is értik s mégis elég vakmerőek a rabbiság diszét magukra ölteni, vagy nagyravágyásból, hogy mások előtt járhassanak, vagy haszonlesésből. Semmi olyan erényük nincsen, amilyet a Talmud tanitványaitól megkövetel. Sőt némelyek oly bünöket is elkövetnek, amik által rossz hirbe kerülnek és Isten nevét megszentségtelenitik.

Mikor aztán ilyen kevéssé méltó rabbik a talmudra való hivatkozással azokra a világiakra, akik őket szóval megsértették, pénzbüntetést róttak ki és magukat az átok kimondására feljogositottnak tekintették, Weil Jakab kereken kimondta, hogy rabbi kortársai egyikének sincs több joga a világiaknál, hogy a talmud értelmében senki sem teheti meg önmagát talmud-chachamnak, azaz tudósnak s hogy a rabbik egyáltalán nem jogosultak arra, hogy sértések alapján pénzbüntetést rójjanak ki és átkot hirdessenek. Nagyon szigoru volt Weil Jakab a féltudósokkal szemben, akik az uralkodótól vagy a felsőbb hatóságtól adattak maguknak rabbiságokat és hivatlanokkal szemben, akik rabbiknak mondották magukat és vándorutjukon rabbi-funkciókat végeztek. A német községek rabbinusai, Weil Jakab, Iszerlein Izrael és tanitványaik, Bruna Izrael, Kolon József és a két Menz s mások, akik a tizenötödik század közepe óta mindinkább tanitói és mintaképei lettek egész Európa zsidóságának, nem alkottak ugyan jelentős irodalmi műveket, de megőrizték a rabbiméltóságot az elfajulástól és az erkölcstelenségtől, ami olyan érdem, melyet nem lehet elég magasan értékelnünk ama szenvedések közepett, melyek a németországi és a szomszédos zsidóságra szakadtak.

A németországi zsidók nyomoruságos helyzetével szemben a török birodalomban élő zsidók valósággal a paradicsomban érezhették magukat. Németországi zsidó kivándorlók valóságos elragadtatással nyilatkoznak a török zsidók kedvező helyzetéről. A török zsidóknak sem aranyfillér, sem koronaadók fejében vagyonuk harmadrészét elfizetniök nem kellett, sőt meglehetősen mentek voltak minden szolgálmány alól. Kereskedelmi és költözködési szabadságot élveztek és azt tették, amit akartak. A termékeny föld, melyet a törökök a rest görög keresztényektől elragadtak, tág teret nyitott kereseti tevékenységüknek. „Törökország olyan föld," mondja egy lelkesedő zsidó, „amelyben semmi, de semmi sem hiányzik."

Két ifju zsidó, Kalonim és Dávid, akik Törökországba vándoroltak, megjegyezték, hogyha a német zsidók csak sejtenék, hogy török területen mi mindent találhatnak, akkor, minden bajjal dacolva, tömegesen megszöknének s odavándorolnának. Ők ketten felszólitottak egy férfit, aki már korábban Törökországban telepedett le, Zarfati Izsákot — akinek neve a német zsidók előtt nem volt ismeretlen, — hogy intézzen körlevelet a Svábföld, Rajnavidék, Stájer- és Morvaország zsidóihoz, ismertesse meg velük a félhold alatt élő zsidók kedvező helyzetét és birja rá őket, hogy Németországot, ezt a nagy kinzókamrát hagyják el

és Törökországba vándoroljanak. Fényt és árnyékot nem lehet élesebben szembe állitani, mint ahogy Zarfati Izsák körlevelében tette.

— „A halálnál keservesebb nyomoruságról beszélnek, melyet a német testvéreknek el kell szenvedniök; zsarnoki törvényekről, kényszerkereszteléseksről, kiutasitásokról, melyek nap-nap után előfordulnak. S ha az egyik helyről elmenekülnek, akkor a másikon még sulyosabb szerencsétlenség sujt le rájuk. Hallom, hogy könyörtelen csőcselék emeli föl szavát Izrael ellen; látom e nép fenyegető kezét. Kivül jaj és belül is jaj! Kényurak naponként rendeleteket bocsátanak ki, hogy pénzt zsaroljanak. A lelkészek és szerzetesek, a hamis papok fölkelnek a szerencsétlen nép ellen és igy szólanak: „Üldözni akarjuk, mig meg nem semmisül. Izrael neve többé sehol se hangozzék!“ Azt hiszik, vallásuk van veszélyben, mert a zsidók talán megvásárolják Jeruzsálemben még a sirtemplomot is. Ezért parancsot adtak ki, hogy minden zsidót, akit egy keletre menő hajón találnak, a vizbe vessenek. Ó, hogy bánnak a szent német községekkel és hogy gyengitik erejüket! Nemcsak helyről-helyre kergetik őket, hanem életükre is törnek, fejük fölött kardot suhogtatnak, lobogó tűzbe, rohanó folyóba és poshadt mocsarakba vetik szegényeket! Barátaim és tanitóim, testvéreim és ismerőseim! Én, Zarfati Izsák, aki Franciaországból származom és Németországban ültem mesterem lábainál, én kiáltom felétek: Törökország olyan föld, amelyen semmi sem hiányzik. Ha beleegyeztek, jó sorotok lehet. Törökországon át biztosan eljuthattok a szentföldre. Nem jobb a mohamedánok között élni, mint a keresztények közt? Itt a legfinomabb kelmébe öltözködhettek. Itt mindegyitök a maga fügefája és szőlőtője alatt békén élhet! A keresztények között nem is meritek gyermekeiteket kékbe vagy vörösbe öltöztetni, mert kékre verik és vörösre nyuzzák őket. Ezért szegényesen és rongyosan kell járnotok. Valamennyi napotok komor; szombatotok és ünnepetek is az. Idegenek élvezik vagyonotokat. Mit használnak a ti gazdag zsidóitoknak a kincsei? Csak a maga szerencsétlenségére halmozza fel őket, hogy egy napon mindent elveszitsen. Kincseitek? Nem, az ő kincseik. Akkor veszik el tőletek, amikor nekik tetszik, legfölebb hazug rágalmakat találnak ki ellenetek. Nem tisztelik a vénséget, nem a tudást. S ha hatvan pecsétes igéretet adnak is nektek, akkor is megszegik. Mindig kettős büntetéssel sujtanak: halállal és vagyonelkobzással. Nem engedik meg a tanitást az iskolákban, zavarják imáitokat, megtiltják a zsidónak, hogy keresztény ünnepen dolgozzék és üzletei után járjon. Mért szunnyadsz hát, ó Izrael! Fel! Hagyd el azt az átkozott földet!“

Zarfati Izsák felszólitása bizonyára sokakat rábirt arra, hogy Törökországba és Palesztinába vándoroljanak. Komor lényükkel, tulzott jámborságukkal, sajátságos hosszu köntösükkel és csuklyáikkal a német zsidók elütöttek a keleti és görög zsidóktól és nemsokára a bennszülötteket is befolyásolták.

A palesztinai kivándorlási tilalommal egészen különösen állt a dolog. Jeruzsálem zsidó lakói egy pasától engedélyt kaptak arra, hogy Cion hegyének egy részén zsinagógát épithessenek. A hely azt a birtokot érintette, amely a ferencrendieké volt, s amelyen egy düledező kápolnájuk, a Dávid-kápolna állt. Ezért a szerzetesek olyan keserves panaszt emeltek, minthogyha a szent város és az ország öröktől fogva az ő tulajdonuk lett volna. A pápához fordultak panaszukkal és azt mondták, hogy ha ez igy megy tovább, akkor a zsidók a sirtemplomot is magukhoz ragadják. Erre a pápa bullát bocsátott ki, hogy keresztény hajótulajdonos a szentföldre igyekvő zsidót hajójára fel ne vegyen. Mivel a keleti hajózás akkoriban csaknem egészen a velenceiek kezében volt, a dogét rábirták, hogy a szárazföld és szigetek minden kapitányának megtiltsa Palesztinába menő zsidók szállitását.

TIZEDIK FEJEZET.

UTOLSÓ FÉNYSUGARAK.

A spanyol zsidók hanyatlása. Az utolsó jelentékeny talmudisták. A tudomány képviselői. A kabala és tulkapásai. Kana és Pelia könyve. A kabala a kereszténység szolgálatában. Az utolsó évtizedek politikai helyzete. Castilia zsidó lakossága. Benveniste Ábrahám. A zsidók növekvő befolyása. Alfonso de Spina zsidóüldözései. A sepulvedai martirok. A lakosság elkeseredése a maranusok ellen. Pedro de Herrera terve a maranusok hátrányára üt ki.

(1456—1474.)

Hogy mennyire hanyatlottak a pyreneusi félsziget zsidói, ők, akik egykor az egész zsidóság ragyogó mintaképei voltak, mutatja az is, hogy a talmudstudium dolgában, mely egykor a szellemi élet fokmérője volt, versenyre kelni még a németekkel sem tudtak! Sülyedésüknek természetesen nem maguk voltak az okai. A jó zsidó fejek egy részét az egyház szolgái leüttették, másik részüket pedig a kereszténység gyarapitására magukhoz vonták. Annak a nemzedéknek kihalása után, amelynek Paulus de Burgos és Geronimo de Santa-Fé apostatákkal a nagy harcot végig kellett küzdenie, nem következtek erőteljes utódok. A spanyol és portugál rabbik munkálatai a talmudtudomány terén számba sem jöhettek. Ábrahám Benvenistenek fia, Józsefnek és unokáinak, Vidalnak meg II. Don Ábrahámnak jámbor buzgalma, melylyel nagy vagyonuk mellett a zsidó tanházakat talpra állitani és mestereit és növendékeit támogatni igyekeztek, a hanyatlásnak utját állani nem tudta. A megalázás és az elszegényedés okozta keserves helyzet elrabolta a nyugalmukat és megzavarta a szellemet megerőltető tanulmányokhoz szükséges kedvet. Izsák Campanton rabbi nyomát, aki 100 évnél tovább élt (szül. 1360, meghalt, 1463-ban), aki Ferran Martinez és Vicente Ferrer valamennyi szörnyü tettének és rettentő következményeinek szemtanuja volt, noha fénylő világosságként és Castilia Gaonjaként dicsőitették, semmi más nem jelzi, csak egy alig számbavehető talmud-methodikai munka, mely sem tudományról, sem szellemről tanuságot nem teszen.

Három tanitványa maradt, akiket Spanyolországban nagyban ünnepeltek ugyan, de eredeti művel sem általában a zsidó irodalmat, sem a talmud-tudományt nem gazdagitották. A három tanitvány: Izsák de

Leon (szül. 1420, meghalt 1490 körül); a toledói Izsák Aboab (szül. 1433, meghalt 1493-ban), aki mesterének, Camptantonnak rabbiszékét örökölte; s Sámuel Ben Ábrahám Valensi (Valenci, Valenciano; szül. 1435, meghalt 1487-ben). Az elsőnek csak a csodatevő hire maradt reánk, irodalmi hagyatéka valószinüleg semmi sem volt. A három közül nyilván Izsák Aboab, aki félszemére vak volt, a legtermékenyebb iró, de ez is inkább kommentárokat és prédikációkat szerzett, melyek izléstelenek és bölcselők és kabalisták mondásaiból rovattak össze. Ha még Chajun Józsefet is hozzájuk vesszük (fénykorát 1450—1480 közt élte), akkor kimeritettük a pyrenei félsziget utolsó rabbinikus nevezetességeinek sorát. Chajun igen jámbor, igen érdemes ferfiu volt, de kiválóbb jelentőségre szert tenni nem tudott, inkább a könnyü agadával, mint a mély gondolkodást igénylő törvénymagyarázattal foglalkozott.

A spanyol zsidóknak a tudomány más terén az utolsó évtizedekben való tevékenysége nem sokkal inkább érdemli meg a megemlékezést. A tudomány már ebben az országban is legalább is gyanus volt. Sőt mondhatni veszedelmes csábitónak tekintették és számüzték. Izsák Arama, egy a maga korában, de még később is kedvelt prédikátor, aki Zamorában, Taragonában, Fragában és Calatayudban vezérszerepet vitt (1450—1490 közt élte fénykorát), miként más szónokok és rabbik is, határozottan tüzelt a tudomány ellen. A filozófiában, melynek a spanyol zsidó gondolkodók ezelőtt mesterei voltak, e kor zsidó tudósai annyira járatlanok voltak, hogy egyik művelője, a monzoni Ali ben József Chabilio Aquinoi Tamás, Duns Scotus és Wilhelm Occam skolasztikusok irásait forditotta héber nyelvre, holott ezek közvetve, vagy közvetlenül zsidó gondolkodók szellemébol meritettek. Kortársa, Ábrahám ben Sem-Tob Bibago, aki előbb Huescában, később Saragossában élt (fénykora 1446—1489 közé esett) és mint orvos valószinüleg Arragoniai II. Juan udvarával is érintkezésben állott, sem sokkal több jelentőségre tett szert. Bibago tulajdonképen inkább szónok, mint metafizikai gondolkodó volt. Csak prédikációkat hagyott hátra és lényegében már kiforrott bölcseleti eszméket dolgozott fel. A hit utja cimü önálló műve szintén prédikációs jellegü. Ő már kénytelen volt a közvéleménynek avval a meggyökeresedett előitéletével számolni, hogy minden tudományos kutatás, mely a vallás körén tul lép, kárhoztatandó és eretnekségre vezet. A legtöbb spanyol zsidó tudatlanságával és vakhitével már büszkélkedni is tudott. Chabilio barátja, II. Sem-Tob ben József ibn Sem-Tob, a vallásbölcselőnek fia (szerepelt 1461—1489 közt), sokat foglalkozott ugyan filozófiával, több kommentárt (köztük Maimuni Móré-

jához) is szerzett; de azért semmiképen sem volt önálló gondolkodó; csak járt utakon mozgott és elkopott iskolai formulákkal élt.

Akik nyilt szemmel itélték meg a helyzetet, fájdalmasan állapithatták meg az általános züllést. Mert a spanyol zsidók sülyedése, mely a társadalomban lealacsonyult helyzetükből és a tudományos kutatás iránt való megvetésükből, vagy legalább is közömbösségükből származott, nemcsak helylyel-közzel mutatkozott, hanem kihatott az egész vallásos és társadalmi életre. Egy ezen korabeli iró, József ben Mesullam, szatirikus munkával, mely jelentékeny szónoki értéket képvisel, a káros irányt kiméletlenül leplezte le. Szerző (1468 körül), akinek egész neve leplezésére nyilván oka volt, a keserü ostorozást költött párbeszéddel kezdi. Megfesti benne a zsidótörzsnek nyomoruságos helyzetét, amit a zsidóság elfajulásával okol meg. „Az isteni kinyilatkoztatás tiszta forrását — ugymond — sokszor zavarta fel emberi munka. Nemcsak a bibliát, hanem a talmudi tant is sok mindenféle toldozgatással és babonás szokással felismerhetetlenné tették és elburjánoztatták. A kabala viszszásságai a zavart a maguk részéről is növelték. Egykor a bálványimádó izraeliták igy szólottak: „Ó Báál hallgass meg!“ A jelenkor zsidói pedig ugyanilyen módon fohászkodnak Michael angyalhoz vagy valamelyik kabalista szefirához és ily módon háttérbe szoritják az Istent.“ A szellemes szatira álomképben sebhelyes, fekélyes, foszlányos testü nő alakot vezet elénk, aki a bántalmakat és testcsonkitásokat fenséges király trónja előtt panaszolja el. Az *imát* személyesiti meg, aki Isten előtt kesereg, hogy valójából kiforgatják, toldalékokkal sokszor elcsufitják, gondolkodás nélkül mondják el és ajkuk mormolásával zavarják. Szerző különösen a rabbikat ostorozza, azért, hogy ők, a „szegény vezérek“ a bibliát és tudományt elhanyagolják, a talmudot furfangosan magyarázzák, hiábavaló kérdéseket fürkésznek ki és az eszközt teszik meg célnak.

Az agyrémekkel és álmokkal dolgozó sivár kabala életereje akkor hasonlóképen kimerült és elhanyagolt volt és mert teremteni nem tudott, rombolásra vetemedett. Ez időben őshonában, Spanyolországban nagyjában és általában nagyon kevés ápolója és hive volt. Az emlékek csak három névről tudnak: Ábrahám Sabáról, Juda Chajatról és leginkább József Sarcoról. Ez utóbbi, ki orvos volt és kit a De Menezes portugál grófi családnál mint házi orvost nagyon kedveltek, az esztelen miszticizmus teljesen rabjául ejtette. A kabalisták után önálló mű nem maradt, inkább csak régi kabalista irásokhoz, imákhoz és szentenciákhoz való kommentárok. De, hogy valami ujat is találjanak és tudományuknak

uj barátokat szerezzenek, a kabala egy művelője a talmud és egyáltalán a zsidóság vallási szabályai ellen fordult. „A telek elegyengetése nélkül senki sem épit házat; ha pedig összeomlással fenyegető falak vannak, azokat előbb le kell rombolni; különben az uj házat fölépiteni nem lehet. Éppen igy a mi tanunk is elpusztitandó és feloldandó, hogy azután annál szilárdabban tudjuk felépiteni.“ Ilyen feladatra vállalkozott a névtelen kabalista, aki hol Kanának, hol Elkanának nevezi magát és a misnabeli Nechunja ben Hakana család ivadékaként tetszeleg. Részben merész, részben hóbortos titoktanát hol ősz atyja, Ibn Gedor (vagy Abi Gedor), hol 3 éves fia, Nachum, hol Élia próféta, vagy más misztikus lény szájába adja. A szerző minden kétséget kizáróan Spanyolországban élt és misztikus számkörökkel 1490-re jósolta meg a Messiás megérkeztét. Ez a névtelen kabalista két terjedelmes munkát (Kana és Peliah) irt, amelyekben Ábrahám Abulafiának, a féleszü Messiási rajongónak balgaságait, számjátékait, betüváltozatait és hamis fejtegetéseit ujra feltálalta. Módszerében uj az, hogy a talmudi vezérszavakat és magyarázat-szabályokat a kabalára is alkalmazni kivánta.

A kabalista szerző eközben a rabbikon és a talmudistákon alig győzte haragját kitölteni. Gyalázta őket, hogy talmudi problemákon hangos szóval és villámszerü mozgékonysággal vitatkoznak, állitólag uj dolgokat fedeznek fel, amellett jól élnek, a népet helyes utra nem igazitják s különösen a kabalára semmi gondot sem forditanak.

„Ezek a vakok, akik vakságukkal még el is dicsekszenek, hiábavalóságok felett vitatkoznak és mert disputálni tudnak, azt hiszik, hogy bölcsek. Nem, bölcsnek nem nevezhető még az sem, aki magát az egész talmudot megérti; csak az a bölcs, aki behatolt a kabala titkaiba.“ A bujkáló Kana talmudi fegyverekkel támadja a talmudot. A nemes szervek rákfenéjének mondja; szerinte el kell távolitani a baj gyökereit, hogy egészséges hus — a kabala — nőhessen a helyén. A zsidóság rituáléi csak a kabala révén őrizik meg becsüket, a kabalista alap elejtése esetén azt kellene feltételezni, hogy a zsidóság a templom elpusztitásával egyidejüleg értelmét, jelentőségét s kötelezettségét is etvesztette. Mert a talmud ilyen okoskodásra is vezethet: Mivel Isten elutasitotta magától a népét, idegenbe zavarta es bizonyos értelemben eladta, evvel szolgálatai alól feloldotta és vallási kötelezettségeitől fölszabaditotta. „Egyszerre két urat nem szolgálhatunk.“

A névtelen kabalista elkövet mindent, hogy a talmudot kompromittálja. „A talmudi törvény kimondotta, — ezt irja — hogy a női nemet az időhöz kötött némely vallási tétel ne kötelezzen, a szegény

zsidó nőt evvel porig alázta és a rabszolgával állitotta egy sorba. Oh Isten, mit tettél velünk? Törvényedben meghagytad, hogy semmit se pótoljunk; azután talmudisták kezére biztál bennünket, hogy az ő tételeiktől ne térjünk el; pedig ők sok mindennel toldották meg a te törvényedet!" A kabalista, Kana neve alatt, igy rántja le a zsidóságot. A legkényesebb, a legkörmönfontabb kérdéseket veti fel, természetesen állitólag azért, hogy ujra épitsen, vagyis, hogy a föltett kérdésekre kabalista képtelenségekkel feleljen és hogy a kabala fölényét, nélkülözhetetlenné váltát ily módon kimutassa és indokolja. A miszticizmus keletkezése óta még három század sem telt el és talmud és kabala véres csatákat folytattak egymással.

Egy kitért zsidó is, az arragoniai Paulus de Heredia avval a fogással élt, hogy ő régi tekintélyek szájába misztikus tanokat adott, de oly célból, hogy a kereszténységét dicsőitse. Paulus de Heredia (1405—1485) ifjukorában keresztény theologusokkal szemben védte a zsidóságot; később keresztény hitre tért és Ensis Pauli cimű művében megtámadta egykori hitfeleit. Hogy a zsidókkal és a keresztényekkel elhitesse, miképen a keresztény miszteriumokat már a talmud bölcsei is elismerték volna, a titkok levele (Iggeret ha-Szódót) cimen misztikus munkát irt. Ezt Nechunja és fia, Hakana szerzeményeként szerepeltette és azt mondta, hogy ő csak a felfedezője és átültetője. De Heredia annyira járatlan volt a talmudirodalomban, hogy Nechunjával a jóval később élt Jehuda Hanaszi irásaiból idéztet.

Ebben a művében (Galia Raze = Titkok kinyilatkoztatása) Jehuda Hanaszi Antonius császár misztikus kérdéseire állitólag keresztény szellemben felel. Elismeri a keresztény háromságot, Jézus anyjának örök szüzességét és Jézus föltámadását és isteni voltát. Koncedálja, hogy Krisztus megjelenésével a zsidó vallás hatályát vesztette és a titkos Isten-neveket (a 4 és 24 betűből állókat) Jézusra vonatkoztatja. Miután Nechunja a kérdéseket és feleleteket fiával közölte volna, ezt arra figyelmezteti, hogy Jézust ismerje el az igazi messiásnak és végül Hakana keresztény hitvallomást tesz. Paulus de Heredia evvel elárulta, hogy ügyetlen hamisitó. Vajjon melyik zsidó adhatott hitelt pl. ezeknek a szavaknak, melyeket Hakana szájába adott: „Azok közül való vagyok, akik Krisztusban hisznek és a szent keresztséget felvették?" Vajjon a talmud ellen irányuló (De mysteriis fidei) és a szeplőtlen fogantatásra (Corona Regia) vonatkozó művei, melyeket VIII. Ince pápának ajánlott, jobbak voltak-e? Heredia becsempészett fércelményeire a zsidóhitüek, ugy látszik nem válaszoltak.

A felszines szemlélőt megtévesztette az a látszat, hogy ezen ország számban megfogyatkozott és szellemi erőben hanyatlott zsidóhitü lakosainak hajdani fénye, noha erejét sokszorosan megtompitották a sötét felhőrétegek, mégse tudott teljesen kilobbanni. Forró vérü optimisták az idők jeleiből javulásra is tudtak következtetni. A spanyol zsidók helyzete épen IV. Don Henrik (1454—74) castiliai király és Don Juan (1456—1479) arragoniai király idejében aránylag kedvezőbbnek látszott, mint elődeik korában. A pusztitó vihart megelőző szélcsend volt-e ez? A mindenféle értelemben tehetetlen castiliai király lágyszivü ember volt. Engedékenységében sokszor a gyávaságig ment, és még apjánál is kevésbbé önálló volt. Kegyencei után indult ő is. Csakhogy ezek vele szemben kevesebb hűséget tanusitottak, mint apja irányában Alvaro de Luna. Ferde tanácsokkal látták el, amelyeknek csak ellenségei látták hasznát. Sokszor cserben hagyták és átpártoltak ellenségeihez. Uralkodása idejében különben is pártharcok forgatták fel Castiliát. A grandok hatalmasabbak voltak, mint a király. Egy izben, szinte komédiaképpen trónjától is megfosztották, azért, hogy helyébe ellenséges indulatu fivérét ültessék. Henriknek legnagyobb szerencsétlensége leghivebb tanácsadója, Don Juan de Pacheco volt, aki nem egyszer árulta el, és akinek, mint fivérének Pedro Gironnak, zsidó: Ruy Capon-Tavira volt a törzsapja. Házi minisztere, a megkeresztelkedett zsidótól származó: Diego Arias Davila, aki kapzsiságával meggyülöltette magát és a királyt, éppen ily lelkiismeretlenül bánt vele. Ezek az államférfiak azonban annyira elvetemültek mégsem voltak, hogy egykori törzsrokonaikat az eddiginél is nagyobb mértékben aláztassák meg, vagy hogy mindenben a kedvüket szegjék. Azt a szerény szerepet, amelyet játszottak, nem irigyelték tőlük. Davila meghagyta a zsidó adószedők keresetét s e részben sem kormány sem királyi rendeletek nem korlátozták eljárását. Az udvar példáját követte a főnemesség is, mely, ha érdekei ugy kivánták, nem sokat törődött az egyházi szabályokkal. Megbizhatóságuk, vagy titoktartásuk miatt még papok és kolostorok is szivesebben látták a zsidó földbérlőket, mint másokat.

Az orvostudomány még mindig zsidók kezén volt. Ez királyok és országnagyok belső szobáit és sziveit nyitotta meg a számukra. Hiába hagyták meg a pápai bullák, hogy keresztények zsidó orvosokhoz ne forduljanak. Keresztény egyáltalában nem, vagy csak nagyon kevés értett az orvosláshoz. A beteg tehát csak zsidónál kereshetett gyógyulást. Eugenius, Miklós és Calixtus pápa bulláihoz még a főpapok sem igen alkalmazkodtak. Testüket ők is többre becsülték, semhogy kánoni

parancs folytán mellőzték volna a zsidó orvosok segitségét. A II. Juan ifjukorából és Katalin kormányzósága idejéből származó legtöbb jogkorlátozást Castiliában igy meglehetős módon elfeledték.

Az udvarokban zsidó orvosok és zsidó pénzügyi szakértők ki-bejárhattak. Castilia királyát, Henriket, zsidó orvosok vették körül. Udvari főorvosát, Jakob Aben-Nunes-t a király főrabbivá nevezte ki, élete végéig nem vált meg tőle és megbizta, hogy a zsidóközségek adóját országszerte szervezze, egyesekre vesse ki és az infánsok, grandok, prelátusok és templomok évjáradékaira használja fel.

Arragonia királya, Juan körül szintén akadt zsidóorvos, Abiatar Ibn Crescas; mellette volt továbbá Ábrahám Bibago, a félig-meddig filozófiai iró. Az orvos sikerült operáció révén visszaadta a király szemevilágát és valószinüleg egyébként is levette szeméről a hályogot, mert a fejedelmek ilyen bizalmi emberei bizonyára megtettek mindent, hogy a hitfeleik jogait illető szigoru korlátozásokat enyhithessék. Azok az anyagi érdekek, miket a zsidóknak a keresztény társadalommal való érintkezésből történt kizárása sulyosan megkárositott, mulhatlanul szükségessé tették a korlátozások módositását, annyira, hogy a toledói cortesz (1462) „azok miatt az érzékeny károk miatt, melyek a törvénynek a zsidó üzletemberek kiközösitésére irányuló intézkedései folytán beállottak“, panaszra mentek a királyhoz segitséget kértek tőle és kifejtették, hogy a pénzre szoruló keresztények a tilalom ellenére is kénytelenek kölcsönügyleteikkel a zsidó tőkésekhez menekülni. Mivel azonban ez csak a törvény megkerülésével vagy szinleges keresztény hitelezők igénybevételével történhetik, ebből a keresztény adósokra nézve hátrányok származnak. Különösen a királyi városok szenvednek pótolhatatlan kárt, mivel ezekben szigorubban kezelik a kiközösitést, mint a mágnás-, sőt az apátságok uradalmain is. Ennek következése azután az, hogy a zsidók elvándorolnak türelmesebb helyekre, a városok elnéptelenednek és elszegényednek.

IV. Henrik, aki a fanatikus zsidógyülölettel különben sem rokonszenvezett, a kiközösitő törvényeken enyhitett. A királyi városokból kivándorolt zsidók tehát ezekbe visszatérhettek. A korlátozást teljesen megszüntetni a királynak sem volt szabad. Sőt, ha még szilárdabb jellem lett volna is, mint aminő tényleg volt, a felszabaditott gonosz vallási dühöt akkor sem tudta volna megfékezni.

A vallásdüh megtestesitője Alfonso de Espina, a franciskánus rend generálisa, egyben a szalamankai egyetem rektora és a király gyóntató atyja volt. Capistrano elv- és rendtársával karöltve a gyülölet szolgá-

latában ők ketten hozták mozgásba a mérges nyelvet és a mérgezett tollat. De Espina ama véletlen körülmény folytán, hogy gyóntató atya létére Alvaro de Lunát, II. Juan hatalmas miniszterét a vesztőhelyre kisérte, bizonyos hirnévre tett szert. De Luna halála óta a zsidók és jóakaróik ellen a szószékről izgatott. Mivel beszédei nem hatottak kedve szerint, az eretnekek, zsidók és mohamedánusok ellen „A hit vára" cimen (Fortalitium fidei, — készült 1460-ban) latin nyelven méreggel telitett munkát szerzett. Amit valaha zsidógyülölő ellenséges szándékkal irt, vagy elmondott, mindazt belefoglalta művébe. A legnevetségesebb meséket tálalta fel és mindezt a lehető legdrasztikusabb módon. Nézete szerint az eretnekeket és mohamedánusokat természetesen szőröstül-bőröstül ki kellene irtani. A zsidókkal szemben szinleg kiméletesebb eljárást javasolt: Tőlük csak a fiatal gyerekeket akarta elszedetni és keresztényekként felnevelni. Ezt a javaslatát Duns Scotus skolasztikustól és rendtársától, Capistranotól vette kölcsön. Alfonso de Espina fájlalta a legjobban, hogy a zsidók megalázására II. Juan ifjukorában keletkezett törvények utódai idejében már nem voltak érvényben. A királyt, az országnagyokat és a papokat a legdurvább módon becsmérelte, azért, mert kedveztek a zsidóknak. Hogy a népet felbujtsa, széltében-hosszában ujra feltálalta a gyermekgyilkosság és ostyagyalázás meséjét s hozzátette, hogy a király pártoskodása folytán még ily gyalázatos tettek is megtorolatlanul maradnak. Különösen az a polgárháboru ártott sokat a zsidóknak, melyet az udvar cselszövői, Don Pacheco miniszterrel az élükön, lobbantottak lángra. Don Henriket Avilában burlesk módon megfosztották trónjától és fivérét, Alfonsót kiáltották ki királynak. Alfonsónak ép oly zsidógyülölő, mint lelkiismeretlen párthivei gonosz tervet eszeltek ki. Abban állapodtak meg, hogy a sevillai zsidókat megrohantatják, megöletik és vagyonukat megkaparintják. A terv meggátlása a rendszeretőknek nagy erőfeszitésükbe került. Mivel a király a nemesség és a főpapság kezében csak játékszer volt, a cortesz, melyben a zsidógyülölő tagok voltak az urak, a zsidóság jogainak korlátozására a leghátrányosabb határozatokat tudták kicsikarni. A toledói cortesz (1465) igy szerét ejtette annak, hogy a Katalin királynő idejéből származó, nyomasztó kirekesztést megint törvényerőre emeljék. II. Don Juannak rájuk nézve kedvező, Arevalo-féle ediktumát evvel hatályon kivül helyezték. Mivel azonban a zsidóknak az ország jóléte érdekében való nélkülözhetlen voltát még a legellenségesebb indulatu grandok sem tudták tagadni, és mert attól tartottak, hogy a sanyargatások elől való menekülés céljából ki találnak vándorolni, a korlátozásokat felsoroló törvény-

szakaszhoz hozzáfüzték azt, hogy kivándorlásukat minden uton-módon meg kell akadályozni. De Espinának a zsidók ellen irányuló bujtogatásai a lakosság minden osztályában folyton szitották az ellenséges indulatot, melyet az udvarral érintkező orvosok és kegyencek ellensulyozni annál kevésbbé tudtak, mert maga a király is teljesen tehetetlen volt.

De Espina tőle telhetőleg még gonoszabb módon támadt az ujkeresztények, vagy, amint ő nevezte őket, a titkos zsidók ellen. Tényleg tény, hogy sokan az erőszakosan megtéritettek közül s ezek fiai és unokái, akik az akkori kereszténység képviselőinek erkölcstelenségeitől megundorodtak, többé-kevésbbé titkon ujra apáik hite felé fordultak s azon voltak, hogy egyfelől a zsidóság törvényeit ne szegjék meg, másfelöl pedig, hogy mint visszaélőket (relapsi) le ne leplezhessék és még gyanusaknak se tarthassák őket. Az epés franciskánus szerzetes kétségkivül tudomással birt arról, hogy néhány maranus titokban ragaszkodik a zsidósághoz, de szánt-szándékkal tulozva, azt állitotta, hogy a zsidó szokásokat csaknem az összes ujkeresztények követik, még pedig azért, mert zsidókkal állanak összeköttetésben. Bujtogatásra szánt könyvében ezt irta: Ha a zsidó hitről áttértek ellen korunkban is rendelkezésre állana a lelkiismereti inquisitio (mint a nyugati gótok idejében), akkor hej, be sokan kerülnének tűzhalálra olyanok, akik vakmerő módon zsidóznak. Abban a szerződésben, melyet a megalázott király elé a cortesz terjesztett, ezek az inquisitio intézményét is követelték.

De Espina beszéd helyett a tettek mezejére kivánt lépni. A salamankai egyetem franciskánus theologusainak kezei között a pápai bulla volt, mely feljogositotta őket arra, hogy eretnekeket üldöző törvényszéket léptessenek életbe. Tehát csak az volt a kérdés, hogy a világi hatalmat mint szerezzék meg számára. A franciskánusok evégből a királyhoz fordultak és arra kérték, hogy a bulla rendelkezéseit hajtassa végre. Midőn azonban Don Henrik, noha megütközött azon, hogy oly sok keresztény tért volna vissza, akaratukat tüstént nem teljesitette, a madridi szószékről az uj keresztények eretneksége ellen egy féktelen vad prédikátorral, Hernandó de la Plazával, intéztettek kirohanásokat, hogy igy felbujtogassák a népet és engedékenységre kényszeritsék a királyt. A prédikátor azt állitotta, hogy kézzelfogható bizonyságokkal tudja igazolni, miképpen száz ujkeresztény circumciseáltatta volna a fiait. Az a vizsgálat, melyet a király a terhelő bizonyitékok kideritése céljából végeztetett, ezt az állitást vakmerő hazugságnak minősitette ugyan, a maranusok ellen irányuló ingerültség Madridban mindazonáltal már

olyan tetőfokra hágott, hogy a király egy másik prédikátort, a hieronymista rendből való Alfonso de Oropesat volt kénytelen megbizni azzal, hogy a népet lecsillapitsa. Ennek folytán előtérbe lépett az a gondolat, hogy a maranusok titkos életmódjának mégis csak gondosan utána kellene nézni. Spanyolország primása megbizta tehát ugyanezen rend generálisát, hogy Toledóban, ahol az ó- és ujkeresztények között az ellenségeskedés ujra kitört és véres következményekkel járt, ezt a vizsgálatot ejtse meg.

Toledóban két ellenséges párt állott egymással szemben, melyek két versenyző család körül sorakoztak. Az egyik a De Silva család, melynek élén a Cifuntes hercegeket találjuk; a másik a De Ayala család, melynek vezérei Fuensalide hercegek voltak. A tehetetlenségig sülyedt királyságban a párttusák mindennapiak voltak. A De Silvá-k pártja védte az ujkeresztényeket; az ellenpárt pedig, természetesen, üldözte. Egy izben (1467), midőn a toledói káptalan bizonyos jövedelmek bérbeadásánál a zsidókat is elfogadta pályázókul, Alvar Gomez a főalkalde kikergettette őket a városból. A káptalan ezt magára nézve sérelmesnek tekintette, miből véres harc és mészárlás támadt. A nevezett főalkalde és a legtekintélyesebb ujkeresztény, Fernando de la Torre vezérletével, azt kiáltva: „halál az egyházgyalázókra!“ a káptalan katedráléjába nagy tömeg ujkeresztény rohant, a sekrestyést, aki behatolásukat meg akarta akadályozni, egy oltár előtt leütötték, a harangokat félreverték és, a De Silvák segitségével, a város hidjait és kapuit hatalmukba keritették. Ezzel szemben az ellenpárt a külváros lakosságát szólitotta ellentállásra; ez az ujkeresztények házait felgyujtotta s a tűz, mivel forró nyár volt, olyan gyorsan terjedt, hogy aznap több mint négyezer ujkeresztény hajléka: 1600 épület égett porrá. Ettől megriadva, a De Silvák pártja és a maranusok kénytelenek voltak a harcot beszüntetni. De la Torret és fivérét, kik a győzők kezére kerültek, felkötötték és a zavargásban 130-nál több ujkeresztény vesztette életét. A többiek a hegyek közé menekültek, mert a lakott környéken életük sem volt biztonságban.

Don Alfonso pártja a bábkirály halála folytán (1468), még alig oszlott fel: az alatt az ürügy alatt, hogy Isabella infánsnőnek, Don Henrik nővérének jogait akarja megvédeni, nyomban másik alakult. Az a határtalan gyöngeség, mit a király a forradalmárokkal szemben tanusitott, ezeket a legszemérmetlenebb támadásokra bátoritotta. Az Očanában egybegyült cortesz (1469) a zsidók dolgaival is foglalkoztak. Figyelmeztette a fejedelmet ősei azon törvényeire, mely állásba jutni

sem zsidókat, sem ujkeresztényeket nem enged és „azoknak a királyoknak elég okuk volt e törvényre". A cortesz szemére hányta a királynak, hogy a törvényeket megszegte, hogy a királyi haszonvételek főhivatalait zsidókra bizta, hogy a mértékadó helyen adott példát követve, egyházi fejedelmek is zsidóknak adták bérbe egyházmegyéik jövedelmeit és a templomokban végzik a fölosztást. Követelték, hogy a törvény rendelkezései szigoruan betartassanak és áthágóikat érzékeny büntetéssel sujtsák. Hogy Don Henrik erre mit válaszolt, az köztudomásra nem jutott, de bizonyára nem azt, amit a kortesz várt. A király anyagi helyzete, mivelhogy bőkezüsége és a szakadatlan lázadások leküzdése minden vagyonát fölemésztette, igazán szomoruan alakult volna, ha keresztény bérlőkre lett volna utalva. Ezek t. i. rendesen lázadozó pártok mögé bujtak, hogy kötelezettségük teljesitése alól kivonják magokat. Az a király, aki kincstartójához igy szólt: „az egyiknek adj, hogy szolgálatomra álljon, a másiknak, hogy ne raboljon; azért vagyok én király, és azért vannak kincseim és jövedelmeim mindennek fedezésére", zsidó pénzügyi szakemberek nélkül nem igen tudott volna mit csinálni. A zsidók ellen irányuló törvények szelleme és az állami érdekek között Castiliában tehát nagy ellentét állott fenn; a lakosságot pedig, melyet zsidó polgártársaival szemben az egyházi fanatizmus és a kapzsi irigység egyformán elfogulttá tett, ez a meghasonlás a dühnek egyre szenvedélyesebb kitöréseire ingerelte.

Isabella infánsnőnek az arragoniai infánssal, Don Fernandóval kötött házassága (1469 okt. 19) a spanyol zsidók sorsában tragikus forduló. Királyi bátyja háta mögött és miután ünnepélyesen megigérte, hogy csak fivére beleegyezésével lép házasságra, szavát megszegvén, kezét az arragoniai hercegnek nyujtotta, akinek Katholikus Ferdinánd néven a zsidó és a spanyol történelemben egyaránt átkos maradt az emléke.

Elég különös, de ugy esett, hogy ezt a házasságot egy okos zsidó tanácsadó segitette elő, akinek szavára néhány grand igen sokat adott. Don Ábrahám Seniornak hivták, aki később irányadó állásba jutott. Tanácsa és buzgólkodása folytán Isabella infánsnő, akinek kezéért pedig Portugália, Francia- és Angolország hercegei esengtek, barátai közül arragoniai Ferdinandot részesitette előnyben, ámbár a király, több világi és egyházi fejedelem a legnagyobb mértékben éppen a vele való házasságot ellenezte. Ábrahám Senior ezt a házasságot hitfelei érdekében azért is akarhatta olyan nagyon, mert Fernando dédanyja zsidó volt és előreláthatónak tetszett, hogy ha Arragonia és Castilia trónjára ő jut, meg nem feledkezve származásáról, a zsidókkal emberségesen fog bánni.

A titkos találkozást és Fernandónak Isabellával Valladolidban való egybekelését Don Ábrahám készitette elő. Később ugyanez az Ábrahám járta ki, hogy Segoviában a király nővérével kibékült, az oly sokáig gyülölt házassághoz beleegyezését adta és trónja örökösének is elismerte. Isabella ezért oly hálás volt irányában, hogy számára fizetésül a királyi jószágok jövedelmeiből évi százezer maravedit engedélyezett.

És a házasság, mely Spanyolország nagyságának és züllésének alapját vetette meg, legelőször is a maranusok fejére hozott szerencsétlenséget. Mintha Isabella párthivei előre megsejtették volna, hogy az üldözések az ő és férje uralkodása idejében rendszerré válnak. Isabella székhelyén Valladolidban fegyvert ragadtak és az ujkeresztények ellen támadtak (1470 szept.). Ezek védekeztek, de rajt vesztettek. Ez okból IV. Don Henrikhez küldöttséget menesztettek avval a kérelemmel, hogy védelmezze meg őket. A király csapatokat vont össze és a lázadó város ellen indult. Örült, hogy a polgárok bebocsájtották; a mozgalom vezetőinek megbüntetésére még csak nem is gondolt.

Spanyolországban hol a zsidók, hol a maranusok ellen irányuló vallási őrjöngés napról-napra fokozódott. A fanatikus ellenség a zsidók megnyomoritásával nem érte be, teljes kiirtásukat kivánta. Hogy ezt előkészitsék, azt a mendemondát terjesztették a konok üldözők, hogy a sepulvédai (Segovia környéken) kis község zsidai a nagy hétben, rabbijuk, Salomo Pichen javaslatára, keresztény gyermeket keresztre feszitettek volna. A püspöknek, Juan Arias Davilanak, a zsidó származásu Diego Davila fiának, intézkedése folytán nyolc zsidót, akiket a nép szája bünösökként jelölt meg, Sepulvedából Segoviába cipeltek és ott máglyára, kötélhalálra, vagy megfojtásra itéltek (1471). Egy fiu, akit szintén belekevertek a vádba, életéért könyörgött; megigérte, hogy ennek ellenértékeül felveszi a keresztséget. Ezért meg is kegyelmeztek neki és bedugták valami kolostorba. Néhány nap mulva megbánta tettét és megugrott annak a vallásnak a kötelékéből, mely akasztófával és máglyával akarta az üdvözülésre kényszeriteni.

A sepulvedai keresztények rajt ütöttek az ottani zsidó község kevésszámu tagjain és közülük néhányat meggyilkoltak. A többiek, akik a városból megszöktek, védelmet találni nem tudtak. Nem különös-e, hogy Castiliában és Sziléziában, Olaszországban és Lengyelországban egyidőben emelték ugyanazokat a vádakat és ugyanazokat a büntetéseket rótták ki? Amit e kornak egyik szemtanuja, aki az eseményeket lelkiismeretesen jegyezte fel, az arevaloi Joseph ibn Cadik, a sepulvedai eset elbeszéléséhez hozzáfüz, hogy t. i. az a kivégzés tulajdonképen

gyilkosság volt, bátran lehet rá alkalmazni a többi országok hasonló esetére is.

Davila püspök zsidó családi emlékei alapján bizonyithatta volna, hogy a vádlottak a terhükre rótt bünt el nem követték. Spanyolországban eddig az ideig ilyen pör elő nem fordult még. De a püspök zsidó származását akarta elfeledtetni. Két évtized sem telt bele, legnagyobb rémületére eszébe juttatták törzsfáját. A fanatikusok pártja, mely Isabella infánsnő kegyes gondolkodásmódjától remélte ama tervének előmozditását, amely a zsidószármazásu keresztényeknek az előkelő állásokból való kiszoritására vagy épen teljes elzavarására irányult, ezt a szándékát nem is titkolta. Ellenök nyiltan kezdett fellépni és hamiskeresztényekként igyekezett őket feltüntetni. Tervükkel nyiltan Cordovában léptek föl, ami az ujkeresztények részére tragikus következményekkel járt. Néhány pap, a püspök és más kiválóságok segitségével „keresztény szeretet" cimen „testvérszövetségeket" (Cofradia) létesitett, amelyből minden ujkeresztényt, a világi és egyházi méltóságok viselőit is, egyenesen kirekesztették. A testvérszövetség felavatására védőszentjének, Isten anyjának képével ünnepi processziót (1473 március vagy április havában) vonultattak fel. Az utcákat és tereket, melyeket a körmenet bejárni készült, virág-girlandokkal és szőnyeggel diszitették fel. De az ujkeresztények, hogy csendes tiltakozásuknak nyoma legyen, nem ékesitették fel házaikat, amiben a tömeg isteni imádata tárgyának kigunyolását látta és mód fölött fölizgatódott.

Egyik leggazdagabb maranus háza előtt valami kovács egyszerre csak elorditotta magát: Mi történt? Azt mondta, hogy egy fiatal leány, épen az illető ujkereszténynek gyermeke, a Mária-képre valami tisztátlan folyadékot öntött volna. A kovács erre a processzió fáklyájával „éljen az isteni hit!" csatakiáltással a házat felgyujtotta. A tömeg ezerszeresen visszhangozván a jelszót, más ujkeresztények házait is lángra lobbantotta, fosztogatott, rabolt és a maranusokat vérbefojtotta. A királyi vérü nemes Alfonso de Aguilar, embereivel az öldöklés szinhelyére sietett és lándzsájával sajátkezüleg döfte keresztül a lázitó kovácsot. De ez csak olaj volt a tüzre, mert egy molnár a tömeget, melyet a felfegyverezett legénység lándzsája szétrebbentett, a leszurt kovács hullájára mutatva, akit hamarjában az igaz hitért halt martyrnak tettek meg, ujra feltüzelte. Az utcákon vagy kétezer ember verődött össze, kik az ujkeresztények házaiban elülről kezdték a gyilkolást és gyujtogatást.

De Aguilar az öldöklést legénységével megakadályozni nem tudta. Maga is veszélyben forogván visszavonult várába. Sok maranust és

zsidót vitt magával, akiknek életét szintén veszély fenyegette. A városban még megmaradt ujkeresztényeknek megengedték kegyesen, hogy menedékhelyüket elhagyhassák és kivándoroljanak. De az elzavartakat a falusi lakosság megtámadta, kirabolta és agyonverte. Cordova egész egyházmegyéjében, minden városában és községében tüzzel-vassal pusztitották a maranusokat. Ahol észrevették őket, biztos osztályrészük a legcsufosabb halál volt. A földeken dolgozó parasztok tetszésük szerint végeztek velük. A maranusok cordovai öldöklése városról városra huzódott tovább. Jaenben a nép az ujkeresztények ellen annyira feldühödött, hogy egy Iranzu nevü katonai tisztviselőt, aki védekezni akart, a templomban vert agyon.

A cordovai menekülők, akik a szomszédos Palma városában ideiglenes buvóhelyet találtak, ugy gondolták, hogy valami védett helyet keresnek, ahol az irányukban elfogult lakosság vérszomja és fanatizmusa utól nem éri őket. Közülök Pedro de Herrera, aki bajtársainál és De Aguilar parancsnok előtt nagy becsben állott, e végből felkereste Sevillában a vidék helytartóját, Medina Sidonia herceget és megkérte, hogy a gibraltári hegyvárát, melyet 10 évvel előbb ő hóditott el a mohamedánusoktól, a maga és testvérei részére, saját parancsnokságuk mellett, menedékhelyül engedje át. Igérte, hogy jelentékeny évi adót fizetnek érette. A hercegi helytartó az ajánlatra ráállott. Ennek folytán az ujkeresztények Palmából átmentek Sevillába, hogy a szerződést aláirják. A herceget barátai le akarták beszélni, bizalmatlankodtak a maranusokkal szemben s annak a gyanujoknak adtak kifejezést, hogy az ujkeresztények esetleg érintkezésbe lépnek a mohamedánusokkal és a fontos várat, mely Spanyolország partjának kulcsa, kiszolgáltatják azoknak. Medina Sidonia hercege mindazonáltal amellett maradt, hogy az ujkeresztényekkel megköti a szerződést. Erre az ellenség Sevilla csőcselékének fülébe juttatta a dolgot, mely a maranusok ellen irányuló fanatikus dühében csakhamar összeverődött. A helytartó alig tudta őket megvédelmezni. Sietve kényszeritette őket arra, hogy utazzanak vissza Palmába, de utközben azonban a falusi nép kezére kerültek, mely fosztogatva és bántalmazva töltötte ki rajtuk a haragját (1473). Pedro de Herrera és barátainak terve eszerint még az eddiginél is nagyobb nyomoruságot hozott a fejükre. Most már minden ujkeresztény s valamennyi zsidó is veszélyben forgott. Halálos ellenségeiktől szorongattatva, a maranusok megvédelmezése céljából, Medina Sidonia hercege kénytelen volt erős hadcsapatokat a városba vonni.

Az ujkeresztények ellen irányuló véres támadások oly közkeletüek

voltak, hogy Pacheco, e ravasz és becsvágyó miniszter, egy tervezett államcsinje érdekében maga is rendezett ilyeneket. Ez a lelkiismeretlen cselszövő, aki Castiliában két évtizeden át támasztotta a legnagyobb zavarokat, rossz néven vette azt, hogy Don Henrik király nővérével, Isabella trónörökösnővel kibékült. A befolyása tönkretételét féltette ettől. Hogy tehát uj bonyodalmakat támasszon, Segovia legfontosabb várát (Alcazárt), ahol akkor a király tartózkodott, hatalmába akarta keriteni. E végből származásáról megfeledkezve, párthivei által véres támadást intéztetett a megkeresztelt zsidók ellen. Segitőtársai azt az utasitást kapták, hogy a zavarban ejtsék hatalmukba *Cabrera* várnagyot és ha lehetséges, a királyt is. Az összeesküvést pár órával kitörése előtt elárulták ugyan, de azért az ujkeresztények ellen irányuló támadás mégis kitört. Segovia utcáit felfegyverezett bandák járták be, betörtek a maranusok házaiba és aki a kezük közé került, mindenkit megöltek, de az utakat és tereket is holttestek lepték el (1474 május 16). Ha a támadók ellen Cabrera nem küldött volna csapatokat, ugy a segovai ujkeresztények és zsidók közül akkor egyetlen egy sem maradt volna életben. A zsidók még nagyobb szerencsétlenségére, nemsokára Don Henrik is meghalt (1474 december havában) és valamennyi tartomány ura bigott nővére lett, akit zsidógyülölő papok vezéreltek és férje, a lelkiismeretlen Don Fernando, aki adta a bigottot.

A pyreneusi félszigeten Jákob fiai számára az eddiginél is keservesebb sors várt.

TIZENEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK OLASZORSZÁGBAN.

A zsidók helyzete Olaszországban. A zsidó bankárok. Pisai Jechiel és Abrabanel. A zsidó orvosok: Guylielmo de Portaleone. A tudományok ápolása az olasz zsidók között. Az első héber nyomdák Itáliában. Messer Leon és Elia del Medigo; Pico di Mirandolához való viszonya. Jochanan Aleman és a keresztények rajongása a kabaláért. Del Medigo vallásrendszere. Aaron Alrabi. Obadja da Bertinoro. A zsidók Szicilia szigetén. Az Olaszországba bevándorolt német rabbik: Kolon József; jellemé és Messer Leonnal való ellenségeskedése. Juda Menz Elia del Medigo ellen. Az utóbbinak Olaszországot el kell hagynia. A barátok haragja az olasz zsidókra. Feltre Bernardino és a zsidók ellen irányuló mérges predikációi.

(1474—1492.)

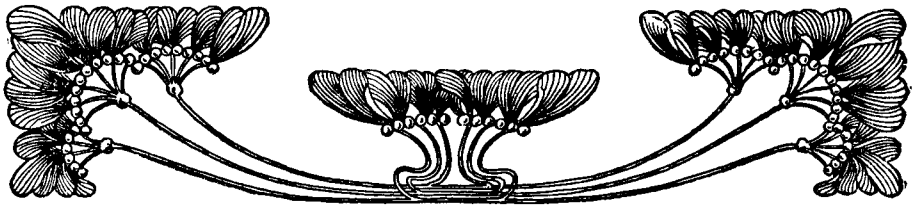

A spanyol zsidók velük született éleslátásukat és tapasztalataikat tagadták volna meg, ha át nem látták volna, hogy helyzetük huzamosabban tarthatatlan lesz. Sokan még idejében körülnéztek tehát, melyik az az ország, ahol a lakosság legjobban megfér a zsidókkal. Olaszország és a kereszttől elhóditott bizánci birodalom foglalták el felekezeti türelmesség dolgában az első helyet. Itáliában, ahol a pápák és a papság romlottságát legjobban ismerték és ahol önző törekvéseik miatt a legtöbbet kellett szenvednie a népnek, az egyház és szolgái a lakosságra állandó befolyást gyakorolni nem tudtak. Velence, Florenc, Genua, Pisa és más virágzó és gazdag kereskedő köztársaságok világforgalma egyfelől legyőzte a hivők korlátoltságát, másfelől pedig szabadabbá tette a tekintetet. A börze érdekei háttérbe szoritották az egyház érdekeit. A pénzt és az értelmet azoknál is megbecsülték, akik nem pergették folyton a katholikus hitvallomást. Nemcsak a kereskedő osztályoknak, hanem a tőlük távol álló dinasztiáknak is kellett a pénz, hogy a nap-nap után megujuló csetepatékhoz szükséges vezéreket zsoldosaikkal együtt eltarthassák. A pénzzel és okos tanácsokkal rendelkező zsidókat tehát Itáliában szivesen türték. Szolgáljon jellemzésül a következő példa: Midőn Ravenna városa Velence köztársaságához akart csatlakozni és ennek feltételeit megállapitotta, azt kivánta többek közt, hogy küldjenek neki gazdag zsidókat, akik a szegény lakosság fölsegitésére kölcsönpénztárt nyissanak.

A pénzes zsidóemberek Olaszország sok városában a fejedelmektől, vagy a kormányzó tanácsoktól bankok nyitására, pénzüzletek folytatására, sőt nagy kamatok szedésére is (20%) jelentékeny kiváltságokat kaptak. A mantuai érsek a pápa nevében jelentette ki, (1476) hogy a zsidók

kamat ellenében adhatnak kölcsönt. Az uzsora ellen irányuló kánoni törvények a közérdekkel szemben nem tarthatták magukat. Miként a kormányzó urak, ugy a konkurrencia ellen a községi státumok is megvédték a zsidó bankárokat. A rabbik átok alá vetették azokat a hitközségi tagokat, akik felsőbb engedély nélkül kamatra adtak kölcsönöket. A toscanai pénzpiacnak egy zsidó, a pisai Jechiel (1470—1490) volt az ura, de bár az egyháziak megvádolták, szivtelen pénzembernek mondani mégsem lehetett. Ellenkezőleg, nemes lelkületü férfiunak ismerték, aki pénzével segitette a szegényeket és szóval, tettel megvigasztalta a szerencsétleneket. Pisai Jechiel a héber irodalomban is jártas volt, melegen érdeklődött iránta és a pyrenei félsziget utolsó államférfijához, Isaak Abrabanelhez barátságos viszony füzte. Midőn V. Alfonso, Portugália királya elfoglalta Arzilla és Tanger afrikai kikötővárosokat és a foglyok között Portugáliába minden koru és nemü zsidókat is hozott, a portugáliai hitközségek szivbeli kötelességnek tartották azt, hogy hittestvéreiket kiváltsák. Mivel azonban a portugál zsidók anyagi erőiből annyira nem telt, hogy a kiváltottakat legalább addig, mig kenyérkeresetre találnak, el is tarthassák, Abrabanel irt pisai Jechielnek és tudatta vele, hogy jó volna, ha a szerencsétlenek támogatására Olaszországban is gyüjtést inditana. A pápához menesztett portugál követség, melyben Abrabanelnek egy jó embere szintén részt vett, vitte a szóban forgó irást a pisai tőzsérhez, akinek egyuttal Abrabanel néhány tudományos művet és felesége számára hűséges rabnőt is küldött ajándékba.

A lombardok országában egyébiránt nem egyedül a zsidók voltak azok, akik kamatra pénzt kölcsönöztek. Foglalkoztak kölcsönadással és nagy kamatok vételével keresztények is. A zsidókat különben nemcsak mint pénzembereket, hanem mint orvosokat is megbecsülték. Solernóban rég megvolt ugyan az orvosi iskola, ügyes keresztény orvos mégis kevés állott rendelkezésre. Mivel pedig maguk az egyházfejedelmek is és pedig leginkább ők, testük épségével többet törődtek, mint lelkük üdvösségével, ennélfogva e nagy urak házai a zsidó gyógyitó mesterek előtt tárva-nyitva állottak. Egy hires zsidó orvos, a mantuai Guglielmo (Benjámin?) di Portaleone előbb a nápolyi királynak, Ferdinandnak, aki őt nemesi sorba is emelte, volt az udvari orvosa, azután a milanói hercegnek, Galeazzo Sforzának szolgálatába állott, végül pedig (1479) Ludoviko Gonzaga herceg udvari orvosává lett. Elterjedt nemesi család és ügyes orvosok törzsatyjává vált.

Ez időben Itáliában, hogy az egyház és a skolastikus tanházak szűk falai közé friss levegőt bocsássanak, a görög és római kor régi-

ségei iránt kezdtek rajongani, ami a biblikus és zsidó irások iránt való érdeklődést is fölkeltette. Az előkelő olasz társadalom vezéremberei sulyt helyeztek arra, hogy a héber nyelvet ép ugy, mint a görögöt, elsajátitsák. E végből zsidó irástudókhoz fordultak. Törekvő embereknek a filozófiába való behatolás céljából szintén zsidó tanitókra és forditókra volt szükségük. A különcködő Pico de Mirandola gróf és a nem kevésbbé különc Egidio de Viterbo, valamint az okos Dumenico Grimani kardinális, aki egy a zsidókat érintő égető kérdésben nyomatékosan szólt mellettük és sok más jóhangzásu név viselője, kik belemélyedtek a zsidó irodalomba, zsidó mesterek lábainál ültek. Ez a jelenség elősegitette azt, hogy az olasz társadalom közelebb férkőzött a zsidókhoz és hogy az egyház meg a zsinagóga hivei közt bensőbb viszony fejlődött ki. Midőn egy Leo nevü gazdag krémai zsidó fia esküvője alkalmából 8 napig tartó ragyogó ünnepségeket rendezett, ezekben igen sok keresztény is résztvett és az egyházi emberek bosszuságára zsidók és keresztények együtt táncoltak, együtt vigadtak. A bulláról, melyet V. Miklós pápa csak nem rég tett közé és amelyben a zsidók javára elődei által engedélyezett valamennyi kiváltságot megszüntette, a zsidók jogait a legmegalázóbb módon korlátozta, a velük való érintkezést és a zsidó orvosok igénybevételét büntetés terhe alatt a legszigorubban tiltotta, ugy látszik, megfeledkeztek. A zsidó orvosok a kánonilag rendelt zsidófolt helyett diszruhát, valami ornátusfélét viseltek, egészen olyat, minőt e foglalkozás keresztény mivelői; az udvarokba ki-bejáró zsidók pedig aranyláncokkal és más diszjelvényekkel ékesitették magukat. Az olaszországi zsidók helyzete más országokéival szemben könnyen megitélhető két hasonló, Itáliában és Németországban egyidőben történt esetből, melyek egymástól nagyon elütően végződtek.

Páviában egy családanya, aki hitvestársával nem tudott összeférni, annak a szándékának adott kifejezést, hogy áttér a keresztény hitre. Kolostorban helyezték el, ahol a kikeresztelkedésre elő kellett készíteni. A püspök vikáriusa és más papok nagyban fáradoztak már azon, hogy lelke számára az üdvösséget megszerezzék, de az asszony hirtelen megbánta tettét. A páviai püspök, ahelyett hogy ezért büntetni, vagy az ujabb fordulatot csak megakadályozni is eszébe jutott volna, az asszony érdekében maga járt el a férjénél, rábeszélte, hogy a kolostorból vegye ki és kedvező tanuságot tett, hogy az ahronita férjtől a zsidó vallási törvények értelmében az asszonyt elválasztani ne kelljen. Ugyanazon évben egy rosszmáju embernek, Kálmán regensburgi kántornak, szintén kedve kerekedett arra, hogy a keresztény hitre térjen.

Sokat járt a kolostorba, be-benézett a templomokba, végre a cimzetes püspök maga mellé vette és a keresztény vallásban oktatta. Hogy a keresztényekkel megkedveltesse magát, azt a rágalmat költötte hitfeleiről, hogy a kereszténységet szidalmazó irásai lennének. Később Kálmán is megbánta a tettét, titokban megint eljárt a zsinagógába, végre pedig, mikor a püspök egyszer nem volt otthon, ennek házát elhagyta és visszatért a zsidók közé. A regensburgi papok kigyót-békát kiáltottak. A kántort a prépost birósága elé állitották és avval vádolták, hogy az egyházat, Istent és Isten anyját csak meg akarta gyalázni. Különösen azt az állitólagos nyilatkozatát irták terhére: „hogyha megkeresztelték volna is, keresztény csak addig maradt volna, amig szabadjára nem eresztik. Kálmánt ezért halálra itéltek és vizbe fojtották.

Ahol a zsidókat egy kis levegőhöz és egy kis világossághoz engedték jutni, a bennük rejlő termő erő mindennütt megmozdult. Ez erő kifejtésére a zsidók annál inkább voltak képesek, mert Imánuel és Leone Románo idejében a kultura lépcsőfokain már korábban is megtettek néhány lépést. Tehát a szellemi élet fellenditésében és a tudományok felujitásánál, ami oly dicsővé teszi a Mediciek korát, élénken kivették a részüket. Zsidóifjak eljártak az olasz egyetemekre és magasabb műveltséget szereztek. Gutenberg ujkeletü művészetével először a zsidók éltek. Itáliában rövidesen sok nyomda keletkezett, *Reggioban, Mantuában, Ferrarában, Pieva di Soccoban, Bolognában, Iscionban Sincinoban, Nápolyban.* A festészet és szobrászat akkori műalkotásaiban, mert hatáskörükön kivül esett, a zsidóknak részük nem volt ugyan, de a tudományok emeléséhez és terjesztéséhez Olaszországban néhány műveltebb zsidó is hozzájárult. Különösen kettő méltó a kiemelésre: Messer Leon és Élia del Medigo. Az utóbbi nemcsak recipiált, de adott is.

A nápolyi *Messer Leon* (vagy héber neve szerint; *Jehuda ben. Jechiel* (1450—1490), aki Mantuában rabbi és egyuttal orvos volt, a héber irodalom mellett a latinban is nagy jártasságra tett szert és öröme telhetett Cicero és Quintilian műveinek stilisztikai finomságaiban. Mint az aristotelesi iskola hive, ennek a zsinagógában és az egyházban nagyrabecsült bölcselőnek néhány művét magyarázatokkal látta el. Könyvet is irt grammatikáról és logikáról, mindent héber nyelven, zsidó körök számára. Messer Leon ezen műveinél nagyobb jelentőségü a héber retorikája (Nofeth Cufim), amelyben a magasab stilü szónoklás kellemének, bensőségének és hatásának törvényeit fejtegette és kimutatta, hogy e törvények a szent irodalom műveiben is alapvető ténye-

zők. Ő volt az első zsidó, aki a próféták és zsoltárosok nyelvezetét összehasonlitotta a Ciceroéval, ami az ő korában mindenesetre merész vállalkozás volt, mert zsidók és keresztények a szentirást oly elérhetetlen magasságba helyezték, hogy annak profán pogányirodalommal való összehasonlitása szinte istenkáromlásszámba ment. Ilyesmi természetesen csak a Mediciek korában mutatkozott lehetségesnek, amikor a görög és latin ókor szeretete a rajongásig fokozódott. Messer Leon Mantua művelt rabbija általában szabadgondolkozásu volt. A vakságig jámborokat nem győzte eléggé korholni, amiatt, hogy a zsidóságtól minden idegen befolyást mint megszentségtelenitőt távol akartak tartani. Az ő nézete ezzel szemben az, hogy a zsidóság a régi klasszikus irodalommal való összehasonlitása révén csak nyerhet, mert szépsége és fensége valójában igy kerül napfényre.

Elia del Medigo vagy Melia Cretensis (ben Mose Aba), aki 1460-ban született és 1497-ben halt meg, egy Crétába (Candia) bevándorolt zsidó család sarja. Kiváló jelenség, az olasz zsidóság első igazi nagysága. Az érett férfikort még alig érte el, amidőn szelleme és jelleme a zsidók és keresztények figyelmét egyaránt magára vonta. Elia del Medigo világosan gondolkodó fő volt. Kora ködös környezetéből ragyogóan válik ki. Sok és alapos tudás, klasszikus és filozófiai műveltség a jellemzői. A latin stilusba annyira beleélte magát, hogy nemcsak műveit tudta e nyelven megfogalmazni, hanem héber mondatfüzése is latin szerkezetre vall. Azoktól a rombolásoktól, amiket a Ficinus által meghonositott, ismét feltálalt uj-plátói szédelgés az olasz félbölcselők fejében véghez vitt, Del Medigo távol tartotta magát. Az egészségesen gondolkodók: Aristoteles, Maimuni és Averroes mellé csatlakozott; a bölcseletben ezek voltak a mesterei. Rendszerükkel irásban, forditások és önálló munkái révén ismertette meg a keresztény kutatókat. Korának csodált ifja, Giovanni *Picco di Mirandol* gróf Del Medigoval megismerkedett és tanitványa, barátja, védelmezője lett. De Mirandola, akit a maga idejében nagy emlékezőtehetsége, széleskörü tudománya és szónoki készsége miatt csodáltak és aki a Mediciek uralkodó toscanai házával állott rokonságban, zsidó barátjától nemcsak héberül tanult, hanem az aristotelesi arabs filozofiába is ennek segitségével hatolt be. Tanulhatott volna tőle mást is. Gondolkodásbeli világosságot.

Midőn egy izben a páduai egyetemen tudományos vita keletkezett és emiatt a tanárok és tanitványok két pártra oszlottak, a kérdést pedig középkori keresztény szokás szerint, karddal és vivótőrrel akarták eldönteni, az egyetem, valamint Velence tanácsa, mely a vitának

véget akart vetni, békebirónak Del Medigot hivta meg. Del Medigo a témáról Páduában nyilt disputációba bocsájtkozott és itélete sulyával a győzelmet az egyik párt részére szerezte meg. A vesztesek emiatt meggyülölték. Az eset következtében nyilvános bölcsésztanár lett és Páduában meg Florencben nagyszámu hallgatóság előtt tartotta előadásait. Csodálatos eset! Szemeláttára a pápaságnak, mely a zsidók megalázására és leigázására törekedett, keresztény ifjak a zsidó mester ajakáról szivták a bölcseség mézét. Spanyolországban az átok villámaival sujtotta a zsidók jóakaróit, mig Itáliában a zsidóknak keresztény részről történt támogatását szó nélkül kellett végignéznie.

Az inkább tudós, mint gondolkodó Pico di Mirandólának arra is kedve támadt, hogy a kabalista tanok mélységeibe hatoljon. A kabala utvesztőibe egy Olaszországba bevándorolt misztikus, Ischanan Aleman révén avattatta be magát, aki maga is zavaros fő lévén, elhitette vele, hogy a titkos tan ősrégi és a legmélyebb bölcseséget foglalja magában. Pico di Mirandola gróf, akinek rendkivül éles felfogása volt, otthonossá vált a kabalista formulákban. Bennük a keresztény dogmák bizonyitékait és általában több kereszténységet, mint zsidószellemet talált. A kabala tanai megerősitették benne a háromság hittételét, az inkarnáció, az eredendő bün, az angyalok elbukásának, a tisztitótüz és a pokol büntetésének hitét. Pico nem ismert sürgősebb teendőt, mint hogy kabalista iratot leforditson héberből latinra, hogy a titkos bölcseséget a keresztény olvasók számára is hozzáférhetővé tegye. Aközött a 900 vitatétel között, melyeknek megvédésére a 24 éves Pico vállalkozott, s e végből a világ minden tudósát meghivta Rómába és igérte, hogy utiköltségeiket megtériti, az a tétel is ott szerepelt, hogy Krisztus isteni voltáról egyetlen más tudomány sem szolgáltat több bizonyságot, mint a mágia és a kabala. Ez IV. *Sixtus* (1471—1484) pápát is annyira megnyerte a kabala számára, hogy a kabalista iratokat a keresztény hit érdekében nagy buzgalommal fordittatta le latin nyelvre.

A kabala tanai felől keletkezett szellemi mámortól és gyermekes rajongástól Elia del Medigo távol állott. Józan eszének és egészséges itéletének csattanós bizonyitéka ez. A kabalához füződő balvéleményt megvetette és értéktelen voltát kimutatni nem restelte. Volt bátorsága kimondani azt, hogy a kabala ingoványos talajon áll, hogy a talmudban ennek a tannak nyoma sincs, hogy a zsidóság régi elismert tekintélyei semmit sem tudtak róla és hogy a Szohár, mely szent és régi alapvető műveként szerepel, nem az ünnepelt Simon ben Jocháinak, hanem sokkal később élt autornak a könyve. A kabala elfogadását Del

Medigo nevetségesnek tartotta azért, mert nem hitte, hogy az ember, a zsidó, bizonyos vallásilag rendelt cselekedetekkel, vagy imákkal a magasabb világrendre és az istenségre hatást tudna gyakorolni. Hiszen az emberek még önmagukat is alig tudják megjavitani: hogy volnának tehát képesek arra, hogy a felsőbb világ rendjét ők szabják meg! A kabala az ujplátói iskola néhány hulladékából keletkezett.

Del Medigo nézetei a vallásról általában egészségesek voltak. Ámbár igazán hitt a zsidóságban és ennek talmudi elemeit is megbecsülte, mégsem állithatni róla, hogy mindazt, ami a talmudban előfordul, szentnek és sérthetetlennek tekintette volna. Miutan egyik zsidó tanitványa, a Kandiai Saul Kohen Askenázi, felkérte, hogy zsidó hitvallomását ismertesse meg és hogy fejtse ki általában, valamely igaz vallásról mik a nézetei: Elia Cretensis a „vallás vizsgálata" (Bechinat-ha-Dat) cimen kicsiny, de tartalmas művet irt, mely eszejárásába is mély bepillantást enged.

Del Medigo csodálta ugyan Maimunit, mégis más volt a kiinduló pontja, mint e nagy vallásbölcselőnek. Felfogása szerint a zsidóság alapja egyáltalán nem a tanokon, hanem a *cselekedeteken* nyugszik. Ugy, hogy a zsidó vallás ebben a tekintetben elüt minden más vallástól és elüt a filozófiától. Azok a vallásos törvények, melyeknek követését a zsidó hit meghagyja, vagy már magukban véve is erkölcsi természetüek, vagy a céljuk az, hogy erkölcsös felfogást teremtsenek és tartsanak fenn. Mivel a zsidó vallástörvény tételes részének önállóan is nagy (és nem, mint a vallásbölcselők gondolják, csak alárendelt) értéke van, ennélfogva a szóbeli törvénynek vagy a talmudi hagyományoknak is megvan a maguk jogosultsága. Mert, ha az emberi törvények is magyarázatra, fejtegetésre szorulnak, annál inkább mondható ez az isteniekről, melyeknek szövege mindenesetre homályosabb. Azt az ellenvetést: ha a hagyomány isteni természetü, miképpen lehetséges akkor az a sok véleménykülönbség, ami a talmudban minden egyes törvényes rendelkezés felett található, Del Medigo nem tekintette számbaveendőnek. A véleménykülönbség csak annak a szerencsétlenségnek a következése, ami a zsidónépet érte, amely szerencsétlenség folytán a törvényadó és törvényhozó hatóság (a szinhedrion) egysége is megszünt és a hagyományok átszolgáltatóinak emlékezete zavarossá vált. Amig ily jogosult kollegium akadt, addig valami messze elágazó véleménykülönbségek nem fordultak elő. De meg ami a talmudban mint hagyomány szerepel, nem is mind tekinthető ilyennek: hiszen sokszor

sajátságos irásmagyarázatokból törvényeket vezetnek le. Ez már nem tradició, hanem emberi és ezért nem is csalhatatlan kijelentés. A talmudban foglalt agadikus elemeket kinyilatkozásnak tekinteni még kevésbbé lehet. Ezek lényegileg oly férfiak mondásai, akik egyuttal a hagyományok hordozói voltak. Amennyiben az Agada ellenkezik a józan ésszel, hitelt nem érdemel. Mert még a próféta szavai is, ha nem mint ember vagy bölcs nyilatkozott, próbára tehetők, hogy helyt állók, indokoltak, vagyis olyanok-e, melyek összeférnek a józan ésszel. Annál inkább szabad tehát az Agadát tenni vizsgálódás tárgyává. Lehet, hogy az agadikus szentenciákban mély gondolat magva rejlik, de ezek a szentenciák hit dolgában semmi esetre sem mértékadók. Ha hittételeket akarunk megállapitani, akkor az Agadára, mint a tradició esetleges kiszögelléseire tekintettel nem lehetünk. Még kevesebb az értéke a kabala ugynevezett titkos tanának. Erről magáról is mindenek előtt azt kellene bebizonyitani tudni, hogy valósággal az, aminek mondják: hagyomány és ősi eredetü, ami pedig nem igen lehet.

A zsidóságnak törvényei mellett mindenesetre vannak bizonyos hitelvei is. Ilyenek: Isten egységes és testnélküli volta, jutalmazó igazságossága, hit a kinyilatkoztatásban, az elkövetkezendő megváltóban és a feltámadásban (vagy halhatatlanságban). A zsidó hitet ezen alapvető gondolatainak tartalma különbözteti meg a többi vallásoktól, kiválóan a kereszténységtől. Mert ezekben a hittételekben nincs oly logikai ellenmondás, minő pl. a szeplőtlen fogantatás és a három, de mégis egy isten. Az emberi alapvető nézetekben és az érzékek utján szerezhető tudomáson pedig a hittételek még kevésbbé tesznek erőszakot. Nem ugy, mint pl. az ostyaátalakulásról szóló keresztény dogma. A zsidóság alaptanai sokkal inkább olyan természetüek, hogy egyszerü emberi elmével is fölfoghatók, de a filozófiailag képzett elmét is kielégitik és megütközést legalább is nem keltenek benne.

Del Medigo a gondolkodó zsidók közt közkeletű avval a nézettel is szembeszállott, mintha vallási kötelesség volna az, hogy a zsidóság alapigazságairól filozófiai megismerés utján bizonyosodjunk meg oly célból, hogy a hit szilárd meggyőződéssé váljon. Véleménye az, hogy a felsőbb megismerés keresésére mindenkit kötelezni nem lehet; sőt az alapvető tanokat a zsidó gondolkodó is nem azért fogadja el, mert meggyőződött igazságukról, hanem mert kinyilatkoztatásuk megtörtént. A szellem dolgában gazdagabbakat mindenesetre megilleti az a felhivás, hogy jőjjenek tisztába hitükkel. A zsidóhit természete pedig olyan, hogy a filozófiai gondolkodás nem árthat neki. Az a feltevés, hogy a zsidóhit

és a bölcselkedés egymást minden tekintetben fednék és tartalmuk ugyanaz volna, nem áll ugyan, de ennyit mégis megállapithatunk: a filozófiai gondolkodás a zsidóhitet megrenditeni nem tudja. Igazán művelt, emelkedett szellemü zsidó, sőt a gondolkodó nemzsidó sem tagadhatja meg elismerését a zsidó vallástól. Egyedül a félműveltek azok, akik a zsidóságot ép ugy, mint a filozófiát rossz hirbe keverik. Ezek a két ellentét között középutat igyekeznek keresni, de érvényesülni sem az egyiket, sem a másikat nem engedik.

Nem állitható, hogy Elia del Medigo ezen „Vallásvizsgálatá"-val uj gondolatoknak adott életet. Az olaszoknak egyáltalában nem jutott oly rendeltetés, hogy a zsidóságot, vagy a zsidó hitet uj eszmékkel termékenyitsék meg. Ő is inkább a hivő, mint a gondolkodó álláspontján állott és inkább védekező, mint alapvető volt. Bölcselkedő tanitása kora gondolatszegénységében mégis oázis a pusztaságban. Érdeméül kell betudni azt is, hogy legalább azokról a ferdeségekről, miket a zsidó hithez a kabalisták és az álbölcselkedők tapasztottak, felismerte, hogy idegenszerü toldalékok és azokat eltávolitani igyekezett.

Ha tekintetünket korának féltudósaira vetjük, akiktől irtózott, jelentősége még inkább szemünkbe tünik. Ilyen féltudós volt a sziciliai Áron ben Gerson Alrabi, Don Mose Gabbainak (aki Mallorcából vándorolt Északafrikába) veje. Maga is számüzött lévén, Alrabi nagy utakat tett meg. Bejárta Törökországot, Egyiptomot, az egész Szentföldet és még Kaffáig és azon tul is eljutott. Utjában sok ismeretet szerzett, de értelme és itélőképessége is elég volt. Olaszországban bejárhatott a pápai udvarba, a pápával és néhány kardinálissal tárgyalásokat folytatott. De Alrabi a filozófiába csak belekóstolt, a lényegébe nem hatolt. Ezért a zsidó hitet illetőleg mindenféle bogarai támadtak. Egyéb balgaságok mellett azt állitotta, hogy Mózes könyvei csak egy ősi arab irat forditásai. Alrabi sok és sokféle oly munkát irt, melyeknek elkallódását nem igen kell sajnálnunk.

Olaszország művelt zsidai, még az olyanok is, mint Alrabi, mint mindenhol, ugy itt is, csekély kisebbség voltak; a tudományokkal szemben a legtöbbje közömbösen, sőt ellenséges indulattal viselkedett. Filozófiai kutatásra még a nemes jellemü, gyöngéd és igazán kiváló Obadja da Bertinoro (Citta di Castellóból a Romagnában, fénykorát élte 1470—1520 közt) sem hajlott. Pedig neki a német zsidók sötét, szinte szerzetesi jámborsága éppenséggel nem tetszett. Bertinoro, aki Olaszországból a Szentföldre vezető utja leirásában tisztán látónak mutatkozik; akinek annyi műveltsége volt, hogy a keleti zsidókat barbároknak tar-

totta és feljegyezte, hogy mely országokban találkozott szennyesen és csinosan öltözködő zsidókkal, hogy merre látott szép asszonyokat; aki annyira türelmes volt, hogy nemcsak a karaitákat, hanem a szamáritánusokat is zsidóknak vallotta; ugyanez a Bertinoro Aristotelest, a bölcselőket és mindazokat, akik filozófiával foglalkoztak, csak kárhoztatni tudta.

A legnagyobb tudatlanság Szicilia zsidait jellemzi. Leginkább elnyomva ezek voltak; sőt a kikötő és hajóépitő munkálatoknál robotra fogták őket. Műveltségük hiánya és a keresztényekkel türelmesebb időkben való barátságos érintkezésük folytán sok keresztény vonást sajátitottak el. Vallásuknak katholikus szinezete volt. A palermói zsidók, akkoriban mintegy 850 család, rendkivül szigoruan ragaszkodott a rituálékhoz, de már az erkölcsök és a nemi élet dolgában nem voltak oly lelkiismeretesek. Keresztények borát inni halálos bünnek tartották; de a legtöbb menyasszony terhes állapotban került az esküvősátor alá. Obadja da Bertinorot a Palermóban tartott prédikációján fellelkesedők ugy tisztelték, mint a katholikusok szentjeiket, ami azonban a szelid, alázatos férfiunak nagyon a terhére volt. Az elmaradt zsidók egy-egy ruhadarabjáért törték-marták magukat; egy asszony pedig, aki abban a szerencsében részesült, hogy kimoshatta ingét, azt hitte, hogy evvel a tulvilági boldogságot szerezte meg.

A filozófiai kutatás olaszországi művelői: Elia del Medigo és Messer Leon ellen a Németországból bevándorolt rabbik is ellenséges magatartást tanusitottak. Ezek, kemény sorsuk bárhová is vetette őket, őszinte, de egyoldalu és tulzott jámborságukkal mindenüvé sötét árnyakat vittek. Azok az uj viharok, melyek a német hitközségek nyakába szakadtak, sok német zsidót, fajuk legszerencsétlenebbjeit, az Alpesek tulsó felére sodortak. III. Frigyes idejében, aki félszázadon át bámulatos egykedvüséggel nézte, hogy az uralomra vágyó fejedelmek, a rabló természetü junkerek, az elerkölcstelenedett papok, a kicsinyes önző városi patriciusok, a legvakmerőbb módon mint támadják meg a birodalom épségét, — eme érzéktelen császár idejében számos német hitközség igen sokszor üritette a szenvedések kelyhét. A zsidókkal szemben éppenséggel nem volt ellenséges indulatu. Ellenkezőleg, védelmükre sokszor adott ki rendeletet. De parancsai többnyire irott betük maradtak. A kormány kezelésében való ez a lanyhasága mintha csak arra való lett volna, hogy a gonoszokat a legborzasztóbb gaztettekre bátoritsa fel. A német zsidókra nézve még az is veszedelemmel járt, ha városuk falait elhagyták. Mindenki ellenségük volt, rájuk leskelődött, hogy vagy

fanatizmusát, vagy kincsre való éhségét elégitse ki rajtuk. Minden csete-paté, ami a német birodalom beteg testén hol itt, hol ott tört ki, a zsidókra hozott szerencsétlenséget. Két érseknek, Isenburgi Diethernek és Nassaui Adolfnak a mainzi helytartói méltóság megszerzése miatt támadt pörpatvara, melyet mindkét részről és a pápai udvar részéről is a legvakmerőbb alávalósággal folytattak, a német zsidókra nézve szintén szomoru következményekkel járt. Ámbár Diether ötletszerüen bánt velük, hol kedvüket kereste, hol pedig mint „makacs ördögök" ellen a legszigorubb törvényeket adta ki ellenük, — de ugy, hogy ellenséges természetü parancsait nagy pénzek fejében megint visszavonta, — a mainzi zsidók mégis inkább feléje huztak, mint ellenfeléhez. Midőn aztán Adolf árulás folytán bejutott a városba, a zsidók azokkal a polgárokkal, akik Diether hivei voltak, keservesen meglakoltak. Kikergették őket a városból.

A kiutasitottak közt volt két alapos talmudista is, két unokatestvér, Juda Menz és Mose Menz. Az előbb nevezett kivándorolt Olaszországba és a páduai rabbinátust nyerte el; az utóbbi még egy darabig Németországban maradt, azután Posenbe költözött. Kiutasitások vagy sanyargatás következtében Olaszországba Németország más részeiből is csak ugy özönlöttek a rabbik. Igy R. Liva (Juda) Landau és fia Jakab Páviába, Ábrahám a német (Szászországból) Bolognába vándoroltak. Mélyebb talmudi ismereteik folytán a bevándorolt németek Olaszországban a legjelentékenyebb rabbi-székeket nyerték el és egyoldaluságuk, valamint korlátolt felfogásukat terjesztették azon ország zsidai közt, mely akkor minden erejéből azon volt, hogy a középkori bilincseket lerázza magáról.

Itália legtekintélyesebb rabbijaivá ez időben Juda Menz és Josef Kolon váltak; pedig a zsidóság felől való szabadabb gondolkodásmódnak a legnagyobb ellenségei voltak és a szabad irány hivei ellen nagy erővel léptek fel. Josef ben Salomon Kolon (fénykora 1460—1480 közé esett) származására nézve francia volt ugyan — elődeit Franciaországból utasitották ki —, de a német talmudi iskola tanitványa. Rokonaival Chamberyben lakott mindaddig, mig a zsidókat Savoyából ki nem kergették. József Kolon sok bajtársával Lombardiába vándorolt, ahol oktatással kereste meg életszükségletét. Később Bologna és Mantua rabbijává lett. Rendkivül éleseszü ember volt, a talmudi tudás alaposságа dolgában vetekedett a német rabbikkal, sőt annyiban felül is multa őket, hogy ismerte a toszafista iskola magyarázatait és döntéseit, melyeket a francia zsidóság körében hagyományok és ritka művek tartottak fenn. József Kolont tehát a maga idejében mint legelső rabbinikus tekintélyt

ünnepeltek, tanháza pedig versenyre kelt a német iskolával. Olasz, sőt német községekből is felkeresték kérdésekkel. De a talmudon kivül eső dolgokról és tudományokról ép oly keveset tudott, mint német szak- és hivataltársai. Határozott, erős akaratu ember létére, Kolon vallási területen kiméletlenül érvényesitette a maga nézeteit. Ez a merev álláspontja Mose Kapsalival Konstantinápolyban kellemetlen összeütközésbe és a nagyműveltségű Messer Leonnal a saját hitközségében tüzes vitába keverte. Egy darabig ugyan érintkeztek egymással, de József Kolon és Messer Leon — az egyik izig-vérig talmudista, a másik meg esztétikus — oly természetek voltak, hogy egymással békén sokáig nem férhettek volna meg. Midőn összekülönböztek, Mantua egész községe résztvett a herce-hurcában. A viszály végre oly hevessé vált, hogy Mantua hercege mind a kettőt száműzte a városból (1476—1477 körül). Kolon erre Pávia rabbija lett.

Juda Menz rabbi és Elia del Medigo filozófus közt a viszony még kiélezettebb volt. Amaz (szül. 1408, megh. 1509) régi tekintélyes férfiu volt, kit széleskörü talmudi ismeretek és csodálatosan éles elme jellemeztek. Minden tudományos és vallási területen a szabad mozgásnak a leghatározottabb ellenfele lévén, Páduában és általában Itáliában a német rabbik egyoldalu szellemét honositotta meg. Mivel pedig Elia del Medigo a zsidóságról és a kabaláról táplált szabadelvü nézeteit nem titkolta, a páduai német község rabijai, talán épen a „Vallás vizsgálata“ cimü filozófiai műve miatt, őt hittagadónak mondották. Heves harc támadt köztük, mely vitairatokban jutott kifejezésre. Az irodalmi fegyverek használata dolgában Menz Juda ellenfelével szemben hátrányban volt, mert, mint általában a német zsidókét, kifejezéseit nehézség jellemezte, sőt arra sem volt képes, hogy gondolatait, akár csak talmudi téren is, világosan és érthetően fejtse ki. Ugy látszik, ennek folytán azután a kiátkozás fegyveréhez nyult és Elia del Medigót Páduából igy szoritotta ki. A gondolkodó zsidóságnak ez a kiváló képviselője, miután zsidó és keresztény ellenfelei üldözték, kénytelen volt elhagyni Itáliát, ahonnan hazájába, Kandiába tért vissza.

A fanatikus szerzetesek, akik erkölcstelenségüket és a világi ügyekbe való, becsvágyból eredő beleszólásukat a vallás iránti buzgóságuk köpenyével akarták takargatni, az olaszországi zsidóknak jórészt biztos és megbecsült életmódját csakhamar megirigyelték. Minél lanyhábban viselkedett a XV. század vége felé a keresztény világ a keresztény instituciókkal szemben, a zsidók ellen, főképpen a kolostor szerzetesei annál jobban izgattak. A szónokló szerzetesek fanatikusan

menydörögtek a szószékekről a zsidók ellen és egyenesen kiirtásukra bujtogattak. Ez időben a Feltrei Bernardinus egy franciskánus barát, a vérszomjas Capistrano méltó tanitványa, volt legelkeseredettebb ellenségük. Prédikációinak állandó tételéül ezt választotta: keresztény szülők vigyázzatok gyermekeitekre, hogy a zsidók el ne lopják, ne bántalmazzák és keresztre ne feszitsék. Capistranot, a zsidók hóhérját, az igaz keresztény mintaképeként dicsőitette. A zsidókkal való barátságos, meghitt érintkezést ő a kánoni törvény legnagyobb sérelmének tekintette. Azt mondta, hogy a keresztény szeretet azt parancsolja ugyan, hogy a zsidókkal szemben is emberségesnek és igazságosnak kell lenni, mert hiszen nekik is emberi természet jutott osztályrészükül, de a kánoni törvények megtiltják, hogy velük érintkezzünk, hogy lakomájukon résztvegyünk és hogy zsidó orvosokkal kezeltessük magunkat.

Mivel a mértékadó emberek érdekből vagy emberségből a zsidók pártját fogták, Bernardinus az alsóbb rétegeket nemcsak a zsidók, hanem jóakaróik ellen is bujtogatta. Nehány meggazdagodott tőkepénzes miatt, aki köztük akadt, minden zsidót vérszopónak minősitett és a nép indulatait ellenük tüzelte. „Hát én, — szólott — aki alamizsnából élek és a szegények kenyerét eszem, csak csendes kutya legyek és ne ugassak, amidőn látom, hogy a zsidók a szegény keresztények erejét emésztik fel? Hát ne ugassak Krisztus érdekében?“ Prédikációit ilyen hangon tartotta. Hogy a zsidó bankházak tőkéit feleslegesekké tegye, Bernardinus elkövetett mindent, hogy azok az olasz városok, melyeket végigkoldult és végigprédikált, rakjanak össze pénzt kölcsönpénztárak létesitésére, amelyek a szegényeknek 5%-os kamatra adjanak majd kölcsönt (mons pietatis). De a keresztény pénzembereket erre rávenni nem tudta.

Ha az olasz lakosságnak már akkor is nem lett volna egészséges az eszejárása, a franciskánus Bernardinus azzá lett volna Olaszország zsidaira nézve, amivé ugyanazon század elején Vicente Ferrera dominikánus Spanyolország zsidaira és Capistrano Németország és a szláv országok hitközségeire nézve vált. De a közhatalom kezelői megnehezitették a zsidóüldözés művét és véresszáju szónoklatai sokszor hangzottak el a pusztában. Midőn Bergamóban és Ticiniben a zsidók ellen akart szónokolni, Milano hercege Galeazzo, ezt megtiltotta neki. Florencben és toscanai területen a tudományokat ápoló herceg és a szenátus különben is nyomatékosan védték a zsidók érdekeit. De a mérgesszáju szerzetes azt a hirt terjesztette róluk, hogy a pisai Jechiel és más gazdag zsidók utján nagy pénzekkel meg hagyták magukat veszteget-

tetni. Midőn Bernardinus az ifjuságot bujtogatta a zsidók ellen és ellenük néplázadás volt keletkezőben, értésére adták a hatalom kezelői, hogy Florencet és az országot hagyja el és ő kénytelen volt alkalmazkodni (1487).

A kalabriai herceg és Ferdinand, nápolyi király szintén pártfogásukba vették a zsidókat a fanatikus szerzetes ellen, ki minden alkalmat felhasznált, hogy ártalmukra legyen. Hozzáférkőzött Ferdinand király leányához, ki a ferrarai herceg neje volt és az ő révén akarta a királyt a zsidók ellen hangolni. Ez ugyan nem sikerült neki, izgatásai még sem multak el hatás nélkül. A vádak fáradhatlan ismétlése végül mégis csak befolyással volt a köznépre, ugy, hogy pl. a velencei szenátus nem mindig volt abban a helyzetben, hogy a zsidókat, akiknek védelmére vállalkozott, a fölizgatott csőcselék ellen megvédje. A folytonos izgatás utóbb általános üldözésre vezetett, ha nem is Itáliában, de Tyrolban, ahonnan Németországba csapott át, hol mindig fogékony talajra talált.

TIZENKETTEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK NÉMET- ÉS TÖRÖKORSZÁGBAN A SPANYOLORSZÁGI KIÜZETÉS ELŐTT.

Trienti Tóbiás Brunetta. Bernardinus izgatásai a zsidók ellen. Trienti Simon állitólagos vértanusága uj üldözésekre szolgáltat alkalmat különböző országokban. A velencei doge és IV. Sixtus pápa. A regensburgi zsidók. Schwarz Péter és Vayol János hitehagyók. Bruna Izrael élete és szenvedése. Frigyes császár és a cseh király pártját fogják. Üldözés Regensburgban. A zsidók kiüzetése Mainzból és a Rajna vidékéből. A zsidók Törökországban. Mardochái Comtino, Salomo Sarbit Zahab, Szabbatái Malkiél. Rabbaniták és karaiták viszálykodása. Elia Basjázi valláskodexe. Fondorkodás Mose Kapsali ellen. Palesztina és Jeruzsálem állapota. Ferrarai Elia. Az elöljárók lelkiismeretlensége. Obadja di Bertinoro Jeruzsálemben. Mose Kapsali meggyanusitása. Kolon József indokolatlan támadása. Kibékülésük.

(1472—1492.)

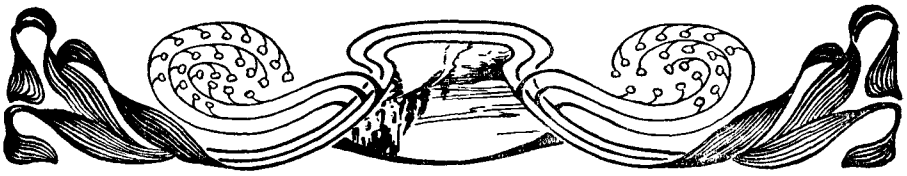

Benardinus, a Ferenc-rendü szerzetesbarát Trientben időzve, rossz szemmel látta a szives viszonyt a zsidók és a keresztények között. Egy ügyes zsidó orvos, névszerint Tobiás és egy eszes zsidóasszony, Brunetta a magasabb körökben közkedveltségnek örvendtek és azoknak bizalmát élvezték. Ez a tapasztalat még jobban izgatta a szerzetes epés indulatát. Csakhamar a trienti szószékeken is megkezdte izgatásait a zsidók ellen. Mikor a keresztény polgárok egy alkalommal a zsidók elleni agyarkodását előtte szóvá tették és megjegyezték, hogy a trienti zsidók, ha nincsen is igaz hitük, mindazonáltal jó emberek, a barát igy válaszolt: „Fogalmatok sincs róla, hogy ezek a jó emberek minő bajt fognak még a fejetekre hozni! Még mielőtt a husvétvasárnap véget ér, látni fogjátok jóravalóságuk bizonyitékait.“ Volt módja jövendőt mondani, minekutána más papok társaságában gonosz tervet kovácsolt, mely nemcsak a trienti község végveszedelmét idézte föl, hanem számos ország zsidóira nagy szerencsétlenséget hozott. Kezükre játszott a véletlen is.

Az 1475. év husvéthetében az Ets folyóba fult egy Simon nevü, alig hároméves trienti keresztény gyermek, és hullája épen egy zsidónak a háza előtt akadt meg a rekesztőben. A zsidó, félreértések kikerülése végett, sietve tett jelentést Hinderbach püspöknél. Ez két hivatalos személy kiséretében a helyszinére ment és a vizbefult gyermeket az egyházba vitette. Alig terjedt el ennek hire, Bernardinus és zsidógyülölő paptársai dühöngő orditásban törtek ki a zsidók ellen: hogy azok a gyermeket megkinozták, elpusztitották és a vizbe dobták volna. Az állitólag meggyilkolt gyermek hulláját közszemlére tették, hogy a nép dühét felizgassák. Hinderbach püspök erre az összes trienti zsidók

apraját, nagyját vasra verette, ellenük a bünpert folyamatba tette és Mathias Tiberinus orvost a dologba beleártotta, hogy a gyermek erőszakos halálát tanusitsa. Egy kikeresztelkedett zsidó, bizonyos Wolfkan nevü kalligrafus ez alkalommal a leggonoszabb rágalmakkal lépett fel fajrokonai ellen, melyek annál mohóbb hitelre találtak, mivelhogy a trienti zsidók a kinpadon azt vallották, hogy Simont szétszaggatták és vérét a pászka-ünnep estéjén megitták volna. Brunetta szállitotta legyen a szükséges gombostüket, melyekkel a gyermeket megszurkálták. Egy Mózes nevü rabbinál állitólag levelet találtak, melyben a szászországi zsidók kereszténynyvért kérnek a közelgő husvéti ünnepekre. Csak egy akadt a kinvallottak között, bizonyos Mózes nevü, aki minden gyötrelmet kiállott, de nem erősitette meg tanuvallomásával az ellenség hazug koholmányait. A dolog vége az lett, hogy Trient összes zsidóit elégették és határozatot hoztak, melynek értelmében zsidónak Trientben letelepednie nem volt többé szabad. Négyen a kereszténységre tértek, Tóbiás orvos állitólag öngyilkos lett.

Hinderbach trienti püspök és a szerzetesek elkövettek mindent, hogy az esetet a zsidók általános romlására kizsákmányolhassák. A gyermekhullát bebalzsamozták és mint csodatevő szent ereklyét ajánlották a népnek. Ezrével jártak bucsura csontjaihoz. Egyesek az őrjöngéstől elkapatva, látni vélték, hogy a csontok csillogni kezdenek. Annyit beszéltek a dologról, hogy a mesék koholói maguk is hinni kezdtek a vértanuságban. A dominikánusok minden egyház szószékéről hirdették az uj csodát és dörögtek a zsidók elvetemültsége ellen. Két jogtudós Páduából Trientbe érkezett, hogy az eset valóságáról meggyőződést szerezzen; ezeket a csőcselék kevés hijján agyonverte. A csudában hinni *kellett* és igy a zsidók a keresztény országokban ismét nagy veszedelembe jutottak. Még Itáliában sem merészkedhettek a zsidók a városok falain kivül mutatkozni, ha nem akarták, hogy mint gyermekgyilkosokat agyonverjék őket.

Don Piedro Moncenigo, a velencei doge, a tanács nevében parancsot adott a paduai podesztának, hogy a zsidókat, kik életük és vagyonuk bizonytalansága miatt panaszt tettek, támadások ellen hathatósan védelmezze és a prédikáló barátokat a nép izgatásától tiltsa el; meg is jegyezte hozzá, hogy a hir, mely szerint a zsidók Trientben egy keresztény gyermeket öltek volna meg, rágalom és ellenségeiknek célzatosan koholt cselfogása. Mikor IV. Sixtus pápát megkeresték, hogy a kis Simont szentté avassa, ez állhatatosan megtagadta és ebben az értelemben körlevelet intézett Itália összes városaihoz, Trienti Simon

szentül-tisztelését pedig megtiltotta mindaddig, mig az ügyet megvizsgáltatná és lecsillapitotta a zsidók elleni ingerültséget. Legátust is küldött Trientbe a vizsgálat vezetésére, de ez Bernben csufos bántalmazásoknak volt kitéve. A papság mindazonáltal tovább föntartotta Simon csontjainak tiszteletét és bucsukat tartott az erre a célra emelt egyházban. A németországi zsidógyülölet ebből uj tápot nyert. Majnai Frankfurt polgárai a Sachsenhausen felé vezető Majna-hidon oszlopképet állitottak föl, mely az ördögöt, a vele cimboráló zsidókat és a megkinzott gyermeket ábrázolta; két verssort is alkalmaztak a kép mellé:

„Amig Trient és a gyermek ismeretes,
A zsidók gaztettének is hire lesz."

A trienti gyermekgyilkolásról szóló hazug hiresztelés futótűzként terjedt el a kereszténység tartományaiban és uj szenvedést hozott a zsidókra; a legnagyobb mértékben Regensburgban, a hires birodalmi városban. A regensburgi zsidók szenvedései ebben az időben fogalmat nyujtanak az akkori szánalmas németországi állapotokról.

Ezen város zsidóközsége egyike a legrégiebbeknek. Délnémetországban nemcsak nagy jámborság, hanem kiváló erkölcsösség hirében is állt. A regensburgi zsidókkal való családi összeköttetés nagy tisztességszámba ment. A községek elismert tudományosságánál fogva a többi német-zsidó községek anyjának tekintették. Ősrégi irás és pecsét alatt biztositott jogai voltak, melyeket a császárok a koronapénzek beszolgáltatása ellenében trónralépésük alkalmával meg szoktak erősiteni. A regensburgi zsidók félig-meddig városi polgárokul elismertettek és a keresztényekkel egyformán katonai minőségben őrségre vonultak. A bajor fejedelmek és testületek ugyszólván kapkodtak a regensburgi zsidók után, persze, hogy pénzt zsarolhassanak tőlük. Igy aztán ennek a századnak második felében valóságos pörpatvar tárgyát képezték. Elsőben igényt tartott reájuk III. Frigyes császár, aki ugy a birodalomban, mint örökös tartományaiban mindenfelől megszoritva, — a zsidók pénzével akarta kincstárát megtölteni. Mikor a római hadjárat után császárrá koronáztatott, a regensburgi községtől is követelte a „Harmadik fillért" kinek-kinek vagyona után — „régi jó szokás szerint". Ellenben Lajos, Bajor-Landsberg hercege és rajnai őrgróf, a „Gazdag" nevezetü, a császár igényeivel szemben arra hivatkozott, hogy a regensburgi község, valamint a bajor zsidók általában nem tartoznak a császárnak semmivel, mert Bajor Lajos császár több mint száz év előtt azokat 46.000 forintért a tartományi hercegeknek elzálogositotta. Ezeket illeti

meg a tulajdonukba tartozó zsidók minden szolgáltatása, nem a császárt. Lajos herceg ugyan halálos ellensége volt a zsidóknak, területéről ki is üzte őket és Regensburgból is kiutasitotta volna, ha lett volna hozzá joga, de azt nem nézhette, hogy vagyonuk a császár kezébe vándoroljon, mikor amugy is ellenséges lábon állott vele.

Az emlitetteken kivül a Kamerani nemzetség emelt igényt a regensburgi zsidókra, továbbá a város tanácsa és természetesen a püspök is. Ezen viaskodó jogcimek között a legrosszabbul maguk a regensburgi zsidók érezték magukat. Majd egyik, majd a másik oldalról jött a parancsolat a tanácshoz, hogy a zsidókat, vagy azok előljáróit, vagy papjaikat, köztük a sok megpróbáltatáson átment Bruna Izraelt el kell fogni és mindaddig zárva tartani, mig megpuhulnak és elszánják magukat a fizetésre. A városi tanács ugyan kész volt őket védelmezni is, de csak addig, mig a polgároknak kellemetlensége nem származhatott a dologból, vagy mig a zsidók versenye a keresztény céhbelieknek kárt nem okozhatott.

Hogy a szivtelen önkénykedés zaklatásai elől meneküljenek, az eszélyesség tanácsára hallgatva, a regensburgi zsidók az egyik vagy másik husszita nemes, avagy vitéz védelme alá helyezték magukat, hogy nagyobb biztonságban legyenek, semmint a császár védnöksége alatt. A gyorskezü husszíták ugyanis nagyon félelmetesek voltak a nehézkes németek előtt. Noha eretnek fanatizmusokat hova-tovább levetkőztették és katholikus királyoknak hódoltak, a kelyhesek hősi vitézsége még mindig rettegés tárgya volt, különösen a papság előtt. A következmények megmutatták, hogy a zsidók bölcsen cselekedtek, mikor a husszíták védelmét keresték. Regensburgban — tudnivaló — ez időtájt püspököt választottak, Henriket, aki sötét természetü, irgalmatlan ember volt. Szigoruan megkövetelte a zsidókra vonatkozó kánoni megszoritások végrehajtását, alkalomadtán kérlelhetlenül megbüntetett egy keresztény leányt, aki zsidóhoz szegődött el cselédnek és egy keresztény fürdőmestert, aki zsidón eret vágott. Zsidóellenes érzülete fertőzőleg hatott. Midőn egy izben a zsidó bábasszony megbetegedett és kereszténynek kellett volna zsidó házban a szülésnél segédkeznie, a városi tanács nem merészkedett erre az engedélyt püspöki jóváhagyás nélkül megadni. Henrik püspök és Lajos herceg, kik egy huron pendültek a zsidógyülöletben, ugy látszik, közösen megállapitott egységes tervet követtek, hogy a regensburgi zsidókat vagy megtéritsék, vagy tönkretegyék. Erre a czélra biztositották maguknak egyik oldalon a pápa hozzájárulását, a másik oldalon a polgári tanács több befolyásos tagjának segitségét.

Haditervük téritési kisérletekkel és hazug vádaskodásokkal indult; két semmirekellő kitért zsidónak nagy hasznát vették a kivitelben. Az egyik, névszerint Schwarz Péter vád- és gunyiratokat szerkesztett egykori hittestvérei ellen. A látszat kedvéért Lajos herceg a püspöktől engedélyt kért, hogy Schwarz Pétert a zsidóknak térito prédikációkat tarthasson, melyeknek meghallgatása a zsidókra kötelező legyen. Henrik püspök megtette neki ezt a szivességet és kényszeritette a zsidókat, hogy a hitehagyónak ellenük intézett gyalázó beszédeit husvét idején a püspöki kápolnában meghallgassák.

A másik kikeresztelkedett zsidó, Vayol János a legsulyosabb vádakat szórta az agg rabbi, Bruna Izrael fejére, a többek között, hogy egy hétesztendős keresztény gyermeket megvásárolt és levágott volna. Az amugy is sulyos szenvedések alatt meggörnyedt regensburgi rabbit erre halálos bünben vád alá helyezték.

Bruna Izrael (Brünnből, szül. 1400 körül, meghalt 1480 körül) egyike volt ama szerencsétlen alakoknak, kik egyik kellemetlenségből a másikba esnek. Mint Weil Jakab tanitványa Erfurtban és Isszerlein Izrael tanitványa Bécsujhelyen bámulatos talmudi jártassággal rendkivül éles észt egyesitvén, a legjelentékenyebb rabbiállásokra tarthatott igényt. Valószinüleg a zsidók kiüzése alkalmával hagyta el ő is Brünn városát, ahol már rabbinikus tekintély gyanánt volt elismerve és hosszas vándorlás után Prágán át Regensburgba került, ahol azzal a szándékkal ütött tanyát, hogy ott rabbinikus teendőket végezzen azoknak, akik iránta bizalommal viseltetnek. De egy ott lakó Amsel nevü talmudtudós, aki voltakép szintén magánember volt és nem a hitközség hivatalos rabbija, óvást emelt a verseny ellen és eltiltotta Bruna Izraelt nyilvános előadások tartásától, házasságok fölbontásának és egyéb rabbi teendőknek végzésétől, valamint az állás tiszteletének élvezetétől. Mivel mindkettőnek pártja akadt, csakhamar szakadás állott be a regensburgi hitközségben. Brunának két tanitója, Weil Jakab és Isszerlein, különben is a rabbihivatás szabadságának képviselői és határozott ellenzői a hivatalos lelkészkedésnek, mellette foglaltak állást és hozzájuk, mint harmadik Sprinz (Tevele) Dávid nürnbergi rabbi csatlakozott. Ezek a legmeggyőzőbb érveket hozták fel, hogy minden zsidónak szabadságában áll — ha kellő tudással rendelkezik, elismert mestertől meghatalmazással bir, és vallásos, erkölcsös életmódot folytat — rabbifunkciókat ellátni; arra is utaltak, hogy Bruna Izrael a község terheinek viselésében részt vett és igy a községnek jog szerint is tagja volt. Mindazáltal a szakadás a regensburgi községben továbbra is fenmaradt és Bruna

Izrael ismételten megbántásoknak volt kitéve az ellentábor részéről. Egy izben, midőn előadását megtartani készült, nehány főkolompos tüntetőleg hagyta el a tanházat és számosan követték példájukat. Ellenfelének tanitványai a zsinagógában ülőhelyére kereszteket mázoltak, odairták e szörnyü szót: „epikurosz“ és még más gyalázkodásokkal illették. Idővel, nevezetesen a két rabbinikus nagyság, Weil Jakab és Isszerlein Izrael halála után, Bruna Izrael el lett ugyan ismerve elsőrangu rabbinikus tekintély gyanánt és mindenfelől, közelből meg távolból hozzá fordultak vallási kérdésekkel, de szenvedései nem értek véget. Mikor ugyanis Frigyes császár a regensburgi zsidó községtől a koronapénzeket bekövetelte és Lajos herceg ez ellen felemelte tiltakozó szavát, a regensburgi tanács pedig tanácstalan volt, nem tudván, hogy mely irányban tanusitson kedvező hajlandóságot és mely irányban fejtsen ki ellenállást, a császár a rabbit fogságba vitette, hogy fogságában községét kiátkozás fenyegetésével kényszeritse vagyonuk egy harmadrészének beszolgáltatására. És most még mindennek hegyibe a kikeresztelkedett zsidó Vayol János gyermekgyilkosság és más bünök borzasztó vádjával illette a már élemedett, megviselt embert.

Henrik püspök meg a papság ebből a vádból tőkét akartak verni zsidógyülöletükben, a korlátolt nép pedig annál inkább hitelt adott az ostoba mesének, mivel abban az időben egyik hamis hir a másikat érte, hogy zsidó kezek keresztény gyermekek vérét ontották. Csak néhány évvel előbb a badeni határgróf hasonló vádak alapján számos területen lakó zsidót megkinoztatott és kivégeztetett, a többieknek pedig vagyonát vette el. A császár ugyan szigoru iratot intézett hozzá és minden rangu és rendü németekhez, miszerint a pápák szakértő és járatos emberek által kinyomoztatták és megállapitották, hogy a zsidók vért nem használnak, csakhogy a császár jótállására ép oly keveset hajtottak, mint a józan észre. Regensburgban senki sem kételkedett abban, hogy az agg Bruna Izrael keresztény gyermeket ölt és már ugy volt, hogy a papság javaslatára kivégzik. Ám a tanács a későbbi felelősségtől tartva, az aggastyánt börtönbe záratta, hogy a nép bőszült dühétől megmentse.

Közben az aggodalomtól gyötört község nemcsak a gyönge császárhoz folyamodott, hanem a félelmesebb cseh királyhoz, Ulászlóhoz is és nemsokára mindkét helyről sürgető meghagyások érkeztek, hogy a fogoly börtönéből szabadon bocsátandó. A tanács azzal mentegette magát, hogy fél a püspöktől. Erre következett a császárnak második intő szózata, hogy várjanak Bruna Izrael kivégeztetésével, mig ő az

augsburgi országgyülésre megérkezik. Ezzel a városi tanács még kevésbbé lehetett megelégedve, mert attól tartott, hogy ebből az alkalomból a zsidók fölött gyakorolt közigazgatási és birói fönhatóságát elvesztheti. Ebben a helyzetben a tanács határozott lépésre szánta el magát; és pedig elfogatta Vayol Jánost, a hazug vádlót: megkötözve a kőhidra vitette, ahol már a hóhér várt reá; kihirdették neki a halálos itéletét és fölhivták, hogy szemben a biztos halállal, gondolja meg magát és ne menjen hazugsággal a másvilágra. A megrőkönyödött gonosztevő azonban csak annyit vallott, hogy Bruna Izracl rabbi ártatlan a ráfogott gyermekgyilkosságban, de a zsidók elleni gyanusitásai mellett megmaradt. Èrre a császár harmadik levelének vétele után Vayolt elégették, a rabbit pedig börtönéből szabadon bocsátották, miután megeskették, hogy szenvedéseért nem fog senkin boszut állani. Szegény gyönge aggastyán, dehogy is gondolt ő boszuállásra!

Alig hárult el ez a veszedelem a regensburgi községről, már másik, még sulyosabb fenyegette. Frigyes császár kemény hadjáratot inditott Burgund vakmerő hercege, Károly ellen, erre a célra természetesen pénzre volt szüksége. A zsidók, ezek az élő aranybányák megint kénytelenek voltak eltürni a kizsákmányolást. A regensburgi hitközségre 4000 forintnyi rendkivüli hadi adót vetettek ki. Hogy képes-e ezt az összeget előteremteni, azt nem kérdezte senki. De ha módjában is lett volna, nem volt szabad fizetnie, mert a polgári tanács és Frigyes herceg határozottan ellenezték ezt; az egyik attól tartott, hogy ily módon a császár jogot formálhat a birodalmi város polgáraitól is tetszés szerint hadi adót szedni, a másik ugy vélte, hogy a zsidók vagyona neki van zálogul lekötve. Ilyformán a zsidók kénytelenek voltak a fizetést megtagadni. De a császárnak pénzre volt szüksége és igy császári biztost küldött Regensburgba azzal a meghatalmazással, hogy a zsidók kitartó vonakodása esetén zsinagógáikat csukassa be, a zsidónegyedet zárassa el és az egész zsidó községet tartsa fogságban. A község igy gonosz kelepcébe került; ha nem fizetett, a császár haragját ingerelte, ha pedig fizetett, a herceg részéről számithatott a legrosszabbra. Természetesen nem maradt más hátra, mint hogy a császári kincstárral kézalatt megegyezzenek.

Igy is kihivták a zsidók a papság és a herceg gyülöletét. Az adófizetés, természetesen, a gazdagokat terhelte, ezek pedig pénzüzletekkel foglalkoztak. Mennél sulyosabb teher nehezült rájuk, annál jobban rá voltak utalva a kamatvételre. A püspök és a herceg amugy is ellenséges érzülettel viseltetvén a zsidók iránt, egyszerre eltiltották a kamatüzletet

és a keresztény adósokat ugy a tőke, mint a kamat dolgában kötelezettségeik alól felmentették. Hasztalan hivatkoztak a zsidó tőkepénzesek arra, hogy a császár a pápától bullát eszközölt ki a javukra; hasztalan intézett Frigyes császár a püspökhöz és a tanácshoz parancsot, hogy „a zsidókat ne tartsák oly keményen, hanem járjanak el régi jogszokás szerint"; a papság erősebb volt, mint a gyönge államfő. A városi tanács hajlandó volt ugyan a zsidókat támogatni, de annak tagjai ebbeni jóindulatuk következtében egyházi átok alá helyeztettek.

Ekkor érkezett a trienti Simon állitólagos vértanuságának hire Regensburgba; és ez olajat öntött a tüzre. Henrik püspök boldognak érezte magát, hogy alkalma nyilott a vallás érdekében büntetlenül zaklatni és üldözhetni. Római utazása közben hallott valamit a trienti gyermekgyilkosságról; később azt állitotta, hogy visszatérése alkalmával Trientben személyesen megtekintette a pörbeli ügyiratokat és a kikeresztelkedett regensburgi zsidó Wolfkan vallomásából azt a meggyőződést meritette, hogy egynémely regensburgi zsidó nyolc évvel ezelőtt egy keresztény gyermeket megvásárolt és lemészárolt volna. Visszatérve, a püspök főfontosságu dolognak tartotta, a tanácsot arra birni, hogy Wolfkan által megjelölt zsidók ellen főbenjárói büntető eljárást inditson. A tanács nagyrésze, köztük a zsidógyülölő Rothscherf kamarás ebbe szivesen belement, annál inkább, mert kilátás volt reá, hogy a regensburgi község kiutasitásával a zsidó negyed a város tulajdonába megy át. Nyárspolgári aggodalmában azonban a tanács előzetesen biztositani akarta magát, hogy az ebből eredhető kellemetlenségekkel szemben Lajos herceg erélyes védelmére számithat és e célból tőle előzetes engedélyt kért, hogy a zsidók ellen eljárhasson. Ez a fő-főzsidógyülölő természetesen még többet engedett, mint amennyit tőle kértek és igy egyelőre hat regensburgi zsidót letartóztatták, börtönbe vetettek és egy keresztény gyermek meggyilkolása miatt vád alá helyezték őket (1476 márc.). Városi, hercegi és püspöki biztosok vezették a vizsgálatot. Kinpadra feszitve, a boldogtalanok nemcsak magukra vállalták a terhükre rótt büncselekményt, hanem azt is vallották, hogy különböző időszakokban több gyermeket embertelenül megkinoztak és kivégeztek. A gyermekek vásárlására forditott összeget a község pénztárából kapták volna. A vért összegyüjtötték és gyüszükbe öntve, vagy vászonba fölitatva távoli barátaiknak ajándékba küldték. Ilyen vért isznak a zsidók — ugy mondták — husvét este, vagy a husvéti kenyérre kenik orvosságul a bélpoklosság ellen, vagy pedig azért, hogy egészséges arcszinre tegyenek szert. A vádlottak maguk vallották be, hová földelték el a legyilkolt gyermekek

csontjait és azok csakugyan a megjelölt helyen meg is találtattak. Mindezt elhitték a szenvedélytől elvakultak, vagy legalább ugy tettek, mintha elhinnék. Ellenben elfogulatlan keresztények azt állitották, hogy a tanács maga rejtett el bizonyos helyen e célra kiásott gyermekcsontokat, amelyeket aztán a vádbeli büncselekmény bizonyitékai gyanánt értékesitettek. A kinpadon kicsikart vallomások alapján még 11 zsidót fogtak el és kevertek pörbe, de azonkivül az egész községet zár alatt tartották. A zsidó negyed mind a négy kapuján őrök állottak éjjel-nappal és nem bocsátottak senkit sem be, sem ki. Az összes regensburgi zsidók vagyonát lefoglalták a biztosok és birák, és összeirták. Szörnyü itélet várt a szerencsétlenekre.

Egyébként ez a pör, amely annak idején oly óriási feltünést keltett, ép olyan hátrányára volt a polgároknak, mint a zsidóknak. Mindjárt a vizsgálat kezdetén több zsidó elhagyta Regensburgot, Csehországba és a császár elé mentek és mindent megpróbáltak, hogy szerencsétlen testvéreiket megmenthessék. De a zsidók tudják, hogy igaz ügyük kideritéséhez mindenekelőtt pénz, sok, sok pénz kell. Ennek előteremtésére több bajorországi rabbi Nürnbergbe szinódusra gyült össze — alkalmasint az akkori rabbi Margoles Jakab elnöklete alatt — melyen elhatározták, hogy minden bajor hitközség és minden nem teljesen elszegényedett hivő aránylagos hozzájárulásával a regensburgi vádlottak fölszabaditására szükséges összeget beszerzik. A szinodus joggal hivatkozott arra, hogy ez a kezdettől végig koholt rágalmazás és gyermekgyilkossági hamis vád következményei érinteni fogja az összes bajor községeket. A nürnbergi hitközség azonban tiltakozott az ellen, hogy tagjait kiközösités fenyegetésével kényszeritse az adakozásra, mert attól tartott, hogy feljelentés esetére a hatóság büntetését vonja magára. Ez okból Kolon Józsefhez fordult, hogy az szerezzen határozatuknak nyomatékot, aki haladéktalanul körlevelet intézett az összes bajor, és talán más hitközségekhez is, hogy ne tagadják meg a nürnbergi szinodus becslése szerint megszabott járulékok befizetését, hanem vegyék szivükre regensburgi testvéreik szenvedéseit.

Nem is volt szükség ekkora erőkifejtésre, hogy az összeget előteremtsék. Ahol testvéreik megmentéséről volt szó, a zsidók sohasem voltak szűkkeblüek. Ámbátor a cseh nemesek közbenjárása, akiknek védelme alá a regensburgi zsidók menekültek, nem vezetett semmi eredményre, a pénzeszközök, melyeket e bizalmiférfiak Frigyes császár körül és tanácsosainál alkalmazásba hoztak, hatékonyabbaknak bizonyultak. El kell ismerni, hogy ezen egyébként lanyha uralkodó ebben a pörben

sok erélyt és kitartást tanusitott. Annyira meg volt győződve a vérvád hazugságáról, hogy nem engedte magát semmiféle szemfényvesztés által megtéveszteni. Császári kéziratot intézett a regensburgi tanácshoz, hogy a bebörtönözött regensburgi zsidókat rögtön szabadon bocsássák és a vagyonukra elrendelt zárlatot föloldják. Minthogy a tanács a parancsnak nem engedelmeskedett, második kéziratot bocsátott ki, mely szerint „nagy visszatetszéssel látja, hogy a regensburgi zsidók még mindig nincsenek szabadlábra helyezve". A tanács azonban lehetetlennek tartotta, tekintélyének csorbitása nélkül, ebbe belemenni. Azonkivül a szónokló barátok még a királyi biztos jelenlétében is izgattak a szószékről a zsidók ellen s félő volt, hogy a szabadon bocsátandó zsidók ellen a csőcselék halálos támadást intézne. A tanács ennélfogva mentegetőzött a császárnál és minden felelősséget Lajos hercegre háritott, akinél állitólag a zsidók el vannak zálogolva és aki ebbeli jogait féltékenyen őrzi. De Frigyes császár erre még következetesebben ragaszkodott a zsidók szabadon bocsátásához, arról lévén szó, hogy megrendült császári tekintélyét a fejedelmeknél és szabad városoknál megerősitse.

Magasállásu hivatalnokokat küldött tehát Regensburgba, a pappenheimi örökös marsall és a sumeraui őrparancsnok személyében, hogy a herceget békés uton engedékenységre birják és hogy a tanácsot a kalmárváros kereskedelmével és iparának kárositásával megfenyegessék, ha makacs engedetlensége mellett megmaradna. Lajos herceg és Henrik püspök, a szálak titkos bogozói, már ingadozóban voltak, mikor a tanács végső erőfeszitést tett, hogy a herceget a maga oldalára rántsa és uj küldöttséget menesszen a császár elé. A császár azonban kitörő haragra lobbant a tanács megátalkodottsága miatt, annyival is inkább, mivel hirül hozták neki, hogy a tanács a császári parancsok ellenére néhány zsidót titokban kivégeztetett. Ennek okából a várost nyakas engedetlenség miatt a birodalom elleni büncselemény cimén „büntetés, megtorlás és kárviselés" alatt levőnek nyilvánitotta és felelősségre vonás végett maga elé idézte (julius 14-én). Egyidejüleg kiküldötte a császári ügyészt, hogy a várost pallosjogától megfossza és egyéb suiyos büntetésekkel megfenyegesse.

A tanács ily módon ezen ügyes-bajos dolgok által nagyon kellemetlen helyzetbe jutott. A város becsülete álliott kockán. A pörnek költségei addig már 180 fontra rugtak. Ki viselje azokat? A városatyák mindenekelőtt siettek nyilvános jegyzővel igazolni, hogy a tizenhét bevádolt zsidó még életben van és beszüntette a zsidók vagyonának

fölirását. Továbbá azon szorgoskodott a tanács, hogy hercegi, püspöki és városi küldöttek a császárt kéréseikkel és annak tanácsosait pénzzel megdolgozzák. A pápához is kérő folyamodványt intézett a város, hogy fogja pártját. De ezuttal a pénznek nem volt döntő hatása; a császár kereken kijelentette, hogy a zsidókat azonnal szabadon kell bocsátani, a császári ügyész pedig csökönyösen zaklatta a várost. A városban elkövetett bűncselekmények nem voltak büntethetők, a kereskedés és a forgalom megakadt, mert a kereskedők védelem nélkül maradtak, a kaján Nürnberg ezalatt igyekezett a helyzetet a maga javára kiaknázni s a kereskedelmet magához ragadni. Mikor a zsidó negyedben történetesen tüz ütött ki, a tanács nagy mértékben aggódott, hogy a zsidók életét és vagyonát baj ne érje, nehogy a felelősség rája szakadjon. A tanács ezenfelül néhány elfogott zsidót, akiket nem egyenesen gyermekgyilkosság vádja sujtott, becsületszó ellenében, hogy a várost elhagyni nem fogják, szabadlábra helyezett. A tanács meghatalmazottjai oda- s visszautazgattak és tetemes pénzbeli kiadásokra voltak jogositva, ha a király beleegyezését megnyerik, hogy a zsidókon az itéletet végrehajtja. De a császár annyira ingerült volt, hogy a küldötteket nem bocsátotta szine elé. A tanács erre összeköttetésbe lépett Sándor pápai legatussal, hogy annak közvetitése mellett jusson ki a hinárból. Appellátát dolgoztak ki a pápához, hogy őt a zsidók ellenében befolyásolják. De a zsidók nem késtek és a maguk részéről elleniratot nyujtottak át a pápai legátusnak, melyben ártatlanságukat igazolták és hivatkoztak arra, hogy a pápai szék hitrokonaikat ismételten védelmébe vette igazságtalan üldözések ellen. Frigyes császárhoz is iratot intéztek, melyben állitólag okmányszerüleg bizonyitják, hogy őseik régesrég Krisztus születése előtt már Németországban és Regensburgban laktak és igy Jézus haláláért jogosan büntetést nem szenvedhetnek. Sándor legatus mindazonáltal a keresztények mellett foglalt állást és igyekezett a császárt zsidóellenes irányban befolyásolni. Ez azonban nem szünt meg a zsidókat tovább is védelmébe venni.

Mikor a városi küldöttek egy izben sok fáradozás és jelentékeny veszteségek után audienciára bocsájtattak és a zsidók ellen azzal áskálódtak, hogy Isten és emberek előtt nem volna menthető, ha a zsidók nagyobb előnyben és kiméletesebb bánásmódban részesülnének, semmint a keresztények (utóbbiaknak még azt sem akarták megengedni, hogy ártatlan zsidókat kivégeztessenek), a király nem méltatta őket közvetlen válaszra sem, hanem kancellárja által közölte velük, hogy a regensburgi zsidóság dolgában előbbi parancsa mellett megmarad és a foglyok sza-

badon bocsátandók. Egyéb választ nem birtak a császárból kivenni. A máskülönben oly lanyha Frigyes ebben a kérdésben meglepően szilárd volt.

Ezalatt uj szentségsértésről szóló vádak is hangzottak fel a zsidók ellen. Vádolták őket, hogy Passau mellett ostyákat vásároltak egy kereszténytől, amikor is csodák történtek. Ugyanis a szétszurkált szentelt ostya darabjaiból galamb- és angyalfigurák állottak elő. Erre a passaui püspök egy csomó zsidót kivégeztetett, néhányat karddal, másokat máglyán, a többit tüzes harapófogóval és „Isten dicsőségére", valamint ezen embertelenség emlékére egy uj egyházat emeltetett (1478 tavaszán). Egy regensburgi zsidó férfi és egy odavaló zsidó nő bünrészesség gyanuja alatt szintén börtönbe került. Külömböző oldalról közölték ezt a császárral, hogy fölébresszék benne a vakbuzgóságot, de a császár megmaradt abbeli meggyőződésében, hogy a regensburgi zsidók ártatlanok és ujabb rendeletet adott ki, hogy az ostyasértés örve alatt letartóztatott zsidókat sem megölni, sem kinvallatóra fogni nem szabad, hanem ugyanazon módon bánjanak el velük, mint a többi foglyokkal. Hiába küldött a tanács ujra meg ujra megbizottakat a királyi udvarba, hiába kinált 4000 aranyat, ami nagy összeg volt abban az időben. Királyi hivatalnok jelent meg Regensburgban azzal az utasitással, hogy s bebörtönözött zsidók három héten belül a császárnak kiadandók birodalmi kiközösités, minden jogositvány elvesztésének és 1000 arany márka birságnak terhe alatt (1478 március).

E komoly eljárás hatása alatt a tanács két pártra szakadt; egyik az ellentállás, a másik az engedékenység mellett. Majd a nyárspolgári középutat választották, hogy a dolgot huzzák, halasszák. A zsidógyülölők a császár halálára számitottak. Akkor aztán erőszakos csinynyel lerázzák magukról a zsidókat, kikergetik a városból, házaikat lerombolják vagy eltulajdonitják. Uj tárgyalások folytak, uj javaslatok tétettek.

Fölbéreltek egy Ramung nevü cselszövőt, aki a trienti és passaui zsidók üldözésében is szerepet játszott, hogy a császárt meggyőződéséből kiforgassa. De ez az ügyeskedés is hajótörést szenvedett a császár határozottságán. A császár kereken kijelentette: „Joggal és becsülettel nem engedem és nem hagyom soha többé a zsidókat kivégezni és a regensburgiak az ő tiszteletlenségükben és engedetlenségükben, melyben oly sokáig megmaradtak, nem itélkezhetnek többé azok fölött."

Végre kénytelen volt a tanács a savanyu almába harapni és irásbeli kötelező nyilatkozatot kiállitani, hogy az elfogott zsidókat ezen pörből kifolyólag a városból ki nem üldözi; azonfelül tartozik a város

8000 arany büntetéspénzt fizetni a császári kincstárba és kezeseket állitani azon 10.000 forint birság erejéig, melyet a zsidóknak kell — nem tudni miért? — lefizetni. A pápához felebbezni nem volt tanácsos, mivel a pápa még pénzsóvárabb volt mint a császár.

Mikor a regensburgi zsidó községgel a határozatot közölték, hogy oly feltétel alatt megszabadulnak, ha nemcsak a rájuk kirótt összeget, hanem a várost terhelő büntetéspénzeket és perköltséget is hajlandók fizetni, a község vonakodott az ajánlatot elfogadni. A zsidók képviselői kiemelték, hogy a jelen viszonyok között, mikor három éven át szabadságuktól és a keresetnek minden lehetőségétől meg voltak fosztva, ez a követelés meghaladja minden képességüket. A foglyok is inkább akartak nyomoruságos helyzetökben tovább kinlódni, mint testvéreiket teljesen koldusbotra juttatni. Hasztalan szólitotta fel őket a császár udvari zsidaja Dávid által, hogy hajoljanak meg a határozat előtt. Igy még két évet töltöttek a börtönben, egyrészt a pénzkérdés, másrészt a kezesség dolga miatt. Végre szabadon bocsájttattak, miután esküvel fogadták, hogy sem testüket, sem javaikat Regensburgból el nem viszik. György bajor herceg, a zsidógyülölő Lajos fia szemrehányást tett a tanácsnak, hogy a zsidók ellen beadott panasz tárgyában annak idején nem járt el elegendő erélylyel és nem végzett röviden velök, még mielőtt a császári tanácsosok beleárthatták volna magukat. Megtiltotta, hogy a zsidók részlettörlesztésekkel róhassák le tartozásukat a polgároknál. Igy zaklatásoknak voltak kitéve azok részéről, akik őket karddal meg nem ölhették, csupán tűszúrásokkal gyötörhették.

Tiz évvel előbb Mainz ősrégi községét oszlatták föl és hozzátartozóit kiutasitották a város és a püspökség területéről. Halálos ellenségüket, Nassaui Adolfot, Isenburgi Diether letétele után a pápa Mainz érsekségében megerősitette. Ez, noha kezdetben nagy összegek ellenében hajlandó volt a zsidókat türni, hirtelen felmondta az oltalmat és csak rövid határidőt engedett, hogy feleségestül, gyermekestül kivándoroljanak. A régi zsinagógát az érsek egyházzá alakitotta át. Hiába fordultak a kiutasitott zsidók Frigyes császárhoz, aki őket Würtembergi Ulrik gróf pártfogásába ajánlotta — a csökönyös egyházi férfiu hajthatatlan maradt. Ez idő óta csak egyes zsidók és csak kivételesen és drága pénzért lakhattak Mainzban és környékén. A svábok területéről is ebben az időtájban üzték ki a zsidókat, aminek okát és körülményeit eddigelé ki nem deritették.

Miután Németország külömböző területeiről a zsidókat a XV. század második felében kiüldözték, valamint a spanyolországi pokoli kinzások

következtében: a zsidóság súlypontja mindjobban a Keletre helyezkedett át. Mint Lengyelország, úgy Törökország is menedékhelyet képezett számukra. Bizonyos szellemi frissesség mutatkozott csakhamar a török zsidók között és a tudományos érzék a szellemi érdeklődéssel együtt ébredezett. Voltak, akik a talmudon kivül más tudományágakkal is foglalkoztak. Mardocháj ben Eleázár Comtino (vagy Comtiano; fénykora 1460—1490 között), aki Konstantinápolyból Drinápolyba került, mathematikával és csillagászattal is foglalkozott. Rendkivül megkedvelte Ibn-Ezra iratait, azokat magyarázta és a szentirást a karaita irodalom felhasználásával fejtegette. Comtino kutatásaiban nem nyugodott bele az elfogadott meglevő felfogásokba, hanem a maga utján járt és nem hagyta a maga jobbik eszét a régi tekintélyek bilincseiben. Rabbaniták és karaiták ültek lábainal és tanulták tőle a bölcseséget és a kölcsönös türelmet. Ő maga tisztelettel és elismeréssel szólt a karaitákról. Carfati Izsák, a már emlitett törökországi nyilt levél irója, tőle kért világos magyarázatokat az aristotelesi és maimunidesi bölcsészeti iratokhoz.

Más kevésbbé kiváló török zsidók hasonlóképen foglalkoztak világi tudományokkal; vagy Ibn-Ezrához, a rationális irásmagyarázat ezen megszemélyesitőjéhez csatlakoztak. Salomo ben Elija Sarbit Zahab (virágkora 1470—1500 között), a költő, a szónok és grammatikus, csillagászati munkát irt táblázatokkal és behatóan foglalkozott Ibn-Ezrával. Sabbatái ben Malkiel Kohen, aki a görög szigetekről vándorolt Törökországba, mélyebben vélt Ibn-Ezra szellemébe behatolni mint Comtino és tudományos harcra kelt vele. Kedvező talaj keletkezett volna igy a zsidó tudományos szellem uj ültetvényei számára Törökországban, ha gonosz befolyások a fiatal vetést meg nem kárositják. A jó szomszédság és baráti viszony karaiták meg rabbaniták között és kölcsönös torzsalkodásaik is áttörték a merev betühöz ragaszkodó vallási tulzás korlátait. Két karaita: Elia ben Mose Bachjázi Drinápolyból és Rewici József Comtino keze alatt nyerte kiképeztetését. Az első elvitázhatatlan tekintélyre tett szert a karaiták között (1480—1490 között szerzett) törvénykönyvével, mely a karaita vallási iratok sorában zárókövet alkot és mint ilyen a későbbieknél norma gyanánt lőn elismerve. A maga idejében Elia Bachjázi sokat küzködött a Krimiából és Oroszországból Törökországba vándorolt orthodox karaita párttal, amely türelmetlenül viselkedett azon ujitással szemben, mely szerint szabad a szombati előestékre világitásról gondoskodni. A másik oldalról tudós rabbaniták ostromolták a karaizmust. Igy például maga Comtino is, szintugy Salomo Sarbit-Zahab, Mose Kapucato és az ifju Elia Misrachi Konstanti-

nápolyból, kik valamennyien a karaita hiveket igyekeztek a rabbaniták-nak hóditani. Másrészt a karaiták azt állitották, hogy belátással biró rabbaniták minden habozás nélkül készségesen csatlakoznának Anan hitvallásához, ha nem félnének a fanatikus és sötét német zsidók lármájától. Egy bizonyos Don Gedalja Ibn Jachja Negro, aki Lissabonból kivándorolt s Palesztinába törekedve, utközben Konstantinápolyban megrekedt, — a karaiták tudtával és akaratával abban fáradt, hogy az oly hosszu idő óta szétvált rabbanitákat és karaitákat egyesitse; csakhogy számos rabbanita keményen ellene szegült ennek az egyesülésnek.

Ugyanis nem csupán a német zsidó bevándorlók zöme, hanem a török hitközségek országos rabbija, Kapsali Mózes is nyomatékosan képviselte a rabbanita zsidóságot és visszautasitott a karaiták részéről mindenféle közlekedési szándékot. Ez az első német iskoláju Chachambasi ép oly aszkéta volt, aminő lelkiismeretes. Magas méltósága dacára, melyet II. Mohammed utóda, II. Bajazid szultán alatt elfoglalt és gazdagsága dacára, mely dús jövedelmeiből származott, gyakran bőjtölt és sohasem aludt ágyban, hanem mindig csak kemény földön. Kapsali Mózes előtt ellenszenves volt a karaiták iránt tanusitott előzékenység és megütközött azon, hogy rabbaniták őket a talmudra tanitják, holott azok a talmudot elvetik. Vallási dolgokban tanusitott kinos gondossága dacára sem kerülhette el azok gyülöletét és rágalmait, akik visszás vallási tulzásból, vagy képmutatásból, sőt személyes okokból megbuktatására törekedtek, mert kérlelhetetlen volt rendbontó üzelmeikkel szemben. Ellenesei megrágalmazták, őt, a törvény szigoru követőjét, hogy áthágja a vallásos előirásokat. Egy pártnak ármánykodása Konstantinápolyban elkeseredett háboruságba keverte Kapsali Mózest, a szenvedélyes lelkü és heves mantuai Kolon József rabbival és egészben véve tüzes ellenségeskedést szitott a zsidóság kebelében.

A messze elharapózó küzdelemnek közvetlen oka a palesztinai, nevezetesen a jeruzsálemi zsidók züllött állapota volt. A szent város, amióta porba hullott fejének koronája, mindenféle hitvallás apró és kicsinyes pártalakulásainak csatározóhelye volt. A zsidó község állománya az ujabb jövevények révén folyton változóban volt. A XV. században, ugy látszik, olasz bevándorlók vergődtek tulsulyra Jeruzsálemben és amikor egy máskülönben kevéssé ismert orvos és talmudista, Elia di Ferrara odaérkezett, siettek az előljárók őt a rabbitisztséggel felruházni, mert a maguk körében hasonló tudásu ember nem akadt. Mikor később német zsidócsoportok telepedtek meg Jeruzsálemben, a már honosak ugyszólván patriciusi előjogokra tartottak igényt az utóbbérkezettek

fölött. Sértő módon kellemetlenkedtek nekik és ahol nem férhettek elevenükhöz, feljelentették őket a pasánál és sokféle bajba hozták.

A szerencsétlen német zsidók mindenütt bünbakok voltak, fejükre idegenek és fajrokonok csak bajt tetéztek. Hogy a Mameluk-szultán, Melk Esref Kaitbai és zászlósainak pénzszomját kielégithessék, kénytelenek voltak a zsidók sok pénzt előteremteni — és a meghonosodottak, az uralmon lévén, minden terhet a németekre raktak. Ezt annyira vitték, hogy végre rájuk nézve is fölötte káros bonyodalmak keletkeztek. A nyomasztóan tulterhelt németek elhagyták a várost, mely nekik lelkinyugalom helyett balszerencsét hozott és többnyire otthagyták feleségeiket, gyermekeiket minden segédeszköz hijjával, ugy, hogy a gyámoltalan asszonyok száma nemsokára meghaladta a munkás férfiakét. Háromszáz családapa közül alig hetven maradt ott. Az elhagyottak insége ezáltal végtelen nagyra nőtt. Az előljárók kénytelenek voltak a leglelkiismeretlenebb eszközökhöz nyulni, hogy az adóterhet győzzék és a mohamedán hatóságok kegyét megtarthassák. Eladták a kórházakat, a zsinagógai disztárgyakat, könyveket és tóratekercseket, még pedig keresztényeknek, akik kaptak a jó üzleten, mert egy jeruzsálemi tórapéldányért az európai zsidók nagy árat fizettek. A jeruzsálemi előljáróság részéről gyakorolt nyomás arra vett egy zsidót, hogy felvegye a turbánt, egy zsidóasszony meg, hogy fajrokonain megboszulja a fián elkövetett sérelmeket, a nagy zsinagóga tövében álló házát mecsetépitésre ajánlotta fel. A mohamedán hatóság a házat legott birtokba vette és mikor a mecset elkészült, azt mondották, hogy a zsinagóga elzárja a mecsethez vezető utat. Pörre került a dolog, ebből elkeseredett ellenségeskedés támadt és végezetül egy seyknak izgatása folytán a zsinagógát lerombolták (1473—1475 körül). Igy élvezték a meghonosult zsidók elbizakodottságuk keserü gyümölcsét. Minthogy azonban akkortájt a Keleten ép ugy, mint a keresztény Európában pénzért minden kapható volt, a jeruzsálemi előljárók uj vizsgálat megejtését eszközölték a szultántól Kairóban; nehány biró a seykkal együtt büntetést kapott és az elpusztitott zsidó templom felépitésére megadták az engedélyt. Ezzel aranybánya nyilt meg a „Vének“ haszonlesése előtt. Kelet és nyugat irányában küldötteket menesztettek, hogy a szent város zsinagógájának épitésére pénzeket gyüjtsenek, melynek jóformán a fele az előljárók tarsolyába folyt. Ha egy zsidó zarándok meghalt Jeruzsálemben, az előljáróság lépett örökébe az épitkezési költségek födözésének cimén, és azután osztozkodtak a pasával. Ha egy idegen megbetegedett Jeruzsálemben, barátai, szomszédai nem mertek ágyához csak közeledni

sem, mert annak a veszélynek tették volna ki magukat, hogy az elöljáróság a beteg vagyonának elsikkasztásával vádolja meg őket, minek következtében megvesszőzés vagy halálbüntetés várt volna rájuk. A jeruzsálemi elöljárók lelkiismeretlen üzelmei a legjobbakat riasztották el a városból, mivel ezek belső elégedetlenségük, vagy zokon vett felszólalásaik folytán veszélyeztetve látták biztonságukat. Egy kiváló egyéniség, Nathal Salal a Berberiából, gazdag, jámbor, tudós és öreg ember, szintén kénytelen volt a besugásoktól való féltében a rablóktól igazgatott szent várost kerülni; utóbb az egyptomi községek főrabbija (nagid) lett. Mikor Obadja da Bertinoro, ez a kedves s rokonszenves zsidó hitszónok a szent föld utáni vágyától vezetve, Egyiptomba érkezett, nevezett Náthan óva intette, hogy őrizkedjék Jeruzsálembe, ebbe a „rablóbarlangba" menni. Ez azonban a martirok elszántságával vértezve, nem hagyta magát visszatartani. Része volt abban a szerencsében, hogy, mint hirül adja, megérkezése alkalmával semmiféle bántódása sem esett, akár a benlakók, akár az elöljáróság részéről, de nem tudja, hogy lesz tovább. De nem is lehetett rossz sora, hiszen Obadja da Bertinoro az ő szelid lényével, szivetmegnyerő hangjával és szónoki képességével le tudta fegyverezni a lelkiismeretlenek rosszakaratát. A község áhitattal figyelt prédikációira és fülükön át nemsokára szivükbe hatott az intése. A jeruzsálemi elöljárók vele szemben előbbeni helytelenségeik megbánását szinlelték és csakugyan kevesebb ridegséggel bántak az ujonnan érkező idegenekkel.

A nagy zsinagóga épitésére és a jeruzsálemi szegények részére a koldulás azonközben szakadatlanul folyt. A kiküldött kéregetők egyikét Vierundzwanzig Mózesnek hivták. Ez Konstantinápolyba jött és Kapsali Mózes főrabbitól engedélyt kért, hogy a török hitközségekben a gazdagokat szónoklataival adakozásra birhassa. Minthogy azonban éppen akkor háboru folyt II. Bajazed török szultán és Melek Esref Kaitbai egyiptomi kalifa között (1487—8) és a pénzkivitel Törökországból egyiptomi tartományokba és igy Palesztinába is tiltva volt, — Kapsali Mózes nem támogathatta a jeruzsálemi gyüjtést. A főrabbi ajánlásának hijjával a jeruzsálemi kiküldött nem talált előzékenységre a törökországi zsidó községekben, minélfogva ellenséges indulatra gerjedt Kapsali iránt. Noha Kapsali Mózes egyebekben melegen pártjára kelt és elégtételt szerzett neki, amikor Misrachi Elia, a fiatal hitszónok, a szószékről leutasittatta: Vierundzwanzig Mózes mégis cinkosul szegődött egy a chacham-basi ellen szőtt fondorlat kiviteléhez. Négy ármányos és lelkiismeretlen ember: Elia az elöljáró (talán a német zsidók parnaszja),

Áron ben Abáji, Izsák Altirno és a Kölni Áser, Kapsali Mózes iránt ádáz haraggal telve, váddal léptek fel ellene, hogy házassági ügyekben ujitó és könnyelmü döntéseket hozott volna. A vádpontok a következők voltak: Egy fiatal leánynak, akivel valamely ifju ember egy fügének átadása által már házasságot kötött, megengedte, hogy válólevél átvétele nélkül ujabb házasságot köthessen és a házassági megegyezést semmisnek nyilvánitotta, mert már régebben elrendelte volt, hogy a házasságkötés csakis tiz tanu jelenlétében mehet végbe; továbbá Kapsali Mózes egy hitehagyó zsidónak gyermektelen feleségét a lovirátusi házasság kötelme alól feloldotta; azután egy válólevélbe a férjnek nem általánosan ismert, hanem kevésbbé ismert nevét iratta be, minek következtében a válás alaki hiba folytán érvénytelen maradt; végül egy a keresztény hitre tért férfi menyasszonyát minden eljárás mellőzésével szabadnak nyilvánitotta. Ezeket a vádpontokat irásban bőven kifejtették és az irást a jeruzsálemi koldusnak átadták, azzal a megbizással, hogy vigye el Kolon Józsefnek Itáliába; szóbeli utasitást is adtak neki, hogyan feketitse be Kapsalit a tüzes buzgalmu hitvédő hirében álló Kolon előtt.

Az egész dolog hitvány hazugságok szövevénye volt. Ám Kolon József, mihelyt a jeruzsálemi Vierundzwanzig Mózes az iratot neki kézbe adta, rögtön hitelt adott a vádnak, bizva a négy aláiróban, akiket előtte tisztes, becsületes embereknek tüntettek föl.

Olyan harag fogta el, mintha Kapsali Mózes a legveszedelmesebb csapást mérte volna a zsidóságra. Körlevelet bocsátott ki (1488-ban), melyben Kapsalit tudatlan embernek bélyegzi, aki gyalázatot hoz a rabbiszékre és fölhivta a konstantinápolyi négy zsidó hitközséget (az ősbizanci, a negroponti, a német és az olasz községeket), hogy tagadják meg az engedelmességet, ne ismerjék el ezután rabbijuknak, mivel „számosakat bünre téveszt, megbotránkozást okoz és Isten nevét megszentségteleniti“, sőt azokat is egyházi átokkal fenyegeti, akik neki a „rabbi“ cimzést tovább is megadják. Ez a hivatalból való kimozditási dekretum, melyet egy olasz rabbi a török birodalomban működő kartársa ellen adott ki, legalább is jogtalan beavatkozása volt a hitközségek önállóságába, még ha a vád alapos is lett volna.

Más kérdés volt, ki vigye el az iratot Konstantinápolyba és ki tegye közhirré. A küldönc két esztendeig hordta magánál és nem mert vele a nyilvánosság elé lépni. Mikor Kolon körlevele végezetül Kapsali kezébe került, ő maga meghivta a külömböző hitközségeket és fölolvasta nekik. A legnagyobb felháborodás szállotta meg a hallgatókat

e feneketlen rágalom és köztiszteletben álló, feddhetlen, lelkiismeretes nagyrabbijuk ellen emelt alaptalan vád miatt. A rágalom szerzői állitólag már előbb dögvészben haltak el. Kapsali válasziratot intézett Kolonhoz, melyben megbántott ártatlanságának öntudatában éles kiszólásokkal nem fukarkodott. Kolon nehezen volt meggyőzhető, hogy a vádak feneketlen hazugságokon alapulnak, és hogy őt magát lelketlen cselszövők vezették félre. Igy hát kezdetben megmaradt álláspontja mellett. Ekép az ügy a széles nyilvánosság elé került és mindenütt kinos feltünést keltett. Nem csak Konstantinápoly legtekintélyesebb zsidói foglaltak állást Kapsali Mózes, mint mélyen megkeseritett és sulyosan megbántott ember mellett, hanem Olaszország és Németország legkiválóbb rabbijai is: Juda Menz Páduában, a három tudós Delmedigo testvér: Elkana Kandiában, Mózes (később Jeruzsálemben) és Élia, továbbá Margoles Jakab nürnbergi rabbi és mások; megannyian tanuságot tettek Kapsali érinthetetlen jelleméről, példaszerü vallásosságáról, mély talmudi tudásáról és kiméletlenül korholták Kolonnak iránta tanusitott magaviseletét.

Ez aminthogy nem kapcáskodásból vette fel a küzdelmet, hanem merő buzgalomból lépett föl a megsértettnek hitt vallás védelmében, azonmód most végkép megrendülve, leplezetlenül bánta meg az egészet, mihelyt meggyőződött, hogy Kapsalin igazságtalanságot követett el. Halálos ágyán (1490 körül) fiát, Perec Kolont egyenesen azzal a megbizással küldte Konstantinápolyba, hogy a megbántott ellenféltől bocsánatot kérjen, nehogy atyjának ily sulyos bünnel terhelve kelljen sirba szállnia. Kapsali elég nagylelkü volt, hogy a sértéseket elfelejtse, megbántójának fiát szivesen pártul fogta, (mint Alfaszi, ellenesének, Albaliának fiát) és Kolon Józsefről mindenkor nagy tisztelettel beszélt.

Ilyen erények ékesitették a zsidóság szellemi vezetőit oly időben, mikor a kereszténység papjai méreggel, valóságos méreggel küzdöttek egymás ellen és gonosz gyülölettel támadták azokat, kiknek szentirásából szeretetet tanulhattak volna, nem gyülöletet. Mikor a rablási ösztönnel szövetkezett vallási vakbuzgóság Spanyolország és Portugália zsidó lakosait nyomorba üzte és ezek Itáliának és Törökországnak előttük megnyitott városaiba jutni igyekeztek: akkor ott termett Feltrei Bernardinus, Ferencrendi barát, mint egy embertelen fenevad a kikötőkben, hogy a hajótöröttek vendégszerető felvételét megakadályozza.

TIZENHARMADIK FEJEZET.

A SPANYOL INQUISITIO.

A maranusok; ragaszkodásuk a zsidósághoz, legyőzhetetlen idegenkedésük a kereszténységtől. A dominikánusok szomja emberáldozatra. Alfonso de Ojeda, Diego de Merlo, Pedro de Solis. A maranusok katekizmusa. Polemikus irat a katholicizmus ellen, a zsarnokság kedvez az inquisitio behozatalának. Az ítélőszék összeállítása. Az első inquisitorok, Miguel Morillo és Pedro de San Martin. Montoro Ropero, a maranus költő. Az első eretnekitélet Sevillában. Artikulusok a szakadár eretnekek felismerésére. Az autodafé körmenete. A vádlottak és kivégzettek sokasága. IV. Sixtus pápa majd az inquisitio mellett, majd ellene. Az inquisitio az első főinquisitor Torquemada Tamás alatt. Ennek konstitucióí. A maranusok Arragoniában. Összeesküvés Arbuez Péter inquisitor ellen. Ennek halála még elmérgesíti a helyzetet. Az összeesküvők és pártfogóik üldözése. A mészárlások. Peres eljárás két zsidó eredetü püspök: de Avila és Aranda ellen. Zsidó vér a spanyol nemesség ereiben.

(1474—1492.)

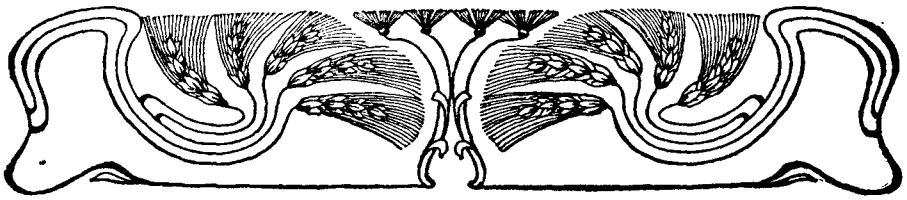

Egy zsidó költő, Usque Sámuel, Spanyolországot a zsidók poklának nevezte. Valóban, barátcsuhás méregtől dagadó emberevők: az inquisitió feltalálói azzá tették ezt a szép országot. Mindazt a nyomoruságot, mind a kinszenvedést, amit a fékeveszett, száguldó képzelet kieszelhet; mindazt a bajt, ami az emberi sziv mélységeit megrenditheti, reáhozták ezek az alázatosság köntösébe bujtatott szörnyetegek a hesperiai félsziget zsidóira. „Égessétek el könyveiket“, igy szóltak ezek a kanibálok, „mert azokban rejlik erejük.“ Nemcsak a testet, hanem a zsidóság szellemét is meg akarták ölni a dominikánusok. Bezzeg a zsidóság életét nem voltak képesek megsemmisiteni, de sikerült nekik Spanyolországot, ezt a paradicsomi országot átváltoztatni nagy börtönné, melyben még a király sem volt szabad. Az eretneknyomozó itélőszék, melyet a szerzetesek megteremtettek, tátongó mély, de nem gyógyithatlan sebeket ütött a zsidóságon. Ezek idővel behegedtek, de Spanyolország még ma is sinyli az inquisitio okozta sebeket. Katholikus Ferdinánd és a vakbuzgó Isabella Castilia és Arragonia egyesitése, Amerika felfedezése által megvetették ugyan Spanyolország nagyságának alapját, de ugyanakkor az inquisitio létesitése által elcsenevészesedésének és pusztulásának utját egyengették.

A Castilia és Arragonia királyságokban ezrével élő ujkeresztények elrabolták a barátok álmát. Számosan közülök minden üldözés és az ókeresztények gyülölete dacára a toledói és cordovai püspökségben, Castiliában, még inkább Arragoniában magas egyházi és állami méltóságokat viseltek, gazdagságuk által számottevő körökben nagy befolyásra tettek szert és ősrégi nemesi családokkal sógorsági viszonyba

jutottak. Az ujkeresztények a városi lakosság egyharmadát alkották és értelmes, szorgalmas, mozgékony emberek voltak. Számos maranus szive redőiben megőrizte fajának és zsidóságának szeretetét. Olyanok meg, akik bölcseleti alapon a zsidóságot közönynyel nézték, le nem birható ellenszenvvel viseltettek a kereszténység iránt, melyet kénytelenek voltak nyilvánosan vallani. Ha gyermekeiket nem is metéltették körül, sőt azokat keresztségre is vitték, mégis elhanyagolták az egyházi szokásokat és szentségeket, több-kevesebb elővigyázatossággal. Kortársuk, Szádja ibn Donan irja róluk, hogy „Isten egységének vallása és szeretete szivükben vagyon és sokan közülük életük kockáztatásával titokban gyakorolják a zsidó vallás parancsait; a gonoszabbak közöttük, akik szakadárság és hitetlenség felé hajlanak, a kereszténységet semmibe sem veszik és szivük egyáltalán nem tud benne hinni .... és a népek gunyolják őket, zsidóknak nevezik és gyülölik őket, mivel a zsidó tan iránt szeretettel viseltetnek". A zsidók, akik számos hitehagyó fajtestvéreik vallási meggyőződését ismerték és tisztelték, segitségükre voltak, hogy a vallás rendeleteit könnyebben teljesithessék. A katholikus papság szemében a maranusok javarészt csak zsidózó keresztények, vagy szakadár eretnekek voltak. Arra nem vetettek ügyet, hogy a keresztény hitre tüzzel-vassal kényszeritették őket; a keresztség szentségét felvették és igy ők és utódaik egyszersmindenkorra el vannak itélve arra, hogy a keresztény vallás kötelékében maradjanak, akár tetszik az nekik, akár nem. Észszerü törvényhozás megengedte volna nekik, hogy a zsidósághoz visszatérhessenek, esetleg annak árán, hogy megütközés elkerülése céljából az országot elhagyni tartoznak. De az egyház képviselői abban az időben tele voltak fonákságokkal. Ami a lélek szabad elhatározása: a vallás, azt ők ráerőszakolni akarták a lélekre, — Istennek nagyobb dicsőségére.

A többfelől szorgalmazott terv, hogy eretnekbiróságot kell felállitani, amit már II. Juan, vagy még inkább Alvaro de Luna kezdeményezett, nem öltött szilárd alakot IV. Henrik alatt sem, minek egyik oka az volt, hogy a követelés eladdig ugy hangzott, hogy a nyomozást a gyanus maranok ellen a püspökök vezessék, a püspökök egyrésze pedig szintén ujkeresztény volt és igy az ügyet inkább hátráltatták, mint előbbrevitték.

Ekkor a dominikánusok vették kezükbe a dolgot és vitték azt az ezen rendet jellemző tüzes buzgalommal és csökönyös szivósággal. Azon mesterkedtek, hogy az itélőszéket az ő rendjük tagjaiból állitsák össze és független legyen a püspöktől. Céljuk az volt, hogy ezáltal

a rendnek hatalmat és felsőbbséget biztositsanak más rendek fölött, azonfelül jogot arra nézve, hogy magas egyházi fejedelmeket is itélőszékük elé idézhessenek. Az uj uralkodópártól sokat vártak a dominikánusok. Isabella rabnője volt gyontatóinak, Don Fernando pedig nem volt ugyan annyira tulságosan egyházi szellemü, de szivesen használta a vallást a haszonlesés lepléül. Azt beszélték, hogy Isabellától gyóntatója, Torquemada Tamás fogadalmat erőszakolt ki, mely szerint, ha trónra jut, életét az eretnekek kiirtásának fogja szentelni Isten dicséretére és a katholikus egyház felmagasztalására. Most királynő volt és „trónja megszilárdult". Eléggé elfogult volt azt hinni, hogy Isten őt azért emelte magasra, mert az ő hivatása a spanyol kereszténységet a zsidóság foltjától megtisztitani. A sevillai domonkos-kolostor perjele, Alonzo de Ojeda, aki az uralkodópár füléhez közelfért, borzalmasan ecsetelte, mi módon gyalázzák meg az ujkeresztények a vallást. Elbeszélte többek között, hogy egy lovag, aki maranus családnál tartózkodott, észrevette, hogy több ujkeresztény nagypénteken vallássértést követett el, sőt egy keresztény gyermeket keresztre is feszitettek volna.

A spanyolországi pápai nuncius, Nicolo Franco támogatta a barátok inditványát, mely rendkivüli törvényszék felállitását célozta, hogy annak szine elé idézhessék az ujkeresztényeket. Don Fernando aggály nélkül hozzájárult ehhez a javaslathoz, mert előrelátta, hogy az elitéltek vagyonának elkobzása révén pénztára meg fog telni. Még inkább habozott az aggályoskodó természetü királyné. Közben az uralkodópár IV. Sixtus pápához fordult és két spanyol követ: Francisco és Diego de Santillana a pápát és a biboros kollégiumot nyerték meg arra, hogy teljesitsék a király óhaját. Sixtus, akinél pénzért mindent, jót ép ugy mint rosszat, meg lehetett kapni, az inquisitiónak haszonhajtó oldalát tartotta szem előtt és mikor a nyereséggel tisztában volt, bullát bocsájtott ki (1478 november 1), melyben meghatalmazta a királyi párt, hogy rendkivüli inquisitorokat nevezzen ki a püspökök, továbbá a világi s szerzetes papok sorából, akik hivatva lennének az eretnekeket, az elpártolókat kipusztitani, azoknak pártfogói fölött törvényt látni és itélkezni. Meglepő, hogy a királyi pár még két esztendeig várt, mielőtt ezen szive vágyát teljesitő pápai bullának hasznát vette.

Isabella, akire az ujkeresztények barátai is hatottak, ugylátszik, először nem akart szigoru rendszabályokhoz nyulni, kezdetben enyhe eljárással tett kisérletet. Megbizása folytán Don Pedro Gonzales Mendoza biboros, Sevilla érseke katechizmust dolgozott ki az ujkeresztények használatára és megküldte azt egyházmegyéje papjainak, hogy aszerint

tanitsák meg a maranusokat a kereszténység hittételeire, vallási szokásaira és szentségeire. Mindenesetre csodálni való naivság kellett hozzá, feltételezni, hogy az erőszakkal kikeresztelt zsidók a kereszténység ellen táplált és napról-napra növekedő ellenszenvüket egy száraz, ágazatos hittan hatása alatt fogják föladni. Egyházi kifejezéssel élve, számos maranus megmaradt elvakultságában, vagy más szóval, tiszta és világos istenfogalma és azon vallás iránt megőrzött hűsége mellett, melybe beleszületett, melyet őseitől örökölt. Mikor azonban egy ujkeresztény a királyi párt egy kisebbfajta irat közzététele által megharagitotta, amennyiben a kereszténység szemkápráztató szertartásait gáncsolta és az állami közigazgatás zsarnoki jellegét megbélyegezte: a királynő hajlandóbbnak mutatkozott a vérbiróság felállitását célzó javaslatot jóváhagyni. Az emlitett irat oly mély benyomást tett, hogy a királynő gyontatóatyja, a zsidószármazásu Fernando de Talavera később Granada érseke, felsőbb meghagyásra válasziratot volt kénytelen kidolgozni. Egyre barátságtalanabb lett az udvar hangulata az ujkeresztények ellen. Mikor aztán az uralkodópár által kiküldött bizottság, melynek feladata volt, a maranusok javulásáról, vagy konokságáról beszámolni, az ujkeresztények javithatatlanságát jelentette: az uralkodópár az eretnek-nyomozó biróság megalakitását elfogadta és annak tagjait mindjárt ki is nevezte (1480 szeptember 7). Az itélőszék a véres feladathoz méltó férfiakból állott, ezek voltak: Miguel Morillo, a domonkosrend tagja, előbb az inquisitio birája Raussilonban, nevezetes eretnekjavitó, aki sikereit a kinpad eszközeivel érte el; továbbá Juan de San Martin, azonkivül Juan Ruiz apát, mint ülnök, végül Juan Lopez del Barco kincstári ügyész. IV. Sixtus pápa megerősitette őket hit- és eretnekbirói minőségükben. Ez az első a maranusok ellenében felállitott eretnekbiróság kezdetben csak Sevilla városa és vidékére kiterjedő illetékességgel birt, mert ez az országrész közvetlen királyi hatalom alatt állt, cortesztestülettel nem birt és a maranusok ott nagy számmal laktak. Három héttel később a királyi pár rendeletet bocsátott ki, amelyben a hivatalnoknak meghagyja, hogy az inquisitorokat mindenben hathatósan támogassák. Egyben főhivatalnokot neveztek ki (Diego de Merlet) az elitélendők javainak elkobzására.

Figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a lakosság korántsem volt megelégedve az eretnekbiróság intézményének létesitésével, mintha csak sejtette volna, hogy abba a hálóba, melyet a megkeresztelt zsidók számára feszitettek ki, ők is beleakadhatnak. Mig annakelőtte a Medina del Campói cortesz maga ajánlotta egy biróság felállitását az ujkeresz-

tények ellen, addig most a toledói országos gyülés — az első Fernando és Isabella trónralépése óta, amely a közéletet átalakitó számos uj törvényt hozott — mélységesen hallgatott erről a kérdésről, mintha minden részesedés gyanuját el akarta volna magáról háritani az átkos intézmény létrehozása körül.

A rémület, melybe a kérlelhetlen kegyetlenség hirében álló vészbirák a maranusokat ejtették, alighogy a meggyanusitott gazdag ujkeresztények beidézésével és elzárásával munkájukba belefogtak, arra birta Toledóban, Sevillában, Cordovában a maranusok jórészét, hogy szökés által igyekezzenek a bekövetkezhető veszedelmek elől menekülni. E szökevények, kik körülbelül nyolcezren lehettek, Rodrigo Poece de Leon, Cadix márkijának védnöksége alá helyezték magukat, aki utóbb oly fényes szerepet vitt a mohamedánok elleni háboruban. Ez más határszéli grandok és rendmesterek példáját követve, befogadta a menekülőket. Ennyire elégedetlen volt a közhangulat az inquisitio miatt. De a vészbirák annál inkább megkettőztették szigorukat. Megfenyegették a nagy tekintélyben álló márkit, valamint a többi grandokat, méltóságaik és hivatalaik elvesztésével, alattvalóik fellázitásával, ha a menekülőket bizonyos határidőn belül megkötözve a biróság börtönébe be nem szállitják és azoknak vagyonát zárlat alá nem vetik. Hogy a további elszállingózások utját szegjék, az inquisitorok őröket állitottak fel a városi kapukban és rögtöni halálbüntetéssel fenyegették azokat, akiket a szökésen rajtakapnak.

A maranusok hangulatát, akik a zsidóságtól elidegenedtek és mint kifogástalan keresztények éltek, egy zsidó származásu költő, az utolsó trubadour: Anton de Montoro Ropero szemlélteti, aki megkereszteltetése után a „gonosz Kohen“ gunynevet kapta ellenségeitől. Ez a poéta merészkedett néhány versszakban, melyet a királynőhöz intézett, az ujkeresztényekkel szemben gyakorolt kiméletlenségre rámutatni.

A költeménynek szatirikus éle van:

Oh Ropero, kingyötört husalak,
Nem érzesz égető fájdalmat?
Most, hogy hatvan éves vagy,
Nem esküdtél már az Alkotóra,
De elhadartad a hiszekegyet,
Sertésfalattal fogyasztád étked
Félnyers sonkaszelettel.
Misét jártál, keresztet hánytál,
De mindez el nem mosta nyomát,
Hogy keresztelt zsidó vagy csupán.

Ambár forgatom szemem
És nagy áhitattal szent napokon
Eldarálom Krisztus szenvedéseit,
Imádom az istenembert.
Hogy megváltson én-bünömből,
Hej, de el nem vesztethetem
A régi csufnevet: zsidó!
Nagyhatalmu Királyasszony!
A szent hit javára
Isten nem akarja
Zord haragban a bünös halálát,
Hanem, hogy éljen és bünét szánja-bánja.

Tekintélyes sevillai ujkeresztények tanácskozásra gyültek, hogy az ellenük intézett merényletet elháritsák. A főkolomposok Sevillából és annak külvárosaiból valók voltak: Diego de Susan, állitólag tiz millió maravédi ura, továbbá Benedeva, kinek fia kanonok és valamely egyház igazgatója volt és Juan Fernando Abulafia, elismert tudós, főbiró és királyi fővámszedő, azonkivül számos biró és rendőri tisztviselő. Amennyiben a nép előtt közkedveltségnek örvendettek, hatalommal és pénzzel rendelkeztek, elhatározták, hogy ha az inquisitorok megpróbálnák őket csatlósaik által letartóztatni, legott embereikkel és a fellázitott néppel rajtuk ütnek és üldözőiket leöldösik. Erre a célra titokban pénzt és fegyvereket osztottak ki és támadási tervet állapitottak meg. Csakhogy az összeesküvés kitudódott, még pedig de Susan szép leányának árulása folytán, aki egy keresztény lovagba volt szerelmes. A „szép leány" ahogy általában nevezték — a törvényszéknek alkalmat adott, hogy működését csakhamar megkezdhesse. Több összeesküvő elfogatott, közöttük számos előkelő és gazdag maranus, akik nem tudtak idejekorán egérutat nyerni. Egyeseknek sikerült vagy a szomszéd mohamed városba, Granadába, Portugálba, sőt Rómába menekülni, ahol a pápai udvar előtt igyekeztek a vérbiróság ellen dolgozni. Az elfogottakkal szemben az itélőszék tekintetet nem ismerő szigorral járt el. Ugy látszik, hogy alig alakult meg a biróság Sevillában Szent Pál kolostorában és alig bocsátotta ki felhivását a menekült maranusok kiadása és vagyonuk lefoglalása tárgyában, a felső és alsó nemesség rögtön sietett foglyul ejteni és Sevillába beszolgáltatni azokat, akiket még csak az imént védelmébe fogadott. Az elfogott ujkeresztények száma ugyanis oly nagy volt, hogy az eretneknyomozó-szék kénytelen volt uj épületet keresni működési helyül, annál is inkább, mivel a kolostor nem nyujtott elegendő biztonságot és a maranusok bajtársaik segitségével könnyen megostromolhatták volna.

Triana várkastélyt szemelték ki a célra, Sevilla egyik külvárosában. E véres vesztőhely kapui fölé a zsidók megcsufolására szentirási verseket alkalmaztak feliratul, ami legélesebben jellemzi a birák szivtelenségét; igy pl.: „Kelj fel, Isten, itélkezz ügyedben!“ vagy „Fogjatok nekünk rókákat!“ stb. Az elfogott menekülőkkel ugy bántak, mint beigazolt eretnekekkel. Az inquisitio megalakulása után a *negyedik* napon már halálos itéletet hajtottak végre. Hat maranust, részben mivel a birák előtt régi hitükhöz vallották magukat, részben, mert a kinpadon a legrémesebb dolgokat vállalták magukra, halálra itéltek és elégettek. Velük együtt öt olyan maranust égettek el, kit az inquisitio ellen való összeesküvésen kaptak rajta. Az áldozatok száma eme kezdet után napról-napra növekedett, ugy hogy Sevilla városa külön teret volt kénytelen az állandó máglya számára átengedni (a Tablada). Később „el Quemadero“, azaz égető helynek nevezték el. Négy, prófétákat ábrázoló kontár szobormű disziti a helyet, a régi gyalázat emlékét őrizve, mind e mai napig.

Több mint három évszázadon át lehetett látni az iszonyatos szinjátékot, mint száll ég felé a füst a máglyákról, melyeken ártatlan embereket égettek szénné a keresztény szerzet Istenének dicsőségére. Az első véráldozatot auto-da-fénak nevezték; ünnepélyes körmenettel szentelték be és a vakbuzgó domonkos perjel, Alonso de Ojeda avató szentbeszédet mondott. Még a dögvész, mely nemsokára Sevillában kiütött és Spanyország több vidékére terjedt ki, sem birhatta rá a Molochnak áldozó papokat, hogy működésüket beszüntessék. Nem folytathatták a szent munkát a városban, hát egyidőre Aracenába helyezték át a máglyát, csakhogy ne szüneteljen az emberáldozás. Aracenában hamarjában 23 maranust égettek el. Sevillába visszatérve, a Quemaderón ismét elégettek 17 ujkeresztényt, akik beismerték, hogy titokban a zsidósághoz hivek maradtak, közöttük két világi papot, öt szerzetest és egy Sabariego nevü nagytekintélyü predikátort. November elsejéig, alig egy év alatt csupán csak Sevillában 280 maranust végeztek ki tűzhalállal. Voltak olyanok, akik az utolsó percig nem szüntek meg a zsidóságot vallani és nem tagadták az egyháztól való elpártolásukat. Figyelemre méltó hűség és állhatatosság példája ez, ha meggondoljuk, hogy azoknak unokái voltak, akik csaknem száz esztendővel előbb, az 1391. évi mészárlások idejében vagy Vicente Ferrer tömeges keresztelései alkalmával fogadták el a kereszténységet.

A szent Officium dühe elől a halál sem nyujtott biztos menedéket. A hit porkolábjai a zsidó eretnekek állapotában elhalt ujkeresztények

csontjait kiszedték a sirokból, elégették, vagyonukat az örökösöktől elkobozták, azokat szegénységre és becstelenségre itélték, hogy soha többé hivatalhoz ne juthassanak. Mily tágas tér nyilt meg evvel a király birtokvágyának! Ha a gazdag örököshöz nem lehetett egykönnyen hozzáférni, csak elhalt apja ellen kellett bizonyitékokat kovácsolni, hogy zsidózó volt, és a vagyon legott martalékul esett részben a királyi kincstárnak, részben az eretneknyomozó törvényszéknek. A megmenekült maranusokat in effigie égették el.

Ez az elszörnyedést keltő véres munka nagy feltünéssel járt egész Spanyolországban és kiváltképpen az ujkeresztények szivében támasztott remegést és félelmet. Ki maradhatott ezután biztonságban vád és itélet elől? Voltak azonban emberi érzéssel biró keresztények is, akik felzudultak ezen az iszonyatos kegyetlenségen. Egy előkelő történetiró, Fernando de Pulgar, keményen elitélte ezt a kérlelhetetlen vallási dühöngést. Ennek révén felmerült az a gondolat, hogy a maranusoknak időhaladékot kell engedni, mely alatt önként jelentkezhetnek, vétkeiket beismerhetik, engesztelésért könyöröghetnek és ezáltal megmenekülhetnek a vizsgálat és halál elől.

Azonközben Miguel Morillo azzal az ismeretes édeskés, kenetes nyájassággal, mely a galambszelidség mögé tudja rejteni a kigyó ravaszságát és mérgét, felhivta (1482 julius) az ujkeresztényeket, akik a zsidóság bünébe visszaestek, hogy bizonyos időponton belül önként jelentkezzenek, mert ez esetben bünbocsánatot nyerhetnének és birtokaikat is megtarthatnák. Ez volt a kegyelmi ediktum, mely azonban a fenyegető ujjat is megmutatta. Ha a maranusok a kitüzött határidőt elmulasztanák, mely esetben, eretnekség bünével vádoltatván, a kánoni törvénynek az eretnekség és hűtlenség ellen irányuló minden szigorát tapasztalnák. A könnyenhivők nagy csapatokban tettek eleget a felhivásnak és a megbánás földulta, alázatos ábrázattal jelentek meg a vérbirák előtt, töredelmes vallomást tevén, hogy zsidózók valának, de most várják az abszoluciót meg a zaklatástól mentes, nyugodalmas életet. Ám az inquisitorok utólag azt a feltételt szabták eléjük, hogy nevezzék meg az előttük ismeretes személyeket, nevük, állásuk, lakásuk és egyéb ismertető jeleik szerint, akikről tudomásuk van, hogy zsidózó apostaták. Bemondásaikat esküvel tartoznak megerősiteni. Isten nevében azt követelték tőlük, hogy árulók, hogy besugók legyenek, árulója a barát barátjának, a testvér testvérének, a fiu apjának. Ha az ijedelem és a biztatás, hogy a feladottak előtt az árulók neveit elhallgatják, megoldotta a gyöngelelküek nyelvét, ugy az itélőszék lajstromot kapott,

melynek segitségével véres mesterségét folytathatta. Igy tartott ez több mint háromszáz éven át. (Az utolsó máglyát Sevillában 1781-ben gyujtották meg Cultran Philip, az utolsó főinquisitor alatt, éppen 300 esztendővel az inquisitio fölállitása után. 1808-ban Nagy Napolen az inquisitiót törvény utján szüntette meg. A később bekövetkezett reakció idejében ujból égettek eretneket, de csak egyet 1826-ban.)

De nem csupán az üldözött, meghajszolt maranusokat bujtogatták árulásra az inquisitorok, hanem az összes spanyolokat. A legsulyosabb kiközösités terhe alatt tartozott mindenki három napon belül az általa ismert személyeket feljelenteni, akik a zsidó eretnekség és visszaesés bünében leledzenek. A feljelentő megkapja az elitélendő zsidózó vagyonának egy részét és ezenkivül teljes bünbocsánatot is nyer. Felhivás volt ez az ember legundokabb szenvedélyeihez, aminők a kajánság, a gyülölet, a boszuvágy, hogy legyenek szövetséges társai a törvényszéknek, törekedjenek önmagukat kielégiteni, egyetemben a haszonleső ösztönökkel, melyek gazdagodásra áhitoznak és a babonás hit kábaságával, mely árulás utján akar szerezni üdvösséget. Mik voltak az ilyen eretnekségnek vagy hittagadásnak külső ismertető jelei? Az inquisitio egészen gyakorlatiasan hosszu jegyzéket készitett, hogy minden áruló megtalálja feljelentéseinek támpontját.

Ilyen ismertető jelek voltak, ha a megkeresztelt zsidó valaha oda nyilatkozott, hogy várja a messiást, vagy hogy Mózes törvényét a lelkiüdvösség szempontjából a keresztény tanokkal egyformán célirányosnak tekinti. Ha a szombatot, vagy a zsidó ünnepek valamelyikét megtartotta, vagy a Mózes tiltotta állatok husából nem evett. Ha valaki szombaton tiszta fehérnemüt vagy jobb ruhát viselt, az asztalt teritővel letakarta, nem rakott tüzet ezen a napon, vagy ha engesztelő ünnepen bőjtölt, vagy embertársától bocsánatot kért, vagy ha kezeit áldólag helyezte gyermekei fejére és keresztet nem vetett; ha imádság közben a fal felé fordult; ha boros kehely fölött áldó imát mondott és a serleget asztaltársainak nyujtotta, — már elkövette a jegyzetekbe foglalt bünök egyikét. Természetesen az egyházi szokások mellőzése a legnyomósabb gyanuokot és vádalapot képezte. Ha valamely ujkeresztény a zsoltárokat olvasta, anélkül, hogy a végén hozzátette volna: „az apának, fiunak stb.“ vagy ha bőjti időben hust evett; ha valamely asszony 40 napra a szülés után az egyházban meg nem jelent s a szülők gyermekeiknek zsidó nevet adtak; vagy ha egész ártatlan természetü cselekedeteket végeztek, amelyek egyébként mint zsidószokások is szerepeltek, ha pl. valaki zsidó ünnepen ajándékokat küldött vagy kapott, ha valaki

ujszülött gyermekét fürösztve, a vizbe aranyat és buzát szórt, ha a haldokló arccal a fal felé fordult, mindez gonosz eretnekség jele volt. Lelkiismeretlen emberek ily módon könnyü szerrel tehettek feljelentést és a törvényszéknek módjában állott a legbuzgóbb ujkeresztényeket is eretnekség vádja alá helyezni, ha azoknak befolyását korlátozni vagy kincseit bezsebelni akarta. A vezeklőket és az engesztelést nyerőket (reconciliados) kiközösitették és mindenféle sanyargatásoknak alávetették.

A vallásukhoz hiven ragaszkodó zsidók együtt szenvedtek a maranusokkal. Az inquisitio fanatikusai a visszaesés bünéért a zsidókat okozták, mintha ezek csábitották volna az ujkeresztényeket, hogy a zsidósághoz titokban hivek maradjanak. A máskülönben szelidlelkü Alfonso de Oropesa, a Jeromos-rend főnöke, aki a vérbiróság kegyetlenségét gáncsolta, szóval és irásban izgatott a zsidók ellen, hogy azoknak a maranusokkal fentartott érintkezése forrása minden bajnak; a keresztény vallás ezen ellenségei nem csupán az ujkeresztényeket csábitják el, hanem a régi keresztényeket is. Több oldalról hangzott fel a követelés, hogy a maranusokat a zsidóktól teljesen el kell szigetelni. A királyi pár hajlott erre a kivánságra és rendeletet bocsátott ki (1480—81), hogy a zsidók Andalusiából, nevezetesen Sevilla és Cordova egyházmegyékből, ahol számos ujkeresztény lakott, kivonuljanak és másfelé igyekezzenek megtelepedni. A parancsot kezdetben nem hajtották szigoruan végre; egyik-másik város zsidó lakosságának időhaladékot engedtek. A királyi pénzügyek és a közjólét érdeke a kivándorlás által szenvedhettek volna. A kiutasitás lassan, lassan mégis folyt, még pedig az inquisitio sürgetésére. Sok ezer zsidó kénytelen volt elhagyni azt a területet, amelyen őseik még a gótok bevándorlása és keresztény hitre térése előtt meghonosodtak. Több mint négyezer zsidó ház maradt lakatlanul. Az Andalusián kivül eső városokban, ahol letelepedhettek, szigoruan végrehajtották a keresztényektől való elszigetelésüket és a szégyenjel viselésének sokszor kibocsátott és sokszor mellőzött törvényét. Csak a zsidó orvosoknak, akiket a spanyol lakosság többszörös tilalom dacára nem nélkülözhetett, volt megengedve a keresztény negyedek látogatása.

Vége volt annak az időnek, mikor befolyásos zsidók az ilyen sulyos rendszabályokat az udvar kegyével enyhitették, noha Don Ábrahám Senior ebben az időben okossága, leleményessége és gazdagsága révén nagy kegyben állott az udvarnál. A királyi pár hadi vállalkozásai a délspanyol mohamedán birtokok ellen szerencsés kimenetelüket a

körültekintő Don Ábrahámnak köszönhette, aki a hadviselés és élelmezés anyagi eszközeiről gondoskodott. Minden egyházi és királyi rendelkezés ellenére, Don Ábrahám az állami jövedelmek főkezelője lett és a királyi pár által a spanyol zsidó hitközségek főrabbijává Jakob Nunes utódjául neveztetett ki. Meleg érdeklődését testvéreinek sorsa iránt több izben bebizonyitotta. Mikor a spanyolok Malagát elfoglalták, több mint 450 hadi fogoly között volt számos Sevillából és Cordovából menekült maranus, akik az emlitett városban kerestek menedéket. A királyi pár parancsot adott, hogy a hitehagyókat rögtön kivégezzék. De ezek szabadságát Don Ábrahám 20.000 dublonért vásárolta meg. A szigoru elkülönitést azonban ő sem volt képes megakadályozni.

Azok az üldözött maranusok, akiknek sikerült Rómába eljutni, IV. Sixtus pápához fordultak és esdekelve panaszkodtak az inquisitiónak ellenük és balsorsuk osztályosai ellen folytatott irgalmatlan és önkényes eljárásáról. Minthogy a panaszkodók nem üres kézzel jöttek, érthető, hogy kegyelmes fülekre találtak. A pápa 1482 január 29-én éles hangu iratot intézett a királyi párhoz, melyben az inquisitio eljárását leplezetlen szavakkal ostorozta. A pápa kifejti, hogy, mint értesült, az inquisitorok minden jog ellenére járnak el, számos embert igazságtalanul fogatnak el és irtóztató kinvallatással gyötrik; ártatlanokat eretnekeknek nyilvánitanak, hogy örököseiket megfoszthassák javaiktól. A pápa kijelentette, hogy az inquisitio felállitását megengedő bullát meggondolatlanul bocsájtotta ki. Tulajdonkép, folytatta a pápa, kötelessége volna de Morillo és San-Martin inquisitorokat elmozditani; csupán felségekre való tekintetből hagyja meg azokat egyelőre hivatalaikban, de csak addig, mig ujabb panaszok nem merülnek. Ha ujabb panaszok emeltetnének, az eretneknyomozó hivatalt azoknak fogja átadni, akiket jogosan megillet. Egyidejüleg Sixtus pápa visszautasitotta Fernando király abbeli kivánságát, hogy az egyesült királyság többi részei számára is rendkivüli eretnekbiróságokat állitson fel.

De ez az erkölcsi felháborodás merő képmutatás volt. A pápa szivében örült a halálos itéleteknek, melyeket az eretneknyomozószék a maranusokra kimondott; mert ezáltal a püspökök önállósága, akiket a nyomozás joga megilletett, fel lőn függesztve. Hihető-e különben, hogy alig 14 nappal a haragos bulla kibocsátása után, mely az első inquisitorok vérlázitó eljárását ostorozta, Sixtus a királyi pár ajánlatára 1432. évi február 11-én kelt brévéjében még hat uj inquisitort nevezett ki, mert az eddigi kettő, De Morillo és San-Martin nem elegendő arra, hogy Castilia és Leon királyságból „az ujkeresztények pestis-szek-

táját kiirtsa. Ezen uj birákat a pápa erősen buzditotta, hogy „a romlás gyökerét Cebáóth Uristen szőlőkertjéből alaposan irtsák ki és pusztitsák el az apró rókákat". A hat ujonnan kinevezett inquisitor között volt a vérengző Torquemada Tamás is.

Ugyanebben az időben Arragonia királyság és melléktartománya számára is kinevezett IV. Sixtus inquisitorokat (1482 ápr. 17) és meghatalmazta azokat, hogy a kötelező jogformák mellőzésével itélkezzenek a felelősségre vont maranusok fölött. Csakhogy az eretnekbiróság törvénysértő eljárása oly országban, ahol a királyi jogok is egy ellenőrző főbiró által voltak korlátozva, annyi visszatetszést, felháborodást és panaszt eredményezett, hogy Fernando maga kérette a pápát, változtatná meg az arragoniai inquisitorokhoz intézett parancsát és léptessen annak helyébe szabályszerü eljárást.

Ez a pápa annyira megbarátkozott az ujkeresztények ellen vitt irtóháboruval, melyet a katholikus egyház érdekét szolgáló szent feladatnak tartott, hogy az inquisitiót az Arragoniához tartozó Sziciliában is meg akarta honositani, ahová szintén menekültek szivükben a zsidósághoz hű maradt maranusok. De itt a zsidók és keresztények között fennálló régi szivélyes viszony következtében, még a királyi hivatalnokok is ellenszegülést tanusitottak a pápa nem csekély boszuságára.

Castiliában szintén haragos forrongás uralkodott az inquisitio napról-napra szaporodó áldozatai miatt. Azt suttogták egymás között, hogy a királyné nem vallási buzgalomból, hanem becsvágyból és haszonlesésből kivánta az emberáldozatot. A pápa ahelyett, hogy az általa jól ismert közhangulatot arra használta volna fel, hogy emberségesebb és formailag is helyesebb eljárásra szólitotta volna a vérbirákat és ahelyett, hogy a felháboritó vagyonelkobzásokat, valamint a máglyán elégetett áldozatok örököseinek kifosztását beszüntette volna, még inkább dicsérte a királyné buzgóságát és az ujkeresztények elleni dühöngését. Mivel gyakran előfordult, hogy az eretnekbiróság által elitélt ujkeresztények szökése sikerült és Rómába jutva, csengő ércért a pápai széktől bünbocsánatot nyertek és csupán könnyü, titkos vezeklésre itéltettek: a királyi pár meghiusitva látta abbeli törekvését, hogy a maranusokat kiirtsa, a vallást megtisztogassa és főképp az elitéltek javait megkaparintsa. Az udvar igyekezett a pápát megnyerni arra, hogy felebbezési biróságot nevezzen ki Spanyolországban, nehogy az eretneknyomozó pörök tovább is külföldön megujithatók legyenek, minek révén számos kedvezőtlen befolyás érvényesülhet. Sixtus ebbe belement (1483 május 25) és a sevillai érseket, Inigo Manrique-t

rendelte legfelső biróul, azon esetekre nézve, ha az elitéltek pörük felülvizsgálását követelnék. Ez a rendelkezés azonban nagyon kétes értékü volt a szerencsétlenekre nézve. Mert minő okokat hozhattak fel elitéltetésük ellen, mikor a pörös eljárás titokban folyt le és a vádlottak nem ismerték sem a vádlót, sem a terhelő tanukat. Az eretneknyomozó biróság külömben is aligha engedett nekik időt, hogy felebbezésüket benyujthassák. Az itélethozatal és a végrehajtás között csak arasznyi idő volt.

A spanyol udvarnak még egy rendelkezését hagyta jóvá a pápa, amely szintén alkalmas volt a felmentésnek minden reményét megsemmisiteni. Megkeresztelt zsidók, vagy azoktól származó ujkeresztények egyike-másika püspöki hivatalt is viselt és ezek hajlandók voltak szerencsétlen, üldözött fajrokonaik érdekében fellépni. Ebben az időben a pápa bullát adott ki, hogy apai vagy anyai ágon zsidótól származó magasabbrangu pap, püspök vagy püspöki helynök eretnek-pörökben mint biró nem szerepelhet. Ezt a kirekesztést csak egy lépés választotta el a zsidó eredetü egyházi személyek megbélyegzésétől, sőt máglyára itéltetésétől.

Ha Sixtus pápát nem is bélyegezték volna meg más bűnökért elvetemedett, kicsapongó, kincsleső és lelkiismeretlen embernek, aki általa megrontott ifjakat püspöki és biborosi székbe emelt és egyházi hivatalban készpénzfizetés nélkül soha senkit meg nem erősitett — mint ezt róla kortársa, Infessura római kancellár jelenti — eléggé jellemezné őt az inquisitio ügyében tanusitott magatartása. Rövid időn belül egymásnak ellentmondó határozatokat hozott és alig vett fáradságot magának ingadozását legalább látszólag leplezni. Alig hogy az egyik bullában a legszélsőbb szigort ajánlotta a zsidó eretnekek ellen és felebbezési hatóságot állitott föl Spanyolországban, máris egy ujabb bullában az előbbit visszavonta és az eretneknyomozást enyhébb eljárásra utasitotta, hogy rövid idő mulva emezt is hatályon kivül helyezze.

A zaklatott álkeresztények, élükön egy Juan de Sevilla nevü bátor férfiu, kitartó fáradozással igyekeztek a pápai udvarnál kivinni, hogy a Rómában titkos vezeklést végzők Spanyolországban ne legyenek a haszonleső király és a vérszomjas inquisitio zaklatásainak kitéve, hanem mint jó keresztények tisztességes bánásmódban részesüljenek. A pápa ezt kezdetben magáévá tette és „örök emlékül és zsinórmértékül a jövendőre“ bullát adott ki (1483 aug. 2), melyben erősen hangsulyozza, hogy az ujkeresztények iránt tanusitott bánásmódban a szigort jóaka-

rattal kell enyhiteni, mivel az inquisitio szigora sérti a jogérzetet. A bulla meghagyta, hogy mindazon ujkeresztények, akik bűnbánatukat Rómában a főpenitenciamesternél bejelentették és vezeklésüket elvégezték, az inquisitio részéről többé üldözésnek kitéve ne legyenek és pöreik beszüntettessenek. A bulla a királyt és a királynét „Jézus Krisztus belső részeire“ esdekelve kérte, gondolnák meg, hogy egyedül kegyelem meg szelidség teszik az embert Istenhez hasonlóvá, utánozzák tehát Jézust, kinek sajátsága volt kegyelmet és kiméletet gyakorolni. A pápa megengedte, hogy ezen bullát minél több példányban lemásolják, hogy a pápai szék felfogása mindenfelé nyilvánosságra jusson. A pápa végezetül azt is megjegyezte, hogy ezt a bullát szabad elhatározásból, minden külső befolyás nélkül bocsátotta ki, ámbár magasabb körökben ismeretes volt, hogy az ujkeresztények rengeteg összegeket fizettek érte. Csakhogy a királyi pár mitsem akart tudni irgalomról és kiméletről, a zsidózók halálát és vagyonát akarta, nem emberiességet és belátást.

De a pápa előtt sem a könyörület volt a fődolog. Alig tiz nappal később visszavonta ezt az „örök zsinórmértékül“ szánt bullát és a királytól bocsánatot kért annak tartalma miatt és megjegyezte, hogy a bullát nagy elhamarkodással bocsájtotta ki. Mennyi szilárdság és csalhatatlanság egy csomóban! Hasztalan igyekezett Don Juan de Sevilla, a kegyelmes bullának kieszközlője azt elterjeszteni; Spanyolországban nem talált egyházi hatóságot, mely a másolatokat hitelesitette volna. Ennélfogva Portugáliába fordult Evara érsekéhez, aki a bullát jegyzővel lemásoltatta és hitelességét tanusitotta. Mindazonáltal az inquisitio tovább is gyanus szemmel kisérte azokat a maranusokat, akik Rómában bűnbocsánatot kerestek és nyertek. Don Juan de Szevilla és társai sem kerülhették ki a sulyos büntetést.

Két vágya volt még a királyi párnak: az egyik a domonkos-rend keményszivü, emberi érzések számára hozzáférhetetlen avilai perjelének, Torquemada Tamásnak főinquisitorrá való kineveztetése, a másik a hitbiróságnak Arragoniára való kiterjesztese. Mindakét kivánságot teljesitette Sixtus pápa és 1483 szept. 14-én kinevezte Torquemadát főbiróvá azzal a meghatalmazással, hogy ne kösse magát a közönséges jog formáihoz, hanem hozzon itéletet szabályszerü tanukihallgatás és a védelem hozzászólása nélkül. Csakhogy az arragoniai királyságban, hol közügyekben a nemességnek és a polgárságnak sulyos szava volt, a zsidó eretnekeknek rendes törvénykezési eljárás nélkül való elitélése veszedelmes elégedetlenséget idézett elő.

Kegyetlen volt eddig is az eretnekbiróság; sokan pusztultak el

eddig is az erőszakosan megkeresztelt ivadékai közül máglyán vagy a börtönben; ezrével váltak hontalanokká és koldusokká eddig is: mégis mindaz, mi eddig történt, csak gyermekjáték ahhoz képest, amit az inquisitio mivelt, mióta élére egy olyan pap került, akinek szive minden szánalom elől el volt zárva, akinek ajkai csak pusztulást és halált leheltek és aki a vérszomjas hiénát az ármányos, mérges kigyóval egyesitette magában. Eddigelé az inquisitio csakis Délspanyolországra, Sevilla és Cadix területére és a tulajdonképpeni keresztény Andaluziára szoritkozott, mig Spanyolország többi tartományaiban nem tudott tért foglalni. Ha voltak is imitt-amott eretneknyomozó székek, csak elszigetelten működtek és nem állottak egymással összeköttetésben. Nem szállithatták egymásnak az áldozatokat. Ily módon Fernando király nem kobozhatott el elegendő földbirtokot és a jámbor Isabella nem látott elég ujkeresztényt máglyán sülni. Éppen azért emelték Torquemada Tamást főinquisitori rangra. Vannak emberek, akik jó vagy rossz lelkiállapotokat, irányokat és elveket a végső következtetésig tudnak kifejezni és megszemélyesiteni. Torquemada ilyen tökéletes megtestesitője az inquisitio ördögi intézményének, szivtelen ridegségének és vérszomjas kegyetlenségének.

Egy zsidó költő, Sámuel Usque, aki később maga is annak lángjain hamvadt el, ilyen képet ad az inquisitióról:

„Rómából csodásalaku, rémestekintetü, szörnyüséges fenevad érkezett, minek hirére egész Európa reszketett. Teste halálos méreggel és nyers vasból volt gyurva, kemény héjjal, acélpikkelyekkel födve. Hasonlatos volt a félelmetes oroszlánhoz és az afrikai sivatag kigyójához. Feltátott szája nagyobb, mint az óriási elefánté. Süvöltő hangja gyorsabban öl, mint a mérges baziliszk. Szemeiből és torkából láng és tűzcsóva omlik. Emberi testekkel táplálkozik. Sebessége túlszárnyalja a sasnak röptét. Ahová érkezik, fekete árnyékával sötétséget terjeszt. Bármily világosan süt a nap, ennek a rémnek a nyomában egyptomi sötétség marad. Amerre átrepül, a zöld pázsit, a virágzó fa szinét veszti, elszárad, elhal. Pusztitó fogaival gyökérig irt ki mindent és mérgével sivataggá változtatja környezetét. Mint a syriai pusztaság, hol növény meg nem él, fűszál nem terem.“

A felirat, melyet Dante, a költő, a pokol bejárata fölé helyez: *Hagyjatok fel minden reménynyel, kik ide beléptek!* — jobban illett az inquisitio épületeinek kapuira, melyeket Torquemada Spanyolország nagyobb városaiban emelt. Mert nyomban kineveztetése után még három törvényszéket állitott fel: Cordovában, Jaenban és Villareálban és később

Délspanyolország akkori fővárosában, Toledóban. Az eretneknyomozó szervezetet eleitől végig fanatikus vakbuzgó dominikánusokkal töltötte meg, akiknek akaratát ugy leigázta, hogy mindnyájan mint egy élő lény szervei működtek, készek a legrémesebb embertelenséget oly lélek-nyugalommal elkövetni, melyért kannibálok is megirigyelhették volna őket. Spanyolország megtelt ez idő óta börtönökkel, hullaszaggal, embereket égető máglyák pattogásával. Halálra kinozták a maranusokat, mert nem hittek a tanokban, melyek valótlanságát egyházi szolgáiknak minden lépése világossá tette. Egy jajkiáltás járta át a gyönyörü országot, csontot és velőt hasitva, de a felségek megbénitották azoknak karját, akik az irgalomtól vezettetve, az emberirtásnak gátat akartak vetni.

Fernando abbeli tervét, hogy az inquisitiót örökös tartományaiban is állandóvá teszi, ráerőszakolta az 1484-iki év április havában Taragonában tartott corteszgyülésre is; egyben felfüggesztve e tartománynak régi idők óta megpecsételt privilégiumait, melyek szerint arragoniai ember vagyona semmi szin alatt nem kobozható el, bármit követett légyen el az illető. Torquemada főinquisitor erre a saragossai érsekség területére két vérengző, fanatizmus tekintetében vele egyivásu eretnekbirát nevezett ki; Pedro Arbues de Epila kanonokot és Gaspard Juglar domonkosbarátot. Azonfelül királyi gyors parancs ment az összes hatóságokhoz és nemesekhez, hogy az inquisitoroknak segédkezet nyujtsanak. Arragonia főjusticiáriusa és más magas méltóságok viselői kénytelenek voltak esküt tenni, hogy az eretnekbiróságok által megjelölt áldozatok elpusztitására mindent elkövetnek.

Torquemada, az inquisitio lelke, most abban fáradt, hogy a birák rendelkezéseinek zsinórmértékül szolgáló törvénykönyvet alkottasson, melynek segitségével a hurkot még szorosabbra meghuzhassa az ország nyakán. Elnöklete alatt 14 inquisitor gyült össze tanácskozásra Sevillába és Constitutiók neve alatt oly törvényeket hoztak napvilágra, melyek még ha mindenkorra csak a papiron maradtak volna is, akkor is gyalázatára válnának a korra, mely megalkotta. Azt állitották, hogy az eretneknyomozó barátok csakis a nyugati gót királyok alatt tartott egyházi gyüléseknek a kikeresztelt zsidókra vonatkozó határozatait másolták. Való igaz, hogy Recesewintha törvényhozása is tüzhalált vagy megkövezést állapit meg az ujkeresztényekre, akiket zsidó szokások gyakorlatában tetten értek, de az összehasonlitás mégis helytelen. Mert az eretnektörvényt nem a puszta tartalma, hanem az *alkalmazása* helyezi a kegyetlenség tetőpontjára. Mintha csak démonok tanácskoztak volna, mi módon vihetik romlásba az ártatlan embereket. — Egy törvény

30 vagy 40 napi határidőt rendelt azok számára, kik önként jelentkeznek és bevallják, hogy zsidó szokásokat gyakoroltak; az ilyenek büntetés vagy elkobzás alól ki vannak véve, csupán csekély pénzbirságot fizetnek és hogy lelkük üdvösségét megmentsék, élethossziglan, nyilvános vezekléssel bélyegeztetnek meg. De önkéntes vallomásukat irásban, az igazsághoz hiven kell megtenniök, minden hozzájuk intézett kérdésre tartoznak őszinte feleletet adni, kötelesek büntársaikat és mindazokat megnevezni, akikről sejtik, hogy titokban zsidó eretnekek. Aki a határidő elteltéig nem jelentkezett és beismerést csak azután tett, minden vagyonát elveszti, — még azt is, ami időközben idegen kezekbe ment át, de a kereszténységtől való elpártolása napján még birtokában volt —, és érzékeny büntetéssel, esetleg életfogytig tartandó börtönnel sujtandó. Husz éven aluli ujkeresztények, elkésett vallomás esetében nem vesztik el vagyonukat, de szégyenbélyeg gyanánt vezeklőcsuhát (sam benito) hordanák és ugy vesznek részt a nagy egyházi felvonulásokban és szertartásoknál. A határidő elmulasztásával bünvallomást tevők bocsánatot nyerhetnek ugyan, de megbélyegezendők, nyilvános hivatalt nem viselhetnek, sem ők maguk, sem ivadékaik, aranyat, ezüstöt, gyöngyöt, selymet, finom gyapjut mint ruházatot, vagy ékszert nem használhatnak, hanem kötelesek állandóan vezeklőruhát hordani. Ha valamelyik bünbánó gonosztetteit vagy zsidózását részben elhallgatta, megátalkodottnak tekintendő és mint ilyen tűzhalálra itéltessék. Titkos vezeklés az önkéntes bünbánóknak nincs megengedve, hanem az mindenkor nyilvánosan történjék.

Ha az inquisitorok ugy találják, hogy valamelyik megtérőnek bünbánata csak szinlelt volt, megtagadják tőle a felmentést és mint csalfa bünbánóval végeznek vele, máglyára itélik. Ha félvallomást teszen, mig bünének másik felét elpalástolja, halál martaléka legyen; a zsidózó keresztények ellen fellépő tanuk, ha másként nem lehet, közbeeső személyek utján is kihallgathatók. A tanuk bemondása nem közlendő körülményesen a vádlottal, hanem csak röviden és tartalmilag. Ha a bemutatott tanuvallomás dacára csökönyösen megmarad amellett, hogy sohasem volt zsidózó, mint megátalkodott, megtérni vonakodó, tűzhalálra itéltessék. Ha a maranus ellen félbizonyiték van, hogy zsidóságába visszaesett, ugy kinpadra vonandó; ha kinzás közben vallomást tenne, ujból kihallgatandó; ha megismétli és fentartja a kinpadon tett vallomását, ugy elitélendő; ha tagad, ujra kinpadra feszitendő. Ha valamely vádlott idézésre meg nem jelenne, mint beigazolt eretnek elmarasztalandó, vagyis birtokai bevonatnak.

Ilyen tárgyalási mód és eljárás, ilyen ügyvezetés, ilyen birói elfogultság mellett, melyik maranus bizonyithatta volna be ártatlanságát? Börtön és kinzás a vádlottakat sokszor oly eltompulttá, életunttá tették, hogy magukról, barátaikról, legközelebbi rokonaikról olyan vallomásokat tettek, melyek az inquisitio szükségességét és jogosultságát látszottak igazolni. Minden egyes pör ujabb áldozatokat kevert a bünösség gyanujába és uj vizsgálatokhoz, uj vádakhoz vezetett, egyre növekedő számban uj áldozatokat követelt.

Mint láttuk, Sevillán és Castilián kivül még két vérbiróság működött, Jaenben és Villa Reálban. Az utóbbi városban, melyet később Ciudad Realnak neveztek, gazdag maranusok lakhattak, mert már az inquisitio első idejében több mint negyven vádlottat égettek el máglyán. Kezdeni gyenge nőkkel kezdték az égetést.

Papi tisztséget viselő személyek sem kerülhették el a gyanut és a tűzhalált. Pedro Fernandez de Alcaudete kanonok, aki már a keresztény vallásban született és nevelkedett és a cordovai székesegyház kincstárnoka volt, szintén az inquisitió-szék elé idéztetett. Nagyon sulyos büntettekkel vádolták, hogy t. i. titokban zsidó nevet viselt, hogy a zsidó ünnepeket megtartotta és hogy a páska ünnepén kovásztalan kenyeret evett. Még veszedelmesebb volt az a vádpont, hogy a maranusokkal érintkezvén, azokat a zsidó vallás megőrzésére buzditotta és a kereszténységet ámitásnak tüntette fel. Beigazolódtak-e mindeme vádpontok, nem tudni, elég az hozzá, hogy a kanonokot, akinek nagy vagyona volt, a cordovai vértörvényszék halálra itélte és elevenen elégettette. (1484 február.)

Az 1485-ik év májusában a villa-reáli biróság Toledóba helyeztetett át. Élén állottak Don Vasco Ramirez, talavérai fődékán és Perodias kanonok és licenciatus. A megnyitás itt is szent beszéddel vette kezdetét, mely szólt az inquisitio jámbor művéről. Majd felolvasták IV. Sixtus pápa bulláját, mely a biráknak korlátlan hatalmat biztositott élet és halál felett. A nagy excommunikációval fenyegették meg mindazokat, akik szóval, vagy tettel az inquisitio ellen vétenének és mind a királyi hivatalnokokat megeskették, hogy az inquisitiónak segédkezet nyujtsanak. A maranusokat felhivták, hogy 40 napon belül jelentkezzenek, büneiket megbánva és bocsánatot, engesztelést keresve. Az első hetekben egyetlen egy maranus sem jelentkezett, hogy önmagát vádolja; ellenkezőleg összeesküvést szitottak, hogy egy körmenet alkalmával az inquisitorokat megtámadják és, mint később tulzólag hozzátették, a lovagokat és nemeseket legyilkolják, sőt Toledó egész keresztény lakosságát kiirtsák.

A vállalkozás természetesen távolról sem volt oly veszedelmes. Értelmi szerzője és vezetője egy fiatal tudós: de la Torre volt, összeesküvő társai pedig kézmivesek voltak. A terv, mely különben sem vezetett volna eredményre, árulás által fedeztetett fel és a résztvevők közül Gomes Manrique városkapitány négyet vagy ötöt elfogatott és felakasztatott. Többen szökés által menekültek. A többit a városkapitány, attól tartva, hogy Toledo lakossága nagyon megritkul, ha a gyanus maranusokat kitartó szigorral üldözik, csupán pénzbirsággal sujtotta a granadai mohamedán terület ellen folytatott háboru költségeire. Az összeesküvés balsikere folytán nem maradt más hátra a maranusok számára, mint feltétlen meghódolás, vagyis annak beismerése, hogy azelőtt többékevésbbé a zsidósághoz szitottak; továbbá vezeklés és bocsánatkérés, persze nem szeretetből a keresztény vallás iránt. Hogy a vallomások őszinteségét és igazságát megbirálják, az inquisitorok mindenkinek kötelességévé tették, hogy nehány hónapon belül tudomásul adják a vérbiróságnak, mit tudnak a maranusok eretnek-üzelmeiről. Azután Toledo vidékén összehivták, megeskették őket a tórára és engedetlenség esetére halálos büntetéssel fenyegették, meghagyván nekik, hogy a zsinagógákban az összes zsidókat sulyos átok alatt felszólitsák, hogy azon maranusokat, akik tudomásuk szerint a zsidó ritus és szokások gyakorlásában vétkesek, feljelentsék. Ördögi terv volt ez, méltó Torquemada főinquisitorhoz, aki kieszelte. Azt akarta, hogy a zsidók maguk legyenek megrontói tulajdon törzs- és hittestvéreiknek, saját vérrokonaiknak, mert apáik hitéhez vonzódtak. Egy forrás azt jelenti, hogy számos zsidó tényleg tanuskodott a maranusok ellen. Mindenesetre elég anyagot kapott az inquisitio azoktól, akik saját bünösségüket beismerték és vallomásukba másokat belekevertek. Azokat a maranusokat, akik nem jelentkeztek önként, hanem mások által adattak fel, továbbá azokat, akik vallomásaikba hamis adatokat vegyitettek, sötét börtönbe vetették, hogy később uj kihallgatás és itélet elé vitessenek.

A toledói inquisitio karjaiba az első áldozatokat, — három férfit és három nőt — a szerencsétlen véletlen kergette. Sancho de Ciudad és felesége Marija Diaz, fia és menye, továbbá Gonsales de Téba feleségével Villa-Realbol, akik a zsidósághoz titokban hivek maradtak, attól tartva, hogy lakóhelyükön tűzhalálra itéltetnének, Valenciába menekültek és ott hajóra szálltak, hogy kivándoroljanak. Miután több napot töltöttek a tengeren, az ellenkező szél spanyol kikötőbe hajtotta őket, ahol fogságba estek és Toledóban elégettettek.

Az eszközök, melyeket az inquisitio alkalmazott, hogy a maranusokat

a kereszténységgel kibékítse, oly visszásak voltak, hogy inkább iszonyatot ébresztettek az olyan vallás iránt, mely képviselői szivében minden emberi érzelmet elfojtott. Nemcsak az állhatatos maranusok tűzhalála, hanem a szinleg bünbánók megtéritésének módja is, mint a megbecstelenités, testi fenyités arra volt alkalmas, hogy a szivekben a hitnek utolsó maradványát is eloltsa és az utálat érzését keltse fel iránta. El sem hinnők, hogy az embertelen eretnekbirák a bünbánókat ilyen kinzásoknak vetették alá, ha vakbuzgó szemtanuk, akik az ilyen borzalmas jelenetekben az egyház diadalát látták, bőbeszédü részletességgel le nem irták volna, mintha csak az utókornak világos bizonyitékot akartak volna szolgáltatni, mily mértékben fajult embertelenséggé az a vallásforma, melynek alapitója a tiszta szeretetet hirdette. Toledóban, ahol Sevilla után a legnagyobb eretnekbiróság állott fenn, 1486—87-ben több mint 50.000 bünbánót vezettek vissza a megengesztelt egyház karjaiba, de ugy, hogy utközben nyilvános fölvonulásokban becstelenitették meg őket. Miből állt ez a látványosság? Nem egyszerre cipelték őket a megaláztatások testi és lelki kinjai között ünnepélyes körmenetben az egyházba, hanem csoportonként, lakóhelyenként, hogy a felvonulás gyakori ismétlésével egy egész esztendőn át tartós és mély benyomást gyakoroljanak. A vidék közönsége tömegesen tódult a városba, hogy a borzasztó látványosságnál jelen legyen, mintha valami nagyfontosságu vallási ténykedésről lett volna szó.

1486-ik évi februárban Toledo egyházi kerületéből 750 maranus, férfi és nő, akik önként vallomást tettek, hogy zsidó eretnekségben éltek, körmenetben, kezükben kioltott gyertyával, fedetlen fővel és a szörnyü hideg dacára mezitláb, vonultak egy templom ajtajáig; ott sarutalpakat kötöttek lábaikra. A tömeg vakbuzgó káröröммel szemlélte a szerencsétleneket. A szegény nyomorultak a hidegtől reszketve, jajgattak és hajukat tépték. Az egyház bejáratánál két káplán minden egyesnek homlokára a kereszt jelét adta ezen szavak kiséretében: „Fogadd e jelet, melyet megtagadtál és csalás által elvesztettél.“ Az egyházban az inquisitor atyák valának egybegyülekezve, egy pap a szerencsétleneknek misét olvasott és szónoklatot mondott. Majd bünlajstromukat mondták szemükbe, amint azt az itélőszék előtt bevallották és büneikre a vezeklést hirdették ki. Miből állt ez a vezeklés? Hat héten egymás után, minden pénteken egész nap bőjtölve, bucsumenetben valamely egyházba kellett zarándokolniok, ahol csupasz vállaikon kenderkötéllel ostoroztattak. Egyuttal kijelentették, hogy életük fogytáig nyilvános hivatalt nem viselnek, még kapusok sem lesznek valamely

nemesnél; tanuk gyanánt nem szerepelnek, selyemruhát, ékszert nem hordanak, lovon nem járnak. Azonfelül minden egyes vagyonának ötödrészét tartozik a granadai mohamedánok ellen viselt háboru költségeire beszolgáltatni. A szerencsétleneket, akik nem tudták, miből fognak megélni, még vagyonbirsággal terhelték meg. Ily módon szégyenre és szegénységre kárhoztattattak. Végül még azzal is megfenyegették őket, hogy a vezeklés megszegése esetében mint visszaesőket tűzhalálra itélik őket. A legsulyosabban terheltekre még azt a gyalázatot is rótták, hogy bünösségük mérve szerint vagy egy esztendeig, vagy élethossziglan a vörösbarna szinü vezeklő ruhát tartoznak viselni, melynek hátára egy kereszt volt mázolva. Aki ezen eretnek-jel nélkül nyilvánosan mutatkoznék, tűzhalállal büntetendő.

Ugyanez a vérlázitó látványosság ismétlődött áprilisban 900 maranussal, juniusban 750-nel, decemberben 900-zal, a rákövetkező januárban 700-zal, márciusban körülbelül 1200-zal a toledói érsekség külömböző helységeiből.

Ez a látványosság rendesen máglya-ünnepélyekkel váltakozott. 1486 augusztus havában 25 zsidózó maranust égettek el, öt asszonyt és 20 férfit, csupa rangbeli személyt, köztük a szent Jakab-rend comthurját, továbbá egy doktor Alonso Cotát, egy államügyészt és egy tanácstagot. Megannyit durva vászonból készült san-benito-ruhában, melyre az áldozat neve volt felirva, magas, csucsos süvegben és kötéllel nyakukba hurkolt kezekkel hurcolták a térre. Odaérkezve, fölolvasták nekik büneik lajstromát és átadták őket a világi hatóságnak, vagyis a hóhérnak, aki őket egy ugarterületre vonszolta, ahol már a máglyarakás lobogott, melyen kiszenvedtek. Két papi személylyel megkülömböztető eljárást végeztek, hogy büntetésüket a nyivánosság előtt annál nyomatékosabbá tegyék. Az egyik fiatal orvos volt és káplán a toledói királyok kápolnájában, a másik egy talavérai egyház plébánosa. Mindkettőnek eretneksége szörnyü volt, amennyiben egyházi állásuk dacára megtartották a zsidó vallás szabványait. Előbb egyházi ruhába öltöztették őket, kezükbe adták a misező kelyhet és az evangyelium könyvét; azután levetkőztették őket, hogy alsóruhában maradtak és miután kezeiket összekötözték, elvenen tűzre kerültek. 9 hónappal később ugyanabaan a városban 23 maranust vittek tűzhalálra. Köztük egy misés kanonokot, aki a *kinpadon* bevallotta, hogy a kereszténység ellen való ellenszenvéből egy keresztet beszennyezett és miseolvasás közben a szentséget megsértette. A rákövetkező évben még több maranust égettek el Toledóban, egy izben husz férfit, hét asszonyt (1488 julius 2) s két nappal

később kiváló ünnepség keretében egy alapitványi papot és két Jeromos-rendü szerzetest. Ebbe az enyhébb szabályzatu rendbe azok a maranusok szoktak belépni, akik álkereszténységükben háboritlan nyugalmat akartak élvezni. De a barátcsuha nem védte meg őket a dominikánusok dühétől. Más alkalommal nehány perjelt, három szerzetest és több magas egyházi rangot viselő férfit égettek meg.

Ha nem akadt eleven ember a vallási szinjátékra, hullákat égettek, hogy a lakosság izgatott vakbuzgalmát ébrentartsák. Elhalt maranusok csontjait azon a cimen, hogy életükben zsidózók voltak, kiásták, koporsóba rakták és a névvel ellátott koporsókat a vesztőhelyre vitték és elégették. Egy napon több mint száz ujkeresztény csontmaradványait égették el, köztük egy misező pap csontjait is. Örököseik javait elkobozták és összes ivadékaikat becstelenekké nyilvánitották. Az inquisitio mindig szerencsés leletnek tekintette, ha egy maranus birtokában héber iratokra bukkantak. Ezek kézzelfogható bizonyitékok voltak tulajdonosuk eretneksége mellett és vele együtt égettettek el. Nem kimélték a hébernyelvü szentiráspéldányokat sem, mert azok szálkát képeztek a dominikánusok szemében, mivel igazságszerető keresztény tudósok, mint Reuchlin és mások a „héber igazságot" többre tartották, mint az egyházban használatos Vulgata latin forditását.

Castiliában, Isabella területén, az inquisitio bevezetése, a maranok kiirtása vagy megalázása minden nehézség nélkül sikerült. A királyi hatalom ott korlátlan volt és nem volt formákhoz kötve; másrészt a castiliai keresztény lakosság sokkal fanatikusabb volt, mint az arragoniai, minélfogva jobban hallgatott a papokra és embertelenebbül tudott gyülölni. Arragoniában, Cataloniában és Valenciában ezenkivül a király kénytelen volt az uj törvényekhez a corteszgyülés hozzájárulását is megszerezni, tehát oly testületét, melyet a nemesség, a papság és a polgári elem együttesen alkottak.

Arragoniában, mint már emlitettük, birói méltóság is állott fenn, mely a királyi parancsnak életbelépését megakadályozhatta. A főjusticiárius ebben az időben Don Juan de la Nuca volt, egy maran asszony unokája a Coscon családból, mely Ábrahám ibn Jachjától származott. (Mendosa y Bobadilla biboros tanusága szerint a San-Jago grófok is tőle származtak.) Fernando, mint aféle szegény uralkodó az inquisitio meghonositásával azt a főcélt tartotta szem előtt, hogy a királyi kincstárt az elitélt gazdag maranok javaival megtöltse; ámde az arragoniai alaptörvény értelmében a leggonoszabb kivégzett bünösök hagyatéka sem volt az örökösöktől elvonható, és az itélet is csak szigoru jogi

formák közt volt meghozható, melyekből az inquisitio szabályzata egyenesen gunyt űzött. A királynak és a főinquisitornak tehát nagyvigyázva kellett eljárnia, hogy Arragoniában az eretnekbiróságnak törvényes jogosultságot biztositson és az ellentmondást vagy ellentállást megbénitsa. Torquemada erre a célra a saragossai corteszgyülés vége felé tudósokból, grandokból és lovagokból álló külön gyülést hivott egybe és előttük az eretnekbiróság szükséges voltát a maranok tulnagy hatalmával és a zsidósághoz való ragaszkodásukkal indokolta. Ezt a gyülést Alfonso de la Caballeria, az arragoniai birodalom második kancellárja vezette, aki egy Pedro nevü kitért zsidónak volt a fia, de sem ő, sem más a gyülekezeten résztvett maranusok nem tiltakoztak Torquemada fejtegetései ellen. Erre a király az inquisitiót törvényre emelte, kinevezte a birákat, még pedig Pedro de Arbuez de Epila kanonokot Arragonia részére és Jaglár Gáspár domonkosbarátot Valencia területére (1485 május). Egybehivták a királyi hivatalnokokat és városi tanácsosokat és arra kötelezték őket, hogy a biróságot mindenben támogassák. A hivatalnokok sorában több maranus volt, mint pl. Sancho de Patornoy, királyi főtárnokmester, Francesco de Santa-Fé, a gaz hitehagyott Lorqui Józsua fia, az arragoniai kormányzóság ülnöke és mások.

Vajon mi volt ez? Simulékonyság, képmutatás, vagy önállóság? Hosszu időt engedtek elmulni, mig állást foglaltak az inquisitio ellen, nyugodtan nézték, mint tölti meg Arbuez a börtönöket és mint ás ki régi pöröket az elhalt maranok ellen.

Hány áldozatot vitt máglyára Arbuez működése alatt az inquisitio Arragoniában! Toledoban egy szemtanu, aki gyönyörködött az autodafében, feljegyezte számukat és nevüket, de nem igy Saragossában. Annyi ismeretes, hogy Saragossában is nagyon sok ujkereszténnyt égettek el. Arbuez mint Torquemada megbizottja, utasitásánál és egyéniségénél fogva, kiméletlenül járt el. Annyira reszkettek tőle, hogy Saragossában is menekülésben kerestek menedéket, mint Sevillában és Toledóban. Kezdetben az arragoniai inquisitio csak a középosztályból szedte áldozatait. Később a legtekintélyesebb maranusok is, mint pl. Leonardo de Eli, börtönbe kerültek, mire felocsudtak abból a balhitből, hogy az inquisitio keze olyas magasra föl nem ér. A magasabb ranguak akkor összeverődtek, hogy tanácskozzanak, mi módon fordithatnák el a fenyegető csapást. A legnagyobb buzgalmat a hitehagyott Eleázár József fiai fejtették ki, a két Sanchez testvér, akik közül az egyik, Gábriel királyi kincstáros, a másik, Francisco, Fernando király háznagya volt. Szövetkeztek Sancho de Paternoyval, aki királyi számvevőszéki tanácsos

volt, Luis de Santangellel, kinek atyja magas udvari méltóságot viselt és egy kiváló jogászszal, Jayme de Montfeávval. Ezek keresztény családokkal sógorságban lévén, összeköttetésben állottak a legmagasabb körökkel és remélték, hogy ezen befolyás következtében a király legalább az elitélt maranusok javainak elkobzását fogja beszüntetni és igy az inquisitio fenntartásának és az ő üldözésüknek főcélja elesik. Meghitt embereket küldtek az uj pápához, VIII. Incéhez is, hogy ez szót emeljen az üldözések ellen. Minthogy azonban ezen eszközök nem váltak be, elhatározták, hogy az inquisitiónak elriasztó példát szolgáltatnak. Ha Arbuez inquisitort és véres cinkosait láb alól elteszik, senki sem meri többé a veszedelmes hivatalt elvállalni. Az összeesküvést oly kevés elővigyázattal szőtték, hogy szinte csodálatos, hogy el nem árulták időnek előtte, ahogy ez Sevillában és Toledóban történt. Tulságos gyakran összejöttek saját lakásaikon, vagy a templomokban; számos maranus, sőt több velük rokoni viszonyban álló vidéki és saragossai keresztényt is beavattak a titokba. Minden csatlakozó bizonyos járulékot fizetett a felmerülő költségek fedezésére a kincstárosok kezéhez. Juan de la Abadia, kinek nővére máglyán halt meg, bérelte fel a gyilkosokat Arbuez ellen és megbeszélte velük a végrehajtás tervét. Bátoritotta az összeesküvőket az a körülmény, hogy a királyság egyes városaiban elégedetlenség mutatkozott az inquisitio meghonositása miatt. Teruelben, Valenciában és más városokban izgalmas népfelkelések ütöttek ki, mivel a maranok ellen bünpörök tétettek folyamatba és a zendülést csak vérontással fojthatták el.

Juan de la Abadia markos férfiakat nyert meg a kivitelnek, Juan de Esperaendeo, Vidal Franco de Uranso és még négy más elszánt ember személyében, akik vállalkoztak, hogy a merényletet Arbuez ellen végrehajtják. Arbuez — ugy látszik — neszét vette a dolognak, mert egy idő óta testét páncélinggel vértezte, fején pedig vassisakot hordott. 1485 szeptember 15-én, mikor Arbuez hajnal előtt lámpával a kezében hajnali misére a templomba ment, Juan de la Abadia, Juan de Esperaendeo és Vidal de Uranso utána osontak és amint térdrebocsátkozott, halálos sebeket ejtettek rajta. Vérrel boritva vitték ki a templomból és két nappal később meghalt.

A gyilkos merényletnek gyorsan terjedt hire s egészen más hatást szült, mint az összeesküvők várták. A keresztények összeálltak és vésztjósló hangon kiáltották: „Tűzbe a zsidókeresztényekkel, akik a főinquisitort meggyilkolták!“ Vége lett volna az összes maranusoknak, ha a király természetes fia, az ifju érsek, Alfonso de Aragon lóháton nem

tartja vissza a tömeget az erőszakosságtól. De megigérte, hogy a tettesek és cinkosaik megbüntetésével teljes elégtételt fog szerezni.

Fernando király ezt a rosszul sikerült összeesküvést bőven kizsákmányolta, hogy az inquisitiót Arragoniában megszilárditsa. A meggyilkolt Arbuezzel a királyi pár valóságos bálványozást üzött. Szobrot állitottak emlékének és érdemeit a vallás megerősitése és a zsidózó eretnekek kiirtása körül megörökitették. A dominikánusoknak is kapóra jött az első inquisitor halála; csak egy martyrra volt szükségük, hogy vértörvényszéküket glóriás fénynyel övezhessék.

Igyekezetük már most odairányult, hogy Arbuez Pétert szentté, azaz félistenné avattassák. Nem sok időbe került és égi kinyilatkoztatás hirét költötték, hogy t. i. a szent vérbiró megjelent és az egész világot intette, buzditotta, támogassák az inquisitiót; megnyugtatta a biróság tagjait, kik annyi emberéletet küldöttek máglyára, hogy ne gyötörjék magukat aggályokkal, mert az Égben kiváló diszhelyek várakoznak rájok.

A balsikerü saragossai összeesküvés nyomán a Moloch uj áldozatok tömegéhez jutott. Több összeesküvő nyilt és teljes vallomást tett és a részesek egész lajstroma csakhamar az inquisitorok kezében volt. Mint zsidózó eretnekeket és a szent Officium ellenségeit kettőzött buzgalommal üldözték őket. Ha kézre kerültek, Saragossa utcáin végigvonszolták, kezeik levágása után bitófára akasztották őket, majd hulláikat máglyán elégették. Több mint kétszáz ujkeresztényt itéltek el az összeesküvésben való bünrészesség miatt. Előkelő maranus családok, nevezetesen a Sanchez és Sant-Angel házak számos férfi és nőtagja szenvedett kinhalált a lobogó máglyákon. Francesco de Santa-Fé, a hittagadó Lorqui Józsua fia, aki az első csóvát dobta a zsidóság ellen az inquisitio máglyáinak felgyujtására, most maga is az inquisitio által máglyára itélve, öngyilkosságot követett el börtönében. Hasonlókép cselekedett de la Abadia. Pedro de la Caballeria, a hitehagyó „Buzgólkodjatok az Istenért" cimü vádiratával lángra lobbantotta a vallási dühöngést és most az ő rokonait itélték nyilvánosan vezeklésre san-benito-öltözetben. A menekülők képben égettettek el és azokat, akik a menekülő maranusoknak rövid időre menedéket nyujtottak, nyilvánosan átok alá helyezték. Ezt az itéletet végrehajtották a király unokaöcscsén, Navarrai Jakab hercegen is, aki egy szökevény maranust néhány napig magánál tartott Toledóban. Azoknak a maranusoknak a csontjait, kik az inquisitor Arbuez halálának okozói voltak, kiásták és nyilvánosan vallási ünnepélyességgel elégették. Mennyire ment az eretnekbirák embertelensége, hiven jellemzi a következő eset. Egy összeesküvő, Gáspár de Cruz, aki pénzt gyüjtött a vál-

lalatra, szerencsésen Toulosba menekült és ott meghalt. Az inquisitio nem elégedett meg képbeli elégetésével, hanem elfogta fiát, mint apjának segitőjét a futásban és elitélte, hogy Toulosba vándoroljon, az odavaló dominikánusoknak az itéletet felmutassa és azokat kérje, hogy atyjának holttestét kiássák és elégessék. A gyönge fiu engedelmeskedett és visszahozta Saragossába a dominikánusok tanusitványát, mely szerint apjának holttestét fia inditványára meggyalázták. Ép ily vérlázitó az a kettős becstelenség, melylyel egy másik fiu apját, Simon de San-Angelt és anyját, Lunel Klárát az inquisitoroknak, mint zsidózó eretneket feladta, mire mind a kettő tűzhalálra itéltetett.

Néhány északspanyol város: Lerida és Barcelona saját falai között kemény ellentállást fejtett ki az inquisitio behozatala ellen, de mindhiába. Fernando haszonlesése és Torquemada véres fanatizmusa minden akadályt legyőzött, a pápai udvar pedig mindenre ament mondott. A következő évben, mikor az inquisitiót Barcelonában és Mallorca szigetén is beszentelték, ezeken a helyeken kétszáz maranus szenvedett tűzhalált. Egy zsidó kortárs, Izsák Aráma igy ir erről: „Napjainkban füstoszlopok emelkednek magasra minden spanyol tartományban és a szigeteken. Az ujkeresztények harmadrészét tűz hamvasztotta el, harmadrészük bujdosva bolyong, hogy elrejtőzhessék, a többi örökös remegésben és aggodalomban él. Igy szaporodott a véres áldozatok száma évről-évre.

A vérbiróságok igy változtatták Spanyolországot lángoló pokollá, melynek tűznyelve nemsokára elérte és elhamvasztotta az ős-keresztényeket is. Azalatt a tizenhárom év alatt, mig Torquemada sötét szelleme garázdálkodott Spanyolországban (1485—1498), legalább 2000 maranus pusztult el a máglyán, mig a kiközösitettek száma, akik önkényes vallomás alapján bünbocsánatban részesültek és megbecstelenittettek, meghaladta a tizenhétezret. Avilában, Torquemada lakóhelyén, ahol a laguardiai gyermek keresztrefeszitése koholmányának alapján 1490-ben nyilt meg az eretnek-törvényszék, nyolc év alatt, Torquemada haláláig, hetven maranus hurcoltatott a tűzhalálra. Ezek közt volt Fernando Gonzales kanonok szüleivel együtt és még két más keresztény pap. Gonzales szülei, különösen anyja, Ines, bátran vallották, hogy ők igenis zsidó életet éltek és másokat is bátoritottak erre. A hetvennek neve, valamint azoknak nevei, kik, mivel megmenekültek, képben égettettek el, továbbá az 1498 után elitéltek nevei ma is láthatók az avilai kolostor-templomban.

Olyanokat is gyanuba fogtak, akiknél zsidó eretnekség fel sem

volt tehető, ha magas hivatalokat viseltek; nem látták szivesen magas méltóságukat és messzeérő befolyásukat. Torquemada főinquisitor két zsidószármazásu püspök, Davilla és de Aranda ellen is támadólag lépett fel, hogy ha már nem sikerül őket máglyára vinnie, legalább hivatalaiktól megfoszthassa. Juan Ariaz Davilla, Segovia püspöke, Diego Arias Davillától származott, aki Vicente Ferrer őrjöngésének idejében lett keresztény. Atyját II. Juan király az állami számvevőszék főnökévé nevezte ki és IV. Henrik nemesi rangra, majd a spanyol grandok közé emelte. Ennek idősebb fia, Pedro, Pugnonrostro grófja lett és ősnemesi család lányával kötött házasságot. A fiatalabb fiu, Juan Segovia püspökségét kapta. Mint ilyen nyolc ártatlan sepulvedai zsidót végeztetett ki. Pedro de Aranda, Calahorra püspöke szintén zsidó apától, Gonzale Alfonsótól származott, aki Diego Davillával egyidőben lett kereszténynyé és pappá. Két fia püspöki méltóságra jutott, az idősebb Calahorában, az ifjabb Montrealban, Sziciliában, az előbbi azonfelül a castiliai tanács elnöke volt.

E két egyházi méltóság ellen emelt panaszt Torquemada; nem közvetlenül ugyan, hanem előbb szüleik ellen, hogy azok mint zsidók haltak volna meg, minek folytán csontjaik kiásandók és elégetendők. Hagyatékuk fiaiktól elkobzandók és azok püspöki állásaiktól elmozditandók. Ámde VI. Sándor pápa szembeszállt azzal a törekvéssel, mely a püspök kipellengérezésével az egyházat magát bélyegezné meg.

Egy leiratban a pápa azt az érvet fejtegette Torquemada üldözési dühe ellen, hogy egy régi bulla értelmében egyházi méltóságok viselői ellenében eretnekség miatt csak apostoli külön bizottság indithat és folytathat eljárást. Követelte, hogy az ügyiratokat Davilla és de Aranda pörében neki küldjék be vizsgálat céljából. Egyben felhasználta a pápa az alkalmat és Antonio Palavicini rendkivüli követét küldte ki az ügy felderitésére. Az eredmény a két esetben különböző volt. Juan Arios Davilla Rómában kitüntetésben részesült és becsületben halt meg, ellenben Pedro de Aranda, kit szintén Rómába idéztek és ott meg is jelent, püspöki méltóságától, sőt papi állásától is megfosztatott és haláláig a szent Angelo börtönben sinylődött.

Torquemada és az inquisitorok már akkora önállóságra tettek szert, hogy nemcsak a pápa véleményével, hanem a királyi pár akaratával is dacolhattak. A fejsze fellázadt a kar ellen, mely vágott vele, a fürész az ellen, aki vezette. A király akarata ellenére emelt vádat Torquemada Don Alfonso de Caballeria alkancellár ellen, aki részese volt az Arbuez inquisitor elleni összeesküvésnek. Caballeria zsidó vérből eredt és nagy-

anyjának, Violandának csontjait visszaeső eretnekség cimén égették el. Első felesége is eretnekség gyanujában állott és nyilvános vezeklésül arra itéltetett, hogy egy autodafét bünbánó ruhában nézzen végig. Alfonso de Caballeria, noha a király különös kegyében állott, megvádoltatott, hogy zsidózó eretnek és az összeesküvők cinkostársa. Ő azonban a pápához felebbezett és a vérbiróság illetékességét személyére nézve visszautasitotta. A király is pártjára állott és az inquisitio kénytelen volt őt felmenteni és mint az egyházzal kiengesztelt hivőt ujra befogadni. Hét leánya a legelőkelőbb nemesekkel lépett házasságra. Egyik fia a király unokáját, a későbbi V. Károly császár unokahugát vette feleségül. Majdnem az egész magas spanyol nemesség ereiben (legalább anyai részről) zsidó vér folyik. Vagy a Davillák, vagy a Pugnonrostrók révén Castiliában, Arragoniában pedig a Ribegorza grófok, de Lunas hercegek révén, kiknek ősnőjük, Estanca, Abiatar Oneo (Kohen) leánya volt. Estanca katholikus Ferdinand egy féltestvérének volt a felesége. A király maga, aki annyi nyomoruságot hozott a zsidókra, szintén rokonságban állott egy zsidó családdal.

Ha az inquisitio nem dult volna oly kegyetlenül a maranusok ellen, ezek a zsidó vérrel az eleven zsidó szellemet is beoltották volna a spanyol fajba és a hanyatlástól megmenthették volna a pusztulásnak induló országot.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK KIÜZETÉSE SPANYOLORSZÁGBÓL.

Maranusok és zsidók. Torquemada kényszeriti a rabbinusokat a maranusok denunciálására. Juda Ibn Verga. Zsidók az udvarnál Fernando és Isabella alatt. Izsák Abrabanel. Élete és irodalmi működése. A portugál zsidók V. Affonso alatt. Gedalja és József Ibn Jachja. Abrabanel menekülése Portugáliából és szereplése Spanyolországban. A zsidók Granadában. Izsák Hamon. A Gavison-család. Szádja Ibn Danan és művei. Malaga elesik. A zsidó foglyok. Ábrahám Senjor és Salamon Ibn Verga. Granada átadása és a zsidók szomoru sorsa. Fernando és Isabella kiutasitási rendelete. A rendelet hatása. Torquemada téritési eszközei. Kivándorlás Spanyolországból. Izsák Aboab. Bucsu a siroktól. Spanyolország hanyatlása a zsidók kivándorlása következtében. A zsinagógákat és tanházakat katholikus templomokká és kolostorokká változtatják. A visszamaradt maranusok sorsa. Az inquisitio áldozatai. Torquemada rettegése. Utódját, Dezát titkos zsidózással vádolják. Bajazid a zsidók kiüzéséről.

(1483—1492.)

Az inquisitio szörnyetege, amely eleinte az ujkeresztényeket pusztitotta, csakhamar a zsidók ellen fordult és a legfájdalmasabb csapást mérte reájuk. A zsidók és a maranusok közötti összefüggés sokkal szorosabb volt, semhogy egymás szenvedései iránt közömbösek maradhattak volna. Benső, testvéries viszony fűzte őket egymához. A zsidók mély részvétet éreztek szerencsétlen testvéreik iránt, akik kényszerüségből a kereszténység álarcába burkolóztak, és igyekeztek őket zsidó érzésükben megerősiteni. Kioktatták a kereszténységben nevelkedett maranusokat a zsidóság ritusaira, titkos vallási összejöveteleket tartottak velük; zsidó iratokat szereztek nekik, értesitették az ünnepek és bőjtnapok beköszöntéséről és módot nyujtottak nekik azok megtartására.

Sevillában és egyáltalában Andalusiában, ahol Fernando Martinez támadásai és az 1412—1414 között többször megismételt kegyetlen üldözések következtében nagyon sok zsidó tért a keresztény vallásra, de azzal az eltökélt szándékkal, hogy amint alkalom kinálkozik, visszatérnek őseik hitére, különösen hálás talajra akadt a zsidók ama törekvése, hogy formailag elszakadt testvéreiket ismét magukhoz vonják. A legbuzgóbb volt ebben Juda Ibn Verga Sevillából, aki kabalával és asztronómiával foglalkozott és az andalusiai helytartónál nagy tiszteletben állott.

A királyi pár ezért, midőn az inquisitio felállitásával kezdett foglalkozni, mindenek előtt arra törekedett, hogy teljesen elkülönitse a zsidókat a keresztényektől, de különösen az ujkeresztényektől. Csak a zsidó vallásu orvosoknak engedték meg, hogy a zsidó negyeden kivül lakjanak, mert a keresztény lakosságnak szüksége volt reájuk.

De a zsidók és maranusok legszigorubb elkülönitése sem téphette

szét közöttük a testvéri köteléket. Érintkeztek ezentul is, csak óvatosabban. Minél nagyobb lett a veszedelem, annál jobban vágyódtak arra, hogy találkozzanak és vigasztalják és erősitsék egymást; és össze is jöttek titokban az árgusszemü papok kémkedései ellenére.

A zsidók és a maranusok titokzatos és veszedelmes összejövetelének tehát bizonyos romantikus szinezete volt. És miként a szerelmeseknél, náluk is bekövetkezett az, hogy minél jobban akarták őket elszakitani egymástól, annál szorosabb és bensőbb lett a viszonyuk.

Ennek a szerelmi köteléknek a széttépését tüzte ki célul Torquemada főinquisitor.

A rabbinusokat és a hitközségeket arra akarta kényszeriteni, hogy árulják el azokat a maranusokat, akik tovább is a zsidó ritusok szerint élnek. Milyen tragikus lelki küzdelmekbe sodorta ezzel a rabbinusokat. Hiszen a maranusok elárulása annyi lett volna, mint kiszolgáltatni őket a máglyahalálnak! Alig is akadt, aki a felszólitásnak eleget tett volna Inkább eltűrték a büntetést. Juda Ibn Verga, akitől szintén az álkeresztények megnevezését követelték, elmenekült inkább Sevillából és Lissabonba vándorolt — ahol később mint martyr esett el, — mert nem akarta a maranusokat elárulni. Szóval az inquisitorok nem érhették el céljukat zsidók segitségével és a zsidók titokban tovább is érintkeztek az ujkeresztényekkel.

Persze, hogy ilyen tapasztalatok után még inkább azon voltak a papok, hogy a zsidókat teljesen kizárják a keresztény társadalomból.

A szomoru intézkedések után a castiliai és arragoniai zsidók el lehettek készülve arra, hogy szülőföldjükön nem lesz sokáig maradásuk. De sokkal jobban szerették hazájukat, semhogy kényszer nélkül tudták volna azt elhagyni. Támaszkodtak különben a királyi párra is, amely támadásokkal szemben lelkiismeretesen megvédte őket.

Mikor a külön zsidó negyedekbe költözködtek, Fernando és Isabella intézkedtek, hogy semmi bántódásuk ne legyen. Isabella királynő egyszer nyiltan kifejezte rosszalását a toledoi és guipuscoai hatóság zsidóellenes rendeletei fölött.

Azonkivül tudatában voltak a zsidók annak, hogy a keresztény lakosság nem nélkülözheti őket. A keresztény betegek szivesebben fordultak zsidó orvoshoz; az alacsonyabb néposztályok a zsidóktól kértek tanácsot, ha valami pörük volt és zsidókkal olvastatták fel a papoktól érkezett iratokat.

Sokat biztak továbbá az udvarnál nagy kegyben álló zsidók segitségében is. Igy Ábrahám Senjorban, akit országos főrabbinak neveztek

ki, és aki a királyi pénzügyeket kezelve, nagy szolgálatot tett a fejedelmeknek a mohamedánok elleni harcokban.

Tőle várták a zsidóellenes befolyás ellensulyozását. Ehhez járult még az a körülmény, hogy éppen abban az időben, midőn Torquemada kivetette hálóját a maranusokra és zsidókra, a hires Abrabanel nagyon fontos álláshoz jutott a castiliai udvarnál és a spanyol zsidók azt hitték, hogy az ő oltalma alatt dacolhatnak majd az embertelen dominikánusokkal. Abrabanel magas állása, aki jellemével, a zsidóság és a zsidó tudomány iránt táplált véghetetlen szeretetével Sámuel Hanágidra emlékeztetett, csalfa reményekbe ringatta őket.

Don Izsák ben Juda Abrabanel (szül. Lissabonban, 1437-ben, meghalt Velencében 1508-ban) méltón bezárja a spanyolországi zsidó államférfiak sorát, amely Chaszdái Ibn Sapruttal kezdődött és mindig a zsidóság fellenditésével és megvédelmezésével volt kapcsolatban. Családja a Dávid-dinasztiáig vezette vissza eredetét és eme előkelő származását senki sem merte kétségbe vonni. Nagyatyja, Samuel Abrabanel, aki az 1391-iki zsidóüldözés alatt szinleg a keresztény hitre tért, rövid idő mulva ujra visszatért régi hitéhez, melyet lelkében egy pillanatig sem hagyott el. Atyja, Juda Abrabanel kincstárosa volt egy portugál herceg-nek és nagy befolyásra tett szert.

Izsák Abrabanel koraérett természet volt, világos, józan észszel megáldva, de lendület és mélység nélkül. A közelfekvőt, a jelen viszonyait és körülményeit, a kézzelfogható valóságot csalhatatlan érzékkel fogta fel; de a távol fekvőt, a szem látóhatárain kivül eső dolgokat nem birta meglátni a ködös homályon keresztül.

A zsidóságnak, ragyogó multjának és istenhitének vizsgálása volt Abrabanel kedvelt témája ifjukorától fogva. Mint egész fiatal ember irt egy könyvet, melyben Istennek Izrael iránt való különös gondviselését bizonyitotta. De a filozófiai fogalmakat csak ráerőszakolta magára, a természete nem igen hajlott a filozófia felé. Don Abrabanel pompásan értett az állami ügyekhez, pénzügyi kapacitás is volt, de filozófiai problémák megoldására nem mutatott képességet.

Az akkori portugál király, V. Affonso, felismerte nagy képességeit, udvarába hivta és reábizta az állami pénzügyek kezelését, de egyéb fontos államügyeknél is kérte tanácsát. Nemes jelleme, igaz, belső vallásossága, szerénysége és önzetlensége megszerezte Abrabanelnek az udvaron kivül is a grandok bizalmát és becsülését. A hatalmas, szelid és jóindulatu Fernando, Braganzai herceg, — aki ötven városon uralkodott és 10.000 gyalogos és 3000 lovasból álló hadsereggel rendel-

kezett, — szintugy testvérei Montemar marqui, Portugalia konnetableja és gróf Faro Abrabanellel szoros barátságban éltek. A tudós Joao Secirával, aki az udvarnál nagy tiszteletben állott és a zsidóknak jóakarója volt, szintén sokat érintkezett.

Affonso király udvaránál töltött idejét Abrabanel maga a következő szavakkal irja le:

„Békésen éltem örökölt házamban a dicső Lissabonban. Isten gazdagságot, tiszteletet és áldást adott. Nagy csarnoku palotát emeltem magamnak. Házam középpontja volt a tudósoknak és bölcseknek. Affonso királyi udvarában szeretettel vettek körül, a hatalmas és igazságos király alatt zsidó testvéreim is szabadságban és jólétben éltek. Én közel állottam hozzá, a király támasza voltam és amig élt, szabadon ki- és bejártam palotájában."

Affonso uralkodásához füződött a zsidóság utolsó fénykorszaka a pyreneusi félszigeten. Habár az ő uralkodása alatt jött létre a portugál törvénygyüjtemény (Ordenaçoes de Affonso V.), amely bizánci elemeket és kánoni korlátozásokat tartalmaz, de az akkor még kiskoru királynak nem volt része ebben, másrészt ezeket a törvényeket nem hajtották végre. A zsidók nem viselték a zsidójelvényeket, hanem jártak büszke lóháton és öszvéreken, diszes nyergeken és takarókon, drága mentékben, bogláros süvegekben, aranyozott kardokkal, lovagi fegyverzetben.

Nem lehetett őket a keresztényektől megkülönböztetni. A legtöbb adóbérlő (rendeiros) zsidó volt. Sőt az egyházfejedelmek is zsidókat biztak meg az egyházi adó behajtásával.

A zsidó községek önállósága az országos főrabbi és a hét kerületi rabbi vezetése alatt Affonso idejében teljesen sértetlen maradt, sőt felvették az erről szóló rendeletet a törvénygyüjteménybe is. Ez a rendelet többek között megengedi a rabbinusoknak, hogy államilag érvényes okmányokat héber nyelven állithatnak ki, minek következtében a hatóságoknál hites héber tolmácsokat kellett alkalmazni.

Abrabanel különben nem az egyetlen zsidó kegyenc volt Affonso udvaránál. A két Ibn Jachja testvért, akiknek atyja, Don Dávid állitólag meghagyta, hogy ne vegyenek gazdag örökségükön ingatlan birtokokat, mert a zsidókat nemsokára ki fogják kergetni, szintén szivesen látták az udvarnál. E két testvér egyike, Gedalja Ibn Jachja, egy tudományosan képzett férfiu (szül. 1436-ban, meghalt 1487-ben) udvari orvosa volt Affonsonak, a király halála után kivándorolt és Konstantinápolyban halt meg.

Még nagyobb kegyben állott a királynál Gedalja fivére, József Ibn Jachja (szül. 1424-ben, meghalt Ferrarában 1498-ban). Egyike volt Affonso

legbizalmasabb tanácsosainak. A zsidó irodalomban kevés jártassággal birt ugyan, de nagy vagyonával bő támogatásban részesitette az irodalom mivelőit.

Affonso király, aki nagyon szerette a tudományos és vallási vitákat, kérdéseket intézett egyszer hozzá, amikre József bátran, de nem mindig talpraesetten felelt.

A kérdések a következők voltak:

„Miért nem akarják a zsidók elismerni, hogy Jézus isten, vagy legalább az istenségnek része, miután annyi csodát mivelt?

„Mivel lehet bebizonyitani azt, hogy a zsidóság kinyilatkoztatása örök időkre szól és nem helyezhető érvényen kivül más kinyilatkoztatással?

„Ha a varázslás csak ámitás és csalás, miért szabott ki reá büntetést a mózesi törvény?"

Affonso azt is kérdezte, hogy a zsidók hite szerint meghallgatja-e Isten a keresztények imáját, mire József természetesen igennel felelt.

Affonso szemére vetette még József ibn Jachjának, aki akkor talán országos főrabbi volt, hogy nem tartja vissza a zsidó férfiakat és asszonyokat a feltünő fényüzéstől; a népnek ilyenkor eszébe ötlik, — mondotta a király, — hogy a selyemben és ékszerekkel kevélykedő zsidók a keresztényektől szerezték vagyonukat."

„Nem kivánok tőled feleletet, jegyezte meg még az uralkodó; tudom, hogy csak üldözés és fosztogatás javithat meg benneteket."

A zsidók telt kelyhéből sem hiányozhatott az ürömcsepp. A cortesz zokon vették a királynak jóindulatát a zsidók iránt és figyelmeztették, hogy szerezzen érvényt a kánoni törvényeknek.

Amig Izsák Abrabanel kegyben állott a királynál, „pajzsa és vértje volt hittestvéreinek; megmentette a szenvedőket üldözőik kezeiből, gyógyitotta a sebeket és megvédte a nyájat a bősz oroszlánoktól", amint költői lelkü fia, Juda Leon énekli. Ő, aki meleg szivvel vett részt mindenki szenvedésében; aki atyja volt az árváknak és vigasztalója a gyászolóknak, még mélyebb részvétet érzett törzsének szerencsétlenjei iránt. Mikor Affonso meghóditotta Arcillát, az afrikai kikötővárost, a harcosok a mór foglyok között 250 zsidót is hoztak, akiket a mórokkal együtt rabszolgákul adtak el. Abrabanel intézkedésére a lissaboni község kebelében pénzgyüjtő bizottság alakult és amidőn már elegendő összeg volt együtt, Abrabanel és egyik kollégája utnak indultak és kiváltották az egész országban szétszórtan elhelyezett zsidó rabszolgákat. De ez még nem volt elegendő. A kiváltott zsidó férfiakat és nőket, gyermekeket

felruházták és mindaddig gondoskodtak ellátásukról, amig el nem sajátitották az ország nyelvét és amig maguk fenn nem tarthatták magukat.

Affonso király később követeket küldött IV. Sixtus pápához, hogy trónfoglalásához üdvözöljék és tudtára adják az afrikai mórokon aratott diadalt. A küldöttséggel ment Don Joao Secira is, kinek Abrabanel a lelkére kötötte, hogy beszéljen a pápával a zsidók érdekében; olasz barátját pedig, a pisai Jechielt arra kérte, hogy fogadja szeretettel Secirát, valamint a küldöttség vezetőjét, Lopo de Almeidát, és adjon kifejezést előttük annak, mennyire jól esik az olasz zsidóknak, hogy portugáliai testvéreik oly magas kegyben állanak a királynál. Igy igyekezett Abrabanel mindenütt, ahol csak lehetett, szolgálatot tenni hitsorsosainak.

Szerencsés helyzetéből, amelyet egy igen erényes és mivelt feleséggel és három tehetséges fiával: (Juda Leon, Izsák és Sámuel) osztott meg, kizavarták a portugál politikai események. Pártfogója, V. Affonso meghalt és trónját elfoglalta fia, II. Juao (1481—1495), aki semmiben sem hasonlitott atyához; erősebb akaratu, keménylelkü és csupa képmutatás volt. Még atyja életében koronáztatta meg magát és mikor holtnak vélt atyja, Affonso hirtelen Portugáliában termett, a trónravágyó fiu sötét arcot vágott.

II. Juao, kortársának, XI. Lajos francia királynak lelkiismeretlen politikáját követte. Meg akart szabadulni az országnagyoktól, hogy önálló, abszolut királyságot teremtsen. Mindenek előtt Fernando, Braganza hercege volt az utjában, aki királyi vérből származván, majdnem olyan hatalmas és befolyásos volt, mint a király és mindenesetre kedveltebb nálánál. II. Juao eltökélte magában, hogy elteszi láb alól testvéreivel együtt. Mig udvaránál dédelgető szeretettel vette körül a Braganzai herceget, künn vádiratot készittetett ellene, hogy konspirál a spanyol királylyal, kinek ki akarja szolgáltatni Portugáliát. Letartóztatta és rövid uton lefejeztette; birtokait pedig elkoboztatta (1483 junius havában). Testvérei kénytelenek voltak menekülni, nehogy őket is hasonló sors érje.

Minthogy Izsák Abrabanel jó barátja volt a Braganzai hercegnek és testvéreinek, őt is gyanuba fogta Juao és a zsidó államférfiu ellenségei megerősitették gyanujában. A király erre magához rendelte Abrabanelt és ez, mit sem sejtve, engedelmeskedni akart a parancsnak. Utközben azonban egyik barátja figyelmeztette, hogy ez a látogatása életébe kerülhet és Abrabanel, a Braganzai herceg sorsára gondolva, elfogadta barátja tanácsát és elmenekült. A király üldöztette ugyan lovasokkal, de már nem tudták utólerni.

Igy került Abrabanel Spanyolországba.

Egyik szerény, de férfias hangu iratában hangsulyozta, mennyire ártatlan volt a reá rótt bünben, sőt teljesen büntelennek nyilvánitja a Braganzai herceget is. A gyanakodó despota elkoboztatta Abrabanel egész vagyonát és letartóztatta fiát, Juda Leont, aki mint orvos önállóan működött. Feleségének és gyermekeinek megengedte, hogy a családfő után Castiliába vándorolhassanak.

Toledóban, ahol letelepedett, nagy tisztelettel fogadták a művelt zsidók. Számos tudós és tanitvány csoportosult az ünnepelt és ártatlanul kiüldözött portugál államférfiu köré. Izsák Aboab rabbival és Ábrahám Senior főadóbérlővel csakhamar benső barátságot kötött és az utóbbi mindjárt letelepedése után, társul fogadta az adóbérlethez.

Abrabanel lelkifurdalást érzett, hogy állami ügyek miatt és a mammon szolgálatában elhanyagolja a törvény studiumát és szerencsétlenségét az Ég igazságos itéletének tekintette. Barátai sürgetésére hozzáfogott a négy történeti próféta kommentálásához (1483), amelyeket látszólagos könnyüségük miatt az addigi kommentátorok teljesen figyelmen kivül hagyták. Minthogy azelőtt is már sokat foglalkozott velük, tizenhat nap alatt elkészült Józsua könyvéhez irt kommentárjával, huszonöt nap alatt a birák könyvével és alig három hónap alatt (1483, 1484) Sámuel két könyvével.

Senki sem volt hivatottabb a biblia eme történeti könyveinek kommentálására, mint Abrabanel. Nyelvismeretein kivül sok tapasztalattal pillanthatott bele a politikai bonyodalmakba, megvilágithatta a bibliai előadás homályát, kitölthette a hézagokat és olvasni tudott a sorok között is. Azonkivül felhasználta Hieronymus, Nikolaus de Lyra és Paulus de Burgos keresztény exegétikusok kommentárjait és kiválasztotta belőlük azt, ami értékes. Abrabanel főképen a zsidó birák és királyok politikájára, a hivatalnokok fokozatára, a pénzügyekre és más olyan dolgokra forditotta figyelmét, miket elődei egészen mellékesnek tartottak és ennélfogva nem foglalkoztak velük.

Általában tudományosan tárgyalja ezeket a bibliai könyveket, rendet visz beléjük és megvilágitja mindegyiküket értékes előszóval és tartalomösszefoglalással. Ha Abrabanel nem irt volna olyan terjengősen és ha nem lett volna az a szokása, hogy minden fejezet előtt a fölösleges és fárasztó kérdések egész sorozatát bocsátja, kommentárjai sokkal népszerübbekké válhattak volna, vagy legalább megérdemelték volna a népszerüséget. Még mást sem lett volna szabad tennie; nem lett volna szabad filozófiai vizsgálódásokba bocsátkoznia, mert a filozófiához igazán nem értett.

Abrabanel a filozófia dolgában Nachmani-Chaszdái irányát követte

és csak az ő közhelyeiket halmozta össze. Szabad szót sem akart meghallgatni a zsidóságról; kárhoztatta Abalag, Kaspi, Narboni és Samuel Carça kutatásait és egy sorba helyezte őket az apostata Abner-Alfonso de Valladoliddal. Lévi ben Gersont is elitélte, mert filozófiai elemet vitt be a zsidóságba. Miként kortársa, József Jábec, ő is azon a nézeten volt, hogy az üldözés, amely a spanyol zsidókat érte, büntetés az itt-ott mutatkozó hitetlenség miatt. De kevesebbet szenvedtek-e a német zsidók, akiknek sejtelmük sem volt az eretnek-filozófiáról?

Abrabanel csak kevés időt szentelhetett tanulmányainak; az irót ismét háttérbe szoritotta az államférfiu. Mikor éppen hozzá akart fogni Judea és Izrael királyai sorozatának megvilágitásához, Fernando és Isabella udvarukhoz hivták és rábizták az állami pénzügyek vezetését. A granadai mórok ellen vezetett spanyol sereg 1483-ban nagy vereséget szenvedett az axarquiai hegység között. A kincstár kiürült, az alap, amelyet Sixtus pápa ennek az ugynevezett szent háborunak rendelkezésére bocsátott, elfogyott. Fernando abba akarta hagyni a hitetlenek ellen inditott háborut, a királynő azonban minden áron diadalt akart szerezni a keresztnek. De honnan vegyenek pénzt az uj háborura? A portugál zsidó államférfiuhoz fordultak tehát, aki ezután nyolc esztendőn által (1484 március — 1492 március) kifogástalanul vitte az állami pénzügyeket, lendületet adván az ország közgazdaságának.

Abrabanel nagy segitségére volt a királyi párnak. Ő maga beszéli, hogy a fejedelem az ő szolgálata alatt nagy vagyont szerzett, sok birtokot vásárolt. A grandoknak is tehetett szolgálatokat, mert a királylyal együtt nagy tiszteletben részesitették ők is. Emellett maga Abrabanel is meggazdagodott. Mennyire nélkülözhetetlen lehetett ez a zsidó államférfi, ha a tulbuzgó katholikus fejedelmi pár, a bősz Torquemada szemeláttára, a kánoni törvények és ismert cortesz-határozatok ellenére zsidó pénzügyminiszterre bizta az állami pénzügyeket.

Annyi tekintettel volt az udvar Abrabanelra és más zsidó pénzügyi férfiakra, hogy, a zsidók barátainak és ellenségeinek ámulatára, figyelmen kivül hagyta a kánoni korlátozásokat, amelyeket pápák, konziliumok és corteszhatározatok annyira sürgettek. IV. Sixtus pápa keservesen panaszkodott (1484 május 31), hogy a spanyol zsidóknak különösen Andalusiában tulságosan sok szabadságot engednek, nem kényszeritik a szégyenfolt viselésére, keresztény cselédeket tartanak, zsidó orvosok kezelnek keresztény betegeket, kezükre bizzák az állami, sőt egyházi adók behajtását és általában érintkezést folytatnak egymás között zsidók és keresztények, ami a katholikus vallásnak nagy szégye-

nére válik. És a pápa sürgette a kánoni korlátozások szigoru végrehajtását és a zsidók megalázását.

Ugy látszik, Abrabanel és más befolyásos zsidók felhasználták befolyásukat arra is, hogy az inquisitiótól sanyargatott maranusok sorsán enyhitsenek. Felhozták védelmükre többek közt azt, hogy azok a dolgok, amik miatt az ujkeresztényeket zsidózással vádolták, nem is tartoznak a zsidó ritusokhoz.

Az inquisitio áldozatainak érdekében tett lépések, ugy látszik, eredményhez vezettek, mert a dominikánusok ennek ellensulyozására „A talmud cáfolata és censurája" cimü iratot bocsátottak ki, amelyben Torquemada eljárását igazolták.

Abrabanel természetesen a hitükhöz hű maradt zsidók érdekét is odaadással védte meg az udvarnál. Hogy mennyi és milyen szolgálatot tett kormányzása alatt hitsorsosainak, homályban maradt a később bekövetkezett iszonyatos szerencsétlenség folytán. De mindenesetre védőfaluk volt Castiliában is, miként Portugáliában. Mert a zsidók elkeseredett ellenségei, a domonkosok bizonyára akkor sem fukarkodtak a vádaskodásokkal. Majd azt terjesztették, hogy a zsidók meggyalázták valamelyik templomban a keresztet, majd hogy elraboltak egy keresztény gyermeket és keresztre feszitették, majd meg, hogy Valenciában meg akartak ölni egy keresztény gyermeket, de elriasztották őket, mielőtt a tettet végrehajtották volna.

Közben tovább folytatódott a zsidókra és mórokra nézve oly szerencsétlen háboru, amely kevés megszakitással hét esztendeig tartott (1484—1491) és amelynek a költségeihez a zsidóknak is hozzá kellett járulniok. A községekre rendkivüli hadi adót (alfarda) vetettek ki, amit Villaris királyi fiskális könyörtelen szigorral hajtott be. A későbbi máglyákhoz maguk a zsidók teremtették tehát elő a fát.

Granada államában, melynek gőgje idézte elő bukását, nem kevés zsidó lakott és a zsidók számát szaporitották a maranusok is, akik a máglyahalál elől menekültek oda Spanyolországból. Itt sem volt ugyan irigylésreméltó sorsuk, mert a spanyolok zsidógyülölete ide is követte őket, de legalább szabadon gyakorolhatták vallásukat és életük nem forgott állandóan veszélyben. Izsák Hamon udvari orvosa volt az utolsó granadai uralkodók egyikének és nagy kegyben állott az udvarnál. Midőn egyszer a granadai utcákon viszály támadt és a körülállók a próféta nevében kérték a veszekedőket, hogy hagyják abba a harcot, nem hallgattak reájuk, de amidőn a király udvari orvosa nevében szólottak hozzájuk, azonnal szétváltak.

Ez az eset, amelynél kitünt, hogy a lakosságnál nagyobb a respektusa Izsák Hamonnak, mint Mohammed prófétának, arra ingerelt egyes fanatikus mohamedánokat, hogy mészárlást rögtönözzenek a granadai zsidók közt. Csak azok menekültek meg, akik a királyi várban találtak oltalmat.

A granadai zsidó orvosok elhatározták ezután, hogy nem fognak többé selyemruhát viselni és nem járnak többé lóháton, hogy ne ingereljék a mohamedán lakók irigységét.

Granadában ebben az időben egy igen tekintélyes család élt, a Gavizonok, akik az 1391-iki zsidóüldözések alatt Sevillából menekültek oda és tagjaik között sok tehetséges irót és költőt, továbbá sok hős martyrt számláltak.

A granadai község és a kis állam rabbija Szádja ben Majmuni Ibn Danan volt. (Működött 1460—1505.) Régi tekintélyes család sarja és korának ama ritka férfiai közé tartozott, kik a talmudstudium és a héber nyelvismeretek mellett a történelem és poézis iránt is érdeklődtek. Sőt maga is költő volt és irt szerelmi verseket:

„Kedvesem ül az ölemben,
Ölében tart zengő hárfát
És halálra dalol engem."

Spanyolországnak arabul beszélő részében született és nevelkedett és igy nem érintette az a komor vallási hangulat, amelyet Aséri a keresztény Spanyolország zsidóságába plántált és amelyet az üldözések még jobban fokoztak. Szádja ibn Danan mintegy utóhangja volt Jehuda Halévi és Ibn-Ezra szép korának. Az örömet kerülő rabbinizmus és a vallási tulbuzgóság nem nehezedett ólomsulyként a lelkére és nem akadályozta meg fantáziájának röptét. Szádja ibn Danan nagyra becsülte a poézist és félprófétáknak tekintette a költőket, sőt egész prófétáknak, ha muzsájuk a vallás szolgálatában állott. De a versmértéket és a rímet nem tartotta szükségesnek, minthogy a biblia költészete ezeket nem ismeri.

Miként a költészetre, nagy sulyt helyezett a zsidó történelem ismeretére is. Az ifjuság számára rövid áttekintést adott a zsidó királyokról, Saultól Herodesig és Bar-Kochbáig, tekintettel az időszámitásra; azonkivül összefoglalta a hagyomány képviselőinek történetét a misnagyüjtő Rabbi Jehuda Ha-Nászitól Maimuniig, lehetőleg chronologiai adatokkal.

Az inquisitio Szádja ibn Danannak érdekes rabbinikus döntésre

szolgáltatott alkalmat. Egy maranus, akinek az ősei vagy száz évvel azelőtt kényszerből a katholikus vallásra tértek át, Castiliából Malagába menekült és itt felvéve a zsidó vallást, megházasodott és nemsokára meghalt. A kérdés most az volt, vajjon ezt a házasságot ugy kell-e tekinteni, mint született zsidó házasságát, vagy pedig mint prozelitáét, mert az első esetben a törvény szerint az elhalt férj testvére köteles elvenni a sógornőjét, a férj testvére pedig keresztény, vagy legalább álkeresztény maranus volt. Midőn egy hivatlan kijelentette, hogy az ujkeresztényeket általában renegátoknak kell tekinteni, Szádja Ibn Danan a leghatározottabban e nézet ellen foglalt állást és megokolta véleményét azzal, hogy a szerencsétlen maranusokat, akik bensejükben távol állanak a reájuk tukmált vallástól, a keresztények is zsidóknak tekintik és annak csufolják. Sőt a maranusok gyakran feláldozzák életüket hitükért. Zsidóknak kell tehát őket tekinteni.

Malaga, a szép kikötőváros, Andalusia gyöngye, ezután már nem sokáig maradt a szerencsétlen maranusok menedékhelye. A granadai fejedelmek vetélkedése miatt Malaga a győztes keresztények kezébe került és a túlkatholikus királyi pár diadallal vonult be kapuin (1487 augusztus 18). Az egész lakosságot rabszolgaságra itélték. Közöttük volt körülbelül 450 zsidó. Csakhogy a zsidó jótékonyság ezt nem hagyta abba. Castilia főadóbérlője, Ábrahám Senjor és üzlettársa, Izsák Abrabanel, nagy összeget gyüjtöttek a zsidók kiváltására. Az ifju Salamon ibn Verga, Juda ibn Verga fia, ugyanaz, aki később leirta szétszórt hitsorsosainak szenvedéseit, beutazta a spanyol községeket és összegyüjtött 27.000 aranydublont (körülbelül félmillió koronát). Az összegyüjtött pénzen kiváltották az összes zsidókat. Tizenkettő közülök szerencsétlenül járt. Néhány dominikánus rájuk ismert, hogy valamikor fölvették a keresztséget, mire elfogták és elevenen, lassu kinok között elégették őket.

Hosszu, véres harc után a gyönyörü Granada a spanyolok kezébe került. Az utolsó könnyelmü mohamedán király, Muley Abu Abdallah (Boabdil, Abulhasszan), titkos szerződést kötött Fernandóval és Isabellával (1491 november 25-ikén), melynek értelmében két hónapon belül átadja nekik a várost és a tartományt. A feltételek meglehetősen kedvezőek voltak. A mórok vallási szabadságot, önálló itélőjogot, kivándorlási engedélyt kapnak; megtarthatják régi szokásaikat és a királynak ugyanannyi adót fizetnek, mint azelőtt a mór fejedelmeknek; a renegátok, vagyis azok a keresztények, akik az izlámra tértek át, vagy helyesebben a mudejárok, vagyis álkeresztények, akik az inquisitio elől Granadába

menekültek és itt visszatértek régi hitükre, az izlámra: teljesen föloldatnak és tovább gyakorolhatják vallásukat, anélkül, hogy az inquisitio bánthatná őket. Ezt az utóbbi pontot kiterjeszti a szerződés a zsidókra is, de azzal a különbséggel, hogy a vallásukra visszatért maranusok a város átadása után csak egy hónapon belül vándorolhatnak ki szabadon; akik még tovább is a városban maradnak, az inquisitio hatalmába esnek.

1492 január 2-ikán tartotta Fernando és Isabella ünnepélyes bevonulását Granadába. A mohamedán birodalom, miként egy mese az ezer és egy éjszakából, teljesen eltünt a félszigetről. Az utolsó fejedelem, Muley Abu Abdallah szomoru bucsupillantást vetett az eltünt dicsőségre, visszavonult a számára kijelölt Alpujarrok hegységébe, majd, amidőn itt nem birta legyőzni kedvetlenségét, átkelt Afrikába.

Nyolc évszázad után a pyreneusi félsziget ismét egészen keresztény lett, miként a nyugati gótok alatt.

De az Ég nem örülhetett ennek a győzelemnek, mert ez a diadal uj emberáldozatokat juttatott a pokol mestereinek.

A zsidók érezték legelőször a granadai győzelem hatását.

A granadai mohamedánok ellen való háboru, amely eleinte csak határsértések megtorlására indult, lassanként kereszteshadjárat jellegét vette fel, szent háboruvá fejlődött, a kereszt dicsőségének és a keresztény vallásnak terjesztésére. Nemcsak a bigott királynőt és a kenetteljes királyt, hanem az összes spanyolokat mámorba ejtette a diadal és tomboló fanatizmusra ragadta. A hitetlen mohamedánok legyőzve és a még hitetlenebb zsidók tovább is szabadon mozoghassanak abban az országban, amelyért a szent szűz annyi csodát tett? Ez a kérdés sokkal szembetünőbb volt, semhogy a zsidók eltüntethették volna.

Az emberi mivoltából kivetkőzött Torquemada és elvtársai, akiknek a zsidók régen szálka volt a szemükben, sürgetni kezdték a zsidók kiüzését, és a diadalittas győztesek most már inkább hallgattak reájuk, mint azelőtt. Ehhez hozzájárult még az a körülmény is, hogy a granadai királyság meghóditásával szerzett zsákmány nélkülözhetővé tette a pénztkölcsönző zsidókat.

Még mielőtt kitüzték volna Granadában a keresztes zászlót, felmerült már Fernando és Isabellában a terv, hogy a zsidókat kikergetik az országból. És e célból követet küldtek VIII. Ince pápához, és megüzenték neki, hogy szeretnék kiutasitani a zsidókat az országból, de várják, hogy a jó példával elöljárjon a pápa, aki Jézus helytartója és igy reá vár a szent hivatás, hogy boszut álljon gyilkosain. De ez a különben elvetemedett pápa, akinek hét törvénytelen fia és ugyan-

annyi leánya volt és aki mindjárt trónralépése után megszegett egy ünnepélyesen tett esküt, nem helyeselte a zsidók kiüzését.

Örömmel tudatta a római Mesullam az olasz és nápolyi községekkel, hogy milyen feleletet adott a pápa a spanyol követeknek. A spanyol királyi pár azonban elhatározta a zsidók kiüzését a pápa példaadása és jóváhagyása nélkül.

Hogy a királyi pár végső aggodalmát is eloszlassák, az inquisitio hóhérai olyan pört akasztottak a zsidók nyakába, amely hazugságaival és rágalmaival annyira befeketitette őket és a zsidózó maranusokat, hogy a keresztény lakosság valósággal veszedelmesnek kezdte tartani a zsidókkal való érintkezést. Be akarták bizonyitani, hogy amig zsidók laknak az országban, mindig meggyalázásnak vannak kitéve a kereszténység szentségei. Olyan ügyesen rendezték ezt a hazugságokból szőtt pört, hogy az ártatlan elitéltekre tukmált büntetteket sok évszázadon át bebizonyitottnak tartották és még ma is vannak, akik hiszik.

A pör, mely másfél éven át huzódott (1490 junius—1491 november), azzal kezdődött, hogy az inquisitorok elfogtak hat ujkeresztényt és három zsidót, akiket azzal vádoltak, hogy zsidózásra, Krisztus gyalázására, a szent szűz és a keresztény szentek szidalmazására csábitották az ujkeresztényeket és hogy egy hároméves keresztény gyermeket ugyanolyan módon kinoztak meg, mint egykor Krisztust, mire megölték, kivágták a szivét, feldarabolták, szereztek hozzá felszentelt ostyát és a sziv és az ostya keverékével varázslatot csináltak az inquisitio és az összes keresztények kiirtására. Mindezek a vádak szoros kapcsolatban voltak a „la-guardiai szent gyermek“ hirhedt pörével.

Torquemada főinquisitor átadta a vizsgálat vezetését mindenre kész kopóinak. Minthogy a vádlottak mindent tagadtak, tanu vagy más nyom nem volt, minden más törvényszék felmentette volna a vádlottakat annál is inkább, minthogy a gyermek megkinzásáról szóló vád mesének bizonyult, mert egyetlen anyának sem hiányzott a gyermeke és a vádló maga sem hivatkozhatott valamely család, vagy valamely község eltünt gyermekére. Az inquisitio azonban tudott magán segiteni akkor is, ha a vádra semmiféle bizonyitékot sem talált.

Midőn az egyik zsidó vádlott sulyosan megbetegedett és kérte, hogy küldjenek hozzá egy zsidót, aki el fogja mondani vele a haldoklók imáját, az inquisitorok rabbinusnak öltözött szerzetest küldtek hozzá. Ez a kém és a beteghez rendelt orvos fogós kérdéseket intéztek hozzá, amelyekre való feleleteket vallomásnak is lehetett magyarázni. De főeszközül a kinpadot használták fel az inquisitorok, ezt alkalmazták

arra a vádlottra is, aki nyolcvan éves beteg aggastyán volt. Azokat, akik az első kinzásnál nem vallottak, ismételt és fokozottabb kinokkal kényszeritették vallomásra. A kinzásokkal kicsikart vallomásokat feljegyezték, és ugy adták fel a kérdéseket, hogy a megkinzott vádlott nemcsak önmaga ellen, hanem egyszersmind a többi állitólagos bűntársa ellen is vallott.

Igy látta el magát a vértörvényszék bizonyitékok egész halmazával és megállapitotta a vádlottak saját vallomása alapján, hogy néhány zsidó, közöttük egy egész fiatal cipész és nyolcvan éves atyja, vallásuk elhagyására csábitotta a keresztényeket, és hogy Jézus kigunyolására megkinoztak egy keresztény gyermeket és meggyaláztak egy szentelt ostyát.

A vádlottakat mind halálra itélték. A zsidókat elevenen dobták a máglya tüzébe, a keresztényeket előbb megfojtották.

A „la-guardiai szent gyermek" meggyilkolásának pöréből még nagyobb tőkét akart kovácsolni az inquisitio. Meg akarta győzni az összes keresztényeket és a királyi párt a zsidók romlottságáról. Értesitéseket küldtek szét a hatóságokhoz és a papokhoz a vádlottak vallomásairól és kivégeztetésükről. És felszólitották az egyház szolgáit, hogy olvassák fel ezeket a vádakat és vallomásokat a templomokban.

La-Guardianak, a kis városkának lakói hiába mosolyogtak egymás között a pör hamisságáról, mert hiszen nem hiányzott a községben egyetlen gyermek sem; a papok mégis elrendelték, hogy keritsenek körül egy kis helyet, amelyen még nagy csodák fognak történni. Ez a hely lett később a „szent gyermek" sirja.

Torquemada elküldte a tudósitást a cataloniaiaknak is, akik nem helyeselték az inquisitio rendszerét és még 1487-ben nagy ellentállást fejtettek ki bevezetése ellen.

A spanyolok iszonyodással beszéltek a szörnyü tettekről, amiket a zsidók állitólag elkövettek.

Az egyik vádlottnak, Bendito Garciának a vallomása különösen alkalmasnak mutatkozott az általános megbotránkozás előidézésére. Ez a „zsidóktól elcsábitott" maranus, saját vallomása szerint, megtartotta az összes zsidó ritusokat, a szombatot, a peszachot és a többi ünnepeket és bőjtöket, mig a keresztény ritusokat elhanyagolta, hust evett pénteken és a többi keresztény bőjtnapokon, de azonkivül gyalázta a szakramentumokat, azt mondván róluk, hogy babonák és hogy az, amit a keresztények Jézusról és Máriáról hisznek, csupa nevetség, amit józan ember nem hihet el. Jézus nem szűztől született, hanem Józsefnek és egy romlott nőnek a fia, továbbá, hogy a keresztények

bálványimádók, mert imádják az ostyát, ami nem más, mint egy kis viz és egy kis liszt keveréke, és hogy a keresztény szentekről mindig ugy gondolkodott, mint a régi bálványképekről. Mindezt állitólag Bendito Garcia maga vallotta be és erre a zsidók csábitották.

Avilában, ahol az ártatlan embereket máglyára dobták, oly elkeseredett gyülöletet keltett az eset a zsidók ellen, hogy nem volt biztos az életük és oltalomért fordultak a királyi párhoz.

Mintha ez a pör megerősitette volna a királyi pár határozatát, hogy a zsidókat kiüzzék: alig öt hónappal a vádlottak elitéltetése után a végzetes rendelet megjelent.

Az Alhambra varázspalotájából bocsátották ki a „katholikus királyok" a parancsot, hogy négy hónapon belül Spanyolország összes zsidói hagyják el Castilia, Arragonia, Sicilia és Sardinia határait. Zsidó, akit ezen tul az országban találnak, halállal lakol (1492 márc. 31). Vagyonukat magukkal vihetik, de sem arany, sem ezüst pénzeket, sem egyéb, kiviteltől eltiltott cikkeket, hanem csupán csak olyan holmit, amelynek kivitele meg volt engedve.

Isabella és Fernando kegyetlen rendelete igazolni igyekszik a szivtelenséget, nem annyira a zsidók, mint a keresztény lakosság és a külföld előtt. Nem veti a zsidók szemére, hogy uzsoráskodtak, jogtalanul vagyonra tettek szert, kiszivták a lakosság vérét és azonkivül gunyolták a katholikus vallást, meggyaláztak szentelt ostyákat és keresztre feszitettek keresztény gyermekeket. Minderről nem szól a rendelet. Hanem kifejti, hogy az ujkeresztények visszaesése a „zsidó hitetlenségbe" adott okot az elégedetlenségre, mert ennek a visszaesésnek a zsidókkal való érintkezés az oka. Ennek a bajnak az orvoslására elhatározta régebben a királyi pár, hogy a zsidókat külön negyedbe záratja, azonkivül bevezette az inquisitiót. De habár a törvényszék sok bünöst fedezett fel és itélt el, még sem szünt meg a baj, amint ezt inquisitorok, papok és egyéb tiszteletre méltó férfiak állitják. Mert a zsidók, fáradságot nem ismerve, mindent elkövetnek, hogy az ujkeresztényeket a régi hitetlenségre csábitsák. Eltántoritják őket a keresztény vallástól és visszacsalják a zsidóságba, ami a katholikus egyháznak szégyenére válik.

Folytatja még a rendeletet:

Már régen ki kellett volna utasitani emiatt a zsidókat, de a királyi pár megkisérlette eleinte, hogy talán szelidséggel segithetne a dolgon és csak Andalusiából utasitotta ki a zsidókat és csak a legbünösebbeket büntette meg, mert azt hitte, hogy ez az eszköz is elegendő lesz. De minthogy ez nem vált be és a zsidók napról-napra fokozottabb

buzgalommal térítették vissza a maranusokat, nem marad egyéb hátra, mint az, hogy teljes végleges kiüzéssel egyszer és mindenkorra lehetetlenné tegyék, hogy a zsidók megingassák vallásukban azokat, akik a keresztény anyaszentegyház kebelébe tértek.

Azonkivül még a következőket hozza fel a rendelet a kegyetlen eljárás igazolására:

Fel kell oszlatni minden testületet, amelynek egyes tagjai sulyos bünöket követtek el és számüzni kell ama rossz lakókat, akik megzavarják a többi lakósok nyugalmát. Annál szükségesebb a zsidók kiüzése, kik annyi veszedelmes bünt követnek el a katholikus hit ellen. Azért elhatározta a királyi pár, egyházfejedelmek, grandok és tudósok tanácsára, hogy kiutasitja a zsidókat az állam összes tartományaiból. És a keresztényeknek, vagyonuk elkobzásának terhe alatt, megtiltják, hogy senki se merjen a terminus leteltével zsidóknak oltalmat nyujtani.

Fernando és Isabella ediktuma kedvező erkölcsi bizonyitvány az akkori spanyol zsidóknak.

Más vádat nem tudott ellenük felhozni, csak azt, hogy hiven kitartanak hitük mellett és igyekeznek a zsidó vallásban megerősiteni maranus testvéreiket.

Az embertelen igazságtalanság igazolására még azt a mesét találták ki, hogy a királyi pár azért haragszik annyira a zsidókra, mert az infans megcsufitott Jézusképet talált egy narancsban, amelyet egy zsidó udvari ember nyujtott át.

A csapás tehát, amelyet az előrelátók régen sejtettek, bekövetkezett. A spanyol zsidóknak el kellett hagyniok az országot, amelylyel a szivük annyira összenőtt, amelynek földje legalább tizenöt évszázad óta adott sirhelyeket őseiknek, és amelynek nagyságához, gazdagságához és kulturájához annyit hozzájárultak.

Abrabanel és Ábrahám Senjor azonban azt hitték, hogy még elhárithatják a csapást. A királyi párhoz siettek és rengeteg összegeket ajánlottak fel, ha a zsidók kiutasitásáról szóló rendeletet visszavonják. Keresztény barátaik, tekintélyes grandok támogatták kérésüket. Fernando, aki többet törődött a vagyonával, mint a katholikus egyház dicsőségével, hajlandónak is mutatkozott az ediktum megsemmisitésére. Ekkor előlépett a fanatikus dühü főinquisitor: Torquemada és tiltakozott a király ingatag eljárása ellen. Odatartotta a feszületet a királyi pár elé és a következő szavakban fakadt ki:

„Judás Iskariot 30 ezüstért árulta el Krisztust, ti pedig el akarjátok árulni 300.000 aranyért, itt van, adjátok el!“

Ezután elhagyta a termet. Szavai és más papok befolyása nagy hatást gyakoroltak Isabellára, aki általában merészebb és állhatatosabb volt, mint a király és igy a rendelet érvényben maradt. Juan de Lucena, az arragoniai királyi tanács tagja szintén közreműködött, hogy az ediktum érvényben maradjon.

Április végén kikiáltók és trombitások vonultak végig az országon és kihirdették, hogy a zsidók csak junius végéig maradhatnak az országban. Addig rendezzék el ügyeiket, mert akit még ezután spanyol földön találnak, halállal bünhődik.

Bármennyire kétségbeejtette a spanyol zsidókat az a gondolat, hogy el kell hagyniok szülőföldjüket és bizonytalan idegenbe vándorolniok idegen népek közé, amelyeknek nyelvét sem értik és amelyek talán még kegyetlenebbül bánnak velük, mint a spanyol keresztények, hozzá kellett fogniok az előkészületekhez, hogy a meghatározott időben kivándorolhassanak. Minden lépésnél érezték, hogy milyen sulyos csapást mértek reájuk. Ha kivándorolhattak volna vagyonukkal, mint az angol zsidók a tizenharmadik és a francia zsidók a tizennegyedik század végén, exisztenciát alapithattak volna maguknak az idegenben is. De a zsidó kapitalisták nem vihették magukkal a pénzüket, hanem kénytelenek voltak ott váltókra elkölcsönözni. Spanyolországban azonban, lovagi és egyházi jellegénél fogva, nem volt még ekkor világkereskedelmi piac, ahol a váltókat értékesiteni lehetett volna, mint pl. Olaszországban. A kereskedelem a zsidók és a maranusok kezében volt és az utóbbiak az inquisitiótól való félelmükben kénytelenek voltak távoltartani magukat a zsidóktól. Az ingatlanokat potom áron kellett eladniok, mert nem akadt vevő és igy kénytelenek voltak a keresztényeknél könyörögni, hogy legalább valamit kapjanak értük.

Egy kortárs, Andreas Bernaldes, los palaciosi katholikus pap leirja, hogy a zsidók legszebb házait és leggyönyörübb birtokait a legcsekélyebb áron adták oda. Házat eladtak egy szamárért és nagy szőlőt egy darab szövetért.

Igy folyt szét a spanyol zsidók gazdagsága, és nem segithetett rajtuk a szükség napjaiban.

Arragoniában, Cataloniában és Valenciában még rosszabbul jártak. Torquemada, az ártatlanok hóhérja, felül akarta mulni eddig tanusitott kegyetlenségét és megtiltotta a keresztényeknek a zsidókkal való érintkezést. A zsidók tehát nem is próbálhatták eladni a birtokaikat. Fernando király lefoglalta ezekben az országokban a zsidók vagyonát, állitólag azért, hogy kifizesse belőle adósságait és a kolostoroknak járó dijakat.

Ezt a pokoli eszközt is téritésre akarta felhasználni Torquemada. A zsidókat a legiszonyatosabb nyomorba akarta kergetni, hogy végső kétségbeesésükben kénytelenek legyenek a keresztbe kapaszkodni. A főinquisitor elrendelte, hogy a dominikánusok prédikáljanak mindenütt a zsidóknak a keresztről és szólitsák fel őket, hogy térjenek át az üdvözitő katholikus hitre, hogy a hazájukban maradhassanak.

Annál buzgóbban intették a rabbinusok a községeket, hogy ne tántorodjanak meg hitükben, hanem tekintsék a sulyos csapást megpróbáltatásnak és bizzanak Istenben, aki már annyiszor mentette meg népét. De nem is volt szükség a rabbinusok intelmeire. Hithűségre és állhatatosságra bátoritotta egyikük a másikat:

— Legyünk erősek, igy szóltak egymáshoz, tartsunk ki hitünk mellett gyalázóink és ellenségeink előtt. Ha életben hagynak, élni fogunk, ha megölnek bennünket, meghalunk. De nem szentségtelenitjük meg Isten szövetségét. Ne csüggedjen szivünk, hanem menjünk Isten nevében!

Talán kikeresztelkedtek volna, hogy az inquisitio vértörvényszékének essenek áldozatul? A kereszt különben is elveszitette vonzóerejét a zsidók előtt, amióta látták, hogy milyen ürügyek alatt itélik máglyára volt hitsorsosaikat. Az utolsó négy esztendőben a kiutasitás előtt (1488—1492), magában Toledóban több mint negyven férfiut és több mint husz nőt égettek el Krisztus nevében. Közöttük egy világi papot és két szerzetest, akikről állitólag szintén kisült, hogy titokban a zsidó ritus szerint élnek. Egy ujkeresztény asszony oly állhatatos volt, hogy a máglyán hangosan hirdette, hogy a zsidó hitben akar meghalni, mert az az egyedüli igazság; utolsó szava „Adonai" volt.

És mennyit itéltek halálra a többi törvényszékek, amit a történeti források számon nem tartottak! És hányan pusztultak el az inquisitio börtöneiben, piszokban, rovarok között! Ezek a rettenetes esetek nem igen voltak alkalmasak arra, hogy a zsidókat a katholikus egyház felé vonzzák.

Azonkivül tudták a zsidók, hogy milyen elvetemedett eszközökkel csalja hurokra Torquemada az ő áldozatait. Sokan a sevillai, cordovai és jaeni álkeresztények között régebben Granadába menekültek és itt nyilvánosan zsidó életet kezdtek. E város elfoglalása után Torquemada kiáltványt intézett hozzájuk, amelyben felszólitotta őket, hogy térjenek vissza az anyaszentegyház kebelébe és a legenyhébb bánásmódban részesülnek majd, „mert az irgalmas szent-egyház mindig tárva tartja karjait azok előtt, akik igaz bünbánattal fordulnak hozzá" (1492 február 8). Nehányan engedtek a csábitás édes hangjainak és Toledóba mentek, ahol azután a kegyes inquisitio máglyahalállal dicsőitette meg őket.

Ez volt az oka annak, hogy sem a dominikánusok csábitgató prédikációi, sem a kétségbeejtő helyzet borzalmai nem birhatták reá a zsidókat, hogy a kiutasitás évében keresztény hitre térjenek; ezt csak igen kevesen tették.

A kikeresztelkedettek között volt Abrahám Senjor, a gazdag adóbérlő, továbbá fia és veje Méir. Beszélték, hogy Senjor nagy kétségbeesés közepette vállalta a keresztet, mert a királynő nem tudta volna nélkülözni kincstárosát és azért megfenyegette, hogy ha nem tér ki, még nagyobb nyomorba dönti a kivándorló zsidókat. És csakugyan nagy volt az öröm az udvarnál Senjornak és családjának kitérésén. A királyi pár és a kardinális voltak a keresztszülők. A kitértek a Coronel nevet vették föl és utódaik később a legmagasabb méltóságokat viselték. Abrabanel azonban, akit szintén körülvettek csábító igéretekkel, állhatatos maradt. Ő, valamint fiai, át voltak hatva a zsidóságtól. Abrabanel elhagyta tekintélyes állását és nagy vagyonát és Nápolyba vándorolt.

A közös szerencsétlenség és a közös fájdalom a legbensőbb. testvériesség érzését keltette a spanyol zsidókban kivándorlásuk előtt A gazdagok, habár vagyonuk egészen összezsugorodott, megosztottak mindent a szegényekkel és gondoskodtak kivándorlásuk költségeiről. Az ősz rabbinus, Izsák Aboab, Abrabanel barátja, harminc tekintélyes férfival előre Portugáliába utazott, hogy II. Juao királytól letelepedési, vagy legalább átutazási engedélyt nyerjenek a kivándorló spanyol zsidók számára. Ez részben sikerült is nekik.

A spanyol zsidók természetesen nehezen bucsuztak el rajongva szeretett hazájuktól. Minél közelebb jutott a válás napja, annál jobban fájt a szivük a szerencsétleneknek. Az ősök sirjaitól tudtak legnehezebben megválni és gyászos érzések fogták el, ha ezekre gondoltak. A vitoriai község, hogy a sirok meggyalázásának elejét vegye, a városnak ajándékozta örök időkre a zsidó temetőt a hozzátartozó nagy szántóföldde együtt, de azzal a feltétellel, hogy a temetőt örökké sértetlenül kell hagynia. Erről az ajándékozásról okiratot állitottak ki, amelyet a zsidó birák, a község elnöke és a város polgármestere irtak alá. Az utóbbinak még esküt is kellett tennie, hogy őrködni fog a temető sértetlensége fölött. A szegoviai zsidók három napot töltöttek a sirok között, mielőtt kivándoroltak, könyeikkel áztatták a drága hantokat és szivszaggató sirámaikkal mélyen meginditották a katholikus lakosságot. A sirköveket magukkal vitték, mint drága ereklyéket, vagy odaajándékozták az ottmaradó maranusoknak.

Végül közeledett a nap, amelyen a spanyol zsidóknak vándorbothoz kellett nyulniok. Még két napi halasztást eszközöltek ki maguknak, ugy hogy julius 31-ike helyett két nappal később vándorolhattak ki. A kivándorlás napja épen Áb hó kilencedikére esett, arra a bőjtnapra, amelyhez a zsidónép annyi szerencsétlensége füződik.

Körülbelül 300.000 zsidó hagyta el az országot, amelyet annyira szerettek. Egy részük észak felé vándorolt, a közel fekvő Navarrába, mások délre mentek, hogy Afrikába, Italiába, vagy Törökországba költözzenek; a legnagyobb rész azonban Portugália felé tartott. Hogy a tömeget a vándorlás folyamán kétségbe ne döntsék a szomoru gondolatok, a rabbinusok éneklésre és zeneszóra buzditották a férfiakat, asszonyokat és gyermekeket, hogy legalább rövid időre elfeledtessék velük a keserü fájdalmat.

Spanyolország elveszitette ezzel lakosságának huszadrészét, még pedig legserényebb, legügyesebb és legmiveltebb részét; általában az egészséges középosztályt, amely nemcsak megteremtette az ország gazdagságát, hanem folytonos mozgásban is tartotta, miként a szervezetben a vér. Mert a spanyol zsidók nemcsak kapitalisták, kereskedők, földmivelők, orvosok és tudósok voltak, hanem iparosok, fegyverkovácsok és mindenféle fémmunkások is, de semmiesetre sem naplopók, akik egész nap siestát tartanak, mint a spanyolok. A zsidók Amerika felfedezése folytán a leggazdagabb, legvirágzóbb és leghatalmasabb állammá tették volna Spanyolországot.

De Torquemada nem akarta. Inkább véres bálványimádókká akarta nevelni a spanyolokat.

A zsidók távozását Spanyolországból csakhamar érezhető hiány kisérte. A zsidókkal a lendületes szellem, a mozgékonyság és a virágzó kultura is kivándorolt Spanyolországból. A kis városok, amelyeknek a zsidók jelenléte némi életet kölcsönzött, hanyatlani kezdtek, jelentéktelen községekké sülyedtek s oda lett az érzékük az önállóság és szabadság iránt és ellentállás helyett segitséget nyujtottak a spanyol királyok egyre merészebben fellépő deszpotizmusának és a papok őrült, fanatikus dühöngésének. Némely városok teljesen elpusztultak. A spanyol grandok nemsokára a zsidók kiutasitása után, panaszkodni kezdtek, hogy városaik elveszitették jelentőségüket és hogyha a következményeket sejtették volna, nem engedelmeskedtek volna a királyi parancsnak, hanem meghagyták volna a zsidókat maguk között.

Majd mutatkozni kezdett az orvoshiány is. A vitoriai hatóság kénytelen volt messziről hozatni orvost és nagy évi járadékot állapitani

meg a részére. A lakosság betegség esetén a lelkiismeretlen kuruzslókra, javasasszonyokra és ráolvasókra bizta magát.

Szóval Spanyolország a zsidók kiüzésével a barbárságba sülyedt vissza és a pénz, ami az amerikai gyarmatokból az anyaországba befolyt, csak lustábbá, butábbá és szolgaibbá tette a lakosságot. A zsidó szó teljesen eltünt ebből az országból, ahol a zsidók oly fontos szerepet vittek és amelynek az irodalma át meg át volt hatva zsidó elemektől. A tanházak, kórházak, és általában minden, amit a zsidók magukkal nem vihettek, a királyi fiskus birtokába ment át, a zsinagógákat katholikus templomokká változtatták, a tanházakat kolostorokká, amelyekben a nép elbutitásán és teljes alávetésén dolgoztak. A toledói gyönyörü zsinagógát, amelyet Don Pedro minisztere, Sámuel Abulafia épittetett, másfélévszázados fennállása után, szintén katholikus templommá változtatták át (de mestra Senora de san Benito vagy del Transito) és mór stylusával, diszes oszlopaival és tágas csarnokaival ma is a város egyik legszebb ékessége.

Maradtak azért zsidók Spanyolországban. Zsidók keresztény álarcban; zsidó-keresztények, vagy ujkeresztények. Ezek buzgó odaadással segédkeztek kivándorló testvéreiknek. Sokan átvettek a kivándorlóktól aranyat vagy ezüstöt és alkalomadtán utánuk küldték megbizható emberekkel, vagy váltót állitottak ki nekik róla külföldi helyekre. De ez a segitség sokszor balul ütött ki. Mert a fanatikus királyi pár, mihelyt ilyen esetről tudomást szerzett, házkutatást rendeztetett az illetőknél, elkoboztatta vagyonukat és igyekezett a váltókat érvénytelenné tenni. Néhány kivándorlott zsidó váltóutalványt állittatott ki magának 428.000 maravedira egy Londonban lakó Diego de Soria nevü spanyolhoz; de minthogy ez nem akarta az összeget kifizetni, az angol törvényszék végrehajtást rendelt el ellene. Diego panaszt emelt Fernando és Isabellánál és a királyi párnak nem volt sürgősebb dolga, mint hogy felhatalmazást küldjön a londoni spanyol követnek, hogy járjon közbe VII. Henrik királynál és kérje a végrehajtás megszüntetését, mert a zsidók ugy szereztek jogot erre az összegre, hogy lefoglalt birtokokat adtak el érte.

De bármennyi volt az akadály és a veszedelem, egyes maranusok nem lankadtak kivándorlott testvéreik segitésében. Elkeseredett gyülölettel üldözték azokat, akik a kivándorlókat embertelen bánásmódban részesitették, kiszolgáltatták őket az inquisitiónak, ellenük forditva saját fegyvereiket. A maranok feljelentésére került az inquisitio börtönébe Fernando hatalmas miniszterének, Don Juan de Lucenának testvére, aki bátyjával együtt a zsidók kiüzése érdekében buzgólkodott.

A maranusoknak azonban most még óvatosabbaknak kellett lenniök, mint azelőtt. Nem volt szabad a legcsekélyebb botlást sem elkövetniök, és annál szorgalmasabban kellett keresztet vetniök és Miatyánkokat morzsolniok, minél jobban ragaszkodtak lelkükben a zsidósághoz. Sokszor erősebb volt az érzésük, mint az akaratuk, áttört az ajkak gátján és sulyos következményü tetté vált, mint annál a sevillai maranusnál, aki, midőn a templomban Jézusnak agyagból utánzott imádásra bemutatott testét megpillantotta, elkiáltotta magát:

— Jaj annak, akinek ilyet látnia kell, jaj annak, akinek ilyet hinnie kell!

Vagy mint ama maranus Lissabonban, aki egy csodatevő feszület előtt, amelyet a nép szárazság idejében imádással vett körül és amelyről azt mondották, hogy tüzes szikrát szór ki ragyogó testéből, ironikusan jegyezte meg:

— Ilyen szárazságban jobb volna, ha inkább vizet szórna.

Az ilyen megjegyzés természetesen alapul szolgált aztán kinos vizsgálatoknak, kinpadi vallatásoknak és autodaféknek, amelyek nemcsak azt az egy maranust sujtottak, hanem összes barátait és rokonait és mindazokat, akik vele érintkeztek és vagyonuk volt. Az áldozatok halálos kinszenvedésének gyakori látása eltompitotta a nép emberi érzését és szinte szükségévé vált, hogy időről-időre ilyen látványban gyönyörködjék és emberi halálhörgéssel bizseregtesse meg bénult idegeit. Nem kell tehát csodálnunk, hogy az első főinquisitornak, Thomas de Torquemadanak tizennégy éves rémuralma alatt annyi ezer ártatlan ember szenvedett máglyahalált.

A rettegett főinquisitor azonban folytonos halálfélelemben élt. Asztalán mindig valamely babonás varázsszer volt, amely a néphit szerint elháritja a méreg hatását. Ha házát otthagyta, ötven lovas és kétszáz gyalogos katonából álló testőrség (familiares) vette körül, hogy megvédje esetleges támadással szemben.

Torquemada utódja, a második főinquisitor, Deza, még több máglyát rakatott, de nemsokára odáig jutott a dolog, hogy a vérengző emberállatok egymást kezdték marni. Dezát élete vége felé vád alá helyezték titkos zsidózásért. Midőn még később a mórok és moriskok, majd meg a lutheránusok ellen is megkezdte működését az inquisitio, Spanyolország a szent officium által valósággal embermészárszékké lett.

Mit jelentett ezzel szemben Nero kegyetlenkedése? Egyetlen egyszer, egy caesari őrületi rohamában elégettetett a cirkuszon néhány keresztény t. Az inquisitio évről-évre józan megfontolással és Isten

nevére való hivatkozással az ártatlanok ezreit dobatta a máglyák tüzébe.

Joggal korholták majdnem az összes európai fejedelmek, sőt a párisi parlament is, Fernando és Isabella eljárását, hogy kiüzték az országukból a leghasznosabb néposztályt. Az akkori török szultán (Bajazet) ezt jegyezte meg:

— Okos királynak nevezitek Fernandot, aki szegénynyé tette a saját országát és gazdaggá a mienket!

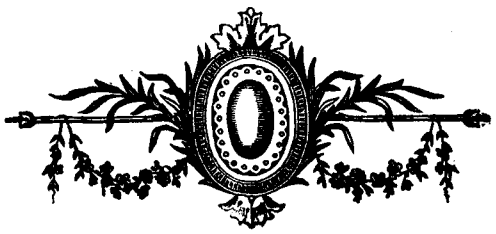

TIZENÖTÖDIK FEJEZET.

A ZSIDÓK KIÜZETÉSE NAVARRÁBÓL ÉS PORTUGÁLIÁBÓL.

Bevándorlás Navarrába. A zsidókat onnan is kiüzik. Bevándorlás Nápolyba. I. Ferdinánd nápolyi király és Abrabanel. Leon Abrabanel fájdalma. A spanyol zsidók sorsa Berberországban, Fezben, Genuában, Rómában és a görög szigeteken. Bajazet szultán jóindulata a zsidók iránt. Mózes Kapsali buzgólkodása. A spanyol bevándorlók Portugáliában. Ábrahám Zakuto és Józé Bezino zsidó asztronómusok Portugáliában. Rabbi Ábrahám de Beja és József Zapeteiro, zsidó utazók. Pestis a spanyol zsidók között Portugáliában. A portugál kivándorlók nyomora. Juda Chajjat és bajtársai. II. Juao király kegyetlensége a zsidók iránt. A zsidók helyzetének javulása Manoel alatt. Ábrahám Zakuto. Manoel király házassága a spanyol infansnővel. A királynő gyülölete a zsidók iránt. A zsidó gyermekek erőszakos megkeresztelése. Lévi b. Chabib, Izsák Karo és Ábrahám Zakuto. A kikeresztelkedett zsidók küldöttsége VI. Sándor pápánál. De Aranda püspök pöre. Manoel igérete a maranusok javára. Simon Majmi és Ábrahám Saba sorsa. A zsidók boszuja.

(1492—1498.)

A legszerencsésebbek az északspanyolországi zsidók voltak, akik Cataloniából és Arragoniából a közelfekvő Navarra felé forditották lépteiket. Bármennyire sülyedtek a navarrai községek az utóbbi időben, ideiglenes tartózkodási helyeket mindenesetre nyujthattak. Navarrában a király és a nép egyaránt az inquisitio ellen foglaltak állást. Midőn néhány maranus, Arbuez inquisitor meggyilkolásában való részvétele miatt Navarrába menekült és a vérszomjas törvényszék kiszolgáltatásukat követelte, a tudelai hatóság kijelentette, hogy nem türi a náluk asylumot kereső személyek jogtalan bántalmazását és bezárta a város kapuit az inquisitio poroszlói előtt. Hiába fenyegetőzött haragjával Fernando király, aki már régebben szemet vetett Navarrára: a tudelai polgárok nem hallgattak reá. Egy navarrai herceg azonban sulyosan lakolt, amiért védelmet mert nyujtani egy menekülő maranusnak. Az inquisitio letartóztatta és pellengérre állitotta, mint a szent officium ellenségét. Egy templomban olvasták fel előtte nyilvánosan bűnlajstromát és csak ugy igértek neki absolutiót, ha nyilvánosan megvesszőzteti magát egy pap által.

A saragossai és más északspanyolországi zsidók a tudelai városi hatósághoz fordultak, hogy engedjék meg bevándorlásukat. A királyi pár, Juan d'Albert és Catharina hajlandók voltak az engedély megadására. A városiak azonban már annyira el voltak telve a zsidógyülölettől, hogy tiltakozni akartak a bevándorlás ellen. A tudelai polgárok megkérdezték a tofallaiakat, hogy miként döntöttek. A tofallai tanács azonban már azelőtt tettben nyilatkozott: kiutasitotta azokat a castiliai zsidókat, akik ott titokban letelepedtek.

A tofallaiak ilyen értelemben feleltek a tudelaiaknak (1492 junius):

magyarázzák meg a királyi párnak, hogy Isten ellen való vétek és azonkivül az ország romlására válnék, ha a zsidókat bebocsátanák. A szerencsétlenség, amely a castiliai zsidókat érte, Isten büntetése, amelyet elháritani nem szabad. Ők egyetlen zsidót sem bocsátanának be és azt tanácsolják, hogy egyesült erővel álljanak ellent a királyi pár akaratának.

Vagy 12.000 castiliai zsidó letelepedését mégis megengedték Navarrában. A legtöbbet a lerimi gróf bocsátott be.

De csak rövid ideig maradhattak Navarrában. Mert Fernando király unszolására utóbb a navarrai király is kivándorlás és kikeresztelkedés között való választás elé állitotta őket. Erre a legtöbben áttértek a keresztény hitre, mert az előkészülésre csak kevés időt hagytak nekik, a meggondolásra pedig semennyit sem. Magában Tudelában száznyolcvan zsidó keresztelkedett ki.

Aránylag jól jártak azok a castiliai zsidók, akik nem ringatták magukat abban a reményben, hogy a kiutasitási rendeletet még visszavonják és be nem várva az utolsó terminust, még jókor Olaszországba, Afrikába vagy Törökországba vándoroltak ki. Mert a kivándorlásra való alkalom mindig kinálkozott. A spanyol zsidóknak oly nagy hirük volt abban az időben, kiüzetésük pedig olyan feltünést keltett egész Európában, hogy a spanyol kikötőkbe számtalan valencei és genuai hajó vonult be, hogy a kivándorlókat felvegye. A hajótulajdonosoknak jó üzletre nyilt kilátásuk.

Egyes községek Arragoniából, Cataloniából és Valenciából követeket küldtek I. Ferdinánd nápolyi királyhoz, hogy engedje meg Nápolyban való letelepedésüket. A király nemcsak hogy ment volt minden előitélettől a zsidók iránt, hanem őszintén sajnálta is őket. Ferdinánd pártolta a tudományt és művelőit, állami hivatalokba juttatott érdemes tudósokat és maga is hátrahagyott ékesszóló beszédeket és szép stylusban irt leveleket, amelyek előkelő helyet biztositanak neki az olasz irodalomban.

Ez a fejedelem nagy ipari fellendülést és szellemi mozgalmasságot várt a spanyol zsidók bevándorlásától és igy részvétből és államérdekből készségesen nyitotta meg az országot a kiűzött spanyol zsidók előtt. Sok ezer zsidó kötött ki tehát Nápolyban (1492 augusztus 24), ahol a lakosság szivesen fogadta őket. Az ottani zsidó község nagy áldozatkészséggel sietett az érkezett testvérek segitségére, kifizette a szegények hajódiját és ellátta őket a legszükségesebbel.

Abrabanel és családja szintén Nápolyban telepedett le. Eleinte mint magánember élt és folytatta a Spanyolországban félbeszakadt

munkáit, a Királyok könyveinek magyarázatát. Midőn azonban a nápolyi király megtudta, hogy Abrabanel is a bevándorlottak között van, magához hivatta és reáruházott valamely udvari hivatalt, bizonyára a pénzügyi szakon, ahol Abrabanel tapasztalatainak nagy hasznát vehette. Erre annál is inkább volt szüksége a nápolyi királynak, minthogy a francia király háboruval fenyegette.

Talán saját jószántából, talán Abrabanel közbenjárására a nápolyi király megható jóakaratot tanusitott a bevándorolt zsidók iránt, ami a spanyol királyok kegyetlenségével szemben még jobban féltünik.

A szerencsétleneknek ugyanis sok bajjal kellett megküzdeniök és mikor az egyik bajtól megszabadultak, még nagyobb sulylyal nehezedett rájuk a másik. A hajón való zsufoltság és a sok nélkülözés következtében pestis ütött ki köztük és a szerencsétlenek igy magukkal hurcolták a halált, amely alig néhány hónap alatt nagyon megfogyasztotta számukat. Ferdinánd király, látván, hogy a nép zugolódni kezd a zsidók ellen, titokban figyelmeztette a község elöljáróit, hogy a halottakat éjjel temessék el, hogy a keresztény lakosság észre ne vegye. De amidőn a ragályt többé eltitkolni nem lehetett és napról-napra többen haltak bele, a nép és a nemesség követelni kezdte a királytól a zsidók eltávolitását. Ferdinánd azonban nem hallgatott az embertelen követelésre, sőt azzal fenyegetőzött, hogy lemond a trónról, ha a zsidókat akarata ellenére bántalmazni fogják.

A páratlan nemességü király ezután a városon kivül kórházakat emeltetett és ott gondoskodott a zsidó betegek ellátásáról és gyógyitásáról. Egy teljes éven át viselte gondját a szerencsétleneknek, akiket a kiüzés és a pestis élő halottakká változtatott.

I. Hercules ferrarai herceg is számos zsidó családot fogadott be, kiket ugyanazokkal a jogokkal ruházott föl, amelyeket a bennszülött zsidók élveztek. Csak a bevándorlott orvosoknak nem akarta megengedni, hogy kereszténeket gyógyithassanak, mert ez a kánoni törvénybe ütközött volna.

Azok a zsidók, akik a pisai kikötőbe jutottak, szintén szives fogadtatásra találtak. Abrabanel barátjának, Jechielnek fiai: Izsák és Sámuel állandóan a kikötőben tartózkodtak és gondoskodtak a bevándorlók elhelyezéséről vagy továbbszállitásáról. Atyjuk, Jechiel, két évvel azelőtt halt meg bánatában, mert leánya kikeresztelkedett.

A nápolyi király halála után fia, II. Alfonso is megtartotta szolgálatában a zsidó államférfiut, Abrabanelt, sőt magával vitte Siciliába azután is, hogy a trónról a fia javára lemondott. Abrabanel hű maradt

urához utolsó lehelletéig és nem hagyta el szerencsétlenségében sem. Mikor a lovagiasságába belebolondult francia király, VIII. Károly elfoglalta Nápolyt, az Abrabanel-család tagjai elszakadtak egymástól és szerteszóródtak. De egyiket sem érte oly fájdalom, mint a legidősebb fiut, Juda Leon Medigot (szül. 1470-ben, meghalt 1530 körül). A spanyol udvarnál annyira megkedvelték és annyira nélkülözhetetlenné vált, hogy minden áron vissza szerették volna tartani, természetesen mint keresztényt. E célból parancsot adtak ki, hogy ne engedjék elutazni Toledóból, vagy tartsák vissza gyermekét és kereszteljék meg gyorsan, hogy igy az országhoz kapcsolják az atyját. Juda Abrabanel azonban megtudta, hogy mi készül ellene és titokban elküldte a gyermeket a dajkájával együtt a portugál határba. Csakhogy Juda Leon nem akart abban az országban maradni, ahol atyját, Don Izsák Abrabanelt, a halál fenyegette és ő is Nápolyba vándorolt.

A portugál király ellen való gyanuja csakhamar beigazolódott.

Mihelyt II. Juao király megtudta, hogy Abrabanel unokája az ő országában van, megparancsolta, hogy fogják el a gyermeket és ne engedjék, hogy a zsidók magukkal vigyék. A kis Izsák sohse látta többé szüleit és nagyatyját. Megkeresztelték és felnevelték mint keresztényt.

Az atya fájdalma határtalan volt; nem hagyta nyugodni egész életén át. Vigasztalan bánatát egy elégiában fejezte ki, amely ma is mélyen meginditja az olvasót.

De mit jelent az egyetlen gyermek elvesztésén érzett bánat ahhoz a fájdalomhoz képest, amely a kiutasitott spanyol zsidók ezreit sujtotta?

Azok a községek, amelyek közelfeküdtek a partokhoz, a berber partvidékre forditották tekintetüket, ahol egy évszázaddal azelőtt az 1391-iki zsidóüldözés elől menekülők biztos asylumra leltek. Szerencsések is voltak azok, akik a veszedelmes tengeri uton Oranba, Algierbe vagy Bugiába jutottak. A berber lakósok, akik városaik túlzsufolásától féltek, nyilakkal fogadták ugyan a kikötő zsidókat és megöltek közülük sokat, de egy, a berber udvarnál nagy tekintélyben álló zsidó államférfiu közbenjárt a szultánnál szerencsétlen hitsorsosai érdekében és kieszközölte számukra a letelepedési engedélyt. Csakhogy nem engedték meg, hogy a városokban lakjanak, hanem fabódékat kellett épiteniök a falak mögött. A gyermekek gyüjtötték a fát és az atyák összetákolták belőle az ideiglenes hajlékokat.

Kimondhatatlan nyomor érte azokat, akik Fezbe igyekeztek. Boldogok voltak, mikor Pedro Cabran kapitány vezetése alatt husz hajón elhagyhatták a santamariai kikötőt. Amikor már jó darab utat tettek,

rémülettel vették észre, hogy feléjük közeledik Fragoso, a rettegett pirátavezér hajója. De a fenyegető baj elvonult. A zsidók vezére, Lévi Kohen, tárgyalásokba bocsátkozott a rablóvezérrel és kieszközölte nála, hogy nagy váltságdij fejében békében hagyja a zsidókat.

Ám mintha az összes csapások összeesküdtek volna a kivándorlók ellen, nemsokára óriási vihar keletkezett. Három hajó el is sülyedt, a többi tizenhetet a szél visszavitte a spanyol partokra. Több mint 500 zsidó keresztelkedett ki nagy rémület között, hogy megmentse legalább puszta életét. Az állhatatosak nem akartak hűtlenné válni meggyőződésükhöz, ujra hajóra ültek, hogy Arcillán át Afrika nyugati partja felé tartsanak.

A fezi bég, Muley Seich késznek nyilatkozott a szerencsétlenek bebocsátására és vezetőket küldött a partokra, hogy a kivándorlókat a birodalomba vezessék. De utközben megtámadta a bevonuló zsidókat egy vad berber csapat — a vezető tudtával, vagy anélkül? — és kifosztotta és megkinozta őket. Midőn a hátramaradottak tudomást szereztek erről, nem mertek többé Fezbe menni, hanem Arcillában maradtak, ahol a fanatikus és kegyetlen Joan de Borba gróf erőszakkal a keresztény hitre téritette őket.

Szerencsésebbek voltak azok, akik sok viszontagság és veszedelem után Fezbe érkeztek és ott, vagy a környéken letelepedtek. Muley Seich barátságosan fogadta őket és jó bánásmódban részesitette. A szétszórtak itt ujra nagy csoporttá gyülekeztek össze.

A berber lakosok eleinte ellenszenvvel viseltettek irántuk, mert féltek, hogy a növekvő tömeg miatt megdrágulnak az élelmiszerek. De a jóságos uralkodó meg tudta őket nyugtatni.

De itt is, ahol azt hitték, hogy már nyugalmat találtak, sok szerencsétlen követte a spanyol kivándorlók nyomait. Tüz ütött ki közöttük és egyetlen nap alatt elpusztitotta a fabódékat, amelyekben laktak. Azután éhség következett be. A szabad mezőn kellett tartózkodniok és gyökerekkel táplálkozniok.

Éhség, pestis és a mohamedán lakosság kegyetlensége versengtek egymással a szerencsétlenek elpusztitásának munkájában. Huszezren pusztultak el Fezben és környékén. Az anyák megölték saját kezeikkel a gyermekeiket, hogy megröviditsék kinszenvedéseiket. Egy fiu, aki látta, hogy atyja vonaglik az éhségtől, eladta saját gyermekét rabszolgának, hogy kenyeret szerezzen az aggastyánnak.

Nyerészkedni akaró hajótulajdonosok felhasználták a kivándorlók kétségbeesését és kenyeret mutogatva nekik, magukhoz csalták a kiéhezett gyermekeket és elvitték messze vidékekre rabszolgáknak Egy ber-

ber meggyalázott egy szép zsidó leányt szülei szeme láttára, azután tőrt döfött a mellébe. Később kihirdette a fezi uralkodó az egész országban, hogy azokat a gyermekeket, akiket kenyérért vettek meg, szabadon kell bocsátani.

Hajmeresztők a kortársak leirásai azokról a szenvedésekről, amelyeken a kiüzött spanyol zsidók mindenütt keresztül mentek. Azok, akiket az éhség és a pestis megkimélt, elpusztultak az embertelen emberek kezeitől. Hire ment ugyanis, hogy a zsidók sok ezüstöt és aranyat nyeltek el, amit magukkal vinniök nem volt szabad. A kannibálok felvágták a zsidók hasát, hogy beleikben pénzt keressenek. Utasaikkal a genuai hajósok bántak a legembertelenebbül. Pénzvágyból, vagy kedvtelésből, hogy a zsidók vergődésében gyönyörködhessenek, bedobáltak közülök sokat a tengerbe. Egy hajókapitány erőszakot akart elkövetni egy Paloma nevü zsidó leányon és anyja, hogy megmentse a gyalázattól, maga lökte bele a leányát a tengerbe, mire ő is a hullámokba vetette magát.

Azokat, akik Genuába értek, uj csapás sujtotta itt. A virágzó kikötővárosban törvénybe volt iktatva, hogy zsidó csak három napig tartózkodhat a városban. Minthogy a hajók, amelyek a zsidókat tovább vitték volna, javitásra szorultak, megengedte a hatóság, hogy néhány napig a városban maradhassanak, amig a hajók ujra utnak indulhatnak.

Kiaszott, halvány arcokkal, beesett, vörös szemekkel szálltak ki a hajókból a kisértetszerü alakok, akiket, ha nem mozogtak volna, halottaknak is lehetett volna tartani. A kiéhezett gyermekek a keresztény templomba futottak és kikeresztelkedtek egy darab kenyérért és a keresztény papokban nem lázadt fel a lelkiismeret, hogy ilyen drágán fizettetik meg maguknak egy darab kenyeret; sőt egyik kezükben kereszttel, a másikban kenyérrel keveredtek a zsidók közé, igy szereztek uj hiveket a szentegyháznak.

A maradási engedély csak rövid időre szólt ugyan, de elmult a tél fele, anélkül, hogy a hajókat kijavitották volna. Minél tovább időztek itt, annál kisebb lett a számuk, megfogyasztotta őket az éhség, a kereszt, vagy más csapás.

Olaszország többi városai még azt sem engedték meg, hogy rövid időre kiköthessenek; egyrészt, mert amugy is szűk esztendő volt, másrészt mert féltek, hogy a zsidók magukkal hozzák a pestist.

A maréknyi maradék, amely Rómába ért, még szomorubb sorsra jutott. Saját hitsorsosaik esküdtek össze ellenük, hogy be ne bocsássák, mert féltek, hogy az uj bevándorlók megkárositják őket kerese-

tükben. Összegyüjtöttek 1000 aranyat és felajánlották VI. Sándor pápának, hogy ne engedje meg a spanyol zsidók letelepedését. De ez a különben sem nagyon szeretetreméltó egyházfejedelem annyira megbotránkozott a zsidók szivtelenségén, hogy megparancsolta az összes római zsidók kiutasitását. Még 2000 arany fejében azonban visszavonta a parancsot és a római zsidóknak bele kellett törődniök abba, hogy a spanyol zsidók közéjük kerülnek.

A görög szigetek: Corfu, Candia stb. megteltek zsidókkal, akik részint önként odaköltözködtek, részint pedig mint eladott rabszolgák kerültek oda. Az utóbbiakat a községek kiváltani törekedtek. Egyes községek eladták a zsinagógai diszedényeket, hogy azok árán szabaditsák meg testvéreiket a rabszolgaságtól. A Corfu szigetén tartózkodó perzsák megvettek spanyol zsidó kiüzötteket, hogy nagy váltságdijakat csikarjanak ki értük Elkana Kapsalitól, a candiai községek előljárójától (condestable), ki fáradhatatlan buzgalommal szerezte meg a nagyobbnál nagyobb összegeket a spanyol zsidók kiváltására, vagy segélyezésére.

A legszerencsésebbek voltak azok, akik Törökország határait érhették el. Mert a török szultán, II. Bajazet, nemcsak a legnemesebb fejedelemnek mutatkozott a zsidókkal szemben, hanem egyszersmind a legbölcsebbnek és legmesszebblátónak is. Ő jobban ismerte fel, mint a keresztény uralkodók, hogy milyen kincseket hoznak magukkal az elszegéngedett spanyol zsidók; nem a beleikben, mint a fezbeliek hitték, hanem agyuk redői között; és ezeket a kincseket országa javára akarta kiaknázni.

Bajazet rendeletet küldött birodalmának európai provinciáiba, hogy ne ijesszék el a zsidókat a török határoktól, hanem fogadják őket barátságosan és szivesen. Halálbüntetést szabott ki arra, aki a zsidókat bántalmazni fogja. Az országos főrabbi, Mózes Kapsali, akinek, ugy látszik, része volt abban, hogy a szultán ilyen jóindulattal viseltetett a zsidók iránt, fáradhatatlanul serénykedett a Törökországba került spanyol zsidók érdekében. Beutazta a községeket és alamizsna-adót vetett ki a gazdag zsidókra „a spanyol foglyok kiváltására". Nem is kellett kényszereszközökhöz folyamodnia; mert a török zsidók szivesen segitettek a keresztény fanatizmus áldozatain.

A spanyol zsidók ezrei telepedtek le Törökországban és alig mult el egy emberöltő, már vezérszerepre tettek szert a török zsidók között és Törökország félig-meddig keleti Spanyolországgá változott.

Eleinte a Portugáliába bevándorolt zsidóknak is kedvezett a sors.

Az ősz rabbinus, Izsák Aboab, aki harminctagu bizottság élén Portugáliába utazott, hogy II. Juaotól letelepedési engedélyt kérjen, elég jó eredménynyel térhetett vissza. A kivándorlók közül sokan szivesebben akartak a szomszédországban letelepedni, mert abban a reményben éltek, hogy Spanyolország nem fogja őket nélkülözhetni és a királyi pár kénytelen lesz őket visszahivni. A legrosszabb esetben, gondolták, Portugáliában hányják-vetik majd meg, hogy hová vándorolhatnának, sőt innen inkább fognak hajókat találni, amelyek Afrikába vagy Olaszországba szállitják.

Midőn a spanyol követek arra kérték II. Juaot, hogy engedje meg, természetesen jó pénzért, hogy a spanyol zsidók Portugáliában letelepedhessenek, a király tanácskozni kezdett a grandokkal, de mindjárt a tanácskozás elején eléggé érthetően mutatta, hogy ő az engedély megadását óhajtja. Néhány tanácsos, a zsidók iránt való részvétből, vagy a király iránt való szolgálatkészségből a bebocsátást ajánlotta, a legtöbben azonban határozottan a zsidók befogadása ellen foglaltak állást. A király azonban elháritott minden akadályt, mert a zsidók bevándorlásától sok pénzt várt és erre éppen szüksége volt, az afrikai háboru folytatásához.

Eleinte arról volt szó, hogy a kiüzött spanyol zsidók állandó tartózkodási engedélyt kapjanak, de ezt a portugál zsidók nem tartották tanácsosnak, mert ezáltal nagyon felszaporodtak volna a zsidók a kis országban és csak egymásnak kárára lettek volna. A sok szegény bevándorló nagy terhet róna a portugál községekre és a király, aki ugy sem szerette a zsidókat, meggyülölné az egész portugál zsidóságot. A portugál zsidó előkelőségek tanácskozásra gyültek össze és voltak, akik azt ajánlották, hogy a portugál zsidók maguk tegyenek lépéseket a királynál, hogy tagadja meg a spanyol kiüzöttektől a letelepedési engedélyt. Egy nemes aggastyán, József Ibn Jachja a legmelegebb érzéssel beszélt a szerencsétlen hittestvérek érdekében, de az önzők túlkiáltották.

Az állandó tartózkodásról azonban nem is volt már ekkor szó többé, csak arról tanácskoztak, hogy engedjék-e meg a rövid időre való letelepedést, hogy a kiüzöttek Portugáliából nézhessenek uj otthon után.

Az Aboab vezetése alatt megjelent harminc delegátusnak, akik bizonyára a spanyol községek legelőkelőbbjei voltak, a király Oportoban jelölt ki lakóhelyet. Ezek, akik az udvarral tárgyaltak, jutottak természetesen a legjobb helyzetbe.

Mint mindig és mindenütt: a gazdagokra voltak tekintettel első sorban. Hatszáz gazdag zsidónak megengedték az állandó tartózkodásra való letelepedést; ezért mindegyiküknek száz kruszadót kellett lefizetnie, ami összesen 60.000 kruszado (körülbelül 250.000 korona), ami abban az időben, az amerikai pénzforrások kiaknázása előtt, óriási összeg volt. Egyes iparosoknak, különösen fémmunkásoknak és fegyverkovácsoknak, minthogy ezekre ép oly szüksége volt Portugáliának, mint az aranyra, szintén megengedték az állandó tartózkodást, de ezeknek is fejenként négy kruszadót kellett fizetniök. A nagy tömegnek azonban csak nyolc hónapra adtak tartózkodási engedélyt és ezért fizettek személyenként nyolc kruszadót. A király ennek fejében kötelezte magát, hogy a kivándorlóknak az idő leteltével olcsó hajókat szerez, amely más országokba szállitsák. Akiket a terminus után az országban találtak, vagy akinek nem volt nyugtája a letelepedési dijról, azt elfogták és eladták rabszolgának.

Ilyen feltételek mellett jöttek be a kiüzött spanyol zsidók közül körülbelül 120.000-en Portugáliába. A király bizonyos városokat jelölt ki nekik ideiglenes tartózkodási helyül, amiért külön adót kellett fizetniök az illető város polgárainak.

Izsák Aboab, ünnepelt mestere annyi tanitványnak, akik később Afrikában, Egyptomban és Palesztinában viseltek zsidó papi hivatalt, még Oportóban halt meg. Tanitványa, a hires geografus, asztronómus és krónikairó, Ábrahám Zakuto tartotta fölötte a gyászbeszédet (1492 végén). Bajtársai közül kevésnek engedte meg a sors, hogy békében haljanak meg.

II. Juao király, akit sohase vezetett érzés, hanem mindig csak a haszonlesés, amint láttuk, csak érdekből engedte meg a letelepedést. Hasznát vette a zsidóknak, jóakarójuk azonban sohasem volt. Midőn röviddel trónralépése után az evorai corteszgyülés fölpanaszolta, hogy a zsidók (és mórok) ugy ruházkodnak, mint a lovagok, sőt kardot is viselnek, lóháton járnak és egyáltalában olyan a modoruk, mint a lovagoké, a király megtiltotta, hogy a zsidók fegyvert és selyemruhát viseljenek és elrendelte, hogy jelvényt hordjanak, még pedig csillagot a mellükön.

A lázas nyugtalanság, hogy a kereskedelmi érintkezés számára ismeretlen földeket fedezzenek fel, két, főleg zsidók által művelt tudományszaknak szerzett érvényt Portugáliában; az asztronómiának és a matematikának. Ha meg akarták ugyanis találni az Indiába vivő utat, s birtokolni akarták az aranynak és fűszereknek országát, amely után

a portugálok annyira sóvárogtak, — fel kellett hagyni az eddigi, lassu, partmelletti hajózással és ahelyett a szabad tengerre bocsátani a hajókat. De ekkor ki vannak téve a veszélynek, hogy elveszitik az irányt és eltévednek a határtalan vizsivatagon. A felfedező utra induló hajósok tehát asztronómiai táblákat szereztek, hogy annak utasitásai nyomán haladhassanak a nap állása és csillag magassága szerint.

Ebben a szakban éppen spanyol zsidók voltak a legnagyobb mesterek. A toledoi Izsák (Zag) Ibn Száid a tizenharmadik században csillagtáblákat állitott össze, amelyeket alfonzoi táblák néven német, francia, olasz és angol szaktudósok is használtak.

Midőn II. Juao portugáliai hajókat akart küldeni India felfedezésére, asztronómiai kongresszust hivatott össze, jobb csillagászati táblák kidolgozására. Ezen a kongresszuson a hires német csillagász, Behaim Márton, a koraérett Regiomontanus tanitványa és Rodrigo, a király keresztény udvari orvosa mellett egy zsidó asztronómus is vett részt: József Vecinho udvari orvos, aki Ábrahám Zakuto örök időkre szóló asztronómiai kalendáriumát használta fel. Ezt a kalendáriumot, amelyet Zakuto a salamankai püspök számára dolgozott ki, „a hét planéta táblái"-nak is nevezték. József Vecinho megjavitotta a csillagok magasságának mérőinstrumentumát is, amely a hajózásnál oly nélkülözhetetlen volt (nautikus asztrolabium).

Csak ez tette lehetővé Vasco de Gamának, hogy megtehesse felfedező utját a Jóreménység foka körül és talán Columbusnak is, hogy felfedezze az ismeretlen világrészt. Hisz olyan gyakran történt, hogy zsidók erőltették meg szellemüket és keresztények aratták a dicsőséget.

Midőn Columbus Kristóf hajókat kért Juao királytól, hogy nyugati irányban induljon India felé, a király két udvari orvosa és a ceuai püspök elé terjesztette a tervet és ezek, akik között a zsidó József Vecinho is volt, kijelentették, hogy Columbus feltevése, hogy nyugat felől Indiába ér, azon alapszik, hogy közelnek véli a Cipango (Japán) szigetet. Ebben a tekintetben mindenesetre igazuk volt. Mert Amerika, vagy Nyugatindia felfedezése Columbus által csak véletlen volt, amire a vállalkozó maga sem számitott, hiszen sokáig abban a hiszemben volt, hogy Keletindiát találta meg. Szinte azt mondhatnók, hogy Columbus belebotlott Amerikába.

A földrajzi ismeretekre is két zsidót használt fel a király: Ábrahám de Beját és József Zapateiro de Lamego-t, akiket II. Juao felfedezési megbizásokkal Ázsiába küldött. A hires Ibn Jachja (Negro) család egyes tagjai is bejáratosak voltak a királyi udvarnál.

Habár II. Juao király felhasználta a maga céljaira a művelt zsidókat, mégsem volt szive hozzá, hogy a zsidóság sorsát enyhitse. Talán nem egyezett meg bigott gondolkodásával, hogy a zsidókon segitsen. Ugyanabban az esztendőben, amidőn József Zapateriot és Ábrahám de Beját Ázsiába küldte, VIII. Ince pápa felszólitására inquisitiós bizottságot nevezett ki a Spanyolországból bevándorolt maranusok megfigyelésére és azokat, akik többé-kevésbbé a zsidósághoz ragaszkodtak, máglyahalálra, vagy örök börtönre itélte, egészen ugy, mint Spanyolországban Fernando és Isabella.

Midőn a maranusok Afrikába hajóztak át és ott nyiltan a zsidó ritus szerint kezdtek élni, megtiltotta az ujkeresztények, vagyis a kikeresztelt zsidók kivándorlását.

Ebben az időben halt meg, mint martyr Juda Ibn Verga Lissabonban, mert nem akarta a zsidózó maranusokat elárulni.

És ennek a szivtelen monarchának a lehelletétől függött a kiüzött spanyol zsidó százezreinek a sorsa.

A Portugáliába bevándorolt szerencsétlenek ellen is összeesküdtek nemcsak a gonosz emberek, hanem a természeti erők is.

Mindjárt megérkezésük után pestis ütött ki közöttük és elpusztitott sok ezer lelket. A portugál keresztény lakosság, amelyet a pestis szintén megfogott, azt hitte, hogy a zsidók hozták be magukkal a csapást. És csakugyan a nagy nyomor, a rekkenő hőség és sok egyéb baj mindenféle betegségeket szült a bevándorlók között. A spanyol kiüzöttek nagy részét el is pusztitotta a járvány. A lakosság zugolódni kezdett a király ellen, hogy bebocsátotta az országba a pestist hozó zsidókat és Don Juao e miatt szigorubban ragaszkodott a megszabott feltételekhez, mint külömben tette volna, és a nyolc hónap elteltével el kellett hagyniok a zsidóknak az országot. Eleinte rendelkezésére bocsátott olcsó viteldiju hajókat és megparancsolta a hajókapitányoknak, hogy bánjanak emberségesen a kivándorlókkal és vezessék oda, ahová kivánják. De a hajókapitányok, mihelyt a tengerre értek, nem törődtek a királyi parancscsal, minthogy tudták, hogy senki sem fogja őket bevádolni embertelenségük miatt és ha igen, akkor sem kell tulságosan büntetéstől tartaniok. Az uton több pénzt követeltek a szerencsétlen utasoktól, mint amennyit előre kialkudtak és kizsarolták a szerencsétleneket, vagy addig jártak velük a vizen ide-oda, amig elfogyott az élelmiszerük. Azután nagy összeget követeltek uj élelmiszerekért, ugy, hogy a kivándorlók odaadták a ruhájukat is kenyérért és csaknem meztelenül hagyták el a hajókat. A leányokat és asszonyokat meggyalázták szüleiknek és férjeik-

nek szemeláttára. Sokszor kitették a szerencsétleneket Afrika valamely puszta pontjára, ahol aztán martalékul estek az éhségnek, a kétségbeesésnek vagy a rabló berbercsapatoknak.

A Portugáliából kivándorolt spanyol zsidók sorsát a hajókon leirja egy szemtanu, a kabalista Juda ben Jakob Chajjat, előkelő és jómódu család sarja.

A hajó, amelyen ő és felesége és még kétszázötven külömböző koru és nemü bajtársa kivándorolt, télen (1493 elején) hagyta el a lissaboni kikötőt és négy hónapig bolyongott ide-oda a hullámokon, mert sehol sem akarták megengedni, hogy kikössenek. Az élelmiszer pedig elfogyott. A hajót végül elfogták tengeri kalózok, kifosztották és Malagába hurcolták. Itt azonban nem engedték meg sem kikötésüket, sem a távozásukat, sem azt, hogy élelmiszereket szállithassanak nekik. A papok és a városi hatóságok igy akarták a szerencsétleneket a katholikus vallásról meggyőzni. És csakugyan szereztek közülök vagy száz kiaszott arcu, beesett szemü, halálsápadt, éhségtől vonagló hivőt a keresztény szeretet tanának. A többiek kitartottak hitük mellett és ötvenet közülök meggyilkolt az éhség, közöttük Juda ben Jakob Chajjat nejét. Csak ezután ébredt fel a malagaiak lelkiismerete és jó pénzen szállitottak az agyonkinzottaknak kenyeret és vizet.

Midőn a maradék kéthónapos veszteglés után végre engedélyt kapott, hogy az afrikai partok felé hajózhasson, a kétszer is számüzötteket uj, keserves csapás érte.

A pestis miatt nem akarták beengedni egyetlen városba sem és igy kénytelenek voltak a mezőn hálni és gyökerekkel táplálkozni.

Chajjat maga egy gonosz mohamedántól — aki Spanyolországban egy városban lakott vele — hamisan bevádoltatván, börtönbe került. Eleinte kecsegtető igéretekkel az izlám hitére akarták tériteni, majd midőn a csábitásnak engedni nem akart, agyonkövezéssel fenyegették. De mindezek a szenvedések nem tudták megingatni vallási meggyőződését. Végül kiváltották egy kis városka zsidói és Fezbe vitték. Itt azonban oly nagy éhség uralkodott, hogy Chajjat kénytelen volt egy darab kenyérért nehéz malmot hajtani. Éjjel a Fezbe vetődött zsidók a városon kivül levő hamudombon háltak.

Bármennyire titkolták a portugál hajósok a zsidókkal szemben tanusitott embertelen bánásmódjukat, mégis napfényre kerültek a borzalmas események és elriasztották a hátramaradt zsidókat attól, hogy portugál hajókra bizzák magukat és családjaikat. A szegényebbek nem is tudták előteremteni a viteldijakat. Egyik napról a másikra halasz-

tották tehát elutazásukat és remélték, hogy a király talán mégis megengedi majd, hogy az országban maradhasanak.

De Don Juao nem olyan ember volt, aki részvétet vagy kegyelmet ismert volna. Azt állitotta, hogy többen vándoroltak be, mint amennyiről eleinte szó volt és ezért pontosan ragaszkodni akar a feltételekhez. Azokat a zsidókat, akik a nyolc hónap leteltével az országban maradtak, rabszolgáknak nyilvánitotta és odaajándékozta a nemeseknek (1493).

A király még tovább is ment a szerencsétlen spanyol zsidók iránt való kegyetlenségében. Összefogdosta a rabszolgaságra itélt szülők gyermekeit és az akkor felfedezett San-Thomas, vagy a Kigyó-szigetekre (Elveszett szigetek, Ilhas Perdidas) vitette, hogy ott a keresztény hitben neveljék.

A vigasztalan anyák jajkiáltásai, a szülőktől erőszakkal elragadott gyermekek sikitása, az atyák dühe, akik fájdalmukban a hajukat tépték, nem inditották könyörületre a szivtelen zsarnokot.

Az anyák könyörögtek, hogy engedjék meg, hogy elkisérhessék gyermekeiket, de nem hallgattak rájuk. Egy anya, akitől a hóhérok hét gyermeket raboltak el, kezeit tördelve esedezett, hogy hagyják nála legalább a legfiatalabbat. De Don Juao elkergette magától és hagyta „nyöszörögni, mint egy nőstény ebet, amelynek elragadták a kölykeit". Sok anya a tengerbe vetette magát gyermekeivel együtt, hogy a halál örökre egyesitse szeretteivel.

A San-Thomas-szigetek tele voltak mérges kigyókkal és gyikokkal, továbbá gonosztevőkkel, akiket büntetésből számüztek oda Portugáliából. A legtöbb zsidó gyermek elpusztult még az uton, vagy martalékul esett a vadállatoknak. A megmaradtak később összeházasodtak, közöttük testvérek is és benépesitették a termékeny szigeteket.

Talán a királynak egyetlen fia halála óta elkomorodott lelke volt az oka, hogy ily kegyetlenül bánt a zsidókkal. Zsidó minisztere, József ibn Jachja elhagyta ebben az időben (1494) Portugáliát, mert rossz idők bekövetkezésétől félt, vagy talán mert a király erőszakkal a katholikus vallásra akarta tériteni. József több előkelő családdal együtt Pisába vándorolt.

Miután II. Juao örömtelenül a sirba dőlt (1495 október végén) és trónját a tudományt kedvelő, szelidlelkü Manoel foglalta el, ugy látszott, hogy a portugál zsidókra és kiüzött spanyol zsidók maradékára szebb idők következnek be. Manoel, aki a spanyol zsidóknak rabszolgaságra való elitélését nem helyeselte és belátta, hogy csak az ezerszeres halál-

tól való félelmükben maradtak az országban a kiszabott időn túl, visszaadta szabadságát minden rabszolgaságra itélt zsidónak. A pénzt, amelyet az örömtől ittasult zsidók hálából felajánlottak neki, visszautasitotta. De amint biográfusa, Osorius püspök irja, az volt a célja, hogy szelidséggel és jósággal nyerje meg a zsidókat a katholikus vallásnak.

A zsidó matematikust és asztronómust, Ábrahám Zakutot, aki Északspanyolországból, ahol keresztényeket is tanitott, Lissabonba vándorolt, Manoel udvari asztrológusnak hivta meg. Ez a király ugyanis hitt a csillagjóslásokban és ehhez az áltudományhoz fordult, valahányszor hajót inditott utnak vagy valami más vállalkozásba fogott. Volt két keresztény asztrológusa is, Diego Mendez Vecinho és Thomas de Torres.

De Ábrahám Zakuto nemcsak a konstelláció magyarázásával szolgálta a királyt. A józaneszü, de korának babonájától szabadulni nem tudó férfiu alapos asztronómiai tudással rendelkezett. Az asztronómiáról hires tábláin kivül munkát is irt. Ezenkivül a hajósok számára pontos féminstrumentumot készitett a csillagok magasságának mérésére és fölöslegessé tette az addig használt megbizhatatlan faszerszámokat.

Manoel szeretett visszapillantani a multba is, foglalkozott a krónikákkal és megbizta Zakutot kora krónikájának megirásával. Abrahám Zakutonak nagy olvasottsága volt történeti művekben; a történelem szellemi mozgalmairól természetesen még nem volt fogalma.

Don Manoel alatt, akinek idejében Portugália Indiával és Amerika egy részével bővült, a zsidók kis lélegzethez jutottak. Ugy látszik, mindjárt trónralépése után rendeletet adott ki, hogy a törvényszékek ne fogadjanak el zsidók ellen gyermekgyilkosságról szóló vádakat, minthogy ezek hamis rágalmakon alapulnak. Azonkivül megtiltotta a fanatikus dominikánusoknak a zsidók ellen való izgatást. Midőn egyszer egy dominikánus izgató beszédet mondott a zsidók ellen és az udvarhoz közel álló zsidók a királyhoz fordultak védelemért, Manoel ezt felelte nekik:

— Benneteket valóban megijeszt minden levél zörgése, amint ezt Mózes megjövendölte. Mit féltek, ha tudjátok, hogy én megoltalmazlak benneteket?

A király szava még sem védte meg a zsidókat gyülölőik gonoszsága ellen. Majdnem vérvádra került volna a dolog, ha egy zsidó asszony ügyessége meg nem hiusitja. Egy keresztény megölte dühében keresztény szomszédja gyermekét és a holttestet az emlitett zsidó asszony udvarába dobta, azután feljelentést tett ellene a hatóságnál. Az asszony már hallotta a poroszlók érkezését, mikor a holttestet észre-

vette. Hirtelen fölkapta a gyermekhullát, testéhez erősitette és ágyba feküdt, szülési fajdalmakat tettetvén. A házkutatásnál aztán nem találtak semmit sem. Később kitudódott, hogy a keresztény gyilkolta meg a gyermeket, a gyilkos bevallotta bünét és elmondotta, hogy mit tett a holttesttel. A zsidó asszony, amidőn megkérdezték tőle, hogy hová rejtette az udvarába dobott hullát, eleinte tagadott mindent, csak amidőn a következmények felől teljesen megnyugtatták, vallotta be tettét. A király megcsodálta az asszony okosságát és lélekjelenlétét.

Rövid, nagyon rövid ideig ragyogott a zsidók szerencsecsillaga Manoel alatt. A spanyol udvar sötét fanatizmusa komor felhőket sodort föléje és eltakarta.

Mihelyt az ifju portugál király trónra lépett, a spanyol királyi pár azzal a gondolattal kezdett foglalkozni, hogy házassági összeköttetést keres Manoellel, hogy az ellenséges szomszédban barátot és szövetségestársat nyerjen. Felajánlották tehát neki a féltékenysége és őrült viselkedése által később hiressé vált Johanna infánsnőt. Manoel szivesen ment bele ebbe az összeköttetésbe, de inkább Johanna idősebb nővérét, II. Isabellát szerette volna, aki a portugál infáns neje volt és röviddel azelőtt özvegygyé lett. Isabella nem akart ugyan ujból férjhez menni, de gyóntatóatyja rábeszélte és megmagyarázta neki, hogy milyen hivatás vár reá a portugál udvarnál, hogy mennyi dicsőséget szerezhet ott a keresztény vallásnak.

A spanyol udvar ugyanis bosszusággal nézte, hogy a portugál király befogadta a zsidó és mohamedán menekülteket. Annál is inkább rosszalta a barátságos bánásmódot, amelyben Manoel a bevándorolt zsidókat részesitette. Ferdinand és Isabella tehát megragadták az alkalmat, hogy a portugál királyt a maguk számára megnyerjék. Megigérték, hogy odaadják neki idősebb leányukat, de azzal a feltétellel, hogy szövetkezni fog Spanyolországgal VII. Károly francia király ellen, aki akkor hóditó hadjáraton volt Olaszországban, továbbá, hogy ki fogja kergetni Portugáliából a zsidókat, a bennszülötteket és bevándorlottakat egyaránt.

Manoel királynak kellemetlen volt mind a két feltétel. Mert a francia udvarral jo lábon állott, a zsidók pedig pénzükkel, szorgalmukkal, ügyességükkel és tudásukkal sok hasznot hajtottak az országnak. Tanácskozni kezdett tehát a grandokkal. A vélemények elütők voltak. Az egyik párt ugy vélekedett, hogy a zsidók kiüzése sértené az ország érdekeit, azonkivül meghazudtolná a király igéretét, amelyet trónralépéskor tett.

A zsidók iránt jóindulatu tanácsosok hivatkoztak az olasz, német és magyar fejedelmekre, akik megtürik a zsidókat, sőt a pápa is megengedi, hogy az ő területén lakjanak. Ha a zsidók romlottak, nem volna keresztény eljárás, hogy más államra sózzák és más népekre háritsák a bajt; ha pedig hasznosak, és bebizonyitották, hogy nagyon is hasznosak, akkor nem volna szabad alkalmat nyujtani, hogy mohamedán országokba, Afrikába és Törökországba vigyék vagyonukat, szorgalmukat és tudásukat. És végül reményüknek adtak kifejezést, hogy amig a zsidók keresztények között laknak, mindig lehet kilátás arra, hogy a katholikus vallásra térnek.

A zsidógyülölők ellenben a zsidók kiüzése mellett hoztak fel érveket. És a gyülölet mindig logikusabb és ékesszólóbb, mint a szelidség. A zsidókat — mondották — kikergették már régebben Franciaországból, most pedig Németország némely vidékéről, továbbá Castiliából és Arragoniából, mert a keresztényekkel való érintkezésük ártalmára van a vallásnak és mert az együgyübbeket a zsidóságnak nyerik meg. Félni kell attól is, hogy mint a kereszténység ellenségei elárulják az állam titkait a mohamedánoknak. A hasznot, amelyet a korona a zsidók gazdagságából huz, ellensulyozza a kár, hogy furfanggal és ügyességgel lassanként magukhoz kaparintják a keresztények vagyonát.

Manoel egy ideig még ingadozott, mert nemes természete tiltakozott a kegyetlenség és szivtelenség ellen. A dolgot Isabella infánsnő döntötte el. A fanatikus királyi pár e még fanatikusabb leányával elhitették a papok, hogy a szerencsétlenség, amely II. Juaot utolsó napjaiban érte, büntetés volt azért, mert befogadta a Spanyolországból kiüzött zsidókat. Manoelt is ilyen szerencsétlenség éri, ha ki nem kergeti a zsidókat Portugáliából.

Manoel lelkében nagy küzdelmek folytak. A becsület, az állami érdek és az emberiség azt követelték, hogy ne taszitsa ki az ország leghasznosabb elemeit, de a spanyol infánsnő keze és a spanyol koronára való kilátás a zsidók kiüzése mellett szólott. A szerelem végre a gyülölet javára billentette föl a mérleget. Midőn a spanyol király a határnál mennyasszonyával találkozott, irást adott át neki, hogy még mielőtt beköltözik az országba, megtisztitja azt a zsidók „átkos nemzetiségétől“.

A házassági szerződést Manoel portugál király és Isabella spanyol infansnő között a zsidók nyomorával pecsételték meg. A szerződést 1495 november 30-án irták alá és a következő hónap 25-én rendeletet

bocsájtott ki a király, hogy az összes zsidók vagy keresztelkedjenek ki, vagy hagyják el az országot.

Hogy lelkiismeretét megnyugtassa, eleinte enyhén bánt a zsidókkal, akiket rendelete határtalan nyomorba döntött. A kivándorlás határidejét meghosszabbitotta a következő év októberéig, ugy hogy a zsidóknak, kik a keresztséget el nem fogadták, elég idejük maradt az előkészületek megtevésére. Meghatározott azonkivül három kikötőt (Lissabon, Oporto és Szetubal), ahonnan szabadon elvonulhatnak. Hogy a zsidókat mindenféle igéretekkel a keresztény vallásra való áttérésre biztatta, ez a királytól, tekintve a kor fölfogását, még csak rossz néven sem vehető. Mindamellett, eleinte legalább, igen kevesen keresztelkedtek ki.

De éppen Manoel szelid eljárása volt a zsidók romlásának az oka.

Minthogy olyan hosszu időt hagyott nekik az előkészületekre és megengedte, hogy ezüstöt, aranyat is magukkal vigyenek, sokan azt hitték, hogy általában nem kell sietniök és későbbre is halaszthatják utazásukat. Talán azt is remélték, hogy a király vissza is vonja a kitiltó rendeletet. Az udvarnál sok barátjuk volt, akik szivesen jártak közbe érdekükben. Azonkivül nem is voltak alkalmasak a téli hónapok tengeri utazásra. A legtöbben tehát vártak tavaszig.

Közben azonban megváltozott a király indulata a zsidók iránt. Boszantotta, hogy oly kevés zsidó tért ki, azonkivül nem szivesen látta, hogy elvonulnak nagy vagyonukkal, törte tehát a fejét, miképen tarthatná meg őket az országban, természetesen, mint keresztényeket.

Csak az első lépés került küzdelembe, a második könnyen ment.

Az állami tanácsban felvetette a kérdést, hogy ne kényszeritsék-e a zsidókat a kereszténység felvételére. A portugál papság becsületére válik, hogy határozottan az erőszakos megkeresztelés ellen foglalt állást. Fernando Coutinho püspök egyházi autoritásokra és pápai bullákra hivatkozott, hogy nem szabad a zsidókat a kereszténység felvételére kényszeriteni, mert a katholicizmus benső meggyőződést követel.

Manoel azonban annyira óhajtotta a szorgalmas zsidók visszatartását, hogy kijelentette, hogy nem törődik az autoritásokkal és a bullákkal, hanem saját belátása szerint fog cselekedni.

Egy lelkiismeretlen apostatának, Levi ben Sem-Tobnak (milyen nevet kapott a kereszténységben, azt a források nem emlitik) tanácsára megtiltotta a zsidóknak az istentiszteleti összejöveteleket, bezáratta a zsinagógákat és tanházakat és halállal fenyegette azt, aki megszegi a parancsát.

A hadriani idő véres árnyéka vonult a portugál zsidók fölé.

Midőn ez sem vezetett célra, ugyancsak Levi tanácsára, titkos rendeletet bocsájtott ki a király, hogy husvét első napján vegyék el az összes zsidók gyermekeit és kereszteljék meg. De a nagy titokzatosság dacára, a zsidók tudomást szereztek a készülő csapásról és akik tehették, szökéssel mentették meg gyermekeiket a kereszteléstől. Midőn Manoel ezt megtudta, megparancsolta, hogy kezdjék meg azonnal az erőszakos keresztelést.

Szivszaggató jelenetek játszódtak le ebből az alkalomból a városokban, melyekben zsidók laktak. A hóhérok kiragadták a gyermekeket a szülők karjai közül és elhurcolták a keresztviz alá. Az anyák görcsösen átölelték gyermekeiket és a keresztény szeretet szolgái korbácscsal és bottal választották el egymástól. Némely szülők saját kezükkel fojtották meg gyermekeiket, hogy áldozatul ne essenek a keresztnek.

„Láttam — irja Coutinho püspök — amint a nőket a hajuknál fogva a keresztviz elé hurcolták és amint az atyák mély gyászban, a fájdalom kétségbeesett hangján tiltakoztak az embertelen erőszak ellen. És láttam egyéb kegyetlenségeket is, amiket velük szemben elkövettek.“

Sok keresztényt is mélyen meginditottak a zsidó atyák, anyák és gyermekek jajkiáltásai és könyei és a királyi tilalom ellenére segitettek s zsidóknak és elrejtettek gyermekeiket, hogy legalább pillanatnyira megmentsék az erőszaktól.

Manoel királyt és fiatal nejét, II. Isabella infansnőt nem inditották meg ezek a borzalmas jelenetek. Az erőszakkal megkeresztelt gyermekeket szétosztották a városokban, ahol a keresztény hitben nevelték őket tovább.

Titkos parancs következtében, vagy saját buzgalmukból, a poroszlók nemcsak gyermekeket hurcoltak erőszakkal a keresztviz alá, hanem felnőtt leányokat és ifjakat is.

Sok zsidó szülő tért ki ebből az alkalomból, hogy együtt maradhassanak gyermekeikkel. De még ez sem elégitette ki a királyt, akit nem a vallási buzgóság, hanem inkább az állami érdek vezetett. Azt akarta, hogy az összes zsidók térjenek ki akár meggyőződésből, akár az erőszaknak engedve, hogy igy mindnyájan az országban maradjanak. E célból megszegte adott szavát, még inkább, mint elődje.

Megparancsolta, hogy a zsidók csak Lissabonban szállhatnak hajóra, mig azelőtt három kikötőt igért. Az összes kivándorlóknak Lissabonban kellett tehát gyülekezniök. Lehettek körülbelül huszezren. És ekkor a király helyet jelölt ki ugyan a városban számukra, de az indulás elé annyi akadályt görditett, hogy elmult a határidő és elérke-

zett a végső terminus, amelyen tul az országban talált zsidók az ediktum szerint halállal lakolnak, vagy legalább is elveszitik szabadságukat.

Amikor igy mindnyájan ki voltak szolgáltatva, összegyüjtötte őket egy helyre és kijelentette nekik, hogy ezentul valamennyien az ő rabszolgái és most azt teheti velük, ami neki tetszik. Mint rabszolgáit, fölszólitotta őket, térjenek át önként a katholikus vallásra és akkor megtarthatják a vagyonukat és állásaikat, külömben erőszakkal fogja őket megkereszteltetni. De mert ez sem használt, megparancsolta, hogy három napig és három éjjel ne adjanak nekik se eledelt, se vizet, hogy az éhség és szomjuság megtörje makacsságukat. De ez az eszköz sem vált be. Legtöbben inkább éhen haltak, semhogy arra a vallásra térjenek át, amelyet ilyen szörnyetegek képviselnek.

Ekkor Manoel egyenes erőszakhoz fordult. Kötelekkel, hajuknál és szakálluknál fogva hurczoltatta el az ellentállókat a szeretet templomaiba, hogy megkereszteljék őket. Sokan öngyilkosokká lettek, csakhogy megmeneküljenek az erőszakos erkölcsi haláltól. Egy atya imaköpenyegét teritette a gyermekeire és megölte őket, mire véget vetett saját életének is.

Manoel kegyetlensége a zsidók iránt még szembetünőbb, ha a mórokkal szemben tanusitott eljárásával hasonlitjuk össze. A mórokat is kiüzte az országból, de kivándorlásuk elé nem görditett akadályokat, mert félt, hogy az afrikai és törökországi mohamedán fejedelmek boszut állanak majd az országukban lakó keresztényeken. Mert a zsidóknak nem volt pártfogójuk, mert gyengék és elhagyottak voltak, megengedte Manoel, — akit a történetirók nagynak mondanak — hogy ilyen embertelen erőszakot kövessenek el ellenük.

Ilyen módon téritették a portugál zsidókat a katholikus vallásra, amelyet, mint a keresztény kortársak is szégyenkezve bevallják, ezért szivükből megvetettek. Voltak közöttük néhányan, akik később elmenekültek és tekintélyes zsidó autoritásokká lettek, mint pl. Lévi ben Chabib, aki jeruzsálemi rabbi lett.

Azok, akik életükkel és hitükkel szerencsésen megmenekültek, ezt Isten különös kegyelmének tekintették. Izsák ben József Karo, aki Toledóból vándorolt be Portugáliába, elvesztette itt összes kiskoru és felnőtt gyermekeit, egynek a kivételével, aki vele azután nagy veszedelmek között Törökországba menekült. Ábrahám Zakuto is veszedelemben forgott, habár a király asztrológusa és krónikusa volt. Elmenekült fiával együtt, utközben kétszer fogságba jutott és nagy viszontagságok után végül letelepedett Tunisban.

Az izgalom, amit a zsidók erőszakos megkeresztelése Portugáliában okozott, nem szünt meg egyhamar. Azok, akik gyermekeik iránt való szeretetből, vagy a haláltól félve, engedtek az erőszaknak, nem adták fel a reményt, hogy a pápánál teendő lépésekkel érvénytelennek nyilvánittathatják az erőszakos megkeresztelést; annál is inkább, minthogy mindenki tudta, hogy IV. Sándor pápánál és bibornoki testületénél mindent el lehet érni jó pénzért. Egy szállóige járt a keresztény országokban szájról-szájra:

„Sándor pápa elad pénzért
Égi kulcsot, oltárt, Krisztust.
Hiszen ő is pénzért vette,
Mért ne adná nyereségre?"

Róma bordélylyá, Astarte-tanyává, méregkeverő-bódévá változott, ahol azonban jó pénzért az ártatlanok is megvásárolhatták jogukat.

A portugál ujkeresztények hét tagból álló küldöttséget menesztettek a pápához, közöttük két ügyes férfiut, Pedro Essecuatort és Aleman Eljuradot. Természetesen pénzzel felszerelve indultak utjuknak.

A pápa és a bibornoki testület szivesen fogadta a portugál küldöttséget, különösen Sancta Anastasia bibornok tanusitott irántuk nagy figyelmet. Carcilaso azonban, a spanyol követ, a spanyol királyi pár megbizásából ellenük dolgozott. Akkor folyt éppen Rómában Pedro de Aranda maranus püspök pöre, akinek az atyját azzal vádolta az inquisitio, hogy mint zsidó halt meg.

Ez a püspök előbb nagy kegyben állott a pápánál, aki apostoli protonotáriussá nevezte ki, később azonban kiesett a kegyből, mert a pápa szemet vetett kincseire. Azzal vádolták, hogy evett a mise előtt és hogy megsértett egy feszületet és több szent képet. Midőn a spanyol követ látta, hogy a pápa és az ugynevezett szent kollégium le akarja tartóztatni Pedro de Aranda püspököt, megjegyezte, hogy a közönség azt fogja hinni, hogy nem annyira vallási buzgóságból, mint inkább pénzvágyból záratták el a püspököt. Azt tanácsolta azért, hogy ugyanakkor tartóztassák le a Portugáliából jött ujkeresztényeket is, akik nyilvánvalóan eretnekek.

A pápa erre bebörtönöztette Pedro de Arandát és a portugál maranusküldöttség öt tagját is. A vezetők azonban, Pedro és Aleman elmenekültek (1497 április 20).

A portugál zsidók ügye mégis kedvező fordulatot vett. Mert Manoel király bizonyos engedményeket tett nekik. Enyhitő rendeletet adott ki (1497 május 39), amelyben amnesztiát igért az erőszakkal kikeresztelt

zsidóknak és kimondotta, hogy husz éven belül nem szabad őket zsidózás miatt a törvényszék elé idézni, minthogy nehezen vethetik le az ősi szokásokat és bizonyos idő kell ahhoz, amig a katholikus hitbe beleélhetik magukat. Elrendelte továbbá a dekretum, hogy a husz év leteltével is csak rendes tanukihallgatás alapján itélhetik el őket és ha reájuk is bizonyul a zsidózás, ne konfiskálják a vagyonukat, hanem adják át azt örököseiknek. Végül kimondja a dekretum, hogy azok a kikeresztelt orvosok és chirurgusok, akik nem értenek latinul, használhatnak héber tankönyveket is.

Ez a dekretum lehetővé tette tehát az erőszakkal kikeresztelt zsidóknak, hogy titokban minden veszedelem nélkül mint zsidók élhessenek, és hogy héber könyveiket is megtarthassák. Mert ki tudott akkor megkülönböztetni Portugáliában egy héber orvosi könyvet más héber könyvektől? A talmudisták tehát tovább is foglalkozhattak a talmuddal és ezt meg is tették.

Ez a dekretum azonban csakis portugál maranusokra vonatkozott, nem pedig azokra is, akik máshonnan vándoroltak be.

Ezt a klauzulát a spanyol udvarra, vagy a spanyol infánsnőre, Isabellára való tekintettel vette be a király dekretumába. Mert az azt követelte, hogy a Spanyolországból kivándorolt maranusokat szolgáltassák ki az inquisitiónak. A házassági szerződésben, melyet Manoel a fanatikus Isabellával kötött, benne volt az a pont is, hogy az inquisitio elől Portugáliába menekült zsidókat egy hónapon belül ki kell szolgáltatni a spanyol törvényszéknek (1497 augusztus).

Igy lettek a portugál zsidók ezrei szinleg keresztényekké, de azzal a szilárd elhatározással, hogy felhasználják a legelső kinálkozó alkalmat, hogy elmenekülhessenek olyan helyre, ahol szabadon gyakorolhatják a sok szenvedés között még jobban féltett vallásukat. A lelküket, mint Sámuel Usque, a költő mondja, „nem szennyezte be a hittagadás“.

De voltak olyan zsidók is, akik az erőszakos kikeresztelésnek mindvégig ellent tudtak állani. Közöttük volt Simon Májmi, Izsák Canpanton tanitványa, Portugália utolsó országos főrabbija (Arrabi-mór), és családja. Ezeket szigoru fogságban tartották, mert nem akarták a zsidóságukat megtagadni és külsőleg sem akarták a katholikus egyházi ritusokat követni. Különféle kinzásokkal akarták őket kikeresztelkedésre kényszeriteni, de nem sikerült. A börtönben befalazták őket a nyakig, s három napig hagyták ebben a rettenetes helyzetben. Midőn mindamellett állhatatosak maradtak, ledöntötték körülöttük a falat. Hárman

belehaltak a nagy kinokba, közöttük Simon Majmi is, akinek a kikeresztelkedésére nagy sulyt fektettek, mert követendő például szolgált volna a többieknek. Két maranus kockára tette az életét, hogy a jámbor martyr holttestét a zsidó temetőbe vigye, habár szigoruan megtiltották a zsidó áldozatok eltemetését. (Csak a hóhérnak volt szabad a zsidó holttesteket eltakaritania.) Titokban még más maranusok is kikisérték utolsó utjára a csendesen megsiratott vértanút és a temetőben megható gyászünnepélyt rendeztek neki.

Nemsokára megengedte Manoel király, — valószinüleg neje halála után (meghalt a trónörökös születésekor 1498 augusztus 24-ikén) — hogy a visszamaradt zsidók kivándorolhassanak. Ezek között volt Ábrahám Szaba a kabalisztikus iró, akinek két gyermekét keresztelték meg erőszakosan; továbbá Sem-Tob Lerma, akit kétszer kinoztak meg, mert a tilalom ellenére imaházat rendezett be a lakásán, és egy különben ismeretlen rabbi, Jakob Lual, aki szintén nagy kinszenvedések árán menekült meg az erőszakos megkereszteléstől. Talán épen eme három férfiunak emberfölötti állhatatosságától megindulva, engedte meg Don Manoel király, hogy akik a zsidóság mellett kitartottak, hagyhassák el Portugáliát. De nem találtak hajót, amely az afrikai partokra szállitotta volna őket és igy kénytelenek voltak rozoga csolnakokra bizni magukat, matróz és kormányos nélkül. Szinte csodás módon érkeztek sértetlenül Arcillába (Afrikában) és innen Fezbe.

Simon Majmi vejei azonban még sokáig maradtak börtönben ; később Arcillába küldték őket, ahol szombat napján sáncmunkát végeztettek velük, és ahol sok szenvedés után martyrhalált haltak.

Igy cselekedtek a szeretet vallásának hivei.

Nyolcvan évvel később Manoel unokája, a kalandor Sebastian király, Afrikába vezette a portugál nép szine-javát és itt egyetlen csatában megtört Portugália ereje. A nemesség elpusztult, vagy fogságba került. A foglyokat Fezbe vitték és rabszolgákul kinálták az agyonkinzott portugál zsidók unokáinak. S a portugál lovagok boldogok voltak, ha zsidók vették meg őket. Ismerték jóságukat és nemes érzésüket, tudták, hogy jól fognak velük bánni, tudtak ennél többet is: hogy alkalomadtán *visszaadják őket övéiknek.*

Mintha Juda napjának utolsó sugara is el akart volna homályosulni, ugyanebben az időben sujtotta a számkivetés átka a provencei zsidókat is, akik között a fénykorszak öröksége, ha nem is teljes ragyogásban, de még most is tündökölt. A provencei városokban, Marseilleben, Arlesben, Aixban, Tarrasconban, a troubadour-költészet

ősfészkében hiven ápolták a Maimunitól örökölt tudományos kutatás szellemét és az ujhéber költészetet. Az orvosi tudomány legjelentékenyebb képviselői zsidók voltak, akikhez a kánoni törvények ellenére az országnagyok és fejedelmek is fordultak orvosi segélyért.

Ábrahám Salomo Szt. Maximinből keresett orvos volt és mint René gróf udvari orvosa sok kedvezményben részesült. Bonet de Letes kitünő orvos és mathematikus hirében állott, később udvari orvosa lett X. Leo pápanak. Marseilleből ismeretesek Comprat Mózes és Sulham Davin Atar. A nagyhirü Pierre de Nostradamus, a misztikus és asztrológus Michael Nostradamus őse, szintén zsidó származásu volt.

Minthogy a Provence nem tartozott a tulajdonképeni Franciaországhoz, hanem külön önálló uralkodók, a provencei grófok alatt állott, az itteni zsidóknak nem kellett elhagyniok az országot, amidőn körülbelül egy évszázaddal előbb a zsidókat Franciaországból kiüzték. Az utolsóelőtti provencei gróf, René, különös jóindulatot tanusitott irántuk. Törvényeket bocsájtott ki, hogy szabadon üzhetnek kereskedelmet és ipart, végezhetnek orvosi gyakorlatot — a kánoni tilalom ellenére — elfoglalhatnak adóhivatalnoki és jószágigazgatói állásokat és uj zsidók is letelepedhetnek az országban. Vallási gyakorlatukban teljes szabadságot biztositott nekik és megtiltotta a keresztényeknek, hogy bármely vallási aktusban zavarják. Felmentette őket az alól is, hogy keresztény térítőbeszédeket kelljen végighallgatniok, amint azt XIII. Benedikt pápa elrendelte. Egy magas hivatalnokot rendelt ki a zsidók privilégiumainak megvédelmezésére. Midőn Arlesben izgatni kezdtek a zsidók ellen, mintha ostyákat és gyermekeket vérvétel céljából lopnának, René gróf erélyesen megvédte őket és az izgatókat s rágalmazókat megbüntette.

De ez a helyzet csak fokozta a René halála után bekövetkezett sorsváltozáson érzett fájdalmat. Amitől féltek és amit minden lehető eszközzel el akartak háritani, bekövetkezett: a francia uralom alá kerültek.

Az utolsó provencei gróf átadta a szép országot XI. Lajosnak. És csakhamar megkezdődött a zsidók elleni fanatikus izgatás. A papok felizgatták a csőcseléket és a rossz termés következtében munka nélkül maradt aratókat. Ezek betörtek az arlesi, marseillei és tarrasconi zsidók házaiba és kifosztották azokat; a zsinagógákat pedig lerombolták (1484). A zsidókat olyan halálfélelem fogta el, hogy sokan a keresztviz oltalma alá menekültek.

Három évvel később (1487) a marseillei polgárok küldöttséget menesztettek VIII. Károly francia királyhoz, hogy utasitsa ki a zsidókat a városból. A király nem teljesitette ugyan a kivánságot, de meg-

semmisitette a zsidók pénzkövetéleséit. Minthogy a zsidó község önként el akarta hagyni a várost és néhányan kezdték eladni birtokaikat, a király ezt is megakadályozta és sulyos büntetéssel fenyegette a kivándorlókat.

Habár saját sorsuk is aggasztotta a marseillei zsidókat, mégis bő segitséget nyujtottak a Spanyolországból kiutasitott testvéreknek. Egy gazdag és szivtelen nizzai kalóz, Bartholomé Gaufredi, elfogott egy hajót, amelyen száztizennyolc arragoniai zsidó kivándorló volt. Az elfogott zsidókat Marseillebe vitte, hogy a provencei hitközségektől nagy váltságdijat csikarjon ki értük (1492 augusztus 24). A marseillei község segitségére sietett a szerencsétleneknek. Az 1500 tallér váltságdijat az elfogott zsidók magukra vállalták ugyan, de a községnek felelősséget kellett vállalnia egy Frobin nevü gazdag kereszténynél, aki az összeget nagy kamat fejében előlegezte. A kiváltott foglyok négy havi időt kaptak a pénz lefizetésére és azalatt a marseillei és aixi zsidók testvériesen gondoskodtak a hontalanok minden szükségleteiről.

Nemsokára a provencei zsidók maguk is hasonló nyomoru helyzetbe kerültek. VIII. Károly francia király kiüzte őket az országból (1498), amelyben őseik még a frankok és gótok előtt telepedtek le.

Sokan közülök a közeli kis egyházállam, Venaisoin városaiba: Avignonba és a Carpentrasba vándoroltak. Itt találkoztak a kiüzött spanyol zsidókkal és elbeszélhették egymásnak szenvedéseiket.

Az avignoni keresztény polgárság tiltakozott ugyan a zsidók befogadása ellen, de VI. Sándor, a pápa helyettese megvédte őket. A legtöbb provencei zsidó innen mégis Olaszországba vándorolt, ahol az állam felaprózottsága miatt nem alkothattak egységes törvényeket a zsidók bebocsátása ügyében. Itt leginkább az anyagi érdekeket vették tekintetbe és ez a szempont háttérbe szoritotta a kánoni szükkeblüséget. Hiszen VI. Sándor maga is megtürte még a menekülő maranusokat is.

Olaszország sokat nyert a zsidók beköltözésével, akik filozófiai, orvosi és természeti tudományokkal felszerelve, nagyon hozzájárultak a renaissaince-kor szabad, tiszta szellemének a kialakitásához. Bibornokok és pápák udvari orvosokul alkalmazták az Olaszországba vándorolt zsidó orvosokat. Kitünt ezek között a már emlitett provencei Bonet de Lates, a jeles mathematikus és egy uj csillagmérő instrumentum feltalálója, aki később X. Leo pápa udvari orvosa lett. Egy *Jakob* ben Dávid *Provencal* nevü marseillei orvos, aki könyvet irt a gyógytudományról, Mantuába vándorolt. Ő épugy, mint fia, büszkeségei és diszei lettek városuknak.

A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETE

A VEGYES HÁZBÓL SZÁRMAZÓ KIRÁLYOK ALATT

1301-TŐL 1526-IG.

DR. KOHN SÁMUEL KÖNYVE NYOMÁN

ÖSSZEÁLLITOTTA:

DR. SEBESTYÉN KÁROLY

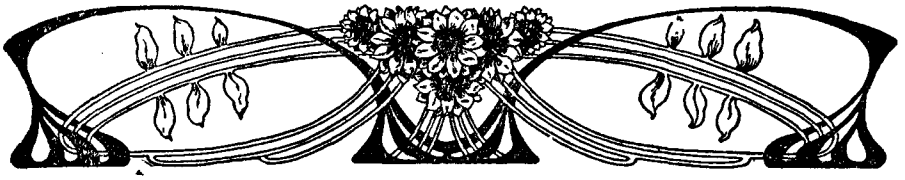

I. FEJEZET.

Az Árpád-ház kihaltától a számkivetésig.

A magyar nemzeti dinasztia magvaszakadása sulyos megpróbáltatást hozott az országra, különösen az első évtizedben, mikor az oligarchia elbizakodottsága bizonytalanná tette nemcsak a trónöröklést, hanem a trónon ülők méltóságát, sőt személyét is. Még inkább a tizenötödik század első felében, mely a török veszedelem rémével demoralizálta a nemzetet és a tizenhatodik század elején, midőn a boldogtalan Jagellók napról-napra közelebb hozták az országot a végzetes Mohácshoz. Oly erős volt azonban az Árpádok alkotta törvény, hogy hatása túlélte őket, a rendezett jogviszonyok békét és biztosságot teremtettek a társadalmi osztályok közt és igy a zsidók is nyugton élvezték IV. Béla nevezetes törvényének áldásait.

Pedig ebben az időben európaszerte rettentő vihar vonult végig, amely a zsidóság életét gyökerében támadta meg és hiveit szörnyü üldözésnek, kinzásnak, megalázásnak tette áldozatává. A vértanuk, az ártatlanul meggyilkoltak, az erőszakkal megtéritettek fölidézték a költő kifejezte forró óhajtás emlékét: *exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor* (támadjon boszuálló a mi csontjainkból). Ausztriában és Csehországban üldözték, Stájerországból és Karinthiából számüzték a zsidókat. Franciaországban és Spanyolország északi részében 1320-ban százhusznál több zsidó községet pusztitottak el, 1321-ben Franciaországban ötezer zsidót vetettek máglyára azzal a hamis váddal, hogy megmérgezték a kutakat. A gyalázatos mészárlást betetőzte az 1348-iki és 1349-iki üldözés a fekete

halál miatt, melynek okozóiul az izgatók szintén a zsidóságot tüntették föl.

És ezalatt Magyarországon háboritatlanul éltek a zsidók. Üldözésük európaivá fajult áradatjának egy-egy hulláma eljutott ugyan ide is, különösen a nyugati vármegyékbe, de e hullámok megtörtek a magyarság rendületlen józanságán és türelmén. A történetirás, melynek forrásai egyébként sem buzognak e korban valami nagy bőséggel, semmit sem tud akár Vencel (László), akár Bajor Ottó alatt zsidóüldözésről. Róbert Károly idejéből pedig mindössze egy adat van, amelynek tanusága szerint a pozsonyi ciszterciták XII. Bence pápához fordultak azzal a panaszszal, hogy a kápolnájuk tőszomszédságában épült zsinagóga zaja zavarja ájtatosságukat. A pápa 1335. november 13-án a panasz folytán felszólitotta az esztergomi érseket, hogy a szóbanforgó zsinagógát földig rontassa le s az ellenszegülőket, ha keresztények, vesse egyházi büntetés alá, ha zsidók, tiltsa el a keresztényekkel való közlekedéstől. Lett-e foganatja a parancsnak, nem tudjuk; de maga az ügy arra vall, hogy a zsidók még Pozsonyban is, ezidőtájt a zsidógyülölet főfészkében, szabadon gyakorolhatták vallásukat, bárhol épithettek templomot. És a cisztercita barátok, bármennyire sérelmesnek itélték a dolgot, a magyar hatóságoktól nem remélhettek jogorvoslatot, hanem kénytelenek voltak panaszukkal a szentszékhez fordulni. A pilisi apát és konvent, mint a pápa levele mutatja, nem várhatták még akkor, hogy az ő kedvükért a nagyszámu zsidóság (Magna Copia Judeorum) elhagyja zsinagógáját.

Első Lajos király, kit történelmünk a Nagynak nevez, az igaz lovagság tükre volt és Szent László koszorujára törekedett. Az igaz lovag pedig *defensor fidei*, védője a hitnek s ami ezzel egyet jelent, üldözője mindannak, ami vonakodik meghódolni a római kereszténységnek. Uralkodása ifju éveiben még nem mutatott ellenséges indulatot a zsidók iránt. II. Ulászló oklevelében idézik a nagy királynak 1346. december 4-éről kelt rendeletét, amely meghagyja, hogy Pozsony város minden rendü és rangu polgára, akinek itt háza van, köteles a városőrzéshez és a város egyéb terheihez hozzájárulni, akár egyházi férfi, akár világi pap vagy zsidó. Mert ha az ellenség legyőzi a várost, a baj közös, közösen kell tehát gondoskodni a vár őrizetéről is. A becses okmány egészen egymás mellé rendeli, tehát szinte jogban egyenlőnek tünteti föl a *viri ecclesiastici, seculares et iudei* rendjét, bizonyságául annak, hogy valami mély szakadék köztük ekkoriban még nem tátonghatott.

Csak uralkodása későbbi éveiben ragadta el a térités szertelen

buzgalma és lett urrá rajta a vágy, hogy megnyerje annak a pápaságnak tetszését, mely öccse, Endre gaz gyilkosaival szemben az igazságszolgáltatásnak valóságos paródiáját játszotta el. Előbb a szerbeket igyekezett orthodox hitükről a római egyház kebelébe tériteni, azután a pogány kunok közt teljesitett missiót s végre a zsidókra került a sor.

A zsidók elleni szigoru fellépésére semmi egyéb oka nem volt, csak a hitbuzgalom. Politikai, társadalmi vagy gazdasági okoknak semmi szerep sem jutott ebben az üldözésben; a zsidóknak nem volt egyéb vétkük, mint zsidó voltuk. Ha ezt levetik és megtagadják, a király hajlandó lett volna nekik megadni a magyarok minden jogát és szabadságát. De a zsidók itt is — mint szerte Európában, ahol elnyomás, kinzás és fenyegetés volt a részük — „makacsok és önfejüek" voltak. Nagy Lajos tehát egész Magyarországon az összes zsidókat *felszabaditotta* (a királyi kamara szolgáinak jogi helyzete alól feloldotta) és kikergette.

II. FEJEZET.

A számüzéstől Nagy Lajos haláláig.

A zsidók számüzését meghagyó rendelet 1360-ban kelt. Végrehajtása korántsem járt oly durva és lelketlen zaklatással, mint Németországban vagy Franciaországban. A számüzötteknek meghagyta vagyonukat, ingóságukat, künnlevőségüket, noha esetről-esetre a zsidó követelés után járó kamat alul az adósokat fölmentette. A tőke visszafizetését azonban ilyen esetben is szigoruan megkövetelte. Sőt a magyar hatóság segitségére volt a zsidó hitelezőnek pénze behajtásában, ha követelését idején bejelentette. De ingatlanaik a királyi kincstár birtokába mentek át és vagy egyes városok, vagy egyházmegyék és főpapok részére adattak királyi adományul. A pozsonyi zsinagógát 1361-ben a király orvosa, Ferenc mester kapta meg. A számüzött zsidók többnyire Ausztriában és Csehországban telepedtek le, az északi vármegyék lakói Lengyelországba huzódtak, melynek dicső királya, Kázmér, nagyon kegyesen és méltányosan bánt el velük.

Az aránylag enyhe számüzés, melynek terhe alatt őseinknek nem kellett sem vérzeniök, sem leroskadniok, csak rövid ideig tartott. A zsidókra, akik az egyre jobban fejlődő és a kultura haladásával szükség szerint lépést tartó pénzkereskedelemnek ugyszólván egyedüli közvetitői

voltak, az országnak határozottan szüksége volt. De bár enyhe és rövid volt e számüzés, hatása sulyos volt és messze kiható. A kivándorlottak közül sokan nem éltek az 1365-ben kiadott engedelemmel, amely lehetővé tette hazatérésüket. Az egyszer megingott biztosság érzését nem voltak hajlandók ismét próbának alávetni. Sokan maradtak Bécsben, Bécsujhelyen, még többen Lengyelországban. De volt még egy következménye Nagy Lajos intézkedésének, melyet a hamaros megbánás nem tehetett jóvá többé. A zsidókra vonatkozó sarkalatos törvények ily önkényes megsértése azt a tudatot keltette föl, hogy a zsidó törvényen kivül áll, vele bármit büntetlenül meg lehet tenni, ő ellenben csak akkor és csak annyiban jut igazához, amikor és amenynire a király akarja és jónak látja. A pozsonyi polgárok élvezni akarták azt, hogy a király a zsidókat országából számüzte és ezért vonakodtak a Pozsonyból a közeli Haimburgba települt zsidóknak tartozásukat kifizetni. Igaz, hogy a király tiltakozott e laza jogérzés ellen és kötelezte a pozsonyiakat, hogy az egy éven belül hitelesen igazolt adósleveleket váltsák be; de hogy ilyen fölfogás egyáltalán lábra kaphatott, az maga is szomoruan igazolja a számkivetés önkényes tényének jogbontó hatását. A soproni polgárok okultak a pozsonyi példán és tetézve régi adósságaikat ujakkal, Lajos királytól kérték fölmentésüket az alól, hogy az Ausztriában élő zsidóknak e tartozást megfizessék. Minthogy Lajos a számkivetéskor a zsidókat *licentiavit*, fölszabaditotta, ennélfogva nem állt jogában, hogy a soproniak kérelmet teljesitse, mert hiszen többé nem az ő zsidóiról volt szó. És igy Rudolf osztrák herceghez fordult azzal a kéréssel, hogy ez, mint a zsidók jelenlegi ura, engedje el a soproniak tartozását. Rudolf szivesen teljesitette kedves testvére, Lajos, a fenséges magyar király kérelmét és most Lajos kijelenthette a soproniaknak, hogy nem kötelesek fizetni a zsidóknak a számkivetés előtti időből az ő királyi akaratára, a számkivetés utáni időből pedig Rudolf herceg engedelmével. A zsidók kezében levő adósleveleket, az akkori műszóval élve, *megölték*. Egy történeti analógia meg fogja világitani a jogi és erkölcsi fölfogás teljes züllöttségét, mely e levélöléssel együtt járt. L. Sergius Catilina, a közmondásossá vált gazember, az időszámitásunk előtti első század Rómájának közveszélyes anarchistája, az összes történeti források bizonysága szerint semmi egyébre nem törekedett, csak a nyomasztó adóslevelek megsemmisitésére. Amit akkor Cicero és jóérzelmü elvtársai, Cato, Silanus, még Caesar is *pestis ac pernicies rei publicae*-nek, a haza dögvészének és pusztulásának jellemeztek, azt Nagy Lajos iurisdictiója szentesitette, ugyszólván törvénynyé emelte.

A jogviszonyok a rövid számüzés után egyébként is nagy mértékben rendezetlenek voltak. A visszatérők a kártérités minden reménysége nélkül elfoglalva találták ingatlanaikat, a zsidó házakba országnagyok és egyházi férfiak telepedtek, az adóslevelek jórészt érvényüket vesztették, a hitsorsosok, sőt közel rokonok és testvérek közt is perek, viszálykodások, meghasonlás dultak. A chaotikus állapotok megszüntetésére, a rend helyreállitására, a keresztények és zsidók vagy a zsidók egymás közt támadt peres ügyeinek elintézésére Nagy Lajos uj intézményt szólitott életbe: a *judex Judeorum totius regni*, vagyis a *zsidóbiró* intézményét. Az első ilyen zsidóbiró, akiről tudomásunk van, Simon mester (1371), aki Honel pozsonyi zsidónak Kudleb pozsonyi polgár és rokonai ellen támasztott perében János tárnokmesterrel együtt vezette a vizsgálatot és Kudlebet cinkosaival együtt börtönre itélte. (Az 1371. ápr. 1-éről Pozsonyból kelt okmány *magister Symon Iudex Judeorumot* emliti). Ezt a tisztet mindig a főurak vagy országnagyok valamelyike töltötte be, az országbiró, tárnokmester, kincstárnok, sőt több izben és utoljára is a nádor.

Az országos zsidóbiró a király személyét képviselte és az udvarban élt, fontosabb esetekben vagy a helyszinén kiszállott, vagy helyettesittette magát. Ha teendői nagyon felszaporodtak, vicejudex-et, albirót vett maga mellé. Ő szabályozta a zsidók és keresztények közti viszonyokat, ő hajtotta be követeléseiket, de tőlük is a koronának járó adót. Minthogy a zsidók csak a királyi városokban telepedhettek le, ennélfogva legtöbb peres ügyük is ezekkel a városokkal támadt, annyival inkább, mert ezek a városok, a német szellem s a vele együtt járó zsidógyülölet fészkei, minden eszközt fölhasználtak kinzásukra és jogaikból való kifosztásukra. A céhek féltékeny irigységgel tekintettek a zsidók boldogulására s ha saját üzletük pangott, minden balszerencséjükért a zsidókat okozták. A megszorult iparosok ellenségüket látták bennük, a kiváltságolt hitelezőkben. A városok, melyek pénzügyei ez időben semmivel sem voltak kedvezőbbek a pénztelen főurakénál, néha kénytelenek voltak magát a városházát, sőt, mint egy pozsonyi példa mutatja, egy kápolnát is elzálogositani a zsidóknál. A gyülölet szitásában legfőbb tényező a városok német nyelve, szelleme és gondolkodása volt; ahol tehát bántalomról, zaklatásról, sőt véres üldözésről hallunk, ott e jogtalanság előidézői csaknem kivétel nélkül a németek. A városok és céhek hatalmának növekedése mind élesebbé tette ezt a gyülölködést és egyenesen vesztére volt a városok falai között kénytelenségből meghuzódott zsidóságnak. Mindenhatóságuk tudatában külön helyi törvé-

nyeket alkottak a zsidók ellen, ugyszólván minden városnak megvolt a maga izlése szerint való zsidó törvénye, mint ezt a pozsonyi, 1371-ből kelt Judenbuch és megannyi mása mutatja. Ezek a városi rendszabályok megcsonkitották és eredeti szellemébül egészen kiforgatták IV. Béla alapvető zsidó törvényét. Sopron város külön vámpénzt fizettetett a zsidókkal és e példát követte a vármegye. Még a pecsét használás jogától is megfosztották őket, mig más városokban nagy sulyt vetettek a zsidók pecsétjére. Pozsonyban megadóztatták a vallásos szertartásaikhoz szükséges bort. És ennek az adónak kulcsát önkényesen állapitották meg. A hus még több civakodásra és önkényes fosztogatásra adott alkalmat. A pozsonyi mészáros céh sürgetésére ugyanis meg akarták tiltani, hogy a zsidók vallásuk szabálya szerint maguk vágják le a barmot és azokat a husrészeket, amelyeket nem használhattak, eladhassák keresztyéneknek. Nagy Lajos 1376-ban Jakab tárnokmestert, egy zsidóbirót küldötte Pozsonyba, hogy egyezséget létesitsen a peres felek között. Végre abban történt megegyezés, hogy a zsidók maguk vághatják ugyan a szükségükre szolgáló barmot, de a többi hust, amelyet nem esznek és nem használnak, maguk adják el, mészáros azonban tőlük át nem veheti.

A pozsonyi zsidókönyv, amelyet zsidóktól és keresztényektől választott két férfi és pedig egy zsidó és egy keresztény saját pecsétjével lepecsételt, egészen uj rendelkezéseket tartalmaz, a zsidók és keresztények peres ügyeiben a zsidók eskütételére, továbbá magánjogi viszonyaikra vonatkozólag. A zsidókat IV. Béla törvénye értelmében csak nagyobb peres ügyekben lehetett az ünnepies esküre kényszeriteni, amely a zsinagógában történt a tóra-tekercs érintésével. Az uj pozsonyi zsidótörvény azonban megköveteli, hogy ugyanezt az esküt a zsidók a városi hatóság előtt is tegyék le, ha a kölcsön, amelyről szó van, nagyobb tiz font fillérnél.

Mig a pozsonyi törvénykönyvben még akad némely türelmesebb rendelkezés és például a külön zsidó ruha nincs kötelezőleg előirva, addig a budai törvénykönyv (1421) a legnagyobb megalázást rója a zsidókra. Követeli tőlük a külön megkülönböztető ruházat viselését, a hegyes zsidókalapot, a vörös köpenyt és rajta az arasznyi sárga foltot. És hogy még nagyobb legyen a zsidók megalázása, a sárga foltot viselteti az utcai leányokkal, a hegyes zsidókalapot pedig a bőrbajosokkal és boszorkányokkal. A folt sárga szine, ellentétben az 1279-iki budai zsinat határozatával, mely vörös foltot követel, eléggé világosan mutatja, hogy a budai törvénykönyv egész szellemével és fölfogásával együtt német eredetü.

Ez a budai helyi törvény a zsidók életét, igaz, biztositja; „nem mondhatja senki sem, igy nyilatkozik, ez csak zsidó, eretnek, vagy pogány; aki megöli, az gyilkos és fejvesztéssel bünhődjék.“ Azt is megengedi nekik, hogy ingatlan jószágokat szerezhessenek s nagyon is szépen és helyesen követeli tőlük, hogy „a keresztényekkel együtt dolgozzanak és uzsorát ne vegyenek senkitől.“ Ezt az utóbbi tilalmat azonban nem vette komolyan maga a törvény sem, mert, habár különben nem igen elnéző és enyhe, éppen ez a cikke egészen a mennyei igazságra bizza a vétek büntetését, csak azt mondván az uzsorásról, hogy „felelős lesz érte az itélet napján“. Ily módon mágát az uzsorát tilosnak és istentelennek bélyegzi, de óvakodik az e tekintetben nélkülözhetlen zsidókat tényleg eltiltani vagy csak visszariasztani is az uzsorától, sőt egyéb határozatai által még fel is hivja rá őket.

A zsidók ugyanis e törvény szerint csak egyszer hetenkint, s csupán a zsidó utcában árulhatták árucikkeiket, a keresztyének közé pedig nem vihették, különben elkobozták tőlük. Külföldi és általában nem budai magyar kereskedő, árui elkobzásának terhe alatt el volt tiltva bárminemü kereskedelmi összeköttetésbe lépni velük. A tisztességes kereskedelmet megszoritó eme határozatok mellett, melyeket a kenyéririgység sugalt, a fentebbi uzsoratilalom csak irott malaszt volt. Ennek tudatában maga a „Budai törvénykönyv“ intézkedik a zsidóknál levő zálogok s általuk adott kölcsönök felől.

Templomi edényeket és ruhákat, valamint egyházi ékszereket zálogul ne fogadjanak el. Zálogleveleiket pedig egyszer évenkint mutassák be a városbirónak, ki az illető adósokat a nála bejelentett záloglevelekről értesitse. A birónál be nem jelentett levelek érvénytelenné váltak, de zsidókönyv, mint Pozsonyban, nem létezett. Valamely okirat hivatalos kiállitásáért a zsidók a rendes dijnak mindig kétszeresét fizették a városi jegyzőnek.

A zsidók bor után, mint Pozsonyban, ugy itt is külön adót fizettek. Külön cikk szól az esküről, melyet a zsidók akkor tesznek, ha magukat igazolják. De a ránk maradt kézirat csakis a cimet adja, maga az esküforma hiányzik. Ugy látszik, hogy a törvénykönyv befejezésekor e tekintetben még nem történt megállapodás és a különféle német zsidó esküformák közül még nem tudtak választani.

A városok zsidógyülöletét e különféle határozatoknál még hangosabban hirdetik ama kifejezések, melyekkel a városi hatóságok a zsidókat ugyszólván *hivatalból* megbélyegzik. A pozsonyi zsidóságnak a XV. században történt hivatalos összeirása „A gonosz zsidók lajstroma“

cimet viseli. A budai káptalan, okiratot állitván ki egy ottani előkelő zsidónak magánügyi állásáról, az illetőt „hitetlen zsidó"-ként emlegeti s ez a megnevezés, melylyel a városi birák meg a tárnok által kiadott okiratokban is találkozunk, hivatalos és közdivatu volt. A budai törvénykönyv pedig nem elég, hogy szintén gonoszoknak és cselszövőknek mondja őket, még ocsmány szitkokkal is illeti, és oly durva hangon beszél róluk, mintha egyenesen rájuk akarná uszitani a csőcseléket. A városok e hivatalos stilusából következtethetünk a lakosság hangulatára. Igy azután nem meglepő, hogy a polgárok nem érték be azzal, hogy a zsidókat helyi törvények és intézkedések által elnyomják és sértsék, hanem gyülöletüknek durva bántalmakban és támadásokban is kifejezést adtak, melyeket a biróság csak későn és vonakodva torolt meg, sőt értük néha még a király egyenes parancsára sem szolgáltatott igazságot.

A zsidók háborgatása különösen a nyugatmagyarországi városokban napirenden van. 1391-ben, tehát már Nagy Lajos halála után, Nagyszombatban nagymértékü zsidóüldözés volt. A Simon mester szereplésével kapcsolatban emlitett pozsonyi ügy szintén szomoru világot vet a közbiztosság akkori állapotára. Honel, pozsonyi zsidó házába tűzvész alkalmával betört Kudleb polgár, onnan bátyja, anyja és veje segitségével minden holmit elrabolt és Honel feleségét erőszakosan letartóztatta. A szerencsétlen zsidó a városi hatóságnál keresett elégtételt, de bár Lajos parancsot adott a hatóságnak, hogy Honelnek szolgáltasson igazságot, a hatóság nem tartotta tiszteletben a királyi rendeletet. Ekkor küldte ki Nagy Lajos Simon mestert, János tárnokmesterrel együtt, az ügy vizsgálatára. Miután ezek meggyőződtek Honel keresetének alaposságáról, a király elé terjesztették az ügyet. A király az ország főpapjaival és báróival tanácsot ülvén, Kudlebet és cinkostársait fogságra itélte, és utasitotta a várost, hogy itéletének szerezzen foganatot. Ugy látszik azonban, hogy ez a rendelete sem járt eredménynyel. 1378. február hatodikáról Budáról kelt, Nagy Lajosnak Pozsony városához intézett rendelete meghagyja, hogy a zsidók zálog kiváltásánál kötelesek azt a pénznemet elfogadni, amelyet a kölcsönvevőnek adtak. Arra, hogy kizárólag aranyforintban követeljék a visszafizetést, nincs semmi joguk sem.

Nagy Lajos uralma, az általa elrendelt számüzés következtében, végzetes hatásu lett a zsidóságra. Azok a következmények, amelyekre föntebb rámutattunk, az ő uralma alatt nem nehezedtek oly gyötrő sulylyal elődeinkre, mert lovagiassága, igazságérzete és alapjában eleven jogérzete meggátolta abban, hogy helyet engedjen a kapzsiságnak,

önkénynek és gyülöletnek. Utána azonban oly uralkodók következtek, akiknek nem volt elég tekintélyük arra, hogy biztosságot és védelmet szerezzenek zsidó alattvalóiknak. A résen, melyet a négyéves számkivetéssel a zsidó jogfolytonosságon ütött, csakhamar betódult a türelmetlenség, a zsarnokság, a jogfosztás és mind az az átok, amely nyugatról a németek hatása alatt támadt és pokollá tette a zsidók életét az egész középkoron keresztül Magyarországon ép ugy, mint Európa többi országaiban.

III. FEJEZET.

Nagy Lajos halálától Mátyásig.

Nagy Lajos erélyes férfiuralmát Mária és anyja Erzsébet női uralkodása váltotta fel. Zámbó Miklós királyi tárnokmester és országos zsidóbiró, érezvén az ellenőrző és éber szem hiányát, visszaélt hivatali helyzetével és fosztogatni kezdte a zsidókat. Letartóztatta és bántalmazta őket és vagyonukból erőszakosan kiforgatta. Erzsébet nyomban, amint értesült e jogtalanságról, elrendelte, hogy a pozsonyi, soproni, székesfehérvári, nagyszombati és az országban élő többi zsidók Zámbó Miklóstól tagadják meg az engedelmességet, valameddig a megsértett és megkárositott zsidóknak illő elégtételt nem ad. Igaz, hogy az oklevél 1381-ből kelt, tehát egy évvel Nagy Lajos halála előtt, de nincs semmi okunk sem fölteni, hogy Erzsébet királyné már a nagy király életében önhatalmulag rendelkezett volna és igy az okirat dátumának helyességét joggal vonhatjuk kétségbe.

Mária rövid uralma után férje, Zsigmond lépett a trónra, amelyen országa mérhetetlen erkölcsi és anyagi kárára, ötven esztendeig ült. Ismeretes dolog, hogy Zsigmond állandóan pénzszükében volt, legfőbb kormányzati gondja mindig az volt, honnan teremtsen elő pénzt, bármily megalázó föltétellel és bármekkora uzsorakamattal.

Uralkodásának e kiválóképen gazdasági rugója magyarázza meg a zsidókkal szemben való viselkedését is. Nyoma sincs az igazságszeretetnek, méltányosságnak vagy épen lovagiasságnak abban az elnézésben, amelyet irántuk helylyel-közzel tanusitott. Jövedelemforrásnak tekintette őket, amelyből azonban csak maga meritett. És féltékenyen őrködött azon, hogy mások ne merithessenek belőle. Zsarolta őket, ha igy látta hasznát. És megvédte őket, ha kárát látta volna jogaik sérelmének. Mikor 1410-ben Németország császára lett, sietve honositotta meg a

birodalmi jogszokást, mely készpénzen árusitja el a városoknak azt az engedelmet, hogy a zsidókat büntetlenül zsarolhassák vagy kifoszthassák. És valahányszor a zsidók az elvakult nép szenvedélyének, vérengző kedvének kitörésétől tartottak, mindig drága pénzen fizettette meg velük a védelmet, különösen a morva, cseh és német városokban, melyeknek zsidói már rég beletörődtek helyzetük bizonytalanságába.

Nálunk, ahol a törvény, a joggyakorlat és a közvélemény ellene volt ennek a lelketlen zsarolásnak, enyhébben bánt el a zsidókkal. De azért uralma elég nyomoruságot hozott rájuk. Zsigmond 1385-ben elzálogositotta a Duna és Vág közé eső országrészt s benne Pozsony városát is, és pedig rokonainak, két morva hercegnek. Ezek a város jövedelmét bérbeadták Izsák zsidónak. Nemsokára Izsák a zsebében tartotta Pozsony polgárainak nagy részét. A két herceg meghagyásából 1387-ben lefoglalta a fizetni nem tudó adósok ingatlanait, többek közt Richter Jakab örököseinek uj házát, amely igy Izsák birtokába jutott. Később a városi tanács megvette tőle és ott helyezte el a városházát. Természetes, hogy az e fajta pénzügyi műveletek, amelyeknek semmiesetre sem kezdői, de a legtöbbször végrehajtói zsidók voltak, nagy mértékben fölkeltették a zsidógyülöletet. Abban az évben, amikor a morva hercegek Izsák részére lefoglaltatták a pozsonyiak ingatlanait, a zsidók Peszach-ünnepén véres üldözések voltak Pozsonyban. Meglehet, hogy már ekkor felkapták a vérvád gyalázatos meséjét.

Zsigmond uralkodása első éveiben megmutatta, hogy a zsidók vagyonát és személyét saját királyi jószágának tartja. A pozsonyi polgárokat 1392-ben fölmentette a zsidók kölcsöne után járó kamat fizetésétől. De nemcsak a városoknak, hanem az országnagyoknak is megadta a jogot, készpénzért vagy egyéb kedvezésért, a zsidók kifosztására. Néhány főnemesnek megadta a királyt egyedül megillető jussot arra, hogy zsidókat tartson. A macsói bán és testvére kiváltságokat nyertek, hogy vasmegyei Kőszeg nevü városukba Németországból, Csehországból vagy a külföldről bárhonnan érkező zsidókat szabadon és korlátlanul befogadhassanak, megtelepithessenek, tartsanak és birjanak, őket vallási és törvényes szokásaikban megőrizzék, megadóztassák és velük tetszés szerint rendelkezzenek. A tárnokmester, a kincstárnok, a zsidóbirák és bármi néven nevezendő királyi hivatalnokok a zsidók dolgaiba semmiképen sem avatkozhattak.

A zsidókat örökös nyugtalansággal töltötte el jogi helyzetük bizonytalanságának érzete. A Nagy Lajostól elrendelt számkivetés megfosztotta őket a jogalaptól és ezt kihasználták ellenük: a király, aki

egyedül volt jogositva zsidót tartani; a főurak, akik drága pénzen megvásárolták ezt a becses jogot, és a városok, amelyek szabadon és szemérem nélkül éreztették gyülöletüket a megvetett és nehezen tűrt faj iránt. Nagyon bölcsen belátta a zsidóság, hogy itt első sorban jogi helyzetük formai biztositására kell törekedniök. Beérték volna már IV. Béla 1251-ből kelt zsidótörvényével, noha — mint az előző kötet idevágó helyén láttuk — ez a nevezetes törvény is az emberi jognak és méltóságnak ugyszólván csak minimumát biztositotta részükre. Hogy e törvény uj erőre kapjon, a jelentékenyebb zsidóközségek küldöttei megbiztak tekintélyes és nagybefolyásu férfiakat, hogy legyenek a király előtt szószólóik. Ezek gyakrabban találkoztak, egymás között felekezeti ügyeiket meghányták-vetették és ez értekezleteiket állandósitották. Több mint 100 évig fennmaradt ez az intézmény, amely azért bizonyult oly üdvösnek és gyakorlatinak, mert a szükség szülte és a józan politikai meggondolás sugalmazta. A magyar zsidóság első megbizottja, aki e kezdetleges szervezet szónokaként a király előtt megjelent, a székesfehérvári Salamon volt. Ez szorgalmazta a maga és a magyar királyságban lakó magyar zsidók nevében, hogy a székesfehérvári káptalan keresse meg IV. Bélának már-már feledésbe merült zsidó törvényét, másoltassa le és adja ki. A káptalan a sekrestye levéltárában megtalálta a soká kutatott kiváltságlevelet és még abban az esztendőben ki is szolgáltatta hiteles másolatát Salamon zsidónak.

Ezen a kiváltságlevélen sarkallik a zsidók Zsigmond korabeli története. Zsigmond király ugyanis uralkodása kezdete óta mindig különös kedvezményben részesitette a városokat, egyfelől, hogy velük ellensulyozza az oligarchia nagy hatalmát, másrészt, mert tudta, hogy ezek örökös szükségéből pénzzel segithetik ki. Tudvalevő, hogy az 1405-iki budai országgyülésben megadta a városoknak azt a jogot, hogy az országgyülésbe követeket küldhessenek. De ezenkivül az összes lakosság fölött jurisdictiót is biztositott számukra. Ez pedig azt jelentette, hogy a többnyire városokban lakó zsidók ki vannak szolgáltatva a hatóságok törvénykezésének, ami egyértelmü volt rájuk nézve az üldözéssel, a megalázással és a legdurvább elnyomással. Ily körülmények közt szükségét érezték, hogy kezükben legyen a kiváltságlevél, amelyre hivatkozva, orvoslást kereshetnek a városok zsarnoksága ellen. Mindjárt a budai országgyülés után tanácskozást tartottak, amelyben elhatározták, hogy ujabb másolatot kérnek VI. Béla törvényéről. A zsidótörvény uj életre ébresztése közvetkeztében a városok csakugyan el is vesztették a zsidók fölött való törvénykezés jogát. IV. Béla törvénye értelmében

továbbra is közvetetlenül a királynak vagy a királyi embereknek voltak alárendelve. Az országos zsidóbirói tisztet ujra betöltötték, még pedig Gara Miklós nádorral, aki erélyesen hozzálátott tisztének gyakorlásához. Egyes városokba zsidóbirákat nevezett ki és a zsidókat megoltalmazta a városok tulkapásai ellen.

A régi kiváltságlevél megujitása a városokban lakó zsidókat privilegizált osztálylyá tette, és a király hatalma és védelme alá helyezte. Ez teszi érthetővé Gara Miklósnak 1421-ből kelt levelét Sopron városához, amelyben egyebek közt ezt irja: „Kérünk benneteket barátságosan és sürgősen, hogy a köztetek lakó összes zsidókat régi szabadalmaikban, azokban is, melyeket a fenséges fejedelem Zsigmond király által nekik kegyesen adományozott szabadalomlevélben olvashattok, csonkitatlanul és háboritlanul megtartsátok és megőrizzétek."

Mig Németországban üldözték, bebörtönözték, vagy máglyára vetették a zsidókat és maga Zsigmond a Znaim várostól fölvett kölcsönt ugy fizette meg, hogy az ottani polgárokat fölhatalmazta, hogy az ő adósságát a zsidókon vegye meg; mig a constanzi zsinat, az ottani pápaválasztás és az összes husszita haboruk költségét szintén velük fizettette meg és a gazdag kölni és frankfurti zsidóktól elrabolta vagyonukat: addig Magyarországon a zsidók vagyona és személye teljes biztosságban volt. Mint megannyiszor régebben is, Magyarország lett az az áldott föld, amelyen az üldözöttek, a hontalanok, a gyilkos vas vagy tűz elől menekülők nyugodtan hajthatták pihenésre fejüket. Bajor, osztrák, sőt francia földről is özönlöttek be a zsidók. A Franciaországból kiüldözött zsidók ugyanis 1394-ben Németországba menekültek, onnan Ausztriába, majd 1420-ban Magyarországra kerültek.

Zsigmond uralkodásának utolsóelőtti évében, 1436-ban, ujabb kiváltságot adott a zsidóknak. Egész terjedelmében ujra megerősitette IV. Béla szabadságlevelét és régi kiváltságaikat uj és nagyjelentőségü kedvezéssel toldotta meg. Csodálatos, hogy ugyanebben az esztendőben egy másik királyi levelet is bocsátott ki Prágában, melylyel a keresztény adósokat fölmenti a zsidóknak járó kamat fizetése alól. Ez a kétszinüség mutatja legvilágosabban, mily őszinte lehetett Zsigmond barátsága a zsidók iránt s milyen nagy árat fizethettek a magyarországi zsidók ujabb kiváltságaikért.

A Zsigmondtól nyert ez ujabb kiváltságok öt cikkelyben vannak foglalva. Az első utasitja a zsidóbirókat, hogy a zsidók közt felmerült minden ügyet csak az akkor alkalmazott zsidóesküdtekkel, azaz a zsidók előljáróival, illetve rabbijaikkal együtt tárgyalhatnak és dönthetnek el.

Ez a cikkely voltakép IV. Béla rendeletének csak világosabb ismétlése. A zsidókat, amennyiben keresztényekkel volt perük, tökéletesen függetlenekké tette a városi hatóságoktól, a zsidóbirót pedig megfosztotta a kezdeményezés és az önálló rendelkezés jogától, a zsidó törvényszéknek (béth-din) csupán ellenőrzésére szoritván őt. A harmadik cikkely megtiltja az adó- és vámszedőknek, hogy a zsidók halottjai után, ha azokat egyik helyről a másikra viszik, bárminemü adót vagy vámpénzt szedjenek, amit szintén már a IV. Béla törvénye világosan elrendelt. E rendelet ismétlését nyilván az a körülmény tette szükségessé, hogy a zsidóknak, kik e korszak elejétől fogva többnyire nehány nagyobb városban laktak, csak az ilyenekben voltak temetőik és temetkező egyleteik. A városok pedig, melyek, ahol csak módjukban volt, külön vámpénzt szedtek a zsidóktól, bizonyára hasonló zsarolásokra vetemedtek, valahányszor a vidéken meghalt zsidók holttesteit a gyakran távoleső zsidótemetőbe szállitották.

A negyedik cikkely, melylyel Zsigmond IV. Béla zsidótörvényét megtoldotta, élesen megvilágitja az akkori kereskedelmi és pénzviszonyokat. „Ha — ugymond — a keresztény valamely pénzkölcsön után minden (közelebbi) megegyezés nélkül zálogot adott a zsidóknak; vagy ha tőle ilyen megegyezés nélkül más módon pénzt vett fel kamatra: akkor a keresztény minden száz dénár után hetenkint két dénár kamatot tartozik fizetni a zsidónak.“ E királyi kiváltság tehát a magától értetődő rendes kamatlábat hetenkinti két százalékban, azaz egy évre szóló 100%-ban állapitotta meg, tehát több mint kétszer akkorára szabta, mint a mekkorát Pozsony városának 1376-iki helyi törvénye mint a megengedhető legmagasabb kamatlábat engedélyezett. Zsigmond ez ujabb törvénye azonban természetesen nem zárta ki azt, hogy a kamatláb, ha a felek közt e tekintetben megegyezés jött létre, még nagyobb is lehessen. Az ötödik és utolsó cikkely végre azt rendeli el, hogy a zsidóktól seholsem szedhetnek más vagy nagyobb adót, mint az illető város vagy nemesi birtok keresztény lakóitól, mely határozat ezirányban is biztositotta a zsidókat a városok és országnagyok önkénye ellen.

A második cikkely, melyet a többi öttől elkülönitve tárgyalunk, uj terhet ró a zsidókra, szemben a többi cikk tartalmazta kedvezéssel. Elrendeli ugyanis, hogy a főuraknak adományozott zsidók neki is fizessék a szokásos zsidóadókat. Ennek következtében a főuri birtokokon lakó zsidók kétszeresen fizettek. A földesurnak és a királynak. Már ez is elég ok volt arra, hogy a zsidók lehetőleg a városokban tömörüljenek és ezzel legalább a kétszeres adófizetés terhétől szabadul-

janak. A városi középpontokban való sürübb letelepedésük kedvező hatással volt a hitközségi szervezkedésre, a vallásos tudomány gyarapodására és a felekezeti élet intenzivebbé való tételére.

1424. tájékán épitette Zsigmond Budán a szent Zsigmond templomot. Az uj szentegyház részére a királyi palota közelében keresett telket. Minthogy a vár szűk lett és megfelelő telket nehéz volt kapni, a zsidóutca sarkán épitette fel a templomot, mellette a prépostságot és a kanonoki házakat. A helyükből kiszoritott zsidóknak a vár északi részén, körülbelül a mai Disztéren igért kárpótlásul házakat. Igéretét azonban nem tartotta meg. A dologból per támadt, melyet csak 1440-ben döntött el Héderváry Lőrinc nádor, az akkori országos zsidóbiró.

Zsigmond halálával 1437-ben a középkori laza jogfelfogás szerint, az általa kibocsátott prágai kiváltságlevél is elvesztette érvényét. A törvényt ugyanis e fölfogás szerint a király adta saját zsidóinak. Minthogy pedig a zsidók, mint a korona birtoka, uj fejedelemre szállottak, az utódnak joga volt e jószágaival tetszése szerint elbánni. Ha uri kedve ugy tartotta volna, az országban élő minden zsidónak vagyonát és életét elvehette volna. Valameddig az uj király uj dekretummal meg nem erősitette jogaikat, addig ők törvényen kivül állottak. Ez a felfogás, amely Németországból származott át, egészen állandóvá lett és a gyakorlatban azzal a következménynyel járt, hogy valahányszor megürült a trón, kifosztogatták a zsidókat.

A magyarországi zsidóság, amely a németek szomoru példáján okult, sietve igyekezett jogai szabadalmának elismerését az utódtól kieszközölni. És ez a politikai akció mindig megujul, a mohácsi vészig. V. László kivételével a zsidók valamennyi királylyal erősitették meg negyedik Bélának, illetve Zsigmondnak zsidótörvényét.

Zsigmondot veje, Albert, a későbbi német császár váltotta fel a trónon. Vakbuzgó volt és kegyetlenségre hajló, különösen ha azt hitte, hogy vallásának sérelméről volt szó.

Német földön embertelenül megtorolta a zsidók ellen támasztott vérvád gyalázatos és hazug meséjét és amikor Ennsben egy gazdag zsidó az ottani sekrestyés feleségétől állitólag szent ostyát vásárolt, hogy gunyt üzzön belőle, egy ember be sem igazolt vétkéért, egész Ausztriában börtönbe vettette és kinos halálra itélte a zsidókat. És ugyanekkor ő, akit hitbuzgalmáért és zsidógyülöletéért egyaránt magasztaltak Németországban, mint magyar király, Székesfehérváron történt koronázása alkalmával megerősitette IV. Béla és Zsigmond zsidótörvényeit. A koronázó ünnepen két zsidó küldött is résztvett. De bár a törvények

betüje kellő védelmet szolgáltatott nemcsak a városok vagy főurak erőszaka, hanem magának a királynak önkénye ellen is, mindazáltal Albert, ha szerét ejthette, megcsonkitotta a zsidók jogait.

Alig kétéves uralkodásának idejéből több adat tanusitja, hogy keresztény adósoknak elengedte a zsidók részére tartozó kamatokat. Kitért zsidókkal is az ő uralkodása alatt találkozunk először történeti adatainkban. 1438 augusztus huszonhetedikén Erzsébet királyné Budáról levelet irt Pozsony város hatóságához. Ebben értesiti, hogy Pál mester egy Mölkben élő kikeresztelkedett zsidó, Pozsonyban tartózkodó és a zsidó hiten maradt nénjének és nénje gyermekének kiszolgáltatását követeli, mivel őket is a keresztség fölvételére akarja birni. Elvárja tőlük, hogy a zsidó anyát gyermekével együtt ki fogják Pál mesternek szolgáltatni.

„Das ist unser ernstlich maynung."

Még nevezetesebb az az eset, melyet ugyanebben az időben jelentettek be Iszerlein Israel bécsujhelyi rabbinak. Egy hitehagyott zsidó; eltitkolva kitérését, Budán zsidó nővel kötött házasságot. És a tanuk vallomása szerint anélkül, hogy valaha kellő módon visszatért volna, két izben megkeresztelkedett ama sehonnai csavargók módjára, akik megkeresztelkednek, időnkint visszatérnek, és magukat majd zsidóknak, majd keresztényeknek állitják. Ennek a névtelen zsidónak az esete nem lehet elszigetelt. Ugy látszik, hogy a keresztséget fölvevők anyagi jutalomban is részesültek.

Albert halála után özvegye, Erzsébet és első Ulászló, Lengyelország királya, egyként igényt tartottak a trónra. Viszálykodásukat fegyver döntötte el, és ennek a polgárháborunak a következményeit is, elsősorban a zsidók szenvedték meg, akiket mind a két fél igyekezett a maga érdekében felhasználni. Erzsébet 1440-ben rendeletet adott ki a pozsonyi zsidóknak, amelyben meghagyta, hogy a királyi kincstárt illető adójukat fizessék ki Pozsonynak.

1441-ben pedig további tiz évre Pozsony városának ajándékozta a zsidók után járó mindennemü adót, nyereséget és jövedelmet.

Egyben az ottani polgárokat fölmentette a zsidó hitelezőknek tartozó kötelezettségeik elől. Végre pedig lemondott a zsidókkal szemben való királyi jogáról, alávetette őket a városi hatóságok jurisdikciójának és elvette tőlük a különbiróság kiváltságát. Ugyanezt a kedvezést megadta Sopron városának is. És mikor a város falain kivül levő házakat várerősités céljából leromboltatta, kárpótlásul a keresztény háztulajdonosoknak, odaajándékozta a zsidóknak a belvárosban lévő házait. Ezt a nyilvánvaló rablást azzal okolja meg, hogy az isteni törvény értelmé-

ben az igazi keresztény hit hiveit többre kell becsülni a zsidóknál és pogányoknál, és bővebben kell jutalmazni, hogy ezzel a hit a kellő jutalomban részesüljön. Egyuttal azt is elrendeli, hogy ezentul Sopronban a zsidók csak négy házban lakhassanak. A lerombolt házakra a zsidóktól felvett kölcsönöket a polgároknak elengedte. Amikor azonban Erzsébet zálogba adta Sopron városát Frigyesnek, a római király visszavonta Erzsébetnek e rendeletét és szigoruan meghagyta, hogy a zsidóknak a Zsidó-utcában levő tizenhat házát és zsinagógáját ne merjék bántani, a kölcsönöket kamatostul téritsék meg és keresetükben ne háborgassák őket. A soproni zsidók meg is maradtak házaik birtokában 1526 végéig, amikor kiüzték őket.

Ulászló követte versenytársa példáját és egészen ugy járt el a zsidókkal, ahogy Albert özvegyétől tanulta. Végre az 1444-iki budai országgyülés kénytelen volt kimondani, hogy a zsidó jövedelmek ilyen eladományozása városoknak és főuraknak szigoruan tilos és az eddig történt donatio érvénytelen. De amiképen az Árpádok idejében a zsidóellenes törvények sohasem kerültek végrehajtásra, ugyanugy most ez a zsidókat védő törvény is csak papiron maradt meg. Ulászló a várnai csatában elesett, és utódja, a gyermek V. László alatt az ország az egymással marakodó oligarchák áldozatául esett. Hogy ezek nem kimélték meg a zsidókat, az egészen természetes. A városok sem igen respektálták az országgyülés végzését, nemcsak hogy nem mondtak le a zsidók feletti türhetetlen zsarnoki uralomról, hanem még föl is emelték a zsidók adóit. Az adó végrehajtásában Pozsony tünt ki elvakult, igazán német szellemü kegyetlenségével. A fizetésre képtelen zsidókat rabláncra verve börtönbe vetették. A zsidók hivatkoztak királyi szabadságleveleikre és az ország főkormányzójához, Hunyadi Jánoshoz fordultak segitségért. Hunyadi, aki egyként nagy volt hadvezérnek, államférfinak és embernek, 1447 március 11-éről Ó-Budán kelt rendeletével szigoruan meghagyta, hogy a város önhatalmulag ne szoritsa a zsidókat adófizetésre, hogy személy- és vagyonbiztosságukat többé ne sértse és a királyi szabadságlevelek által biztositott jogaikat tartsa tiszteletben, mert különben kiszáll közöttük és igazságot szolgáltat, ugy ahogy a jogrend diktálja.

A kétségtelen és tiszteletreméltó jóakarat e nyilvánulásában Hunyadi Jánost a szerencsétlen körülmények, amelyek nála is erősebbek voltak, fájdalmasan megzavarták. 1449 julius 3-án kénytelen Pozsony városának két évre átengedni a zsidójövedelmeket, melyeket e városnak még Erzsébet adományozott, annak jutalmául, hogy a város

maga költségén állitott ki lövészeket és hadiszereket a törökök ellen. Sőt 1450. november 6-án, ő is Erzsébet gonosz példáját követve, fölmenti a pozsonyiakat a zsidóktól felvett kölcsön és adósság fizetése alól és semmisnek nyilvánitja a zsidók bármi néven nevezendő követeléseit. 1452. december 19-én meginti a nagyszombati zsidókat, hogy tartsák kötelességüknek a város védelmébe való részvételt.

Hunyadi János 1452. végén lemondott a kormányzó nehéz tisztjéről és átadta az ország uralmát V. Lászlónak. 1453. elején V. László két egymással feltünően ellenkező rendeletet bocsát ki. Az elsőben megjutalmazandó Pozsony városának iránta mindenkor tanusitott hűségét, elengedi polgárainak a zsidók adta kölcsön után járó kamatot, mégis azzal a kikötéssel, hogy a tőkét Szt. Jakab napjáig visszafizessék. Egyben meghagyja az országban lakó összes zsidóknak, hogy az e rendeletével elengedett kamatot ne merjék a pozsonyiaktól behajtani. Három nappal később kelt egy sokkal nevezetesebb, mert elvi jelentőségü királyi rendelete, amelyben Farkas és Major budai zsidóknak akik a maguk és a magyarországi zsidók nevében bemutatják IV. Béla kiváltságos levelét, teljesiti ama kérelmüket, hogy a kiváltságos levelet Zsigmond király pótlásaival együtt megerősitse. A két rendelet között mutatkozó ellenmondást nem nehéz megmagyarázni. Mind a kettő azon az alapelven sarkallik, hogy a zsidótartás királyi jog, amelyet az uralkodók kénye-kedve szerint adományozhatnak kedvelt hiveiknek, de viszont fentarthatnak a maguk részére. Ez a királyi jog meglehetős övedelemmel is járt, mert a fiskus bámulatos leleményességet fejtett ki uj és uj zsidóadók kieszelésében.

Mindazonáltal V. László uralkodása a zsidók személyi és vagyoni biztosságára nem vált végzetessé. Még Kapisztrán János lángoló buzgalma és még lángolóbb zsidógyülölete sem volt képes rábirni az ifju királyt arra, hogy a zsidókon erőszakot tegyen. Kapisztrán János utját Bajorországban, Ausztriában, Cseh- és Morvaországban, Sziléziában és Lengyelországban mindenütt a kiömlő zsidóvér jelezte. Boroszlóban ékesszóló prédikációjára tömérdek zsidót börtönbe vetettek és kinpadra vontak. László mindezt tudta róla, sőt nyilván helyeselte is. Gyülöletet szitó hatalma mégis megtört Magyarországon. Itt, ahol oly sikerrel hirdette a keresztes hadjáratot a törökök ellen, a zsidókat nem sikerült mészárszékre hurcolnia. A fiatal király Prágában halt meg, zsidó források szerint a husszíták mérgétől. Utána a nagy Hunyadi dicső fia lépett a trónra, akinek uralmával ragyogó korszak kezdődik hazánk történeében és uj fejezet a magyarországi zsidók életében is.

IV. FEJEZET.

A zsidók Mátyás király alatt.

Riadó lelkesedés fogadta az első nemzeti királyt, akit az Árpádok kihalta óta a nemzet szabad akarata választott meg uralkodójává. Fővárosának, Budának polgársága, a papság a templomi szentségekkel diszmenetben vonult eléje. A menetben résztvett a budai zsidóság is, amely tóratekercseit, drágaságokkal ékesitve, hordozta a király elé. A királyt még a várfalakon kivül üdvözölték és kérték, hogy erősitse meg régi jogaikat és szabadságukat. Mátyás király kegyesen fogadta őket és privilégiumaikat még 1458-ban megerősitette. A királyi levelet ugyanaz a Farkas és Major vette át, akik V. Lászlónál is jártak a zsidóság megbizottjaiként. Amikor a király 1464-ben ünnepiesen megkoronáztatta magát, akkor a zsidók ujra kérték jogaik és szabadalmaik megerősitését, mert a királyi kegyelem érvényességét ők is csak a koronázás befejezésétől tehették függővé. Mind a két alkalommal Mátyás király kiköti, hogy a zsidók jogait csakis mások jogainak épségben tartásával erősiti meg. Ez pedig azt jelenti, hogy a városok és hatóságok meglevő jogai nem szenvedhetnek sérelmet, ha összeütközésbe jutnak a zsidók jogaival. Igy hát a zsidók egészen a városok kényekedvére jutottak. Mig Mátyás uralkodott, addig nem élhettek vissza a reájuk ruházott hatalommal, mert erős kezétől és megvesztegethetetlen igazságosságától rettegtek alattvalói. Mindazáltal a városok számára rés nyilott e rendelkezésből, amelyen át lehető legtöbbször megröviditették vagy kifosztották a zsidókat. Fölebbezésük a tárnokmesterhez vagy nádorhoz inkább formai, mintsem gyakorlati értékü volt. Sokba is került és már csak azért sem lehetett eléggé hatásos, mert az országos zsidóbiró intézménye megszünvén, az igazát kereső zsidó nem talált olyan tekintélyre, amely elvállalta volna képviseletét.

Ez a hiány és gyakran érezhető hatása inditotta Mátyást a *zsidó praefectura* létesitésére. 1477-ben, amikor Mátyás Beatrix-szal ülte nászát, az intézmény már megvolt. Egykoru tudósitás leirja a zsidóság fényes diszmenetét, amely Mátyás és arája elé kivonult:

„A zsidók élén agg előljárójuk ment lóháton, kivont karddal, melyen kosár függött, amelyben tiz font ezüst volt. Mellette fia, szintén lóháton, karddal és ezüst kosárral. Utánuk jött huszonnégy lovag, mindnyája bibor diszruhában, kalapjukon három szál structollal. Ezeket gyalog

követte kétszáz zsidó, vörös zászlóval, melyre ötkörmü bagoly-láb volt himezve, alatta két arany csillag, fölötte pedig aranyos tiara. Mindnyájának fején Éfod volt; a vének középen álltak, baldachin alatt, az ifjak körülöttük.

Midőn a király közeledett, a tóratekercset énekszóval vitték a királyné elé és nagy örömzajra fakadtak. Tán azért tették — igy végzi a tudósitás — mivel nem csekély hasznot vártak belőle."

Valószinü, hogy a zsidó praefectura nem jutott ingyen őseinknek, hanem jutalmul vagy a pompás diszmenetért, vagy ami még hihetőbb, valami fényes nászajándékért. Egyébiránt az uj intézmény nemcsak a zsidóságnak vált javára, hanem országos érdeknek is szolgált. A zsidók sokat köszönhettek neki személyük és vagyonuk biztossága szempontjából, a kincstárnak pedig hasznára vált az országos zsidóadó rendezéséért és sikeres behajtásáért. Azóta, hogy a zsidó praefectura fennállott, a zsidók adója ötször annyit jövedelmezett a kincstárnak, mint V. László alatt. A zsidók különös sulyt vetettek arra, hogy praefectusuk zsidó legyen és ebbeli törekvésüket a bölcs király már csak azért is helyeselte, mert a közülük való jobban ismerhette hitsorsosainak vagyoni viszonyait és igazságosabb lehetett adójuk behajtásában. Igy váltotta fel a mindig keresztény országos zsidóbirót a mindig zsidó praefectus. Ez a tisztség abban az időben az egyedüli udvari méltóság volt, amelyet zsidó töltött be. Ez a praefectus képviselte ezentul a zsidókat nemcsak magánjogi, hanem közjogi vonatkozásban is. Ő volt az, aki trónváltozás alkalmával a királynál megsürgette a régi kiváltságok megujitását. A németek e tisztet *Obriszter Vorgeher der Juden*-nek, egy francia követjelentés *Prince des Juifs*-nek, egy 1511-ből kelt magyar okirat pedig „*Az sidóknak elewthek yaroyok*"-nak vagyis a zsidók elüljárójának nevezi. Mivel a zsidóság még mindig a korona tulajdona, tehát elüljárója a korona tisztviselője, aki közvetlen a királylyal érintkezik. Neki tesz előterjesztést és tőle várja az utasitásokat. Maguk a királyok is azon voltak, hogy mennél nagyobb tiszteletet és tekintélyt szerezzenek a praefectusoknak, igy pl. a megkülömböztető zsidójelek viselésétől családostul felmentették. Ez a kiváltságuk kiterjedt a külföldön való tartózkodásuk idejére is, amit pl. II. Ulászló diplomáciai uton eszközölt ki az illető állam követénél. Az udvarhoz is járatos volt a zsidó praefectus. Ünnepi alkalommal, pl. a koronázó menetben lovas csapattól kisérve, drága fegyverzetben jelent meg. Hatalma a zsidókkal szemben csaknem korláttalan volt. Budán külön börtön állott rendelkezésére, amelybe a tolvajokat, vétkeseket és ellenszegülőket záratta. Föl volt hatalmazva, hogy az ország

zsidósága képviseletében alkuba bocsátkozzék és szerződést kössön. A községekben támadt viszálykodást vagy békésen vagy parancsszóval egyenlitette ki. A zsidó községnek valamely városi hatósággal támadt összeütközésében is ő volt a közbenjáró. Hozzá fordultak hitsorsosai az ország minden részéből, ha jogaikban, szabadalmaikban, személyükben vagy vagyonukban sérelem érte őket. A panaszt ő maga adta elő a királynak, aki a legtöbb esetben elégtételt is szolgáltatott. A zsidó praefectura széleskörü jogokkal volt fölruházva, de sulyos felelősség terhét viselte. E tisztet keletkezésétől megszüntéig mindig a budai Mendel-család tagjai viselték. Az első zsidó praefectus Mendel Jakab. Utóda Jakab Juda nevü fia, majd sorra ennek fia Jakab és 1523-tól 1526-ig Mendel Izrael, utolsónak pedig Izsák töltötte be a zsidó praefectus tisztét.

Számos hiteles adat mutat arra, hogy különösen a két Jakabnak döntő befolyása volt az udvarnál.

Mátyás király igazságosságával jól megfért, mert korának szellemből folyt az az eljárása, melyet a zsidók vagyonával szemben tanusitott. Ő csak ugy, mint elődei akárhányszor, fölmentette a keresztény adósokat a zsidóknak fizetendő kamat alól. Sőt megtörtént az is, hogy elengedte nekik az egész tőkét, vagy valamely kárért zsidó vagyonnal kárpótolta őket. Már sokkal sulyosabb megitélés alá esik 1475. április 28-áról kelt rendelete, amelyben értesiti a pozsonyiakat, hogy kedvetlenséggel vette tudomásul panaszaikat. Mert jóllehet a jó kereszténynek tilos zsidóval érintkezni, mégis sokan vannak, akik zsidóknál zálogositják el fekvőségeiket, amelyeket a zsidók a kölcsön ideje alatt használnak és még azonkivül kamatot is szednek utána. Igaz, hogy ezeket a fekvőségeket olykor kiváltják, máskor azonban végkép elveszik az eredeti tulajdonostól, az elzálogositó szégyenére és az egész keresztény nép megbotránkozására. Ezért elrendeli a király, hogy ezentul minden keresztényt, aki ingatlanát zsidónál zálogositja el, sujtsanak büntetéssel, a zsidó pedig, aki ingatlanra kölcsönt ad, veszitse el a kölcsönadott összeget és egyben az ingatlanra való jogát. A király ugyan azzal okolja meg ezt a szomoru végzést, hogy hozzászokott alattvalói jólétéről mindig gondoskodni és nem akarja, hogy királyságában alattvalói között bármi módon is efféle botrányok és károk keletkezzenek, mindazáltal ez intézkedés nem mutat semmivel emelkedettebb gondolkodást az akkori sötét kor alacsony fölfogásánál.

Még sajátságosabb jogérzés tünik ki Kremnitzer Mihály, megkeresztelkedett zsidó esetéből. Ettől az embertől Balázs, győri biztos bizo-

nyos összeget követelt oly adósság fejében, amelyet ez még zsidó korában csinált. Kremnitzer megtagadta a fizetést, mire Mátyás főpapok és országnagyok meghallgatása után azt az itéletet hozta, hogy Kremnitzert nem lehet oly adósság fizetésére szoritani, amelyet még zsidó korában csinált, mert a keresztény hitre való áttérésével elvesztett mindent, amivel eladdig birt, tehát adósságait és esetleges követeléseit is. Ez a felfogás abban gyökerezik, hogy a keresztény egyházba áttért pogány vagy zsidó ujszülöttnek (neophyta) tekintendő, aki a keresztség fölvételével egészen uj életet kezd. Akárhányan voltak, akik visszaéltek ezzel a kezdetleges jogmagyarázattal. Követeléseiket még zsidó korukban behajtották, adósságaiktól ellenben kitérésükkel menekültek. A felsőbbség jól látta ennek a helyzetnek a visszásságát, de ahelyett, hogy megszüntette volna, ezt is a kitérésre való csábitás egyik hathatós eszközének ismerte és becsülte meg.

Azonban Mátyás nem tagadhatta meg jellemének alapvonását, az igazságosságot a zsidókkal szemben sem. Nemcsak hogy ugyszólván teljes hatalmat adott a praefecturának a zsidóság védelmére és sérelmeinek orvoslására, hanem akárhányszor személyesen is fellépett, ha ugy látta, hogy a zsidóságon sérelem esett. Ezt pedig, ugy látszik, nem ritkán, s néha sikerrel megkisérlették, mire a hirneves Akibá Hakóhen esete tanulságos például szolgálhat.

Ez az Akiba, Mendel Jakab zsidó praefectus mellett, a budai zsidó községben kiváló szerepet játszott. Vallásos buzgalma, a hittudományokban való jártassága és ritka jótékonysággal párosult roppant gazdagsága által egyaránt kitünt. Magyar és később cseh hitsorsosai rendesen a „nászi“ azaz „fejedelem“ megtisztelő néven emlegették; de még nem-zsidó körökben, ugy látszik, magában az udvarban is tekintélyes állást foglalt el. Nevét „aranyos betükkel“ irta, nyilván olyanokkal, minőket régi drága kéziratokban találni.

Vagyona és befolyása — mint egy utódai leszármazását tárgyaló okiratban olvassuk — az országnagyokban irigységet keltett. Irigyei rágalmazták őt a király előtt s ennek következtében Magyarországból, nem tudni elmenekült-e idejekorán, vagy kiüzetett. Elég az hozzá, családostul Prágába ment. Itt, egyebek közt, nagy talmudiskolát alapitott, hol maga tartotta az előadásokat.

Gazdagsága és tekintélye ott is féltékenységet és irigységet támasztott; rágalmak és gonosz ráfogások szüntelen keseritették életét, sőt három izben komoly veszélylyel fenyegették. Mindannyiszor szerencsésen megmenekült s a háromszoros menekülés emlékéül három egy-

forma himzetü drága függönyt ajándékozott a prágai három zsinagóga frigyszekrényére.

Tizenkét fia és tizenhárom lánya született. Lányai közül tizenkettőt olyanokhoz adott férjhez, kik szintén kohaniták voltak, mint ő, azaz Áron főpap családjának sarjai. A legfőbb ünnepeken igy huszonöt férfi volt együtt családjából, kik az istentisztelet alkalmával a népre Izrael régi papi áldását mondottak. Erre büszkén szokott hivatkozni az öreg Akiba, mivel, meggyőződése szerint, ily módon igazán teljesitette az Áron családjának szóló isteni parancsot: „*Igy* áldjátok meg Izrael gyermekeit!“ (Az „igy“ szónak számértéke a héberben 25.)

Jóchebed nevü leánya, kit Rabbi Sábtáihoz, kora egyik legkiválóbb talmudistájához, adott nőül, egy nagytekintélyü család ősanyja lett, mely a zsidó irodalmat több fényes névvel gazdagitá. A nevezetes férfiu, kitől többek közt a hirneves tudós Edels Sámuel (Meharsa) is származott, 1496-ban halt meg Prágában. Sirkövére azt vésték, hogy a kő „Rabbi Akibának a Budáról való kohen és fejedelemnek“ nyugvóhelyét jelzi. Tekintélye oly nagy volt, hogy egy teologiai kérdés eldöntése alkalmával még halála után 150 évvel is az ő eljárására hivatkoztak.

Mátyás király korában több kitért zsidó nevezetes szerepet játszott a magyar közéletben. A kitérést eléggé megokolja Mátyás előbb emlitett felfogása, amely nyilvános botránynak tekintette az ingatlanoknak zsidó kézre jutását és lehetetlennek tartotta, hogy bárminő közhivatalt a zsidókra ruházzon. Ennélfogva a zsidó pénzes emberek, hogy ne legyen elvágva érvényesülésük utja, hogy ingatlant vehessenek vagy bérelhessenek és hogy elkerüljék a hatalmasok zaklatását, inkább kitértek. Közöttük van Mátyás keresztfia Thuz János, Csáktornya, Kapronca, Szentgyörgy, Krapina és Strigó birtokosa, Horvátország bánja, az ország egyik leghatalmasabb főura. Testvére Oszvald, Zágráb püspöke. Thuz János 1480-ban a király itélete elől Velencébe szökött, ahol patricius rangban békén töltötte életét. Nálánál is jelentékenyebb szerepe volt egy Hampo nevü sváb zsidónak, aki már Zsigmond idejében beköltözött és később gyermekeivel együtt felvevén a keresztséget, Ernuszt János néven még ma is virágzó és előkelő magyar nemesi család őse lett. Mátyás király rábizta a rézbányák igazgatását, kinevezte fővámfelügyelőnek, majd pedig Turócmegye főispánjának. Később ő is kegyvesztett lett. Idősebb fia Zsigmond pécsi püspök volt, hive Mátyásnak és később Korvin Jánosnak.

Mátyásnak huszonkét évi uralma a magyarországi zsidókra nézve

a béke és nyugalom korszaka lett. Igaz ugyan, hogy anyagi helyzetük fölötte terhes volt, mert mind egyenes adójuk, mint pedig a rendkivüli adó, melyet kiróttak reájuk, csekély számukkal egészen aránytalan volt. A városok is vetettek reájuk külön adót. A papságnak dézsmát fizettek, ingatlant nem vásárolhattak, közhivatalt nem viselhettek, állami bérletet nem válthattak, követeléseiknek néha kamatát, de akárhányszor egész tőkéjét is elvesztették. Ez a magyarázata annak a szörnyü pauperizmusnak, amely lassankint mételyként terjedt el a zsidók között. Akad ugyan néhány jobbmódu is, de tulnyomó többségük keservesen küzd a mindennapi kenyérért.

Viszont azonban személyük biztos és életük zavartalan volt. Mátyás egész uralkodása idején zsidóüldözésnek nem halljuk hirét. Mihelyt lehunyja szemét, az ország különböző vidékein nyomban elszabadulnak láncukról az alacsony szenvedélyek és az amugy is eléggé elsanyargatott és meggyötört zsidóság vére némely városban patakként ömlik. A zsidóságnak nagyon sok oka volt rá, hogy megsirassa a dicsőséges magyar nemzeti király korai halálát.

V. FEJEZET.

II. Ulászló és a zsidók.

Mátyás király halála romlást és pusztulást hozott az országra. Mindazok a tényezők, amelyek a rohamos hanyatlást oly tragikus erővel idézték fel: az árnyékkirályok gyengesége, az oligarchia tulkapása, a főnemesek és köznemesek harca, a rend megbomlása, a köznép nyomora, egyuttal közreműködtek a magyarországi zsidók megrontásán is.

A hatalmas király halála után bekövetkezett zavarok első áldozatai természetesen a zsidók. Nagyszombatban, Tatán és Sopronban egyszerre, mint egy adott jelre tört ki a zavargás. Beatrix, Mátyás özvegye és Korvin János, törvénytelen fia, Mendel Jakab, zsidó praefectus közbenjárására szigoru rendeletet intéztek ugyan a városokhoz, főképen a maguk érdekét tartva szem előtt, de e rendeleteknek kevés volt a foganatjuk. Egyébként Korvin minden oly esetben, ahol szivére hallgathatott és nem kellett anyagi érdekeit féltenie, maga is kiméletlen zordon-

sággal üldözte a zsidókat. Mint Tata birtokosa, meghagyta az ottani várnagyoknak, hogyha netalán még mindig volnának ott zsidók, üzzék ki őket, ingóságaikat, vagyonukat és a városban levő házaikat foglalják le a maguk számára, mert a szent törvényekkel ellenkezik, hogy a keresztrefeszitett Krisztus ellenségei keresztényekkel együtt lakjanak és velük társalogjanak, már pedig ő nem akarja megszegni a szent törvényeket. Korvin Jánosnak 1504-ben bekövetkezett halála után a zsidók ismét visszatértek Tatára.

1490 augusztus 19-én vonult be II. Ulászló nagy pompával Budára. A zsidók őt is a várfalak előtt fogadták ünnepies menetben és kérték tőle régi szabadságaik megerősitését. Az uj király kegyesen fogadta őket és mindent megigért nekik. Igéretének teljesitésére azonban soha nem gondolt komolyan. Hiszen neki első sorban pénz kellett, hogy a Mátyástól terhes örökségül reá maradt fekete sereget fenntarthassa. Ezt a pénzt pedig részint Beatrixtől, részint a zsidóktól csikarta ki.

Mikor 1491-ben a Miksa római császár hatalmába jutott Székesfehérvárt ostromolta, Ulászló a táborból felhatalmazást küldött Pósa Balázs pozsonyi polgárnak, melynek értelmében az ottani zsidók közül többet „minden uton-módon, ha kell, erőszakkal is Budára küldjön," mivel „az ország érdekében" velük bizonyos ügyet el akar intézni. Egyuttal pedig szigoruan megparancsolta a pozsonyi hatóságoknak, hogy Pósának e tekintetben mindenkép segitségére legyenek. Az a „bizonyos ügy" azonban, mint később kisült, abban állt, hogy a király a pozsonyi zsidóktól ily módon pénzt akart kölcsönözni. Mendel Jakab, zsidó-praefectus, hogy az ügyet valahogy elintézze, olyatén egyezséget kötött, melynek értelmében pozsonyi hitsorsosai Ulászlónak 400 magyar forintot fognak kölcsönözni s ez összeg behajtását maga vállalta el. Mendel csakugyan Pozsonyba is utazott, de a követelt összeget nem hajthatta be. Ulászló most Nagyszombatból ujabb parancsot intézett a pozsonyi hatósághoz, hogy a zsidókat „keményen szoritsák és mindaddig tartsák fogságban — ugymond — mig e tekintetben kedvünkre nem járnak és nagy szorultságunkban a 400 frtot nekünk minden kifogás nélkül kölcsön nem adják."

Világos, hogy akkor nem épen csak a pozsonyi zsidóktól vétettek fel ily „kölcsönök," melyekre Ulászlónak csakugyan nagy szüksége is lehetett. Egy más levélből ugyanis, mely ugyanazon évben 1491-ben kelt, arról értesülünk, hogy a Pozsonyban állomásozó katonák — nyilván mivel zsoldjukat régóta nem fizették — „minden eszközüket, páncélukat, lövőfegyvereiket és egyéb hadi eszközeiket keresztényeknél és zsidóknál

elzálogositották". A királynak pedig nem volt módjában, hogy katonáinak fegyvereit kiválthassa.

A király szorult helyzetén azonban ezek az időről-időre való apró zsarolások nem segithettek. Az országos zsidóadó öt évi uralma alatt bámulatosan csekély összegre zsugorodott. 1494-ben és 1495-ben mindössze 800 forint gyült be e cimen. Ennek nem lehet más oka, minthogy a hatalmas oligarchák maguk fölözték le az adó javát. Egyéb jövedelmek pedig nyilván zálogba voltak vetve, vagy bérbe adva. Már 1493-ban Ulászló óriási rendkivüli adót vetett ki a zsidókra. Ez a szubszidium, amelynek csak kivételes esetekben van helye egy rendezett állam háztartásában, itt valóságos intézménynyé lett. És csodálatos, hogy a király, aki a legkisebb köznemessel sem mert egy hangos szót váltani, milyen kiméletlen erélyességgel hajtotta be jogtalan követeléseit a zsidókon. 1500-ban, 1504-ben és 1514-ben megismételte az adóprésnek ezt az erőszakos alkalmazását. A mindjobban elszegényedett zsidóságot néha egészen készületlenül találta egy-egy adóintés. A királynak követelését néha csak erőszakkal, néha még ugy sem lehetett behajtani. Amellett megtörtént, hogy egyes országnagyok a király tudta és beleegyezése nélkül a maguk jóvoltából is vetettek ki adót a zsidókra.

A szerencsétlen és elnyomott zsidók a királytól ismételve kivánták régi jogaik megerősitését. 1493 julius 26-án csakugyan ki is adta az okiratot, amelyet maga is aláirt és számos főpappal és országnagygyal is aláiratott. Mendel Jakab a királyi levelet számos példányban lemásoltatta és a nagyobb községek levéltárában elhelyezte. Közülök a pozsonyi és kassai község példányai mai nap is megvannak a városok levéltárában. Azonban a szép irás királyi aláirásával és függő pecsétjével együtt mégis csak irás maradt. Védelmet ama középkori szellem dühe ellen, amely vesztét érezve talán, most tombolt a legveszettebbül, semmiféle okmány nem adhatott. A Németországban szinte megszokottá lett zsidóüldözés most jutott el hazánk területére, amikor talaját egy tehetetlen király gyengesége, a hatalmában elbizakodott főnemesség és főpapság, a köznép leirhatatlan és csakhamar véres lázadásra sarkalló nyomorusága és a társadalom egyetemes rothadtsága kedvezővé tették. A vérvádnak egész Európát bejáró meséje eljutott hozzánk is. Évszázadokon keresztül az uralkodók erélye, rendtisztelete, hatalmas keze ártalmatlanná tette ezt a mesét. II. Ulászló azonban nyomorultul és tehetetlenül állott a mesterségesen felgerjesztett és hazug hiresztelésekkel táplált alacsony indulatok ellenében.

Nagyszombatban ugyanis 1494-ben egy odavaló keresztény gyermek

nyom nélkül eltünt. „Miután, — mondja Bonfinius, — a szülei által soká keresett gyermeket seholsem találták és eléggé bebizonyult, hogy ez előtte való napon a Zsidó-utcában fordult meg, azután pedig nem látták többé: a zsidók ellen jogos keresetet inditottak. A házaikba küldött hajduk friss vérnyomokra akadtak s elfogták az illető ház urát egész családjával együtt. A vallatóra fogott asszonyok a kinpad félelmétől sarkalva, a gonosz bünténytt részletesen bevallották. E vallomásuk által meggyőzetvén, a többiek is a nádornak, mint a város praefectusának, parancsára a piacon e célból rakott nagy tűzben mindnyájukat elégették. Másokat, kik kevésbbé bünösöknek látszottak, nagy pénzbirságra itéltek."

Bonfinius, ki egy később emlitendő s kevéssé ismert héber forráson kivül ez eseményről egyetlen tudósitónk, a büntény részleteit is elbeszéli. Ugy tudja, hogy tizenkét zsidó férfi és két zsidó asszony a közel templomba hurcolta a gyermeket, „ott összeszoritották a torkát, nyomorultan megfojtották, ereit fölmetszették és vérét, mig azzal együtt lassankint élete is kifolyt, részben megitták, részben mások számára félretették; a darabokra vagdalt hullát pedig tagonként elásták."

Bonfinius ezzel még nem éri be, hanem jóhiszemüleg hozzáteszi, hogy „midőn az aggastyánoktól e gaztett indokait a kinpad gyötrései utján meg akartak tudni", ezek azt vallották, hogy a zsidóknak következő négy célból van szükségük keresztény vérre: először, a körülmetélés szertartásakor a csecsemő vérzése csillapitására; másodszor, valami szerelmi ital készitésére; harmadszor, bizonyos női betegség gyógyitására, melyben a zsidóknál férfiak is szenvednek; negyedszer, arra az áldozatra, melyet a keresztények vérével évenkint más-más vidéken tartoznak Istennek bemutatni. Ez áldozat bemutatására abban az esztendőben épen a nagyszombatiakat jelölte ki a sors."

E vallomásokat, melyeket ifjaktól és férfiaktól a kinpadon sem csikarhattak ki, mint maga Bonfinius jámborul elbeszéli, asszonyok és aggastyánok tették. A hóhér kezei közt oly nevetséges, sőt kézzelfoghatóan hamis, sőt éppenséggel lehetetlen dolgokat mondottak el, melyek nyilván elárulják, hogy a szegények, kik ugyis biztos halálnak néztek elébe, fájdalmukban minden áron akartak valamit mondani, csakhogy a kinzástól megszabaduljanak. De az efféle vallomások, melyekhez semminemü tanubizonyság, de még bűntárgy sem járult, akkoriban elégségesek voltak arra, hogy legalább is tizenkét férfit és két asszonyt elégessenek. A nagyszombati zsidók máglyáját ugyanaz a nádor, Szapolyai István, gyujtotta meg, kire a zsidók jogait megerősitő s egy évvel azelőtt kelt királyi okirat első sorban hivatkozik az ország nagyjai közül.

A Bonfinius által nagy körrajzban vázolt e szomoru képet néhány érdekes és jellemző vonással kiegésziti egy héber gyászdal, mely a nagyszombati véres eseménynyel egykoru. E gyászdal szerint Elul hó 3-án, azaz 1494. augusztus 5-én fogták el a gyilkolással és vérivással vádolt zsidókat. Nyilvános elégetésük pedig már Elul hó 20-án, azaz augusztus 22-én történt. Az elfogatás, kihallgatás, kinvallatás, itélethozatal és végrehajtás tehát mindössze tizenhét napba telt. Az első, akit kinpadra vontak, egy Lévi törzsbeli egyén volt; a máglyára legelőször Áron papi családjából származó két férfiut hurcoltak, mire több aggastyán következett. A kivégzés napján papok és szerzetesek a keresztség felvételére unszolták az elitélteket s a kitérés fejében az ily alkalommal általánosan befogadott középkori szokás szerint nyilván vagy enyhébb büntetést, vagy épen teljes büntetlenséget igértek nekik. De az elitéltek, habár az elviselt kinok miatt már alig birtak fenszóval beszélni, határozottan visszautasitották az ajánlatot. Két öreg ember: Ábrahám és Juda nevü buzgón imádkozva szenvedte a martirságot.

Az egyik ezt az imádságot mondta el a máglyán: „Mindezekért is magasztaltassék, megszenteltessék, tiszteltessék és dicsőittessék a királyok királyának neve!“ A másik pedig a zsoltár szavait hangoztatva mult ki: „Szorultságomban az Örökkévalóhoz kiáltok!“

Vagy a gyászdal szerzője, Jehosuá ben Chájim, maga volt a nagyszombati zsidóégetésnek szemtanuja, vagy pedig szemtanutól értesült róla. Keserves panaszt tesz az ártatlanul üldözött hitfelein s a tűzhalált szenvedett vértanukon elkövetett kegyetlenségek miatt, s keservében a magát védelmezni nem képes elnyomottnak egyetlen fegyveréhez nyult: az átokhoz. Az ég boszuját hivja fel „a barbárok ellen, kik megrabolják és bántalmazzák az igazságosokat s ontják az ártatlanok vérét“. Nagyszombat városa pedig az esemény megörökitésére a zsidók által állitólag meggyilkolt gyermek kőszobrát az u. n. zsidó-kapura helyeztette el, hol nem messze a Clarisszák kolostorától még e század elején is látható volt.

A nagyszombati katasztrófát még nem is lehet valami iszonyatosnak mondani, egybevetve más országban történt üldözésekkel. És mégis ezt a napot méltán iktatta be a hazai zsidóság történetének gyásznapjai közé. A kegyetlen zsidógyülölet ekkor mutatkozott meg először ijesztő meztelenségében, mintegy figyelmeztetve a zsidóságot, hogy jó lesz fölébrednie eddigi gondtalan szendergéséből, mert az egyszer átélt veszedelem bármikor visszatérhet. 1494-ben Budán volt zsidóellenes zendülés. 1496-ban megismétlődött ez a jelenet az országgyülés bezárása alkal-

mával. Keresztény gyermekek ugyanis a Zsidó-utcában bevertek néhány ablakot és a kapukat kővel hajigálták. Mikor a zsidók elüzték a pajkos csinytevőket, nagy csőcselék gyült össze, amelyet Bakacs Tamás katonái nem voltak képesek széjjelkergetni. A zavargók rátörtek a zsidók házaira, öltek és fosztogattak. A zendülés késő éjjel véget ért ugyan, de virradatkor ujult erővel tört ki. A zsidók házát megostromolták, a kapukat betörték és sok drága arany- és ezüstedényt, selymet és ruhát elraboltak. A zavargáshoz csatlakoztak az udvarnál levő nemesek és főpapok szolgái is. A zendülés elharapózott az egész városban. Végre a király a testőrök csapatját küldte ki, élén a palota parancsnokával. Igy sikerült nagynehezen rendet csinálni, a főcinkosok rögtöni kivégzésével. És valahányszor ezután az országgyülés egybeült, mindig megismétlődtek az üldözések, ugy hogy a maguk kárán okult zsidók végre az országgyülés megnyitása előtt biztos helyre küldték családjukat. A zsidók végre is kénytelenek voltak Budán erős őrséget szervezni, hogy erőszakkal verhessék vissza az erőszakot. Bár az ország többi városában ily nagyarányu zavargás nem fordult elő, azért a zsidóknak elég részük volt mindenféle bántalomban. Üldözésükben és megalázásukban, mint mindig, ugy ez időben is Sopron és Pozsony járt elül. Jellemző, hogy Ulászló, midőn Zakariás pozsonyi zsidó orvost fölmenti a zsidóöltözet viselése alól, ezt a rendelkezését azzal okolja meg, hogy igy a nevezett orvos nagyobb nyugalomban és biztosságban járhat a betegekhez. Ebből nyilván következik, hogy akit ruhája zsidónak mutatott, annak nem volt valami háboritatlan nyugalma és biztossága Pozsony utcáin. Érthető ennélfogva, hogy az előkelő zsidók igyekeztek megszabadulni e megszégyenitő jeltől. Némelyik kitünő állására való tekintettel el is érte ezt a kiváltságot, akárhány városban előkelő zsidók föl voltak mentve a megbélyegző viselet alól. Itt is Pozsony a kivétel, amely a világért sem engedte el még a király kegyeltjeinek sem a zsidójelet.

Ugyanez a város kieszközölte, hogy II. Ulászló 1503. május 6-án az ottani polgároknak elengedte a kamatot minden adósság után, melylyel akár a pozsonyi, akár az ország bármely részében lakó zsidónak tartoznak, ha a tőkét a legközelebbi Szent Márton napjáig megfizetik. A szegényebb polgárokat csak annyi pénz fizetésére kötelezte, amennyit anyagi erejük megbirt, a többit elengedte. A zsidók, akiket ez a rendelet nagyon megkárositott, Mendel Jakab praefectust bizták meg, hogy eszközölje ki visszavonását. A praefectus, hogy közbenjárásának bizonyosan legyen foganatja, nem is a királyhoz fordult, hanem az eszes és erélyes királynéhoz. Ez aztán a maga részéről leiratot küldött Pozsony

városához, amelyben inti a várost, hogy a per kiegyenlitése végett Pozsonyba utazó zsidó praefectussal lépjen méltányos egyezségre.

„A zsidók praefectusa által, — ezt irja 1503-ban jun. 20-án Pozsony városának, — arról értesültünk, hogy ti a király ő Felségétől, urunktól és kedves hitvestársunktól, a minap bizonyos levelet csikartatok ki, a nálatok lakó zsidók ellen, ezeknek igen nagy kárára. Miután azonban ő felsége a zsidók kiváltságait, *melyek akkor történetesen nem jutottak eszébe, most szorgalmasabban megtekintette* (quod eotunc suae maiestatis forte non succurrerat memoriae, diligentius inspexisset), fölismerte, hogy a szóban forgó levél a zsidók tulságos elnyomására adatott ki. Azért a nevezett praefectusnak, amint ez állitja, más levelet adott, melyben megparancsolja, hogy a köztetek és a zsidók közt kitört egyenetlenséget ugy intézzétek el, hogy tulságos károkkal ne járjon sem reátok, sem pedig a zsidókra nézve.“ Mendel Jakabbal, ki az ügyet a zsidóság nevében elintézendő, Pozsonyba utazik, a város méltányos egyezségre lépjen; „ellenkező esetben, igy végzi érdekes levelét, biztosak lehettek, hogy mi sohasem fogjuk tűrni, hogy a zsidókat az igazság ellenére elnyomjátok és megkárositsátok, hanem őket kiváltságaik értelmében védelmezni és segiteni fogjuk.“

Ezek a körülmények, melyek gyakrabban megismétlődtek, egyenesen türhetetlenné tették a királyi városokban lakó zsidók helyzetét. Érthető ennélfogva, hogy akárhányan közülök a városokból valamely főnemes birtokára menekültek, abban a reményben, hogy a főur meg fogja védeni jó pénzért vagyonukat és személyüket. De ezt a király nem tűrte, mert belőle kára volt, de a községek is ellenezték, mert elveszitvén fizető tagjaik egy részét, a zsidóadó és minden egyéb teher annál sulyosabban nehezedett a megfogyott számu községre. Mert az egy összegben megállapitott adót nem az egyes zsidóktól, hanem a községtől követelték. Ez volt felelős érte és az adónak az egyes tagok között való megosztása kizárólagos belügye volt a községnek. A király és az egyes községek ez érdeke meg is hiusitotta a pozsonyi zsidók kiköltözködését.

Pozsonyból ugyanis, hol aránylag legrosszabbul bántak a zsidókkal, valamivel 1506. előtt sokan kiköltözködtek és a község emiatt panaszszal fordult a királyhoz, kérvén őt, hogy a folyton folyó kiköltözésnek véget vessen. Erre Ulászló, ki pénzügyi kérdésben különösen zsidókkal szemben még erélyes is tudott lenni, kijelentette a városnak, hogy a zsidók elvonulását, mivel a kincstárnak kárára van, nem türheti. Szigoruan meghagyta a tanácsnak, hogy a távozni akaró zsidókat minden

áron visszatartsa és a városi regestrumba iktatott követeléseiket nekik ki ne szolgáltassa. A már eltávozottaknak a városban feltalálható ingó és ingatlan jószágát foglalja le a kincstár javára; azokat pedig, akiket hatalmába kerithet, fogja el és tartóztassa le addig, amig felőlük tüzetesebben nem intézkedik. Minthogy a kiköltözködött zsidók javarésze az akkori erdélyi vajdának, Péter, szt.-györgyi és bazini grófnak közeleső jószágaira vonult, Ulászló ez ügyben a grófnak is irt s ugy látszik, nála szokatlan erélyes hangon. Péter gróf ugyanis kijelentette Pozsony tanácsának, hogy ő felsége a magyar király parancsára végleg elbocsátotta azokat a pozsonyi zsidókat, akik bármi néven nevezendő birtokaira vonultak és megtelepedtek, meghagyván nekik, hogy távozzanak; jövőben pedig uradalmaink közülök senkit sem fog türni, ki ő felsége a magyar király tulajdona és az ilyeneket többé nem fogadja be oltalmába. Ezeket pedig, miután szabadon bocsátotta, arra utasitotta, menjenek vissza oda, ahol azelőtt laktak volt.

Mint „ő felsége a király tulajdona“ a zsidók igy körülbelül abban a viszonyban állottak a koronához, amelyben a rabszolgák urukhoz: türniök kellett, de elmenekülniök nem volt szabad. Ha ezt mégis megkisérlették, a király csak ugy beszélt az ő „megszökött zsidóiról“, mint a rabszolgatartó ültetvényes beszél az ő megszökött szerecseneiről; s valamint ezeknél szokás, ugy amazokat is nyers erőszakkal hurcolták vissza nyomoruságos rabszolgaságukba.

S a pozsonyi zsidókkal, mióta őket erőszakosan a városban marasztalták vagy oda visszatérni kényszeritették, még kegyetlenebbül bántak, mint azelőtt. A szegények, kiket majdnem naponkint szidalmak és bántalmakkal illettek, sürü és keserves panaszszal fordultak a királyhoz. Ulászló több izben komolyan megintette a várost, egyebek közt arra is felszólitotta, hogy kössön egyezséget valamikép a zsidó praefectus megbizottjával, Fekete Mendellel, kit amaz 1511-ben küldött oda, hogy a zsidók bajainak véget vessen. Mindhiába! A zsidók helyzete oly türhetetlenné vált, hogy az e tekintetben szerzett keserü tapasztalatok ellenére másodizben is eltökélték, hogy Pozsonyt odahagyják. 1512-ben Mendel Jakab által a királynak kijelentették, „hogy ha tovább is zaklatják őket, mindnyájan egyszerre elmennek s magukat a szepesi gróf hatalma alá vetik“. II. Ulászló, kinek a szepesi gróffal épp akkor gyült meg a baja, komolyan vette a zsidó praefectus fenyegetését. Jól tudta, hogy e tekintetben a büszke és hatalmas Szapolyaival nem boldogulhatna ugy, mint hat évvel ezelőtt Péter, szt.-györgyi és bazini gróffal. Kincstárnokával tehát, Herendi Miklóssal levelet iratott, melyben

siralmas hangon felkéri Pozsony városa tanácsát, hagyjon fel a zsidók szüntelen zaklatásával és egyezkedjék ki Mendel Jakabbal, aki hitfelei ügyében most odautazik. „Mert ha a zsidók csakugyan alávetik magukat a nagyravágyó Szapolyainak, magatok is átláthatjátok — irja Herendi Miklós — mily nagy kárára volna ez a király ő felségének.“ Hasonló értelemben maga Ulászló is irt Pozsony városának.

A királyi hatalom hanyatlása nemcsak Pozsonyban, hanem a többi városban is sanyaruságot és nyomort hozott a zsidókra, akiket arra kényszeritettek, hogy maradjanak ott, ahol életük pokol volt és ahol a teljes fejetlenség következtében egyik napról a másikra nem számithattak személyük, családjuk és vagyonuk biztos fenmaradására. Ekkor történt első izben, hogy a zsidók nagyobb számmal elhagyták az országot, hogy határain kivül keressenek segitséget és támaszt, ha nem is jogaik biztositására, de legalább életük megmentésére. Az a hatalom, amelyhez szorongatott helyzetükben fordultak, Frigyes császár fia, Miksa volt, aki állandóan igényt tartott Magyarországra és a magyar király cimét viselte már Ulászló életében. Hozzáfordultak a zsidók ótalomért, ő pedig abból a fölfogásból indulva ki, hogy minden zsidó a római király szolgája, mert Róma győzte le a zsidó birodalmat, illetekesnek érezte magát a beavatkozásra. Ulászló tudtával és beleegyezésével tehát megkezdte a tárgyalást a magyar zsidósággal. Ebben a diplomáciai küldetésben Mendel Jakab járt el Bécsben egyidőben Ulászlóval és tanácsosaival, akik a családi szerződés megkötése végett utaztak oda. És Miksa, aki Nürnbergből a zsidókat kiüzette és elrablott vagyonukon osztozkodott a várossal, most a zsidóság pátrónusaként lépett föl. 1515. julius 26-án mint Magyarország királya és mint római császár, kinek az összes zsidók közvetetlenül alá vannak vetve, rendeletet bocsátott ki, melyben tudtul adja Magyarország főnemességének, papságának, katonai, városi és egyéb hatóságainak, hogy ő Ulászló beleegyezésével és akaratából különös kegyelmébe és ótalmába fogadja Mendel Jakabot családjával és az összes magyarországi zsidókkal együtt.

Megigéri, hogy őrködni fog jogaikon és kiváltságaikon s felszólitja Magyarország hatóságait, hogy Ulászló halála esetén a zsidókat se személyükben, se vagyonukban ne háborgassák, sem másoktól ne zavartassák vagy háborgattassák, hanem őket mindenütt, ahol laknak, békében és szabadságban hagyják mindaddig, mig ő és Lajos, Magyar- és Csehország felséges királya máskép nem rendelkeznek.

Kilenc hónappal e rendelet kibocsátása után II. Ulászló meghalt.

VI. FEJEZET.

II. Lajos trónraléptétől a mohácsi vészig.

Tiz éves volt II. Lajos, amikor atyja trónjára lépett. A zsidók a Zsigmond óta hagyományossá vált eljárás szerint azonnal megsürgették szabadságlevelük elismerését és a gyermekkirály ezt a kérelmüket teljesitette is. Sokkal fontosabb volt azonban reájuk nézve, hogy II. Lajos gyámjait, azonkivül a nagyhatalmu Báthori István nádort nyerjék meg. A király gyámjaihoz: Brandenburgi Györgyhöz, a biboros Bakacs érsekhez és Bornemisszához könnyü volt hozzáférni. A vesztegetés ez időben oly szemérmetlenül járt az utcán, mintha tisztes és elfogadott intézmény lett volna. Természetesnek fogjuk találni e körülmények között azt a szerződést, amelyet Mendel Jakab praefectus, a többi zsidó elüljáró és a Magyarországon tartózkodó összes zsidóság 1520-ban kötött Báthori nádorral. Ebben a szerződésben elismerik a nádorról, hogy hathatósan megvédelmezte a zsidókat törvénytelen üldözések ellen és azt a reményüket fejezik ki, hogy ezentul is hathatós védelmébe fogja venni őket és minden igazságos ügyüket. Ennek reményében, mivel a zsidóság a nádor irányában nem akar hálátlannak mutatkozni, élte fogytáig a nádorispánnak évi 400 forintot ajánlanak föl, amelyet mindig négy részletben fizetnek. Ha pedig e fizetést elmulasztanák, akkor büntetésből kétszer annyit kell leróniuk. És ezt a pénzt tőlük bármily módon behajthatja vagy kicsikarhatja. Ez a kötelezvény 1520. junius 24-én Keresztelő János napján kelt, Budán. Miután ekkép sikerült nekik Báthori Istvánt megvesztegetniök, II. Lajos uralkodásának első idejében számithattak a kormánytanács védelmére. Erre a védelemre gyakran rászorultak, mert a városok, különösen pedig Pozsony és Sopron ismételten a legdurvább jogtalanságokat engedték meg maguknak egyes zsidókkal szemben. Mikor a zsidók látták, hogy minden megvásárolható, akkor jutottak arra a gondolatra, hogy talán a megbélyegző jelek eltörlését is ki tudnák vivni jó pénzert. 1520-ban a zsidók már egyáltalán nem viselték a megkülönböztető jelet, mert a király őket e tekintetben felszabaditotta. Valószinü, hogy épen 1520-ban II. Lajost, aki Prágába szándékozott utazni, de Pozsonyban utiköltsége fogytán megakadt és nagy szegénységben és elhagyatottságban időzött, a zsidók kisegitették jelentékenyebb összeggel és ennek fejében engedte el nekik a sárga folt viselését. Az is lehet, hogy az alkut Báthori István közve-

titette, legalább arról van tudomásunk, hogy ő, továbbá a váci és a veszprémi püspök erélyesen védelmezték a zsidóknak ez uj szabadságát.

A zsidó-praefectus is szélesebb hatáskörhöz jutott ebben az időben. Állandó helyettest tarthatott, fölszaporodott teendőinek egyes helyeken való elvégzésére. Ilyen helyettes volt Oroszlán zsidó, akit a pozsonyi község élére maga Mendel Jakab állitott.

Igy hát a zsidók nemcsak régi szabadságaik megerősitését eszközölték ki a királytól, hanem uj, eddig szinte hallatlan kedvezéseket is. De közjogi viszonyuk e szerencsés fordulata éppenséggel nem jelentette anyagi helyzetüknek javulását is. A király olyan szegény volt, aminőnek a monda és a nép ajka föltüntette. Hivatalos adatok vannak róla, hogy néha nem volt betevő falatja. És háztartásának mindennapi szükségleteit kénytelen volt hitelben beszerezni. Akárhányszor elzálogositotta ezüstedényeit. Minthogy pedig az adó a zilált közviszonyok folytán egyáltalán nem folyt be, ennek következtében a király személyes és családi insége átharapódzott az egész államra. Pénz azonban kellett. A török veszedelem egyre közelebbről és mind nagyobb erővel fenyegetett. Máshonnan nem lehetett pénzt kapni, mint a zsidóktól. Senki sem fizetett adót, de a zsidóknak a törvényben vagy az országgyülés határozataiban megállapitott időnap előtt be kellett szolgáltatni adójukat. Ez az adó kétszeresére emelkedett annak az összegnek, amelyet II. Ulászló kapott. De még mindig messze elmaradt a Mátyás király alatt befolyt jövedelemtől. Az itt mutatkozó hiányt természetesen rendkivüli adóval pótolták. II. Lajos mindjárt uralkodásának második évében kivetett ilyen adót. 1521. elején és végén, tehát egy esztendőben kétszer, 1524-ben ismételve kivetették ezt az adót.

Amint II. Lajos fölszabadult a gyámság alól, a zsidók helyzete szomorubbra fordult. Ennek a változásnak oka Mária és a zsidó hitről kitért Szerencsés vagy Fortunatus Imre volt. Mária, a király hitvese, Miksa császár unokája és Fülöp castiliai király leánya volt. Vérében hordta tehát a zsidók elleni bizalmatlanságot és gyülöletet. Kegyetlen szenvedélye egész erejével csak a mohácsi vész után tört ugyan ki, de tekintve azt az erős hatást, amelyet a büszke és energikus spanyol királyi asszony a gyámoltalan királyra gyakorolt, nagyon valószinünek tetszik, hogy II. Lajos zsidóellenes rendelkezéseinek is nagyrészben ő volt az értelmi szerzője.

Végzetes hatással volt a zsidók sorsára Szerencsés Imre kalandos pályája is. Származása ismeretlen. Már érettebb korban hagyta el hitét. Mint családos ember, akinek két felnőtt fia volt, titkos szerelmi viszony-

ban élt egy budai keresztény asszonynyal. A dolog nyilvánosságra került. Az akkori jogfölfogás a zsidó és keresztény közötti e nemü viszonyt főbenjáró bűnnek tekintette és nem egyszer halállal sujtotta. A zsidó, hogy elkerülje büntetését, a keresztény hitre tért és az akkori nádort, Perényi Imrét nyerte meg keresztapjának, ettől kapta — szokás szerint — az Imre nevet és a Szerencsés családnevet. Családja meghasonlott vele. Szerencsés Imre pedig feleségül vett egy keresztény asszonyt, valószinüleg ugyanazt, akivel azelőtt is viszonya volt. Később-ben Szerencsés Imre halála után az asszony nagy nyomoruságban halt el Bécsben, vizkórságban.

Szerencsés nagy pénzügyi tehetség volt. Olyan szabásu bankárelme, amilyenre éppen akkor a legnagyobb szükség volt. II. Lajos és felesége, Mária hamar megkedvelték a szerencse e fiát, aki az udvari társaságba jutva, rövid idő alatt otthonossá lett minden cselszövényben és ármányban. Nándorfehérvár eleste után az ő tanácsára intézte Lajos a kamaragrófokhoz azt a rendeletet, melyben meghagyja, hogy uj pénzt verjenek, amelynek reális értéke az eddig forgalomban levőnek csak felét tette ki. Ezt az erkölcstelen rendeletet, amely megujitotta a *lucrum camerae* gyalázatos visszaélését, a rendek is elfogadták. Ez a tanács, amelynek foganatja hamarosan mutatkozott, nagy mértékben megnövelte Szerencsés Imre befolyását. De mennél nagyobb lett hatalma, annál közelebbről érte az a veszedelem, amely Szapolyai János erdélyi vajda részéről mind fenyegetőbben közeledett.

1524. szeptember 8-án a pesti országgyülésen Verbőczy István, a köznemesség vezetője, lángoló szavakkal bélyegezte meg a király tanácsadóit, akik a hazát vesztébe sodorják. A legragadozóbb és legkegyetlenebb emberek, sőt *félzsidók* sincsenek már a közhivatalokból kizárva — igy támadt Szerencsés felé fordulva — akikhez kénytelenek vagyunk bármily csekély szükség esetén folyamodni, hogy nagy uzsorára pénzt kölcsönözzenek. Beszéde végén felszólitotta a rendeket, hogy szabaditsák meg az országot e viperák telhetetlen vérszopásától. Az országgyülés erre Szerencsést elmozditotta alkincstárnoki állásától. Közben mind élesebbé vált az ellentét a király és Szapolyai pártja között. Nem volt az országgyülésnek tanácskozása, amelyen hevesen meg nem támadták volna Szerencsés Imrét.

1525. május 12-én a Rákoson ült együtt az országgyülés. Itt még csak Szalkait vádolták avval, hogy az ő tanácsosa zsidó, másnap már az országgyülés hatvan tagu küldöttsége követelte a királytól, hogy égettesse el a zsidóból kereszténynyé vált Szerencsés Imrét és lakoltassa

meg gonosz életéért és rossz cselekedeteiért. Lajos a küldöttségnek azt válaszolta, hogy hajlandó a zsidó ellen vizsgálatot inditani és ha miben bünösnek találja, példásan megbüntetni. Most Szerencsés minden eszközt megragadott, hogy kimeneküljön szorongatott helyzetéből. De a nemesség ragaszkodott a szigoru megtorláshoz. Végre II. Lajos május 20-án elfogatta és a Csonka-toronyba záratta, de onnan a nádor közbenjárására nagy pénzbeli áldozat árán két hét mulva kibocsátották. Az udvari párt csak azért, hogy tüntessen a köznemesség ellen, ünnepi menetben kisérte haza és nagy áldomással ülte meg szabadulását.

Ez a kihivás végleg elkeseritette a nemességet. Szolgái és vele egyetértő főurak huszárjai és hajdui, akikhez nagyszámu csőcselék csatlakozott, este körülfogták Szerencsés házát. Ez a ház a Szt.-György-téren állott a Dunára néző várfal tövében. Szerencsés csak nagy ügygyel-bajjal tudott elmenekülni az épület hátsó ablakain. A kiürült házba betódult a tömeg és kifosztotta roppant kincseiből. 60.000 régi aranyforintot raboltak el. A bort kádakban hordták föl a pincéből. II. Lajos pedig tehetetlenül nézte a közvetlen szomszédságában folyó garázdálkodást.

Harmadnap végre feleszmélt a nép és eszébe jutott, hogy ez *egy* zsidóért a régi szokás szerint, illő lesz valamennyit meglakoltatni. De a zsidóknak, mint már fentebb emlitettük, szervezett őrsége volt, amely erélyesen védekezett az ostromlók ellen. Egész éjszakán keresztül folyt a küzdelem, végre hajnalban a tulnyomó erő visszavonulásra kényszeritette őket. Az ittas tömeg betörte a kapukat, berontott házukba és oly alaposan elvégezte a rablás munkáját, hogy egy olasz szemtanu hivatalos jelentése szerint a töméntelen vagyonból még csak egyetlen ablakzárat sem hagytak meg.

Csak most, amikor a csőcselék már mindent elégetett, amit magával nem vihetett, léptek közbe Szapolyaiék. György, a vajda öccse, szétverte és a városból kikergette a rabló hadakat.

Szerencsés Imre kétségtelenül közvetetlen oka volt ennek a nagy fosztogatásnak. Igaz, hogy kitért, de mindenki tudta róla, hogy a hitehagyásra nem belső meggyőződés, még csak nem is hideg számitás birta rá, hanem az önfentartás ösztöne, a menekülés vágya válságos helyzetéből. Élete végéig szivében mindig zsidó maradt. Nemcsak hogy ragaszkodott a szombathoz és nem tudott letenni azokról a vallásos szokásokról, amelyekre ifjukora nevelte és amelyekben meglett férfikora gyakorolta, hanem akárhányszor kitette magát volt hitsorsosai érdeké-

ben és temérdek pénzt áldozott, hogy segitsen veszedelembe jutott véreinek. Amikor egy kitért zsidó a budai község ellen a vérváddal lépett föl, Szerencsés elfogatta a rágalmazót és ezzel a községet óriási csapástól mentette meg. Amikor ezt megcselekedte — igy irja az egykoru zsidó tudósitás — minden rabbi és minden község, minden zsinagógában kihirdettette, hogy aki őt hitehagyottnak nevezi, az elüljárók által személyén és vagyonán büntetést szenved.

Szerencsére a rablótámadás nem törte meg s nem bátortalanitotta el. Sőt ellenkezőleg arra birta, hogy gondolkodjék a visszás politikai helyzeten és keresse a maga és a hozzá közel állók érdekének érvényesülését. Közeledett a Szapolyai párthoz, barátságot kezdett Verbőczyvel és elhitette a nagy jogászszal, hogy vannak kitünő pénzügyi tervei, alkalmasak a kincstár megtöltésére. Egy hónappal azután, hogy házát kifosztották, Szerencsés Imre a hatvani országgyülésen már hatalmának tetőpontján állt. Senki sem támadja, sőt kimondják határozatilag, hogy a Fuggerek kezén volt rézbányákat neki adják át. Verbőczy, aki csak nemrégiben oly hévvel támadta a félzsidót, most rá akarja bizni a kincstár kezelését. Fortunátus Imre tagjává lett az országtanácsnak. Nemcsak befolyása, hanem jövedelme is egyre szaporodott. 1526. julius 26-án, tehát egy hónappal a mohácsi vész előtt, 10,000 forintot kölcsönöz a királynak. Az ország rendei csak benne biznak meg, hogy helyre fogja állitani az állam zilált pénzviszonyait. A mohácsi vészt már nem érte meg. Budán aggkorában bevégezte változatos és viharos életét. Halála órájában pedig, mint az emlitett zsidó kutfő mondja, sok zsidó jelenlétében, sirás és imádkozás közt megbánta büneit és bünbánatban halt meg. E nevezetes cmber, akinek életéről oly sok legenda szól, egészen korának gyermeke volt. Részese minden bünének, hitványságának és erkölcstelenségének. Ami tiszteletreméltó van benne, az egészen zsidó vonás: az állhatatos ragaszkodás véreihez és a benső meggyőződéssel teljes vallásosság, amely kitör belőle akkor, amikor elérkezik életének határállomásához és érzi, hogy számot kell adnia cselekedeteiért.

Az az erkölcsi rothadás, amelynek hatását Fortunátus Imre tüneményes pályáján láttuk, hatalmába keritette a kor zsidóságát egészben. Akárhány hitehagyott volt közöttük, aki veszedelmes vádakat koholt egyesekre és községekre. Külső országokból jött zsidó szélhámosok megrontották magyar hitsorsosaik hitelét, akik nagyon is gyakran szenvedtek a már akkor is hirtelen kész általánositás miatt. Több ilyen zsidóról maradt hátra hiteles tudósitás, akik gonosz tetteik miatt a

zsidó község börtönébe kerültek és onnan megszökvén, halálos ellenségévé lettek saját véreiknek. Mindez szükségképen megrontotta a magyarországi zsidóság helyzetét. A királyi hatalom folytonos hanyatlása megfosztotta őket attól a biztonságtól, amelyet szabadságlevelük adott nekik. Igaz, hogy maga II. Lajos igazságosan, sőt méltányosan bánt velük. Uralkodásának egész ideje alatt nem történt meg, hogy a zsidók adósait fölmentette volna akár a kölcsönnek, akár kamatjának fizetése alól. Mindazonáltal az egész zsidóságra ránehezedő nyomoruság csakkamar éreztette átkát a zsidókkal is. Az a nap, amelyen oly tragikusan fejezte be ifju életét, döntő fordulatot hozott a hazai zsidók történetébe, mely a mohácsi vész után a fejlődésnek egészen uj irányait mutatja.

Megjegyzés.

E történeti vázlatnak — ép ugy, mint az előző kötetbelinek — *Kohn Sámuel* dr. műve, *A zsidók története Magyarországon a mohácsi vészig* szolgált alapjául. Aki ugy elmélyedt e hatalmas munkába, mint e sorok irója, nem tudja, mit bámuljon benne inkább: az adatok roppant gazdagságát és eredetiségét, vagy a fölfogás történetfilozófiai emelkedettségét, vagy a feldolgozás nyugodt és előkelő tónusát, amely a maga egyszerüségével azért hat és győz meg, mert szinte óvatosan kerülni látszik a hatás keresését. Mindenképp kára hazai történetirásunknak, hogy a tudós szerző megállott a mohácsi vész jelentős határkövénél és nem fejezte be nagyobb és izmosabb kötettel alkotását.

Kohn Sámuel dr. könyvén kivül felhasználtam *Pollák Miksa* dr. és *Büchler Sándor* dr. községtörténeti monográfiáit, *Frisch Ármin* dr. barátom jeles gonddal és hozzáértéssel készült *Okmánytár*-át és kitünő tanitványomnak, *Balog Szidónia* doktornak méltán dicsért disszertációját (*A magyarországi zsidók kamaraszolgasága és igazságszolgáltatása a középkorban*).

A dolog természetében van, hogy vázlatom nem lehet eredeti kutatás gyümölcse. De maga az e tárggyal való foglalkozás meggyőzött róla, mily hasznos és nemes munkát végezne nemzetünk és felekezetünk javára az, aki művészi formában, a tudomány szinvonalán végig kisérné a hazai zsidóság évezredes történetét. Mert vele igazolná, hogy a zsidóságnak itt e földön első nemzeti királyainktól elismert jogai és a közös szenvedések, küzdelmek és viszontagságok által megszentelt hagyományai vannak. A magyarországi zsidóság magyarságának, becsületének, tisztességének legszebb és legmeggyőzőbb apologiája — ezer esztendős története.

Budapest, 1908 május. **S. K.**

NÉVMUTATÓ.

A

Aaron Halévi 77.
Aaron ben József 77.
Aba 12.
Abagel 230.
Abak 95.
Aba Mari ben Mózes 135, 136, 137, 138, 139, 140, 143, 144, 146.
Abarbanel 3.
Abbaszi Jakob 164.
III. Abdurraman 50.
Abiatar Ibn Crescas 437.
Abiatar Onco 514.
Abner Alfonzo 198, 199, 200, 201, 202, 211, 222, 280, 281, 524.
Ábrahám 12, 43, 130, 191, 215, 334, 395, 396, 431, 595.
Ábrahám Abulafia 94, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 121, 124, 125, 434.
Ábrahám Badarezi 38, 110, 146.
Ábrahám ben Dávid 207.
Ábrahám ben Jehuda 421.
Ábrahám ben Sem-Tob Bibago 432, 437.
Ábrahám Benveniste 368, 369, 370, 371, 381, 417, 431.
Ábrahám de Baja 552, 553.
Ábrahám Ezra 423.
Ábrahám Ibn Jachja 508.
Ábrahám Ibn Zarzal 249.
Ábrahám Saba 433.
Ábrahám Salomo 565.
Ábrahám Senior 441, 442, 496, 497, 518, 523, 527, 532, 535.
Ábrahám Zakuto 551, 552, 556, 561.
Abrabanel 519, 520, 522, 523, 524, 525, 532, 535, 544, 545.
Abudiel Mózes 201, 202.
Abu Jezchak Ibrahim Ibn Szahal 23, 24.
Abulafia Halévi 249.
Abulfadhel Salomo ben Dávid 65.
Abudiel Mózes 201, 202.
Abu Manszur 103.
Abumelik 201.
Achitub 115.
Ádám 395.
Aesopus 22.
Achmad 95.
Akiba Hakohen 589, 590.
Akiba rabbi 9.
Akkoi Izsák 106, 126.
Alba József 346, 350, 385, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 397, 399, 400.
Albalag 383, 524.
Albaszir József 222.
Albert 239, 582, 583.
Albertus Magnus 185.
Albrecht 142, 143, 152, 358, 359, 372, 411.
II. Albrecht 405, 406, 413, 415.
Albo 3.
Alcharizi 169.

Aleman Eljurad 562.
Alfonzo 519, 520, 521, 522.
Alfazi 75, 77, 156, 207, 253.
Alfonzo Alvarez de Villasandino 323.
Alfonzo de Cartagena 372, 378.
Alfonzo de Espina 437, 438, 439.
Alfonzo de Oropesa 440, 496.
Alfonzo de Aquilar 443, 444.
Alfonzo de Cabaleria 509, 513, 514.
Alfonzo de Aragon 510
II. Alfonzo 545.
III. Alfonzo 74.
V. Alfonzo 450.
X. Alfonzo 51, 52, 53, 56.
XI. Alfonzo 193, 195, 196, 197, 203, 229, 247, 248, 256, 279, 332, 372.
Alhakim 50.
Ali ben József Chabilio 432.
Alkonstantini Salamon 199.
Almalek Alasraf 106.
Alonzo de Ojada 489, 493.
Alquadez Meir 322, 325, 330, 332, 333.
Alvar Gomez 440.
Alvaro de Luna 367, 368, 369, 371, 373, 374, 375, 377, 436, 438, 488.
Alvar Perei de Guzman 306.
Alvar Numez 196.
Alzodar Sámuel 368.
Alami Salamon 343.
Amalék 172.
Amram Efrati 283, 300.
Amosz 316.
Anastasia 562.
Anan 422, 479.
Anatoli Jakab 29, 30.
Andreas Bernaldes 533.
Andreas Belfran 349.
Anjou Károly 84.
Anjou Róbert 164, 184.
Anselmus 362.
Anton de Montaro Ropero 491.
Antiochus Epiphanes 287.
Antonius 435.
Antonio Pallavicini 513.
Aristoteles 29, 82, 118, 130, 172, 198, 210, 218, 221.
Argun 95, 96, 103, 104, 105, 106.
Arnoldus de Sigora 58
Aron 13, 49, 187, 223, 284, 590.
Aron ben József 68, 187, 188.
Áron ben Gerson Alrabi 457.
Áron ben Elia Nikomédi 222, 223.
Áron ben Juda 65.
Áron Kohen 153.
Aquet 232.
Aquinoi Tamás 185, 325, 432.
Arud Addaula 103.
Aser ben Jechiel 140, 141, 142, 143, 144, 146, 155.
Aséri 424, 526.
Astruc En Duran de Lunel 135.
Astruc Jezsaja ben Aba Mari 289, 300, 316.
Astruc Lévi 346, 350.
Astruc Raimuch 323, 324.
Astruc Libili 404, 405.
Áron ben Abaji 482.
Aszaf 29.
Averroes 24, 30, 130, 218, 219, 221, 222, 384, 398, 453.
Avicena 130.
Avigdor ben Elia Kohen 81, 84.
Azriel 8, 9, 15, 16, 17, 18, 19.

B

Bachija ben Asér 109, 212.
Bajazzi Menachem 421.
Bajazzi Mózes 421.

II. Bajazid 479, 481, 539, 549.
Bajor Lajos 224, 226.
Bajor Ottó 570.
Balázs 588.
Bakács 600.
Baruch 241.
Báthori István 600.
Bátori Károly 273.
Beatrix 297, 586, 591, 592.
Beaumeri Todrosz 137.
Behaim Márton 552.
IV. Béla 71, 579, 581, 582.
Bellicta 232.
XII. Bence 570.
Bendito Garcia 530, 531.
XIII. Benedek 325, 329, 341, 345, 347, 348, 351, 352, 354, 367, 372, 373.
Benjamin 181.
Ben Astruc 346.
Ben Séset 284, 285, 286, 287, 289, 291, 336.
Benveniste Ibn Labi 332.
Berachja ben Natronai Nakdan 22.
Berthold 235.
Berthold Egoltspecht 240.
Bertrand du Guesclin 256, 257, 258, 259, 260, 277.
Bidpai 22.
Bölcs Alfonso 72.
Blanche 37, 45.
Bodeker 317.
Boleszlav 415.
Boleslav Pius 242.
Bonafour József ben Aba Mari Kaspi 213.
Bonafour Vidal 136.
Bonet de Labes 565, 566.
VIII. Bonifacius 148.
Bonifius 594, 595.
IX. Bonifatius 312.
Bornemisza 600.
Bourbon Blanca 249, 250, 253, 254, 255.
Botarel Mózes 334, 335.
Brandenburgi György 600.
Bruna Israel 425, 426, 468, 469, 470, 471.
Brunetta 465, 466.
Byron Lord 265.

C

Cabrera 445.
Cagibu Sid 51.
Cagra 50.
Calixtus 436.
Capistrano János 406, 409, 417, 425, 437, 460, 585.
Carca Sámuel 277, 282, 283, 524.
Carcilaso 562.
Carfati Izsák 478.
Carsa Mózes 322, 330.
Chaggai Róbert 99.
Chajim ben Galipapa 286, 287.
Chajim Ibn Muza 368, 387, 388.
Chajim József 432.
Chajim ben Szanhuv 22.
II. Chan 95.
Chamai rabbi 119.
Chananiel Ibn Aszkara 192.
Charizi 164.
Chaszdái ben Salomo 287, 300.
Chaszdái Crescas 3, 284, 287, 289, 291, 311, 326, 328, 346, 387, 390, 396.
Chaszdái Ibn Saprut 252.
Catharina 543.
Chija rabbia 128.
Christiano Pablo 54, 55, 57, 58, 70, 78.
Cidkija ben Ábrahám 84.
Colmár 273.

Columbus Kristóf 552.
Comprat Mózes 565.
Conrad de Mulcoz 32.
Coronel 535.
Crescas Salome 244.
Crescas Vidal 136.
Crispia 22.
Cusai Miklós 407, 408.

D

Dan 116.
Dániel 170, 172, 177, 179.
Daniot 255, 258.
Dante 84, 163, 169, 171, 173, 177, 183, 383, 501.
Dávid 13, 29, 83, 140, 174, 412, 426, 477.
Dávid Abudarham 73, 207.
Dávid ben Dániel 88.
Dávid ben Hodaja 272.
Dávid ben Jom-Tob, Ibn Bilja 212, 213.
Dávid ben Józsua 282.
Dávid ben Saltiel 40.
Dávid de Dinanto 16.
Dávid En Bonnet Buer Giron 328.
Dávid Kimchi 24.
Dávid Naszi 385.
Dávid Negro 298.
Dávid Rafan 126.
Davilla 513.
Davis 84.
De Aranda 513.
De Ecija József 194, 197, 200.
Delmedigo 483.
Denis Girion 270.
Denis Mechaul 314.
Deza 538.
Diego Arias Davilla 436, 442, 513.
Diego de Loria 537.
Diego de Santillana 489.
Diego de Susan 492.
Diego de Valencia 323.
Diego Mendez Vecinho 556.
Diego Diniz 74.
Donin 35, 55, 58.
Dumenico Grimani 451.
Duns Scotus 101, 432.
Dureni Izsák 223.
Dzsengisz Khan 39.

E

Eberhard 96.
Edels Sámuel 590.
I. Eduárd 98, 99, 100, 101, 102.
Efodi 328.
Egidio de Viterbo 451.
Eleázár ben Jehuda 19.
Eleázár József 509.
Elkana 434, 483.
Elkana Kapsali 549.
Eleonora 99, 101.
Elia 3, 77, 122, 185, 216, 424, 434, 483.
Elia ben Mose Bachjazi 478.
Elia del Medigo 452, 460.
Elia di Ferrara 479.
Eliás 49, 337.
r. Eliezer 47.
Eliezer ben József 154.
Misrachi 478, 481.
Elijahu 120.
Elisa 216.
Enam 21.
En Astruc Salomo Gatino 283.
II. Endre 71, 571.
Enrico de Trastamara 248, 250, 253, 255, 277, 304.
En Saltiel Bonafos 323.

En Vidal Efraim Gerundi 283, 300, 310, 400.
IV. Eugenius 372, 406, 410, 436.
Ernuszt János 590.
Erzsébet 577, 583.
Eschenloco 413.
Estanca 514.
Eszter 243.
Esztori Parchi 153, 188.
Ezekiel 174.
Ezra 8, 12, 16, 79.
Ezra Gatino 282.
Ezsau 121.

F

Fakir Addaula 103.
Falacsei Sámuel ben Salomo szir Mozel 46.
Farag Ibn Salamon 84.
Farkas 585.
Fekete Mendel 598.
Ferdinánd 50, 544.
IV. Ferdinánd 156.
Feltrei Bernardinus 460, 465, 483.
Fernando 297, 332, 343, 352, 441, 445, 461, 489, 497, 501, 508, 518, 527, 531, 537, 543, 553, 557.
Fernando braganzai herceg 519, 522.
Fernando Coutinho 559.
Fernando Pulgar 494.
Fernando Talaverra 490.
Fernando de la Torre 440.
Fernando Martin 295, 304, 309, 312, 322, 345.
Fiximus 453.
Földnélküli János 47.
Fortunatus Imre 602, 604.
Frag de Genova 56.
Francisko 489, 509.
Francisko de Santa Fé 509, 511.
Fragoso 547.
Frey Vincente Ferrer 341, 351, 369, 376, 390, 400, 409, 431, 493, 513.
Frigyes 242, 359, 362, 470, 584, 599.
II. Frigyes 28, 39, 43, 52, 69.
III. Frigyes 406, 458, 467.
Fülöp 601.
Fülöp Ágost 32, 40, 45.
III. Fülöp 70, 195.
IV. Fülöp 103, 148, 194.
V. Fülöp 159, 162.

G

Gabirol 101, 130.
Gabriel 509.
Galeazzo Sforza 450.
Galenus 172.
Gamliel 410.
Gara Miklós 580.
Garci Alvarez de Alarcon 349.
Gáspár de Cruz 511.
Gaspard Juglár 502.
Gazdag Lajos 407, 467.
Gedalja Ibn Jachja Negro 479, 520.
IX. Gergely 28, 30, 33, 35, 45.
Geoffroy 36.
Geronimo de Santa Fé 341, 345, 373, 384, 431.
r. Gerson 41.
Gersonides 3, 203, 213, 217, 219, 283, 286, 334.
Gikatilla Mózes 206.
Gil Nunioz 404.
Gomes Mauriquez 505.
Gonsales Alfonso 513.

Gonsalo Martinez 200.
Gonsalo de Santa Maria 351.
Gonsalez de Teba 505, 512.
Gosse Sturm 234.
Gottfried 411.
Guedo 70.
Guilhelmo di Portaleone 450.
Günther v. Schwarzburg 238, 240.
György 477.
X. György 94.

H

Habsburgi Frigyes 69.
Habsburgi Rudolf 93, 96, 142.
Hadrianus 179, 277.
Hagar 121.
Hai 119, 334.
Halévi Elija 422.
Haman 172.
Hampo 590.
Harinas Frigyes 30, 71, 93.
Hartmann v. Deckenburg 225.
Héderváry Lőrinc 582.
Henrik 96, 226, 259, 468, 474.
II. Henrik 277, 295, 305, 307.
III. Henrik 33, 36, 47, 306, 312, 321, 325, 330, 381.
IV. Henrik 436, 445, 488, 513.
VII. Henrik 537.
Hekim Jakab 420.
Henoch Matatron 9.
I. Hercules 545.
Herendi Miklós 598.
Hillel ben Sámuel 85, 112, 163.
Hinderbach 465.
Hiszkija 94.
Honel 573, 576.
VI. Honorius 102.
Hugues Aubriot 288.
Hulagu 60, 95.
Hunyadi János 419, 584.
Husz János 357.
Hutelein Izsák 98.
Hypokrates 172.
Hyeronimus 78, 523.

I

Ibn Ezra 17, 63, 78, 80, 132, 147, 169, 187, 206, 213, 282, 330, 346, 396, 478, 526, 545, 578, 588.
Ibn Gabirol 16, 169, 180, 188, 382.
Ibn Ganach 206.
Ibn Gedor 434.
Ibn Kaspi 203, 213, 218, 220.
Ibn Vakar Sámuel 194, 200.
Illés 334.
Imanuel Romi 86, 164, 167, 382, 452.
III. Ince 27, 52, 70, 279.
IV. Ince 39, 43, 53, 93.
VIII. Ince 435, 510, 528, 553.
Isabella 441, 489, 491, 501, 518, 527, 531, 537, 553, 557.
II. Isabella 557, 560, 563.
Ischanan Aleman 454.
Isenburgi Diether 459, 477.
r. Imael 9.
Israel ben Sámuel Maghrebi 187.
Iszerlein Israel ben Petachja 412, 423, 469, 583.
Iszerlein Mózes 406.
Izsák 12, 145, 337.
Izsák Aboab 432, 523, 535, 550.
Izsák Abrabanel 450, 519, 521, 524, 527.
Izsák Albalag 130.
Izsák Alterno 482.
Izsák Arama 432, 512.

Izsák ben Ábrahám 41.
Izsák ben József 46.
II. Izsák ben József Israeli 156.
Izsák ben József Chelo 192.
Izsák ben József Karo 561.
Izsák ben Mózes 41.
Izsák ben Salomo Alhadib 283.
Izsák ben Séset Barfat 285, 287, 335.
Izsák Campanbon 431.
Izsák de Leon 432.
Izsák Hamon 525.
Izsák Ibn Todrosz 192.
Izsák Israeli 45.
Izsák Kampandon 563.
Izsák Náthán 385, 399.
Izsák Or Zarua 81.

J

Jaglár Gáspár 509.
Jakob 12, 33, 121, 153, 445.
Jakob Aben Nunes 437, 497.
Jakob Anatoli 139, 143.
r. Jakob ben Aseri 203, 204, 205, 206.
Jakob ben Dávid Provencal 566.
Jakob ben Jakar 18.
Jakob ben Jahuda 98.
Jakob Juda 588.
Jakob Lual 564.
Jakob ben Machir Tibbon 137, 138, 139, 140, 145, 146, 147, 153, 155.
Jakob ben More Möllin Halévi 360, 362, 423.
Jakob Perpignano 163.
Jakob ben Séset Gerundi 15, 16, 19.
Jámbor Lajos 70.
János 573, 576.
II. János 243, 267, 331.
V. János 270.
XXII. János 159, 161.
XXIII. János 342, 509, 511.
Jayme 54, 58, 59.
I. Jayme 194.
Jayme de Montfear 510.
Jechiel 450, 460, 522, 545.
r. Jechiel 37, 46, 55, 64.
Jechiel dei Mansi 84.
Jedaja Bedarzi 134, 146, 143, 154.
Jefet ben Zagir 187.
Jefet ben Zaid 65.
Jehojakim 172.
Jehuda ben Aséri 203, 206, 207, 308.
Jehuda Alcharizi 21.
Jehosua ben Chájim 595.
Jehuda Chaszid 19.
r. Jehuda ben Dávid 37.
Jehuda Eleázár 244.
Jehuda Hadaszi 65.
Jehuda Hanaszi 435.
Jehuda ben Izsák Ibn Wakar 157, 196.
Jehuda Salmon 115.
Jehuda ben Salomo Kohen Ibn Malka 28
Jehuda ben Szabbatai 21.
IV. Jenő 407.
Jeremiás 176.
Jeronios Jehuda ben Mose Kohen 40, 41.
Jerucham ben Mesullam 207.
Jesaja 174, 176, 346, 348.
Jesaja de Trani 84.
Jézus 30, 37, 54, 55, 58, 60, 78, 152, 200, 224, 238, 273, 280, 296, 316, 325, 326, 328, 329, 345, 346, 347, 348, 371, 373, 387, 389, 408, 435, 475, 520, 528, 530.

Jicháki Ibn Józus 206, 207.
Jisaj ben Chizkija 82, 83, 88.
Joao de Borba 547.
Joao Secira 520, 523.
Joceus 47.
Jochanan 289, 300, 316.
Jochebed 590.
Johanna 557.
Johanna de Valladolid 280.
Jomtob Isbiti 207.
Jom Tob Vidal de Totolose 291.
r. Jona 75, 80, 239.
Jona Gerundi 38, 39, 75, 85.
Joseph Ibn Cadik 442.
Joszé ben Joszé 180.
József 13, 111, 174, 530.
József Ábrahám Ibn Vakar 196.
József Abulafia 126.
József Arabim 309.
József Arabuen 313.
József de Avila 126, 127.
József ben Efraim Ibn Benveniste Halévi 195, 196, 197.
József Ezobit 23.
József Gikatilla 111, 114, 117.
József Ibn al Favvab 164.
József Ibn Jachja 520, 521, 550, 552, 555.
József Jábec 524.
József Jozsua 64.
József ben Mesullam 433.
József Pichon 278, 295, 296, 304.
József Sarco 433.
József ben Sém Tob 368, 386, 387, 390, 397, 398, 399.
József ben Szabbara 21.
József Tob Elem 282.
József Vecinho 552.
József Zapateiro de Lamego 552, 553.
Józsua 148, 216, 221.
Józsua Ibn Soaib 284.
Józsua ben József Ibn Vives Loqui 326, 327, 341, 345, 352.
I. Juan 284, 295, 305, 310, 369.
Juana 260.
Juan Alfonzo Nieblai 306.
Juan Alfonzo de Abuquerque 249.
Juan Arias Davila 442, 513.
Juan de la Abadia 510.
Juan d'Albert 543.
Juan de la Esperandeo 510.
Juan de Espana 376.
Juan de Lucena 533, 537.
Juan de la Nuca 508.
Juan de la Pacheco 436.
Juan de San Martin 490.
Juan de Sevilla 307, 499.
II. Juan 343, 367, 369, 371, 374, 381, 407, 409, 417, 432, 436, 488, 513, 535.
Juan Emanuel 157, 196.
Juan Fernando Abulafia 492.
Juan Lopez del Barco 490.
Juan Ruiz 490.
Juao 298, 312, 352.
II. Juao 522, 546, 550, 555, 558.
Juda 74, 145, 298, 595.
Juda Abea Ábrahám 305.
Juda Aséri 284.
Juda Abrabanel 519, 546.
Juda ben Mózes Kohen 51, 139,
Juda Halévi 60, 169, 174, 180, 188, 203, 526.
Juda Chajat 433.
Juda ben Jákob Chajot 554.
Juda Ibn Sabura 134.
Juda Ibn Verga 517, 553.
Judas Iskariot 358.
Juda Leon 521, 523.
Juda Leon Madigo 546.
Juda Menz 459, 483.
Juda Siciliano 164, 184.

K

Kaliri 334.
Kálmán 451.
Kalonim 426.
Kalonymos ben Kalonymos 158, 162, 165, 184.
Kalonymos ben Todrosz 140, 144.
Kapsali Eliezer 422.
Kapsali Mózes 421, 479, 481, 549.
Károly 471.
IV. Károly 194, 237, 266, 302.
V. Károly 269, 288, 514.
VI. Károly 313.
VII. Károly 557.
VIII. Károly 546, 565.
r. Kasisa 119.
Kaspi 524.
Katalin 332, 342, 352, 367, 370, 437.
Katholikus Ferdinánd 441, 487, 514.
Kázmér 241, 571.
IV. Kelemen 58, 303.
V. Kelemen 157.
VI. Kelemen 221, 231, 233, 312.
VII. Kelemen 305.
Kimohi 64, 78, 175.
Kitzinger Salamon 425.
Klausner Ábrahám 271.
Kohen Salamon 423.
Kölni Aser 482.
Kolon József 426, 459, 473, 479, 482.
Konrád 40.
Konrád von Wintertur 234.
Konstantin 418.
Korvin János 590.
Kremnitzer Mihály 588.
Kremsi Israel 424.
Kudleb 573, 576.

L

Lábán 121.
Lajos 240, 241, 411, 468, 469, 470, 472, 474, 477, 570.
szt. Lajos 30, 54.
II. Lajos 600, 602, 603, 604.
IX. Lajos 33, 36, 43, 45, 46, 47, 522.
X. Lajos 158, 159, 224, 240.
XI. Lajos 565.
László 414, 415.
V. László 582, 584, 585, 586.
Lebide 103.
X. Leó 565, 566.
Leonardo de Eli 509.
Leon de Bagnoli 217, 218, 252.
Leonora 298, 299.
Leonora de Guzmann 202, 247, 248.
Lévi 111.
Lévi Abulafia 117.
Lévi ben Chabib 561.
Lévi ben Gerson 217, 221, 222, 383, 523.
Lévi Kohen 547.
Lévi ben Sem-Tob 559.
Lévi de Villafranche 217.
Lipmann 316, 317.
r. Liva Landau 459.
London Eliás 47.
Lopez de Ayala 253, 254.
Lopo de Almeida 522.
Louis 288.
Lublin 30.
Ludovika Gonzala 450.
Louis de Santangel 510.
Lukács 389.
Lunel Klára 512.
Lurja Áron 425.
Luxemburgi IV. Károly 233.

M

Maestro Gajo 87.
Maestro Vidal 221.
Maimuni 1, 3, 7, 9, 14, 17, 18 20, 21, 22, 29, 38, 39, 45, 63, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 88, 89. 110, 111, 117, 119, 129, 130, 131, 133, 135, 139, 145, 147, 164, 185, 192, 202, 204, 205, 207, 209, 212, 214, 216, 218, 221, 282, 285, 287, 330, 334, 346, 390, 396, 398, 432, 453, 455, 565.
Maimuni Ábrahám 85, 188, 214.
Maimuni Dávid 76, 87, 88, 185, 188.
Major 585, 586.
Makedoniai Sándor 82.
Mamson 232.
Manuello 167, 169, 170, 171, 173, 175, 176, 178, 180, 181, 183, 184, 187, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 562, 564.
Mardochai ben Hillel 141, 272,
Mardochaj ben Eleázár Comtino 478.
Mardochaj ben József 70.
Margoles Jakab 473, 483.
Marescal 47.
Mária 58, 238, 247, 344, 347, 376, 530, 577, 601.
Mária de Molin 109, 156, 157.
Mária de Padilla 250, 251, 255, 256.
Maroli Menachem 421.
Martin Raymund 58, 77, 78, 79.
V. Márton 353, 354, 361, 372, 406.
Máté 389.
Mathatia ben József Provenci 270, 271, 289.
Mathias Tiberinus 466.
Mathieu de Cournay 258.
Mátyás 586, 589, 590, 591, 592.
Medina Sidonia 444.
Méir 535.
Méir Abulafia 109, 110.
r. Méir ben Baruch 81, 84, 94, 96, 97, 141, 143, 191, 223, 271, 289.
Méir ben Izsák Ibn Albadi 192.
Méir de Malea 50, 72.
Méir ben Mose 84.
Méir ben Simon 17, 144.
r. Meisterlein 425.
Mekelo 30.
Melek Esref Kaitbai 481.
Menachem 20.
Menachem ben Zerach 194, 283, 284.
Menasseir de Vesou 267, 269, 288, 289.
Mendel Izrael 588.
Mendel Jakab 588, 589, 591, 593, 596, 598, 600, 601.
Menz 426.
Merseburgi Menachem 362.
Messer Leon 452, 453, 458, 460.
Mesullam 529.
Mesullam Dafiera 381.
Mesullam ben Dávid 40.
Mesullam En-Vidasz Dafiera 18.
Mesullam de Lunel 137.
Mesullam ben Mózes 18.
Meyer 337, 413.
Michael 421, 433.
Michael de Nostradamus 565.
Miguel Morillo 490, 493, 497.
Miklós 377, 436.
III. Miklós 52, 72.
V. Miklós 406, 407, 409, 410, 418, 419, 451.
Miksa 599, 601.

Mirjam 347.
Mohamed 30, 60.
II. Mohammed 418, 420, 421, 479.
Mentemar 520.
Montpellieri Salamon 135.
Mordechaj Ibn al Alcharbija 105.
r. Mose 46.
Mose ben Chaszdaj Taku 80, 82, 83.
Mose Gabbai 457.
Mose ben Izsák da Rieti 382, 383.
Mose ben Jehuda Kohen 88.
Mose Kapucato 478.
Mose Kohen Tordesillas 280, 281.
Mose Náthán 244.
Mózes 13, 14, 30, 58, 62, 102, 116, 119, 120, 132, 176, 210, 216, 282, 332, 395, 466, 483.
Mózes Navarro 312.
Mózes de Gerona 346.
Mózes ben Izsák 50.
Mózes Iskafat Melesz 148.
Mózes ben Józsua Narboni 221, 222.
Mózes de Leon 111, 117, 119, 122, 124, 126, 127.
Mózes Nachmani 55, 57, 60, 62, 64.
Mózes ben Sámuel 140.
Mózes ben Simon 131.
Mózes Ibn Tibbon 42, 133.
Mölin Jakab 271.
Muley Abu Abdallah 527, 528.
Muley Seich 547.

N

Nachum 434.
Nachmani 8, 16, 17, 18, 19, 24, 75, 77, 82, 126, 135, 193, 205, 207, 221, 252, 253, 389, 399.
Nagy Albertus 44, 45.
Nagy Károly 152.
Nagy Kázmér 415, 416, 417, 418.
Nagy Lajos 241, 571, 572, 573, 574, 576.
Nápolyi Johanna 410.
Narboni Vidal 203, 213, 231, 383, 524.
Nassaui Adolf 141, 273, 459, 477.
Naszi József 368.
Naszir Mohammed 191.
Nathanel Ibn Almali 164.
Nathan Romi 84.
Nathan Salab 481.
Natronai 334.
Navarrai Jakab 511.
Nebukadnezár 172.
r. Nechorai 119.
r. Nechunja ben Hakana 17, 434, 435.
Neglib Eddin 106.
Neró 538.
Nikolas de Lyra 206, 326, 388, 523.
Nikolaus 35.
Nikolo Franco 489.
Nisszim ben Reuben Gerundi 244, 252, 253, 271, 283, 285, 287, 291.
Noach 170.
Novak Péter 412.

O

Obadja de Bertinoro 457, 458, 481.
Odo 37, 44, 45.
Olligoyen 313.
Oppenheimer Albert 141.
Oppenheim Seligmann 424.
Orabuena József 287, 325.
r. Oser 424.
Osorius 556.
Osvald 590.
Ottokar de Horneck 152.

P

Pablo Christiani 346, 403.
Pablo de Santa Mária 324, 341, 368, 375.
Pacheco 438, 445.
Paleologus Konstantin Dragosses 418.
Paloma 548.
Paskate Jakab 230, 234.
Paula 84.
Paulus 325, 327, 329, 332, 343, 371, 384.
Paulus Burgensis 351, 352, 431, 523.
Paulus de Heredia 435.
Pedro 231, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 259, 260, 277, 278, 281, 304, 309, 312, 313, 537.
IV. Pedro 243, 284, 287.
Pedro de Aranda 513, 562.
Pedro Arbuez de Epila 502, 509, 510, 511, 513, 543.
Pedro de Caballeria 384, 511.
Pedro Cabran 546.
Pedro Essecuator 562.
Pedro Fernandez de Alcandete 504.
Pedro Giron 436.
Pedro Gomez Barroso 306.
Pedro Gonzales Mendosa 489.
Pedro de Herrera 444.
Pedro de Luna 325, 341, 352.
Pedro Olligoyen 194, 195.
Penini 146.
Penjaforte 346, 403.
r. Perec ben Elia 47.
Perec Kohen 285, 483.
Perez de Rebbolledo 254.
Perodias 504.
Perro Ferrus 323.
Peszach Péter 316, 317.
szt. Péter 83, 419.
Petrus 372, 406.
Petrus de Janua 58.
Peyerac 162.
Peyret 230, 234.
Philo 55.
Pico de Mirandola 451, 453, 454.
Piedro Moncenigo 466.
Piere de Nostradamus 565.
Plato 130, 384, 391.
Podiebrad György 413.
Pósa Balázs 592.
Posthumus László 413.
Posqueresi Ábrahám ben Dávid 7.
Prófátius 137, 145.
Profiat Duran Ozsák ben Mózes 328, 330, 332, 387, 389.
Pulgár Izsák 199, 200, 209, 210, 212, 218.
Putifár 172.

R

Rab. Asi 334.
Rabbija 88.
Ramung 476.
Rasi 78, 97, 153, 206, 270, 346.
Razi 42.
Raziel 114, 121.
Raymund de Penjaforte 54, 55, 58, 59, 77, 99, 194.
Regiomontamus 552.
René 565.
Reuben 362.
Rewici József Comtino 478.
Richter Jakab 578.
Rindfleisch 141, 142, 224.
Ring Gerbaldus 94.
Róbert 165, 167, 185, 186.
Róbert Károly 570.
Rodrigo Poece de Leon 491, 552.
Romanus 185.

Rothscherf 472.
Rudolf 81, 572.
Ruprecht 240, 317, 336, 337, 338, 424.
Ruy Capon Tavira 436.

S

Sakman 22.
Sámuel 23, 114, 156, 545.
Sámuel Ibn Tibbon 29, 139.
r. Sámuel ben Selomo 37.
Sámuel Halévi 51, 354.
Salamon 70, 130, 139, 145, 170, 174, 176.
Sancho 72, 74, 196.
Salamon ben Adret 64, 75, 76, 78, 79, 81, 89, 115, 116, 130, 133, 136, 138, 139, 140, 143, 145, 147, 148, 154, 155, 164, 192, 207, 208, 217, 285.
Sámuel Szir Morel 81.
Salamon Petit 82, 83, 86, 87, 88, 93, 106, 107.
Sabbatai ben Salamon 85.
Sámuel ben Kohen Dániel 88.
IV. Sancho 109.
Sámuel Sulami 133, 136.
Salamon de Lunel 139.
Salamon Gracian 148.
Sámuel ben Jehuda ben Mesullam 163.
Salamon ben Jakob 164.
r. Salomo Jichaki 206.
Sangisa 165.
Santob de Carrion 203.
Sámson ben Izsák Chimoni 207, 208.
Santob de Carrion 248, 249.
Sámuel ben Meir Allavi 249, 250, 251, 252, 254, 257.
Sámuel Ibn Nagréla 252.
Sámuel ben Aaron 272, 273.
Sámuel Abrabanel 278, 284, 307, 519.
Salomo Reubeni 283, 324, 382.
Salome Franco 283.
Salome ben Ábrahám Zarfati 283, 300, 310.
Sámuel Abraballa 309, 354.
Salamon Lévi 324, 325, 326, 332, 404.
Saul Astrüc Kohen 335, 336.
Sára 363.
Salomo Bonfed 381.
Salomo Dafiera 381, 382.
Salomo Duran 388, 389.
Salamon de Santa Mária 404.
Saporta Chanoch 422.
Sámuel ben Abrahám Valenci 432.
Salomo Pichen 442.
Saul Kohen Askenazi 455.
Sándor 475.
Salomo ben Elia Sarbit Zahab 478.
Sabbatai Malkiel Kohen 478.
San-Martin 497.
Sancho de Ciudad 505.
Sancho de Patornoy 509.
IV. Sándor 513, 562.
Sámuel Hanagid 519.
Salamon Ibn Verga 527.
Sámuel Abulafia 537.
VI. Sándor 549, 566.
r. Sabbatai 590.
Schalom 271.
Schwartz Péter 234, 469.
Scotus Mihály 29.
Sebastian 564.
Segovai Izsák 131.
Semarja Ikriti 185.
Sem Adaulat 103, 106.
Sem Tob Ardulib 203.
„ „ ibn Gaon 192, 207.

Sem Tob ben Izsák 42, 334.
„ „ ben József ibn Sem Tob 438.
Sem Tob Falagussa 89, 130, 211, 283.
Sen Astruc de Novis 163.
Sen Escaliba 133.
Sensi Simon 188.
Serachja Halevi Saladin 346, 348.
Seset Benveniste
Seth 14.
Simon 465, 472, 573, 576.
Simon ben Cemach 336, 388, 399, 405.
Simon ben Jochai 60, 119, 125, 454.
Simon ben Méir 76.
Simon de San Angel 512.
Simon Majmi 563.
Simson ben Zadok 97.
IV. Sixtus 454, 466, 489, 497, 504, 522, 524.
Spinoza 218.
Sprinz David 469.
Strassburgi Jakab 362.
Süsskind Alexander Wimpfen 97, 223.
Szaad Addaula 96, 103.
Szádja 1, 3, 16, 19, 23, 80, 111, 114, 222, 334.
Szádja ben Maimuni ibn Danan 526.
Szadja ibn Danan 488.
Szaladin 76.
Szalkai 602, 604.
Szapolyai István 594, 598, 602.
Szerencsés v. Fortunatus Imre 601.
Szép Fülöp 98, 109, 151, 154, 194, 315.
Szinai Bernát 409.
Szir Leon 81.

T

r. Tam 41, 153, 286.
Tanchum 64.
Targuant 255, 258.
Thomaz de Torres 556.
Thuz János 590.
Tirnauer Eizak 271, 272, 362.
Titus 152, 224.
Tóbiás 465, 466.
Todrosz Abulafia Halévi 21, 109, 110, 111, 117, 118, 126, 131, 138, 157.
Todrosz Benveniste 351.
Todrosz Ibn Jachja 346.
Torquemada 489, 498, 500, 501, 502, 509, 512, 513, 518, 519, 524, 525, 528, 529, 530, 532, 533, 534, 535, 538.
Tudelaui Benjamin 265.

U

Ulászló 470.
I. Ulászló 583, 584.
II. Ulászló 570, 587, 591, 592, 593, 596, 597, 598, 599.
Ulrik 477.
V. Urbán 260.
VI. Urbán 305.
Usque Samuel 487, 501, 563.

V

Vak r. Izsák 7, 8, 9, 16, 19, 127.
Valladolidi Alfons 350.
Valladolidi János 346.
Valavigny 232.
Vásco de Gama 552.
Vasco Ramirez 504.

Vayol János 469, 470, 471.
Velasquez János de Tordesillas 333.
Venzel 302, 303, 304, 317, 336, 570.
Verbőczy István 602, 604.
Vesou Salamon 288.
Vesou József 288.
Vesou Ábrahám 288.
Vesou Haquinet 288.
Vespasianus 152, 224, 277.
Vicente Ferrera 460.
Vidal Benveniste Ibn Labi 346, 348, 350, 351, 381, 382, 385, 431.
Vidal Franco de Uranso 510.
Vidal de Totolosa 207, 291.
Vidal Menachem ben Salomo Meiri 133, 134, 135.
Vierundzwanzig Mózes 481, 482.
Villaris 525.
Vilmos 36.
Violanda 514.

W

Walesi 258.
Walter 36.
Weil Jakab 423, 424, 425, 426, 469, 470.
Weinszbergi Konrád 362.
Werner 94, 95, 97.
Widave Izsák 273.
Wilhelm Ocean 432.
Wolfkam 466, 472.

Y

Yorki Áron 47.

Z

Zacharja 114.
Zag 295, 552.
Zag de malea 72, 73
Zaharavi 42.
Zakariás 596.
Zambo Miklós 577.
Zarfati Izsák 426, 427, 428.
Zbigniew Olesnicki 417, 418.
Zehner Dávid 423, 424.
Zerach 21, 22.
Zerach Barfat 279.
Zerachja Halévi 77.
Zerachja ben Izsák 85, 86.
Zerachja ben Saltiel 163.
Zimri 121.
Ziska 360, 361.
Zulema 295.
Zsigmond 352, 354, 360, 362, 405, 577, 579, 580, 582, 590.